

ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2024/№5

**ТА'ЛИМ ВА
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№5/2024
MAY

Muassis:

Buxoro davlat universiteti
 Fan va ta'lim MChJ

Bosh muharrir: Ma'murov
 Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro
 davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi:
 Xamidov Obidjon Xafizovich,
 Buxoro davlat universiteti rektori

Mas'ul kotib: Akramova
 Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov
 Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
 Buxoro shahar,
 Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy

E-mail:
 eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
 www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021
 yil 30 sentyabrda 306/6-son
 Qarori bilan **PEDAGOGIKA,**

PSIXOLOGIYA,
FILOLOGIYA, TARIX
FANLARI bo'yicha falsafa
 doktori (PhD) va fan doktori
 (DSc) ilmiy darajasiga
 talabgorlarning dissertatsiya
 ishlari yuzasidan asosiy
 ilmiy natijalarini chop etish
 tavsifi etilgan ilmiy nashrlar
 ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:

10.06.2024 y.

Qog'oz bichimi 60x84 1/8.
 b/t.12,5.

Buyurtma raqami №0324
 «FAN VA TA'LIM» nashriyotida
 chop etildi. Buxoro shahar
<https://interscience.uz/> saytida
 joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305
 raqami bilan O'zbekiston
 Ommaviy axborot vositalari davlat
 ro'yxatidan o'tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va
 2 oyda 1 marta chop etildi.
 2021 yil noyabr oyidan boshlab
 har oyda 1 marta o'zbek, rus va
 ingliz tillarida chop etiladi

«Ta'lim va innovatsion
 tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-
 metodik jurnalidan ko'chirib
 bosish tahririyatning roziligi bilan
 amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning
 to'g'riligi uchun muallif
 mas'uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	
Azimova F.S. Dashti qipchoqdagi siyosiy-etnik jarayonlarning zarafshon vohasi toponimikasida aks etishining o'rganilishi.	3
Berdiyev A. A. Minglar sulolasi davrida Qo'qon xonligining qo'shni davlatlar bilan tashqi diplomatik aloqalari	8
Ikromjonov A. M. Faxruddin o'zjandiyning hayoti va ilmiy faoliyati	18
Kenjayev N. J. Kattaqo'rg'on shahri tashkil topishi tarixi.	23
Mamanov M. D. Buxoro amirligi davrida samarqand bekliginingning iqtisodiy hayoti.	27
Murodov H. S. Sovetlar davrida turizmning rivojlanishi va muammolari (O'zbekiston misolida)	31
Qo'yliyev R. M. Qarshi shahridagi qo'rg'oncha jome' masjidi: o'rganilish va ta'mirlanish tarixi	42
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Abdullaeva G. G. Are self-confident students successful in language learning?	47
Abdurahmonova A. A. Tinish belgilarining mantiqiy xususiyatlarini tadqiq qilish	51
Ahmadaliev M. Sh. Lirik kechinma tabiatida "men" tushunchasi talqini	54
Alimova K. 2000-yillar amerika kampus romanlarining tasnifi	57
Baisov A. Hikoyada mavzu va g'oya birligi modifikatsiyasi	61
Baymuradova L. K. 10.00.00 – Filologiya fanlari tilshunoslikda nutqiy faoliyat va nutqiy strategiyaning pragmatik ifodasi tahlili	65
Bobomurotova S. R. Ogahiyning "ta'viz ul-oshiqin" devonida diniy leksika	71
Ergashev A. H. Rus va o'zbek esselarida qo'llaniladigan stilistik vositalarning tasnifi	76
Haydarov A. A. Ingliz va o'zbek tillarida taqlidiy so'zlarning uslubiy o'ziga xosligi	80
Ibragimov X. Badiiy nutq va til munosabati	84
Ikramova M. Dramatik matnda tarixiy koloritni ifodalovchi onomastik birliklarning lingvopoetik tahlili	88
Latipova S. Sh. Badiiy adabiyotshunoslikdagi detektiv janr tushunchasi va ularda uchraydigan "qotil obrazi" ("Choqintirgan ota" asari misolida)	91
Mamajonov M. Y. Muloqotda o'zaro muvofiqlikning psixolingvistik tahlili	97
Mirsagatova U. Z. Rus tilida quvonchga oid sinonim so'zlarning tasniflanishi	101
Mukaddas Israil. Sho'rolar davrida gazeta-publitsistik uslubi: sotsiolingvistik yondashuv	104
Мякота В. В. Индивидуальная стратегия освоения сравнения в онтогенезе	109
Pirnazarova D. Kognitiv tilshunoslikda geshtalt tushunchasi va uning she'riy matnlarda voqelanishi	114
Rasulova A. M. To'siqsizlik holi va uning ifodalanishi	117
Ro'zmetova M. Biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt	120
Saidova R. B. Abdulla oripov ijodida she'r va shoirlik masalasi talqiniga doir	126
Saydamatova D. X. Korpus tushunchasi va korpus lingvistikasi haqida signallar spektrlarini labwiev dasturida modellashtirish	130
Toshtemirova A. S. The usage of paralinguistic means in the english and uzbek languages	134
Umirov I. E. Parafrazalar lingvistikaning tekshirish obyekti sifatida	139

Xakimbayeva O. K. Ingliz va o'zbek paremiyalarida genderning tutgan o'rni va ahamiyati	143
Xamidova N. Y. Fransuz tilidagi quvonchga oid so'zlarining lingvistik tahlili	147
Yuldasheva M. A. Badiiy matnda intertekstuallik hodisasi va intertekstual elementlar	150
Yuldosheva M. Z. "Bald on record" strategiyasining xushmuomalalik tamoyilini ifodalanishdagi ahamiyati (tohir malik asarlari tahlili asosida)	155
Шаропова Н. Б. Творчество Худайберды Тухтабаева в аспекте перевода на русский язык	160
Boboyarova D. F. O'zbek va ingliz tillarida qo'l harakati fe'llarining semantikasi	164
Muminova N. S. Paremiyalarda "haqiqat" tushunchasining konseptual tadqiqiga doir	167
Nasrullaeva G. S. Badiiy matnlarda metaforalarning ifodalanish darajalari	171
Nurmatova S. E. Lingvosematik modellarning pragma kognitiv tadqiqi va ularni nazariy asoslari	174
Ro'zieva N. O'zbek va ingliz nasriy matnlarda metaforalarning ifodalanishi	179
Shukurova Z. B. O'zbek va rus tillarida metafora hosil qiluvchi lisoniy birliklarning kognitiv-pragmatik tahliliga doir	183
Norova N., Mustafoyeva N "Lison ut-tayr" va "Qush yo'li" dostonidagi qushlar timsolining qiyosi	188
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Aktamov Sh. R. Sharq mutafakkirlarining liderlik xususidagi qarashlari	193
Aminova G. N. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini tadqiq qilishning empirik asoslari	198
Atadjanov M. Y. O'zbeklar milliy psixologik qiyofasining shakllanishida islom omili	202
Baybayeva M. X., Sultonova L. A. Maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholashda konseptual yondashuvlar	205
Botirova N. B. Xristianlik dinida sabr fenomenining diniy-psixologik jihatlarini	210
Dushanova S. M. Psixologiyada er-xotin munosabatlarini o'rganish muammolari	215
Fayzullayev M. M. O'smirlarning psixologik savodxonlik strategiyalarini o'rganish	219
Islamova U. M. Human psyche in Jane Austen's novel "Emma"	225
Исламова З. Р. Научные основы педагого-психологической компетентности педагогов дошкольного образования	230
Исмайлова Р. Н. Влияние насилия над женщиной в семье на психологическое благополучие ребенка	234
Jovliyeva N. U. Defitsitar motivlar namoyon bo'lishining psixologik mazmun-mohiyati va asoslari	237
Jurayeva D. A. Psixolingvistikaning paydo bo'lishidan oldingi psixolingvistik g'oyalar	240
Комилова М. Методическое и дидактическое обеспечение при обучении детей с ограниченными возможностями здоровья	245
Mamataliyeva M. Ta'lim transformatsiyasi sharoitida talabalarning kreativligini rivojlantirish.	251
Mannabova E. B. Hayotiy bardoshlilikni shakllantirishning o'tmishdagi manbalarda talqin etilishi	254
Muminova M. M. Xorijiy tilni o'qitishda kommunikativ metodning o'rni	258
Nurmatova S. E. Lingvosematik modellarning pragma kognitiv tadqiqi va ularni nazariy asoslari	262
Насибуллов К. И. Возможность постсекулярного поворота в современной психологии: взгляд исследователя психологии ислама	267
Пронин Р. О. Особенности развития восприятия в профессиональном контексте	272
Ramazonov Z. O. Kursantlarda irodaviy sifatlarni shakllanishiga shaxs individual psixologik xususiyatlarining ta'siri	275
Рузметова Х. А. Теоретические аспекты эвалюации как инновационного оценивания и повышения качества образования.	279
Sayfulloeva A. G. O'smirlarda o'z-o'ziga munosabat motivatsiyasining ijtimoiy- psixologik xususiyatlari	282

Tillayeva N. I. Talabalarni oliy o'quv yurtidagi o'quv faoliyatiga moslashish muammolari.	287
Tojjeva N. T., Elov Z. S. Sud psixologik ekspertizasining tarixi va bugungi jarayon.	290
Umarova I. B. Yosh oilalarda yetakchilikni ayol tomonidan boshqarishda muammoli vaziyatlarning kelib chiqishi	293
Usmanova S. A. O'smirlik davrida o'zini-o'zi anglashning psixologik xususiyatlari	296
Vaxobov A. A. Zamonaviy o'qituvchi qiyofasida deontologik kompetensiyani rivojlantirish	301
Yuldasheva M. B., Karimjonova M.R. Maktabgacha yoshdagi bolalarning hissiy-emotsional salomatligi	305
Davronova D. S. Ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarining oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirishdagi roli	317

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A'ZOLARI

- Djurayev Risboy Haydarovich*, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Andijon davlat universiteti professori, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori
Majidov Inom Urushevich, texnika fanlari doktori, professor. O'zbekiston milliy universiteti
Olimov Qahramon Tanzilovich, pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali
Tadjixodjayev Zokirxo'ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor
Musurmonova Oyniso, pedagogika fanlari doktori, professor
Safarova Rohat G'aybulloyevna, pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti
Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

- Artamonova Yekaterina Iosifovna*, pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti
Yemelyanova Irina Yevgeneyevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Kuzmenko Galina Anatolevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti
Safaraliyev Bozor Safaraliyevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi
Kulishov Vladimir Vasilevich, pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina
Lazarenko Irina Rudolfovna, pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya
Filippova Oksana Gennadevna, pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika universiteti. Rossiya
Xristo Kyuchukov, pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya
Kumskov Mixail Ivanovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi
Padalka Oleg Semenovich, pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina
Hazretali Tursun, tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori
Mamedova Irada, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo'lim boshlig'i
Timur Xo'jao'g'li, tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)
Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)
Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti
Gushko Sergey Vladimirovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina

O'ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

- Inoyatov Sulaymon Inoyatovich*, tarix fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Azamat Ziyov, tarix fanlari doktori, akademik, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori
Rajabov Qahramon Kenjayevich, tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi
Rashidov Oybek Rasulovich, tarix fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

FILOLOGIYA FANLARI

- Madjidova Ra'no Urishevna*, filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Sharipova Laylo Frunzeyevna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti
Yusupova Hilola O'ktamovna, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Akramova Surayo Renatovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PEDAGOGIKA FANLARI

- Tolipov O'tkir Qarshiyevich*, pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti
Dilova Nargiza Gaybullaevna, pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti
Tilavova Matlab Muxammadovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Sohibov Akram Rustamovich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti
Umarov Baxshullo Jo'rayevich, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Hasanova Gulnoz Qosimovna, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti
Inoyatov Abdullo Shodiyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti
Davronov Nurzod Ismoilovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti

PSIXOLOGIYA FANLARI

- Umarov Baxriddin Mingbayevich*, psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti
Bafayev Muxiddin Muxammadovich, psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

IQTISODIYOT FANLARI

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich*, iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori
Mamanazarov Abdusakim Bozorovich, pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali

FALSAFA FANLARI

- Namozov Bobir Bahriyevich*, falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti

BIOLOGIYA FANLARI

- Artikova Hafiza To'ymurodovna*, biologiya fanlari doktori, professor. Buxoro davlat pedagogika instituti

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

- Джурраев Рисбой Хайдарович*, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андиганского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушевич, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилович, доктор педагогических наук, профессор, Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, академик АНРУз

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

- Артамонова Екатерина Иосифовна*, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор, Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Кулишов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор, Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор, Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолонгвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nurettin Hatipoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

- Иноятлов Сулаймон Иноятovich*, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Азамат Зиё, доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана
Рахматов Кахрамон Кеңжаевич, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

- Маджидова Рано Уришевна*, доктор филологических наук, профессор. Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Нигматова Лолахан Хамидовна, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Акрамова Сураё Ренатовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Педагогика

- Толипов Уткир Каршиевич*, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Дилова Наргиза Гайбуллоевна, доктор педагогических наук (DSc), профессор. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахтиулло Джурраевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт
Иноятлов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Давронов Нурзод Исмоилович, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт

Психология

- Умаров Бахриддин Мингаевич*, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафиев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

- Куролов Кобулжон Кулманович*, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдухаким Бозорович, доктор педагогических наук (DSc), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

- Намозов Бобир Бағриевич*, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Биология

- Артикова Хафиза Тоймуродовна*, доктор биологических наук, профессор. Бухарский государственный педагогический институт

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

- Risboy Haydarovich Djuraev**, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Inom Urushevich Majidov, doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Kahramon Tanzilovich Olimov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, doctor of Technical Sciences, Professor
Oyniso Musurmonova, doctor of pedagogical sciences, professor
Rohat Gaybulloevna Safarova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Ekaterina Iosifovna Artamonova**, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Irina Evgeneevna Emelyanova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Galina Anatolevna Kuzmenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Bozor Safaralievich Safaraliev, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Vladimir Vasilevich Kulishov, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Irina Rudolfovna Lazarenko, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Sergey Dmitriyevich Maksimenko, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Oleg Semenovich Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

- Inoyatov Sulaimon Inoyatovich**, doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University
Azamat Ziyo, doctor of Historical Sciences, Academician, director of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rashidov Oybek Rasulovich, doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzevna, professor, Doctor of Philology. Bukhara State University
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Akramova Surayo Renatovna, doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Dilova Nargiza Gaybullayevna, doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State Pedagogical Institute
Inoyatov Abdullo Shodievich, doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Davronov Nurzod Ismoilovich, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdulkhakim Bozorovich, doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, doctor of Philosophy. Bukhara State University

Biology

- Artikova Khafiza Tuymurodovna**, doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute

07.00.00 – TARIX FANLARI

DASHTI QIPCHOQDAGI SIYOSIY-ETNIK JARAYONLARNING ZARAFSHON VOHASI TOPONIMIKASIDA AKS ETISHINING O'RGANILISHI

Azimova Farangis Shokirovna,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Dashti Qipchoq aholisi va sulola a'zolarining o'lkamizga kelib o'rnashishi, hukmronlikka asos solinish jarayonlari, sulola a'zolari tomonidan amalga oshirilgan ijtimoiy sohadagi amallar hamda Qipchoqlarning Zarafshon hududi toponimikasiga bugungi kundagi ta'siri bayon etib beriladi.

Kalit so'zlar: Urug', etnik jarayon, etnonim, qabila birikmalari, toponimlar, siyosiy-etnik jarayon.

ИЗУЧЕНИЕ ОТРАЖЕНИЯ ПОЛИТИКО-ЭТНИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ДАШТИ КИПЧОКЕ В ТОПОНИМИКЕ ЗАРАФШАНСКОГО ОАЗИСА

Азимова Фарангис Шокировна,

Шароф Рашидова Самаркандский государственный университет докторант (PhD)

Аннотация. В данной статье описывается расселение дашти кипчаков и членов династии в нашей стране, процессы установления правления, действия в социальной сфере, осуществляемые членами династии, а также влияние кипчаков на топонимику Зарафшанского региона сегодня.

Ключевые слова: Семья, этнический процесс, этноним, племенные объединения, топонимы, политико-этнический процесс.

THE STUDY OF THE REFLECTION OF THE POLITICAL-ETHNIC PROCESSES IN DASHTI KIPCHOK IN THE TOPONYMICS OF ZARAFSHAN OASIS

Azimova Farangis Shokirovna,

Sharof Rashidov Samarkand State University doctoral candidate (PhD)

Annotation. In this article, the settlement of Dashti Kipchaks and members of the dynasty in our country, the processes of establishing the rule, actions in the social sphere carried out by the members of the dynasty, and the influence of the Kipchaks on the toponymy of the Zarafshan region today.

Key words: Race, ethnic process, ethnonym, tribal combinations, toponyms, political-ethnic process.

Kirish. O'zbek davlatchiligi tarixida Dashti qipchoqliklar va u yerdan o'lkamizga kirib kelgan urug'lar sezilarli ta'sirga ega hisoblanadi. Shayboniyxon boshchiligidagi qipchoq qavmlari temuriylar saltanatiga xotima beradi. Bu avvalroq O'zbek ulusi davlati asoschisi Abulxayrxon davridan boshlangan siyosiy faoliyatning natijasi edi. Xususan Xondamirning "Habib us-siyar" asarida shunday keltiriladi: "1460-yilda Abulxayron Abu Saidning raqibi temuriyzoda Muhammad Jo'kiyga (1449-1464) Turkiston, Sayram, Toshkent, Axsikat, Shoxruxiyani egallab olishida harbiy yordam beradi. Shunga o'xshash yordam qo'lini u Xorazm uchun Abu Said bilan kurashga kirishgan Sulton Husaynga (1469-1506) ham cho'zadi.[1]

Muhammad Shayboniyxon temuriylar istilosiga alohida e'tibor qaratgan. Fazlulloh ibn Ro'zbehxon "Mehmonmayi Buxoro" asarida Shayboniyxonning shu asnodagi fikrini keltirib o'tadi: "Agar Temurbek avlodlaridan ba'zi mulklarni tortib olgan bo'lsak ham, mulkparastlik va kichik mulklarga qanoat qilmasligimizdan emas, balki taqdir hukmiga ko'ra shunday bo'ldi. Zero, qazo merosiy mulkni yana bizning qo'limizga va ixtiyorimizga qaytishini taqozo qiladi".[2] Umuman olganda aynan shayboniylar va ular bilan qipchoqlar oqimining kirib kelishi yangi davlatchilikni vujudga keltiribgina qolmay, o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy qiyofasiga ham ta'sir etdi.

Shayboniylar zamoni davlat boshqaruvi haqida so'z ketganda temuriylar va ayniqsa chingiziylar bosqinidan avvalgi zamonlardagi kabi davlat idoralariaro taqsimotida mavjud bo'lgan aniq ko'rinishlar to'g'risida so'z yuritish qiyinroq. Buning bosh sababi, bir tomondan ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi turmush tarzi an'analari mustahkam Jo'chi ulusidagi Ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning shayboniylar

faoliyatida saqlanib qolganligidadir. Aniqroq aytganda, shayboniylarning Dashti qipchoqdan Movarounnahrqa kirib kelishlari bilan mazkur birinchi makonda mavjud ayrim an'analarning ham Turkiston markaziga tarqalishi uchun sharoit tug'ilgandi.[3]

Ro'zbehxon shayboniylar davri Sirdaryo daryosi imkoniyatlari haqida so'z yuritar ekan, bu daryoning kechuv joylaridan, irmoqlaridan ko'plab katta anhorlar qazilgani va ular suvi bilan atrofdagi ekinzorlar sug'orilganini alohida ta'kidlaydi. Zarafshon vohasida Mehtar Qosim, Chahorminor, Jondor kabi suv ayrig'ichlari, Nurota hududida qurilgan tom ham aynan sulola xizmati evaziga amalga oshirilgan. Fazlulloh ibn Rozbekxonga homiylik qilgan Muahammad Shayboniyxon 1502-yilda Zarafshon daryosining Oqdaryo va Qoradaryoga ayrilish yerida ko'prik-suv ayrig'ichini bino qildirgan. Bu bilan qipchoq hukmdorlar aholining ijtimoiy hayotiga befarq bo'lmagani ko'rinadi. Umuman olganda, Muhammad Shayboniyxon hukmronlik qilgan yillari va hatto uning o'limidan so'ng mamlakatda yuzaga kelgan siyosiy beqarorlik yillarida ham sun'iy sug'orish ishlarining ahamiyati yo'qolmagan. Buni biz XVI asrning 20-yillarida tuzilgan vaqfnomalardan birida keltirilgan ma'lumotlar orqali ko'rishimiz mumkin. Chunonchi, birgina Kesh viloyatida Qashqadaryo irmoqlari bo'lmish Surxob, Rudakdan atrof qishloqlarga qazilgan o'ndan ortiq kanallar ishlab turgani ma'lum.[4] Lekin sun'iy sug'orish ishlari gurkirab rivojlangan payt bu XVI asr Abdullaxon II davriga to'g'ri keladi. Fikrimiz isboti sifatida 1582-yili Zarafshon daryosida qurilgan Karmana ko'prigi (Puli Karmana)- suv ayrig'ichi, 1583-yili Nurota tog'larida qurilgan Oqchob suv ombori, Zarafshon daryosi suvini tegishli hududlarga taqsimlashda katta ahamiyat kasb etgan Mehtar Qosim, Chahorminor, Jondor ko'prik-suv ayrig'ichlari, Zarafshon daryosining Jizzax vohasigacha tortilgan va Sangzor daryosi bilan tutashuvchi Tuyatortar kanali, Murg'ob daryosi vohasidagi Hovuzixon suv ombori, 1556-1557-yillari qurilgan va Samanjuq dashtini obodonlashtirishda katta ahamiyat kasb etgan Xo'ja Kaab kanali, 1556-1560-yillarda bunyod etilgan Afshona kanali, 1558-1559-yillari Amudaryodan Chorjo'ygacha tortilgan, Murg'ob daryosidan Marv atrofiga kanallar chiqazilgan. Vaholangki sulolaning bu borada o'tkazgan tadbirlari rang-barangdir.

Dashti Qipchoqdan Movarounnahrqa kirib kelgan xalqlar shuningdek Samarqand viloyati hududi toponimikasida ham o'z izini qoldirgan. Jumladan hozirgi kunda ham viloyatning Bulung'ur, Jomboy, Payariq tumanlaridagi joy nomlarida "Qorakesak" toponimi mavjud. Ushbu tumanlarda aynan shu nomdagi qishloqlar bor. Ma'lum bo'lishicha qipchoqlarning qoraqipchoq urug'i tarkibida qorakesak tarmog'i bo'lgan. Qozoqlarda esa qorakesak O'rta Ordaning asosiy qabilalaridan biri.[5] Shu bilan birga qozoqlarning arg'in va olchin qabilalari tarkibida ham qorakesak degan urug' bo'lgan. Umuman, kesak bir qancha turkiy xalqlarda keng tarqalgan etnonim. Vaholangki yana bir Pastdarg'om tumanidagi Qovan, Gumbaz, Batal qishloqlari misolida olsak, Aslida bular ham qoraqipchoq urug'ining tarmoqlari nomlaridan olingandir. Qipchoq urug'idan shakllangan toponimlar qatoriga Qiyra urug'ini keltirib o'tsak ham joiz bo'ladi. Sababi Zarafshon vohasida Bo'z qiyra yoki Yuqoriqiyra va Qo'riqqiyra yoki Pastqiyra nomli toponimlar mavjuddir. Qiyra ham aslida qorovuz-qipchoq urug'ining bir tarmog'ini hisoblanadi. Bundan kelib chiqadiki, ushbu qishloqlar nomlari ham urug' nomidan keyinchalik joy nomiga aylangan. [6] Qipchoq qabilalarining tarkibida yana bir Qarmish nomli etnonim ham mavjud bo'lgan. Samarqand viloyati Tayloq tumanida ham aynan shu nomli qishloqni uchratish mumkin.[7] Yana bir tabirni Elaton nomli toponim bilan bog'lash mumkin. Bugungi kunda Samarqand viloyati Jomboy tumanida aynan shu nomli qishloq bo'lib, bu nom qipchoqlarning elatan degan urug' nomidan kelib chiqqan. Zarafshon qipchoqlari urug'I nomi Payariq tumanidagi Cholmo'yin qishlog'ida ham o'z aksini topadi. Manbalarga ko'ra Cholmo'yin Zarafshon qipchoqlari to'g'uzuruv yoki to'g'izboy urug'ining bir bo'limi hisoblanadi. [8] "Chol" termini qadimiy turkiy tilde bo'z rang, kul rangni bildirgan. Mo'yin, aynnan bo'yin, avlod, bo'lim ma'nosida qo'llanilgan. Qipchoqlar tarkibida qoramo'yin, ko'kmo'yin urug'lari bo'lgan. Shu Orinda Zarafshon vohasi hududida To'qqizariq, To'g'izboy kabi toponimlar ham uchraydi. Ma'lum bo'lishicha to'quz yoki to'g'izboy qipchoq qabilasi urug'laridan hisoblanadi. Tog'aytma etnonimi ham ayni shu asnoda kelib chiqqan. Tog'ay kishi ismi. Tama (toma) 92 bovli o'zbek urug'lari ro'yxatida uchraydi. S. Qorayev tama aslida mo'g'ul qabilasi bo'lib, Dashti Qipchoq o'zbeklari tarkibiga kirgan va XV-XVI asrlarda Movarounnahrqa (asosan Zarafshon vodiysiga) va Xorazmga kelib o'rtnashgan, deydi. [9] Qipchoqlar qabilasidan yana bir urug'ning nomi joy nomiga aylanish farazi keltiriladi. Ushbu hudud Totkent deb atalgan. Gap shundaki Totkentning kelib chiqishida bir necha farazlar bo'lib, ular orasida K. Shaniyazovning keltirgan mantig'I ham alohida o'ringa ega. Jumladan, Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarini nashrga tayyorlaganlar quyidagilarni yozishadi "Sayyid Jaloliddin Kosoniy (1542-1549-yillar o'rtasida vafot etgan) manoqibida aytishilishicha, Totkand Samarqanddan Buxoroga

boradigan yo'l ustida joylashgan mavze. Buxorodan Zominga boradigan yo'l ustidagi beshinchi mavzedir... uning aniq o'rnini belgilab bo'lmadi", deb ko'rsatiladi.[10]

Professor B. O'rinboyev bu nomni tot-tosh va kent-qishloq so'zlaridan tashkil topgan deb ko'rsatadi. M. Koshg'ariy asarida "tot" so'zi ikki ma'noda, ya'ni fors tilida so'zlashuvchilar va islomni qabul qilmagan uyg'urlarni bildiruvchi so'z sifatida ko'rsatilgan.[11] Tot so'zi hozirgi kunda fors tilida so'zlashuvchi unchalik yirik bo'lmagan xalq nomi sifatida ham qo'llaniladi. Bizningcha, mazkur nomning tosh so'ziga aloqasi yo'q. Ehtimol, o'tmishda bu yerda yashagan aholi nomi toponimining yuzaga kelishiga ta'sir qilgan. Ehtimol, o'tmishda bu yerda yashagan aholi nomi toponimining yuzaga ta'sir qilgan. Harholda, viloyatimizda uchrovchi O'zbekkent, Mo'g'ulkent, Tojikqishloq, Arabqishloq shaklida shaklidagi toponimlarning ko'plab uchrashi turli xalqlar nomi geografik nomlarning yasashida faol ishtirok etishidan darak beradi.

K. Shaniyazovning dala tadqiqotlari materiallarida Farg'ona vodiysida yashagan qipchoq qabilasining qiziloq urug'i qayd qilinib, mazkur urug' tarkibidagi qo'ng'irboy, toti yoki tot, jetkan, xurmachi, ko'chichi, biylo tarmoqlari haqida ma'lumotlar yozib olingan. Demak, Totkent "totlar qishlog'i" ma'nosida bo'lib, etnotoponimdir. 1926-yilgi aholi ro'yxatida Samarqand viloyati Metan rayonidagi Qo'shrabot hududiga tegishli Toti qishlog'i qayd etilgan.

Xususan bundan tashqari O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'atida qipchoqlar asosida shakllangan etnonimlar va toponimlar haqida qiziqarli ma'lumotlar keltiriladi. Jumladan, Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumanidagi Arnaqapchig'ayni misol keltirib o'tish mumkin. Ushbu hudud 1926-yilgi aholi punktlarida ro'yxatda qays qilingan. Arna-xorazmiy tilida katta kanal, daryodan qazib chiqazilgan va katta hajmda suv oqizilgan anhor. Xorazm shevalarida arna-ulkan kanal, anhor. Sirdaryo, Jizzax, Samarqand, Qashqadaryo viloyatlarining qipchoq lahjali aholisi nutqida arna so'zi mavjud, xususan, tog'li hududlarda bu atama saqlangan. Tovush shakli-arna, orna ko'rinishidir. Ma'nosi-yog'in va tabiiy suvlar o'yib ketgan jarsimon o'yi. Arna-soy, dara tubi. Xalq dostonlarida otning arnadan irg'ib sakrab o'tishi ko'p tasvirlangan. Qashqadaryoning tog'li hududlarida yoki Kosondan jarsimon suv havzasi ma'nosida qo'llaniladi.[12]

Shuningdek Samarqand viloyati Poyariq tumanida Ayuchi nomli qishloq joylashgan. Ayuchi – dash-ti-qipchoq urug'i bo'lib, o'zbek va qirg'izlar tarkibiga kirgan. Zarafshon qipchoqlarining nomlaridan biri ham ayuvchi – ayuchi deb nomlanadi.[13] Shuningdek, Jizzax viloyatida Bag'anali qishlog'i ham mavjuddir. Ushbu toponim ham qipchoqlar tarkibidagi urug' nomiga borib taqaladi. Bag'anali etnonimi qoraqalpoq qabilasining qipchoq, qozoq qabilasining argin va nayman, o'zbek qabilasining yuz tarkibi-da qayd etilgan. Yana bir qiziqarli ma'lumot shundaki Samarqand viloyatining Urgut tumanida Javgut yoki Javgut algali nomli qishloq bor. Professor B.O'rinboyev Javtuk qishlog'i etimologiyasi haqida to'xtalar ekan, "jav, jabi" o'zbek millati tarkibiga kirgan qadimiy urug'. "Tug'" so'zining "nog'ora, xon huzurida chalinadigan baraban, bayroq, dam olib o'z tug'ini tikkan joy, to'g'on" kabi ma'nolari bor. Javtuk – jobi urug'i vakillarining o'z tug'ini tikkan joy demak", – deb qayd qiladi.

Rus olimi A.D.Grebenkin o'zi yiqqan dala materiallariga asoslanib, "algali" ming qabilasining tarmoqlaridan biri ekanligini ko'rsatib o'tgan edi. Muallif ming qabilasi uch katta uruqqa – To'g'ali, Bog'lon va uvoqtamg'aliga bo'linishi-ni ko'rsatib, uvoqtamg'alilarning yana algali, chavutjayli, o'ramas, to'qnamos, kiyikxo'ja va yarat tarmoqlari borligini qayd qiladi.[14]

Mazkur urug' tarmoqlarining keyinchalik etnotoponimlarga aylanganligini kuzatamiz. Urgut tumanidagi O'ramas (Paxtachi tumanida ham shu nom-dagi qishloq bor), Algali (shuningdek, Javtuk Algali ham) shu yo'l bilan hosil bo'lgan.

Tilshunos K.Marqayev Janubiy O'zbekiston etnonimlari yuzasidan olib borgan tadqiqotlarida Chiroqchi tumanida yashovchi qipchoqlarning Qirqoyoq urug'idagi bir tarmoq chavtik, chavtak deb atalishini qayd qiladi. Chovtik ("chav, jov, jovli") – (shumovka) cho'mich ma'nosida bo'lib, urug' tamg'asi chovli (cho'mich) shaklida bo'lgan, deb ko'rsatadi. Chovli nom-li qishloq Ishtixon tumanida ham bor. Bu chovli etnotoponimi areali keng ekanligini ko'rsatadi.

Bizningcha, Javtuk Algali qishlog'i nomi etnotoponim bo'lib, Algali urug'ining Javtuk tarmog'i yashaydigan joy demakdir. Qishloqning g'arbiy tomonida Cho'michli nomli qishloq ham bor. O'zbek qabilalaridan qipchoq, qo'ng'iroq, nayman va boshqalar tarkibida "cho'mich, cho'michli" so'zi bilan bog'liq etnonimlar ko'p.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki Kereyit nomli o'zbek urug'i asli kelib chiqishi mo'g'ullarga

mansub urug' hisoblanadi. Keyinchalik o'lkamizga kelib o'rnashadi. Bu nom bilan ataluvchi joy nomlariga duch kelamiz. Aynan Qipchoqlar kirib kelishi bilan kereyitlar tarmoqlashib borgan. Samarqand viloyatining Kattaqo'rg'on tumanidagi qish-loq. Kerayitlar o'zbek xalqining shakllanishida ishtirok etgan yirik etnik guruhlardan biridir. Kerayit, kerey, kareit, kirey deb yuritiluvchi etnonim qozoq, qirg'iz, oltoy, tuva, boshqird, no'g'ay, buryat, mo'g'ul xalqlari tarkibida uchraydi.

Kerey etnonimi o'zbek va qoraqalpoqlar tarkibida kuzatiladi. Qoraqalpoqlarning qo'ng'irot arisi(tarmog'i)da ashamayli urug'i bor. Ashamayli, ocha-maylilar o'zbek-qo'ng'irotlari tarkibida ham mavjud. O'zbek-laqaylarning Esanxo'ja urug'ida Oqsari tarmog'i bo'lib, bu qozoq-kereylarning urug'lari-dan biridir. Bu holat harbiy yurishlarda kereylarning bir qismi Movaroun-nahrga ko'chib kelib, bu yerdagi aholi bilan aralashib ketganligini ko'rsatadi.

Kerey qabilasi ikki asosiy urug' – Ashamayli va Abaqqa bo'linadi. Asha-maylilar XIII asrda G'arbiy Oltoydan Irtishning quyi oqimi bo'ylab va undan g'arb tomon siljigan, Abaqlar esa o'z yerlarida – Janubi-G'arbiy Oltoy, Qora Irtish, Kenderli daryosi vodiysi va Saur tog'larining janubi-sharqiy yonbag'irlarida yashab qolgan. Ashamayli etnonimi "Tuya egari shaklidagi (X) tamg'a (ashamay)" nomi bilan bog'liq. Ashamaylilarning asosiy urug'lari Oqsari va Ko'rsari hisoblanadi. Kereylar o'rta asrlarda (X–XI), mo'g'ullarga qadar o'z davlatiga ega bo'lganlar va buyuk Xitoy devoridan boshlab Onon, Qurilen daryolari, Dolon tog'lari, Dalaynor ko'li, Arg'un daryosi sohillari bo'ylab katta hududda yashaganlar.

Mo'g'ullarning jabri tufayli (XII asr) kerayit qabilasi o'z ona yurtidan ko'chishga majbur bo'lgan. Bir qismi Oltoyda qolgan. Kereyitlarning ma'lum qismi XIV asrda Dashti Qipchoq o'zbek qabilalariga qo'shilgan, keyinchalik ular bilan birgalikda Sharqqa qarab yurish qilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Hozirgi O'zbekiston hududiga ular XV–XVI asrlarda kelib o'rnashganlar. Kerey etnonimi va bu nom bilan ataluvchi qabilaning kelib chiqishi haqida fikr yuritgan. N.Aristov, X.Xovorslar ularni turkiy tilli etnik guruhga mansub deb ko'rsatsalar, V.V.Bartold kereylar mo'g'ullardan bo'lgan, deb hisoblaydi. Rashididdin "kerey" so'zining etimologiyasi haqida to'xtalib, qadimgi davrda bir podshoning yettita (sakkizta) o'g'li bo'lganligi va ularning ham-malari qora bo'lganligi uchun kereyitlar deb atashganligini yozadi. Uning aytishiga ko'ra, "kerayit" so'zining ma'nosi "qora odam". Ushbu so'zning "qora quy" degan talqini ham bor. Venger olimi Y.Nemet o'zining "Kereyit, kerey, giroy" nomli maqolasida kerey atamasi vengercha "ker" hamda turkiycha "ker" (yuqori, yuksaluvchi) so'zlaridan olinganligini yozadi. Vengerlar ichida "ker" deb nomlanuvchi toifa ham bor. A.Abdurahmonov ham ker so'zi qadimgi turkiy tillarda "tog'", "qir", "tog' tizmasi", "tog' boshi" kabi ma'nolarda qo'llanganligiga bir necha tarixiy lisoniy dalillar keltiradi. Biroq ko'pchilik olimlar mo'g'ullarning kirey (kireyit, kereyit) qabila-si nomi "qarg'a" ma'nosidagi kerey so'zidir, deb izohlaganlar. Kereyit qabilasining mo'g'ulcha nomi xereyed. Demak, kerayit etnonimi mo'g'ulcha "qarg'a" totem nomidan kelib chiqqan bo'lib, kerey – "qarg'a", -t affiksi esa ko'plik ma'nosini bildiruvchi "lar" qo'shimchasidir (Otajonova, 1987). Hozirgi paytda o'zini kerayit deb hisoblovchi etnik guruh o'zbeklar orasida uchra-maydi. Ular mang'it, saroy, kenagas va boshqa qabilalar tarkibiga qo'shib, qorishib ketganlar. Kerayit O'zbekiston Respublikasi hududida ko'p tarqalgan so'z. Barcha tumanlarda, asosan, qishloq nomi sifatida uchraydi. Qashqadaryo viloyatining Qarshi, Koson, Shahrisabz, Kitob, G'uzor, Qamashi, Kasbi tumanlarida Kerayit qishlog'i bor. Viloyat hududida Kerayit degan mahalla, guzarlar ham bor. Yakkabog' tumanida bir tepaning nomi – Kerayittepa. Sho'rolar tuzumi davrida Kitob va Shahrisabz tumanlarida Kerayit qishloqlari nomi tuman, viloyat ma'muriyati tomonidan rasmiy tarzda o'zgartirilgan: Kerayit – Kel-dihayot (Kitob tumani). Kerayit – Kelhayit (Shahrisabz). Bu nomlar yirik qishloqlar nomi bo'lganligi sababli Keldihayot, Kelhayit tarzida "O'zbek sovet ensiklopediyasi"ga kiritilgan.[15] Bugungi kunda ko'plab viloyatlarda Oytamg'ali nomli toponimga duch kelamiz. Vaholangki qipchoq urug'lariga borib taqaluvchi ushbu joy nomi Samarqand viloyatining Oqdaryo tumani, Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumani, Samarqand viloyati Narpay, Poyariq tumanlari, Jizzax viloyati Forish tumani hududlaridagi qishloq nomi. Mazkur qishloqlar-da sarixitoy urug'iga mansub aholi yashashiga ko'ra, oytamg'alilar xitoy qabi-lasi tarkibida ham bo'lsa kerak. Oytamg'alilar do'rmon, qipchoq, qurama, qo'ng'irot kabi o'zbek qabilalari tarkibiga kirgan urug'. Urug' tamg'asi yangi oy (taqa) shaklida bo'lgani uchun oytamg'ali deb atalgan. Oytamg'ali nomi bilan atalgan qish-loqlar Narpay, Poyariq tumanlarida ham uchraydi. Jizzaxning Zomin tumanida Parchaqipchoq nomli qishloq mavjuddir. Ushbu toponimning qipchoq urug'I va lahjasiga ko'p aloqadorligi uchraydi. Toponimning birinchi qismi parcha- forsiy bo'lgani bilan bu urug' birlashmalarga nisbatan qo'llanilgan. Jumaladan, u kichkina qismni yoki urug'-qabila ittifoqlari yoki kat-ta o'tmish qabilalarining qoldiqlarini

ifodalashi mumkin. Agarda shunday bo‘lsa, parchaqipchoq qipchoq bo‘lmagan urug‘ va qabilalar hamda qator qipchoq qismlarini birlashtiradi. Bu xususida parchaqipchoq birlashmasiga kiradigan urug‘ nomlari va ularning tarkibi guvohlik beradi.[16]

Samarqand viloyati Pastdarg‘om, Urgut tumanlaridagi qishloqlar orasida Qing‘ir nomlisiga duch kelamiz. Mazkur nom O‘zbekiston toponimiyasida Qang‘ir, Qing‘ir, Qo‘ng‘ir singari shakllarda uchraydi.

L.S.Tolstovanning fikriga ko‘ra, mazkur nom pecheneglar qabilasi qang‘arlari bilan bog‘liq bo‘lib, ularning Markaziy Osiyoga tarqalishi Orolbo‘yi va Volgabo‘yi qang‘arlarining Dashti Qipchoq o‘zbeklari tarkibida mazkur hududga kirib kelishlari bilan bog‘liq[17].

Zarafshon toponimlari orasida Qipchoq Chorrabot nomli hudud ham bizga ma‘lum. Buxoro viloyati Vobkent tumanidagi qish-loqning nomi. Qishloq nomi 2006-yilga qadar Quyi Chorrabot deb atalgan. 2006-yil 27-dekabrda Qipchoq Chorrabot deb o‘zgartirilgan.

Toponim qipchoq, chor va rabot so‘zlaridan iborat. Uning birinchi komponenti – qipchoq so‘zi xalq nomi, etnonim. Toponimning ikkinchi komponenti – chor so‘zi esa forscha-tojikcha bo‘lib, “To‘rt” degan ma‘noni bildiradi. Joy nomining uchinchi komponenti – rabot so‘zi “qo‘rg‘on”, “qo‘ra”, “hovli joy” degan ma‘nolarni anglatadi.

Xulosa. Bular tashqari qipchoqlar va qipchoq lahjasi Movarounnahr hamda Turkiston o‘lkasiga siyosiy, ijtimoiy hamda etnik jihatdan juda katta ta‘sir qilgan. Aynan qipchoqlar tili o‘zbek tili fonetikasiga, uning tarkibidagi urug‘lar nomlari esa toponimlarga omuxtalashib ketgan. Bu holat nafaqat Zarafshon hududida balki Xorazm hamda Farg‘ona vodiysida ham ko‘zga tashlanadi. Qipchoqlarning ham madaniy ham etnik jihatdan transformatsiyasi ko‘p jabhalarda ko‘zga tashlanib boradi.

Adabiyotlar ro‘yhati

1. Xondamir. Habib us-Siyar. 3-jild, 3-qism. 213-bet
2. Fazlulloh ibn Ro‘zbehxon. Mehmonnomayi Buxoro. 72-bet.
3. Azamat ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. 243-bet.
4. Mukimova. R. G. K istorii agrarnix otnosheniy v Uzbekistane XVI v. Vakfname. Tashkent, 1966, st. 288
5. С.А.Амонжулов, Вопросы диалектологии и истории казахского языка, Алма-Ата, 1959, 16-bet
6. Samarqand toponimlari. 101-bet
7. S. Qorayev Toponimika. 1978. 168 bet
8. Шаниязов, 1974. Ст. 123-125
9. S. Qorayev. 1978. 119-bet
10. Hofiz Tanish al-Buxoriy. Abdullanoma. 1999. 399-bet.
11. Mahmud Koshg‘ariy. Devoni lug‘otit turk. 1965. 427-bet.
12. O‘zbekistonning joy nomlarining izohli lug‘ati. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Ma‘naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti. 2022-yil. 31-bet
13. К. Шаниязов. К этнической истории узбекского народа. –Т., 1974. С. 123
14. Гребенкин А.Д. Мелкие народности Зерафшанского округа. – СРТ. Вып. II, 72. Ст. 42
15. Ўзбек совет энциклопедияси. 5-жилд. – Т.: – В. 425, 428.
16. К. Шаниязов. К этнической истории узбекского народа. – Т., 1974
17. Толстова Л.С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии и её исторической ономастике // Ономастика Средней Азии. –М.: Наука, 1978. Ст. 15

MINGLAR SULOLASI DAVRIDA QO'QON XONLIGINING QO'SHNI DAVLATLAR BILAN TASHQI DIPLOMATIK ALOQALARI

Berdiyev Abduvali Abdug'aniyevich

Tarix fanlari nomzodi (PhD), O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i
<https://orcid.org/0009-0003-6958-0605>

Anotatsiya. Ushbu maqolada Minglar sulolasi davrida Qo'qon xonligining qo'shni davlatlar bilan tashqi diplomatik aloqalari XVIII-XIX asrlarda va o'zaro elchilik munosabatlari haqida ayrim ma'lumotlar o'z aksini topgan. Qo'qon xonligining iqtisodiy hayotida tashqi savdo ham muhim ahamiyat kasb etgan. Mamlakat g'arb va janubda Buxoro, Xiva, Afg'oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, sharqda Xitoy (Koshg'ar orqali), shimolda Dashti Qipchoq ko'chmanchilari va ayniqsa Rossiya bilan keng savdo aloqalari o'rnatgan.. Toshkentning xonlik tasarrufiga kiritilishi bilan Rossiyaning Qo'qon xonligiga kirib borishi ancha jadallashgan va tashqi iqtisodiy aloqalari to'g'risidagi ma'lumotlar orqali to'liq tasavvur qilishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: sayyoh Muhyi, Istanbul, Kosonsoy, Mo'yi Muborak darvozasi, Filipp Nazarov, Qo'shqo'rg'on, Chimqo'rg'on, Yangiqo'rg'on, Aziatskiy Vestnik, Daraut-Qo'rg'on, Qizil-Qo'rg'on, So'fi-Qo'rg'on, V.Velyaminov-Zernov, Troitsk, G'ulja, A.P.Teterevnikov.

ВНЕШНЕДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ КОХАНСКОГО ХАНСТВА С СОСЕДНИМИ СТРАНАМИ ВО ВРЕМЕНА ДИНАСТИИ МИН

Бердиев Абдували Абдуганиевич

Кандидат исторических наук (PhD), Начальник учебно-методического отдела

Аннотация. В данной статье отражены некоторые сведения о внешнедипломатических отношениях Кокандского ханства с соседними странами во времена династии Мин в XVIII-XIX веках и взаимных дипломатических отношениях. Внешняя торговля также играла важную роль в экономической жизни Кокандского ханства. Страна установила обширные торговые отношения с Бухарой, Хивой, Афганистаном, Ираном, Турцией, Индией на западе и юге, Китаем (через Кашгар) на востоке, поселенцами Дашти-Кипчака на севере и особенно с Россией. С включением Ташкента в состав ханства проникновение России в Кокандское ханство ускорилось и позволяет вполне представить себе через информацию о ее внешнеэкономических связях.

Ключевые слова: турист Мухи, Стамбул, Косонсой, Ворота Мойи Мубарака, Филипп Назаров, Кошкурган, Чимкурган, Янгикурган, Азиатский вестник, Дараут-Корг он, Кызыл-Курган, Суфий-Курган, В. Вельяминов-Зернов, Троицк, Кульджа, А.П. Тетеревников.

FOREIGN DIPLOMATIC RELATIONS OF THE KOKHAN KHANATE WITH NEIGHBORING COUNTRIES DURING THE MING DYNASTY

Berdiev Abduvali Abduganievich

Candidate of Historical Sciences (PhD), Head of educational and methodological department

Annotation. This article reflects some information about the foreign diplomatic relations of the Kokand Khanate with neighboring countries during the Ming Dynasty in the 18th-19th centuries and mutual diplomatic relations. Foreign trade also played an important role in the economic life of the Kokand Khanate. The country established extensive trade relations with Bukhara, Khiva, Afghanistan, Iran, Turkey, India in the west and south, China (via Kashgar) in the east, Dashti-Kipchak settlers in the north, and especially with Russia. With the inclusion of Tashkent into the Khanate, Russia's penetration into the Kokand Khanate accelerated and allows us to fully imagine through information about its foreign economic relations.

Keywords: tourist Muhyi, Istanbul, Kosonsoy, Moyi Mubarak Gate, Philip Nazarov, Koshkurgan, Chimkurgan, Yangikurgan, Aziatsky Vestnik, Daraut-Korg on, Kyzil-Kurgan, Sufi-Kurgan, V. Velyaminov-Zernov, Troitsk, Gulja, A.P. Teterevnikov.

Kirish

Minglar sulolasi davrida Qo'qon xonligining qo'shni davlatlar bilan tashqi diplomatik aloqalari, unga

haqqoniy baho berish va to'plangan tajribadan ijodiy foydalanish mustaqil O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy – siyosiy va madaniy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston tarixini, xususan Minglar sulolasi davrida Qo'qon xonligining qo'shni davlatlar bilan tashqi diplomatik aloqalari tarixini har tomonlama o'rganish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shu bois ham, so'nggi yillarda O'zbekiston tarixining qator dolzarb masalalarini o'rganishda aniq va haqqoniy tarixiy yondashuv masalasi muhim bo'lib bormoqda.

Dolzarbliigi: Mustaqillik jamiyat hayotining barcha sohalarida, jumladan ijtimoiy fanlarda ham tub o'zgarishlarga asos soldi. Ayniqsa, tarix fanining nazariy-uslubiy asoslari, uning maqsad va vazifalari tubdan o'zgardi. Har qanday jamiyat hayotida bunday tub, olamshumul o'zgarishlar bosqichma-bosqich, ba'zan bir necha o'n yilliklar va hatto asrlar davomida amalga oshadi. Shu bois tarixiy o'tmish saboqlarini hisobga olmasdan, mintaqamizdagi xalqlarning tarixiy tajribasidagi ijobiy va salbiy jihatlarni chuqur ilmiy tahlil qilmasdan, shu jumladan, O'rta Osiyo davlatchiligi tajribalarini o'rganmasdan, bugungi kunda buyuk deb ta'riflash mumkin bo'lgan hozirgi islohotlarning mohiyati va ahamiyatini to'liq tushunish va baholash mumkin emas. Hozirgi zamonaviy bosqichda tarixiy bosib o'tilgan yillarga qayta nazar tashlash ilmiy tadqiqot olib borishda zaruriy jihatlardan biridir.

Minglar sulolasi davrida Qo'qon xonligining qo'shni davlatlar bilan tashqi diplomatik aloqalarining siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqollani yozishda mahalliy manbalardan va rus sayyohlari, diplomatlari va elchilarining bergan ma'lumotlaridan, nashr qilingan rus va o'zbek tilidagi kitoblardan keng foydalanildi.

Metodlar: Minglar sulolasi davrida Qo'qon xonligining qo'shni davlatlar bilan tashqi diplomatik aloqalarini yo'lga qo'yilishi, munosabatlarning davriy o'zgarishlari, elchiliklarning maqsad va o'zaro munosabatlardagi ahamiyati va boshqa jihatlarni yoritish va ilmiy xulosa qilish maqolla oldiga qo'yilgan asosiy masala va farazlar hisoblanadi. Maqollani yozish jarayonida tarixiylik, xolislik, davriy izchillik, qiyosiy, tanqidiy, mantiqiy va xronologik, usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari: Minglar sulolasi davrida Qo'qon xonligining qo'shni davlatlar bilan tashqi diplomatik aloqalari, O'zbekiston tarixi fanining muhim va o'ta dolzarb ilmiy yo'nalishlar doirasiga kiradi yevropalik sayyoh, elchi, savdogar va boshqa mualliflarning o'rta asrlarda O'rta Osiyoda kechgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy jarayonlarni nisbatan xolis yoritganliklari, o'zga din va madaniyat vakillari sifatida voqeliklarga "o'zgacha bir nazar" bilan qarab baho berishgani ko'rsatib berilgan, yevropalik mualliflarning so'nggi o'rta asrlardagi O'rta Osiyo davlatlari tarixi bilan bog'liq ma'lumotlar boshqa tillarda yozilgan va biryoqlama yoritilgan ayrim tadqiqotlar ko'rib chiqilib, xonliklarning diplomatiya bilan bog'liq bir qator masalalariga aniqlik kiritilgan, uning turli jihatlari har tamonlama o'rganildi va nazariy xulosalar, ilmiy natijalar olindi. Maqollada keltirilgan faktlar, ilmiy umumlashma va xulosalardan manbashunoslik, tarixshunoslik fanlarini o'qitish jarayonida, amaliy mashg'ulotlarda, darsliklar yozishda hamda o'lkashunoslik to'garaklarida foydalanish mumkin.

Asosiy qisim: Qo'qon xonligi qulay geografik sharoitda, karvon yo'llari ustida va dehqonchilik qadimdan topilgan hududda joylashganligi sababli taraqqiy etgan edi. Xonlikning markazi va bosh shahri bo'lgan Qo'qonga oid ma'lumotlarga ko'ra, uning yoshi 2000-yildan ortiqdir. Qo'qon shahri XVIII – XIX asrning birinchi yarmida nafaqat xonlikning, ayni paytda O'rta Osiyoning ham yirik shaharlaridan biri edi. O'tmishda Qo'qon shahri bir necha marta dushmanlar tomonidan talanib, vayron qilingan. Ma'lumki, XIII asrda mo'g'ullar O'rta Osiyoni istilo qilgan davrda juda ko'p shaharlar vayron qilinib, yer bilan yakson etilgan edi. Shunday shaharlar orasida Qo'qon ham bor edi. Shundan so'ng Qo'qon faqat 1709-yili qayta tiklangan va 1740-yilda shahar xonlik poytaxtiga aylantirilgan. Shahar mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olinib, xonlikning siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaziga aylantirilgan

Qo'qon xonligi O'rta Osiyo xonliklari, qo'shni Xitoy, Hindiston, Qirg'iz dashtlari bilan jadal savdo munosabatlarini o'rnatgan. Ammo, qo'shni ikki davlat o'rtasidagi XVIII va XIX asrlardagi aloqalar etarli darajada o'rganilgan emas. Vaholanki, bu davr tarixini o'rganish uchun muhim qo'lyozma manbalar, rus sayyohlari va elchilarining hisobotlarida qiziqarli ma'lumotlar mavjud. O'rta Osiyo bilan Sharqiy Turkiston hamda Xitoy o'rtasidagi XVI – XVII asrlarda mavjud bo'lgan o'zaro munosabatlar to'g'risida Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Mahmud ibn Valining "Bahr ul-asror", Sang Muhammad Badaxshiyning "Tarixi Badaxshon", Mirza Olim Toshkandiyning "Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin", Niyoz Muhammad Xo'qandiyning "Tarixi Shohruhiy", Qurbon Ali Ayog'uziyning

“Tavorixi xamsayi sharqiy” asarlarida noyob ma'lumotlar mavjud. Zahiriddin Muhammad Boburning Xitoydan kelayotgan Andijon karvonida ming odam bo'lgani haqidagi ma'lumoti bu ikki davlat o'rtasida iqtisodiy aloqalarning uzoq o'tmishga borib taqalishidan guvohlik beradi [1:81-b].

Qo'qon honligining iqtisodiy hayotida tashqi savdo ham muhim ahamiyat kasb etgan. Mamlakat g'arb va janubda Buxoro, Xiva, Afg'oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, sharqda Xitoy (Koshg'ar orqali), shimolda Dashti Qipchoq ko'chmanchilari va ayniqsa Rossiya bilan keng savdo aloqalari o'rnatgan. Ayrim manbalarda xonlikda yaponiyalik va angliyalik savdogarlar ham kelgani eslatib o'tiladi.

Qo'qon xonligi adabiy muhitida o'z obro'-e'tiboriga ega bo'lgan adib va sayyoh Muhyi ham mamlakatning tashqi siyosiy jarayonlarga tortilishida ma'lum bir ma'noda hissa qo'shib o'tadi [8]. Xususan, Hirotdagi ta'lim darajasidan ko'ngli to'lmagan Muhyi, ko'p o'tmay Buxoro madrasalaridan biriga kelib o'qiy boshlaydi. Bu yerda u arab tilini mukammal o'rganadi. 1850-yillar o'rtalarida Buxoro madrasasini tugatib, dastlab Farg'onaga, so'ngra Andijonga keladi. 1850-yillar oxiriga borib Qo'qon madaniy muhitiga kelib qo'shiladi, tez orada shoir va alloma sifatida shuhrat qozonadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, uni Qo'qondagi Mallaxon saroyiga xizmatga olishadi. Muhyi bu yerda ham obro'-e'tibor topadi. Hatto diplomatik ishlarga ham jalb qilinadi. U 1859 – 1861-yillar orasida xonning maxsus elchisi maqomida bir necha marta Afg'oniston va Hindistonga boradi. Yo'l-yo'lakay Turkiya, Eron singari mamlakatlarni ko'rishga muvaffaq bo'ladi. E'tiborli jihati, u safar chog'ida qayerda atoqli olim yoki qalam sohibi borligini eshitsa, darhol uning huzuriga borib suhbat quradi. Albatta, shoir xizmat yuzasidan kezib chiqqan shaharlar xususida tuyg'ulari, kuzatuvlari aks etgan she'rlar ham bitadi. Shulardan biri hozirda Pokiston hududidagi Lohur shahri ta'rifi xususidagi “Dar sifati shahri Lohur ba tariqi badiha gufta shuda bud. Dar shahri Lohur” sarlavhali she'ridir.

Muhyi devonida uning turkum qit'alari bor. Bu qit'alar Turkiyaning Istanbul shahridan yuborilgan yigirmaga yaqin suratlarining tasviriga bag'ishlangan. Muhyi bu suratlarni xonning maxsus topshirig'i bilan Turkiyaga qilgan diplomatik safari chog'ida oldirgan. Suratlar telegramm orqali Qo'qonga yuborilgan. Bu haqda Muhyi qit'a avvalida shunday yozadi: “Ma'lum o'laki, ushbu qit'otni fit-tug'rof birlan olg'on Islombul tasvirining orqosig'a bayon aylab ma'lum qilmog' uchun aytib yozgon edim” [9].

Xonlikdan chet elga asosan ipak va ipak matolar, paxta, charm, qimmatbaho toshlar, oltin, kumush, zargarlik buyumlari va boshqa mahsulotlar chiqarilgan. Chet eldan asosan choy, metall, chinni, uy-ro'zg'or buyumlari, tayyor gazlama, kiyim-kechak, poyabzal va boshqalar keltirilgan.

Xonlikda Qo'qon, Toshkent, Andijon, Namangan kabi yirik shaharlar mavjud bo'lib, ularda xo'jalik tarmoqlaridan hunarmandchilik sohasi keng ko'lamda taraqqiy topgan edi. Jumladan, Qo'qonda hunarmandchilikning quyidagi turlari bor edi: misgar, zargar, o'ymakor, qurolsoz, kulol, qog'ozgar, to'qimachi, do'ppi tikuvchi, kashtakach, ko'priksoz, temirchi, nonvoy, aravaso, baxmalbof, bujgun, buyoqchi, gilkor, dorikash, jibachi, devorzan, degrez, yormado'z, ko'nchi, miltiqsoz, najjor, nayzagar, panjarasoz, pillakash, po'stindo'z, taqachi, to'brez, paranjido'z, chodirchi, chevar, chitgar, gilamchi kabilar. Qo'qon shahrida haftaning chorshanba va yakshanba kunlari bozor bo'lgan. Qo'qon xonligida keng tarmoqli hunarmandchilik sohasining rivojlanganligi uning qo'shni davlatlar bilan savdo aloqalari o'rnatishga imkon yaratgan.

Zargarlikning rivojlanishiga Qo'qonga qarashli bo'lgan hududda oltin konlarining mavjudligi sabab bo'lishi mumkin. Masalan, oltin Kosonsoydan, Qoratog' shimolidagi Ko'krev daryosidan, Chirchiq daryosi bo'ylaridan, Chotqol daryosi yuqori oqimlaridan olingan.

XVIII – XIX asrlarda Samarqandda qog'oz ishlab chiqarish tanazzulga ketayotgan davrda Qo'qonda qog'oz ishlab chiqarish yo'lga qo'yila boshlanadi. Bu mahsulot tayyorlash samarqandlik qog'oz ishlab chiqaruvchi ustalarning Qo'qonga ko'chib kelishi bilan bog'liq. Buning natijasida Qo'qon Orol dengizidan Xitoygacha qog'oz ta'minoti bilan shug'ullanuvchi monopoliyaga aylanib qolgan, desak xato bo'lmaydi. Qo'qon qog'oz Koshg'ar, hattoki Shimoliy Afg'onistonga ham olib borilgan. Qog'oz ustaxonasi Qo'qon shahrining Mo'yi Muborak darvozasi orqasidagi maqbara yonida joylashgan. Qog'oz juvozi oddiy saroydan iborat bo'lib, sathi 25 – 30 kvadrat metr, ayvonning bir tomonida juvozxona, boshqa tomonida qog'oz xamiri uchun katta moslama joylashgan. Usta o'z xalfalari yordamida bir kunda 300 varoq qog'oz tayyorlagan. Qo'qondan tashqari boshqa joylarda ham qog'oz ishlab chiqarilardi. Ammo, Qo'qon qog'oz o'zining sifati va ko'pligi bilan ulardan ancha ustun bo'lgan. So'nggi o'rta asrlarda O'rta Osiyolik olimlar, tarixchilar, shoirlar o'z asarlarini Qo'qon qog'ozida yozishadi. Bu qog'ozlardan devonxonada ham keng foydalanilgan. Mahalliy qo'lyozma asarlar va turli xil diplomatik hujjatlar Qo'qon qog'ozida yozilgan. Bu haqida XIX asr boshlarida Toshkentda bo'lgan Sibir kazaki Maksimov

ham o'z xotiralarida "... qog'oz Qo'qon va Toshkentda tayyorlanadi" deb ma'lumot qoldiradi [13:28-b]. Qo'qon qog'ozining hajmi uzunligi 58 sm, eni 50 sm bo'lgan. Uning 240 varog'i 1 bog' bo'lib, birinchi navi 6 rubl, ikkinchi navi 4 rubl va uchinchi navi 3 rubl turgan [14:147-b].

Qo'qon xonligi O'rta Osiyo xonliklari, Xitoy, Hindiston, Eron, Rossiya va boshqa mamlakatlar bilan karvon yo'llari orqali bog'langan bo'lib, xonlik ular bilan qizg'in savdo munosabatlariga kirishgan. Rossiyaning Qo'qon xonligi bilan savdo-siyosiy munosabatlari O'rta Osiyoning boshqa xonliklariga nisbatan biroz sust rivojlangan. Bu esa xonlikning Rossiyadan anchagina uzoqligi va Toshkent bekligi bilan ajralib turishi bilan bog'liq. Rossiya bilan Qo'qon xonligi o'rtasidagi qizg'in siyosiy-savdo munosabatlari XIX asrning ikkinchi o'nyilliklaridan boshlab o'rnatila boshlandi. Qo'qon xonligining chet davlatlar bilan savdo-iqtisodiy munosabatlari masalasi rus elchilari va sayyohlari hisobotlarida, hamda maxsus asarlarda ham o'z aksini topgan[3:134-b].

Xususan, 1813-yili Sibir korpusi tarjimoni Filipp Nazarov maxsus topshiriq bilan Qo'qonga keladi. Ya'ni, Petropavlovskda Peterburgdan kelayotgan Qo'qon xoni elchisining o'ldirilishi natijasida kelib chiqqan mojaroni hal qilish maqsadida Filipp Nazarov 1813 – 1814-yillarda Qo'qon xonligiga qilgan sayohati natijasida, 1821-yilda "Zapiski o nekotoryx narodax i zemlyax sredney chasti Azii" asarini yozadi. Asar tarixiy-etnografik xarakterga ega bo'lib, unda qo'qonliklarning Koshg'ar, Xitoy, Xiva, Buxoro va Sharqiy Eron bilan savdo aloqalari haqida xabar berilgan[3:96-b]. U Qo'qon xonining elchilarini qabul qilish marosimida ishtirok etib, qabul marosimi paytida Xitoy, Xiva, Buxoro va boshqa o'lkalar elchilarini ko'rgan[18]. F.Nazarov O'ratepa shahri haqida yozib, u yerda aholi loy (paxsa – A.B.) uylarda yashab, xonadonlarida pux ro'mollar to'qiydi, deb e'tirof etadi. Asarda O'ratepa aholisi turkmanlar, eroniylar, Buxoroga qarashli bo'lgan joylardagi ko'chmanchi arablar bilan savdo qilishadi deb ta'kidlanadi.

Qo'qon xonligi va Xiva xonligi o'rtasidagi savdo aloqalari birmuncha sust edi. Bu ikki davlat o'rtasidagi savdo-sotiq ishlari Buxoro amirligi orqali olib borilardi. Xivadan Buxoroga borgan savdogarlar Qo'qondan kelgan mollarni, Qo'qon savdogarlari esa Xiva mollarini sotib olar edilar. Xiva bilan Qo'qonning o'zaro savdosi Sirdaryoning quyi tomonidan, ayniqsa Oqmachitda, 1814-yildan keyin esa, Qo'qon xonligi harbiy baza va chegara shaharlari sifatida qurdirgan Qo'shqo'rg'on, Chimqo'rg'on, Yangiqo'rg'on tomonlarida bo'lar edi.

Qo'qon Buxoro bilan yaxshi savdo aloqalarini o'rnatgan. Buxorodan Qo'qonga bo'yoq, ip gazlama, shu jumladan Mashxaddan olib keladigan ingliz materiallari keltirilib, bu mahsulotlar mahalliy savdogarlarga 12-13 oy muddatga qarzga berilardi. Qo'qonga Buxorodan yana oz miqdorda bo'lsa ham hind attorlik mahsulotlari va Qobulning to'n va sallalari keltirilar edi[3:137-b].

Toshkent shahri Qo'qon xonligining muhim madaniy va iqtisodiy markazlaridan biri edi. Toshkent orqali qo'shni davlatlar – Buxoro amirligi va Xiva xonligi, Xitoy, Afg'oniston, Hindiston va Rossiya bilan savdo-sotiq amalga oshirilgan. Qo'qon, Andijon, Marg'ilon va Xo'janddan Toshkentga ipak, ipakli kiyimliklar, shoyi ro'mollar, turli gilam, qog'oz, Buxorodan ip va ipakli kiyimliklar, chit, sallalik mato kelar edi. Toshkentga kelgan turli mollarning bir qismi boshqa tomonlarga, jumladan, Rossiyaga olib borilgan.

Xonliklar o'rtasidagi savdo-sotiq ishlari oltin, kumush va mis tangalar orqali amalga oshirilgan. Qo'qon xonligi va Buxoro amirligi pul birliklari deyarli bir-biriga o'xshash bo'lgan [16:46-b].

1826-yili "Aziatskiy Vestnik" jurnalida e'lon qilingan maqolada Qo'qon aholisi paxta va ipak yetishtirish bilan shug'ullanishi, qo'qonliklar Xitoy, Xiva va Eron bilan savdo qilishi haqida ma'lumot berilgan [11:230-b].

Qo'qon xonligining Sharqiy Turkiston bilan savdo munosabatlari jadal rivojlangan. Ular o'rtasidagi savdo Koshg'ar orqali amalga oshirilgan. Qo'qon bilan Koshg'ar o'rtasidagi savdo aloqalari Muhammad Alixon (1822 – 1842) davrida Qo'qon xonligining Sharqiy Turkiston bilan chegarasida bir nechta qo'rg'onlar (Daraut-Qo'rg'on, Qizil-Qo'rg'on, So'fi-Qo'rg'on) qurilganidan so'ng juda keng rivojlangan. 1831-yili Qo'qon bilan Xitoy o'rtasida tinchlik sulhi imzolangan. Pekinning 1828-yildagi Qo'qonga qarshi iqtisodiy sanksiyasi va savdoni taqiqlash to'g'risidagi hujjat bekor qilinadi va 1832-yil 13-yanvardagi imperatorning maxsus farmoni bilan Koshg'ardan nafaqat choy va ravoch olib ketishga ruxsat beriladi, hattoki Koshg'arda Qo'qon savdogarlariga bojsiz savdo qilishga ijozat berilgan. Koshg'arning oltita shaharlari – Oqsu, Koshg'ar, Uchturfan, Xo'tan, Yorkand va Yangihisorda Qo'qon savdogarlaridan boj yig'ish uchun Qo'qon xoni maxsus oqsoqollarini tayinlagan. Shunday qilib, shu davrdan boshlab,

qo'qonliklar Koshg'ar bilan savdoda monopol mavqega ega bo'lganlar.

1838-yil ma'lumotlariga ko'ra, Buxorodan Kobulga juda ko'p mahsulotlar jo'natilgan. Ular orasida Qo'qonning kumush tangalari va kumush yombilari, xitoy shoyi ro'mollari va chinnisi, Qo'qon kanop losi ham bo'lgan. Buxoro Qo'qondan xom ipak va kanop losi olgan, bu mahsulotlar so'ng Afg'onistonga sotilgan, Qo'qon va Xo'janddan guruch ham keltirilgan. Bu ma'lumotlar, birinchidan, Qo'qonning Buxoro amirligi bilan savdo munosabatlari haqida, qolaversa xonlikning Buxoro orqali Afg'oniston bilan savdo aloqalariga kirishganligi to'g'risida daliliy ashyolar hisoblanadi [15:426-b].

Qo'qonning asosiy savdo sheriklaridan biri Toshkent (beklik davrida) hisoblangan. O'rta Osiyoning sharq davlatlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalarida Toshkent shahri azaldan alohida mavqega ega bo'lgan. Toshkent 2000-yildan ortiq tarixga ega bo'lib, dastlabki ma'lumotlar qadimgi sharq manbalarida miloddan avvalgi II asrdan tilga olina boshlaydi. Rus manbalarida Toshkent shahri XVI asrda Tashkura nomi bilan "Kniga Bol'shogo Cherteja" ga ham kiritilgan. XVI asrning ikkinchi yarmida Toshkent Buxoro xonligiga qo'shib olingan. O'rta asrlarda Toshkent o'z mahsulotlari bilan mashhur bo'lgan. Mahmud ibn Vali Toshkentdan olib ketiladigan mahsulotlar haqida yozib, qalmiq asirlari, dorivor o'simliklar, jumladan, qon ketishini to'xtatishda qo'llaniladigan o'simliklar haqida, eslaydi [10:57-b]. Bu dorilar Xitoyga ham eksport qilingan. Mahmud ibn Vali o'z asarida darmana deb ataluvchi ko'pyillik yarim buta haqida ma'lumot berib, uning barglarida va gul to' dasida terpenoid santonin bo'lib, uning gijjani yo'qotadigan xususiyatga ega ekanini bayon qiladi. Darmana Toshkentdan ko'plab Yevropa mamlakatlariga olib borilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, XVIII asrning 30-yillarida savdogarlar Toshkentda o'sadigan darmana urug'ini Eron va Turkiyaga, Turkiyadan esa G'arbiy Yevropa davlatlariga olib borishgan [6:97-b].

XVII – XVIII asrlardan boshlab Toshkentning Rossiya bilan savdo-iqtisodiy aloqalari rivojlana boshlaydi. Toshkent savdogarlari tez-tez Sibir shaharlariga borib turishgan. 1739-yilda Orenburgdan Toshkentga birinchi rus savdo karvoni keladi. XVIII asrning 2-yarmiga kelib mustaqil Toshkent bekligi tashkil topadi. XIX asrda Toshkent o'z mustaqilligini yo'qotib Qo'qon xonligiga bo'ysindirilgan. XVIII asrning 2-yarmida O'rta Osiyo xonliklarining Rossiya va Qozog'iston bilan savdo aloqalari rivojlangan sari Toshkent shahri savdo aloqalari markaziga aylana boshlaydi. Shu davrda Toshkent shahri hunarmandchilik sohasiga qarab quyidagi mahallalarga bo'lingan: pichoqchi, misgarlik, sog'bon-itboqar, o'qchi, konchi, degrizon-qozon yasovchilar, Taxtapul, Sebzor, Labzak, Qorasaroy mahallalari aholisi bog'dorchilik, hunarmandchilik va boshqalar bilan shug'ullangan. Oxunguzar, Parchabof, Jangoh aholisi hunarmandchilik, to'quvchilik va savdo bilan shug'ullangan. Toshkentlik to'quvchilar bo'z, beqasam, olacha, baxmal to'qishgan va savdogarlar bu mahsulotlarni qo'shni mamlakatlarga olib borib sotishgan.

O'rta Osiyolik, ayniqsa, qo'qonlik va toshkentlik savdogarlar Rossiyadan Sharqiy Turkistonga rus mahsulotlarini keltirib sotishda vositachilik ham qilishgan. Ch.Valixonov "rus mahsulotlarining Koshg'arga Qo'qon va G'ulja orqali keltirilib sotilishi haqida ham xabar beradi. Koshg'arga quyidagi rus mahsulotlari: movut, turli-tuman matolar, salla uchun ishlatiladigan harir mato, ipak gazlamalar, parchalar, Rigada ishlangan duxobalar, oynalar, qalampirmunchoq, novshadil, simob, qizil tusdagi bo'yoq, turli-tuman metallar (temir, mis, qalayi) va metall buyumlar (samovar, choynak, likobcha, tog'oralar, qozonlar, patnislar, shamdonlar, tugmalar, ko'zoynaklar, cho'michlar, qulf-kalitlar, qalamtaroshlar) va boshqalar olib borilgan. Darhaqiqat, Sharqiy Turkiston savdosi qo'qonlik va buxorolik savdogarlar qo'lida to'plangan [21:205-206-b].

Toshkentda birnecha karvon saroylar bo'lib, ularda turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar to'xtashgan, jumladan Sayidazim, Nurmuhammad Qo'shbegi, Namangan va boshqalar. A.P. Xoroshxin Toshkent shahrida 29 ta karvonsaroy borligini eslatadi. U shahar bozoridagi mahsulotlar sotiladigan rastalar sonini ham qayd etgan [20:77-b].

Tarixdan ma'lumki, O'rta Osiyodagi shaharlar kabi Toshkent ham Sharq bilan G'arbn bir-biriga bog'lab turuvchi Buyuk ipak yo'li ustida joylashgan. Karvon yo'li Koshg'ardan O'sh orqali Toshkentga kelgan. Toshkent O'rta Osiyoning muhim shaharlaridan biri hisoblanib, Qo'qonning Rossiya bilan savdo aloqalarida vositachilik rolini ham o'tagan. Shu bilan birga rus hukumati Toshkent orqali O'rta Osiyo xonliklari va hattoki ular orqali Xitoy bilan ham savdo qilishga harakat qilgan.

Rossiya davlati Toshkent orqali Qo'qon xonligi bilan savdo va diplomatik aloqalar o'rnatishdan manfaatdor bo'lgan. Chunki Rossiya Toshkent va Qo'qon orqali Koshg'arga ham chiqishi mumkin edi. Rossiya Sharqiy Turkiston bilan bo'ladigan savdo aloqalarida toshkentlik savdogarlarning vositachilik rolini ko'ra bilgan. Ruslar toshkentliklarning Koshg'ar mahsulotlarini Qo'qon orqali Rossiyaga yetkazib berishlaridan katta foyda ko'rgan. Ma'lumotlarga ko'ra, XVIII asr oxirlarida Semipalatinsk bojxonasi

hujjatlarida Rossiyaning Sharqiy Turkiston bilan aloqasida toshkentlik savdogarlar rolining ortib borganini aks ettiruvchi ma'lumotlar uchraydi.

Fikrimizning tasdig'i sifatida XVIII asr oxirlarida, ya'ni 1791-yil noyabr oyida Yamishevga quyidagi mahsulotlar olib borilgan: 612 rubl 50 kopiklik 19 pud 30 funt Toshkent oq qog'ozi, 814 rubl 70 kopiklik 894 arshin guldor va yo'l-yo'l Toshkent matosi, 9735 arshin Toshkent pardasi, 799 dona Toshkent choponi, chakmon, ko'k zenden. 1792-yil oktabr oyida Yamishevga quyidagi mahsulotlar keltirilgan: 22 rubl 64 kopiklik 38 (o'lchov birligi ko'rsatilmagan) tuya juni, 1.479 rubl 20 kopiklik 1301 bosh qo'y, 3902 rublik 344 bosh ho'kiz, 4 bo'lak toshkent oq bo'zi, 119 bo'lak ko'k bo'z va boshqalar. O'sha yili Toshkent mahsulotlari bilan birga Xitoy va Sharqiy Turkiston mahsulotlari ham, jumladan, 17 rublik 17,5 (og'irligi noma'lum) dur, 1 rubl 80 kopiklik 18 funt qora choy, 1 rubl 50 kopiklik 10 funtlik taxta choy, 5 rublik 15 funt ko'k choy va boshqalar olib kelingan [23:140-b].

Semipalatinskda toshkentliklarning hovlilari bo'lib, unda Xitoy, Koshg'ar, Toshkentdan olib kelingan mahsulotlari rus mahsulotlariga ayirbosh qilingan. Savdo-sotiq mol ayirboshlash yo'li bilan amalga oshirilgan va naqd pulga ham sotilgan.

Qo'qon xonligining O'rta Osiyo mintaqasidagi siyosiy jarayonlar va o'zaro munosabatlarga faol aralashuvi Umarxon davridan boshlanadi. O'z darvida Umarxonning elchilari Xiva, Xitoy va Turkiya davlatlariga jo'natilganligi ma'lum [23:120-b].

XIX asr o'rtalariga taalluqli ma'lumotlarga ko'ra, Qo'qondan va xonlikning boshqa shaharlaridan haryili Toshkentga 16 ming tuya mol kelgan. Shundan 4 ming tuya paxta, 200 tuya yigirilgan ip, 10 ming tuya ip gazlama, yarim ipak va ipak matolar, chopon, ko'rpa, chalvor (teridan tikilgan) va boshqalar, qolgan 2 ming tuyada ho'l mevalar keltirilgan. Haryili chetdan mol kiritish 4580 ming rublgacha yetgan. Qo'qonga va xonlikning boshqa shaharlariga Toshkentdan ko'proq rus mahsulotlari keltirilgan. Chunki Rossiya bilan savdo Toshkent orqali amalga oshirilgan. Qo'qon bilan Toshkent o'rtasidagi savdo aylanishi bir yilda taxminan 7 mln. rub.ni tashkil qilgan. Toshkent bilan Qo'qon oralig'idagi masofaning yaqinligi toshkentlik savdogarlarning jo'shqin savdo qilishlariga katta imkoniyat bergan. yillik mahsulot aylanishi hisobga olinsa, Toshkent savdogarlarining Qo'qon bilan aloqalari muhimroq bo'lgan.

Qo'qon xonligi azaldan Qozog'istonning janubiy va janubi-sharqiy tumanlari bilan an'anaviy savdo aloqalari o'rnatgan. Qo'qon savdogarlari chopon, ko'rpa va turli xil matolarni qozoq ko'chmanchilarining chorva, teri, yog', jun va mo'ynalariga ayirbosh qilganlar [12:186-b].

XIX asrning 20 – 30-yillarida Qo'qon hukmdorlari Janubiy Qozog'istonda bir qator qal'alar, jumladan, Yangi-Qo'rg'on, Julek, Din-Qo'rg'on, Oq-Machit, Qamish-Qo'rg'on, Avliyo-Ota va boshqalar qurgan edi. Ularning har birida harbiy qismlar, masjidlar, ombor va temirchilik ustaxonalari, savdogarlar uchun uylar, do'konlar va bozorlar bunyod qilgan.

Qo'qon savdogarlarining qozoq cho'llariga keltiradigan mahsulotlarining aksariyatini ip gazlama va quritilgan mevalar tashkil qilgan. Meva qoqilari cho'l hududlariga har yili 15 minggaacha tuyada, ip gazlama esa 3 minggaacha tuyada keltirilgan. G. Kolmogorovning ma'lumotlariga ko'ra, har bir qozoq oilasi tayyor kiyim boshni Buxoro, Qo'qon va Xitoydan sotib olgan [7:159-b].

Manbalarda ta'kidlanishicha, O'rta Osiyo savdogarlari o'z mahsulotlarini mayda va yirik qoramollarga ayirbosh qilganlar. Masalan, har yili Toshkentga 200 ming bosh, Qo'qonga 100 ming atrofida va Buxoroga 100 ming bosh qo'y haydab borilgan. Mol ayirboshlashda qo'y muomala vositasi (pul o'rnida) hisoblangan. Qo'y narxi 1 rub 50 kopdan 20 rub kumush pulgacha baholangan [1:113-b].

1852-yil fevral-may oylarida rostovlik savdogar S.Y.Klyucharev Toshkentda bo'lib, o'zi shohidi bo'lgan voqealarni kundaligiga yozib borgan. V.V.Velyaminov-Zernov kundaligidan foydalanib, uni izohlar va qo'shimchalar bilan boyitib "Istoricheskiya izvestiya o Kokandskom xanstve, ot Muhammeda-Ali do Xudayar-Xana" asarini yozgan [5:364-b]. Kundalikda keltirilgan dalillar ko'proq xonliklar o'rtasidagi siyosiy aloqalar va savdo munosabatlarini yoritishga yordam beradi. Jumladan, 3 va 29 aprelda Buxorodan Toshkentga savdo karvonlari kelgan. 3 aprelda kelgan karvondagi mahsulotlarning aksariyati opium bo'lgan. Kundalikda "savdogarlar, G'ulja, Chuguchak, Koshg'ar va Xitoyning barcha chegara shaharlarida bu mahsulotdan foyda ko'pligini bilganliklari uchun hamma opiumni o'sha zahotiy oq naqd pulga sotib olishdi", – deb yozilgan edi [5:364-b].

O'sha kezlarda Toshkentda qo'qonlik savdogarlar ham bo'lishgan. Toshkentga qozoqlar cho'ldan chorva mollari haydab kela boshlashgan va bir kunda 20.000 ta qo'y sotilgan. 8-aprelda Toshkentdan Troitsk va G'uljaga karvon jo'nagan. G'uljaga ketgan karvonda oltin (quyma va pul hoida) va opiumdan

boshqa mahsulot bo'lmagan ekan. 13-aprelda Toshkentdan Troitsk, Petropavlovsk, Buxoroga, 15-aprelda esa Petropavlovsk va Semipalatinskga karvon jo'nagan [5:114-b].

V.V.Velyaminov-Zernov asaridan shu narsa aniqlanadiki, Toshkent O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi, qolaversa, Rossiya bilan Qo'qon o'rtasidagi, Qo'qon xonligining Xitoy bilan savdo aloqalaridagi markaziy vositachi shahar hisoblangan. Ammo, Toshkentdagi notinchlik oqibatida Toshkentga kelayotgan karvonlar kam mahsulot keltirib, aksincha ko'proq mahsulotlar olib ketishgan.

A.P.Teterevnikovning ma'lumotlariga ko'ra, XIX asrning 60-yillarida savdogarlar Toshkentdagi umumiy savdo mablag'ini 10.000.000 rubl bo'lishi mumkin deb taxmin qilganlar [17:56-b].

Qo'qon xonligining Koshg'ar bilan savdo munosabatlari xuddi Buxoro amirligi kabi bo'lib, Koshg'ardan Qo'qonga afyun, chinni idishlar, kumush, xitoy ipak matolari, tola va gilamlar olib kelingan. Qozoq juzlarining Rossiyaga tobe etilishi hukmdor tabaqalar o'rtasidagi o'zaro urushlarning to'xtashiga sabab bo'ldi va bu holat O'rta Osiyoning, jumladan, Qo'qon xonligining Sibir, Ural, Volgabo'yi bilan savdo aloqlariga keng yo'l ochdi.

Xonlik Hindiston bilan ham muntazam savdo aloqalarini olib borgan. Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Hindistondan yiliga Qo'qon, Toshkent, Buxoro va Koshg'arga Kobul orqali 10.000 dan 15.000 tuyagacha mahsulot yuborilgan. Ular orasida ip gazlamalar, ipak, echki juni, otlar va boshqalar chiqarilgan. Otlar savdoning katta foyda keltiradigan manbalaridan biri bo'lgan. Hind savdogarlarining xonlikdagi shaharlarda yashab tijorat va hatto sudxo'rlik bilan shug'ullanganliklari haqida ham ma'lumotlar bor. Xonlikdagi savdogarlar Buxoro va amirlik chegaralaridagi shaharlar bilan muntazam savdo aloqalari olib borganlar. Har ikkala davlatning savdogarlari savdo ishlarida faol ishtirok etib, qo'qonlik savdogarlar Buxoro amirligiga xo'jalik hayotda zarur bo'lgan rus temiri, po'lat va cho'yandan yasalgan buyumlar, tamaki, ro'mol, guruch va ba'zi xitoy yoki mahalliy ipak gazlamalari, choy, chinni idishlar olib borishgan bo'lsa, buxorolik savdogarlar esa Qo'qonga hind choyi, surp mato, harir, buyoq, afyun (taryok), zardo'zlik mahsulotlari, ip va gazlama olib kelishgan [17:56-b].

Rus chiti Buxoroning Qo'qon xonligi bilan savdosida alohida o'rin egallagan. Bu mato Orenburg yoki Petropavlovskdan Kazalinskka, undan Buxoro, Samarqand va Xo'jand orqali Qo'qonga olib kelingan. Shuningdek, xonlikda Mashhaddan olib kelinadigan ingliz gazlamalari, oz miqdorda bo'lsa ham Kobulning to'n va sallalari, hind attorlik mollari ham keltirilgan.

Savdo aloqalarining doimiy, bir meyorda davom etishi va rivojlanishi transport hamda karvon yo'llarining ahvoliga bog'liq bo'lgan. Bu o'rinda Qo'qon bilan Buxoro o'rtasidagi savdo aloqalari alohida mavqega ega edi. Ular o'rtasidagi karvon yo'li tekis bo'lib, mahsulotlarni tashishda aravalardan foydalanilgan. N.V.Xanikovning bergan ma'lumotlariga ko'ra, ikkita asosiy Qo'qon karvonining birinchisi Buxoroga yozning boshida va ikkinchisi kuzning oxirida kelgan, kichik karvonlar esa yil davomida qatnab turgan [1:120-b]. Qo'qonliklar Buxoroga mahalliy hunarmandchilik buyumlaridan tashqari, Xitoy mahsulotlari – choy, kumush yombi, chinni buyumlar va marjon hamda boshqa rus mahsulotlarini olib kelgan [19:175-b]. Qo'qondan Buxoroga eksport qilinadigan asosiy mahsulotlar ipak va ipak gazlamalar bo'lib, har yili 8 ming pudgacha keltirilgan. Eng sifatli ipak "chilla" deb atalib, u Qo'qonda ishlab chiqarilgan.

Qo'qon bilan Buxoro o'rtasida yaxshi savdo aloqalari o'rnatilgan. Qo'qon mahsulotlari nafaqat Buxoro bozorlarida, hattoki Buxorodan Kobulga olib borib sotilgan. Qo'qon ipagi sifati jihatidan Buxoro ipagidan ustun turgan. Shuning uchun uning narxi bir pudi 16 tillo, Xo'jand ipagi esa 15 tillo turgan [15:414-b].

Buxoro bozorlarida choy, chinni idishlar, qisman xitoy va qo'qon ipak gazlamalari va ko'plab rus temir, cho'yan va po'lat buyumlari sotilgan. Toshkentning Sibir chegaralariga yaqinligi toshkentlik savdogarlarga qisqa muddatda o'z mahsulotlarini Buxoro bozorlariga yetkazib berishga imkoniyat bergan. Bu temir, cho'yan va po'lat buyumlarning kattagina qismi Xisor, Badaxshon, Xulm, Maymand va boshqa joylarga toshkentlik va xivalik savdogarlar tomonidan olib borib sotilgan [19:175-b].

Qo'qondan Hindistonga va Afg'onistonga "chilla" deb ataluvchi ipak gazlamasi olib ketilgan. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, xuddi Buxoroda bo'lganidek Qo'qonda ham hindlar va afg'onlar yashagan bo'lib, ular Qo'qon-Buxoro aloqalarida muhim rol o'ynagan. Ma'lumotlarga ko'ra, ular Buxoroda 70 ga yaqin bo'lishgan.

Qo'qon Buxoro orqali Hindiston bilan savdo qilgan. Jumladan, Peshavordan Buxoro orqali Qo'qonga ingliz-hind mahsulotlari keltirilgan. Peshavordan Kobul, Qarshi, Samarqand va Qo'qon yo'li orqali O'rta

Osiyoga har yili 10 – 15 ming tuyada mahsulotlar keltirilgan. Keltirilgan mahsulotlar asosan oq mal-mal, gul tikilgan ko‘ylaklik matolar, shakar, indigo, qalin surp va chitlardan iborat edi. Peshavordan O‘rta Osiyoga keltirilgan 10 – 15 ming tuyadagi mahsulotlardan 1000 tuyasi bombey choylari bo‘lgan.

Hindistonda Qo‘qon ipagiga talab katta bo‘lgan. Har yili Qo‘qondan Buxoro va Hindistonga 1000 tuyada ipak jo‘natilgan. XIX asrda O‘rta Osiyo xonliklaridagi savdoni qo‘lga kiritish maqsadida inglizlar mahsulotlarini Buxoro va Qo‘qon xonliklariga tarqatish yo‘llaridan biri sifatida [17:53-b]. Shimoliy Hindistondagi Peshavor yaqinida yashaydigan hindistonlik musulmonlar yordamidan foydalanishgan. Ular parachlar deb atalgan ingliz savdogarlari o‘z mahsulotlarini uch - yil muddat bilan “parachlarga” qarzga bergan, o‘z navbatida parachlar mollarini Buxoro va Qo‘qonda qarzga (nasiyaga) sotishgan. Parachlarning ba‘zilari Buxoro va Qo‘qonda joylashib olganlar va shu yo‘l bilan ingliz mahsulotlarini kengroq yoyishga harakat qilganlar.

Ingliz mahsulotlari O‘rta Osiyoga ikki yo‘l bilan, ya‘ni Kobul va Mashhad orqali kirib kelgan. Toshkentga esa bu mahsulotlarni u yer bilan doimiy muomalada bo‘lib turgan hindlar olib kelganlar. Hindlar ingliz mahsulotlari bilan birga mahalliy hind mahsulotlarini ham keltirishgan. Muallifning aytishicha, ularning asosiy ishi sudxo‘rlik bo‘lgan. A.N.Teterevnikov, keyingi vaqtda Toshkentga ingliz mahsulotlari kam keltirilayotgani, faqat ilgari olib kelingan mahsulotlardan qolganlarigina sotilayotganini ko‘rganini yozadi.

Demak, hindlar nafaqat Buxoro yoki Samarqandda, balki Toshkentda ham sudxo‘rlik bilan shug‘ullangan bo‘lishi va 1865-yili Toshkentning Rossiya tomonidan ishg‘ol qilinganidan so‘ng ingliz mahsulotlari keltirilganligini ko‘rmagan bo‘lishi mumkin.

Teterevnikov Angliyadan ingliz mahsulotlarini keltirish yo‘llari haqida ma‘lumot berib, bir tomondan, mahsulotlarning suv yo‘llari orqali juda qulay olib kelinishini ta‘kidlasa va aksincha, Peshavordan Buxoro va Qo‘qonga juda qiyinchilik bilan kirib kelishini ma‘lum qiladi. Muallif mayda hokimlar tomonidan hududidan o‘tganligi uchun olinadigan soliqlar oqibatida savdogarlar ko‘p mablag‘larini yo‘qotishlarini haqli ravishda e‘tirof qilgan. Peshavordan Kobulgacha bitta tuya mahsulotni olib kelishi 2 tillo (8r.20 k.) ga, Kobuldan Buxorogacha 16 tillo (60r.80 k.) ga tushgan [17:53-b]. A. Teterevnikov savdo karvonining yo‘nalishini quyidagicha belgilagan: Peshavor-Jalolobod-Kobul-Sarichashma-Xulm-Bamian-Balx-Kerki. Kerkida savdo karvonlari ikkiga bo‘linadi, ya‘ni, Qo‘qon va Toshkentga boradigan karvonlar Samarqandga, qolganlari esa Buxoroga yo‘l oladi. Zakot ikki barobar oshirilgani uchun bu yo‘l noqulaylik tug‘diradi. Shu yo‘l bilan O‘rta Osiyoga har yili 10 – 15 ming tuyada mahsulotlar olib kelinadi. Bu mahsulotlar ko‘proq salla uchun ishlatiladigan oq doka, gulli ko‘ylaklik mato, shakar, indigo – nil bo‘yog‘i, kolenkor (oqartirilgan dag‘al surp) va chitlar bo‘lgan [17:122-b].

Teterevnikov savdogarlarning ma‘lumotiga tayanib, Peshavordan keltirilgan mahsulotlarning yarmi Xo‘jand orqali Qo‘qon xonligiga qarashli shaharlarga, 2000 tuyadan oshmagan mahsulotlar esa Toshkentga keltiriladi, deb yozadi. Demak, agar O‘rta Osiyoga jo‘natilgan 10 – 15 ming tuya molning yarmi 5 – 7 ming tuya bo‘lsa, shundan 2 mingi Toshkentga jo‘natilsa, u holda Qo‘qon xonligi shaharlariga 3 – 5 ming tuya mol keltirilgan bo‘ladi. Keltirilgan 10 – 15 ming tuya mahsulotning 1 minggi Bombay choylari hisoblangan. Bu choy Toshkentga ham keltirilgan bo‘lib, aholi choyning ta‘mi haqida yaxshi baho berishmagan. Choy ko‘rinishi jihatidan G‘ulja va Chuguchak choylaridan farq qilmagan, lekin ta‘mi unga nisbatan pastroq, ya‘ni bemaza bo‘lgan. Shuning uchun uning narxi boshqa choylarga qaraganda uch barobar past yurgan. Teterevnikovning fikricha, O‘rta Osiyoga keladigan ikki savdo yo‘lidan faqat Kobul yo‘li orqali mahsulotlar Qo‘qonga keltirilgan bo‘lsa, Mashhad yo‘li orqali esa Buxoroga keltirilgan.

O‘rta Osiyo va Buxorodan Hindistonga ipak, echki tiviti, nasha va tillo, hamda otlar haydab ketilgan. “Avvallari Qo‘qon va Buxorodan Hindistonga 1000 tuyagacha ipak olib ketilgan, lekin endilikda” deb yozadi Teterevnikov, – ipak narxi tushib ketganligi sababli umuman kam olib ketilmoqda” [17:55-b]. Muallif Toshkentdan jo‘natilgan rus mahsulotlarining Kobulga yetib bormayotganligidan tashvishlanadi, chunki bu mahsulotlar ularning talabiga javob bermagan. Albatta, Kobulda va boshqa joylarda juda tez sotilgan turonliklarning “latta” deb ataladigan ipak matolari va tillo parchasi bundan istisno. Rus misi Kobulda yaxshi xarid qilingan. Lekin Buxoro amiri afg‘onlar bilan janjallashib qolgani sababli mis va otlarni afg‘onlarga o‘tkazmay qo‘ygan. Ipakdan keyingi o‘rinda Kobulga jo‘natiladigan mahsulot afyun bo‘lib, bir yilda O‘rta Osiyodan 200 tuyagacha afyun ortilgan karvonlar jo‘nagan. Afyun Hindistonga kontrabanda yo‘li bilan keltirilgan va asosan nasha savdosi bilan Qo‘qon xonligi shug‘ullangan. O‘z navbatida Qo‘qon xonligi afyunni Koshg‘ar va Yorkenddan olgan. Qo‘qondan Hindistonga 100 tuyagacha

echki tiviti jo'natilgan. Hindiston bilan O'rta Osiyo o'rtasidagi savdo balansi quyidagicha bo'lgan. Har yili Hindistonga 12 lak tillo (lak – 100000 zolotix) jo'natilgan. Ipak og'irligi 400 chervon, echki tiviti – 25 chervon, bir pud nasha narxi – 50 rublgacha turgan [17:56-b].

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, A. Teterevnikov asosiy e'tiborini O'rta Osiyo xonliklari, jumladan, Qo'qon xonligining ichki va tashqi aloqalarini yoritishga qaratgan. U ko'proq ingliz mahsulotlarining O'rta Osiyo bozorlariga turli yo'llar bilan kirib kelayotganligidan va aksincha, rus mahsulotlarining Afg'onistonga yetib bormayotganligidan tashvishlangan. Teterevnikov O'rta Osiyo bozorlaridagi ingliz va rus mahsulotlari o'rtasidagi raqobatni ruslar foydasiga hal qilish yo'llarini qidirgan.

A.SH.Shomansurovaning yozishicha, har yili Buxoro, Qo'qon, Toshkentdan Kobul orqali 10 – 15 ming tuyada yuklar 160 – 200 ming pud turli xil mahsulotlarni ortib Hindistonga olib ketilgan. Bu savdoda asosan afg'onlarning loxaniy qabilasidan bo'lgan povinda muhim rol o'ynagan. Povinda bu savdodan katta foyda ko'rgan [22:12-b].

Qo'qon savdogarlari savdo karvonlari bilan Turkiya va arab mamlakatlariga ham yetib borgan. A.Vamperi ziyoratga borgan ziyoratchilar o'zlari bilan “40 dyujina (12 dona) ipak, buxoro ro'mollari, 2000 atrofida pichoq, 30 bo'lak namangan ipak matosi, ko'plab Qo'qon do'ppilari” ni olib borganligini ko'rganligini yozadi [4:372-b].

Qo'qonning tashqi aloqalarida Qo'qon-Rossiya savdo munosabatlari ham alohida o'rin tutgan. Manbalarga ko'ra, 1861-yildan keyin rus sanoatining jadal rivojlana boshlagani xomashyo bazasi va tashqi bozorga bo'lgan ehtiyojning yanada kuchaygani Rossiyaning Qo'qon bozorini faol egallab, undan cheksiz foydalanishning asosiy sabablaridan biri bo'lgan. Rossiyadan Qo'qonga temir, mis, po'lat, cho'yan va temir buyumlar, chit va sifatsiz gazlamalar, oz miqdorda baxmal, shakar, oynalar, charm, Rossiyaga tobe bo'lgan qozoq cho'llaridan qo'ylar va uning terisi, charm va charm mahsulotlari, kigiz olib kelingan. Xonlikdan esa Rossiyaga asosan paxta olib chiqilgan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlamoq lozimki, Qo'qon xonligi, Xitoy, jumladan, Sharqiy Turkiston, Hindiston, Eron, Turkiya, Rossiya va boshqa mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalari o'rnatgan. Xonlik ayniqsa, Xitoy, jumladan, Koshg'ar bilan yaqin savdo munosabatlariga kirishgan. Qo'qon Koshg'ar bilan to'g'ridan-to'g'ri savdo qilishdan tashqari Xitoyning O'rta Osiyo xonliklari, Hindiston, Eron va Rossiya bilan savdo aloqalarida vositachi rolini ham bajargan. Qo'qon karvonsaroylarida Hindiston, Tibet, Koshg'ar, Buxoro amirligi, Afg'oniston, Rossiyadan olib kelingan mollar to'plangan. Mazkur savdo aloqalarida Toshkent muhim o'rin to'nganligini ham alohida ta'kidlash lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOT

1. Алимova P. Ўрта осие хонликларининг қўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари. – Т.: 2017.
2. Алимova. P. Сўнгги ўрта асрларда Ўрта Осие хонликларининг ташқи иқтисодий алоқалари. – Т.: 2006. – Б.81.
3. Бобобеков Х. Қўқон тарихи. – Т.: “Фан”, 1996. – Б. 134.
4. Вампери А. Путешествие по Средней Азии. – М., 1974. – С.372.
5. Вельяминов-Зернов В.В. Историческая известия о Кокандском ханстве, от Мухаммеда-Али до Худаяр-Хана”. – СПб., 1856. – С.364.
6. История Узбекистана в источниках. – Т.: 1988. – С. 96-97.
7. Колмогоров Г.О. О промышленности и торговле в Киргизских степях Сибирского ведомства //Вестник ИРГО. Т. XIII. 1855. – С. 159.
8. Манба: Мухйиддин Мухйи. Девони Мухйи. – Тошкент: Ҳожи Абдуллауф нашри, 1911/м. (ЎзФАШИ нинг тошбосма асарлар фондида №3220 инвентар рақами билан сақланмоқда), 360 саҳифа. Ўзбекча-тожикча, ўзбекча қисми 231-саҳифадан бошланади. Иқтибос 353-саҳифадан олинди.
9. Манба: Мухйиддин Мухйи. Тарих. Тожикча насрий асар. ЎзФАШИ қўлёзма асарлар бўлимида №604 инвентар рақами билан сақланаётган нусха. Асар 1318/1900 йилда ёзилган ва муаллиф томонидан шу йилнинг ўзида мусаввада қилинган. Ўлчами 17x21,5 см .
10. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (география). Введение, перевод, примечания, указатели Б.А.Ахмедова. -Т.: 1977. - С. 57.
11. О нынешнем состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии //Азиатский Вестник. Т. 1. – СПб., 1826. – С. 229-230.

- 12.Обозрение Кокандского ханства // ЗИРГО, Кн 3. – СПб., 1849. – С.186.
- 13.Потанин В. Показание сибирского козака Максимова о Кокандском владении // ИРГО. 1860. – С.28.
- 14.Разводовский В.К. Кустарное производство бумаги в Узбекистане // Советская этнография. – Т.3. М-Л. 1940. – С.147.
- 15.Сведения о произведениях и торговле Бухарии. Выр. из журнала «Мануфактура и торговли». 1840. Хмыр. Кол. Средняя Азия. – Т. 1. – С.414.
- 16.Соатов С.С. Ўзбекистон тарихи. – Т.: “Ўқитувчи”, 1973. – Б. 43-46.
- 17.Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб., 1867. – С.56.
- 18.Филипп Назаров. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: Наука. – 1968.
19. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С.175.
20. Хорошхин А.П. Очерки Ташкента. В кн.: Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – СПб., 187
21. Ч.Ч.Валиханов. Собрание сочинений. Т.: 3. Алма-Ата. 1984. – С. 205-206.
- 22.Шамансурова А.Ш. К вопросу о среднеазиатско-афганских отношений в первой половине XIX в. //Взаимоотношения народов Средней Азии и сопредельных стран Востока в XVIII начале XX в. – Т.: 1963.
- 23.Юнусходжаева М.Ю. Роль Ташкента в торговле России и Восточного Туркестана во второй половине XVIII в. //Позднефеодальный город Средней Азии. – Т.: “Фан”.1990. – С.140.
24. Abduganievich, B. A. (2023). Establishment of Foreign Political Relations of the Bukhara Khanty during the Ashtarkhanis and Mangit Dynasties. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599), 1(10), 1-7.

FAXRUDDIN O'ZJANDIYNING HAYOTI VA ILMIY FAOLİYATI

*Ikromjonov Akmaljon Maxmudjonovich,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Faxruddin O'zjandiy va u kishining shogirdlari hanafiy mazhabining asosiy usul qoidalarini ishlab chiqgach, ulardan oldingi Faxriddin Roziy, Al-Xassof, At-Tahoviy va Al-Karxiylardek mutaqqaddim faqihlar mazhab asoschilari joriy qilgan qoidalarni jamlab usul qoidalari majmuini yaratishdi. Maqolada so'z yuritadigan Faxruddin O'zjandiy singari mutaaxxir olim esa o'zlaridan oldingi mutaqqaddim faqihlarning joriy qilgan qoida va tamoyillarini atroflicha yoritib berildi. Ularni dalillab, eng sahii qovllar bilan quvvatlab sharhlashdi. Eng asosiysi bu ma'lumotlarni eng loyiq bob va bo'limlarga taqsimlab, hanafiy mazhabi usul ul-fiqh ilmini ta'lim beradigan tengsiz asarlarni yozib qoldirishdi. Mazkur maqolada Hanafiy mazhabining mana shunday so'nggi avlod eng zabardast olimi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: hanafiy mazhabi, usul al-fiqh, Faxruddin O'zjandiy, Shihobuddin Marjoniy, Abu Xanifa, ibn Kamol Boshu, ibn Qutlubug'o.

ЖИЗНЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФАХРУДДИНА УЗЖАНДИ

*Ikromdjanov Akmaljon Maxmudjanovich - независимый исследователь
Международная исламская академия Узбекистана*

АННОТАЦИЯ. После того, как Фахруддин Озданди и его ученики разработали основные правила метода ханафитского мазхаба, более ранние юристы, такие как Фахруддин Рази, Аль-Хасоф, Ат-Тахави и Аль-Кархи, создали набор методических правил, объединив правила, введенные основателями школы. Фахруддин Озданди, известный ученый, выступающий в статье, подробно разъяснил правила и принципы, представленные до него правоведами. Они доказали их и истолковали самыми достоверными аргументами. Самое главное, они разделили эту информацию на наиболее подходящие главы и разделы и записали бесподобные произведения, которым учит ханафитская школа усуль-уль-фикха. В данной статье рассказывается о наиболее выдающемся учёном последнего поколения ханафитской секты.

Ключевые слова: Ханафитский мазхаб, усуль аль-фикх, Фахруддин Озданди, Шихабуддин Марджани, Абу Ханифа, ибн Камаль Башо, ибн Кутлубуга.

LIFE AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF FAKHR AL-DĪN UZJANDI

*Ikromjonov Akmaljon Mahmudjonovich
Independent researcher of International Islamic Academy of Uzbekistan*

Abstract. After Fakhr al-Dīn Uzgendī and his students developed the main rules of method of the Hanafī madhhab, earlier jurists such as Fakhr al-Dīn Rāzī, Al-Ḥaṣṣāf, Aṭ-Ṭaḥāwī and Al-Karkhī created a set of rules of method by combining the rules introduced by the founders of the madhhab. Fakhr al-Dīn Uzgendī, a famous scientist who speaks in the article, explained in detail the rules and principles introduced by the jurists before him. They proved them and interpreted them with the most authentic arguments. Most importantly, they divided this information into the most appropriate chapters and sections, and wrote down the incomparable works that teach the Hanafī school of uṣūl al-fiqh. This article talks about the most outstanding scholar of the last generation of the Hanafī sect.

Key words: Hanafī madhhab, uṣūl al-fiqh, Fakhr al-Dīn Uzgendī, Shihāb ad-Dīn Marjānī, Abū Ḥanīfah, ibn Kamāl Pāshā, Ibn Kuṭlūbughā.

Kirish. Qoraxoniylar davrida yetishib chiqqan faqihlar Movarounnahr mintaqasida hanafiy mazhabining rivojlanishida katta xizmat qilganlar. O'sha davrning yetuk faqihlari o'zlaridan so'ng hanafiy fiqhi bo'yicha nodir asarlar yozib qoldirganlar. Aynan shu davrda ijod qilgan va hanafiy faqihlari ichida alohida o'ringa ega bo'lgan alloma Faxruddin O'zjandiydir.

Tahlil va natijalar. Faxruddin O'zjandiyning to'liq ismi Hasan ibn Mansur ibn Abul-Qosim Mahmud ibn Abdulaziz ibn Abdur-Razzoq al-O'zjandiy al-Farg'oniydir[1]. Movarounnahda VI/XII asrda yashab ijod qilgan Faxruddin O'zjandiy hanafiy mazhabining yetuk faqihlaridan biri hisoblanadi[2].

Faxruddin O'zjandiyning tavallud topgan sanasi tabaqot kitoblarida ko'rsatilmagan. Uning ustozlaridan bo'lgan Abu Is'hoq Ibrohim ibn Ismoil ibn Ahmad ibn Shis ibn Hakam as-Saffor 534/1139 yili [3] vafot etgani, uning o'zi esa 592/1195 yili dunyodan ko'z yumgani haqidagi ma'lumotlardan kelib chiqib, ustozdan fiqh ilmini o'rgana olishi uchun 14-15 yoshlarda bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Bundan kelib chiqib, Qozixon 1124-22 yilda tavallud topgan degan fikrni ilgari surish mumkin.

Faxruddin O'zjandiy hijriy 592-yili, Ramazon oyining o'n beshinchi kuni, milodiy 1195 yili, 12 avgustda Buxoroda vafot etgan [4] va o'sha yerdagi "Al-Quzot as-Sab'a" (Yetti qozi) qabristonida dafn qilingan [5]. Qozixonning 1122-25 yilda tavallud topib, 1195 yili vafot etganidan kelib chiqib, taxminan 70-73 yoshda vafot etganini aytish mumkin.

Tabaqot kitoblarida u kishi "Al-Imom Al-kabir" (buyuk imom), "Al-Olim an-Nihrir" (yetuk olim), "Bahr" (dengiz), "G'avvos fil-ma'oniyy" (ma'nolarga chuqur kira oluvchi), va "Fahhoma" (teran tushunuvchi), Abul-Mafoxir", "Abul-Mahasin" kabi unvonlar bilan zikr qilingan[6].

Islom huquqi tarixida ushbu faqih ko'proq "Qozixon", "Faxruddin" va "Faxrul-milla" nomlari bilan mashhur bo'lgan. Tabaqot kitoblarida uning rasmiy qozilik vazifasini bajarganligi haqida aniq ma'lumot berilmaydi. Biroq, qozilik rasmiy mansab bo'lgani va u faqat qozilik vazifasini bajarganlarga berilishini e'tiborga olinsa, Qozixon Qoraxoniylar davrida qozilik mansabida faoliyat ko'rsatgan, degan xulosa qilish mumkin. Sharqshunos olim A.Mo'minov [7] Qoraxoniylar Qozixonni Buxoroda qozilik vazifasiga tayinlanganlari haqida fikr bildiradi. Allomaga berilgan "Qozixon" laqabining "hukm chiqaruvchi ma'nosi"dagi arabcha *يُضَاق* va "sulton, xoqon" ma'nolarini anglatuvchi turkiy "xon" so'zlaridan tashkil topgan va "Xon Qozisi", deb tarjima qilinishi fikrimizga dalildir.

Qozixonning talabalaridan bo'lgan Abul-Mahamid Mahmud Al-Hasiriyning [8] ustozini: "U kishi bizning sayyidimiz, Qozi, Imom, Ustoz, "Faxrul-milla" (Millat faxri), "Ruknul-islom" (Islom rukni), "Miftish-sharq" (Sharqning muftiysi), "Biqiyyatus-salaf" (Salafi solihlarning oxirgisi)" bo'lgan deya ta'riflagani [9] fikrimizni tasdiqlaydi.

Ahmad ibn Sulaymon ibn Kamol Boshho (vaf. 940/1533 y.) o'zining "Tabaqot al-mujtahidin" nomli asarida faqihlarning yetti tabaqasini va har bir tabaqa faqihlarining xususiyatlarini bayon qilib, Faxruddin O'zjandiyni (vaf. 592/1195 y.) Abu Bakr Ahmad ibn Amr Al-Xassof (vaf. 261/874 y.), Abu Ja'far Ahmad ibn Muhammad At-Tahoviy (229/843-321/933 yy.), Abul-Hasan Ubaydulloh ibn Husayn Al-Karxiy (260/873-340/951 yy.), Shamsul-a'imma Abdulaziz ibn Ahmad Al-Halvoniy (vaf. 449/1057 y.), Shamsul-a'imma Muhammad ibn Ahmad As-Saraxsiy (vaf. 483/1090 y.) va Faxrul-Islom Pazdaviy (vaf. 482/1089 y.) va boshqalar qatorida uchinchi tabaqa vakili o'laroq zikr qiladi[10].

Mazkur tabaqa "لِأَسْمَاءِ يَفِي نِيْدِيْتِ جُمْلَةُ قَبَطٍ" "Masalada mujtahid bo'lgan faqihlar" tabaqasi deb atalib, Ibn Kamol Boshoning aytishicha, unga mansub faqihlar hanafiy mazhabi asoschisi Abu Hanifadan rivoyat kelmagan masalalar bo'yicha ijtihod qila olish darajasidagi mujtahid faqihlardir. Ushbu tabaqa faqihlari mazhab asoschisiga usul [Usul – Abu Hanifa tomonidan ishlab chiqilgan va uning Qur'on va hadisdan shar'iy hukmlarni ishlab chiqishda qo'llagan usul, metod va qoidalari] qoidalari va furu'[Furu' – ishlab chiqilgan masalalar, fatvolar.] masalalarida qarshi fikr ayta olmaydilar. Lekin ular Abu Xanifa o'rnatgan qoidalar asosida, undan rivoyat kelmagan masalalar bo'yicha dalillardan hukmlarni ishlab chiqadilar[11].

Quduriyning [12] (362/972-428/1036 yy) "Muxtasar" asarining matnini tanqidiy o'rgangan, tas'hih [Matnni tas'hih qilish: matnni tanqidiy o'rganish va unga nisbat berilgan jummalarning sahih yoki sahih emasligini tekshirish.] va tahrir qilgan Zaynuddin Qosim ibn Qutlubug'o (802/1399-876/1474 yy.) Qozixonning "Muxtasar" matni bo'yicha kiritgan tuzatishlari va tahrirlarini eng ishonchli va eng sahih deb aytgan [13]. Shuningdek, Ibn Qutlubug'o "Qozixonning tuzatishlari boshqalarning tuzatishlaridan muqaddam qo'yiladi, chunki u "faqih an-nafs" (nafs fiqhining olimi)dir" degan [14]. Shuningdek, Hoji Xalifa Faxruddin O'zjandiyning fatvo va qarashlari hukm va fatvo chiqarish maqomida bo'lganlar uchun tavsiya etilishini aytib o'tgan [15].

XIX asrning yetuk tadqiqotchi olimlaridan bo'lgan Shihobuddin Marjoniy (1233/1817-1306/1888 yy.) Ibn Kamol Poshoning mujtahidlar darajalari xususidagi tartibini tanqid ostiga olib, har bir tabaqa borasida to'xtalib o'tgan. Marjoniy "mazhab ichida mujtahidlar" [Ibn Kamol Poshoga ko'ra, ikkinchi tabaqa "mazhab ichida mujtahidlar" tabaqasi deb ataladi. Ushbu tabaqa faqihlari ustoz o'rnatgan usul qoidalari asosida dalillardan hukmlarni chiqara olishadi. Ular ustozga ayrim furu' hukmlarida qarshi chiqqa olishsada, unga usul qoidalari taqlid qilishadi][16] tabaqasi deb atalgan ikkinchi tabaqa faqihlari: Abu

Yusuf, Imom Muhammad va Zufarlarni mutlaq darajadagi mujtahidlar ekanini ta'kidlaydi [Marjoniy Ibn Kamol Poshoning Abu Yusuf, Muhammad va Zufarlarni ikkinchi tabaqada, ya'ni "mazhabda mujtahidlar" tabaqasida zikr etganini xato deb, ularni mutlaq darajadagi mujtahidlar deya ta'kidlaydi va bir qator dalillar bilan buni isbotlaydi.][17]. "Masalada mujtahidlar"[Ibn Kamol Poshoga ko'ra, uchinchi tabaqa "masalada mujtahidlar" tabaqasi deb ataladi. Unga mansub faqihlar hanafiy mazhabi asoschisi Abu Hanifadan rivoyat kelmagan masalalar bo'yicha ijthod qila olish darajasidagi mujtahid faqihlardir. Ushbu tabaqa faqihlari mazhab asoschisiga usul qoidalari va furu' masalalarida qarshi fikr ayta olmaydilar. Lekin ular Abu Xanifa o'rnatgan qoidalar asosida, undan rivoyat kelmagan masalalar bo'yicha dalillardan hukmlarni ishlab chiqadilar.] [18] tabaqasi deb nomlangan uchinchi tabaqa vakillari: Al-Xassof, At-Tahoviy va Al-Karxiylar juda ko'p masalalarda Abu Hanifaning qarashlariga qo'shilmaganliklari va ularning usul qoidalari va furu' masalalari o'zlarining qarashlariga ega ekanliklarini aytib o'tadi [Shu bilan Marjoniy ularni "masalada mujtahid" emas, balki, "mazhab ichida mujtahidlar" darjasida ekanliklarini aytmoqchi bo'ladi.][19]. Biroq, Marjoniy Qozixonni ular darajasiga qo'shmaydi.

Marjoniy "as'hob at-taxrij" [Ibn Kamol Poshoga ko'ra, to'rtinchi tabaqa "as'hobut-taxrij" tabaqasi deb ataladi. Unga mansub faqihlar ijthod qilishga umuman qodir emaslar. Lekin usul qoidalarini bilganlari tufayli mazhab sohibi yoki uning biror mujtahid shogirdlaridan rivoyat qilingan ikki ko'rinishga ega mujmal so'zlar va ikki ishni anglatadigan mubham hukmlarga aniqlik va tafsilot kiritishga qodirdirlar.] [20] tabaqasi deb nomlangan to'rtinchi tabaqa vakillari ichida keltirilgan Abu Bakr Ar-Roziy haqida gapirib, uning muqallid emas, mujtahid darajasida ekanini, shuningdek, uning uchinchi tabaqa vakillaridan ustun turishini dalillar bilan isbotlaydi [Shu bilan Marjoniy Abu Bakr Ar-Roziyni "mazhab ichida mujtahidlar" darjasida ekanligini aytmoqchi bo'ladi.][21]. Shuningdek, Marjoniy "as'hob at-tarjih"[Ibn Kamol Poshoga ko'ra, beshinchi tabaqa "as'hobut-tarjih" tabaqasi deb ataladi. Unga mansub faqihlar muqallidlar bo'lib, ularning ishi ba'zi rivoyatlarni boshqalaridan ustun qo'yish] [22] tabaqasi deb nomlangan beshinchi tabaqa faqihlari: Quduriy va Burhonuddin Marg'inoniy Qozixondan darajada ustun turishlarini ta'kidlagan [Marjoniy: "Ibn Kamol Posho Quduriy va Burhonuddin Marg'inoniy "as'hob at-tarjih" tabasidan deb aytgan, Qozixonni esa mujtahidlar tabasidan ekanini aytgan, Holbuki, Quduriy Burhonuddindan avval yashagan va undan ilmda ustun bo'lgan. Shunday ekan, Qozixondan ustun bo'lmasin", deb yozadi. Shuningdek, Marjoniy Burhonuddin Marg'inoniyning Qozixondan darajada ustun turishini aytib shunday deb yozadi: "Hidoya" sohibi o'z davrining benazir faqihlaridan bo'lgan. Uning davridagi Faxruddin Qozixon va Imom Zaynuddin Al-Attobiy kabi olimlar uning fazli va peshqadamligini e'tirof etganlar".][23].

Imom Laknaviy "Al-Jome' as-Sag'ir" asarining sharhiga yozgan muqaddimasida Ibn Kamol Poshoning faqihlar darajalari bo'yicha so'zlarini keltirib, unga raddiya sifatida Marjoniyning so'zlarini zikr etgan [24]. Marjoniyning tanqidiy qarashlari Qozixonning ilmiy darajasini quyiga tushirishga emas, balki qolgan faqihlarning ham darajalarini yuqori ekanini ko'rsatishga qaratilgan bo'lgan.

Muhammad Abu Zahro ham Ibn Kamol Posho tasnifining ayrim nuqtalariga e'tiroz bildirgan. Abu Zahroning xulosalariga ko'ra, Qozixon mazhab asoschisi bo'lgan "Abu Hanifa va uning shogirdlaridan rivoyat kelmagan masalalarni dalillardan ishlab chiqadigan as'hob at-taxrij" tabaqasiga mansub ekani ma'lum bo'ladi [Abu Zahra ikkinchi tabaqa haqida gapirib, Abu Yusuf va Muhammadni mutlaq darajadagi mujtahidlar darajasida bo'lishganini, lekin Abu Hanifaning mazhabini yoyishga xizmat qilishganini ta'kidlaydi. Uchinchi va to'rtinchi tabaqa haqida yozib, ular o'rtasida deyarli faqr yo'qligini va ularni bitta tabaqa deb hisoblash to'g'ri ekanini aytadi. "As'hobut-tarjih" deb nomlangan beshinchi tabaqa bilan to'rtinchi tabaqa o'rtasidagi farq ham aniq emasligini ta'kidlaydi. Tabaqalar bir-biridan farqli bo'lishi uchun oxirgi uch tabaqadan birini tushirib qoldiri, ularni ikkita tabaqaga: birinchisi: "as'hob at-taxrij" va "as'hob at-tarjih" tabaqalariga bo'lish maqsadga muvofiq ekanini aytadi.][25].

Yuqoridagi fikrlardan shuni xulosa qilish mumkinki, Qozixonni Abu Bakr Al-Xassof, Abu Ja'far At-Tahoviy, Abul-Hasan Al-Karxiy, Shamsul-a'imma Al-Halvoniy va Shamsul-a'imma As-Saraxsiylar qatorida zikr qilingani uning yuksak ilmiy daraja egasi bo'lganini ko'rsatadi. Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Faxruddin O'zjandiy Abu Hanifa va uning shogirdlaridan rivoyat kelmagan masalalarni dalillardan ishlab chiqadigan "as'hob at-taxrij" tabaqasidan bo'lganini aytish mumkin. Bu esa, o'z o'rnida alloma ijodini o'rganish tadqiqotchilar uchun qanchalar ahamiyatli ekanini ko'rsatadi.

Faxruddin O'zjandiyning katta bobosi Abdul-Aziz ibn Abdur-Razzoq ibn Abu Nasr ibn Ja'far ibn Sulaymon al-Marg'inoniy 477/1084 yili 68 yoshda Marg'inonda vafot etgan [26]. U XI asrda Movarounnahrda fiqh sohasida faoliyat olib borgan yetuk faqihlardan hisoblanadi.

Sam'oniyy va Qurashiylarning keltirgan ma'lumotlariga ko'ra, Abdul-Aziz ibn Abdur-Razzoq mudarrislik va muftiylik salohiyatiga ega bo'lgan olti o'g'ilni tarbiyalagan. Ularning hammalari uydin birga chiqqanlarida odamlar: "Mana bir uydin olti muftiy chiqib kelishayapti!" - deyishardi[27].

Faxruddin O'zjandiyning bobosi Shamsul-a'imma Mahmud ibn Abdul-Aziz al-O'zjandiy yetuk faqihlardan bo'lib, u o'zining o'g'li Mansur, jiyani Hasan ibn Ali va Faxruddin O'zjandiylarga fiqh ilmidan dars bergan.

Faxruddin O'zjandiyning otasi Mansur ibn Mahmud ibn Abdul-Aziz ham faqih bo'lganligini "Fatovoi Qozixon" asarining oxirgi sahifasida kelgan quyidagi so'zlardan bilish mumkin. Unda shunday deyilgan: "روصنم نيدل رذب لجال امام ال ايض اقل نب نس حلا نس احمل ا يبأ خيشلا يواتف رخ اذه". Tarjimasi: "Bu buyuk imom Badruddin Mansurning o'g'li Shayx Abul-Mahasin Hasan fatvolarining oxirgisidir" [28]. Faxruddin O'zjandiyning bobosidan ilm olib, uning tarbiyasida bo'lganidan otasining erta vafot etgan deb, xulosa qilish mumkin.

Faxruddin O'zjandiyning amakilari va ularning o'g'illari faqih bo'lganliklari haqida ma'lumotlar mavjud [29]. Abdulhay Laknaviy Faxruddin O'zjandiyning ustozlaridan va otasining amakivachchasi bo'lgan Zahiruddin Hasan ibn Ali ibn Abdul-Aziz haqida ma'lumot berib: "Zahiruddin Hasan al-Marg'inoniyning (vaf. 600/1203 y.) otasi Ali ibn Abdul-Aziz (vaf. 560/1164 y.) va bobosi Abdul-Aziz ibn Abdur-Razzoq (vaf. 477/1084 y.), amakisining nevarasi Hasan ibn Mansur (vaf. 592/1195) va singlisining o'g'li "Xulosat al-Fatovo" asarining muallifi Tohir ibn Ahmad (vaf. 542/1147) haqida quyida ma'lumotlar keltiriladi..." [30] degan va ularning barchalarini faqih bo'lganliklarini zikr qilgan.

Tabaqot kitoblarida Faxruddin O'zjandiyning katta bobolari va amakilarining ismlariga "Marg'inoniy" nisbasi qo'shib keltiriladi. Biroq uning bobosi Mahmud ibn Abdul-Azizning ismi "O'zjandiy" nisbasi bilan keltirilgan [31]. O'zjand o'sha davrda shahri siyosiy ahamiyatga ega bo'lsada, Movarunnahr diyorining chet hududida joylashgan bo'lgan, aksincha Marg'inon ilm markazlariga nisbatan yaqin va bir qancha yetuk faqihlarning yetishib chiqqani bilan mashhur bo'lgan.

Xulosa va takliflar. Faxruddin O'zjandiyning bobosi Mahmud ibn Abdul-Aziz o'zining ustozlari Shamsul-a'imma Muhammad ibn Ahmad ibn Abu Sahl as-Saraxsiy (vaf. 483/1090 y.) bilan O'zjandda bo'lgani ma'lum [Shamsul-a'imma As-Saraxsiy Buxoro faqihlarining peshvolaridan bo'lgan. U amirga nasihat qilgani sababli O'zjandga surgun qilinib, o'sha yerda 466/1073-480/1087 yillar davomida (o'n besh yil) zindonda qolgan. Saraxsiy zindonda ekanida biror kitobga qaramasdan shogirdlari vositasida bilan Muhammad ibn ash-Shayboniyning "Zohir ar-Rivoya" imslil to'plamiga o'n besh jilddan iborat sharh yozgan.][32]. Ustozining orqasidan O'zjandga ilm izlab kelgan Mahmud ibn Abdul-Aziz o'sha yerda uylanib, joylashgan va "O'zjandiy" nisbasini olgan. Demak, uning farzandlari va nabiralari ham O'zjandda tavallud topishgan. Shunlardan xulosa qilib, Faxruddin Qozixonning bobolari va amakilariga "Marg'inoniy" nisbasi qo'shilsada, uning otasi va o'ziga "O'zjandiy" nisbasi qo'shilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абу Муҳаммад Абдул-Қодир ибн Абул-Вафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Қураший ал-Мисрий. Ал-Жавоҳир ал-музий'а фи табақот ал-ҳанафиййа. 5 жилдли / Абдулфаттоҳ Муҳаммад ал-Хулв таҳрири остида. – Қоҳира: Ҳижр, 1993. – Ж.2. – Б. 93
2. Кавакжи. Б. 126
3. Исмоил Пошо ал-Бағдодий. Ҳадийятул-орифин. 2 жилдли. – Байрут: Дор ихйо ат-турос ал-арабий, 1951. – Ж.1. – Б. 9 (Бундан кейин: Ҳадийятул-орифин.); Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 24; Кавакжи. – Б. 224
4. Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 111; Аз-Зириклий. Ал-А'лом. – Ж.2. – Б. 224; Кахҳола. Мў'жам. – Ж.1. – Б. 594; Тошкўпризода. – Ж.2. – Б.252.
5. Ат-Тамимий. Ат-Табақот ас-саниййа. – Ж.2. – Б.116; Ал-Қураший. – Ж.2. – Б. 93.
6. Ал-Қураший. Ал-Жавоҳир. – Ж.2. – Б. 93; Ат-Тамимий. Ат-Табақот ас-саниййа. – Ж.2.– Б. 116; Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 111; Аз-Зириклий. Ал-А'лом. – Ж.2. – Б. 224; Кахҳола. Мў'жам. – Ж.1. – Б. 594; Тошкўбризода. Мифтоҳ ас-саода. – Ж.2. – Б. 252
7. Муминов А.К. Роль и место ханафитских 'улама' в жизни городов Центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XIII в): Дис. ... докт. ист. наук. – Т.: ТИУ, 2003. – Б. 220 (Бундан кейин: Муминов.)
8. Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 336.
9. Тамимий, – Ж:3. –Б. 115

10. Ибн Камол Пошо. Табақот ал-мужтаҳидин. // Абу 'Абдурахмон ибн 'Ақил таҳрири остида. – Миср: Матба'ат ал-Жабловий, 1977. – Б. 14. (Бундан кейин: Ибн Камол Пошо. Табақот ал-мужтаҳидин.); Ибн Қутлубуғо. Ат-Тасҳих ала Мухтасар ал-Қудурий. – Б. 23; Ибн ал-Имод. Шазарот аз-заҳаб. – Ж.6. – Б. 504; Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 111
11. Ибн Камол Пошо. Табақот ал-мужтаҳидин. – Б. 14.
12. Абул-Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Жаъфар ибн Ҳамдон ал-Қудурий ал-Бағдодий (362/972-428/1036 йй). Қаранг: Brockelmann, GAL. – Ж.1. – Б. 174 (199)
13. Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуғо. Ат-Таржиҳ ва ат-Тасҳих ала Мухтасар ал-Қудурий. 1 жилдли / Зиё Юнус таҳрири ва таҳқиқи остида. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмийя, 2002. – Б. 134 (Бундан кейин: Ибн Қутлубуғо. Ат-Тасҳих ала Мухтасар ал-Қудурий.)
14. Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 111.
15. Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун. – Ж.2. – Б. 144
16. Ибн Камол Пошо. Табақот ал-мужтаҳидин. – Б. 13. Шихобуддин Абу-Ҳасан Ҳорун ибн Баҳоуддин Ал-Маржоний Ал-Қозоний. Нозуратул-Ҳақ фи фарзияйт ал-Иша ва ин лам йағибиш-шафак. 1 жилдли. / Ўрхан Идрис ва Абдул-Қодир Салжук таҳрири остида. –Истамбул: Дорул-хикма, 2012. –Б. 193-198 (Бундан кейин: Ал-Маржоний. Нозуратул-Ҳақ.)
17. Ибн Камол Пошо. Табақот ал-мужтаҳидин. – Б. 14.
18. Ал-Маржоний. Нозурат ал-Ҳақ. –Б. 202
19. Шихобуддин Ал-Маржоний. Нозурат ал-Ҳақ. – Б. 204-209
20. Ибн Камол Пошо. Табақот ал-мужтаҳидин. – Б. 14
21. Шихобуддин Ал-Маржоний. Нозурат ал-Ҳақ. – Б. 210-211.
22. Абул-Ҳасанот Абдул-Ҳай Ал-Лакнавий. Ан-Нофеъ Ал-Кабир шарҳ Ал-Жомеъ ас-Сағир. 1 жилдли. –Карачи: Идарат ал-Қуръани вал-улум вал-исламийя, 1990. – Б. 11-12. (Бундай кейин: Ал-Лакнавий. Ан-Нофеъ Ал-Кабир.)
23. Муҳаммад Абу Заҳра. Абу Ҳанифа, ҳаятуху, асруху ва араъуху ва фикҳуху. 1 жилдли. – Қоҳира: Дорул-фикр ал-арабий, 1947. – Б. 501. (Бундай кейин: Абу Заҳра. Абу Ҳанифа.)
24. Ибн Камол Пошо. Табақот ал-мужтаҳидин. – Б. 14.
25. Ал-Маржоний. Нозурат ал-Ҳақ. –Б. 202
26. Самъоний. Ал-Ансоб. – Ж.11. –Б 249; Ал-Қураший. Ал-Жавоҳир. – Ж.2. – Б. 434
27. Ал-Қураший. Ал-Жавоҳир. – Ж.2. – Б. 434
28. Фатовои Қодихон. УзР ФА ШИ № 11228. – Ж. 4. – Б. 503 (Бундан кейин: Фатово Қозихон).
29. Ал-Қураший. Ал-Жавоҳир. – Ж.2. – Б. 434, 576, 74; Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 165, 204, 108; Самъоний. Ал-Ансоб. – Ж.11. –Б 249; Ҳадийат ал-орифин. – Ж.1. – Б. 280 (144)
30. Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 108.
31. Ал-Қураший. Ал-Жавоҳир. – Ж.3. – Б. 446; Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 342.
32. Лакнавий. Ал-Фаво'ид. – Б. 262; Ал-Қураший. Ал-Жавоҳир. – Ж.3. – Б. 78

KATTAQO'RG'ON SHAHRI TASHKIL TOPISHI TARIXI

*Kenjayev Nurolim Jumanazarovich,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu ma'qolada Kattaqo'rg'on uyezdi tashkil topishi tarixi, ma'muriy-hududiy boshqaruv tizimi, tashkilot va kadrlarning shakllanishi, okrug boshqaruv tizimi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Damariq, Chimboy, Jom, Qilichobod, Kaliqo'rg'on, Novqa, Juyshahr, Payshanba, volost, uchastka, Mitan, Tosin, Oqtepa, Yonboshi, Xo'jaariq, Mitariq.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ГОРОДА КАТТАКОРГОНА

*Кенджаев Нуролим Джуманазарович,
докторант Самаркандского государственного университета имени Шароф Рашидов*

Аннотация. В данной статье рассказывается об истории становления Каттакурганского района, административно-территориальной системе управления, формировании организаций и кадров, системе управления районом.

Ключевые слова: Дамарик, Чимбой, Джом, Киличабад, Каликурган, Новка, Джуйшахр, Пайшанба, волость, участок, Митан, Тосин, Октепа, Ёнбоши, Ходжаарик, Митарик.

HISTORY OF THE ESTABLISHMENT OF THE CITY OF KATTAKORGON

*Kenjayev Nurolim Jumanazarovich,
doctoral candidate of Samarkand State University after named Sharof Rashidov*

Annotation. This article describes the history of the formation of the Kattakurgan region, the administrative-territorial management system, the formation of organizations and personnel, and the district management system.

Key words: Damarik, Chimboy, Jom, Kilicabad, Kalikurgan, Novka, Juyshahr, Paishanba, volost, site, Mitan, Tosin, Oktepa, Yonboshi, Khojaarik, Mitarik.

Kirish. Kattaqo'rg'on — O'zbekistonning qurg'oqchil Qarshi dashti shimolida, Zaravshon daryosi bo'yida joylashgan kichik shaharcha. Ma'muriy jihatdan Samarqand viloyatiga tegishli. Kattaqo'rg'on o'zbek tilidan "Buyuk qal'a" degan ma'noni anglatadi.

O'zbekiston me'yoriga ko'ra, Kattaqo'rg'onning yoshi Toshkent va Samarqandga nisbatan juda yosh, 300 yildan sal ko'proq. Tarixiy arxivlardan ma'lumki, Kattaqo'rg'on 17-asr oxirida yaqin atrofda joylashgan qadimiy Rabinjon va Kushoniya manzilgohi o'rnida barpo etilgan. Eron tilida so'zlashuvchi, olovga sig'inadigan aholi yashagan. 12-asrda fuqarolar nizolari natijasida qishloqlar vayron bo'ldi va ulardan deyarli hech narsa qolmadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Afsonaga ko'ra, 17-asrning oxirida ular bu joyda yangi shahar qurishga qaror qilishdi. Ta'asischilar badavlat o'zbek oilasidan bo'lgan aka-uka So'fi Allayor, Farhod Otaliq, Alla Nazarbay hisoblanadi. Ular Buxoro amirining amaldorlari bo'lib xizmat qilganlar. Bo'lajak shaharning qayerda bo'lishini belgilab, aka-ukalardan biri So'fi Ollohyor qurilish uchun fотиha so'rab shayx huzuriga boradi. Sayohat uzoq davom etdi va qolgan ikki aka-uka uning qaytishini kutmasdan qurilishga kirishdilar.

Tadqiqot metodologiyasi

So'fi Olloyor qaytib kelib, tepada allaqachon qurilgan qal'ani ko'rdi. Bundan xafa bo'lib, ukalari bilan janjallashib, G'uzorga jo'nab ketadi. Farhod Otaliq katta oilasi va xizmatkorlari bilan yangi qurilgan qishloqqa joylashib, beklilik qiladi. Xavfsizlik maqsadida aholi punkti atrofida maydonda yopilgan baland panjara o'rnatildi. Har bir devorda asosiy nuqtalarga yo'naltirilgan darvozalar qurilgan.

1. Samarqand-Darvaza janubi Samarqand tomon.
2. Sharqda Aider-Chavon-darvoza.
3. Shimolda Bozordarvoza.
4. Buxoro-Darvaza g'arbda, Buxoro tomon.

Asta-sekin yaqin qarindoshlar va urug'ning boshqa vakillari atrofga joylasha boshladilar. Qishloq

o'sdi.

1868-yilda Buxoro amirligi tarkibida Kattaqo'rg'on Rossiya imperiyasi tarkibiga kirdi. Bu vaqtga kelib Kattaqo'rg'on madrasa, ko'p masjid va bitta ibodatxona bor edi. Hunarmandlar pishiq g'isht ishlab chiqargan, paxtani qayta ishlagan, paxta chigiti va kunjut yog'i yasagan. Mahalliy etik tikuvchi hunarmandlar ayniqsa mashhur edi. Ma'muriy islohot natijasida Kattaqo'rg'on Samarqand viloyatining tuman markaziga aylandi. O'zbek va rus bolalari uchun maktab qurishni boshladik. Sanoatlashtirish Sovet davrida boshlangan. Asosan oziq-ovqat va yengil sanoat korxonalarini qurildi. [1]

Manbalarda aytilishicha, Samarqand bekligining markazi Samarqand uchun Buxoro qo'shinlari va rus askarlari o'rtasidagi hal qiluvchi jang 1868 yil 1 mayda bo'lib o'tgan. Harbiy axborotlarda Samarqandning Cho'ponota tepaligidagi jangdan so'ng 2 mayda jangsiz egallanganligi aytiladi. Samarqand viloyatining to'liq chor imperiyasi tarkibiga kiritilishini esa Zirabuloq jangi hal qilgan. Keyinchalik ruslar bu jangdagi g'alabaning 25 yilligini ham tantana bilan nishonlaganlar.

Tahlil va natijalar.

1868 yil 23 iyunda Buxoro amiri Turkiston general-gubernatori Fon Kaufman bilan sulh tuzib, Rossiyaning vassaliga aylanadi. Bu sulhga ko'ra, Buxoro amirligi o'z mustaqilligini yo'qotibgina qolmasdan, Samarqand, Kattaqo'rg'on va Zarafshon daryosining yuqori qismidagi yerlardan ham ajraldi. Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan hududlarda ma'muriy-hududiy birlik, ya'ni markazi Samarqand bo'lgan Zarafshon okrugi tuzildi. Uning boshlig'i etib Aleksandr Konstantinovich Abramov tayinlandi.

Turkiston general-gubernatorligi tomonidan 1868 yilda tashkil etilgan Zarafshon okrugi dastlab Samarqand va Kattaqo'rg'on bo'limlaridan iborat bo'ldi. 1871 yilda ularga yangi ma'muriy-hududiy birlik - tog'li tumanlar qo'shildi. U Zarafshon daryosining yuqorisida joylashgan mayda beklıklardan tuzildi.

Turkiston general-gubernatorligini boshqarish bo'yicha ilk dasturiy hujjatlarning ishlab chiqilishida «harbiy vaziyat» omili hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Ana shu omil Turkiston general-gubernatorining 1868 yil 29 iyunda tasdiqlangan «Zarafshon okrugini boshqarishning vaqtinchalik qoidalari»da ham o'z aksini topdi. Hujjatning asosiy majmui K.P.Kaufmannning bevosita rahbarligida ishlab chiqildi, unda ma'muriy tizim «harbiy-xalq boshqaruvi» deb ataldi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Zarafshon okrugida ma'muriy-hududiy boshqaruv tizimi ikkiga: Samarqand va Kattaqo'rg'on bo'limlariga bo'lib boshqarildi. Lekin har ikkala bo'lim ham Zarafshon okrugi general-gubernatorligiga bo'ysundirildi. Kattaqo'rg'on bo'limi jami 22 ta uchastka, 286 ta qishloqdan iborat.

1886 yilgi «Turkiston o'lkasini boshqarish Nizomi»ga muvofiq, Turkiston o'lkasining ma'muriy-hududiy bo'linishi o'zgartirildi. Bunda mavjud birliklarni unifikatsiyalash printsipligiga izchil rioya qilina boshlandi. Zarafshon okrugi Samarqand viloyatiga aylantirildi. Uning tarkibiga Sirdaryo viloyatining Xo'jand va Jizzax uyezdlari o'tkazildi va keyinchalik Samarqand viloyati Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqand va Xo'jand uyezdlaridan tashkil topdi.[2]

1897 yilda M.Virskiy bergan ma'lumotlarga ko'ra, Samarqand uyezdida 32 ta, Xo'jand uyezdida 11 ta, Kattaqo'rg'on uyezdida 31 ta, Jizzax uyezdida 17 ta volostlar mavjud edi. Viloyat bo'yicha 390 ta qishloq va 48 ta ovul jamoalari, aholi punktlari 2267 ta qishloq va 158 ta ovuldan iborat bo'lgan.

Shunday qilib, 1886 yilgi Nizomdan so'ng o'lka idorasi markaziy, viloyat, tuman (uyezd), jabha (uchastka), qishloq va shahar boshqaruvi shaklida tashkil topdi. Samarqand shahri viloyat boshqaruvi qarorgohi hisoblangan.

Siyosiy boshqaruvda olib borilgan o'zgarishlar mahalliy boshqaruvdagi tashkilot va kadrlarning shakllanishiga olib keldi. Jumladan, dastlab Zarafshon okrugida Samarqand va Kattaqo'rg'on bo'limlari tashkil etilgan edi. Shu munosabat bilan chor ma'muriyati tomonidan okrug boshqaruv tizimida yangi lavozimlar tashkil etildi. Xususan, Turkiston general-gubernatorining 1869 yil 24 oktyabrdagi tasdig'i bilan Zarafshon okrugi boshqaruvi asosan quyidagi lavozimlardan iborat bo'ldi: Zarafshon okrugi boshlig'i, Zarafshon okrugi Devonxonasi boshlig'i, Devonxona ish yurituvchisi. Bo'limlari bo'yicha: Samarqand bo'limi va Kattaqo'rg'on bo'limi boshlig'i, bo'lim yordamchilari (biri ruslardan, yana biri mahalliy aholi vakilidan) tarjimonlar va boshqa lavozimlar shular jumlasiga kirdi.

XIX asr o'rtalarida va XX asr boshlarida Kattaqo'rg'on uyezdida 2 uchastka, 14 volost, 100 qishloq jamoasi, 664 qishloqdan iborat bo'lgan. Birinchi uchastkaga Damariq, Chimboy, Jom, Qilichobod, Kaliqo'rg'on, Novqa, Juyshahr, Payshanba volostlaridagi 50 qishloq jamoasi va 412 qishloq kirgan.

Ikkinchi uchastkaga Mitan, Tosin, Oqtepa, Yonboshi, Xo'jaariq, Mitariq volostlaridagi 42 qishloq jamoasi va 252 qishloq kirgan. 1896 yili Zarafshon vohasidagi paxta tozlash zavodlaridan biri Kattaqo'rg'on uyezdida ishga tushgan. 1901 yili Kattaqo'rg'on uyezdida bo'yicha 110 ming aholi yashagan.

1896 yili Zarafshon vohasidagi paxta tozalash zavodlaridan biri Kattaqo'rg'on uyezdida ishga tushgan. 1901 yili Kattaqo'rg'on uyezdida bo'yicha 110 ming aholi yashagan. 1910 yilda Kattaqo'rg'on birinchi kutubxona ochilgan. 1900 yili Payshanba va Mitanda vrachlik-davolash punkti ochilgan. Bu davrda uyezd va shahar bo'yicha 3 ta vrach, 6 ta feldsher va akusherlar faoliyat ko'rsatgan. Kattaqo'rg'on suv omborining birinchi navbati 1940 yil 25 fevralda boshlanib, 1941 yilning iyul oyi ohirigacha davom etgan. Suv omborining ikkinchi navbati 1951 yilda nihoyasiga yetkazilgan. Tuman markazi Payshanba shaharchasi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining qaroriga asosan 1989 yil 30 sentyabrdan Payshanba shaharcha maqomiga ega bo'ldi. Maydoni 2,74 kv.km ni tashkil etadi. Payshanba qishlog'i qadimda o'n bitta guzar (mahalla)dan tashkil topgan. Payshanbada 14 ta masjid va madrasa bo'lib, ulardan eng kattasi Odina masjidi bo'lgan. 1971 yilda Muhammad Amiri Xaqib degan kishi Payshanbada katta madrasa qurdirgan. 1902 yili Payshanbada rus-tuzem maktabi, 1919 yili bolalar uyi tashkil etilgan. 1921 yili bu binoda yangi tipdagi Farobiy nomli boshlang'ich maktab tashkil etilgan. 1930 yilda elektrostantsiya qurilgan. 1933 yilda Toshmamat Rahimov birinchi traktorni Kattaqo'rg'on shahridan Payshanbaga haydab kelgan. Ikkinchi jahon urushining dastlabki kunlaridanoq Payshanbadan 1400 dan ortiq kishi urushga ketgan. 1946 yili Payshanbaga G'ulom Xidirov degan birinchi oliy ma'lumotli o'qituvchi ishga kelgan. 97-o'rtada maktabga direktor etib tayinlangan. 1929 yilda Payshanbada veterinariya markazi tashkil etilgan.

Birinchi jahon urushi davom etayotgan 1916-yilda kattaqo'rg'onliklardan 1040 nafar erkak mehnat armiyasiga chaqirildi. Ular Minsk viloyatida ishlagan, keyinchalik ularning 250 nafari.[3] Moskva yaqinidagi Kolomna shahrida ishlagan. Bu musulmon aholining noroziligiga olib keldi. Rossiya hukmronligiga qarshi milliy harakat boshlandi. Ammo ko'p o'tmay 1917 yildagi inqilobiy voqealar ro'y berdi, buning natijasida "Bosmachilar" otryadlari yangi bolsheviklar hukumatiga qarshi chiqdilar. [4]

1916 yil 20 iyulda Kattaqo'rg'on shaxar axolisi mardikorlikka karshi chikib to's-to'polon ko'tardi. Bunday og'ir vaziyatdan qo'rqan ellikboshilar va oqsoqollar mardikorlikka safar etiladigan kishilarning ro'yxatini tuzishdan bosh tortdilar. Shuning uchun ular (9 kishi) rus xarbiy ma'muriyati tomonidan xibsga olindi. Bu holat shaxar axolisining kaxr-g'azabini qo'zg'atib, ochiqdan-ochiq qo'zg'olon ko'tarilishiga olib keldi. Ko'p sonli olamon eski shaxar ko'chasi bo'ylab rus shaxarchasi tomon yurdilar. Praporshik Steblyuk soldatlarni jangovar holatga keltirib qo'zg'olonchilarning yo'lini to'sdi. Biroq olamon bostirib kelaverdi. Taxminan, 30-40 masofa qolganda soldatlar ularga qarata o'qlarni yog'dirdilar. Shunga qaramay, boshqa tarafdin ham ikkinchi olamon to'dasi bosib kelaverdi. Ammo ko'zg'olonchilar dushmanning o'q yomg'irlariga bardosh berolmay qochdilar. Qo'zg'olonchilardan 5 kishi o'ldirildi va bir necha odamlar jarohatlandi. Urush yillarida (1941–1945) Kattaqo'rg'on ko'plab qochqinlarni, jumladan, Ashkenazi yahudiylarini ham qabul qildi. Bu yerga vaqtincha Krasnodar kimyo-texnologiya instituti va Xarkov qishloq xo'jaligi instituti ko'chirildi. Kattaqo'rg'onlik 60 dan ortiq yahudiy Ulug' Vatan urushi frontlarida halok bo'ldi. Ularning ismlari yahudiy qabristoniga o'rnatilgan marmar plitada abadiylashtirilgan.

Asrning mashhur qurilishi – Kattaqo'rg'on suv ombori qurilishi urushdan avval boshlangan, ammo ulgurmag'an. 1946 yildan 1950 yilgacha to'g'on tayyor edi. O'zbekiston sobiq adliya vaziri Abram Abdurahmonov qurilish rahbari etib tayinlandi.

Zamonaviy tog'lar Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on tumani markazi. O'zbekiston. Maydoni 43 km. Xaritada Samarqandning shimoli-g'arbida (76 kilometr) joylashganligi ko'rsatilgan. Poytaxt Toshkent avtomobil yo'li bo'ylab 390 km. Aholisi 80 000 ga yaqin bo'lib, mintaqada 2-o'rinda turadi. Aholisi asosan o'zbeklar, oz foiz boshqa millat vakillari.

Bir nechta ko'priqli suv ombori kanali butun shahar bo'ylab oqadi: Siny, Ofitserskiy, MTS. Sohil bo'ylab butalar, daraxtlar, gullar ekilgan. Kanaldan shahar ehtiyojlari, tomorqa yerlarini sug'orish uchun foydalaniladi, issiq kunlarda salqinlik olib keladi. Iqlimi yozda juda issiq, qishda mo'tadil sovuq va qor, bahor va kuzda yomg'irli.

Temir yo'l va avtomobil transporti aloqalari. Samarqand, Buxoro va boshqa yaqin viloyatlarga avtobuslar qatnaydi. Poezdada siz istalgan temir yo'l stantsiyasiga to'g'ridan-to'g'ri yoki transfer orqali borishingiz mumkin. Eng yaqin xalqaro aeroport — Samarqand.

Xulosa.

O'rta Osiyoning barcha sobiq ittifoq respublikalarida bo'lgani kabi Kattaqo'rg'on shahrida ham jamiyat hayotini tashkil etuvchi ijtimoiy institut – mahalla saqlanib qolgan. Bir blokda yashovchilar jamoaga birlashadilar, mahalliy hokimiyat qo'mitasi va raisni saylaydilar. Ular tashkiliy masalalarni hal etish, jamoat tartibini saqlash, oilalarning yuzaga kelayotgan hayotiy muammolarini hal etish, to'y-hasham va boshqa tadbirlarni o'tkazishda ko'maklashadilar. Har bir mahalla hududida nafaqat diniy, balki ma'naviy-madaniy ahamiyatga ega bo'lgan o'z masjidi mavjud. Aholi o'z ixtiyori bilan ko'chalarda tozalik va tartibni saqlash, hududni obodonlashtirish, bo'sh vaqtlarini tashkil etish bilan shug'ullanadi. Samarqand viloyatidagi eng yaxshi mahallalardan biri Kattaqo'rg'ondagi "Qo'shxovuz" mahallasidir. Unga ayol Sabohat Ne'matova raislik qiladi. U har bir yashovchini biladi, oilalarning muammolari bilan tanish, ularni hal etishda yordam beradi. Ko'cha va hovlilarni namunali ta'mirlash bo'yicha o'tkazilayotgan shahar ko'rik-tanlovlarida mahallaning barcha aholisi ishtirok etib, sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritmoqda.

Adabiyotlar ro'yhati

1. <https://uzbekistanfaq.ru/dostoprimechatelnosti-kattakurgana>
2. O'zR MA. F. Turkiston general-gubernatorligining idorasi, 1-ro'yxat, 1100-ish, 235-bet.
3. П.А. Ковалев. Узбекистонда 1916 йил кузголови «Правда востока», «Узбекистони Сурх» бирлашган нашриёти. Тошкент-1955.
4. З.Д.Кастельская ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА В УЗБЕКИСТАНЕ. Государственное издательство УзССР. Тошкент-1937г.
5. <https://zarnews.uz/post/rossiya-imperiyasi-davrida-samarqand>

BUXORO AMIRLIGI DAVRIDA SAMARQAND BEKLIIGININGNING IQTISODIY HAYOTI

*Mamanov Mehriddin Dusmurot o'g'li
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tarix fakulteti
"O'zbekiston tarixi" kafedrasida doktoranti*

Annotatsiya. XIX asr birinchi yarmidagi Samarqand shahri iqtisodiyotini ta'riflar ekanmiz avvalo, bu erda iqtisodiy munosabatlarda eski o'rta asrlarga oid iqtisodiy munosabatlar saqlanib qolganligini va ishlab chiqarish sohasida an'anaviy hunarmandchilik ishlab chiqarishi ustun bo'lganligini ta'kidlashimiz zarur. Shahar iqtisodiy hayotida bir nechta sohalar o'rin olgan edi, Mana shu sohalar tahlili asosida shahar iqtisodiy hayotini tavsiflash mumkin bo'ladi.

Kalit so'zlar: to'qimachilik, buyoqchlik, hunarmandchilik savdo-sotiq, bozor, guzarlar.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ САМАРКАНДСКОЙ СТРАНЫ В ПЕРИОД БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

*Маманов Мехридина Дусмурота угли,
Исторический факультет Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, Докторант кафедры «История Узбекистана»*

Аннотация. Характеризуя экономику города Самарканда в первой половине XIX века, необходимо прежде всего подчеркнуть, что здесь сохранились экономические отношения старого Средневековья, а в сфере производства преобладало традиционное ремесленное производство. В экономической жизни города существовало несколько направлений. На основе анализа этих направлений можно будет описать экономическую жизнь города.

Ключевые слова: текстиль, крашение, торговля, рынок, ремесла.

ECONOMIC LIFE OF SAMARKAND COUNTRY DURING BUKHARA EMIRATE

*Mamanov Mehriddin Dusmurot ugli,
Faculty of History of Samarkand State University named after Sharof Rashidov Doctoral student
of the «History of Uzbekistan» department*

Annotation. Characterizing the economy of the city of Samarkand in the first half of the 19th century, it is necessary first of all to emphasize that the economic relations of the old Middle Ages were preserved here, and traditional handicraft production predominated in the sphere of production. There were several directions in the economic life of the city. Based on the analysis of these directions, it will be possible to describe the economic life of the city.

Key words: textiles, dyeing, trade, market, crafts.

Kirish. Samarqand o'zining asosiy qiyofasi ko'ra rivojlangan o'rta asr tipidagi shahar hisoblangan. Bunga qurilish ob'ektlari, aholi turmush tarzi, shaharning o'zida ko'plab yirik vaqf mulklarining mujassamligi bundan dalolat beradi. Shaharda nafaqat savdo qizg'in taraqqiy etgan, balki ta'lim ham. Bunda madrasalar asosiy rol uynagan. Umumiy qilib aytiladigan bo'lsa. XIX asr birinchi yarmidan oldingi davrlarda o'zaro urushlar va talonchiliklar natijasida vayron bo'lgan shaharning o'rganilayotgan davrda hukm so'rgan nisbatan barqaror siyosiy vaziyat sharoitida iqtisodiy va siyosiy hamda madaniy mavqei asta-sekinlik bilan tiklanib, yangicha ahamiyat kasb etib borganligidan dalolat beradi.

XIX asr birinchi yarmiga qadar Samarqand shahar atrofidagi aholi asosan dehqonchilik bilan shug'ullangan bo'lsa, shahar aholisi asosiy qismi hunarmandchilik, savdo bilan mashg'ul bo'lgan. Bu davrda shahar O'rta Osiyoning yirik hunarmandchilik rivojlangan markazlaridan biri hisoblangan. Ko'rinib turganidek tuquvchilik eng keng rivojlangan soha bo'lgan. Darhaqiqat, samarqandlik hunarmandlar ipak, yarim ipak va paxta matolarning turli hillarini tayyorlashgan. Bularidan alacha, xosa (yupqa yarim ipak mato), qalami (paxta matoning turi), chit, kanaviz, bo'z, beqasam, tivitli salla, ipak va yarim ipak gilamlar, do'ppilar, Ta'kidlash joizki hunarmandchilikning to'qimachilik yo'nalishida mahsulot turining ko'pligi va ushbu soha mahsulotlariga bo'lgan talab barcha jamiyatlarda ham katta bo'lgan. Ayniqsa,

paxta va shoyi homashyosi ko'p etishtiriladigan O'rta Osiyo, shu jumladan, Samarqandda ham ushbu hunar sohasi keng taraqqiy etishi tabiiy jarayon edi. Lekin, biz shu jihatiga ham e'tibor qaratishimiz kerakki, Samarqandda etishtirilgan ba'zi to'qimachilik mahsulotlari nafaqt mintaqada, balki boshqa davlatlarda ham katta talabga ega edi

Samarqandda katta mablag'ga ega savdogarlar kam bo'lgan. Samarqand savdogarlari doimo buxorolik savdogarlardan olti yoki bir yilga qarz olib turishgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

O.A.Suxarevaning guvohlik berishicha alacha asli samarqandlik hunarmandlarning mahsuloti bo'lib, ularni to'qish bilan asosan shaharning eng ko'p sonli millati vakillari tojiklar shug'ullanishgan[1]. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra bu hunar sohiblari Buxorodan, boshqa ma'lumotlarga ko'ra Xujanddan ko'chirib keltirilgan ekan. Yana O.A.Suxarevaning ma'lumot berishicha Yomini va Zomini deb nomlanuvchi qo'shni guzarlarda yashovchi o'zbeklar va tojiklar qalami deb nomlanuvchi mahalliy ipdan to'qilgan, odatda ko'k va oq chiziq'larga ega bo'lgan matoni to'qish bilan shug'ullanganlar. Ushbu guzarlar aholisining bir guruhi Yomdan ikkinchisi Zomindan ko'chib kelganlar bo'lgan.

Shunga uxshash holat Samarqandda ham ko'zatilgan. Ba'zi hollarda mehnatning katta qismi ayollar va bolalar zimmasiga tushgan. Ular paxtani tozalashgan, matolarga ishlov berishgan, iplarni o'rashgan va h.k. Zarafshon okrugida ipak ip asosan "tojik va eroni ayollar charh yordamida ishlab chiqarganlar, o'zbek va qirg'iz ayollari esa urchuq yordamida. Bir ayol bir yilda mazkur uskunalar yordamida 2 dan 4 pudgacha ipak yoki yungdan ip yigirishi mumkin edi". Ko'pchilik ayollar mazkur mahsulotlarni o'z ehtiyoji hamda sotuvga chiqarish uchun ham ishlab chiqarganlar. Shunga qaramasdan ko'pgina hunarmandlar va kasanachilarning oilalari moliyaviy jihatdan qiyin ahvolda bo'lib, kam daromad hisobiga kun kechirganlar. Bunga barcha to'quvchilarning do'konlari yo'qligi va o'z mahsulotini to'g'ridan-to'g'ri bozorda sotish imkoniyatiga ega bo'lmaganligi sabab bo'lgan. Ko'pchilik to'quvchi hunarmandlar o'z mahsulotlarini olib-sotuvchilar yordamida sotishgan. Bunda ular mahsulotni 30 % arzon narhda pullashga majbur bo'lishgan. Bu holat to'quvchilarning o'zlarida ishlab chiqarishdan oldin mablag' mavjud bo'lmagan holatlarda olib-sotuvchilardan pul olishga va olgan pulga mahsulotni arzon narhda berishga majbur bo'lishgan[2].

Tadqiqot metodologiyasi.

Tikuvchilik bilan asosan erkaklar shug'ullanishgan. Samarqandda alohida tikuvchilik dastgohlarida bir nechta ustalar faoliyat yuritadigan qator ustaxonalar mavjud bo'lib, ularda "... talabgir xalatlari, salla va belqarslarga ishlatiladigan ... faqat maxsus harir va sifatli matolar tayyorlangan".

Arxiv ma'lumotlarida keltirilishicha, "Samarqandda maxsus ipak yoki yungni tozlovchi ustaxonalar kam bo'lgan. Chunki tozalangan ipak yoki yungga ehtiyoji bo'lgan mahalliy aholi ularni sotib olib o'zlarida uylarida tozalaganlar. Bu hunar bilan maxsus shug'ullanuvchilar tikuvchilar uchun buyurtma asosida ishlaganlar va kamdan-kam holatlarda tozalangan yung yoki shu kabilarni bozorga olib chiqqanlar".

Tahlil va natijalar.

Samarqandda ipakga ishlov berishda pichoqli quldan yasaluvchi uskunadan foydalanilgan. Ko'pchilik hunarmandlar ipakga ishlov beruvchi uskunani o'zlarida yasashgan. Ipakni o'zidan samarqandlik hunarmandlar bir necha hil mahsulotlarni ishlab chiqarganlar. O'z vaqtida Samarqand o'lkadagi yirik savdo mahsulotlarni etishtiruvchi va uning bozorlarida amirlikning yirik ipak mahsulotlari savdosi amalga oshirilgan. Ipak matolardan asosan kanaus, yarim ipak matolardan bekasam va adras tayyorlangan.

XIX asr birinchi yarmida Samarqandda matolar tayyorlash bilan bir qatorda matolarga buyoq berish sohasi ham yaxshi taraqqiy etgan. Buyoqchilik ishi bilan alohida ustalar shug'ullanishgan. Samarqandda maxsus kuk rangli buyoqlar tayyorlangan. Yil davomida buyoq ishlab chiqarish shug'ullanuvchi maxsus do'konlar ham mavjud bo'lgan. Umuman olganda buyoq tayyorlash bilan alohida usta va buyash bilan alohida ustalar shug'ullanishgan. Buyoqchi ustaxonasida doimo buyoqlar to'la chanlar bo'lib, buyurtmachini oldida mato buyalgan va qurutilmagan holda egasiga qaytarib berilgan[3]. Buyoq sifati va mato xajmiga qarab mehnat haqi olingan. Buyoqning sifatiga qarab 2,5 funt (1 funt 570 grammga teng) matoni buyash 40 dan 60 tiyingacha baholangan.

Shaharda metallga ishlov berish hunarmandchilikning asosiy sohalari hisoblangan[4]. Urush vaqtlarida mazkur soha kishilari harbiy aslahar ishlab chiqarishga, boshqa vaqtlarda turli metall buyumlar: pichoq, duradgorlik va ustachilik asboblarini va shu kabilarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Samarqandlik ustalar mis, jez, chuyan, temir va turli qorishmalardan mahsulotlar tayyorlashgan.

Temirchilikning chuyanga ishlov berish sohasida o'ziga xos maktab shakllangan bo'lib. Ular o'zlarining metallga ishlov berish texnikasiga ega edilar. Chuyandan asosan qozon, undan tashqari xo'jalik uchun zarur bo'lgan buyumlar va mehnat qurollarini tayyorlashgan.

Hunarlarning ayrim turlari muayyan ixtisoslashuvga erishgan. Temirchilar odatda bir necha hil mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan: ba'zilar faqatgina ot va eshaklar uchun taqalar yasagan, boshqalari faqat tokarlik va chilangarlik asboblari yasaganlar. Temir buyumlarning katta qismi Rossiyadan keltirilgan temirdan yasalgan.

Samarqandda boshqa hunarlar qatorida qog'oz ishlab chiqarish ham rivojlangan. XV – XIX asrlarda samarqand qog'oz ishlab chiqarishning yirik markazi hisoblangan. Qog'oz tayyorlashda ishlatilgan nasha o'simligidan tayyorlangan kanop iplar homashyo bo'lib xizmat qilgan. Ular tarqatilgan, taroshlangan va kecha davomida ohakli suvga botirib qo'yilgan.

Qog'oz buyumlarini yasovchi ustaxonalarda qog'oz homashyosini alohida va yozuv qog'ozini alohida tayyorlashgan. Ba'zi hollarda esa mazkur mahsulotlarni alohida ustaxonalarda tayyorlab sotuvga chiqarishgan. Qog'ozga yakuniy ishlovni maxsus mutaxassis – “murakashlar” amalga oshirganlar. 1869-yilda Samarqandda qog'oz ishlab chiqaruvchi ustaxonalar soni 16 ta bo'lgan.

XVIII asr oxiri XIX asr boshida Samarqandda qog'oz sanoati inqirozni boshdan kechirgan. Bunga sabab, birinchidan Buxoro amirligidagi o'zaro urushlar, ko'chmanchi xalqlarning hujumlari natijasida yuz bergan talon-tarojlardan bezgan xalqning nisbatan tinch o'lkalarga ko'chib ketishi hamda qog'ozsoz ustalarning katta qismi Qo'qon xonligi hududiga borib makon topishi. Ikkinchidan, XIX asrda Rossiyadan katta miqdorda qog'oz mahsulotlarning olib kelinishi mahalliy qog'ozsozlarning inqiroziga ham ma'lum qadar hissa qo'shgan. Tadqiqotchilarning fikricha O'zR FA Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanayotgan XIX asrga oid juda ko'plab qo'lyozmalar ichida birorta ham Samarqand qog'oziga bitilganligi qayd qilinmagan[5]. Bu holat XIX asr boshida Samarqandda qog'oz ishlab chiqarish to'xtab qolganligidan dalolat beradi. Yana bir m'lumotda «XIX asr boshlarida Samarqand qog'ozini tayyorlash nihoyasiga etgan edi. Shu sababli qog'oz ustaxonalari o'rnashgan joylar boshdan-oyoq un tegirmonlari va charxpalaklarga ko'milib ketgan edi», keltiriladi. Bu davrda o'zaro feodal kurashlar, tinimsiz talonchiliklar, savdo yo'llarining havfsiz emasligi natijasida savdoning so'sayishi, o'zaro kurashlar davrida soliqlarning oshib ketishi natijasida Samarqandda birgina qog'oz ishlab chiqarish emas, balki ko'pgina ishlab chiqarish sohaslarida inqiroz ko'zatiladi.

O'rta Osiyo bo'ylab 1866 yilda sayohat qilgan P.I.Pashino fikricha esa qog'oz paxtadan tayyorlangan, A.Semyonov qog'oz tayyorlashda eski latta va paxta tolalari, ipak va kanop chiqitlari ham qo'llanilgan degan fikrni ilgari suradi. Ta'kidlash joizki har qanday mahsulot tayyorlanganda atrof-muhitda mavjud bo'lgan xom ashyodan keng foydalanilgan[6].

Kerakli miqdordagi birinchi navli paxta olinib, bo'ya ustida yaxshilab suv bilan chayilgan, so'ng u objuvozda bir kecha-kunduz davomida tortilgan. Shundan so'ng talqon holga kelgan paxta ikkinchi bor suvda chayib olingan va unga kerakli miqdorda ishqor hamda ohak solinib, yaxshilab aralashtirilgan va objuvozda ikkinchi bor qayta tortilgan. Kerakli miqdorda qayta tortilgan qog'oz talqoniga 4 pud ishqor, 1 pud ohak aralashtirib bo'ya ustida yoz kunlarida 3 kun, qish kunlarida 15 kun quyosh tig'ida saqlangan. Ko'rsatilgan muddat o'tgandan so'ng qog'oz talqoni uchinchi bor objuvozigacha solinib 8 kun tortilgan. Shundan so'ng objuvozdagi talqon olinib surp matoga solingan va suvda chayib olingan. Qog'oz talqonidagi suvni siqib chiqarish uchun og'ir toshlarga bostirib qo'yganlar. Suvni siqib chiqarilgan qog'oz talqoni to'rtinchi marotaba objuvozigacha solinib, 10 kun davomida tortilgan. Shu jarayonlardan keyingina qog'oz qilish uchun kerakli xamirsimon xomashyo - qog'oz bo'tqasi maxsus xandakga solinib oyoq bilan 2 soat davomida tepkilangan, so'ngra 2 soat tayoq bilan savalangan. Shundan so'ng uni suyuq holga keltirish uchun suv solingan. Suyuq qog'oz bo'tqasini ot qilidan tayyorlangan mayin to'r ustiga bir xil yupqalikda solib chiqilgan. Shu jarayonda qog'ozning qalinligiga alohida e'tibor berilgan, chunki uning qanchalik qalin yoki yupqaligi ana shu erda belgilab olingan va bir kecha-kunduz davomida suvni siqib chiqarish maqsadida ustidan tosh bostirib qo'yishgan. Katta, yupqa varaqsimon holga kelgan qog'oz bo'laklariga yupqa qilib, bug'doy uni va qo'y moyi qo'shib tayyorlangan shirach surtilib, quritish uchun yoz kunlarida 3 soat, qish kunlarida bir kecha-kunduz davomida maxsus xona devorlariga yopishtirib qo'yishgan yoki simdan qilingan dorga osib qo'yishgan. Qurigan varaqlar devordan ajratib olinib, maxsus pichoq yordamida kerakli o'lchamda kesib chiqilgan. So'ngra shirach varaqning ikki tomoniga surtilgan. Qog'oz tarkibi yanada zich va yaltiroq bo'lishi uchun tosh o'qlov bilan unga ishlov berishgan. Zarur

bo'lganda bu jarayon ikki-uch bor takrorlangan. Qog'oz to'liq qurishi uchun ipli dorlarga osib qo'yilgan va shundan so'ng iste'molga chiqarilgan. Qog'ozsozlar qog'oz tayyorlash jarayonida uning qanday rangda bo'lishiga ham alohida e'tibor qaratganlar. Varaqlarning qanday rangga bo'yalishi ma'lum bir ma'noni anglatgan. Masalan, havorang-motam, ayriliq alomatini, och-qizil - baxt-saodat, shodlik, bayram xabarini bildirgan. Ko'k rangli qog'ozlardan asosan qayg'uli xabarlarini bildirishda foydalanishgan. Qog'ozbozlar ko'p hollarda qog'ozni och-qizil va yashil ranglarga bo'yashgan, negaki bu ranglar oq qog'ozga qaraganda kishiga qandaydir ruhiy tetiklik, orom bag'ishlab, tez charchashning oldini olgan.

Umuman olganda, XIX asr birinchi yarmida samarqand shahri yirik savdo markazi bo'lib, unda istiqomat qiluvchi turli millat vakillari qizg'in savdo munosabatlarida faol ishtirok etgan. Aksariyat hollarda ishlab chiqarish jarayonlarida etnik o'ziga xoslik o'z aksini topgan. Ya'ni. Ayrim millat vakillari muayyan mahsulot turlarini etishtirish va ishlab chiqarishda etakchilik qilishgan.

Samarqand, Buxoro, Qo'qon shaharlarida ajdodlarimiz tomonidan ipakdek silliq va yumshoq, uzoq yillarga chidamli, turli muhitlarga dosh bera oladigan, nam tortmaydigan qilib tayyorlangan turli-tuman qog'ozlar ularning bu sohada yuqori malakaga ega bo'lganidan dalolat beradi[7]. Yuqorida bayon qilingan qog'oz tayyorlash usulidan ko'rinib turibdiki, u qadar murakkab emas. Hozirgi fan-texnika taraqqiy etgan davrda bu jarayondagi ko'pgina ishlarni texnika zimmasiga yuklash orqali qadim texnologiyalar asosida olingan qog'oz bilan yo'qolish arafasida turgan ko'plab qo'lyozma kitoblar, hujjatlarni saqlab qolish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Файзиев А.Ф. История Самарканд а первой половины XIX века (учебное пособие). – Самарканд, 1992. – С. 18.
- 2.Файзиев А.Ф. История Самарканд а первой половины XIX века (учебное пособие). – Самарканд, 1992. – С. 19.
3. О некоторых технических производствах в Туркестанском крае. “Русский Туркестан”. Вып. 2. – С. 211.
4. Иванов П.П. К истории развития горного производства в Средней Азии. – М.-Л., 1932. – С. 64-65.
- 5.Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1855. – Б. 211.
6. Ҳабибуллаев Н. Ўрта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш. – Т.: Фан, 1992. – Б. 10.
7. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков Д.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973 г.

SOVETLAR DAVRIDA TURIZMNING RIVOJLANISHI VA MUAMMOLARI (O'ZBEKISTON MISOLIDA)

Murodov Halim Salimovich

Buxoro davlat pedagogika instituti, "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-5564-8531>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sovet davrida ya'ni, o'tgan asrning 50-90-yillarigacha bo'lgan turizm rivojlanishida xususiy sektorning faoliyatiga chek qo'yilganligi, sohada davlat monopoliyasi o'rnatilganligi, butun tizimda raqobat muhitining yo'qligi, turistik industriyadagi jahonda ro'y berayotgan yangiliklar va diversifikatsiya jarayonlaridan Ittifoq turizmining uzilib qolganligi, turistik xizmatlar sifatining pastligi, AQSH boshchiligidagi G'arb davlatlari bilan "Sovuq urush" davridagi raqobati, Sovet Ittifoqida turizmdan dunyoning rivojlangan davlatlarida bo'lgani kabi ijtimoiy-iqtisodiy hayotni yuksaltirishga emas, balki soxta sotsializm yutuqlarini targ'ib qilish quroli sifatida foydalanilishi kabi to'siqlar va jihatlar atroflicha tahlil etilgan. Xulosa qismida esa O'zbekiston turizm sohasi yillar davomida olib borilgan noto'g'ri siyosat tufayli chuqur inqirozga yuz tutganligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. O'zbekistonda sovetlar davrida turizm sohasi yo'lga qo'yilishi va rivojlanishi masalalari, shuningdek ushbu davrda turizmning ijtimoiy – iqtisodiy tashkilot sifatida mustaqil faoliyat ko'rsatmaganligi, turizmdagi muammolar va kamchiliklar shu bilan birga sohadagi ijobiy o'zgarishlar ham faktlar asosida tahlil etilgan. Shuningdek, O'zbekistonda yangi joylashtirish vositalari va turizm infratuzilmasining barpo etilishi, asosan tariixy turizmni rivojlanishiga e'tibor qaratilib, yangi turyo'nalish hamda turistik xizmatlar yo'lga qo'yilishiga ahamiyat qaratilmaganligi borasidagi aniq fakt va dalillar mushohada qilingan.

Kalit so'zlar: turizm, meros, gid, ekskursiya, viza, mehmonxona, Zarafshon, Varaxsha, pullik xizmat, sanatoriy-kurort.

DEVELOPMENT AND PROBLEMS OF TOURISM IN THE SOVIET PERIOD (BASED ON THE EXAMPLE OF UZBEKISTAN)

Muradov Halim Salimovich

Bukhara State Pedagogical Institute, Department of «Social Sciences», PhD

Abstract: In this article, in Soviet times, that is, between the 50s and 90s of the last century, the private sector was limited in the development of tourism, a state monopoly was established in this area, and there was no competitive environment in the entire system. , and peace in the tourism industry From innovation and diversification processes, disunity of tourism in the Union, low quality of tourism services, competition with Western countries led by the United States during the Cold War, tourism to the Soviet Union is not aimed at improving socio-economic life, as in the developed countries of the world, but the false obstacles and aspects such as its use as a tool to promote the achievements of socialism are analyzed in detail. In the final part, it is scientifically substantiated that the tourism industry of Uzbekistan is facing a deep crisis due to incorrect policies pursued over many years. Issues of the formation and development of the tourism industry in Uzbekistan during the Soviet period, as well as the lack of independent activity of tourism as a socio-economic organization during this period, problems and shortcomings in the field of tourism, as well as positive changes in the industry, are analyzed on the basis of facts. There were also clear facts and evidence regarding the creation of new accommodation facilities and tourism infrastructure in Uzbekistan, focusing mainly on the development of historical tourism and not paying attention to the creation of new routes and tourism services.

Key words: tourism, heritage, guide, excursion, visa, hotel, Zarafshan, Varakhsha, paid service, sanatorium.

РАЗВИТИЕ И ПРОБЛЕМЫ ТУРИЗМА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА)

Мурадов Халим Салимович

Бухарский государственный педагогический институт, Кафедра «Социальные науки», PhD.

Аннотация: В данной статье в советское время, т.е. между 50-ми и 90-ми годами прошлого века, частный сектор был ограничен в развитии туризма, в этой сфере установилась государственная монополия, во всей системе отсутствовала конкурентная среда, и мир в туристической отрасли от инноваций и процессов диверсификации, разобщенности туризма Союза, низкого качества туристических услуг, конкуренции со странами Запада во главе с США во время «холодной войны», туризма в Советский Союз не нацелен на улучшение социально-экономической жизни, как в развитых странах мира, но подробно анализируются ложные препятствия и такие аспекты, как его использование в качестве инструмента продвижения достижений социализма. В заключительной части научно обосновано, что туристическая отрасль Узбекистана столкнулась с глубоким кризисом из-за неправильной политики, проводившейся на протяжении многих лет. Вопросы становления и развития туристической отрасли в Узбекистане в советский период, а также отсутствие самостоятельной деятельности туризма как социально-экономической организации в этот период, проблемы и недостатки в сфере туризма, а также положительные изменения в отрасли, анализируются на основе фактов. Также наблюдались явные факты и доказательства относительно создания новых средств размещения и туристической инфраструктуры в Узбекистане, ориентируясь в основном на развитие исторического туризма и не уделяя внимания созданию новых маршрутов и туристических услуг.

Ключевые слова: туризм, наследие, гид, экскурсия, виза, гостиница, Зарафшан, Варахша, платная услуга, санаторий.

Kirish. Turizm sohasining rivojlanishi tarixi albatta turizm soʻzining kelib chiqish, maʼnosi va qanday soha yoki harakat ekanligini bilishni taqazo etadi. Turizm (fransuzcha: tour — sayr, sayohat), sayyohlik — sayohat (safar) qilish; faol dam olish turlaridan biri sifatida tavsif etiladi. 2019-yil 18-iyuldagi “Turizm toʻgʻrisida” qonunning 3-moddasida turizm — jismoniy shaxsning vaqtincha boʻlish mamlakatidagi (joyidagi) manbalardan daromad olish bilan bogʻliq boʻlgan faoliyat bilan shugʻullanmagan holda doimiy yashash joyidan joʻnab ketishi (sayohat qilishi) deb taʼrif berilgan[1]. YUNVTO (JST)[2] ning turistik atamalar lugʻatida turizm - bu ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy hodisa boʻlib, u odamlarning shaxsiy yoki biznes / kasbiy maqsadlarda odatdagi muhitdan tashqaridagi mamlakatlarga yoki joylarga koʻchishi bilan bogʻliq. Bu odamlar tashrif buyuruvchilar (turistlar yoki ekskursionistlar, rezidentlar yoki norezidentlar boʻlishi mumkin) deb ataladi va turizm ularning faoliyati bilan bogʻliq boʻlib, ularning baʼzilari sayohat xarajatlarini oʻz ichiga oladi[3]. Sayohat va turizm sohasining jadal rivojlanishi taʼsirida 2019-yilda dunyo boʻylab yaratilgan barcha yangi ish oʻrinlarining toʻrt dan bir qismini, barcha ish oʻrinlarining 10,6 foizini (334 million) va global YaIMning 10,4 foizini (9,2 trillion AQSh dollari) hamda ushbu yilda xalqaro tashrif buyuruvchilarning xarajatlari 1,7 trillion AQSh dollarini tashkil etdi (eksport umumiy hajmining 6,8 foizi, global xizmatlar eksportining 27,4 foizi)[4]. Turizm insoniyat paydo boʻlgan davrdan boshlab, u bilan birga hamqadam rivojlanayotgan dunyoqarash va tasavvurlarini oʻzgarishi hamda kengayishiga ijobiy xizmat qilayotgan sohadir (harakatdir). Turizm sohasi dunyo davlatlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yechishda hal qiluvchi omilga aylanib borayotgan iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biridir. Turizm rivojlanishi bilan butun dunyo davlatlari va xalqlarining siyosiy, ijtimoiy – iqtisodiy, madaniy – maʼrifiy aloqalarining kuchayishi kuzatilib, bu esa jahonda siyosiy aloqalarning kengayib, tinchlik va xavfsizlikning mustahkamlanishiga xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Oʻzbekistonda turizm sohasining sovet davridagi holati va rivoji masalalari quyidagi olimlarning tadqiqotlarda kengroq yoritilgan. Bu kabi mahalliy tadqiqot ishlariga tarixchilardan B.Xalmuratov, G.Egamberdiyeva, M.Mansurov, O.Abdimoʻminov va A.Mullayev, B.Boltayev, A.Isadjanov va I.Gulmuratov, S.Selimanova va S.Tursunovalarning izlanishlarini hamda iqtisodiyot sohasi mutaxassislaridan M. Aliyeva, A.Tulyaganova, A.Eshtoyev, Z.Sattarova, N.Ibragimov, M.Boltabayev, I.Tuxliyev, B.Safarov, S.Abduxamidovlarning ilmiy tadqiqotlarini kiritish mumkin. MDH davlatlarida olib borilgan tadqiqotlarga tarixchilardan M.Sokolova, I.Orlov va A.Popov, Y.Suprunenko, A.Martinov, Ye.Lelina va A.Terexanova, I.Barchukovlarning, iqtisodchilardan A.Aleksandrova,

Sushinskaya, L.Yefanova va V.Polyakova, V.Gordin va L.Xoreva, A.Baisakalava va V.Garkavenko, A.Pala kabilarning ishlarini hamda xorijiy tadqiqotchilardan G.Sazak, K.Kantarsi, M.Uysal, V.Magnini, V.Benzon, S.Horaklarning izlanishlari ham muhim o`rin tutadi. Ushbu izlanuvchilar olib borgan tadqiqot natijalarida sovet davridagi turizm va sayyohlik sohasi rivoji, uning tashkiliy jihatlari, sohaning mafkura xizmatchisi sifatida faoliyat ko`rsatganligi, milliy turizmning iqtisodiy ahamiyati kabi muhim jihatlarga e`tibor berilmaganligi, turizm infratuzilmasini takomillashtirish va rivojlantirishning strategik yo`nalishlari belgilanmaganligi, turistlarga sifatli xizmat ko`rsatish turlarini ishlab chiqilmaganligi bilan bog`liq sohadagi muammolar va ularning yechimlari borasidagi fikr-mulohazalari keltirilgan.

Ushbu mualliflar O`zbekiston turizmi va uning asosiy sayyohlik o`choqlaridagi tarixiy markazlar va ulardagi muqaddas qadamjolar, moddiy madaniy meros obyektlari to`g`risida ham mushohadalar bildirib, mintaqa turizmidagi kamchilik va muammolarning sababi hamda yechimi bilan bog`liq ayrim masalalarga ham bir qadar jiddiy e`tibor qaratishgan.

Muhokama. XX asrda sobiq sovet mustamlakachiligi davrida esa Markaziy Osiyo jumladan, O`zbekiston turizmi jahon turizmi rivojidan orqada qoldi. Bu jarayonning asosiy sababi birinchidan, O`zbekiston davlati 1925-yildan 1991-yilgacha sobiq SSSR davlati tarkibida bo`lib, bu davrda amalga oshirilgan siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy siyosat avvalambor metropoliya manfaatlariga xizmat qilishi zarurligi ustuvor bo`lib, ikkinchidan sobiq SSSR hududi ya`ni 15 ta davlat g`oyaviy jihatdan to`liq nazoratga olinishi, uchinchidan esa, mustaqil xalqaro aloqalarning yo`lga qo`yilmaganligida edi. Tadqiq qilinayotgan mavzuni to`liq tahlil qilish uchun sobiq SSSR dagi turizm sohasi rivojiga ham bir qadar e`tibor qaratamiz. Dastlab Sovet turizmi tashkiliy markazga ega bo`lmaganligi uchun sohaga turli organ va tashkilotlar jalb qilingan. Bu tashkilotlarning barchasi turizmning mohiyati, vazifalari va maqsadlari haqida umumiy tushunchaga ega emas edi. Ba`zilar turizmni o`quv ekskursiyalari, boshqalari - jismoniy tarbiyaning ajralmas elementi sifatida, uchinchilari - dam olish paytida dam olish yurishlari, uchinchilari - o`z ona yurtlari bilan tanishish deb hisoblashgan. 1926-yilda Xalq ta`lim komissarligi qoshida Birlashgan ekskursiya byurosi tuzildi. Birlashgan ekskursiya byurosi 1928-yil oxirida tugatilib, “Sovet turisti” (“Sovtur”) aktsiyadorlik jamiyati tuzildi. Bu jamiyat turizm sohasidagi xususiy sayyohlik idoralari va byurolarini siqib chiqardi[5]. 1928-yilda sovet sayyohlarining birinchi konferentsiyasi bo`lib o`tdi va “Sovet sayyohi” qo`shma kompaniyasi, 1929-yilda esa xorijiy turizm bo`yicha monopoliya o`rnatgan “Inturist” o`z faoliyatini boshladi[6]. “Inturist” chet ellik sayohatchilar uchun Ittifoqni turistik maskanga aylantirish yo`lida qiyinchilik bilan bo`lsada samarali faoliyat yuritdi. Jumladan xorijiy sayyohlarga xizmat ko`rsatish malaka, ko`nikma hamda qoidalari shakllantirildi. Ichki turizm sohasida esa, 1930-yilda barcha ichki sayyohlik tashkilotlari bir tuzilmaga - Umumiy Ittifoq Proletar Turizm va Ekskursiyalar Ixtiyoriy Jamiyatiga (OPTE) birlashtirildi. 1936-yilda OPTE kasaba uyushmalari rahbarligida faoliyat yuritadigan Turistik Ekskursiyalar Byurosiga (BTE) aylantirildi. 1958-yilda “Sputnik” xalqaro yoshlar turizmi tashkiloti tuzilib, u xalqaro yoshlar harakati bilan aloqalar o`rnatishi va ular bilan yosh turistlar almashinuvini tashkil etish vazifasi yuklatildi. Ittifoqda turizmning barcha turlari bo`yicha targ`bot – tashviqot ishlarini yuqori saviyada olib boorish, tarixiy, madaniy va hordiq chiqarish joylari bilan aholi va sayohatchilarni tanishtirish uchun 1966-yilda “Turist” jurnali chiqa boshlagan[7].

1960-yillarda SSSRda turizmning beshta yo`nalishida faoliyat yuritgan bular: 1. Ichki turizm – kasaba uyushmalari tomonidan tashkil etilgan. 2. Inturizm – tashqi turizm. 3. Yoshlar turizmi. 4. Harbiy turizm. 5. Maktab turizmi kabilardan iborat bo`lib, sohadagi targ`ibot reklama faoliyatini xo`jalik ya`ni o`z-o`zini ta`minlash asosida 1971-yildan faoliyati yo`lga qo`yilgan “Turist” tashkiloti olib borgan[8]. Sobiq Ittifoqda 1970 – 1980-yillarga kelib, ichki va tashqi turizm o`shirish ko`rsatkichlari namoyon bo`lib, albatta bunda asosan xorijiy turistlarning tarixiy – madaniy yodgorliklarga qiziqishi kata ahamiyat kasb etdi. Bu davrda Ittifoqda ichki turizmni tashkil etishga mas`ul kasaba uyushmalari tomonidan 13000 ta turistik – ekskursiya yo`nalishi va tashqi turizm uchun esa Inturist tashkiloti 500 dan ortiq turistik marshrutlarni taklif qilgan. Jumladan chet ellik sayyohlarga xizmat ko`rsatish uchun 1985-yilda 55 ming o`rinli 100 dan ortiq mehmonxona, motel va kempinglar xizmat ko`rsatgan. Chet ellik sayyohlarga SSSRning 150 ta shaharlaridan o`tgan 500 ga yaqin turli xil ekskursiyalar va sayohatlar taklif qilindi[9]. Turizm rivoji borasidagi yagona davlat siyosati yuritilmaganligi natijasi o`laroq 1922 – 1985-yillarda turistlarni ro`yxatga olish amalga oshirilmagan. Shuningdek 1985-yilgacha Ittifoq republikalari fuqarolarining sayohatlari borasida ham hech qanday statistika[10] yuritilmagan.

O`tgan asrning 50-90-yillarigacha bo`lgan sobiq Ittifoq turizmi rivojlanishidagi to`siqlarning

birinchisi turizm sohasida xususiy sektorning faoliyatiga chek qo'yilganli va sohada davlat monopoliyasi o'rnatilganligi hamda raqobat muhitining yo'qligi, ikkinchidan esa turistik industriyadagi jahonda ro'y berayotgan yangiliklar va diversifikatsiya jarayonlaridan Ittifoq turizmining uzilib qolganligi, hamda turistik xizmatlar sifatining pastligi, uchinchidan AQSH boshchiligidagi G'arb davlatlari bilan "Sovuq urush" davridagi raqobati, to'rtinchidan esa Sovet Ittifoqida turizmdan dunyoning rivojlangan davlatlarida bo'lgani kabi ijtimoiy-iqtisodiy hayotni yuksaltirishga emas, balki soxta sotsializm yutuqlarini targ'ib qilish quroli sifatida foydalanishida edi. Bu borada turizmning iqtisodiy faktori ikkinchi darajaga surib qo'yilgan.

Ayni vaqtda Sovet Ittifoqining chekka o'lkasi bo'lgan O'zbekistonda esa mustaqillik arafasida turizm sohasining imkoniyatlari yuqori bo'lsada, ammo samarali foydalanilmadi. 1950 – 1990-yillargacha bo'lgan davrda sovet turizmidagi kamchiliklar Ittifoq respublikalarida jumladan O'zbekiston va uning turistik viloyatlarida esa yanada ko'proq darajada namoyon bo'lgan. Jumladan turistlarga shahar bo'ylab mustaqil harakat qilganda taksi haydovchilarning insofsizligi va yo'l kiraning yuqori narxlari, metro bekatlaridagi asosiy kamchiligi sifatida hojatxonaning mavjud emasligi (hozir ham yo'q), yengil nonushtaga sharoit yo'qligi, hammomlarning yetarli emasligi, issiq suv ta'minotidagi uzilishlar, mehmonxonalarda turistik menyu yo'qligi, mehmonxonalarda mavhum sabablarga ko'ra sayyohlarning pasportlari vaqtincha olib qo'yilishi va sanitariya-gigiyena vositalarining yo'qligi, liftlarning tez – tez ishdan chiqishi, temir yo'l transportida servis xizmatining to'la shakllanmaganligi va sifati pastligi, "Inturist" tomonidan mehmonxonalarda xona va aviachiptalarni bron qilish majburiyatlari tez-tez buzilishi, ekskursiya dasturlarida mahalliy aholining kundalik hayoti to'g'risida ma'lumotlar yo'qligi, haqiqiy kundalik hayotni yashirish orqali soxta bo'rtirilgan sovet hayotini namuna qilishda turizm mafkuralar kurashi vositasiga aylantirilishi kabi kamchilik va muammolar sovetlar turizmining doimiy yo'ldoshiga aylandi. Ayniqsa, Markaziy Osiyo respublikalarida xorijlik sayyohlarga sifatli xizmat ko'rsatish tizimini yo'lga qo'yish borasida katta qiyinchiliklar yuzaga keldi. Shunday qilib, 1961-yilda Buxorodan kelgan "Inturist" kompaniyasi vakillari xorijliklarni issiq suv bilan ta'minlashning iloji yo'qligi, shaharda kanalizatsiya yo'qligi, oqova suvlarni olib tashlash uchun maxsus mashinalar yo'qligi haqida shikoyat qilganlar [11]. Bundan xulosa qiladigan bo'lsak 1950 – 1960-yillarda O'zbekiston va uning tarixiy turistik shaharlarida turistik infratuzilma obyektlarini barpo etish Ittifoqning markaziy shaharlaridan ko'ra ancha orqada ekanligi hamda bu borada chora – tadbirlar tizimli ravishda yo'lga qo'yilmaganligidan dalolat beradi. Bu esa sayyohlarda O'zbekiston yoki Markaziy Osiyodagi turmahsulot va turistik maskanlarining jozibadorligini osdhirishga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Butunittifoq Kasaba uyushmalari Markaziy Kengashi Prezidiumining 1962-yil 20 iyuldagi "Turizmni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi farmoni va Turizm bo'yicha Markaziy Kengashning tashkil etilishi nafaqat turizmni rivojlantirishning tashkiliy asoslarini yanada takomillashtirishni, balki uning hududiy tashkil etilishini ham rivojlantirish belgilab berdi. Shu yildan boshlab, ushbu farmonga ko'ra sport tashkilotlari boshqarib kelgan havaskor turizm to'liq kasaba uyushmalari ixtiyoriga o'tkazilib, shaharlarda havaskor turizmni rivojlantirishning huquqiy asoslari belgilab berildi. Klublardagi ish ixtiyoriylik asosida sayyohlarning keng ijodiy tashabbusi va havaskorlik faoliyati asosida qurilgan. SSSR sport jamiyatlari va tashkilotlari ittifoqi markaziy kengashi Ittifoqning tegishli kengashlari huzuridagi turizm federatsiyalari va seksiyalarini tugatdi [12]. Havaskor turizm o'lkani o'rganish, yoshlarni jismoniy chiniqtirish orqali harbiy ishga ya'ni vatanparvarlikka tayyorlash, sog'lomlashtirish bo'yicha turistik sayohatlar, tog' turizmiga chiqish, piyoda yurish kabi tadbirlarini 1962-yil 13 sentyabrda tashkil etilgan O'zbekiston turizm soveti va 9 ta viloyatda faoliyat olib borgan turizm sovetlari amalga oshirdilar. 1962-yil Samarqandda respublika turistlarining birinchi slyoti – yig'ilishi bo'lib o'tib, shu yili Butunittifoq turistlari slyotida O'zbekiston vakillari birinchi o'rinni egalladilar [13]. O'zbekistonda turizm sohasi kasaba uyushma tashkiloti boshqaruviga o'tib, uning bosh organi turizm va ekskursiyalar bo'yicha Kengashi edi.

O'zbekistonda havaskor turizm viloyat va shahar turistik klublari faoliyati asosida rivojlandi. Bu davrda O'zbekistonda Ittifoqda bo'lgani kabi turizm va ekskursiyalar sohasi kasaba uyushmalari boshqaruvida bo'lsada, lekin jamiyatdagi turli xil tashkilotlar o'z sohasi bo'yicha turizm, ekskursiyalar va dam olishni tashkil etishda qatnashgan. Bularga mazkur soha bilan bog'liq davlat va jamoat tashkilotlari, turli xil sohaviy boshqarmalar va birlashmalar kiradi. 1970 – 1980-yillarda O'zbekistonda yangi mehmonxonalar, turistik transport tashkilotlari, turistik kompleks va sog'lomlashtirish lagerlari qurilib ishga tushirildi. Natijada O'zbekistondagi turistik bazalar va ularda dam oluvchilar soni ko'payib, bu esa turizm rivojidagi ijobiy tendensiyaning ko'zga tashlanishiga omil bo'ldi. Jumladan quyidagi turizm

statistikasi ma'lumoti (1- jadval[14]) ham buni tasdiqlaydi.

Joylashtirish vositalari va ularning sig'imi	1970 yil	1975 yil	1976 yil	1977 yil	1978 yil	1979 yil	1980 yil	1984 yil
1.Turistik bazalar soni	8	22	20	22	23	27	30	36
2.O`rinlar soni(ming)	1,4	3,6	3,6	3,7	4,6	5,7	6,1	8,2
3.Dam oluvchilar soni (ming kishi)	74,5	198,4	237,3	326,7	395,7	475,6	510,0	621,0

1970 – 1980 yillarda turizmning 1.Piyoda yurish turizmi 2.Tog` turizmi 3.Suv turizmi 4.Avtoturizm 5.Mototurizm 6.Veloturizm 7.Chang`ida yurish turizmi bo`yicha ko`rsatkichlar ijobiy bo`lib, umuman O`zbekistonda ushbu turizm bilan shug`ullanuvchilar jami soni 68 124 tani tashkil etib, shundan piyoda yurish turizmi bilan 56 812 kishi, tog` turizmi bilan esa 8 588 kishi, suv turizmi bilan 523 kishi, avtoturizm bilan 423 kishi, mototurizm bilan 421 kishi, veloturizm bilan 274 kishi, chang`ida yurish turizmi bilan 180 kishi shug`ullanib, yana bir g`or turizmi ro`yxatda bo`lsada, lekin bunda shug`ullanuvchilar va kadrlar hamda klublari haqida ma`lumot mavjud emas[15].

O`zbekistonga tashrif buyurgan xorijiy turistlar mahalliy xalqning turmush tarzi, yashash sharoitlari, madaniyati, urf-odat va an`analari, asosiy xo`jalik va unda mahsulotni yetishtirish jarayonini bevosita kuzatish kabi qiziqishlarini, xohish istaklarini bajarishga sovet mafkuraviy nazorati ostida bo`lgan malakali gid-tarjimonlarni ham noqulay vaziyatga solib qo`ygan. 1972-yilda O`zbekiston SSR Inturist bo`limi tekshirilganda chet ellik sayyohlarning ekskursiya dasturlarida mahalliy aholi kundalik hayoti haqidagi ma`lumotlarning kamligi haqida bir qancha shikoyatlari qayd etilgan. Ushbu shikoyatlarning sababi tahlil qilinganda kamchilik dasturlarda emas, balki gidlar - ekskursiya gidlarining yetarli darajada malakasizligida ekanligi aniqlangan[16].1970 – 1980-yillar boshlarida mehmonxona va boshqa joylashtirish, sog`lomlashtirish vositalarini barpo etishda ijobiy tendensiya kuzatilib, Toshkentdagi Chorsu, O`zbekiston, Buxorodagi Zarafshon, Varaxsha, Buxoro mehmonxonalarini, mashhur Moxi xossa sanatoriyasi yoki Jizzaxdagi Zomin sanatoriyasi kabilar shular jumlasidandir. Albatta turizm va sayyohlik sohasidagi bunyodkorlik qurilishlarini amalga oshirishda shu davrdagi O`zbekiston rahbari Sharof Rashidovning tashabbuskorligi va homiyligi katta rol o`ynadi. Sh. Rashidov O`zbekistonda turizm rivojlanishini yangi bosqichga ko`tarish uchun Ittifoqning mashhur arxitektorlari va mahalliy arxitektorlari bilan O`zbekistondagi turistik markazlar loyihasi asosida Samarqand da 620 o`rinli, Buxoroda 420 o`rinli milliy dizayndagi turistik markazlar loyihalari 1980 – 1983-yillarda ishlab chiqilib, amalga oshirish jarayonlariga yetganda afsuski Sh. Rashidovning vafot etdi. Kelajakda milliy turizm uchun xizmat qilishi mo`ljallangan ushbu loyihalar qurilish uchun qabul qilinsada, lekin amalga oshmadi[17]. O`zbekistonda turizm industriyasini barpo etish borasida siljishlar bo`lsada, lekin soha va u bilan bog`liq bo`g`inlarda kadrlar masalasida hali ham muammolar – kadrlar yetishmovchiligi dolzarb bo`lib, buni 1975 yilda o`tkazilgan so`rovnomada qatnashgan 34,2 foiz turistlar transport va xizmat ko`rsatish sohasida malakali mutaxassislar va gid tarjimonlar yetishmasligini qayd etgani ham tasdiqlamoqda[18]. Turizm sohasidagi kadrlar masalasi sobiq Ittifoq davrida juda dolzarb muammolardan bo`lib, ayniqsa markazdan uzoqda joylashgan respublikalarda aynan O`zbekistonda ham bu masala yanada keskinroq edi. Jumladan buning birinchi sababi, O`zbekistonda turizm sohasi bo`yicha oliy va malakali kadrlar tayyorlaydigan maxsus oliy o`quv yurtlari faqat Toshkent va Samarqandda bo`lib, bu esa kadrlar taqchilligi muammosini bartaraf etishga imkon bermadi, ikkinchidan esa aynan sayyohlik sohasidagi kadrlar tayyorlashning zaruriy

talablaridan biri bo'lmish xalqaro hamkorlikning yo'lga qo'yilmaganligi natijasida jahon standart lariga javob beradigan malakali kadrlar yetishmovchiligi yana ko'p yillar saqlanib qolishiga sabab bo'ldi. Ittifoq hukumati 1980 yil dekabrda "Mamlakatda turistik – ekskursiya ishlarini yanada rivojlantirish va takomillashtirish to'g'risida"gi qarorida[19] turizmni yanada takomillashtirish, kasaba uyushma, davlat organlari yoshlar va turistik tashkilotlar ning ish faoliyatini jadallashtirish, ommaviy turizmni yanada rivojlantirish, kadrlarni tayyorlash masalasi, turistik bazalar, bolalar turistik bazalarini yangi talablar asosida tashkil etish va chet el turizmi masalalarini tubdan yaxshilash choralari belgilandi.

O'zbekistonning tarixiy shaharlari Buxoro, Samarqand, Xiva, Toshkent va Farg'ona vodiysini o'z ichiga olgan sayyohlik marshrutlarini tashkil etishning strategiyasi 1970-80-yillarda ishlab chiqilib, unda qadimiy shaharlardagi tarixiy va inqilobiy voqealarni aks ettiruvchi yodgorliklarni ekskursiya obyektlari sifatida namoyish etish zarurati belgilandi. Rejaga ko'ra, 20 kunlik "O'zbekiston bo'yab ekskursiya", 12 kunlik "O'zbekiston arxeologik yodgorliklari orqali" va 20 kunlik "O'zbekistonning qadimiy shaharlari" ekskursiyalari uchun yo'nalishlar loyihalari ishlab chiqildi. Har bir obyektning dasturga kiritish uchun maxsus pasport rasmiylashtirildi. Unda obyektning nomi, joylashgan joyi, tasviri, obyekt bilan bog'liq tarixiy manbalar va boshqa ma'lumotlar mavjud edi. Lekin bu davrda O'zbekistonda hali turistlarga ma'lum bo'lmagan tarixiy yodgorliklar va milliy hunarmandchilik ananalarni, xalqimiz turmush tarzi va u bilan ming yilliklardan buyon yashab kelayotgan urf odatlarimizni namoyish etadigan, tanishtirishga imkon beradigan turistik yo'nalishlar, turmahsulotlar qisqasi yangi turistik resurslar majmualarini yaratish bo'yicha tizimli ishlar yo'lga qo'yilmagan. Jumladan sovetlar davrida O'zbekistonning mavjud turistik brendlar Buxoro, Samarqand, Xiva kabilarni jahonga keng miqyosda reklama va targ'ibot tashviqot qilish borasida hamkorlik aloqalari juda sust bo'lib, mavud aloqalar ham tor doirada Yevropaning sotsialistik davlatlari bilan qisman yo'lga qo'yilgan edi xolos. Afsuski O'zbekiston va uning turistik salohiyati haqida ma'lumotlar juda kam e'lon qilingan edi. Sohada aynan ichki turizm ham ahvol juda nochor edi. Nega Kavkazdagi sihatgohlarga yoki Qora dengiz bo'ylariga juda kam borishgan, yoki chet elga qilingan turistik marshrutlar va dam olishlarda O'zbekistonlik mahalliy millat vakillari juda kamchilikni tashkil etishgan kabi savollarga javob topish uchun Ittifoq respublikalarining milliy daromadlari va oylik ish haqlari statistikasiga murojaat qilamiz. 1981–1985-yillarda Ittifoq miqyosida ya'ni respublikalarda ijtimoiy mehnat unumdorligi oshishi hisobiga milliy daromadning ortishi (foizlarda) Ukrainada 100 %, Belorussiya 95 %, Estoniya 91 %, Gruziyada 76 %, Armaniston 65%, Qirg'iston 39 % va O'zbekistonda esa 13 % oshgan[20]. Ikkinchidan O'zbekiston aholisining asosiy qismi qishloq xo'jaligida bandligini hisobga olsak, kolxoz ishchilarining o'rtacha ish haqlari bo'yicha 1988 yilda Estoniyada 304 rubl, Litva 223 rubl, Armaniston 185 rubl, Qozog'istonda 199 rubl, Turkmanistonda 179 rubl va O'zbekistonda esa 149 rublni tashkil etgan[21]. Bunday past milliy daromad va kam ish haqi bilan O'zbekiston fuqarolari dam olish yoki o'z sog'ligini tiklash uchun turistik sayohatga yoki sanatoriylarga borishga albatta iqtisodiy imkoniyatlari yo'l bermas edi. Shuningdek chet elga sayohatga chiqish juda qimmat edi. Shunday bo'lsada sohadagi bir oz ijobiy siljishlar ko'zga tashlanib, joylashtirish vositalari hamda ulardagi o'rinlar soni ko'payishiga imkon yaratildi. O'zbekistonda 1980 yilda turistik mehmonxona, bazalar, kemping va pansionatlar soni 31 ta, 1988-yilda esa 32 taga yetib, ulardagi o'rinlar soni mos ravishda 5,8 mingdan 8,5 mingtaga ko'payib, dam oluvchilar soni esa mos ravishda 559 mingdan bir million o'n besh ming kishiga turistik xizmatlar ko'rsatildi[22]. Sobiq Ittifoq davridagi ushbu statistikaning tahlil qiladigan bo'lsak, turizmni rivojlantirish imkoniyatlari O'zbekistonda keng miqyosli bo'lsada, afsuski sovetlar davrida bu sohaga katta foyda keltiradigan davlat iqtisodiyotining muhim sohasi sifatida alohida e'tibor berilmadi. Aynan shunday e'tiborsiz yondashuv mamlakatda turizm industriyasi rivojlanishiga to'sqinlik qildi. Jumladan turistik faoliyatning turistlarga xizmat ko'rsatishni ta'minlovchi turli subyektlar majmuasi ya'ni mehmonxona va boshqa joylashtirish vositalari hamda soha bilan bog'liq boshqa tarmoq korxonalarini qurilishi yoki tashkil etilishi jarayoni juda sust bo'lib, keng amaliy ishlar olib borilmagan. Bu sustkashlikning sababi esa Ittifoqda xalq xo'jaligi sohasini rivojlantirish uchun davlat byudjetidan mablag' ajratishning qoldiq prinsipiga amal qilinishi tufayli katta va istiqbolli loyihalar, sohani davrga mos rivojlantirishga xizmat qiladigan chora tadbirlari uchun mablag' defitsiti jarayoni kuzatildi. Bu esa ayniqsa O'zbekistonda yanada salbiy oqibatlariga olib keldi. Birinchidan mablag' kamligi tufayli milliy turizmning asosiy qiziqish manbasi bo'lgan tarixiy me'moriy obidalarni asrash, restavratsiya qilish hamda saqlab qolish borasidagi chora – tadbirlarni keskin kamayishiga, ikkinchidan esa bu davrdagi turistik sohaning juda cheklangan imkoniyatlari tufayli 1980 yillar oxirida mamlakatimizning qariyb yigirma million aholisidan atigi 5% i turistik xizmatlardan foydalana olgan xolos. Sobiq Ittifoq davrida 15

ta mustamlaka davlatlar ichida aholisi soni bo'yicha Rossiya va Ukrainadan so'ng uchinchi o'rinda bo'lgan O'zbekiston turizm rivoji borasida esa ancha orqada bo'lib, butun ittifoqning turistik mehmonxonalar, bazalar, lagerlar va pansionatlar umumiy sonidagi ulushi atigi 3% ni va dam oluvchilar soni bo'yicha ham 3% lik[23] ko'rsatkich bilan bu borada o'z salohiyatidan ancha past natijani qayd etgan.

Natijalar. Sovet davrida turizm va ekskursiyalar tizimi hech qachon ijtimoiy – iqtisodiy tashkilot sifatida mustaqil faoliyat ko'rsatmadi. Aksincha kommunistik mafkuraning xizmatchisiga aylantirilib, sohaning ijtimoiy – iqtisodiy hayotdagi muhim funksiyasiga e'tibor berilmadi. Shu jumladan O'zbekistonda ham turizm sohasining imkoniyatlari yuqori bo'lsada, ammo samarali foydalanilmadi. 1950 – 1990-yillarda turizm sohasidagi muammo va kamchiliklar Ittifoq respublikalarida, jumladan O'zbekiston va uning turistik viloyatlarida esa yanada ko'proq darajada namoyon bo'lgan. Bular quyidagilardan iborat edi:

- Markaziy Osiyoning markazida joylashgan O'zbekiston sobiq Ittifoq nazarida birinchi navbatda xom ashyo manbai sifatida e'tiborga olinib, xalqning ming yillar davomida yaratgan tarixiy madaniy yodgorliklari, obidalari esa ta'mir talab va hatto restavratsiyaga muhtoj bo'lsada afsuski juda kam e'tibor va mablag' yetishmasligi boisdan obodonlashtirilmadi.

- turistlarga shahar bo'ylab mustaqil harakat qilganda taksi haydovchilarning insofsizligi va yo'l kiraning yuqori narxlari;

- metro bekatlarida hojatxonaning mavjud emasligi, yengil nonushtaga sharoit yo'qligi;

- hammomlarning yetarli emasligi, issiq suv ta'minotidagi uzilishlar;

- shaharda kanalizatsiya yo'qligi, oqova suvlarni olib tashlash uchun maxsus mashinalar yo'qligi[24];

- mehmonxonalartamaddixonalaridamenuyoyo'qligihamdama'vhum sabablarga ko'ra sayyohlarning pasportlari vaqtincha olib qo'yilishi va sanitariya-gigiyena vositalarining yo'qligi, liftlarning tez – tez ishdan chiqishi;

- temir yo'l transportida servis xizmatining to'la shakllanmaganligi va sifati pastligi;

- "Inturist" tomonidan mehmonxonalarda xona va aviachiptalarni bron qilish majburiyatlari tez-tez buzilishi;

- ekskursiya dasturlarida mahalliy aholining kundalik hayoti to'g'risida ma'lumotlar yo'qligi, haqiqiy kundalik hayotni yashirish orqali soxta bo'rtirilgan sovet hayotini namuna qilishda turizm mafkuralar kurashi vositasiga aylantirilishi edi.

- malakali mutaxassislar va gid tarjimonlar yetishmasligini (1975-yilda o'tkazilgan so'rovnomada qatnashgan 34,2 foiz turistlar transport va xizmat ko'rsatish sohasida malakali mutaxassislar va gid tarjimonlar yetishmasligini qayd etgani ham tasdiqlamoqda[25]).

- O'zbekistonda turizm sohasi bo'yicha oliy va malakali kadrlar tayyorlaydigan maxsus oliy o'quv yurtlari faqat Toshkent va Samarqandda bo'lib, bu esa kadrlar taqchilligi muammosini bartaraf etishga imkon bermadi[26].

- 1989 – 1990-yildagi millatlararo munosabatlarning taranglashuvi[27].

- ekskursiyalarni tashkil etish imkoniyatlaridan amalda foydalanilmaganligi, ekskursiya guruhlarini tashkil qilish uchun ish haqi o'zgarmaganligi, kamligi[28].

- Turizm va ekskursiyalar tashkilotining mustaqil faoliyatiga yo'l qo'yilmaganligi(dastlab sport va fizkultura, so'ngra kasaba uyshmalari ittifoqi boshqaruvida)

- 1987 – 1990-yillarda iqtisodiy ahvolning og'irligi, o'tish davridagi qiyinchiliklar tufayli turizm va ekskursiyalar sohasi hamda u bilan bog'liq tarmoqlarda davlat yoki kooperativ mulkning talanishi yoki moliyaviy jinoyatchilik holatlari soni ko'paygan[29].

Shu bilan birga 1950 – 1990-yillarda O'zbekistondagi turizm sohasi faqat muammo va kamchiliklardan iborat bo'lmasdan balki, mintaqaning keying rivoji uchun ijobiy ahamiyati bo'lgan yutuq va o'zgarishlar ham amalga oshirildi. Jumladan:

1. O'zbekistonda turizmning velosiped va piyoda yurish turi bo'yicha ananaviy ommaviy yurishlar hamda sayohatlar boshlandi.

2. Turizm bo'yicha oliy ma'lumotli kadrlar tayyorlash maqsadida Samarqandda dastlabki turizm va ekskursiya bo'yicha universitet tashkil etildi.

3. Dastlabki turistik bazalar va komplekslari (Chimyon) tashkil topib, ulardagi o'rinlar soni ko'paydi.

4. Yoshlar va bolalar turizmi tashkil topib, bolalar sog'lomlashtirish lagerlari vujudga keldi[30].

5. Dastlabki zamonaviy mehmonxona va boshqa joylashtirish vositalari barpo etildi (Toshkent

– hozirgi Latte City Hotel Tashkent Palace, O'zbekiston, Chorsu, Buxoroda esa Buxoro, Zarafshon, Varaxsha, Guliston mehmonxonalarini barpo etilgan).

6. O'zbekistonda hozirgi kungacha davom etib kelayotgan ko'p kunlik sayohat marshrutlari yaratilib, 20 kunlik "O'zbekiston bo'ylab ekskursiya", 12 kunlik "O'zbekiston arxeologik yodgorliklari orqali" va 20 kunlik "O'zbekiston bo'ylab" ekskursiyalari uchun yo'nalishlar loyihalari ishlab chiqildi hamda amalga oshirilishi[31].

Turizm va ekskursiyalar sohasi rivojlanishida ham sobiq Ittifoq markazi o'z manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yib, ayniqsa chekka hudud bo'lgan O'zbekistondagi turistik salohiyat kuchli bo'lsada, ushbu hududda sohaga tegishli infratuzilma obyektlarini jadallik bilan barpo etish chora – tadbirlari paysalga solinib, hatto soha kelajagi uchun ahamiyatli bo'lgan loyihalar ham amalga oshirilmadi[32]. 1970 yilda sobiq Ittifoq bo'yicha turistik mehmonxona, bazalar va boshqa joylashtirish vositalari soni 592 ta bo'lsa, 1980 yilda 963 ta, 1987 yilda 983 ta, o'rinlar soni 459 mingtaga ko'paygan holatda O'zbekistonda 1970 yilda 8 ta, 1988 yilda 32 tani (ba'zi manbalarda 36 ta) tashkil etib, undagi o'rinlar soni 8500 tani tashkil etgan[33]. Ya'ni Ittifoqdagi jami mehmonxona va boshqa joylashtirish vositalarining atigi 3,3 % ini, ulardagi jami o'rinlar sonining 1,9 % ni tashkil etishi O'zbekistonda olib borilgan mustamlakachilik siyosatining turizm sohasidagi salbiy ta'sirining natijasi bo'ldi. Ushbu tahlilga ko'ra, asosiy turizm rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha 15 ta Ittifoqdosh davlatlar orasida Rossiya, Ukraina, Gruziyadan so'ng to'rtinchi o'rinda bo'lgan O'zbekistonda turizm sohasida salohiyat va imkoniyat katta bo'lsada, lekin soha industriyasi asosan Rossiya va Ukrainada rivojlantirilgan. Holbuki, 1980 yillar davomida O'zbekistonda xorijiy va ichki turizm sifat hamda miqdor jihatdan ham o'sish tendensiyasini namoyish etib, bu davrdagi ichki va mintaqaviy turizmning faol ko'rsatkichi 1986 yilda bo'lib, joriy yilda turistik mehmonxona, bazalar, kemping va pansionatlar soni 23 ta, undagi o'rinlar soni 8000 tani tashkil etgan holda, jami dam olganlar soni bir million qirq olti ming kishini tashkil etgan[34]. Jumladan quyidagi jadval statistikasi orqali O'zbekiston respublikasida mehmonxona, sanatoriy va boshqa dam olish maskanlarida dam oluvchilar va davolanganlar sonining(ming kishi) o'sish tendensiyasini kuzatamiz (2- jadval*).

Yillar bo'yicha	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Mehmonxona, va sanatoriylardan foydalanganlar (jami kishi)	811,3	1241,7	1452,0	1459,1	1497,1	1474,4	1603,8
Sanatoriyalarda(o'smirlar va bolalar)	95,9	140,7	154,2	156,3	170,5	164,0	175,0
Sanatoriya – profilaktoriyalarda	76,8	133,0	141,8	164,6	180,4	186,1	187,8
Kurort poliklinikalarida	4,3	5,3	5,0	5,9	7,8	6,6	8,6
Dam olish uylari va pansionatlarda	9,2	56,6	80,2	83,6	91,8	74,2	72,3
Bazalar va boshqa dam olish mussasalarida	16,2	18,1	24,8	22,7	31,6	26,5	24,1
Turistik mehmonxonalar va bazalarda	58,9	888,0	1046,0	1026,0	1015,0	1017,0	1136,0

2- jadval - O'zbekiston respublikasi statistika qo'mitasining 1990 yilgi statistik yilnomasi asosida tuzilgan[35].

Ushbu statistik jadvalga ko'ra, 1950 – 1990 yillar oralig'idagi eng yuqori ko'rsatkich ichki va mintaqaviy turizm bo'yicha 1990 yilda yuz berib, unga ko'ra mehmonxona va boshqa joylashtirish vositalarida hammasi bo'lib jami 1136000 kishi dam olib turistik xizmatlardan foydalangan bo'lsa, sanatoriy va boshqa dam olish maskanlarida jami 467,8 ming kishi davolanib dam olishgan. Umuman olganda 1990 yilda O'zbekistonda turistik va sog'lomlashtirish xizmatidan foydalanganlar soni jami 1603,8 ming kishini tashkil etgan. 1990-yilda sanatoriy-kurort dam olish maskanlari, pansionatlar va dam olish markazlarida, turistik marshrutlar va bazalarda 2017,3 ming kishi davolanib, dam oldi. Turli kasb egalari bo'lgan ishchilar va ularning oila a'zolari, shundan 1603,8 ming nafari uzoq muddatli davolanish va dam olishdan, 413,5 ming nafari bir yoki ikki kunlik dam olishdan foydalangan. Ekskursiya ishtirokchilari soni 1980 yildagi 4075 ming kishiga nisbatan 1990 yilda 7260 ming kishini tashkil etdi. 900 mingga yaqin bolalar va o'smirlar yozda pioner va maktab lagerlarida, ekskursiya va turistik bazalarda dam oldilar

yoki bolalar bog'chalari joylashgan yozgi muassasalarga borib dam oldilar[36]. Demak O'zbekistonda 1980 yilga nisbatan 1990 yilda ekskursiya ishtirokchilari soni ko'payib, jumladan davlat tomonidan yoshlarning dam olishlari uchun katta e'tibor berilganligini statistika ham tasdiqlamoqda. Lekin bu davrni og'ir va ziddiyatli ijtimoiy – iqtisodiy hayotini tahlil qilganimizda, barbod bo'lgan “qayta qurish siyosati”, markaz tomonidan juda bir biriga tobe qilib qo'yilgan iqtisodiyotlardagi inqiroz va xo'jalik hamda iqtisodiy aloqalarning barbod bo'lishi jarayonining barcha sohalar taraqqiyotidagi salbiy ta'siri kuchli bo'lishiga qaramasdan turizm sohasida sekinlik bilan bo'lsada o'zgarishlarga yuz berayotgan edi. Jumladan O'zbekistonda 1980 yillar va 1990 yil turizm, dam olish va sog'loimlashtirish sohasidagi maskanlarning soni o'zgarib tursada, lekin ulardagi o'rin joylari soni faqatgina ko'payib borgan. 1990 yilda sanatoriy va dam olish maskanlaridagi umumiy o'rinlardan 6 mingtasi oilalar uchun, 1,2 mingtasi esa bolali ota-onalarni davolash uchun mo'ljallangan edi. 1990-yilda O'zbekistonda 5,4 ming o'ringa mo'ljallangan 111 ta bir-ikki kunlik dam olish maskanlari ham mavjud edi[37]. O'zbekistondagi sanatoriy-kurort davolash va dam olish muassasalari tarmog'i aholining ehtiyojlarini umuman qondira olmas edi. O'zbekistonning 1990 yildagi 20 322 ming kishilik aholisidan atigi 1,6 million kishi davolanish va dam olish huquqidan faol foydalana olgan. Bu esa umumiy aholining 8 foizini tashkil etadi xolos. Ayniqsa respublikada pulli xizmatlarning tuzilishida jami 100% lik ko'rsatilgan xizmatlar tarkibida sayyohlik va ekskursiya xizmatlari 1989 yilda 4,9 % ni tashkil etgan bo'lsa, 1990 yilda esa 4,6 % ni tashkil etdi. Jumladan sanatoriy – kurort va sog'lomlashtirish sohasida esa 1989 yil 1,6 %, 1990 yilda ham 1,6 %, jismoniy tarbiya va sport sohasida 1989 yil 0,4 %, 1990 yilda 0,3 % ni tashkil etib, bu davrlar oralig'ida aholiga pullik xizmatlar ko'rsatish darajasi pasayganligi aks etmoqda. Aholining turli turdagi pullik xizmatlarga bo'lgan ehtiyojini qondirishdagi mavjud nomutanosibliklarga barham berilmagan. Umumiy hajmning uchdan ikki qismidan ko'prog'i maishiy(40,1%), uy-joy kommunal(21,3%) va transport(39,8%) xizmatlariga to'g'ri keladi. Ayniqsa turistik korxonalarda pullik xizmat ko'rsatish sohasi yetarli darajada rivojlanmagan. Aholi jon boshiga pullik xizmatlarning ayrim turlari hajmi bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, jumladan turistik ekskursiya xizmatlari O'zbekiston bo'yicha aholi jon boshiga 6,4 rublni tashkil etib, bu borada Toshkent shahri 19,0 rubl, Samarqand viloyati 8,2 rubl, Buxoro viloyati bo'yicha esa 6,9 rublni tashkil etib, qolgan viloyatlar esa respublika darajasidan past ko'rsatkichni qayd etishgan[38]. Turizm va ekskursiyalar sohasida xizmat ko'rsatishning pullik turlarini rivojlangan davlatlarga nisbatan juda kam bo'lib, hatto yangi xizmat ko'rsatish turlarini o'zlashtirish darajasi ham juda sust bo'lib, bu esa respublika turizmining sobiq sotsialistik tuzum davridan qolgan salbiy xususiyatlaridan biri edi. Bu esa ushbu sohada xo'jalik yuritishning yangi shakllarini joriy etish, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida narx navoni belgilash, zamonaviy boshqaruv joriy etish, kadrlar masalasi va o'z mahsulotlarini targ'ibot tashviqoti kabi masalalarida ko'plab muammolar mavjudligi bilan izohlanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, 1989-1991 yillarda O'zbekiston turizm sohasi yillar davomida olib borilgan noto'g'ri siyosat tufayli chuqur inqirozga yuz tutdi. Bu inqirozning sabablari birinchidan sobiq Ittifoq davrida xalq xo'jaligining boshqa barcha sohalar kabi turizm va ekskursiya ishlari ham markaz tomonidan boshqarilishi va respublikalardagi mahalliy turizm tashkilotlarining mustaqil harakat qila olmasligi mahalliy hududlarda samarali va istiqbolli rejalar, yangi turistik mahsulotlar, yangi turyo'nalishlar yaratish hamda xorijiy hamkorlar bilan to'g'ridan to'g'ri aloqalar o'rnatish imkonini bermagan, ikkinchidan esa turizm va ekskursiya ishlaridan kelayotgan daromadlarining bir qismi mahalliy hudud g'aznasiga tushayotgan bo'lsada, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan turizmning iqtisodiy va ijtimoiy samarador faoliyatini tan olib, mablag'larni sohaning respublika yoki viloyat hududida keng rivojlantirish uchun yo'naltira olmasligi, ya'ni qisqasi turizmni hududiy rivojlantirishga e'tibor berilmaganligi, uchinchida turizm sohasi sovet mafkurasining xizmatchisiga ya'ni tenglar jamiyati mafkurasi bo'lmish kommunistik jamiyatni targ'ib qilish quroliga aylantirilib, uning asosiy iqtisodiy va ijtimoiy roli ikkinchi darajaga tushirib qoldirilishi, to'rtinchidan jahonda turizmni rivojiga asosiy omil bo'lgan xususiy sektor faoliyatiga yo'l berilmaganligi, beshinchidan O'zbekistonda turizmni rivojlantirishning va sayyohlarni jalb etishning omili bo'lgan tarixiy – madaniy yodgorliklar, masjid va maqbaralarning ko'pchiligi xaroba yoki butunlay yo'qolib ketish holatiga tushib, ularda obodonchilik hamda ta'mirlash chora tadbirlarining tizimli yo'lga qo'yilmaganligi, oltinchidan sobiq Ittifoq davrida xalq xo'jaligini markazlashtirilgan rejalashtirish va direktiv (yuqori hokimiyat organlar tomonidan berilgan va bajarilishi majburiy sanalgan rasmiy yo'l-yo'riq, dastur, reja, ko'rsatma) boshqaruv usuli o'zini oqlamadi. Bunday boshqaruvda asosan ustuvor sohalarga (harbiy, metallurgiya, neft va gaz kabi

sohalarga) katta e'tibor va mablag' ajratilib, lekin 1980 yillar davomida iqtisodiy samaradorligi ko'tarilib borayotgan turizm sohasi esa muhim strategik sohalar qatoriga kiritilmagan. Shuningdek hozirgi kundagi kabi yagona turistik siyosat hamda turistik salohiyati yuqori bo'lgan viloyatlar uchun aniq va tizimli davlat dasturlari, rejalari va konsepsiyalari ishlab chiqilmaganligi, yettinchidan sobiq Ittifoq hududida boshqaruvning sotsialistik shakli o'rnatilganligi tufayli turizm va ekskursiya sohasi rivojlanmadi. Chunki turizm rivojiga xizmat qiladigan zamonaviy yondashuv va raqobat, xalqaro hamkorlik hamda sohadagi xususiy tadbirkorlikka ya'ni nodavlat turizm tashkilotlari faoliyatiga yo'l berilmaganligi bilan ham ushbu davr tavsiflanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati. СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (References):

1. O'zbekiston Respublikasining "Turizm to'g'risida" gi qonuni // Xalq so'zi , №147(7377), 2019 yil 19 iyul .
2. Jahon Sayyohlik Tashkiloti- bosh qarorgohi Ispaniyaning poytaxti Madridda joylashgan bo'lib, 1975 yil 1-noyabrda tashkil etilgan.
3. <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>
4. <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>
5. Г.Усискин «Очерки истории Российского туризма» Москва - Санкт-Петербург. "Герда», 2000. Б-51
6. И. Б. Орлов, А. Д. Попов. Сквозь «железный занавес». Руссо туристо: советский виэздной туризм, 1955—1991 Издательский дом Высшей школы экономики ,Москва -2016.Б-302
7. Р.Абдумаликов, Т.Холдоров. Туризм "Ўқитувчи" Тошкент-1988. Б-20.
8. М.В.Соколова. История туризма."Академия" Москва—2008, Б-294-296.
9. Ю.С. Путрик. История туризма. Федеральное агентство по туризму.Москва-2014. С-203.
- 10.<http://istmat.info/node/21341>
- 11.В. Э. Багдасарян, И. Б. Орлов "Советское "Зазеркалье" (Иностранный туризм в СССР в 1930 – 1980 – е годы) Москва 2007 .С-161.
- 12.И.А.Колупанова. Проблемы становления массового туризма в СССР в 1960–1970-е годы .Вестник ТГПУ (ТСПУ Буллетин). 2016. 9 (174) С-54-55.
- 13.Р.Абдумаликов, Т.Холдоров. Туризм "О'қитувчи" Toshkent-1988. В-24.
14. О'sha joy. В-32.
- 15.Р.Абдумаликов, Т.Холдоров. Туризм "Ўқитувчи" Тошкент-1988. Б-35.
- 16.В. Э. Багдасарян, И. Б. Орлов "Советское "Зазеркалье" (Иностранный туризм в СССР в 1930 – 1980 – е годы) Москва – 2007 .С-152-153.
- 17.https://tatlin.ru/articles/turistskie_centry_v_uzbekistane
- 18.М.Ш. Mansurov. Farg'ona vodiysida turizmning rivojlanish jarayonlari va holati (1980-2018 y). Avtoreferati. Toshkent – 2020. В-12.
- 19.Р.Абдумаликов, Т.Холдоров. Туризм "О'қитувчи" Toshkent-1988. В-44.
- 20.Народное хозяйство СССР в 1988 г. статистический ежегодник. Москва.1989. ©Издательство «Финансы и статистика». С-16
- 21.Народное хозяйство СССР в 1988 г. статистический ежегодник. Москва.1989. ©Издательство «Финансы и статистика». С-80-83.
- 22.Народное хозяйство СССР в 1988 г. статистический ежегодник. Москва.1989. ©Издательство «Финансы и статистика»,С-239.
- 23.Народное хозяйство СССР в 1988 г.статистический ежегодник. Москва.1989. ©Издательство «Финансы и статистика»,С-20.
- 24.В. Е. Багдасарян, И. В. Орлов "Советское "Зазеркалье" (Иностранный туризм в СССР в 1930 – 1980 – ye godi) Moskva. 2007.С-161.
- 25.М.Ш. Mansurov. Farg'ona vodiysida turizmning rivojlanish jarayonlari va holati (1980-2018 y). Avtoreferati. Toshkent – 2020. В-12.
- 26.Р.Абдумаликов, Т.Холдоров. Туризм "О'қитувчи" Toshkent-1988. В-24-25.
- 27.О'zR МА. 141-М- Fond. 1-Ro'yxat.12-Ish 36-varoq.
- 28.О'zR МА. 141-М- Fond. 1-Ro'yxat.12-Ish 39-varoq.

29. O'zR MA. 141-M- Fond. 1-Ro'yxat. 12-Ish 182-195-varoq.
30. R. Abdumalikov, T. Xoldorov. Turizm "O'qituvchi" Toshkent-1988. B-24-38.
31. G. Egamberdieva. O'zbekistonda turizm sohasini isloh qilish bosqichlari (XX asrning ikkinchiyarmi – XXI asrning birinchi choragi. "FarDU. ILMIIY XABARLAR – NAUCHNIY VESTNIK. FerGU" Farg'ona, 2020/№2. B-89-94.
32. Sh. Rashidov O'zbekistonda turizm rivojlanishini yangi bosqichga ko'tarish uchun Ittifoqning mashhur arxitektorlari va mahalliy arxitektorlari bilan O'zbekistondagi turistik markazlar loyihasi asosida Samarqand da 620 o'rinli, Buxoroda 420 o'rinli milliy dizayndagi turistik markazlar loyihalari 1980 – 1983 yillarda ishlab chiqilib, amalga oshirish jarayonlariga yetganda afsuski Sh. Rashidovning vafot etdi. Kelajakda milliy turizm uchun xizmat qilishi mo'ljallangan ushbu loyihalar qurilish uchun qabul qilinsada, lekin amalga oshmadi (https://tatlin.ru/articles/turistskie_centry_v_uzbekistane).
33. Narodnoe xozyaystvo SSSR v 1988 g. Statisticheskii yejegodnik. Moskva. 1989. ©Izdatel'stvo «Finansi i statistika». S-239.
34. Narodnoe xozyaystvo SSSR v 1986 g. Statisticheskii yejegodnik. Moskva. 1987. ©Izdatel'stvo «Finansi i statistika». S-603.
35. Narodnoe xozyaystvo Uzbekskoy SSR v 1990 g. Statisticheskii yejegodnik. Toshkent. «Uzbekistan» 1991. S-143.
36. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Статистический ежегодник. Тошкент. «Узбекистан» 1991. С-143.
37. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Статистический ежегодник. Ташкент. «Узбекистан» 1991. С-143.
38. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Статистический ежегодник. Ташкент. «Узбекистан» 1991. С-79-80.

QARSHI SHAHRIDAGI QO'RG'ONCHA JOME' MASJIDI: O'RGANILISH VA TA'MIRLANISH TARIXI

*Qo'yliyev Ravshon Maxmanazarovich,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qarshi shahrida joylashgan Qo'rg'oncha jome' masjidining tarixi, uning ilmiy, tarixiy va injener-geologik jihatdan o'rganilishi, qurilish uslubi, masjid qurilishida ishlatilgan materiallar, masjidning o'rganilgan vaqtdagi saqlanish holati, masjididagi tarixiy bitiklar hamda masjidning tamirlanish tarixi yoritilgan.

Kalit so'zlar; Sajdagoh, xonaqoh, vaqf, mutavalli, dahma, kapitel, stela, ravoq, mehrob, abjad, trapesiya, parallelepiped, nasta'liq, suls, nasx

МЕЧЕТЬ КОРГОНЧА ДЖОМЕ В ГОРОДЕ КАРШИ: ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ И РЕНОВАЦИИ

*Койлиев Равшон Махманазарович,
преподаватель Национального университета Узбекистана имени -Мирзо Улугбека.*

Абстракт. В данной статье рассмотрена история мечети Курганча Джаме, расположенной в городе Карши, ее научное, историческое и инженерно-геологическое изучение, метод строительства, материалы, использованные при строительстве мечети, состояние сохранности мечети на освещенное время изучения, исторических надписей в мечети и восстановления истории мечети.

Ключевые слова; Саждагох, ханака, вакф, мутавалли, дахма, капитель, стела, крыша, михраб, абджад, трапеция, параллелепипед, насталик, сулс, насх

KORGONCHA JOME MOSQUE IN KARSHI CITY: HISTORY OF STUDY AND RENOVATION

*Kuyliyev Ravshon Makhmanazarovich,
teacher at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek.*

Abstract. In this article, the history of the Kurgancha Jame Mosque located in the city of Karshi, its scientific, historical and engineering-geological study, the construction method, the materials used in the construction of the mosque, the state of preservation of the mosque at the time of the study, the historical inscriptions in the mosque and the renovation of the mosque history is covered.

Keywords; Sajdagoh, khanaqah, waqf, mutavalli, dahma, capital, stela, roof, mihrab, abjad, trapezoid, parallelepiped, nastaliq, suls, naskh

Kirish. Qarshi shahri O'zbekistonning janubiy viloyatlaridan biri –Qashqadaryo viloyatining markazi bo'lib, u Pomir-Oloy tog' tizmasining g'arbiy chekkasida, Qarshi vohasida joylashgan. Mil. av. VII asrda Qarshi hududida ilk manzilgoh shakllanganligi va uning atrofi mudofaa devorlari bilan o'ralganligi aniqlangan. Qarshi shahri qadimgi So'g'diyona shaharlari yoki mulklaridan biri sifatida tanilib, u so'g'dcha Naxshab deb atalgan. Shuningdek shaharga nisbatan Nasaf atamasi ham ishlatiladi va bu nom arablar fathidan keyin xalq orasida va adabiyotlarda paydo bo'lgan[1].

Qarshi shahrining jome' masjidlaridan biri aholi va jamoatchilik orasida Qo'rg'oncha nomi bilan keng tanilgan. Ammo mazkur sajdagoh Xonaqoh hamda Qilichbek qo'rg'oncha jome' masjidining nomlari bilan ham ma'lum. Ayrim ilmiy adabiyotlarda va matbuot sahifalarida u "Qo'rg'oncha" mahallasida joylashgan Xonaqoh jome' masjidining deb ko'rsatilgan. Hozirgi vaqtda Qarshi shahri namozxonlari va diniy ulamolari Qilichbek qo'rg'oncha jome' masjidining nomini tilga olishadi va bunday nomda atalishiga asosiy sabab qilib ibodatgohning Qilichbek qo'rg'oncha mahallasida joylashganligi aytiladi[2]. Qo'rg'oncha Qarshi shahrining katta va mashhur mahallalaridan biri sifatida eslab o'tilgan hamda bu yerdan chiqqan kishilar Qo'rg'onchagiy nisbasini ham olishgan[3]. Sobiq sho'rolar davrida jome' masjidining Qarshi shahrining Sputnik ko'chasida joylashgan, deb qayd etilgan[4]. XX asrning 50 yillarida masjidning somonxona sifatida foydalanishgan. Qarshi shahri hududidagi jome' masjidlarida ichida Qo'rg'oncha

tarkibida turli inshootlar –chillaxona, minora, hovuz va toshqudug‘i mavjudligi bilan yagona hisoblanadi. A.Jumanazarov 1924 yilgi ma‘lumotlarga asoslanib masjidning vaqf mulklari ko‘pligini va ular orasida Kasbi amlokidagi Mo‘g‘ulon qishlog‘i haqida alohida to‘xtalib, bu yerdan tushadigan daromaddan masjid imomlari, so‘fi va mutavallisiga qancha haq to‘lanishini yozgan[5].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Qo‘rg‘oncha majmuasining o‘rganilish tarixiga nazar tashlansa, bu yerda dastlabki tadqiqot ishlari 1943 yilda Qashqadaryo viloyati me‘moriy yodgorliklarini kuzatish bo‘yicha ekspeditsiya uyushtirilgan va mazkur ekspeditsiya materiallarining muallifi shu sohaning mutaxassisi A.Zaynutdinov bo‘lgan. 1954 yili majmua va uning tarkibidagi ob‘ektlar Girshberg tomonidan suratga olingan. Fotomateriallar 10 dona va ular bu yerdagi binolarning holati va umumiy ko‘rinishi haqida tasavvur beradi. Majmua, shuningdek me‘moriy yodgorliklar bo‘yicha mutaxassislarining tadqiqotlari natijasi bo‘lgan ilmiy adabiyotlarda eslatib o‘tilgan. L.Yu.Mankovskaya risolasi[6] hamda R.Abdurasulev va L.Rempel[7] muallifligidagi ilmiy maqolada Qarshidagi ushbu majmua zikr etilganligini ta‘kidlash lozim.

Majmua 1985 yili Uz NIPI restavratsiya instituti tomonidan o‘rganilgan, texnik holati kuzatilgan, tekshirilgan. Hovuz, dahmaning holati qoniqarsizligi, shuningdek minora buzilib g‘ishtlari va boshqa qurilish materiallari yig‘ishtirib olinganligi aniqlangan. Binolarning poydevorlari topilmagan. Yodgorlikning devorida yoriqlar mavjudligi va uning deformatsiyaga uchraganligi aniqlangan. Masjid tomi vassali va bolor ustiga yopilgan bo‘lishiga qaramay, u ham abgor holatda bo‘lgan. Majmua hovlisi, bog‘i, tevarak-atrofi obodonlashtirilmaganligi kuzatilgan. Shu sababdan ham majmuani restavratsiya qilish zaruriyligi ta‘kidlangan. Ta‘mirlash ishlarining metodikasi ishlab chiqilgan va ulardan foydalanilgan holda majmua yodgorliklarini hajmiy-tarhiy jihatdan o‘rganish rejasi ishlab chiqilib me‘moriy-arxeologik tadqiqot amalga oshirish lozimligi va bu ishlar binodagi o‘zgarishlarni kuzatishda natija berishi qayd etilgan. Injenerlik tadqiqotlari uchun tavsianomalar ham berilgan[8].

Tadqiqot metodologiyasi.

Majmuada, shuningdek dahmali va qabrtoshli eski qabriston, darvozaxona ham bor. Binolar ustida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, majmuadagi imoratlar hamda inshootlar turli davrlarda qurilgan va bunyod etilgan. Darvozaxona, dahma, hovuz va minora tadqiqotchilar fikricha, bu yerda dastavval qurilgan inshootlar jumlasiga kiradi. O‘zining hajmi va loyihazoslik qurilishiga ko‘ra Qo‘rg‘oncha jome‘ masjidi ikki taraflama ayvonga ega bir xonali yoki bir kamerali inshoot bo‘lib, uning tolori tarhiga ko‘ra to‘rtburchak, bolorli-tirgakli konstruksiyaga tayanuvchi yassi tomndan tarkib topgan. Uning o‘lchamlari quyidagicha: 18,57x18,53 m. Shimol va sharq tarafdin ayvon bilan o‘ralgan. 1985 yili masjidda amalga oshirilgan tadqiqot natijasida uni ichki devorlarining sirti ko‘p qatlamli ganch suvoq bilan qoplanganligi aniqlandi. Masjid qishki qismi hamda ayvonining zamini ya‘ni poli pishiq g‘isht bilan terib chiqilgan. U yer sathidan 150 sm. baland joylashgan. 1870-1880 yillari masjid eski binosi yonboshidan qo‘shimcha qurilish amalga oshirilgan bo‘lib, uning sokoli rus to‘g‘ri burchakli g‘ishti (24x20x6 sm) bilan ko‘tarilgan.

Masjid ichkarisida e‘tiborni o‘ziga tortadigan unsurlariga uning o‘ymakori naqsh-u nigor bilan bezatilgan boshali (kapitelli) tayanch ustunlaridir. 1985 yilgi ma‘lumotlarga ko‘ra ganchdan qilingan panjaralar hamda o‘ymakori yog‘och eshiklar qoniqarli ahvolda bo‘lgan.

Tahlil va natijalar. Majmua tarkibiga kiruvchi kichkina qabriston yoki dahmali mozor masjidga g‘arb tomondan tutash joylashgan va unga kichik darvozaxona orqali kiriladi. Darvozaxona to‘rtburchak pishiq g‘isht, ya‘ni g‘ishti obi bilan ko‘tarilgan. Mozor masjiddan devor bilan ajratilgan bo‘lib, uning o‘rtasida pishiq g‘ishtdan ko‘tarilgan kichik dahma hamda dahmaga tayangan holda tosh lavh – stela qo‘yilgan. Mahalliy xalq o‘rtasida dahma va tosh asli afg‘on bo‘lgan xalif Abdurahmonga bag‘ishlangan degan noto‘g‘ri tasavvur bor.

Masjidning minorasi ko‘zdan kechirilganda, XX asrning 80 yillarida majmua qarovsiz holda yotganidan bo‘lsa kerak, u vayrona ahvolda, g‘ishtlari va boshqa qurilish materiallari majmua bir burchagida alohida qilib yig‘ib qo‘yilgan bo‘lgan. Minora borligini uning fundamentidan bilish mumkin edi. Bu yerda tekshirish olib borgan tadqiqotchilarning fikricha bir zamonlar baland va ko‘rkam minoraning pishiq g‘ishtlari 1974 yili yig‘ishtirib olinib bir chekkaga to‘plab qo‘yilgan[9]. O‘z vaqtida minora g‘ishtlar va rang berilgan ganchlar, koshinburrish g‘ishtchalar va uch qatorli sharafa bilan birga ziyatlangan bo‘lgan.

Bundan tashqari majmua tarkibidagi hovuz ham xaroba holida bo‘lgan. Uning hajmi 225,6 m²ni tashkil etgan. U tosh bloklardan ko‘tarilgan bo‘lishiga qaramay, devori buzilgan, o‘sha vaqtda tosh

bloklar hovuz ichiga tushib ketgani, ba'zilar esa cho'kib ketgani va o'tirib qolgani kuzatilgan. Hovuz suv bilan to'ldirilmaganligi ham uning ayrim joylarining vayron bo'lishiga olib kelgan.

Majmuaning darvozaxonasi kvadrat pishiq g'ishtdan inshoot etilgan gumbazli inshoot bo'lib, uning hajmi 28,10 m²ni tashkil etgan. O'zining hajm-loyihasoqlik tarhiga ko'ra u to'g'ri burchakli inshoot va uning tashqi o'lchamlari 3,4x2,68 m. Majmuaning atrofi o'sha vaqtda loy suvoqda xom g'ishtdan ko'tarilgan devorga ega bo'lib, uning nurab qolganlii kuzatilgan.

Masjidning qishki toloridan ayvonga 5 ta eshik orqali chiqish mumkin va ularning uchasi shimoliy ayvonda, ikkitasi sharqiy ayvonda joylashgan. Eshiklar yog'ochdan tayyorlangan va ular ustida ganchdan qilingan yoysimon panjaralar o'rnatilgan.

Qo'rg'oncha jome' masjidining epigrafikasi 1985 yilda mazkur binoni ta'mirlash maqsadida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilganda o'rganilgan. Mehrob ravoqi ustida "Basmalla", ikki doira orasida esa "Oyat al - Kursi", kichik doira ichida aynan shu oyatning ayrim jumalari o'z aksini topganligi kuzatilgan. Masjidning ichidagi ustunlardan biridagi hamda ayvon sharqiy qanotidagi ustun bitigi o'qilgan va tarjima qilingan. Ayvon ustunida "oliy hazrat farmoniga ko'ra usta Pir Nazar ibn Rahim ustunga naqsh solgan" va bu ishning qaysi sanada bajarilgani aniqlangan. Bitikni o'qishda ayrim nuqsonlar va xatolar ko'zga tashlanadi. Masjid ichidagi bololardan biridagi tarixiy yozuv e'tiborsiz qoldirilgan.

Masjidning Qarshi shahrida bunyod etilishi tarixiga nazar tashlasak, bu haqda quyidagi fikr-mulohazalar mavjud. Masjidning asoschisi sifatida Abdurahmon xalifa eslab o'tiladi. Mazkur shaxsning Qarshi shahrida musulmonlar uchun sajdagoh qurishi haqiqatga yaqin, chunki masjid yonida qurilgan dahma va qabrtosh unga bag'ishlangan va u naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi hamda uning faoliyati XVIII asrning oxiri – XIX asrning birinchi choragiga to'g'ri keladi[10]. Abdurahmon Qo'rg'onchada irshod masnadida o'tirgan va bu mahalla naqshbandiya-mujaddidiyaning markaziga aylangan[11]. Uning muridlaridan biri sifatida tilga olingan Abduvohid ibn Abdurahmon al-Buviy asli Rossiyalik bo'lib, u naqshbandiya-mujaddidiyani o'z yurtida yoyishda katta rol o'ynagan.

Qo'rg'oncha jome' masjidi 1992-1993 yillar orasida ta'mirlangan, ayrim binolari qayta tiklangan, qurilgan va 1993 yildan e'tiboran o'z faoliyatini boshlagan[12]. Qayta qurilgan va tiklangan minoraning hozirgi vaqtdagi balandligi 12 m ni tashkil etadi. Masjidni obodonlashtirish ishlari 2015-2016 yillari ham davom etdi va aynan shu yillari uning xonaqosi, tahoratxonasi va tashqi tarafi kapital ta'mirlandi.

Qo'rg'oncha jome' masjidi ayvoni devorida aylana shakl ichida xattotlik san'atiga xos bitiklar tushirilgan. Mazkur bitik Qo'rg'oncha masjididagi ilgari aynan shunday xattotlik namunasini bir oz o'zgartirilgan holatdagi qayta tiklanishi sifatida amalga oshirilgan. Doira qoq markazida nasta'liqda jigarrang harflarda feruza rang manzarada "Basmalla", uning atrofida nasx xatida oq rangli harflarda feruza rang manzarada geometrik naqshlar bilan mutanosib ravishda "Ixlos" surasi va aylananing hoshiyalari bo'ylab suls xatida xuddi shunday manzarada Qur'oni karim "Baqara" surasi 255 oyati (Oyat al-Kursi) yozilgan.

Masjidning ko'ndalang bolor(to'sin)idagi matnlar nasta'liq yozuvida havorang manzarada oq harflar bilan yozilgan va unda masjidning qayta qurilishi vaqti hamda ustalar haqida ma'lumotlar berilgan. Harf va kalimalar notekis joylashtirilgan va matnni yozishda mutanosiblikka rioya etilmagan. Matn satrlari gorizontall joylashgan, jumlar uchta anor shaklida o'simlik naqshlari bilan ajratilgan. Matnda ayrim xatolar ham mavjud va ularni o'z holicha qoldirdik.

Matn • Текст • Original text

// درک مزات هفینخ میود نطب // کش بیر یب انب یل اع نی تخ اس // ۱۳۳۱ دجسم یناٹ ی انب خیرات // 1331 کی یس دص مس رازہکی ترجم لاس // یلقن ادرم هاش (!) مہتاک // وا خیرات دوش ...اظفا

// یج اح ضوع ہمداخ ناج اباب اتس و اش اقن //

Tarjima • Перевод • Translation

Masjidning takroriy qurilishi tarixi - hijriy 1331 (milodiy 1913/1914) yil.

Shak-shubhasiz mazkur baland bino bunyod etildi.

Ikkinchi xanifa avlodi uni yangiladi (yangidan kurdi).

Uning ta'rixi ...?) lafzi bo'ldi.

Uning kotibi - Shohimardon quli [edi].

Uning hijriy sanasi ming uch yuz o'ttiz bir- 1331/1913-1914.

Naqqoshi – usto Bobojon, uning xodimi – Avaz Hoji.

Qo'rg'oncha xonaqoh masjidi yonidagi dahma va undagi qabrtosh yodgorligi

Xonaqo-masjidining g'arbiy qismida atrofi devor bilan o'ralgan kichkina qabriston va dahma

joylashgan. Qabristonning umumiy maydoni taxminan 25X50 metrni tashkil etadi. Uning shimoliy yuqori qismida yonma-yon ikkita mozar joylashgan bo‘lib, hozirgi paytda qayta ta‘mirlangan. Qabrlarning joylashuv tartibi an‘anaviy, ya‘ni bosh tomoni shimolga qaratilgan. Mazkur qabriston bu yerdagi arxitektura yodgorligi bilan bog‘langan bo‘lib, uning tarixiy ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Bu yerda to‘g‘ri parallelepiped yoki mehrob shaklidagi tosh taxta yoki lavh (stela) qabrtosh joylashgan. Sag‘ananing janubiy tarafi quyi qismida XIX-XX asrlarga oid qabrtosh bitiklar mavjud. Mazkur qabrtoshlarning bitiklari defekt holida bo‘lganligi sababli o‘qilishi mushkul. Ular uzunchoq trapesiya shaklidagi yodgorlik sanaladi.

Tosh taxta oq marmardan yasalgan. Uning shimoliy yuzasi silliqlangan, boshqa tarafi esa qisman ishlov berilgan. Bitik amalga oshirilgan yuzasi pastdan yuqoriga tomon kichrayib ketgan. Epitafiya 18 qatorni tashkil etadi va ular relefli hamda yaxshi saqlangan. Matnlar nasta‘liq xatida yozilgan hamda relefli chiziqlar ustiga terilgan.

Qabrtoshning aylanma gardishi uchburchak shaklini beruvchi naqsh-bezaklar bilan to‘ldirilgan. Yodgorlik sohibining vafoti sanasi qabrtoshning orqa tomonida berilgan bo‘lib, abjad (raqamlarni arab harflarida berilishi) hisobida kitobat qilingan. Qayd qilingan va o‘qilgan stela dahma devoriga mustahkamlangan va vertikal holatda turadi.

Qabrtoshning aylanma gardishi uchburchak shaklini beruvchi naqsh-bezaklar bilan to‘ldirilgan. Yodgorlik sohibining vafoti sanasi qabrtoshning orqa tomonida berilgan bo‘lib, abjad (raqamlarni arab harflarida berilishi) hisobida kitobat qilingan. Qayd qilingan va o‘qilgan stela dahma devoriga mustahkamlangan va vertikal holatda turadi.

texte

۱. نیده ازل. ۲. قدبزر نیق تئملا. ۳. قودق نیقق حُملا شوغ و نیفیراعلا. ۴. بطق رطغمل ادمشم ورهطملا. ۵. ذقرم اذه. ۶. تاجردی لصل اولاء ای بن الاریخ بیان یربکلا قمیغ. ۷. بحاص قللا یل ای داهلا لیل اب فیراعلا. ۸. عی و فطصملا عی رشلا عجمملا عی ال ولان اهر ب. ۹. عی ادبلا یف عی اهنلا جار دن ای قی رطی ل ای دممل ای ال ول. ۱۰. نامحرلا دب ع خیش ل. ۱۱. خوی شلا خیش نافر عالا و ففر عملا بحاص انام و ان خیش نی مل سمل و. ۱۲. بطق نع و هیبا نع عی دن بشقنلا مقرح سبل و زاجم وه و یدیب هدلا. ۱۳. وه و دجال دب ع خیش هحیش نم وه و هللا قمحر دب ع. ۱۴. مدلاو وه خیش نم وه و دی عس دمحم نام خیش هدلاو. ۱۵. رون موحرملا خیش لانی مچا مهیلع ال اعته لالا. ۱۶. یدن بشقن قی دص. ۱۷. دمحم خیش لانی قی قحتل اب لم اکل خیش لانی باهول ابوبحم باطق ال. ۱۸. هجصم ال اعته لالا رون یدن مرسل لالا بیرغ یج اهل خیش لانی. ۱۹. یدل اواق مررحم.

Tarjima. Перевод. Translation

1. Bu qabr 2., 3., 4., 5., 6. pokiza va xushbo‘y mashhad, oriflar qutbi, haqiqatga yetishganlar madadkori, taqvodorlar peshvosi, zohidlar qaymog‘i, Alloh ma‘rifatiga yetishgan, Alloh [yo‘liga] hidoyat qiluvchi, har bir fursatni g‘animat biluvchi ulug‘lar sohibi, nabiyalar eng yaxshisining noibi, bidoyatda nihoyatga yetishishga hidoyat qiluvchi, 7. Muhammadiy valiyligining burhoni (hujjati), Mustafaviy shariatining hujjati, shayx ul-islom 8. va musulmonlarning shayxi, shayximiz va imomimiz, irfonu marifat sohibi, shayxlar shayxi 9. Shayx Abdurahmon Naqshbandiy al-Ahroriy ar-Rabboniy 10. ad-Dahbediy, va u Naqshbandiya xirqasini kiyishni ijozat oldi otasi qutb 11. ar-Rabboniy hazrat Musoxon Xoja Maxdum al-A‘zamiydan. Va u 12. Obid Rahmatullohdan va u esa o‘zining shayxi Shayx Abdulahaddan, va u esa o‘zining shayxi 13. va otasi Shayx Miyon Muhammad Saiddan va u ham o‘zining shayxi va otasi 14. Beniyozi va Boqiy [Alloh]ning suyuqliki Shayx Miyon Ahmad ar-Rabboniydan, 15., ularning barchasidan Alloh Ta‘olo rozi bo‘lsin, rahmatli shayx, [Alloh] qabri uzra nur yog‘dysin! qutblar 16. qutbi al-Vahobning mahbubi, haqiqat izlashda komil shayx Muhammad 17. Siddiq Naqshbandiy al-Dahbediy, [Alloh] qabrini nurga to‘ldysin! ibn hoji al-hamayn 18. ash-shayx ul-hoji G‘aribulloh as-Sirhindiy, Alloh taolo yotgan yerini yumshoq qilsin!. 19. Uni Qavomiddin yozdi.

Stelaning boshqa bir yuzasida qabrtoshning o‘rta qismida qiziqarli va kam uchraydigan xronogramma bitilgan bo‘lib, u epitafiya sohibining vafot sanasi bilan cheklanib qolmasdan, balki uning tug‘ilgan sanasi haqida ham ma‘lumot beradi va u quyidagicha:

Matn • Текст • Original text

می طع رجا ملو هتافو خیرات // اربک ءالصف ملو هتدالو خیرات

Tarjima • Перевод • Translation

Uning tug'ilgan sanasi va "u fuzaloi kubaro" va vafot tarixi "unga ulug' ajr".

Shayxning tug'ilish sanasi *اربك ءالضف* so'zlaridan abjad bo'yicha /11331721 yil chiqsa, uning vafoti *مىظع رجا* 1224/1809 y. chiqadi.

Xulosa qilib aytganda Qarshi shahridagi Qo'rg'oncha masjidi va unga aloqador majmua Qashqadaryo viloyatining tarixi, madaniyati va me'morchiligining ajoyib namunasi sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lib, mazkur tarixiy yodgorlik mang'itlar davrida bu yerda amalga oshirilgan me'morchilik san'atidan dalolat beradi. Bundan tashqari majmua naqshbandiya-mujaddidiya tarixiga ham yangi ma'lumotlar berishi bilan ajralib turadi. Masjid kelajakda nafaqat namozxonlar, shu bilan birga ziyoratchilarning ham doimiy tashrif ob'ektiga aylanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Бартольд В. Сочинения . Т.1 . – Москва, 1963. - С.190.
2. <https://nasafziyo.uz/>
3. Жуманазаров А. Насаф. – Тошкент, 2007. – Б.79
4. Предварительные работы по комплексу мечети Курганча в г. Карши. Узбекский научно-исследовательский и проектно-изыскательский институт консервации и реставрации памятников культуры. –Ташкент, 1985.–С.6
5. Жуманазаров А. Насаф. – Тошкент, 2007. – Б.116.
6. Маньковская Л. Архитектурные памятники Кашкадарьи. - Ташкент, 1979.
7. Абдурасулев Р., Ремпель Л. Неизвестные памятники бассейна Кашкадарьи / Искусство зодчих Узбекистана. – Ташкент, 1962.
8. Предварительные работы по комплексу мечети Курганча в г. Карши. Узбекский научно-исследовательский и проектно-изыскательский институт консервации и реставрации памятников культуры. – Ташкент, 1985.
9. Реставрационное задание на выполнение научно-исследовательских и проектно-изыскательских работ по реставрации комплекса мечети Курганча в г. Карши. –Ташкент, 1985. – с.3
10. Вақтли матбуотда Қўрғонча жомеъ масжиди 1826 йили Самариддинхон деган шахс томонидан қайтадан қурилган деган фикр-мулоҳаза ҳам мавжуд.
11. Жуманазаров А. Насаф.. – Тошкент, 2007. – Б.81
12. Қўрғонча жомеъ масжиди 2001 йили Ўз Р Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

ARE SELF-CONFIDENT STUDENTS SUCCESSFUL IN LANGUAGE LEARNING?

Abdullaeva Gulnora Gaybulloevna

Teacher of English Linguistics department at Bukhara State University

Abstract: This article provides a comprehensive review of the influence of self-confidence on students' success in language learning. By synthesizing current research findings, the study examines the impact of self-confidence on language proficiency, motivation, and achievement. Key areas of focus include the correlation between self-confidence and language proficiency, particularly in speaking skills, as well as the close relationship between self-confidence and self-efficacy in language skill development. In addition, the article addresses gender-specific differences in confidence levels and language learning performance, offering insights into the nuanced impact of self-confidence on diverse learner groups. Pedagogical approaches and effective interventions for nurturing students' self-confidence in language learning are discussed, with an emphasis on creating a supportive and inclusive learning environment.

Key words: self-esteem, proficiency, reveal, autonomous, investigate, motivation, success, acquisition, realistic expectations, acknowledge accomplishments, constructive feedback, overcorrect students.

O'ZIGA ISHONGAN TALABALAR TIL O'RGANISHDA MUVAFFAQIYATLIMI?

Abdullayeva Gulnora Gaybulloyevna

Buxoro davlat universiteti, Ingliz tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarning til o'rganishdagi muvaffaqiyatiga o'ziga bo'lgan ishonchning ta'sirini har tomonlama ko'rib chiqiladi. Mavjud tadqiqot natijalarini sintez qilish orqali tadqiqot o'ziga bo'lgan ishonchning tilni bilish, motivatsiya va muvaffaqiyatga ta'sirini o'rganadi. Shuningdek, o'z-o'ziga ishonch va tilni bilish, xususan, nutq qobiliyatlari o'rtasidagi bog'liqlik, ishonch darajasi va til o'rganish samaradorligidagi jinsga xos farqlar ko'rib chiqilib, o'ziga bo'lgan ishonchning turli xil o'quvchilar guruhlariga ta'siri haqida tushunchalar berilgan. Til o'rganishda o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar va samarali tadbirlar muhokama qilinib, asosiy e'tibor qulay va inklyuziv ta'lim muhitini yaratishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: o'z-o'zini hurmat qilish, malakalilik, oshkor qilish, avtonom, tekshirish, motivatsiya, muvaffaqiyat, egallash, real umidlar, yutuqlarni tan olish, konstruktiv fikr-mulohazalar, o'quvchilarning xatosini haddan tashqari to'g'rilash

УСПЕШНЫ ЛИ В СЕБЕ УВЕРЕННЫЕ СТУДЕНТЫ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА?

Абдуллаева Гульнора Гайбуллоевна

Преподаватель кафедры Английского языкознания

Бухарского государственного университета

Аннотация: В данной статье всесторонне рассматривается влияние уверенности в себе на успехи студентов в изучении языка. Обобщая результаты существующих исследований, исследование изучает влияние уверенности в себе на знание языка, мотивацию и достижения. Основными областями внимания являются взаимосвязь между уверенностью в себе и знанием языка, особенно навыками речи, а также тесная взаимосвязь между уверенностью в себе и уверенностью в себе в развитии языковых навыков. включает в себя. Кроме того, в статье рассматриваются гендерные различия в уверенности в себе и эффективности изучения языка, что дает представление о влиянии уверенности в себе на разные группы учащихся. Обсуждаются педагогические подходы и эффективные мероприятия, направленные на формирование уверенности студентов в изучении языка, при этом основной акцент делается на создании комфортной и инклюзивной образовательной среды.

Ключевые слова: самооценка, компетентность, раскрытие, автономность, проверка, мотивация, достижения, мастерство, реалистичные ожидания, признание достижений, конструктивная обратная связь, чрезмерное исправление ошибок учащихся.

Introduction: The impact of self-confidence on students' success in language learning is a topic of significant interest and importance. Existing research suggests that self-confident students tend to demonstrate higher levels of language proficiency, particularly in speaking skills. Recognized as an autonomous factor of success, self-confidence is closely associated with self-regulated motivation and achievement in language learning. Additionally, self-efficacy, which is closely related to self-confidence, has been found to significantly impact the development of language skills, particularly in spoken English. The relationship between self-confidence and achievement in language learning is an important area of study that can provide valuable insights for educators and learners alike. Self-assurance plays an essential role in the acquisition of English language skills, viewed as an independent driver of success and a key factor in self-motivation and language proficiency. Students with higher self-confidence typically achieve greater proficiency in speaking. This is closely tied to self-efficacy, which influences the development of language skills. Enhanced self-efficacy in English listening is linked to positive attitudes and efforts to improve listening skills. Moreover, self-efficacy beliefs in English learning are positively associated with academic achievement, and differences in confidence levels and English learning performance have been observed between male and female students. Given these findings, self-confidence is a crucial consideration for teachers seeking to enhance students' achievements in English language learning.

Proficiency in English communication is essential for global academic and professional success. Self-confidence emerges as a key driver of English language proficiency. It reveals that individuals with strong self-confidence in their English language abilities are more likely to successfully learn and speak a second language. Self-assurance fuels determination, perseverance, and readiness to embrace language challenges. In addition, the research suggests that individuals with high self-confidence demonstrate better pronunciation, vocabulary, and grammar, all essential for effective communication in English. The relationship between self-confidence and English language proficiency is complex, influenced by individual traits, cultural background, and language acquisition experiences. Effective interventions to enhance language learning confidence are essential for optimal outcomes. Language educators can employ goal-setting, encouragement, and reflective practices to bolster students' self-confidence and English language proficiency in both academic and professional contexts.

Methods: Learner confidence can be resistant to change and is deeply ingrained, often stemming from a wide range of personal experiences. Although this confidence may be influenced by factors beyond our control, it can be more effectively modified by concentrating on language learning and bolstering confidence in this specific area, rather than attempting to impact their overall self-perception. A boost in language confidence can motivate learners to explore new language aspects and diminish their fear of making mistakes, thereby promoting active language usage. In order to authentically enhance learner confidence in language learning, teachers must avoid simply telling them to be confident or offering insincere praise. It is essential for learners to feel that they have earned their achievements and take personal responsibility for their success in order to truly benefit from it. There are several methods that can be effective in fostering the success of self-confident students in language learning:

1. **Positive Reinforcement:** Encouraging and acknowledging students' efforts and progress can boost their confidence in their language abilities.
2. **Goal Setting:** Establishing achievable language learning goals can provide students with a sense of direction and accomplishment, reinforcing their confidence.
3. **Error Correction:** Creating a supportive environment for making mistakes and providing constructive feedback can help students build resilience and confidence in their language skills.
4. **Language Practice:** Engaging students in regular and diverse language practice opportunities, such as conversation practice, reading exercises, and role-playing, can help improve confidence in language use.
5. **Building Self-Efficacy:** Helping students develop a belief in their ability to learn and master a new language can significantly impact their confidence and success in language learning.

By employing these approaches, educators can support and empower self-confident students in their language learning journeys, ultimately contributing to their success in mastering a new language.

Results: The results of studies examining the success of self-confident students in language learning have demonstrated several key findings:

1. **Higher Language Proficiency:** Self-confident students often exhibit higher levels of language proficiency, particularly in speaking skills.

2. **Motivation and Achievement:** Self-confidence has been linked to self-regulated motivation and achievement in language learning, with confident students showing greater persistence and determination in mastering a new language.

3. **Self-Efficacy Impacts:** Self-efficacy, closely related to self-confidence, significantly influences the development of language skills, particularly in spoken English.

4. **Positive Attitudes and Efforts:** Enhanced self-efficacy in English listening has been associated with positive attitudes and increased efforts to improve listening skills among self-confident students.

5. **Gender Differences:** Studies have revealed differences in confidence levels and English learning performance between male and female students, highlighting the nuanced impact of self-confidence on language learning outcomes.

Overall, the results suggest that self-confidence plays a crucial role in shaping the success of students in language learning, impacting their proficiency, motivation, and attitudes towards language acquisition.

Discussion: It is obvious that positive self-esteem and strong confidence are associated with positive mental health, higher academic success, literacy, lower dropout rates, improved physical health, and better financial stability, among other positive outcomes. Self-confidence is linked to motivation, perseverance, and readiness to take on challenges in language learning. Learners with high self-confidence are inclined to exhibit better pronunciation, vocabulary, and grammar skills, which are crucial for effective communication in English. It is believed that high self-esteem contributes to enhanced mental and physical well-being, and reduced antisocial behavior, while low self-esteem may lead to anxiety, isolation, and increased susceptibility to negative influences. Self-esteem can pertain to a specific attribute or be more general in nature. However, there are also some matters which should be thoroughly investigated. The discussion regarding the success of self-confident students in language learning encompasses several key points for consideration:

1. **The Impact of Self-Confidence:** Exploring the specific ways in which self-confidence influences language learning outcomes, including proficiency, motivation, and achievement.

2. **Relationship to Self-Efficacy:** Discussing the close connection between self-confidence and self-efficacy, and how these factors contribute to language skill development and success.

3. **Gender Disparities:** Addressing the observed differences in confidence levels and language learning performance between male and female students, and considering the implications for supporting diverse learner needs.

4. **Pedagogical Approaches:** Examining effective teaching strategies and interventions that can enhance students' self-confidence and promote success in language learning.

5. **Long-Term Impact:** Considering the long-term effects of self-confidence on language proficiency and the potential for building resilience and self-efficacy in language acquisition.

6. **Cultural and Individual Factors:** Exploring how cultural backgrounds and individual traits may influence the development of self-confidence in language learning and its subsequent impact on learners' success.

By delving into these discussion points, educators, researchers, and stakeholders can gain deeper insights into the significance of self-confidence in shaping the success of students in language learning, ultimately informing effective practices and interventions in language education.

In conclusion, the evidence strongly supports the notion that self-confident students are indeed successful in language learning. The findings from various studies highlight the significant impact of self-confidence on language proficiency, motivation, and achievement. The close relationship between self-confidence and self-efficacy further underscores the importance of fostering a positive belief in one's language learning abilities. Additionally, the observed differences in confidence levels and language learning performance between male and female students emphasize the need for tailored support and interventions to address diverse learner needs.

Effective teaching strategies and interventions that aim to enhance students' self-confidence are crucial for promoting success in language learning. Encouraging a supportive learning environment, setting achievable goals, and providing opportunities for diverse language practice can contribute to the development of resilient and self-assured language learners. Furthermore, recognizing the impact of cultural backgrounds and individual traits on self-confidence in language learning is essential for cultivating inclusive and empowering language education practices.

In light of these findings, it is evident that self-confidence plays a pivotal role in shaping the success of students in language learning. Empowering students to believe in their language abilities can lead to improved proficiency, motivation, and attitudes toward language acquisition. Moving forward, continued efforts to understand and enhance self-confidence in language learning will be critical for promoting success and inclusivity in language education.

REFERENCES:

1. Ahrorovna, N. N. (2023). Analyses of Anthroponyms in the Novel “The Godfather”. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 1(10), 523-526.
2. Abdullayeva Gulnora Gaybulloyevna. (2022). MEMORY AS AN IMPORTANT FACTOR IN LEARNING VOCABULARY. *Open Access Repository*, 8(1), 81–86. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/A3S7F>
3. Abdullayeva, G. (2022). LEARNERS’ PSYCHOLOGY AS ONE OF THE MAIN ISSUES INFLUENCING LANGUAGE LEARNING PROCESS. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz)*, 11(11). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/download/6321/4013
4. Abdullayeva, G. G. (2023). LANGUAGE LEARNING AND PSYCHOLOGY. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(2), 555-560. <http://farspublishers.org/index.php/ijessh/article/view/520>
5. Abdullayeva, G. G. . (2023). Ways of Motivating Young Learners in EFL Classroom. *Miasto Przyszłości*, 32, 122–124. <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/1109>
6. Dewaele, J. M. (2010). *Emotions in multiple languages*. Palgrave Macmillan.
7. Dewaele, J. M., & MacIntyre, P. D. (2014). The two faces of Janus? Anxiety and enjoyment in the foreign language classroom. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 4(2), 237-274.
8. Dornyei, Z. (2005). *The psychology of the language learner: Individual differences in second language acquisition*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
9. Ellis, Rod. *Second Language Acquisition*. Oxford: OUP, 1994- 832p
10. MacIntyre, P. D., & Gardner, R. (1994). The subtle effects of language anxiety on cognitive processing in the second language. *Language Learning*, 44(2), 283-305.
11. MacIntyre, P. D., Noels, K. A., & Clement, R. (1997). Biases in self-ratings of second language proficiency: The role of language anxiety. *Language Learning*, 47(2), 265-287.
12. Matsuda, S., & Gobel, P. (2001). Anxiety and predictors of performance in the foreign language classroom. *System*, 29(2), 163-182.14.
- Gaybulloyevna, G. A. (2022, January). Factors affecting language learning process. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 277-279).
15. Ahrorovna, N. N. (2023, May). Antroponimlarning lingvokulturologik tahlili. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 69-71).

RESEARCHING THE LOGICAL ASPECTS OF PUNCTUATION

Abdurakhmonova Asila Asliddin qizi
The master degree student of Linguistic (English) department at
Karshi state university

Annotation: This article examines the role of punctuation in writing, with a special emphasis on the logical features of its application. The author explores how punctuation marks clarify meaning, improve coherence, and convey tone in written communication. The article uses a research-based approach to investigate numerous theories and viewpoints on punctuation, emphasizing its impact on comprehension and interpretation. Overall, this insightful article emphasizes the significance of focusing on the logical features of punctuation in order to increase the effectiveness and clarity of written information.

Keywords: Punctuation, logic, grammar, errors, theory.

TINISH BELGILARINING MANTIQUIY XUSUSIYATLARINI TADQIQ QILISH

Abdurahmonova Asila Asliddin qizi
Qarshi davlat universiteti Tilshunoslik (ingliz) fakulteti magistratura talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tinish belgilarining yozuvdagi o'rni ko'rib chiqiladi, uning qo'llanilishining mantiqiy xususiyatlariga alohida e'tibor beriladi. Maqolada tinish belgilariga oid ko'plab nazariyalar va nuqtai nazarlarni o'rganish uchun tadqiqotga asoslangan yondashuv qo'llaniladi, uning tushunish va izohlashga ta'siri ta'kidlanadi. Umuman olganda, ushbu chuqur mazmunli maqola yozma ma'lumotlarning ta'sirchanligi va ravshanligini oshirish uchun tinish belgilarining mantiqiy xususiyatlariga e'tibor qaratish muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Tinish belgilari, mantiq, grammatika, xatolar, nazariya.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ПУНКТУАЦИИ

Абдурахмонова Асила Аслиддин кызы
Каришинский государственный университет, Магистрант лингвистического (английского)
факультета

Аннотация: В данной статье рассматривается роль пунктуации в письменной речи, с особым акцентом на логические особенности ее применения. Автор исследует, как знаки препинания уточняют смысл, улучшают связность и передают тон письменного общения. В статье используется исследовательский подход для изучения многочисленных теорий и точек зрения на пунктуацию, подчеркивая ее влияние на понимание и интерпретацию. В целом, эта содержательная статья подчеркивает важность сосредоточения внимания на логических особенностях пунктуации для повышения эффективности и ясности письменной информации.

Ключевые слова: Пунктуация, логика, грамматика, ошибки, теория.

Introduction. Punctuation is essential for communicating meaning and improving readability in written language. While many people are familiar with the grammatical uses of punctuation marks, their logical characteristics are equally important yet frequently disregarded. In this article, we will look at the logical elements of punctuation, the differences between logical and grammatical features, and the problems that punctuation errors can generate in a logical context. In addition, we will analyze theories provided by scientists who have investigated the logical character of punctuation. What's the meaning of logical punctuation? The orientation of quote marks is controlled by a sentence's meaning and structure, not by grammatical style norms. Example of convention: Always insert periods or commas within quotation marks. Breaking with the standard by «Logico» If the period or comma is not part of the quote, it is understandable that it should not be included within the quotes. It all depends if the comma and/or period are part of the quote.

Indeed, exploring the logical features of punctuation not only broadens our grasp of language, but also offers light on the complex cognitive processes involved in reading and comprehension. By studying the convergence of linguistics, psychology, and communication theory, we can gain a better understanding

of how punctuation influences how we perceive and interpret written texts. Furthermore, studying the theories proposed by leading scientists in this field provides useful insights into the cognitive mechanisms driving punctuation usage and its impact on meaning production. Through this investigation, we hope to highlight the importance of considering both grammatical and logical features of punctuation for effective communication and textual coherence.

Literature review

A literature review on the logical aspects of punctuation reveals a diverse range of perspectives and research findings. While punctuation is often studied from a grammatical or stylistic standpoint, its logical functions are increasingly recognized as crucial for effective communication.

One key area of research focuses on the role of punctuation in structuring discourse. Scholars such as Crystal (1996) and Cutts (2014) emphasize how punctuation marks like periods and commas help organize ideas and guide readers through the text. By marking sentence boundaries and indicating relationships between clauses, punctuation contributes to the overall coherence of a written piece[1,2,3].

Another important aspect of punctuation is its ability to convey emphasis. Researchers like Truss (2003) and Butterfield (2014) highlight how punctuation marks such as italics and exclamation points can draw attention to specific words or phrases, influencing the reader's interpretation of the text[4].

Punctuation also plays a crucial role in indicating relationships between elements of a sentence. Studies by Quirk et al. (1985) and Biber et al. (1999) demonstrate how commas, semicolons, and colons can signal different levels of syntactic and semantic cohesion, affecting the overall meaning of a sentence[5,6].

Furthermore, punctuation is essential for clarifying meaning and resolving ambiguity. Scholars such as Lutz and Lutz (1978) and Pinker (1999) discuss how parentheses, dashes, and brackets can provide additional information or clarify the intended message, enhancing the reader's understanding[7].

Research methodology

Logical Punctuation Features. Punctuation markings like commas, periods, and question marks help to organize and explain the links between words and phrases in a sentence. For example, the placement of a comma might signify a halt in the reading or emphasize a specific word or phrase. Similarly, a period marks the conclusion of a sentence and serves to separate ideas. These logical elements make it easier for readers to comprehend a text's intended meaning.

Results and analysis

Additionally, punctuation helps to explain the tone and rhythm of written text. It gives indications for tone and tempo, directing readers through the flow of a sentence. Question marks, for example, indicate inquiry or uncertainty, causing readers to pause and evaluate the preceding content. By utilizing these elements successfully, writers can improve the coherence and expressiveness of their writing, resulting in clearer communication with their audience.

Differences in Logical and Grammatical Features.

While grammatical punctuation characteristics focus on linguistic norms and conventions, logical features are concerned with a text's structure and coherence. Grammatical errors can result in erroneous sentence constructions or violations of language norms, whereas logical faults can cause confusion or ambiguity in the meaning of a phrase. Understanding the distinction between logical and grammatical elements can help writers utilize punctuation more effectively to convey their ideas.

Linguistics and cognitive psychology researchers are investigating the complex relationship between punctuation and comprehension. According to research, punctuation not only helps with sentence parsing, but it also changes how information is processed and kept in the brain. For example, eye-tracking research have shown that readers pause longer at commas and periods, implying that these markers play an important role in information segmentation and mental processing. Furthermore, neuroimaging studies have revealed differential patterns of brain activation when individuals face various punctuation marks, demonstrating that punctuation influences neurological processing at a fundamental level. Thus, grasping the intricacies of logical and grammatical punctuation is critical for both efficient communication and cognitive science research.

Punctuation errors might cause problems. Punctuation problems can have a substantial impact on the logical flow and coherence of a text. Misplaced or missing punctuation marks can change the meaning of a phrase and cause misunderstandings. For example, a misplaced comma in a list can alter

the understanding of the items listed. Furthermore, uneven or improper punctuation can detract from the general readability of a work and impede communication between the writer and the reader.

Furthermore, research has demonstrated that punctuation problems can have a substantial impact on readers' comprehension and interpretation of a document. Linguists and psychologists found that readers often struggle to interpret texts with inaccurate or inconsistent punctuation, resulting in slower reading speeds and increased cognitive load. Punctuation problems can sometimes lead to misinterpretation or ambiguity, making it difficult to convey the author's intended message. Eye-tracking studies have shown that readers retreat more frequently and spend more time focusing on areas of text with punctuation problems, indicating increased processing difficulties. Thus, appropriate punctuation is more important than just grammatical accuracy; it has a direct impact on the effectiveness of written communication and the reader's cognitive experience.

Scientists' Theory on the Logic of Punctuation. Several scientists and linguists have presented hypotheses about the logical basis of punctuation, emphasizing its importance in forming meaning and improving comprehension.

For example, cognitive scientist Steven Pinker has stressed the role of punctuation in cognitive processes like parsing and comprehension. He contends that punctuation marks act as visual clues, aiding in the interpretation of written texts. Scientists investigate the logical aspects of punctuation to gain a better understanding of how punctuation contributes to language structure and coherence.

To sum up, punctuation contributes significantly to the logical arrangement and intelligibility of written text. Understanding the logical elements of punctuation, as opposed to its grammatical functions, can help writers convey their ideas more effectively and readers understand them better. By eliminating punctuation problems and adhering to scientific theories, writers can improve the logic and coherence of their writing. Thus, a greater understanding of the logical elements of punctuation can lead to better communication and writing.

Conclusions

Furthermore, punctuation influences the tone and flow of a piece of text. By utilizing punctuation correctly, writers can establish a rhythm and cadence that improves the readability of their work. Furthermore, appropriate punctuation can aid in clarifying complicated ideas and links between distinct parts of a text. Overall, knowing the logical principles of punctuation can improve the quality of writing and make it more engaging and compelling to readers. Finally, a sharp sense of punctuation can lead to more effective communication and a stronger influence on readers.

References:

1. Pinker, S. (1999). *Words and Rules: The Ingredients of Language*. Harper Perennial.
2. Crystal, D. (2004). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
3. Truss, L. (2003). *Eats, Shoots & Leaves: The Zero Tolerance Approach to Punctuation*. Gotham Books.
4. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. Mouton.
5. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman.
6. Leki, I. (2015). *Academic Writing Skills: Intermediate Teacher's Manual*. Cambridge University Press.
7. Strunk, W., Jr., & White, E. B. (2000). *The Elements of Style*. Allyn & Bacon.

LIRIK KECHINMA TABIATIDA “MEN” TUSHUNCHASI TALQINI

Ahmadalievna Mahliyo Sheralievna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada lirik kechinma tabiatida “men” tushunchasining talqini haqida soʻz boradi. Maqola mazmunini ochib berish maqsadida bir necha adib va adibalarning badiiy asarlari tahlil qilingan. Kalit soʻzlar; adabiyot, estetik idrok, sherlar, “men” tushunchasi, badiiy borliq.

INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF «I» IN THE NATURE OF A LYRICAL EXPERIENCE

Ahmadalievna Mahliyo Sheralievna
Researcher of Chirchik State Pedagogical University

Abstract. The article talks about the interpretation of the concept of «I» in the nature of lyrical experience. In order to reveal the content of the article, the artistic works of several writers have been analyzed.

Keywords; literature, aesthetic perception, poems, the concept of «I», artistic existence.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ «Я» В ПРИРОДЕ ЛИРИЧЕСКОГО ОПЫТА

Ахмадалиева Махля Шералиевна
научный сотрудник Чирчикского государственного педагогического университета

Абстракт. В статье говорится об интерпретации понятия «Я» в природе лирического опыта. С целью раскрытия содержания статьи проанализировано художественное творчество ряда писателей.

Ключевые слова; литература, эстетическое восприятие, стихи, концепция «Я», художественное существование.

Badiiy ijod qonuniyatlarini teran tahlil qilganingiz sari uning siru asrori, koʻrku malohati, jozib latofati ochila boradi. Shoira Zulfiyaning estetik idroki shunchalar joʻshqin va tushkin, biri-ikkinchisiz yashay olmaydigan predmetlardan tarkib topganki, uning haroratini his qilmoq uchun shoira qalb dunyosiga yanada yaqinlashmoq joiz. Chunki lirik matn tabiatida – kechinma estetik tanlovi turadi. Bu tanlov hayotiy mushohadaning nechogʻli samimiy, haqqoniy, taʼsirli, ohangdorlik kasb etishi bilan maʼlum maʼnoda tutashib ketadi. Shoira sheʼrlarini yagona bir sistem olam, yaxlit bir badiiy borliq deb qaraydigan boʻlsak, tabiiy jarayonga jonlantirish har zamonda qoʻllaniladigan hodisa emas, u butun borliqni jonli tarzda tasavvur qilganligining shohidi boʻlamiz.

Mashhur psixoanalitik Zigmund Freyd insonning tana aʼzolaridagi xastalikni sheʼr orqali ham davolash mumkin ekanligini alohida taʼkidlab oʻtadi. Sheʼrning ruhiy parvozi ham inson irodasining qanchalik matonatli va chidamliligi bilan ham belgilanadi. Ruhiy chidamlik har qanday ogʻiriqlarni, iztiroblarni yengib oʻtishga qodir. Tafakkurning bepayon parvozlari fazoviy boʻshliqlarni zabt etadi, unga maqsad nazari bilan erishiladi. Deylik, shoira Zulfiya optimistik kayfiyat bilan sheʼrlar yozmaganida edi, bunday tavsiflarni yevropalik olimlar nazariyasi orqali taʼriflagan boʻlar edik. U oʻziga madad soʻrgan kuchdan ilhomlanadi. Har lahzada Yaratganning istagiga qarshi chiqmaydi. Faqat “sheʼriy asarlarida” ayriliqning, hijronning diliga jo qilgan manzarasini, taqdir hukmi deya musavvirova chizishga erishadi. Obrazli tafakkur negizida qalb kechinmalari yanada reallasha boradi. Bunday qarashlar psixolog Otto Rank talqinida ham kuzatiladi: “Sanʼatkor madaniy hayotimizga dushman boʻlgan yovuz instinktlarimizni tinchlantirib, ularni ezgulik yoʻliga burib yuboradi. U bizni ichki zulmdan qutqarib, ham koʻnglimizni xursand etadi”[1]. Haqiqatan ham, sanʼatning bosh maqsadi ham insoniyatga ezgulikdan saboq berish, yovuzlik ustidan tantana qilishdir. Lirikada oʻquvchi koʻnglini poklaydigan “najtobaxsh maʼno” oʻz tajassumini topadi. Shoira Zulfiya lirikasining muhabbat haqidagi bitiklarida hijron vahmi qizil ip boʻlib oʻtib turadi. Uni bir koʻzgu deb olib qarajak, najtobaxsh maʼnolarni ilgʻab olamiz. Visol tushunchasi shunchaki maishiy mazmun kasb etmay, ilohiy tuygʻular bilan yaxlitlashadi. Bu mutanosiblik Freyd talqinicha – saʼnatdan olingan haqiqiy estetik zavq deb ataladi.

Lirik kechinma asosida yuqorida taʼkidlanganidek, peyzaj tasviri turadi. “Har bir landshaft ruhiy

holat demakdir” (Gyote). Bu purma’no naqldan peyzaj orqali taiatni jonlantirish va tabiiy borliq ichida ruhiy olamni joylashtirish san’ati anglashiladi”[2]. Darvoqe, mavjud tushuncha zamirida poetik olamning ranginligini kuzatish qiyin emas. Shoira Zulfiya ham tabiatning ayovsiz iqlimini, qish, bahor va yoz tarovatini kuzatish va baholash zimmida nozik sezimlar bilan idroklashga erishadi. Chunki tabiatni qalb ko’zi bilan kuzatish, unga orginal ma’no yuklay olish uchun ijodkorning badiiy tafakkur darajasi, iste’dod, salohiyati juda baland pardalarda parvoz etmog’i shart bo’ladi. Shoira ana shunday intim kechinmalarga umuminsoniy qadriyatlarni joylay olganligida kuzatish mumkin. Demak, insoniy munosabatlar, odamlarning o’zaro fikr almashishi, yashash sharoiti, orzulari, armonlari, kechmishlari, hatto o’tmishi ham tabiat bilan bog’liq. Usiz hayot rangsiz va mazmunsizdir. Lirika ham xuddi mana shu tomonlari bilan qalbgga kirib boradi. Shoira nazdida inson tabiat mo’jizasining bir bo’lagidek go’yo. Ayniqsa, bahorning husni tarovati uning estetik qadriyatlarni nozik mushohada sahniga olib chiqqanligida o’ziga xos ahamiyat kasb etgan:

Uyda bo’g’ildimu chiqdim eshikka,
Yer ustiga cho’kkan oqshomgi tuman.
Go’yo ko’zlarimga boqqanday tikka,
Yashnardi bir yulduz xuddi sensimon.

Xuddi senday uzoq va senday yorqin,
Ayji chiqqanida so’nadi u ham,
Bir yupanch: sevgimning osmonidan
O’chmasdan yonasan, ey go’zal hamdam!

“Oshiqning qalbiga” yaqin za’faron tuyg’ular, aslida shoira muhabbatining pok va beg’uborligini tasdqlamoqda. Tuyg’ulari bo’g’ilgan lahzada tun masha’li yulduzlarga yukinish – lirik qahramonga saodat tuhfa etayotgandek. “Ko’zlarga tikka boqqan yulduz”ni u muhabbatiga qiyoslaydi. Shu kayfiyat unga shodlik va yupanch hadya qilmoqda. Bular insoni irodasining o’ziga tabiat hodisalaridan, fazo jismlaridan taskin topishi mangu ayriliqni biroz yumshatgandek. Lirik qahramon yana u bilan suhbatda. “Senday uzoq va senday yorqin” satrida inson istaklarining naqadar ranginligi, umid tamoman yo’qolib ketmasligiga mantiqiy ishora mavjud. Unda bashariyat istaklari mujassam. “Bir yupanch: sevgimning osmoni”da faqat o’zing dardi holimga yupanch bo’lishing mumkin, bunda o’chmas yoding va xayoling menga bir umr hamdam bo’ladi demoqda. “Yulduz” deb nomlangan she’rda qahramon o’y-xayollarining tizginsiz mushohadalari inkishof qilingan. Jamiki ezgu insoniy fazilatlar lirik kechinmada o’ta haroratli va samimiy ifoda markaziga tortilgan. Bunday tavsiflash shoira Zulfiya lirikasining markazida fenomen bo’lib hisoblanadi. Kutilmagan zid, no zid atamalar negizida “vafo va sadoqat” timsolining poetik olamini kashf etish mumkin. Jumladan, real voqelik har bir she’rida yaqqol namoyon bo’ladi. Mavhum tushunchalarni, bosib o’tilmagan yo’llar, anglanmagan hissiyotlar, kechirilmagan taqdirar, kuztilmagan lahzalar shoira lirikasiga yot hodisa. Nimaiki, ro’y bermasin, o’zi yashab va his qilgan kayfiyatni, ruhiyat manzarasining tasvirini idroklash hayotiy a’moli sanaladi.

Ma’lumki, “ayriliq Zulfiyani bukib tashlay olmadi. Unda qodir bir ong, burch hissiyoti bosh ko’tardi. U Hamid Olimjon uchun ham yashash, yaratish, xizmat qilish tilagini yuragiga singdirdi. Bu katta ahd edi. Qarori qattiq ayolning, san’atkorning, onaning, ahdi. Zo’r kelajak bilan yashab, harakat qilib turgan zotning o’tolmagan burchini yelkaga olish oson emasdi. Buning uchun katta iqtidor, shijoat mardlik va iroda bo’lishi kerak”[6]. Darhaqiqat, mazkur tavsirlarda shoira Zulfiya ijodiy va hayotiy qarashlari ilgari surilgan. Olim haqli ravishda ta’kidlaganidek, uning tuyg’ularida nafosat va go’zallik, baxt va baxtiyorlik – mahzunlik va hijron soyasida qolib ketgan bo’lsa-da, yashashga kuch, ilohdan taskin so’rashi, “iltijoviy” yo’sinda aks ettirilgan. Matonatli o’zbek ayoli, sadoqati mangu “vafo timsoli” shoira Zulfiya estetikasida olimjonona ruh: soddalik va beg’uborlik, samimiylik va baxtiyorlik, jo’shqinlik va barhayotlik, go’zallik va nafosat, shodlik va quvonch tuyg’ulari yuksak mahorat bilan musavvirova nigoh bilan “chizib” berilgani yaqqol ko’z o’ngimizda namoyon bo’lib turibdi.

Odatda, ijodiy portretni faqatgina so’z va iboralar bilangina emas, to’rt misra she’riy matn orqali ifodalash ham mumkin. Shoira Shukrullo Zulfiyaga bag’ishlab to’rt misra she’r yozgan. Mazkur satrlarda Zulfiyaning xarakter qirrlari, matonatini tasvirlashga erishgan:

Barchinni bilaman. Ko’rmasdim ammo,
She’r gulshanida sendek mardini.
Koshki hamma sendek dilga qilsa jo,

Odamlar dardini do'stlar dardini.

Ushbu mo'jaz she'riy parchada shoira qalbining, hayot va ijod yo'lining butun iste'dodining qirralari "odamlar dardini" yelkalay olish, birovning mushkulini oson qilish fazilatlarini, chinakam ijodkorning ibratli manzaralari mamnuniyat ruhi bilan sug'orilgan. "Dunyoda insondan faqat yaxshilik qolishini, qo'lingdan kelganicha birovning kam-ko'stini to'ldirishga yordam ber, insonni ulug'la. Uning boshiga musibat tushsa darrov unga madadga shoshil" degan hikmatomuz fikrlarni ham shoira Zulfiya o'z ijodiy qarashlarida ifodalab ketdi.

Chinakam ijodkorning qismati hech qachon osonlikcha kechmagan. Davr va zamon muammolarini o'z qismatiga aylantirgan "yoniq va yorug'" qalblargina ijod baxtiga muyassar bo'ladi. Inson qalbining, ayniqsa, ayol ruhiyatini nozik sezimlar bilan inkishof qilgan "sadoqat va vafo" timsoli deya qadrlangan, e'zoz topgan shoira Zulfiya taqdirining murakkab va ziddiyatli lahzalari hamisha har birimizni o'ylashga undaydi. XX asr adabiyot tarixiga nazar tashlansa, bir qator ijodkorlar singari shoira Zulfiya ham murakkab hayot va ijod imtihonlarini boshidan kechirdi. Matonatli va irodasi mustahkam ayol tiyatida – o'zbek ayolining mehru muhabbati, insoniy fazilatlarini, jamiki ezgu amallari, sabr-bardoshi mujassam edi desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi. Oddiy temirchi oilasida kamol topib, ijod olamiga kirib kelishining o'zi bir baxt va saodat nashidasi bo'lib qoldi. Lekin hayot imtihonlari, sinovlari borligini oldindan kim bilibdi deysiz? Hassos shoir, benazir siymo Hamid Olimjon bilan bor-yo'g'i to'qqiz yil birga umr kechirgan shoira qalbining eng nozik tuyg'ulari ham, irodasi ham umr yo'ldoshidan kutilmaganda ayrilgach, kanday kayfiyatda qolganligini tasavvur ham qilolmaymiz. Bosib o'tilgan sharafli yo'l, ijod mashaqqati, hayot sinovlari shoira Zulfiya lirikasining bosh mavzusi, "hijron va ayriliq" esa motivi bo'lib qoldi. Ana shu jarayonning faol ishtirokchisi ham, qahramoni ham shoira Zulfiya o'zi edi...

Xulosa shuki, inson tabiatiga daxldor eng muqaddas tuyg'ular (muhabbat, mehr-shafqat) ham boshga kulfat tushganda irodasi dosh berolmasa, siniq va aftoda holga tushishi tayin. Shuning uchun ko'pchilik ijodkorlar o'z qismatidan nolimaydi, boshiga yog'ilgan kulfatu uqubatlarni ijod qilish bilan yengib o'tadi. Ana shu murakkab mashaqqatlarni yengib o'tgan shoiralardan biri Zulfiyadir. Shoira Zulfiya har bir she'rida – sog'inch va qumsash, sadoqat va vafo tushunchalari o'ziga hos tarda poetik mushohada sahniga tortilgan. Bunda o'z taqdirining iztirob va quvonchlarini zukko o'quvchidan pinhon tutmay, go'zal badiiy-tasviriy vositalar bilan chizishga erishgan.

Alohida ta'kidlash joizki, shoira lirikasida "bahor" o'ziga xos shodlik va tarovat ulashvchi ilohiy ne'mat tarzida qadrlanadi. Bahorning kirib kelishi, Zulfiya hayotida armonning ushaliishi, hijronning bir dam bo'lsa ham chekinish lahzasidir. "Bahor keldi seni so'roqlab", "O'rik gullaganda...", "Sensiz" kabi she'rlari ushbu kayfiyatning mahsuli sanaladi. "Xasta tuyg'ular she'r yordamida go'zallikka aylantiriladi" (R.Rahmat). Shoira Zulfiya ham qalbini ayovsiz iztirobga solgan tuyg'ularni – she'rga aylantirdi. Bu bora-bora qismatga aylandi. Ijodkor she'r yozib o'quvchiga aql o'rgatmaydi. Shaxsiy-intim kechinmalar idrok, tasavvur, sezgi va ruhiy ehtiyoj tufayli she'rga aylanadi. Shoira Zulfiya ham o'z qismatining nechog'li ayriliq va musibatlariga to'laligina anglab yetmasin, baribir qalbidagi o'sha sezimlar hissiy idrokning bezovta bo'lishidan uni she'rga ko'chirishga talpinib yashagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Раҳимжон Раҳмат. Дала гуллари. –Т.: 2006.
2. Акрамов Б. Шеърят гавҳари. –Т.: "Адабиёт ва санъат" нашриёти. 1979.
3. Ғафуров И. Вақт ва қалб. Зулфиянинг "Хаёллар" китобига ёзилган сўз боши. –Т, 1982.
4. Ғафуров И. Зулфия сиймоси. Шарқ юлдузи журнали. Т.: 2015.
5. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Т.: «Фан», 2004.

2000-YILLAR AMERIKA KAMPUS ROMANLARINING TASNIFI

Kamola Alimova,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada kampus romanlariga ta'rif berish bilan bir qatorda, uning etimologiyasi va rivojlanish omillari ham yoritiladi. Maqola kampus romanlarini o'rganish borasida samarali ijod qilgan xorijiy adabiyotshunos va mualliflarning tanqidiy va tahliliy asarlarini ham sanab o'tadi va bu sohaning alohida janr sifatida tan olinishiga alohida hissa qo'shgan olimlarning nomlariga alohida urg'u berib o'tadi. Tadqiqot uchun qo'llanilgan asosiy metodlar, jumladan biografik, madaniy-tarixiy, ijtimoiy va strukturaviy usullar haqida ham izchil tushunchalar beriladi. Maqolada 2000-2023 yillar oralig'ida asosan amerikalik mualliflar tomonidan yozilgan 76 ta kampus romani yozuvchilarning jinsi va asar bosh qahramonlarining akademik mavqei bo'yicha tizimli tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kampus romani, metodlar, janr, biografik, ijtimoiy.

КЛАССИФИКАЦИЯ АМЕРИКАНСКИХ КАМПУСНЫХ РОМАНОВ 2000-Х ГОДОВ

Алимова Камола,

Старший преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация. Помимо определения кампусного романа, в статье кратко рассматриваются его этимология и факторы развития. В статье также перечислены критически-аналитические работы зарубежных литературоведов и авторов, добившихся успехов в изучении академического романа, выделены имена ученых, внесших особый вклад в признание этой области как самостоятельного жанра. Дается целостное представление об основных методах исследования, включая биографический, культурно-исторический, социальный и структурный методы. В статье систематически анализируются 76 студенческих романов, написанных американскими авторами в период с 2000 по 2023 год, в зависимости от пола авторов и академического статуса главных героев.

Ключевые слова: кампусный роман, методы, жанр, биографический, социальный.

CLASSIFICATION OF AMERICAN CAMPUS NOVELS OF THE 2000

Alimova Kamola,

Senior teacher of Uzbekistan State University of World Languages

Abstract. In addition to defining the campus novel, the article briefly covers its etymology and developmental factors. The article also lists the critical and analytical works of foreign literary scholars and authors who have achieved success in the study of academic novel, and highlights the names of scientists who have made a special contribution to the recognition of this field as an independent genre. A holistic view of the main research methods is given, including biographical, cultural-historical, social and structural methods. The article systematically analyzes 76 student novels written primarily by American authors between 2000 and 2023, according to the gender of the authors and the academic status of the protagonists.

Keywords: campus novel, methods, genre, biographic, social.

Kirish. Kampus romanining mustaqil janr sifatida shakllanishiga 1960-yillarda universitet ta'limining kengayishi ta'sir ko'rsatdi. Aholining turli ijtimoiy, xususan o'rta va quyi qatlamlari ham universitetlarda o'qish imkoniyatiga birmuncha ega bo'ldilar. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda universitetlar soni tez sur'atlar bilan o'sib bordi. Bu kengayish urushdan qaytgan ijodkor yozuvchilarga ushbu universitetlarga ishga kirish imkoniyatini yaratdi. Gumanitar va ijtimoiy fanlar fakultetlarida ish o'rnlari talaygina edi va ularning o'quv dasturlarida ijodiy yozish fani ham mavjud edi. Natijada, an'anaviy adabiyot fani bilan bir qatorda ijodiy yozish fanini o'qitish uchun tajribali yozuvchilar yollandi. Universitetda dars berish, o'zining qulay sharoitlari va barqaror daromad manbai sifatida yozuvchilar uchun muqobil kasbga aylandi. Bundan tashqari, yozuvchilar o'z asarlarini yaratish uchun barqaror

moliyaviy daromadga ega bo'lish bilan bir qatorda, o'z atroflaridagi prototip qahramonlar dunyosida yashayotganlarini angladilar. Yozuvchilar faoliyat olib borgan "kampus" deb atalmish bu kichik, yopiq dunyo, umum dunyoning mikrokosmosi edi va bu ularga o'z qahramonlarini yaratish va bu sohada ijod qilish uchun qulay zamin yaratdi.

Garchi bu janr 20-asr o'rtalaridan boshlangan deya e'tirof etilsada, ingliz kampus romanlari XIX asrning o'zidayoq paydo bo'lganligi ham ayrim adiblar tomonidan ta'kidlanadi. Xususan, Shoualter shunday yozadi: "Entoni Trolloping «Barchester Towers» (1857) nomli satirk she'ri, garchand u chekka qishloqdagi ingliz ruhoniylarining yevangelist islohotlariga qarshi tortishuvi haqida bo'lsa ham, akademik adabiyotning ajoyib namunasi. Trolloping munozarali, bizga zamonaviy ziyolilar: dotsentlar, dekanlar va provostlarni eslatadi". Shoualter yana qo'shimcha qiladi: "19-asrning eng oliy kampus romani, Jorj Eliotning "Middlemarch" (1872) bo'lib qolmoqda va Eliotning bosh qahramoni janob Kasaubon g'alati pedagog sifatida gavdalanadi".

Tadqiqot metodlari. Kampus romani hozirgi kunga qadar zamonaviy romanchilikning mustaqil janri bo'lib, unga bag'ishlangan jiddiy tahlil va tanqidlarga ega. Kampus romaniga oid dastlabki tadqiqotlar orasida J. Lionsning "Amerikadagi kollej" romani (1962) va Mortimer R. Proktorning "Ingliz universiteti romani" (1957) nomlarini qayd etish mumkin. Ian Karterning "Ancient Cultures of Conceit: Urushdan keyingi yillarda Britaniya universiteti fantastikasi (1990) kampus asarlariga oid yana bir muhim tanqidiy asardir. Biroq, Eley Shoualterning "Fakultet minoralari: Akademik roman va uning kamchiliklari" (2005) asari akademik romanlarning juda to'liq va izchil tadqiqotlaridan biri hisoblanadi.

Shuningdek rus olimasi O. Y. Antsyferovanning «Universitet romani: janrning hayoti va qonunlari» (Университетский роман: жизнь и законы жанра), «Universitet romani: janr nomenklaturasining paradokslari» (Университетский роман: парадоксы жанровой номенклатуры), «Amerika universiteti romani: ijtimoiy-madaniy kontekst va stereotiplarni yengish» (Американский университетский роман: социокультурный контекст и преодоление стереотипов) kabi maqolalari kampus adabiyotini tahlil qilishda muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotshunoslikda talaygina o'rganish metodlari bo'lib, ulardan keng tarqalganlaridan biri biografik metoddir. Ushbu usul yozuvchining tarjimai holi va uning yaratgan adabiy asar xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlaydi. Muallifning tarjimai holi, shaxsiyati uning ijodi bilan uzviy bog'langan. Kampus romanlarini tahlil qilishda bu metod muhim o'rin tutadi. Yuqorida qayd qilib o'tilganidek, kampus romanlarining aksariyat mualliflari yozuvchilik bilan bir qatorda universitet yoki kollejlarda ham dars beradilar yoki universitet bitiruvchilari hisoblanadilar. Misol tariqasida taniqli ingliz yozuvchisi Devid Lodjni olsak, u bir qancha romanlar muallifi va Buker mukofoti sovrindori bo'lish bilan bir qatorda, Birmingem universitetining faxriy professori ham hisoblanadi. Shuningdek u Amerikaning Kaliforniya va Angliyadagi Ist Angliya universitetlarida ham ijodiy yozish fanidan dars bergan. Vladimir Nabokov, taniqli rus-amerika yozuvchisi ham Kornel universitetida uzoq yillar mobaynida rus adabiyotidan dars bergan. Uning mashhur "Pnin" (1957) romanidagi professor Timofey Pavlovich Pnin timsolida muallif o'z hayotini qisman tasvirlagan. Yoki "Educated" (2018) "Ziyoli" romani muallifi Tara Vestoverni olsak, bir qator nufuzli mukofotlar sovrindori, amerikalik yosh yozuvchi ayol bu taniqli asarida o'z hayotini memuar shaklida to'laqonli yoritgan.

Kampus romanlari bir qator boshqa janr modifikatsiyalari jumladan, filologik roman, ta'lim romani, sinov romani, memuar romani, ijtimoiy-psixologik roman va detektiv roman kabi sub-janrlarda namoyon bo'ladi. Masalan, Filipp Rotning «Inson zoti» romani oilaviy roman, sinov romani, memuar romani, ijtimoiy-psixologik roman va boshqa janr modifikatsiyalarining uyg'unligi. Donna Tarttning «Maxfiy tarix» (The Secret History, 1993) romani filologik roman, tarbiyaviy hamda psixologik kabi janrlarni aks ettiradi. Jeffri Eugenidesning "Nikoh syujeti" romani (Marriage Plot, 2001) ta'lim romani, ijtimoiy-psixologik roman, sayohat romani va boshqalarning xususiyatlarini o'z ichiga oladi.

Natijalar va muhokama. Yuqorida sanab o'tilgan metodlarni uyg'unlashtirgan holda postmodernizm davri romanlari tahlil qilindi. Mazkur tahlil 2000 yillarda nashr etilgan amerikalik yozuvchilar romanlari namunasi olib borildi. Unda asosiy e'tibor asarning bosh qahramoni kim ekanligiga qaratildi. Shuningdek, yozuvchilarning qaysi jins vakili ekanligi ham inobatga olindi. Quyidagi jadval bu izlanishlarni o'z ichiga jamlaydi.

#	Yil	Asar muallifi	Asar nomi	Bosh qahramoni
1.	2000	Denino, Kae (ayol)	<i>Glow</i>	Talaba
2.	2000	Hughes, Althea Christina (ayol)	<i>Walking the Line</i>	Talaba
3.	2000	Goldstein, Rebecca (ayol)	<i>Properties of Light</i>	O'qituvchi
4.	2000	Hill, Gerri (ayol)	<i>One Summer Night</i>	O'qituvchi
5.	2000	Medwed, Mameve (ayol)	<i>Host Family</i>	Chet ellik talabalarni qabul qilgan oila
6.	2000	Prose, Francine (ayol)	<i>Blue Angel</i>	O'qituvchi
7.	2000	Dieker, Lawrence, Jr.	<i>Law Student</i>	Bitiruvchi talaba
8.	2000	Jackson, Carl Romeo	<i>Mistrustful</i>	Talaba
9.	2000	Perrotta, Tom	<i>Joe College</i>	Talaba
10.	2000	Brothers, William P.	<i>The Sabbatical</i>	O'qituvchi
11.	2000	Damrosch, David	<i>Meetings of the Mind</i>	O'qituvchi
12.	2000	Hill, Christopher	<i>Virtual Morality</i>	O'qituvchi
13.	2000	Johnson, Denis	<i>The Name of the World</i>	O'qituvchi
14.	2000	Roth, Philip	<i>The Human Stain</i>	O'qituvchi
15.	2000	Tarloff, Erik	<i>The Man Who Wrote the Book</i>	O'qituvchi
15.	2001	Brown, Amanda (ayol)	<i>Legally Blonde</i>	Bitiruvchi talaba
17.	2001	Brownrigg, Sylvia (ayol)	<i>Pages for You</i>	Talaba
18.	2001	Feldhahn, Shaunti (ayol)	<i>The Veritas Conflict</i>	Talaba
19.	2001	Everett, Percival	<i>Erasure</i>	O'qituvchi
20.	2001	Anderson, Walter	<i>Pledge Brothers</i>	Talaba
21.	2001	Kidd, Chip	<i>Cheese Monkeys: A Novel in Two Semesters</i>	Talaba
22.	2001	Adams, Hazard	<i>Home</i>	O'qituvchi
23.	2001	Brookhouse, Christopher	<i>A Selfish Woman</i>	O'qituvchi

O'tkazilgan tadqiqotda mazkur 76 ta romanning bosh qahramonlari ham ko'rib chiqildi. Unga ko'ra bosh qahramon timsolida o'qituvchi obrazining namoyon bo'lishi 39 ta roman misolida kuzatiladi va shubhasiz, yetakchi pog'onani egallaydi. Shuningdek, talaba obrazi ham 25 ta romanda bosh qahramon timsolida gavdalanadi. Undan keyingi o'rinlarda universitet rahbarlari va universitet hayoti bilan bevosita

bog'liq bo'lgan boshqa obrazlarni ko'rish mumkin. Demak, kampus romanlari mualliflari voqealar rivojining markazida o'qituvchilarning aks ettirilishiga alohida e'tibor bilan yondashadilar. Bunday yondashuvni aksariyat kampus yozuvchilarining oliygohlarda ta'lim berishlari bilan ham izohlash mumkin. Shu sababli kelgusi tadqiqotlarda yozuvchilarning nafaqat jinsi, shuningdek ularning kasblarini ham tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa. Kampus romani yoki akademik roman Showalter ta'riflaganidek zamonaviy badiiy adabiyotning kichik, ammo taniqli kichik janridir va unga bag'ishlangan kichik tanqidga ega [2005]. U tegishli mamlakatning madaniy kelib chiqishiga qarab turlicha rivojlangan. Bu shuni anglatadiki, kampus romani yangi janr sifatida Evropada (bu holatda, Angliyada), Amerikada yoki dunyoning boshqa joylarida turli sabablarga ko'ra paydo bo'lgan va turli ta'sirlar - madaniy, siyosiy, estetik yoki shaxsiy - har qanday romanda va ayniqsa, kampus adabiyoti sohasida bir-biriga aralashib ketadi [Rossen, 1993].

Kampus romani tashqi va ichki siyosat va ta'lim muammolari bilan bog'liq masalalarni muhokama qilish uchun intellektual maydon yaratish zarurati bilan bog'liq holda vujudga kelgan hamda mualliflarning kasbiy faoliyati bilan ham bevosita bog'liq edi. Akademik romanning badiiy maydoni ham torlik, ham yopiqlik, ham kenglik xususiyatlariga ega bo'lib, unda universitet dunyoning mikromodeli sifatida gavdalanishi mumkin. Kampus (talabalar shaharchasi) romanning asosiy, lekin majburiy emas, o'rni bo'lib, maxsus tashkil etilgan akademik makon sifatida tasvirlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Анцыферова О.Ю. Американский университетский роман: социокультурный контекст и преодоление стереотипов // Американский ежегодник 2007. 2009. С. 190-216.
 2. Анцыферова О.Ю. Университетский роман: жизнь и законы жанра // Вопросы литературы. 2008. № 4. С. 264-295.
 3. Анцыферова О.Ю. Университетский роман: парадоксы жанровой номенклатуры // Вестник Ивановского Государственного Университета. 2010. № 1(10). С. 3-8.
 4. Rossen, Janice. The University in Modern Fiction: When Power is Academic. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London: The Macmillan Press LTD, 1993.
 5. Roth P. The Human Stain. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2000. 352 p.
 6. Showalter, E. (2005). Faculty Towers: The Academic Novel and its Discontents. Oxford : Oxford University Press, 166 p.
- p.Atoyeva M. F., Zoirov S. X., Patinov J. R., Xoshimov T. F. Elektromagnit

HIKOYADA MAVZU VA G'OYA BIRLIGI MODIFIKATSIYASI

Axmad Baisov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada hikoyada mavzu va g'oya birligi modifikatsiyasi haqida so'z boradi. Maqolada jahon adabiyoti namoyondalaridan ingliz adibi Roald Dal haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar; hikoya, g'oya birligi, modifikatsiya, adabiyot, jahon adabiyoti

MODIFICATION OF TOPIC AND UNIT OF IDEA IN A STORY

Akhmad Baisov

Researcher of Chirchik State Pedagogical University

Abstract. The article talks about the modification of the topic and idea unit in the story. The article talks about the English writer Roald Dahl, one of the representatives of world literature.

Keywords; story, unity of idea, modification, literature, world literature

МОДИФИКАЦИЯ ТЕМЫ И ЕДИНИЦЫ ИДЕЙ В ИСТОРИИ

Ахмад Байсов

научный сотрудник Чирчикского государственного педагогического университета

Абстракт. В статье говорится об изменении темы и идейной единицы в рассказе. В статье говорится об английском писателе Роальде Дале, одном из представителей мировой литературы.

Ключевые слова; сюжет, единство идеи, модификация, литература, мировая литература

Kirish. XX asrning boshlarida yashab ijod qilgan ingliz adibi Roald Dalning hikoyachilikdagi mahorati shundan iboratki, u adabiy jamoatchilikda “omadi yurishgan yozuvchi” sifatida shuhrat qozonadi. Adib 1942 yildan boshlab ixcham novellarlar yoza bshlaydi. Ikkinchi jahon urushini o'z ko'zi bilan ko'rib, uchuvchi sifatida qatnashib, hayotning pastu balandlarini boshidan kechiradi. Qariyb o'zbek adabiyotining hikoyanavisi A.Qahhor bilan bir davrda badiiy adabiyot olamiga qadam qo'yadi. Yozuvchilikning mashaqqatlari va iztirobli urush manzaralari Rolad Dalni psixologik va falsafiy jihatdan yanada mustahkam qilib tarbiyalaydi. Biz ushbu mulohazalarimizni A,Qahhor bilan birgalikda qiyoslab, asoslashga harakat qilamiz. A.Qahhor va Rolad Dalning tasvir metodikasi deyarli bir xil. So'zga ixcham va siqiq bir tarzda yondashadi. Uslubda tejamkorlik, matnda voqeaning birdan sodir bo'lishi va asosiy masalaga o'tish prinsiplari qabarib ko'rinadi. Ingliz yozuvchisi Roald Dalning “Polkovnikning sovg'asi” nomli hikoyasida tanqidiy realizmning (Chexov, Qahhor poetik uslubiga xos) o'ziga xos namunasi ko'ramiz. Hikoyada bir oilaning Amerikacha yashash tarzi bayon qilinadi. Er-xotin orasidagi ishqiy munosabatlarning darz yetishi, xiyonat va yengil hayotga mukkasidan ketish, alaloqibatda SHAXSni fojeaviy, ruhiy sinishga, xiyonatning natijada qaror topishida polifonik nutq ko'rinishda namoyon bo'ladi. Hikoyani o'ziga xos qissaga mavzu, mantiq bo'lgulik zalvor borligini sezish qiyin emas:

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

“Amerika – ayollar uchun ulkan imkoniyatlar mamlakati. Hozirda ular butun millat boyligining taxminan sakson besh foiziga egadirlar. Tez orada esa ular butun boylikni o'z qo'llariga olishadi. Ajrashish jarayonlari ularga katta miqdorda daromad topishning oson yo'liga aylanib qolgan. Erning o'limi ham yaxshigina daromad keltiradi va ayrim xonimlar shu yo'ldan foydalanishni ma'qul ko'rishadi. Ular bir kun kelib, sabrlari mukofot bilan taqdirlanishiga ishonishadi; ortiqcha zo'riqish va qon bosimi o'z ishini qiladi va bechora er qo'lida dori solingan shishani ushlaganicha jon beradi.

Yosh amerikaliklar ajrashish va o'lim tahdididan unchalik ham tashvish chekishmaydi. Yoshlar, hattoki voyaga yetguncha ham sabrlari chidamay uylanib olishadi va o'ttizdan oshgan paytlarida kamida ikkita sobiq xotinlariga pullarini sovrishga ulgurishadi. Sohibjamollarining farovon hayot kechirishlari uchun erkaklar quldek ishlashadi. Nihoyat, kamolga yetgach, ularning qalbini zerikish va qo'rquv egallay boshlaydi. Ular kech kirishi bilan barlarga borishadi. Bu yerda viski ichib, bir-birlariga “hayotiy hikoyalar”idan so'zlashadi.

Bu hikoyalarning mazmuni bir xil. Ularda uchta qahramon bo'ladi: er, xotin va itvachcha ma'shuq.

Er – sodda va buyuk mehnatkash. Xotin – ayyor va xiyonatkor mavjudot. U itvachcha bilan birga turli nayranglar o'ylab topadi. Er esa ishonuvchan bo'lganligi uchun xotinidan shubhalanmaydi. Nahotki bechora umrining oxirigacha shunday yashab o'tsa? Shunaqa bo'lsa kerak. Lekin bir daqiqa! Kutilmaganda, er xotiniga shunday zo'r zarba beradiki, xotin o'zining mag'lub bo'lganligini his etadi"[4].

Hikoyaning ekspozitsiyasida badiiy tasvir prinsiplari A.Chexov, A.Qahhor, Sh.Xolmirzayev, U.Hamdani singari masalaga teran kirib borish manerasi namoyon bo'ladi. Yozuvchi syujetni shu qadar qiziqarli tasvirlaydiki, adib axloq qoidalaridan bir dam nari chekkaga chiqmaydi. Mavjud hayotni qayta ishlab, qiziqarli yo'sinda yetkazishga harakat qiladi. Chunki yozuvchining maqsadi – er-xotinni biror xiyonat bilan ajratib yuborish emas, oiladagi bir vujudning ikki tomonga ayrilib ketishga sabab bo'lgan vositani ko'rsatadi. Ruhijtimoiy tengsizlik oiladagi asosiy masalalarning ildiziga olib boradigan yo'lda sodir bo'ladi. Mister va missis Biksbi ismli er va xotin hayotidan olingan voqelik hquvchini bir o'trishida asarni mutolaa qilishga yetaklaydi. Chunki hikoyadagi sargo'zasht-tasvirlar Nyu-Yorkdagi xonadonlardan birida istiqomat qiladigan tish shifokori Mister Biksbi va Missis Biksbining hayotidan xabar beradi. Er-xotinning bir-biriga xiyonatiga asosiy sabab oiladiga o'zaro tushunmovchilik va mo'maygina pul evaziga paydo bo'ladi. Missis Biksbi yolg'on evaziga o'z eriga xiyonat qilib, chekka shaharda, Baltimorga har oyda tez-tez qatnab, Polkovnik bilan tanish orttirishdan boshlanadi. Yozuvchi syujetni shu qadar ixcham qurganki, mavzuning aktualligi, syujetni va g'oyani bir-butun tarzda ifodalanishiga katta zamin hozirlaydi. E'tibor bering. Yozuvchi hikoyada A.Qahhor kabi dialoglardan shu qadar unumli foydalanadiki, uning natijasida uzundan-uzun tasvirlar emas, sahnaviylik (dramadagi harakat) negizida xarakterlar o'zlarini o'zlari fosh qilib boradi. Hikoya arxitektonikasida bir-biriga mos keluvchi tasvirlar ko'p ovozliligi mavjudki, unda har qanday idrok tamoyili muhim ahamiyatga ega. A voqelik ro'y berish vaqti bilan B hal etilish vaqtigacha hikoyada poetik tasvirlar muvofiqligi yaqqol seziladi. Missis Biksbi bahonai sabab – Baltimurdagi xolasi Mod bilan umuman uchrashmaydi. Afsuski, Polkovnikning xushtoriga aylangan ayol tabiatidagi o'zgarishlar shu kecha kunduzda ro'y berayotgan voqelikdek taassurot uyg'otadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ingliz yozuvchisi Roald Dalning "Polkovnikning sovg'asi" hikoyasida badiiy g'oya uch o'lchamli olam kecha-bugun-ertaga tarzida namyon bo'ladi. Chunki yozuvchi badiiy g'oyani silliq tarzda ixchamlashtiradiki, o'quvchi mutolaa jarayonida qiziqarli bir sargo'zashtni boshidan kechiradi. "Adabiyotshunoslikda badiiy g'oya to'g'risida gap ketganda, eng avvalo, uning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy g'oyalardan farqli tomonlarini aniqlab olishga to'g'ri keladi.

Tahlil va natijalar. Badiiy g'oya yozuvchining voqelikni badiiy tarzda hissiy aks ettirishdan bunyodga keladi. Badiiylikning yetakchi belgisi bo'lgan hissiy mazmunni faqatgina badiiy g'oya yaratishi mumkin. Qadimgi tadqiqotlarda badiiy g'oyani pafos deb ham atashgan. Badiiy asar pafosi deyilganda qalblarni larzaga soladigan tuyg'ular dunyosini, to'lib-toshgan his-hayajonlar olamini, biron narsaga haddan ortiq maftun bo'lib qolish ma'nolarini tushunganlar. Gegel badiiy g'oyani ichki "ichki dard" deb baholagan bo'lsa, Belinskiy "jonli ehtiros" yoki "qudratli istak" deb ta'riflagan[1]. Haqiqatdan ham, badiiy g'oyaning pafos darajasiga ko'tarilishi asarning qay tariqa ifoda qilinayotganidan dalolat beradi. Yozuvchi Roald Dalning "Polkovnikning sovg'asi" hikoyasida asosiy voqelik sovg'a bilan o'z yechimini topadi. Asosiy uchta qahramonning syujet voqeligida harakatlanishi – mavzu va g'oyaning birligini ta'minlashga qaratiladi:

"Shu zaylda sakkiz yil o'tdi.

Rojdestvo bayrami yaqinlashayotgandi. Missis Biksbi Baltimor shohbekatida Nyu-Yorkka qaytadigan poezdni kutib turardi. Hozirgina tugagan visol onlari har galgidan-da yoqimli bo'lgan va shuning uchun uning kayfiyati a'lo edi. Umuman olganda, Polkovnik bilan muloqotda bo'lish doimo uning kayfiyatini ko'tarardi. Bu kishi uni o'zini butunlay boshqacha, go'zal ayoldek his qilishiga sababchi bo'lar, ana shunday paytlarda u shifokor erining qanchalar notavon ekanligini o'ylardi.

– Polkovnik mana buni sizga berib qo'yishimni buyurdi, – kimningdir ovozi eshitildi. U yoniga o'girildi va Polkovnikning qari xizmatkori Uilkinsni ko'rdi. Uning qo'lida katta karton quti bor edi.

– Yo Xudoyim! – hayajon bilan xitob qildi missis Biksbi. – Qanday katta quti! Bu nima, Uilkins? Xat-pat ham berib yubordimi?

– Yo'q, bermadi, – dedi xizmatkor va qaytib ketdi.

Missis Biksbi poezdda qutini begona ko'zlardan yashirdi. Qanday yoqimli – Polkovnikning sovg'asi. U qutiga bog'langan ipni yechishga kirishdi. – Ko'ylak bo'lsa kerak, – dedi u o'ziga o'zi. – Balki, ikkita ko'ylakdir. Hozir qaramayman. Yaxshisi, siypalab ko'rib, nimaligini bilishga urinib ko'raman. Uning

rangi va narxini ham aniqlashga urinaman.

U ko‘zini mahkam yumdi, quti qopqog‘ini ochdi va quti ichidagi narsani paypasladi. Uning qo‘liga shildiroq qog‘oz urildi. Keyin esa xatjildni ushladi. Shildiroq qog‘oz ostiga asta qo‘lini tiqdi.

– Yo, Xudoyim! – xitob qildi u birdan. – Bo‘lishi mumkin emas!

U ko‘zlarini katta-katta ochib, mo‘yna paltoga tikildi va shu zahoti uni qutidan yulqib oldi. Mo‘ynani bor-bo‘yi bilan ko‘rgan missis Biksbining nafasi tiqilib qoldi”[4].

Yozuvchi hikoyadagi syujet qismlarini idroklar ekan, oradan suvdek oqib ketgan umrni 8 yilga qisqartiradi. Chunki bu oraliqda ortiqcha tafsilotlardan ham tiyiladi. Hikoyaning dialogik matn strukturasi yo‘sinda – tasdiq va tasdiq, inkor va tasdiq ifoda xususiyatlari personajlarning haqiqiy qiyofasini ochib beradi. Er-xotinni tutib turgan shunchaki nikoh qaydnomasi bitilgan guvohnomasi ularni rasmiy bog‘lab turadi. Ruhiiy-falsafiy bog‘liqlik er-xotin orasida umuman ro‘y bermaydi. “Adabiyotning atomdan kuchli” ekanligini bot-bot ta’kidlagan A.Qahhor nazdida ommaviy adabiyotning yer yuzida asosiy o‘ringa chiqib olishi, bu ham xalqlarning ma’naviy-ruhiy ehtiyoji sabab sodir bo‘lmoqda. Hikoyaning kulminasion nuqtasi shu yerda ro‘y beradi. Missis Biksbining jazmani Polkovnikdan olgan sovg‘asi uning bunday noma‘qbul munosabatiga yakun yasaydi. Chunonchi sovg‘a bitta oiladigi ikkita xiyonatkorga atlanganligi bilan yechim topadi. Tish doktori Mister Biksbining ham o‘z ishxonasida yordamchisi bilan don olishib, hayot kechirishi mo‘ynali paltoning ikki ayolga bo‘lib berilishi o‘quvchida xayrixohlik tuyg‘usini emas, aksincha ijirg‘anish, yugurganning emas, buyurganniki degan aqidaga juda-juda mos tushadi. Hikoyadagi asl sabab va oqibat o‘rtasida falsafa ham ayni jarayonda o‘zining qiyofasini to‘laqonli namoyon etadi. “Yaxlit voqelikni tasvirlash asnosida hikoyanavis yo shu voqeaning, yo uning vositasida xarakterning mohiyatini ochib beradi. Hikoyaning ikki tipi bo‘lib, birinchisi ocherklilik (tavsifik-rivoyaviy), ikkinchisida novellistiklik (konfliktli-rivoyaviy) xususiyat usutundir. Adabiyotshunoslikda bularning birinchisini hikoya, ikkinchisini novella deyish amaliyoti ham mavjuj”[3]. Ko‘rinadiki, hikoyaning bu ikki turining ikkinchisi A.Qahhor va R.Dallning poetik izlanishlarida ko‘proq uchraydi. Chunki ularning har bir hikoyasida – voqelik o‘z-o‘zidan yangilik, yangilikning sahnaviyliyi, novellistik ruhning ustunligida seziladi. Demak, Roald Dallning “Polkovnikning sovg‘asi” hikoyaidagi butun jamiyatning izdan chiqishi, insoniy muhababtning iqtisodiy tanglik va sho‘xlik bilan o‘rin almashinishi, ma’naviy qadriyatlarining tanazzuli negizida ochiqdansa, A.Qahhor izlanishlarida sobiq ittifoqning yakka hokimligi, jamiyat hayotida, xususan, odamlarning orzu-umidlari bo‘g‘ilgan, qadriyatlari toptalgan, insoniy burch va mas‘uliyatni qullik va mutelik bilan o‘rin almashtirgan qattol tuzum nayranglari egallaydi. Uzundan-uzun tasvir elementlari ro‘y bermaydi. Har ikkala hikoyada vaqt yozuvchi tomonidan ixcham tarzda qisqartiriladi. Bu yerda mazmun emas, tanlangan mavzuning shakliy-uslubiy jihatini nazarda tutmoq joiz.

Hikoya xotimasida qiziq holat ro‘y beradi. Buni yozuvchi Roald Dall atayin shunday epilog bilan yakunlay olganligida deb bilish mumkin:

– Oliy nav, – dedi eri. – Rangi ham zo‘r. Bilasanmi, nima? Menimcha, u kamida ikki-uch yuz dollar turadi.

– Ha.

Bu boshlari va panjalari osilib turgan ikkita norka terisi edi.

– Qani, – dedi eri, – ko‘raylik-chi. U yaqinlashib, yoqani xotining bo‘yniga tashladi va ortiga tisarildi. – Qoyil. Senga juda yarashdi. Har qanday ayolda ham bunday narsa yo‘q, azizam.

– Ha.

– Buni taqib do‘konga borma. Seni puldor deb o‘ylab, narxni qimmat aytishlari mumkin.

– Buni yodimda saqlayman, Siril.

– Aytgancha, Rojdestvoga boshqa sovg‘adan umid qilmay qo‘yaqol. Usiz ham, ellik dollar sarfladim. U qo‘lini yuvish uchun o‘girildi.

– Endi esa, azizam, boraqol. Seni kuzatib qo‘yardim-u, qabulxonada qariya Gormen o‘tiribdi.

Missis Biksbi eshik tomon qadam tashladi. “Bu sudxo‘rni o‘ldiraman, – o‘ylardi u. – hoziroq lombardga borib, mana bu la‘nati yoqani uning yuziga uloqtiraman. Menga paltomni qaytarib bermay ko‘rsin. Mana shu qo‘llarim bilan bo‘g‘ib o‘ldiraman!”

– Senga kechroq borishimni aytdimmi? – so‘radi Siril Biksbi qo‘lini yuvarkan.

– Yo‘q.

– Sakkiz yarimlarda boraman. Yoki to‘qqizda.

– Bo‘pti, – missis Biksbı eshikni taraqlatib yopib chiqib ketdi.
Ayni shu lahzada miss Paltnı, erining yordamchisi tushlikka chiqib ketayotgandi.
– Bugun ajoyib kun bo‘lyapti, a? – dedi u jilmayib.

Uning qadam tashlashida g‘aroyib yengillik bor edi va u Polkovnik missis Biksbıga sovg‘a qilgan norka paltoda xuddi qirolichalardek ko‘rinardi”[4].

Hikoyadagi novellaga xos badiiy unsurlar, kutilmagan iprozivatsiya bilan yakunlaydi. Unda missis Biksbıga atalgan norka mo‘ynali paltoning mo‘ynasinigina beradi, xolos. Paltoning o‘zini esa tish shifoxanasidagi yordamchisi miss Paltnıga tuhfa qiladi. Voqelikning bu tarzda epilogi o‘quvchini hayratga solishi tabiiy. Kutilmagan burilish, insonning oilaga, o‘z hayotiga mehr-muhabbatli bo‘lishlikni, dunyoning hoyu havaslari o‘tkinchi ekanligidan shahodat beradi. Pirovard natijada, insonning hayotidagi ruhiy-ijtimoiy o‘zgarishlar, yaxshi tomonga o‘sishi, ayniqsa, oilaning muqaddasligini tushunib yetishi tayin. Yozuvchi bir oila timsolida butun jamiyat hayotining inqirozga yuz tutishini idroklash ekan, sizivilizatsiyaning bizga bergan ne‘mat deb ataluvchi asl qiyofasi nimalarga olib kelishini o‘quvchiga so‘z va voqelik shaklida tushuntirishdan iboratligi ayonlashadi. Yozuvchi N.Eshonqul bu haqda shunday mulohazalarni ilgari suradi, ya‘ni mahorat maktabi borasida: “O‘zbek hikoyachiligida maktab yaratish yo ma‘lum bir o‘rin qoldirish uchun yuzlab hikoya yozish shartmas. Bitta hikoya bilan adabiyotda o‘ringa ega bo‘lish mumkin. Men Shukur Xolmirzayevning, Abdulla Qahhorning hikoyachilik maktabiga daxl qilmagan holda aytmochimanki, ulardan keyingi avlod vakillarida ham hikoya maktabi bor. Endi bu avdiblar kammahsul bo‘lgani uchun maktab yaratmagandek tuyulishi mumkin. Adabiyotda bitta hikoyaning o‘zi bilan maktab yaratgan yozuvchilar bo‘lgan va bundan keyin ham bo‘ladi. “Dashtu dalalarda” hikoyasining o‘ziyoq Murod Muhammad Do‘stni o‘zbek hikoyachiligida o‘ziga xos yo‘nalishdagi, o‘ziga xos maktabdagi asar yaratgan, yangi shakl, ohang, ruh olib kirgan adib sifatida tan olishga to‘liq asos beradi”[2]. Darhaqiqat, hikoya yozish osonmi yoki qiyinmi degan parodks yuradi adiblar orasida. Negaki, yozishdan ham, qanday yozish muhimroq ekanligini tushunib yetish lozim. N.Eshonqulni tashvishlantirayotgan masala ham shu haqdadir. XX asrning 70-yillaridan keyingi ko‘zga tashlanayotgan sifat o‘zgarishlari G‘arb va Sharq adabiy tafakkurida ham jiddiy yangilanishlarni boshlab berdi. Bu o‘rinda aytish lozim, hikoyaga mavzu tanlash, tanlangan mavzuni g‘oyaviy-badiiy qiymatini to‘g‘ri ifodalash, muammoning sintezini aniqlash, olam va odam muammolariga teran yondashish muhimligini ham taqozo etmoqda. Zero, badiiy nasrning intensiv taraqqiyoti – novellistik ruhning ifoda madaniyatiga sezilarli ta‘siri doirasida ro‘y berganligini unutmasligimiz muhim. Ayni paytda, ingliz va o‘zbek hikoyachiligidagi talqin muvofiqligi, sayyor syujet va idrok sarzanishlarida bunday holatning takomili yanada murakkab kartinalarning yuzaga kelishiga katta zamin hozirlashi tabiiydir. Zotan, inson badiiy olami nihoyatda serqirra, va serjilvadir. Undan yangi-yangi g‘oyalar, mavzular topish, iuni hech kimga o‘xshamagan tarzda badiiy jozibada belgilash va ifodalash mahorat bilan bog‘liqligi ham ayni damda haqiqat bo‘lib gavdalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. To‘rayev D. O‘zbek romanlarida badiiy tafakkur va mahorat muammosi. –T: “Universitet”. 2001.
2. Nazar Eshonqul. Mendan “Men”gacha. –T: “Akademnashr”. 2014.
3. Yo‘lchiyev Q. Nurali Qobulning prozaik mahorati. –T.: “Ma‘rifat bitiklari”. 2021.
4. <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/roald-dal/roald-dal-polkovnikning-sov-asi-iko/>

TILSHUNOSLIKDA NUTQIY FAOLIYAT VA NUTQIY STRATEGIYANING PRAGMATIK IFODASI TAHLILI

Baymuradova Laylo Kaxramonovna,

Qarshi davlat universiteti Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Har qanday nutqiy ifoda bir vaqtning o'zida muloqot vositasi va shuningdek, ma'lum maqsadga, vazifaga erishish vositasi ekanligi bilan ham izohlanadi. Nutq jarayoni insonlar o'rtasidagi munosabatlarning barcha qatlamlarini qamrab oladi. Muloqot jarayonida suhbatdoshini o'ziga ishonтира olish, yetkazayotgan ma'lumotga jalb qilishda nutq strategiyasini ishlab chikish, muloqot imkoniyatini o'zida aks ettiradigan muloqot jarayonidagi taktikalarga ega bo'lish, qapshi tomon bilan bahs munozaralarga kirisha olish, bahslashish qobiliyati, shuningdek, tegishli til vositalarini qo'llash imkoniyatini o'z ichiga olgan nutq ta'siri usullaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, muloqot jarayonida suhbat, nutqiy faoliyat, bilimlarni o'zaro munosabati, insonning nutqiy faoliyati;

ANALYSIS OF PRAGMATIC EXPRESSION OF SPEECH ACTIVITY AND SPEECH STRATEGY IN LINGUISTICS

Baymuradova Layla Kahramonovna,

Karshi State University Doctor of Philology (PhD)

Abstract. Any speech expression is explained by the fact that it is simultaneously a means of communication and also a means of achieving a certain goal, task. The speech process covers all layers of human relations. In the process of communication, the ability to convince the interlocutor, to develop a speech strategy to attract the information conveyed, to have tactics in the communication process that reflect the possibility of communication, to be able to enter into discussions with the opposite party, the ability to argue, as well as the ability to use appropriate language tools. It is important to use methods.

Key words: linguistics, conversation in the process of communication, speech activity, interaction of knowledge, speech activity of a person;

АНАЛИЗ ПРАГМАТИЧЕСКОГО ВЫРАЖЕНИЯ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И РЕЧЕВОЙ СТРАТЕГИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Баймурадова Лейла Кахрамоновна,

Каршинский государственный университет доктор филологических наук (PhD)

Аннотация. Любое речевое выражение объясняется тем, что оно одновременно является средством общения, а также средством достижения определенной цели, задачи. Речевой процесс охватывает все слои человеческих отношений. В процессе общения умение убеждать собеседника, вырабатывать речевую стратегию для привлечения передаваемой информации, иметь в процессе общения тактику, отражающую возможность общения, уметь вступать в дискуссию с противоположной стороной, умение спорить, а также умение использовать соответствующие языковые средства. Важно использовать методы.

Ключевые слова: языкознание, разговор в процессе общения, речевая деятельность, взаимодействие знаний, речевая деятельность человека;

O'z navbatida, nutqiy faoliyat muloqot tarkibida faollashadi. Muloqot tarkibi ham boshqa funksional sistemalar singari o'z invariant birliklariga ega. Ularning tahlili ma'lum faoliyat turlarining mazmuniy tarkibini tashkil qiladi[1]. Nutqiy faoliyatning ta'sir o'tkazish bosqichi perlokutiv akt nomini olgan[2]. Perlokutiv akt nutqiy jarayonning boshlang'ich bosqichi sanaladi. Nutqiy jarayonning keyingi kechimi muloqotdosh borasida, muloqot mavzusi, muloqot maqsadi borasidagi bilimlarga ega bo'lish bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun faqat mazkur bilimlarning o'zaro munosabatini hisobga olgandagina, biz nutqiy jarayonning mohiyatini anglashga yaqinlashgan bo'lamiz. Nutqiy muloqot jarayoni, insonning nutqiy faoliyati uning rang-barang, chunonchi: ruhiy, ijtimoiy, ma'naviy, madaniy va hokazolar bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Nutqiy muloqot jarayoni ijtimoiy va tabiiy jarayon bo'lganligi sababli,

pragmatikada nutqiy muloqot jarayoni inson faoliyatining o'nlab qirralari bilan bog'liqlikda o'rganiladi. Shuning uchun sistem tilshunoslik til tizimini, til sistemasini o'rgansa, pragmatika muloqot, o'zaro fikr almashuv, kommunikativ maqsad, shaxslararo munosabatlar, muloqot kechimi, muloqot faolligi, nutqiy strategiya kabi so'zlashuv tizimini o'rganadi. Nutqiy muloqot jarayoniga ma'lum tizim sifatida yondashish pragmatikaning asosiy tadqiq manbai va usuli sanaladi. Pragmatikaning muayyan vaziyatda yetkazilgan ma'lumotning tinglovchiga bo'lgan ta'sirini o'rganadigan bo'limi kommunikativ strategiya atamasi bilan nomlanadi. Mazkur ta'sir etishning maqsadli hatti-harakati nutqiy strategiya doirasida o'rganiladi. O'z navbatida, pragmatik lingvistik nutqiy muloqotning samarali kechishini yaxlit bir tizim sifatida, muloqot jarayonida ishtirok etadigan barcha lisoniy va nolisoniy omillari bilan uzviy bog'liqlikda, hamkorlikda o'rganuvchi fan hisoblanadi. Pragmatikaning lug'aviy ma'nosi yunoncha "pragma" so'zidan olingan bo'lib, so'zma-so'z tarjima qilinganda "ish, harakat" ma'nolarini bildiradi.

Ma'lumki, til shaxslararo o'zaro muloqotga kirishilganda harakatda bo'ladi, nutqqa aylanadi. Demak, pragmatika nutqiy muloqot jarayonida sodir bo'ladigan nutqqa aloqador bo'lgan barcha hodisalarni, vaziyatlarni o'rganadi[3]. Shuningdek, pragmatika tilda mavjud belgilarning nutqdagi amaliy qo'llanishini o'rganadigan tilshunoslikning muhim tadqiqot ob'ekti ham hisoblanadi. Lingvistik pragmatikaning tadqiqot ob'ekti keng qamrovli bo'lib, nutqiy aktlar tahlili, diskurs, matnning og'zaki hamda yozma shakllari, matnning alohida turlarining lingvistik, kommunikativ voqelanishi tahlilini qamrab oladi. M. Hakimovning qayd etishicha kommunikativ niyatning ifodalanish darajasiga ko'ra ifodaning oshkora va yashirin shakllari mavjud bo'ladi. So'zlovchi nutqiga xos ifodaning oshkora yoki yashirin shakllari kommunikativ strategiya uchun yo'l ochadi. Shuningdek, uning tahlil tarkibiga so'zlovchi va tinglovchi, ularning nutq jarayonidagi o'zaro munosabati, shaxslararo munosabatda lisoniy birliklarning faollashuvi, muloqot qurilishi, muloqotni maqsadini tashkil qiluvchi omillar, nutqiy harakatlariga bog'liq masalalar majmui kiradi. Muloqot jarayoni bevosita shaxslarning axborot almashinuvi asosida quriladi. Tinglovchida axborotni eshitish jarayonida unda yetkazilayotgan axborotga nisbatan muayyan bir tasavvur paydo bo'ladi, hamda mazkur axborotga nisbatan munosabat yuzaga keladi. Bu munosabat pragmatik munosabat deb yuritiladi. Bunday munosabatlar turlicha xarakterga ega bo'lishi mumkin. Ular ko'p hollarda intellektual xususiyatga ega bo'lib, u tinglovchi (adresant) uchun qiziq tuyulmaydigan, unga taalluqli bo'lmagan axborotlardan tashkil topgan bo'lishi va ayni paytda qabul qilingan axborot unga juda kuchli emotsional ta'sir qilishi, hamda ma'lum fikr, g'oya, munosabatlarni yuzaga keltirishi va shu asosda ma'lum hatti-harakatlarga yo'naltirishi mumkin. Axborotni qabul qiluvchida yuzaga keladigan bu kabi kommunikativ ta'sir pragmatik munosabatining muhim aspekti yoki salohiyati[4] sifatida talqin qilinadi.

So'zlovchi va tinglovchi munosabatining pragmatik ifodasi nutqiy muloqot sharoitida yuzaga keladi. Nutqiy harakat esa muloqot matnini talab qiladi va shu muloqot matni kommunikativ mazmunga ega bo'ladi hamda qator omillardan, ya'ni maqsad, motiv, strategiya kabilardan tashkil topadi. Kommunikativ jarayonda so'zlovchi va tinglovchining ishtiroki, maqsadi, vazifasi, muloqot maqsadi, muloqot kechimiga ko'ra turlicha bo'ladi. So'zlovchi tinglovchining muloqot tarzi, ko'zlangan muloqotning mazmuniga bo'lgan munosabatini hisobga olishga majbur[1]. Muloqot yuzaga kelishi uchun kommunikativ muhit bo'lishi darkor. Kommunikativ muhit, o'z navbatida, ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, u ijtimoiy qatlamdagi shaxslarning ijtimoiy guruhning madaniyati, ma'lum etnosga xos milliy-madaniy tushunchalari, intellektual bilimi, ijtimoiy mavqeyi bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Aynan shu asosda muloqot kechimi belgilanadi, maqsad aniqlanadi, kommunikativ va nutqiy strategiyalar ishlab chiqiladi. Har bir guruhda turli muloqot vaziyatlari yuzaga kelishi mumkin. Mazkur hollarda muloqot ishtirokchilari yuzaga kelgan ma'lum anglashilmovchiliklarni ikkiyoqlama hosil bo'lgan ma'lum noaniqliklarni bartaraf etish imkonini beradigan umumiy bilim zaxirasiga hamda muloqotning muvaffaqiyatini ta'minlovchi qoidalardan foydalanish malakasiga ega bo'lish maqsadga muvofiq sanaladi. Muloqotdoshlarning bir birini tushinishi, axborot almashishi lisoniy kommunikatsiyaning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham lisoniy muloqot pragmatika doirasida nutqiy muloqot jarayonining inson faoliyatiga aloqador bo'lgan o'nlab qirralarini bir-biri bilan bog'lagan holda o'rganadi.

Lisoniy muloqot qobiliyatining o'zi kognitiv va kommunikativ vazifalar umumlashmasi bo'lgan maqsadga erishishda lisonidan foydalana olish qobiliyati[2] tarzida namoyon bo'ladi. Nutqiy muloqot jarayonini o'rganish mobaynida presuppozitsiya lingvistik hodisa sifatida tahlil etiladi. Muloqot jarayonidagi muvaffaqiyatning dastlabki shartlari va fikrlarini o'rganishda qo'llaniladigan so'zlarning lug'aviy ma'nosiga e'tibor qaratilmasdan ifoda etilayotgan bayonotlar, ularni ishlatilishi, mazkur

bayonotlarni qo'llash uchun yuzaga kelgan omillar borasidagi bilimlar kommunikativ maqsadga erishish imkonini beradi[5]. Nutqiy muloqotni o'rganishga bo'lgan pragmatik yondashuv muloqotga kirishuvchilar maqsadi va presuppozitsiya orasidagi o'zaro munosabatni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Presuppozitsiya hodisasiga bo'lgan turli yondashuvlar ushbu tushunchaga nisbatan ishlatilgan turli xil tavsiflar mavjud. Jumladan, presuppozitsiyaning keng tarqalgan tavsiflarida turli ma'lumotlar, umumiy bilimlarning keng miqyosda qo'llanilishi, muloqot jarayonida til birliklarining lug'aviy ma'nolarini to'g'ri tushunish borasidagi fikrlar bildiriladi[6]. R.Stalneyker esa nutqiy muloqotga pragmatik yondashuv orqali tahlilda presuppozitsiyani muloqot ishtirokchilarining gapiruvchi tomonidan amalga oshirilgan umumiy asosini (umumiy bilimlari) tashkil etuvchi hodisa sifatida ta'riflaydi[7].

Nutqiy muloqot inson hayoti va faoliyatining muhim shartidir. Aynan muloqot yordamida insonlar tabiatini o'zlashtirish va o'z ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda harakat qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Nutqiy muloqot faqat insonlarga xos bo'lgan jarayon sanalib, o'zaro nutqiy muloqot kishilik jamiyati vujudga kelishining eng asosiy unsuri hisoblanadi. Kommunikativ jarayon odamlar amalga oshiradigan faoliyatlar ichida yetakchi o'rinni egallaydi. U insondagi eng muhim ehtiyojini, ya'ni jamiyatda yashash va o'zini shaxs sifatida faoliyat yuritishi bilan bog'liq ehtiyojini qondirish sanaladi. Shuning uchun ham jamiyatdagi faoliyatni tashkil qilish uchun nutqiy muloqot har bir inson uchun ahamiyatlidir. Muloqot jarayonida pragmatik vazifalar kommunikativ maqsad doirasida voqelanadi. Shuning uchun ham nutqiy harakat natijasida yuzaga keladigan perlokutiv ta'sirni pragmatik tahlil doirasiga kiritish taklifi[2] yuzaga keldi. Muloqot jarayoni kommunikativ (axborot uzatish) interaktiv (o'zaro ta'sir) va perseptiv (o'zaro idrok etish) kabi amallar asosida quriladi. Z.Vendler talqinicha, illokutiv maqsad aslida, «mental harakat bo'lib, so'zlovchi tinglovchini ushbu harakatni bajarishga undaydi»[8]. Bu maqsad esa ma'lum nutqiy strategiyalar, nutqiy taktikalar yordamida amalga oshiriladi. Muloqot odamlarning birgalikdagi faoliyatlari ehtiyojlaridan kelib chiqadigan faolliklari natijasida bir birlari bilan o'zaro munosabatlarga kirishish jarayonidir. Ya'ni har bir shaxsning jamiyatdagi faoliyati (mehnat, o'qish, o'yin, ijod qilish va boshqalar) asosida o'zaro munosabatlar, o'zaro ta'sir shakllari, o'zaro hamkorlik, raqobat turlari hosil bo'ladi. Chunki, har qanday faoliyat insonlarning bir birlari bilan muloqotga kirishishi, munosabatlarni shakllantirishi, turli masalalarni muhokama qilishi, bir-biriga turlicha ma'lumotlarni uzatishi, qarama-qarshiliklarga borishi, fikr almashinuvi kabi murakkab hamkorlikda kechadi. Shuning uchun ham har bir shaxsning jamiyatda tutgan o'rni faoliyatidagi muvaffaqiyati, jamoadagi obro'si uning muloqotga kirishish qobiliyati bilan bevosita bog'liqdir. Shaxslarning mazkur jamiyatdagi faoliyati o'zaro munosabatlarning qay darajada samarali amalga oshirilishiga ham bog'liq. O'zaro hamkorlikda, munosabatlarning maqsadli kechimida muloqot muhiti muhim ahamiyat kasb etadi. Muloqot esa ma'lum kommunikativ va nutqiy strategiyalar asosida quriladi. Ko'rinadiki nutqiy muloqot strategiyasi ma'lum bir muloqot maqsadiga erishishga qaratilgan oddiy nutqiy ketma ketliklardan farqli hodisa hisoblanadi. Nutqiy harakatlar, nutqiy amallar ketma ketligi kommunikativ hodisaning voqelanishini bildiradi. Nutqiy strategiya esa o'sha voqelanishda markaziy o'rinda turadi. Nutq yaratilishi jarayonida so'zlovchi o'z nutqini tinglovchining reaksiyasiga qarab o'zgartirib boradi. Ta'kidlash lozimki, nutqni rejalashtirish hamda uning voqelanishi deyarli bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi. Inson har doim ham o'z nutqining qanday shaklda ifodalanishini oldindan bilavermaydi, chunki bir jumla yoki so'z boshqa jumla yoki so'zni aytishni taqozo qiladi. Kognitivistlar fikriga ko'ra, bu jarayon grammatik monitor qurilma (monitoring) nazorati ostida kichadi[9].

O.S.Issers kommunikativ strategiyalarning nazariy tizimi tahlilini amalga oshiradi. Unda muallif kommunikativ strategiyaning modeli sifatida lisoniy tanlov tizimiga murojaat qiladi. Nutqiy jarayonda qo'llaniladigan lisoniy vositalar kommunikativ strategiya bilan bevosita bog'liq bo'lgan asosiy strategiyalarga e'tibor qaratiladi. Bunda ma'lumot yetkazish; ma'lumotni tahrirlash, olingan ma'lumotlarni subordinatsiya qilish kabi strategiyalar nazarda tutiladi. O.S.Issersning fikriga ko'ra, yordamchi strategiyalar kommunikativ jarayonni samarali interfaol tashkil etishga ko'maklashadi va quyidagicha turlarga bo'linishi mumkin; pragmatik imidjni yoki obrazni yaratish, emotsional jarayonni shakllantirish, muloqot kechimida mavzu ustidan nazorat qilish, tashabbuskorlikni nazorat qilish va ritorikaga ya'ni diqqatni jalb qilish, drammatizatsiya usulidan foydalanish[10] kabilar kiradi. Kommunikativ strategiyalarning muloqot kechimida faollashuvi, qo'llanilishi ham qator usullar, vositalardan foydalanishni, pragmatik mazmunga e'tibor qaratishni talab etadi. Jumladan, K.Ye.Kalinin o'z ishida quyidagi muloqot strategiyalarini, shuningdek ularni amalga oshirish uchun ishlatiladigan

usullarni, texnikani va vositalarni belgilaydi:

1) Taqdimot strategiyasi: soʻz taktikasi, shaxsiy tajriba namunasi, ijobiy emotsional holatning paydo boʻlishi;

2) Chaqiruv strategiyasi: murojaatlar, mulohazalar, ishonchli taqdimot, soʻzlovchining samimiyligi;

3) Oʻz-oʻzini namayon qilish strategiyasi: tanqid, raqiblarga nisbatan ustunlikni namoyish etish, ijobiy qiyofani oʻrnatish, kalit soʻzlardan foydalanish, parallelizm, nutqning strukturaviyligi, eʼtirozni emotsional tarzda namoyish qilish;

4) Raqibga nisbatan obroʻsizlantirish strategiyasi: mantiqiy dallillarni keltirish taktikasi, dalillarni namoyish qilish, axborotni tanlab olish va kerakli sharxlarni talqin qilish, chaqiruv, salbiy imidj (obrazni) yaratish, avtoritar fikrlar bildirish[11].

Muallif taʼkidlab oʻtgan strategiyalar maʼlum maʼnoda siyosiy imidjga qaratilganligini anglash mumkin. Shuning uchun ham, K.Ye.Kalinin ushbu strategiyalarni ishontirish strategiyasining turlari sifatida baholaydi. Keltirilgan strategiya turlarining asosiy maqsadi birinchidan adresatning jismoniy va intellektual faoliyatini boshqarishga qaratilgan boʻlsa, ikkinchidan, barcha holatlarda adresantning tinglovchi oldidagi nutqi mavjudligi[11] bilan aloqador hisoblanadi. Ijtimoiy muloqot strategiya va taktikani shakllantirishda muloqot vaziyati va nutq davomida baʼzi amaliy natijalar (masalan, shartnomani imzolash, loyihani amalga oshirish, birgalikda qaror qabul qilish) muvaffaqiyatga erishilgandan soʻng, adresat biznes hamkor boʻladimi yoki ommaviy auditoriyami, birinchi navbatda ishonchli muloqot strategiyasiga eʼtibor qaratiladi. Muloqotdoshlarning sifatleri muloqot tizimida qanchalik muhim oʻrinni egallamasin, har holda bu tizimning markazida kommunikantlarning ijtimoiy roli turadi. Muloqot ishtirokchilarining aynan shu xarakteristikasi nutqiy faoliyatning «qay darajada joriylanishiga obʼektiv va subʼektiv ravishda oʻz taʼsirini koʻrsatuvchi omil boʻlib xizmat qiladi»[12].

Dissertatsiyadan oʻrin olgan kommunikativlik va muloqot tushunchalarini ham farqlab oʻtish lozim. Kommunikativlik muloqotga nisbatan kengroq maʼnoga ega boʻlib, baholanishi, modellashtirilishi, boshqarilishi mumkin. Hozirgi informatsion jamiyatda boshqaruv tizimi kommunikativ modellar asosida quriladi. Muloqot jarayonini toʻgʻri tuzish orqali butun boshqaruv tizimini toʻgʻri yoʻlga qoʻyish, ijtimoiy masalalarni yechimini yengillashtirish mumkin. Kommunikativlik, shuningdek, maʼlumotlar almashish, maʼlumotlarni toʻgʻri talqin qilishda, maʼlumot yetkazishda til vositalari, nutq vositalarining samarali yoʻllarini topishga ham qaratiladi. Mazkur xatti-harakatlar kommunikativ strategiya tanlash orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun ham kommunikativ strategiya nutq faoliyati bilan uzviy bogʻliqlikka ega sanaladi. Kommunikativ strategiya faollashuvi nutqiy strategiyada yuzaga keladi. Nutq strategiyasi bevosita nutq vaziyati bilan aloqador boʻlib, nutqiy strategiya turli vaziyatlarda turlicha qurilishi mumkin. Muloqot jarayonida nutqiy strategiya muloqot kechimining samarali amalga oshirilishiga qaratilsa, siyosiy maydonda global masalalarni yechishga, iqtisodiy sohada moddiy foyda oʻzlashtirilishiga yoʻnaltiriladi. Taʼkidlash joizki, ijtimoiy kesimda kommunikativ strategiya nafaqat moddiy, balki maʼnaviy foyda olish uchun ham qoʻllanilishi mumkin.

Kommunikativ strategiya doimo nutq vaziyatidan kelib chiqqan holda rejalashtiriladi. Qoʻllanilgan strategiyaning samarali boʻlishi nutq vaziyatining adresant tomonidan boshqarilishini taʼminlaydi. Shuningdek, nutq vaziyati tahlili, baholanishi ham aynan adresant tomonidan amalga oshiriladi. Nutqiy strategiya esa butun muloqot jarayonida dialogning qurilishini taʼminlash maqsadida paydo boʻladi. Nutqiy strategiya maʼlum muloqot jarayoniga xos boʻlgan ijtimoiy, psixologik, emotsional xususiyatlar bilan bogʻliq boʻlib, soʻzlovchi yoki tinglovchilarning maqsad, istak-xohishlari asosida amalga oshiriladi. Nutqiy strategiya dialog yoki muloqot jarayonida nutqiy muomala modellari (oddiy salomlashish, formal suhbat usullari va shu kabilar) tarzida, shuningdek, nooddiy muloqot usullaridan (luqma tashlash, fraza, maqol, matal kabilar yordamida) foydalanish bilan hosil qilish mumkin. Umuman olganda kommunikativ strategiya tahlili quyidagilarni eʼtiborga oladi:

-kommunikativ vaziyat yuzaga kelishidan oldingi holat tahlili;

-muomala modelini belgilash;

-belgilangan model asosida muloqot yurishlarini rejalashtirish, nutq va muomala usullarini aniqlashtirish;

-strategiya tuzilishini maqsad va motivga moslashtirish;

-maqsad qilingan kommunikativlikka erishish.

“Muloqot inson psixologiyasi va fiziologiyasi bilan chambarchas bogʻliq hodisadir. Chunki har qanday nutq tafakkur bilan, tafakkur esa ruhiyat bilan bogʻliqdir. Tanani ruh boshqarib turadi. Demak, ruhga taʼsir

etgan har qanday narsa tanaga ham ta'sir etadi. Bularning hammasi muloqotning psixofiziologik aspektini tashkil etadi"[12]. Kommunikativ strategiya aniq muloqot vaziyatida strategiyani amalga oshirishga qaratilgan usullarni bajaruvchi taktika orqali amalga oshiriladi. So'zlovchi ongida mavjud bo'lgan va ko'zlangan kommunikativ maqsadga erishish imkonini beradigan nutqiy tuzilmalar majmuasi ushbu shaxsning pragmatik zahirasi va imkoniyatidir[2]. O'z navbatida, kommunikativ taktika muloqotning real o'zaro ta'siri, kechimi jarayonida qo'llaniladigan amaliy yurishlar majmui sifatida baholanadi. Kommunikativ taktika aniq vaziyatlarda mo'ljallangan maqsadga va natijaga erishilishda asosiy vazifani bajaruvchi nutqiy ifoda usulidir. Verbal muloqot jarayonida taktikaning amalga oshirilishini ta'minlovchi vositalar sifatida turli sathdagi nutqiy vositalar qo'llaniladi. O.S. Issersning fikricha, "...nutq harakati strategiyasi uzoq muddatli kutilayotgan natijalarga erishish maqsadida muloqot jarayonini barpo etishning barcha yo'nalishlarini qamrab oladi»[14]. Umumiy ma'noda nutq strategiyasi muloqotning aniq bir shart- sharoitlarini adresantning va kommunikatsiya jarayonida rejalashtirilgan reja va maqsadlarni amalga oshirilishining lisoniy usuli tushuniladi. Shunday qilib, nutq strategiyasi muloqot maqsadiga erishish uchun mo'ljallangan nutq harakatlar majmui shaklida ifodalanishi mumkin. Nutqiy strategiya kommunikativ maqsadga erishishga yo'naltirilgan murakkab nutqiy harakatlar majmuasi bo'lib, muloqotdosh shaxsidan kelib chiqqan holda muloqot jarayonini rejalashtirish[15], muloqot jarayonida muloqotdoshlarning o'zaro munosabatlari va nutqiy vaziyatda nutqiy strategiyani o'zgartirishga[16] olib kelishi mumkin. Ta'kidlash kerakki, kommunikativ strategiya faqatgina adresant tomonidan tuzilib qolmasdan, balki adresant tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin. Mazkur vaziyat adresantning so'zlovchi taklifi, ma'lumoti, buyrug'i kabilarni qabul qilishi, ayblovni qisman yoki to'laligicha tan olishining nutqiy kechim rejasini ifoda usullarini ishlab chiqilishi hamda taklif, buyruqga rad javobini berish, ayblovni tan olmaslik kabi pragmatik ifoda usullarini shakllantirishda yuzaga keladi. Ayblovni tan olmaslik, rad javobini berish usullari quyidagi til vositalarida ifodalanishi mumkin:

- ayblov borasidagi ma'lumotdan bexabarlik ifoda usulini qo'llash;
- ayblovni noto'g'ri yo'naltirilganligini isbotlashga qaratilgan ifoda;
- o'zini oqlash imkoniyatlarini ishga solish;
- taklifni amalga oshirishdagi imkoniyatsizligini namoyish etish (uning kompetensiyasiga kirmasligi, bajarishni qo'lidan kelmasligi va shu kabi bahonalar majmuini shakllantirish);
- o'sha paytda bajarish imkoniyatini yo'qligini namoyish etish (boshqa mashg'ulot bilan bandlikka yoki kattaroq lavozimdagi shaxs topshirig'iga ishora orqali);
- to'g'ri javobdan qochish (ha yoki yo'q) yo'llarini shakllantirish.

Xulosa. Mazkur hollarda muloqot initsiatori, ya'ni adresantning kommunikativ strategiyasi muvaffaqiyatsizlikka uchrashi va aksincha, adresantning kommunikativ taktikasi amalga oshishi mumkin. Ko'rinadiki, kommunikativ strategiya o'zaro muloqotni maqsadi asosida adresantga ta'sir etish modellarini nazariy va amaliy shakllantirish hisoblansa, nutqiy strategiya o'zaro muloqot kechimida nutq vositalari, lisoniy va nolisoniy usullarni qo'llash orqali amaliy natijaga erishish vositasi sifatida baholaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сафаров Ш. Лингвистика дискурса. Челябинск. ЧГИК. 2018. – С. 136.
2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, Давлат илмий нашриёти, 2008. – С. 82.
3. Баженова И.С. Эмоции, прагматика, текст. М.: Издательство «Менеджер», 2003. – С. 56.
4. Русакова О. Ф. Дискурс, политический дискурс, политическая дискурсология // Многообразие политического дискурса. Екатеринбург, 2004. – С. 23.
5. Арутюнова Н.Д. Практическое рассуждение и язык. Сб. : “Сущность, развитие и функции языка”. М: Наука, 1987. – С. 5- 12 (220 с).
6. Т. А. ван Дейк. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. 8. Лингвистика текста.М.: Прогресс, 1978. – С. 259-336.
7. Столнейкер Р. Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике Вып. Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985. – С. 419-438.
8. Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI. – М.: Прогресс, 1985. – С. 238-250.
9. Худойберганаева Д., Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б. 41.

10. Иссерс О. С. Речевое воздействие. - М.: Флинта: Наука, 2011. – С. 224.
11. Калинин К. Е. Коммуникативные стратегии убеждения в англоязычном политическом дискурсе : дис. канд. филол. наук. - Н. Новгород, 2009. – С. 83.
12. Мўминов С., Расулов Қ. Комуникантларнинг ижтимоий роли ва нутқий мулоқот ҳақида // Услубшунослик ва фразеологиянинг долзарб муаммолари. - Самарқанд: СамДУ, 2007. – С. 71.
13. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий - лисоний хусусиятлари. ДДА.-Т., 2000. – Б. 44.
14. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Омск: Изд-во Омск. гос. ун-та, 1999. – С. 157.
15. Ларина Т.В. Доминантне чертм английского вербального коммуникативного поведения // Филологические науки, 2007. № 2. – С 71-81.
16. Сухих С.А. Речевые интеракции и стратегии // Языковое общение и его единицы. – Калинин: КТУ, 1986. – С. 72

OGAHIYNING “TA’VIZ UL-OSHIQIN” DEVONIDA DINIY LEKSIKA

*Bobomurotova Saboxat Rustamovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ogahiyning “Ta’viz ul-oshiqin” devonida diniy leksikaga oid soʻzlarning berilishi haqida ma’lumotlar beriladi va xulosalar chiqariladi.

Kalit soʻzlar: din, tasavvuf, Rab, Haq, Haq Taolo, Tangri, Hizr, Sulaymon, Iso, jannat, doʻzax, iyd.

RELIGIOUS VOCABULARY IN «TA’VIZ UL-ASHIQIN» DEVON OF OGAHI

*Bobomurotova Sabokhat Rustamovna,
Researcher of Jizzakh State Pedagogical University*

Abstract. In this article, information is provided and conclusions are drawn about the giving of words related to the religious lexicon in Ogahi’s «Ta’viz ul-ashiqin» book.

Key words: religion, Sufism, Rab, Haq, Haq Taalo, God, Hizr, Solomon, Jesus, heaven, hell, Eid.

РЕЛИГИОЗНАЯ СЛОВАРЬ В «ТАВИЗ УЛ-АШИКИН» ДЕВОН ОГАХИ

*Бобомуротова Сабохат Рустамовна,
научный исследователь Джизакского государственного педагогического университета*

Абстракт. В данной статье представлена информация и сделаны выводы о даче слов, относящихся к религиозной лексике, в книге Огахи «Тавиз уль-ашикин».

Ключевые слова: религия, суфизм, Раб, Хак, Хак Таало, Бог, Хизр, Соломон, Иисус, рай, ад, Ид.

Kirish. XIX asrda Xivada yashab ijod etgan shoir Muhammad Rizo Ogahiy oʻzining asarlari bilan oʻzbek adabiyotida oʻz oʻrniga ega boʻlgan shoirdir, u turli janrlarda ijod qilgan va sheʼr yozish bilan birga tarixiy asarlar ham bitgan. “Ogahiyning diniy-ilohiy fikr-qarashlari islomiy tushunchalar, ayniqsa, Qurʼoni Karim taʼsirida shakllangani, shubhasiz. Uning tasavvufiy dunyo bilan bogʻlanishi Najmiddin Kubro tariqiga, balki undan oldinga ham uzayib borar. Ogahiy Alisher Navoiyning sheʼriyatdagi yoʻlini davom ettirgan eng sodiq izdosh va eng talantli shogirdidir. Uning “Ogahiy, kim topqay erdi sozi nazmingdin navo, Bahra gar yoʻqtur Navoiyning navosidan sanga” deyishi, shogirdlik eʼtiqodi va ehtiromining samimiy ifodasi edi...”[1].

Tasavvuf soʻzi “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da quyidagicha berilgan:

Tasavvuf [a. – jundan qilingan kiyim, poʻstin kiyish; sufiylik]. Islomda insonning ruhiy dunyosi toʻgʻrisidagi, uni ruhiy va axloqiy jihatdan komillik sari yoʻllovchi taʼlimot, diniy eʼtiqod; soʻfiylik[3]. Demak, tasavvuf – bu diniy eʼtiqod.

Ushbu soʻz “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati”da quyidagicha berilgan:

Tasavvuf – bu arabcha soʻz taʼsavvuf(un) shakliga ega (APC, 271); oʻzbek tiliga sad undoshini s undoshiga almashtirib qabul qilingan: taʼsavvuf □ tasavvuf; “soʻfiy boʻldi” maʼnosini anglatuvchi V bob taʼsavvufa feʼlidan (APC, 450) hosil qilingan masdar boʻlib (ATT, 196), “ilohiy kuchlarga ishonuvchi diniy eʼtiqod” (sufizm) maʼnosini anglatadi[4].

Din soʻzi “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da quyidagicha berilgan:

“Din” soʻzi “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da quyidagicha taʼriflangan. “Din [a.- eʼtiqod, ishonch]. Ilohiy kuchga, Xudoga ishonishga asoslangan dunyoqarash, tasavvur, urf-odat va marosimlar majmui”[3].

Ushbu soʻz “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati”da quyidagicha berilgan:

Din – bu arabcha soʻz boʻlib, dīn(un) shakliga ega (APC, 271); oʻzbek tiliga choʻziq ī unlisi i unlisiga almashtirib qabul qilingan: dīn □ din. Bu soʻz asli “itoat qildi” maʼnosini anglatuvchi dāna feʼlining “ilohiy kuchga sigʻindi” maʼnosi bilan (ATT, 142), “ilohiy kuchga asoslangan taʼlimot” maʼnosini anglatadi[5].

Diniy leksika deyilganda har bir tilda miflar va din taʼsirida shakllangan, keng qamrovga ega boʻlgan lugʻat qatlami tushuniladi. Diniy leksika har bir davr tilida oʻziga xos tarzda ifodalanadi. Bunday soʻzlar Ogahiy ijodida koʻplab uchraydi.

Diniy leksikaning oʻzini ham maʼlum mavzuiy guruhlariga boʻlish mumkin:

1. Yaratuvchiga murojaatlar;
2. Payg'ambarlarning nomlari;
3. Diniy joylar;
4. Diniy marosimlar.

1. Yaratuvchiga murojaatlar. Ogahiy devonining deyarli har bir g'azalida Allohga murojaat ifodalangan. Juda ko'p holatda Allohga murojaat "Yo Rab", "Tangri" so'zlari orqali, ayrim o'rinlarda esa Haq Taolo so'zi orqali ifodalangan:

Yo rab, ul xilvatki, ushshoq ahlidur mahram ango,

Doxil et mahzi karamdin bu hazinni ham ango [3].

Ushbu baytda Allohga "Yo rab" deb murojaat qilgan. Yo rab, oshiqalar ahlining mahramidan yashinishga menga shunday maxfiy joy berginki, toki, xolis marhamatingni menga daxldor qilgin.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da bu so'zlar quyidagicha izohlangan:

Rab(b) [a. – olloh, xudo; janob; hukmdor; xo'jayin] din. Xudo, tangri, parvardigor[3].

Ushbu so'z etimologik lug'atda quyidagicha keltirilgan:

Rab(b) – bu arabcha so'z rabb(un) shakliga ega (APC, 281); "parvarish qildi" ma'nosini anglatuvchi rabba fe'lining I bob masdari bo'lib (APC, 281), to'g'ri ma'nosida "xo'jayin" ma'nosini, ko'chma ma'noda esa "tangri" ma'nosini anglatadi[3].

Tangrig'a aylab tavakkul, qil qanoatin shior,

Ikki olamda kerak bo'lsa agar izzat sango [59].

Ushbu baytda esa Allohga Tangri deya murojaat qilgan. Agar senga ikki olamda ham izzat kerak bo'lsa, ikki dunyo baxt-saodatiga erishishni xohlasang, yaratgan zotga tavakkal qilib, qanoatni, sabr-bardoshni o'zingga shior qil.

Tangri so'zi izohli lug'atda quyidagicha berilgan:

Tangri [mo'g'. Тəngər – osmon; xudo] Olloh, Xudo, parvardigor[3].

Ushbu so'z Navoiy asarlari lug'atda quyidagicha berilgan:

Tangri – xudo, tangri[2].

Haq taolo o'z kalomida dedi ufu bi ahd,

Borchag'a lozimdur etmak ahdig'a amdo vafo [3].

Bu baytda Haq taolo deya murojaat qilingan. Alloh o'zining kalomida ahd qilib aytdiki, agdiga vafo qilmoq barchaga farzdir.

Haq va taolo so'zlari izohli lug'atda quyidagicha keltirilgan:

Haq [a. – to'g'ri, rost, chin, haqqoniy; huquq; adolat; maj. xudo].

1. Haqiqiy holatga mos; haqqoniy, rost.
2. Haqiqiy holat; haqiqat.
3. Shaxs bildiruvchi so'zlar bilan qo'llanib, haqiqatning shu so'z bildirgan shaxs tomonida ekanini bildiradi.
4. Biror narsa, ish-harakat uchun qonuniy bo'lgan, talab, tartib-qoidaga to'g'ri keladigan asos, erk-imkoniyat; huquq.
5. Huquq, qonun va sh.k. yuzasidan biror kimsa yoki narsaga tegishli hissa, to'lanadigan yoki olinadigan narsa.
6. Ish, mehnat, xizmat evaziga to'lanadigan pul yoki boshqa narsa.
7. Din. Xudo, olloh, tangri, parvardigor (xudoning sifatlaridan biri). Haq taolo.
8. (3-sh. Egalik shakli – haqi, haqqi). Biror gap, fikrning o'zi bog'lanib kelgan so'z anglatgan so'z anglatgan shaxs, narsa va sh.k. ni o'rta qo'yib angalayotgani ma'nosini bildiradi[2].

Ushbu so'zlar etimologik lug'atda quyidagicha keltirilgan:

Haq – bu arabcha so'z haqq(un) shakliga ega (APC, 184); o'zbek tiliga hoyi hutti undoshini h undoshiga almashtirib, so'z oxiridagi qq tovushlaridan birini tashlab qabul qilingan: haqq □ haq; haqqa fe'lining "haqiqat, chin bo'ldi" ma'nosi bilan (APC, 184); hosil qilingan I bob aniq nisbat sifatdoshi bo'lib, arab tilida "chin, haqiqat" ma'nosini anglatadi (APC, 184); bu so'z ЎТЇЛДagi (II, 692) haq so'zining birinchi ma'nosiga to'g'ri keladi.

Taolo – bu arabcha so'z asli ta'ālīn shakliga ega (APC, 536); o'zbek tiliga cho'ziq fathali ayn tovushini â tovushiga, so'z oxiridagi in qismini â tovushiga almashtirib qabul qilingan: ta'ālīn □ taālā (taolo); ko'p ma'noli tālā fe'lining "yuksak bo'ldi" ma'nosi bilan (APC, 536); hosil qilingan VI bob masdari bo'lib, yuksaklik ma'nosini anglatadi; bu so'z anglatgan belgi Olloga nisbat berilib, Ollo taolo

birikmasi tarkibida ishlatiladi.

2. Payg‘ambarlarning nomlari. Ogahiy devonida juda ko‘plab payg‘ambarlarning, jumladan, Sulaymon, Iso, Ilyos, Yusuf, Ya‘qub, Ayyub, Odam alayhissalom nomlarini uchramiz. Devonda Sulaymon payg‘ambarning nomlari 7 marta, Iso alayhissalomning nomlari 19 marta qo‘llangan.

Davlati vaslidin el ichra Sulaymonlig‘ topib,
Halqai baxti qavi ilkimda xotamdur mango.

Qo‘limdagi muhr o‘yib tushirilgan uzugimga kuchli sadoqatligimdan davlatimga, mamlakatimga bog‘lanib, el ichida Sulaymonlig‘ topdim.

Sulaymon so‘zi etimologik lug‘atda quyidagicha berilgan:

Sulaymon – bu so‘z miloddan oldingi I asrda yashab, o‘sha davrdagi qudratli Isroil davlatining podshosi bo‘lgan kishining ismi bo‘lib, asli Shelomo shakliga ega bo‘lgan, keyinchalik Solomon shaklida talaffuz qilingan (Malaya ensiklopediya, VIII, 743); arab tilida bu ism tovush jihatdan o‘zgartirilib, Sulaymon shakliga o‘tgan (APC, 371), o‘zbek tiliga shu tovush tuzilishi bilan qabul qilingan.

Ilyos-u Xizr hamrahi iqbol-u baxtdek,

Davlat bila qo-yu taraf o‘lsa xirom ango [4].

Ilyos – Xizr alayhissalomlarning hamrohi, ya‘ni yo‘ldoshi baxt-iqbol bo‘lganligi uchun, davlat qaysi tarafda bo‘lsa ham unga tomon yuradi.

Ilyos va Xizr so‘zlari Navoiy asarlarining izohli lug‘atida quyidagicha berilgan:

Ilyos – a. Xizrga o‘xshash obihayot ichib, mangu tirik, deb faraz qilingan payg‘ambar (Xizr quruqlikda, Ilyos esa suvda kishilar hamrohi deyiladi)[2].

Xizr – a. afsonaga ko‘ra “obi hayvon” (tiriklik suvi)ni izlab topgan va undan ichib, doimiy tirik yurgan bir payg‘ambarning nomi. Kishilarga yo‘ldoshlik bilan mashhur[2].

Shakar demak g‘alatur la‘lingga jonbahshliq ichra,

Qachon Iso-u Maryam mu‘jizin shakkar qilur paydo.

Sening labingni shakar deyish g‘alati, sababi shakarning faqat shirasi bor. Labing esa nafaqat shirin, balki, unda hayot beruvchi xususiyat bor. Xuddi, Iso-yu Maryamning o‘likni tiriltiruvchi mo‘jizasi singari.

Iso so‘zi Navoiy asarlarining izohli lug‘atida quyidagicha berilgan:

Iso, Iyso – a. Xristianlar payg‘ambari (she‘rda ko‘pincha o‘likni tirgizuvchi kuch timsoli sifatida ishlatiladi)[2].

Odam qoshida iblis erkanmu va yo yorim

Olida raqib otlig‘ badtarmu ekan oyo.

Agar ko‘rsa edi Yusuf malohatlig‘ jamolingni,

Der edi sidq ila: “Ruxsori toboning‘a sallamno”.

Muqaddas kitoblarda keltirilishicha, Yusuf alayhissalom go‘zallikda tengsiz bo‘lganlar. Shunga nisbat berib, shoir yorining husn-jamolini Yusuf alayhissalomdan ham go‘zal ekanligini ta‘riflagan. Agar Yusuf sening malohatli jamolingni ko‘rganda, samimiyat bilan “go‘zalligingga tasanno” der edi. Yor go‘zalligi o‘ta mubolag‘ali ta‘riflangan.

Xiradur sansiz ko‘zim ko‘rguz yuzingnikim, erur

Ko‘rsa Yusufning jamolin diyda Ya‘qub xo‘b.

Hech kim mandek to‘za olmas jafo-u javringg‘a

Kim, balo anvo‘ig‘a sabr etkali Ayyub xo‘b.

Xuddi Yusufning jamolini ko‘rganda Ya‘qubning ko‘zi yorishgandek, gar yuzingni ko‘rsatgin, sensiz ko‘zim xiradir. Sening berayotgan azoblaringga hech kim mendek bardosh bera olmaydi. Turli-tuman balolarga sabr etgan Ayyub alayhissalom singari.

Ki ko‘b rahravni nokom o‘tkaribdur,

Na topti Nuh maqsudin na Yofis.

Nuh – a. uzoq umr ko‘rgan deb faraz qilinadigan payg‘ambar nomi[2].

3. Diniy joylar. Devonda diniy makonlarga alohida e‘tibor qaratilgan. Jumladan, jannat, do‘zax, ka‘ba kabi joy nomlari keltirilgan. Ayniqsa, jannat so‘zini juda ko‘p uchramiz. O‘z-o‘zidan shuni anglashimiz mumkinki, har bir mo‘min banda singari Ogahiyning ham jannatni orzu qilgani, unga erishish uchun farz amallarni bajarishga harakatini ko‘ramiz. Ogahiyning “Yor hamdamdur mango” g‘azalida jannatni qanchalik xohlaganligini anglash qiyin emas.

Istabon jannatnikim, ul gul bahori husnidin,
Bazmi ishrat gulshani sarsabza hurramdur mango [2].

Baytda yorning go'zalligini ifodalashda gul fitonimidan foydalangan. Bizga ma'lumki, bahorda tabiat singari insonlar ham yanada chiroyli bo'lib ketadi. Ogahiy ham shuni nazarda tutib, har qanday bazm gulshanidagi hurramlikdan, yorning bahoriy husnidan, gul kabi go'zalligidan jannatni istaydi. Diniy kitoblarda Jannatning nihoyatda go'zal, judayam hushbo'y iforli joy ekanligi ta'riflanadi.

Jannatda doimiy chanqoqni qondiruvchi Kavsar suvi borligi haqida ham ushbu g'azalda aytilgan.

Jannat so'zi izohli lug'atda quyidagicha berilgan:

Jannat [a. – behisht; bo'ston, serbog' daraxt, bog']. 1. Din. Begunoh, taqvodor kishilar u dunyoda yashaydigan rohat-farog'atli joy, behisht. 2. Ko'chma. Hamma narsa muhayyo bo'lgan, obod, rohatbaxsh, xushmanzara joy[3].

Ushbu so'z etimologik lug'atda quyidagicha berilgan:

Jannat – bu arabcha so'z çannat(un) shakliga ega (APC, 141); asli “yashirdi” ma'nosini anglatuvchi çanna fe'lidan hosil qilinib, “bog'” ma'nosini anglatuvchi çann(un) masdarining (APC, 140) “yakka”, “bir dona” ma'nosini ifodalovchi -t (ta marbuta) qo'shimchasi bilan hosil qilingan shakli bo'lib (ATF, 373), arab tilida al çannatu tarzida al aniqlik artikli bilan ishlatilib, “begunoh kishilarning ruhi narigi dunyoda rohat-farog'atda yashaydigan makon”, “bihisht” ma'nosini anglatadi; o'zbek tiliga bu so'z aniqlik artiklisiz qabul qilingan. O'zbek tilida Jannat so'ziga “joy”, “maskan” ma'nosini anglatuvchi arabcha makon so'zini qo'shib, jannatmakon tarzida ishlatish o'rinli emas[4].

Yuz uzra tabassumlig' lablarmu ekan, yohud

Jannat aro mavj urg'on kavsarmu ekan oyo.

Bunda insonning tabassumli lablari yuzining go'zalligiga yanada go'zallik ulashadi, go'yo Jannatning salqinligiga, serjiloliga mavj urgan kavсар yanada orom baxsh etgani singari juda yoqimli tuyuladi.

Kavsar so'zi izohli lug'atda quyidagicha berilgan:

Kavsar [a. serob, mo'l; jannatdagi daryo nomi] Islom dini e'tiqodiga ko'ra jannatdagi g'aroyib daryo yoki hovuzning nomi[3].

Sening bila gar esam bog' erur manga do'zax,

Valek do'zax o'lur sandin oyr-u bog' mango.

Agar sen bilan bo'lsam, hatto do'zax ham menga bog' bo'lib tuyuladi. Lekin, sen yonimda bo'lmasang bog' ham men uchun do'zax bo'ladi.

“O'zbek ilining izohli lug'at”ida do'zax so'zi quyidagicha berilgan:

Do'zax [f. jahannam]. 1. Diniy tasavvurga ko'ra: o'lgan, din talablarini bajarmagan gunohkor bandalar oxiratda abadiy jazolanadigan joy; jahannam. 2. Ko'chma. Kishini ortiq azob-uqubat va mushkul ahvolga soluvchi sharoit, muhit, holat[3]. Ushbu so'z etimologik lug'atda quyidagicha berilgan:

Do'zax – bu so'z asli [duzax] shakliga ega bo'lib, “badaxloqlik”, “buzg'unchilik” ma'nosini anglatgan (PPC, 229); shu ma'nodan “narigi dunyoda gunohkor bandalar abadiy azoblanadigan joy”, “jahannam” ma'nosi o'sib chiqqan (PPC, 229; ЎТДЛ, I, 241). Bu ot tojik tilida do'zax tovush tarkibiga ega (ТЖРС, 143), o'zbek tiliga shu shakli olingan[4].

Yuz yil etsa say'yi etmas Ka'bai maqsudig'a,

Etmadi har kimki onda qasdi ihrom aylagach.

4. Diniy bayram. Islom dinida faqat hayit bayrami borligi bizga ma'lum. Ogahiy ijodida ham hayit bayramiga alohida e'tibor qaratilgan.

Jamoling partavidin iyd subhidek munavvar qil,

Qororg'on kulbam ichra mehri anvardek maqom aylab.

Jamoling shulasi go'yo iyd tongidek nur sochganidan, qorong'i kulbanga quyoshning eng zarrin nurlari sochilgandek charog'on, nurli bo'ladi.

Iyd so'zi izohli lug'atda quyidagicha berilgan:

Iyd [a. – bayram, hayit] diniy bayram; hayit[3].

Ushbu so'z etimologik lug'atda quyidagicha berilgan:

Iyd – bu arabcha so'z ʻiyd(un) shakliga ega (APC, 548); o'zbek tilida kasrali ayn tovushini i tovushiga almashtirib talaffuz qilinadi. Bu so'z asli ʻāda fe'lining (APC, 548); “bayram qildi” ma'nosidan hosil

qilingan masdar bo‘lib (УАЯ, 568), arab tilida “bayram” ma’nosini, o‘zbek tilida esa “hayit” ma’nosini anglatadi[4].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, shoirning ko‘plab g‘azallarida Allohga murojaat qilganligiga, payg‘ambarlarning nomlarini bir necha marta keltirganligiga yuqoridagi baytlardan ham guvoh bo‘ldik. Ayrim o‘rinlarda Yo rab, boshqa g‘azallarida Tangri, Haq, Haq Taolo shaklidagi yaratuvchiga murojaatini ko‘rib chiqdik. Muhammad Rizo Ogahiy devonida diniy leksikaga oid so‘zlarni uning har bir g‘azalida uchratamiz. “Ogahiy tasavvuf shoiri emas, u tasavvufning muhibi. U tasavvufiy hayot go‘zalligi va haqiqatlariga muhib nazari bilan qaragan... Ogahiyning she‘riyati – tasavvuf bilan aloqador she‘riyat”[1].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Haqqulov I. “M.R.Ogahiyning o‘z.mumtoz ad.da tutgan o‘rni” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani. – T.: 2020-yil 20-may. – B.10.

2. Navoiy asarlari lug‘ati. Aliшер Navoiy asarlarining ўн беш томлигига илова. Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. – Тошкент, 1972. 784 бет.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. I том – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. 680 бет.

8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II том. – Тошкент: Университет, 2003. 600 бет.

9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III том. – Тошкент: Университет, 2003. 283 бет.

RUS VA O'ZBEK ESSELARIDA QO'LLANILADIGAN STILISTIK VOSITALARNING TASNIFI

*Ergashev Aslbek Hamzayevich,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
Rus tili va adabiyoti o'qitish metodikasi kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada rus va o'zbek esselarida qo'llaniladigan stilistik vositalarning tasnifi haqida so'z boradi. Maqola mazmunini ochib berish maqsadida o'zbek va rus tillaridagi esse tushunchasi, ularning turlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar; esse, rus tili, o'zbek tili, stilistik vositalar, badiiy adabiyot

КЛАССИФИКАЦИЯ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЭССЕ

*Эргашев Аслбек Хамзаевич,
Чирчикский государственный педагогический университет, Преподаватель кафедры
методики преподавания русского языка и литературы*

Абстракт. В статье говорится о классификации стилистических средств, используемых в русском и узбекском очерках. В целях раскрытия содержания статьи рассматривается понятие эссе на узбекском и русском языках и их виды.

Ключевые слова; эссе, русский язык, узбекский язык, стилистические средства, художественная литература

CLASSIFICATION OF STYLISTIC DEVICES USED IN RUSSIAN AND UZBEK ESSAYS

*Ergashev Aslbek Hamzayevich,
Chirchik State Pedagogical University,
Teacher of the Department of Teaching Methodology of Russian Language and Literature*

Abstract. The article talks about the classification of stylistic tools used in Russian and Uzbek essays. In order to reveal the content of the article, the concept of essay in Uzbek and Russian languages and their types are discussed.

Keywords; essay, Russian language, Uzbek language, stylistic tools, fiction

Kirish. O'zbek va rus asar mazmunining tarkibiy qismlarini o'rganish adabiy tanqidiy inshoning tuzilishi va faoliyati bilan bog'liq ba'zi jihatlarni aniqlash imkonini beradi. Har bir matn yozilishi yozuvchi, o'quvchi yoki boshqa uchinchi shaxsning ehtiyojiga asoslangan bo'lib, ushbu ehtiyoj goya va janr tanlash uchun asos bo'ladi. Shu bilan birga, og'zaki muloqotning ko'plab original janrlari janr modeli doirasida sezilarli darajada rasmiy moslashuvchanlik bilan (masalan, turli xil so'rov, maslahat, rad etish shakllari va h.k.) ajralib turib o'zgarishlarga moyil bo'ladi.

Bu muloqotning pragmatik tuzilishi elementlarining shaxsiy mazmunining beqarorligi bilan bog'liq. O'z navbatida, bunday beqarorlik ko'plab omillarga, jumladan, suhbat ishtirokchilarining jinsi, yoshi, ma'lumoti, ijtimoiy mavqei, shuningdek, hozirgi va oldingi matndagi sharoitlarga bog'liq. Ayrim an'anaviy yozma muloqot shakllari, masalan, rasmiy va ishbilarmonlik matnlari, belgilangan qoidalar va tuzilishlar bilan qat'iy nazorat qilinadi va yozuvchi ularga rioya qilishi shart. Ular ma'lum bir janrlarga xos bo'lgan aniq va o'zgarmas formaga ega. Biroq shunday janrlar ham, ular ko'proq erkin va ijodiy deb hisoblangan bo'lsa-da, to'liq cheklovlardan xoli emas — ularning o'z belgilangan chegaralari va nutqiy ta'sir usullari, shuningdek o'z «janr xususiyatlari» bor.

Shumunosabat bilan rus va o'zbek esseistikasida ishlatiladigan uslubiy vositalarning klassifikatsiyasiga e'tibor qaratish lozim. Xususan, janr tadqiqotchilari doimo esselardagi til aks ettirishining nisbatan yuqori darajasini ta'kidlashadi, bu esa «xabardorlik, o'z lingvistik xulq-atvorini va jamiyat tilini tushunish».

Katta tushunchali rus tili lug'ati esseni «adabiy, falsafiy, ijtimoiy va boshqa muammolarni sistematik ilmiy ko'rishda emas, balki erkin shaklda muhokama qiluvchi esse» sifatida ta'riflaydi. Erkin shakl esa erkin til vositalarini tanlashni taklif qiladi. Boshqacha aytganda, esseda ma'lum bir «til ozodligi» mavjud, va uning uslub xususiyatlari «obrazlilik, aforistika, sub'yektivlik, suhbat nutqini takrorlashga

yo‘naltirish»dir. Shunday qilib, Katta tushunchali lug‘at va «Qisqa adabiy ensiklopediya» esse tili va uslubining o‘ziga xos jihatlarini birinchi yaqinlashuvdayoq ta’kidlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

O‘zbek adabiyotshunosligida janrning akademik tavsifi «Adabiyotshunoslik lug‘ati»da berilgan va shunday deyilgan: «ESSE (fransuzcha essai - tajriba, sinab kurish) - muallifning u yoki bu masala (muayyan vokea va hodisa, xayotiy xolat va sh.k.) buyicha shaxsiy mulokhazalari bayon kilinuvchi nasriy asar adabiy janr. E.ning kompozision kurilishiga xam, tematik tomoniga xam cheklovlar kuyilgan emas, u muallifga uz fikr-muloxazalari, kechinmalarini tom ma’nodan erkin ifodalash imkonini beradi. Tematik jixatdan tarixiy, biografik, adabiy-tankidiy, ilmiy-ommabop kurinishlarga ega bulgan. E.ga xos yana bir xususiyat shuki, u kuyilgan masalaning tugal yechimini takdim etish da’vosini kilmaydi, masala muallif xayotiy tajribasidan kelib chikkan xolda, uning ongiyu kalbidan utkazib yoritiladi. Shu bois E. markazida muallif shaxsi turadi, bayon kuzga yakkol tashlanuvchi sub’yektiv buyokdorlikka ega buladi. Mutaxassislar essening mustakil adabiy janr sifatida shakllanishi XVI asrga tugri keladi deb xisoblaydilar va buni fransuz adibi M.Monten (1533 - 1592) faoliyati bilan, janrning nomini esa uning 1580 yilda chop etilgan «Essays» (Tajribalar) asari bilan boglaydilar. Ayni chogda, essega xos elementlar bunga kadar xam bulgani, jumladan, ularni antik davr adibi Lukian nutklarida kuzatish mumkinligini ta’kidlaydilar. Essega xos xususiyatlar Shark adabiyotida, xususan, uzbek adabiyotida xam kadimdan mavjud (masalan, Navoiy. «Maxbub ul-kulub»). Shuni xam kayd etish joizki, esse tabiatiga xos erkinlik uning rivojiga nafakat professional yozuvchilar, balki boshka soxa kishilari (olimlar, faylasuflar va b.) ning xam sezilarli xissa kushishiga imkon berdi. Essega xos xususiyatlar sunggi davr adabiyotidagi boshka janrlar strukturasi xam uz ta’sirini kursatdi, ayrim yunalishlarning esa (postmodernizm) ustuvor belgilaridan biriga aylandi. Xozirgi uzbek adabiyotida Sh.Xolmirzayev, O.Muxtor, X.Davron, X.Sultonov kabi ijodkorlar, shuningdek, M.Kushjonov, O.Sharafiddinov, U.Normatov, N.Karimov kabi adabiyotshunoslarning E. janridagi asarlari kitobxonlar orasida mashxur»[4].

Yuqoridagi tavsif esse janrining asosiy mezonlarini taqdim etadi, bu lug‘at mualliflari tomonidan ushbu masala bo‘yicha batafsil tahlilni ko‘rsatadi.

O‘ziga xos uslubiy xususiyatlarga bag‘ishlangan turli janrlardagi bosma nashrlarga bag‘ishlangan ishlar soni kam. Shunday qilib, ocherk poetikasi haqida G.V. Kolosov, M.S. Cherepaxov, N.I. Glushkovlar yozgan bo‘lsa, reportaj uslubini haqida — G.Ya. Solganik, felyeton haqida — L.G. Kayda yozgan, publisistikaning tasviriy resurslariga M.I. Styuflyayeva, D.P. Vovchok, Ye.I. Jurbinalar ham murojaat qilganlar. Odatda, ko‘rsatmalar summasi sifatida qo‘llanma tuzish imkonsizligiga tayanib, mualliflar jurnalistlar tomonidan yo‘l qo‘yiladigan xatolar ro‘yxatini sanab o‘tishga e’tibor qaratadilar, janrga qarab, turli nutq vositalaridan foydalanishga bog‘liqligini ta’kidlashadi.

Esse nazariyasi rus va o‘zbek adabiyotshunosligida kam sonli ilmiy ishlar bilan ifodalangan, esse matnlarining tili va uslubiy tahlili amalda cheklangan. Shunday qilib, esseist V.Kantorovich «bizning badiiy publisistikamiz ko‘pincha Yevropacha «esse»ga yaqinlikni ochib beradi»[7], deb ta’kidlab, esseda maqsadli og‘zaki o‘yin haqida gapiradi. U shuningdek, esseistik uslubni yozuvchining yozish mahorati sifatida tasvirlaydi.

Esse matnini yaratishda asoslanadigan usullarning batafsil klassifikatsiyasi N.L. Mishatinaning maqolasida bor, u yerda ushbu janrni yozma nutqni o‘rganish vositasi sifatida taklif qilinadi. N.L. Mishatinaning ajratib ko‘rsatgan essening uslubiy xususiyatlari tizimi iqtibos olish usullari, ritorik savollar, taqqoslashlar, antiteza, assosiativ «chekinishlar», dialogik vaziyatni modellashtirishni o‘z ichiga oladi[2].

Esse matnining uslubiy belgilariga kengaytirilgan tavsif I.S. Alekseyevaning kitobida taklif etilgan[6]. Unda esse tarjimasining xususiyatlarini hisobga olingan. Muallif til va uslubning quyidagi xususiyatlarini taklif qiladi: yuqori leksika va argo so‘zlarning aralashmasi, emosional-baholash leksikasidan faol foydalanish, frazeologizmlarning yuqori chastotali ishlatilishi, muallifning yangi so‘z yaratishlari, sintaksik parallelizm, inversiya, parsellyasiya.

N.B. Rujenseva adabiy-tanqidiy esseni tahlil qilar ekan, uning assosiativ foni, polistilizmi, intertekstualligi kabi xususiyatlarini kayd etadi[2], A.V. Yakunov essening mazmunan va shaklan belgilarini ajratib ko‘rsatadi, ular orasida stilistik belgilar ham bor: kompozisiyaning mozaikaligi, paradigmatic tashkiloti, assosiativligi, nonkollokviyal suhbatdoshligi va boshqalar[1].

Zamonaviy matbuotdagi esse matnlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, polistilizm — uning tilining

yetakchi xususiyatidir. Biroq olimlar tomonidan tanlangan atama muvaffaqiyatsizdir, chunki bu yerda turli uslublar elementlarining formal aralashuvi haqida emas, balki ularning o'zaro ta'sir va o'zaro kirib borishi haqida so'z bormoqda. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, «diffuziya» fizik atamasi mazkur usulning mohiyatini aniqroq aks ettiradi.

Esse janrini tadqiq qilish uning bir nechta asosiy stil xususiyatlarini ajratib ko'rsatishga imkon berdi. Emosional-baholash leksikasining mavjudligi (standart va ekspressiyaning aniq almashinuvi), polistilizm, assosiativlik, suhbatlashishga yo'l qo'yish, an'anaviy bo'lmagan kompozitsiya, noyob sintaksis va boshqalar.

Qoida tariqasida, esseistik matnlarda stilistik «pastlik» bilan tavsiflangan kontekstda stilistik «yuqori» lug'at mavjud yoki aksincha. Bu usul matnga til birliklarining turlicha uslublarini birlashtirish natijasida maksimal ifodaviylik beradi. Esseistik fakt yoki hodisani tasvirlayotganda, ushbu voqealarning xarakteriga yoki emosional foniga mos keladigan tildan foydalanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Esse janriga mos termin tanlash imkoniyatini ko'rib chiqsak, bu janrda so'zlashuvchanlik funksional uslub emas, nafaqat leksikani, balki sintaksisning xususiyatlarini, xususan ellipsis, inversiya, parsellyasiyadan foydalanishni ham o'z ichiga olgan til materialining bir qismini tashkil qiladi deb o'ylayman.

Tahlil va natijalar

Esseda uch xil dialoglashtirish usuli ko'rsatilishi mumkin:

- muallif, aniqrog'i, guvohi bo'lgan dialogni takrorlash. Bu usul o'quvchini matnda tasvirlangan voqealarning «guvohi»ga aylantirish imkonini beradi, bu essenini jurnalistika janrlarining ma'lumotnoma turlariga yaqinlashtiradi:

- suhbatdoshga murojaat qilish -suhbatdosh-o'quvchiga (ot yoki fe'l shaklida) bu, albatta, murojaat qiluvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi kommunikativ harakatning samaradorligini oshiradi:

- muallifning o'z-o'zi bilan dialogi, savol-javob birligi yoki epilemma — bu ritorik usul, bunda orator o'ziga o'zi e'tiroz bildiradi va keyin bu e'tirozga javob beradi. Shunday qilib, esseistik auditoriyaga haqiqat faktlari ustida fikrlash natijasini emas, balki o'sha jarayonni taklif qiladi. Va o'quvchi muallifning tashqi refleksiya sifatini emas, ichki refleksiya sifatini «guvohi»ga aylantiradi.

Elliptik qurilma esse tilini tadqiqotchilari tomonidan ajratib ko'rsatilmagan, lekin u sintaksisning bir usuli sifatida taxmin qilinadi[6]. Ellipsis bu- aytilishning tashlab yuborilgan elementini berilgan kontekst yoki vaziyatning oson tiklanishi»[3].

Vizual ravishda, ellipsning «buzilgan» jumalari muallifning intonatsiyasini aniq aks ettiradi va uni grafik jihatdan ko'rsatish uchun mo'ljallangan[5]. Jumlaning intonasion bo'linishi, bizning fikrimizcha, murojaat qiluvchining kommunikativ aktning manziliga yuborilgan ma'lumotlarning samaradorligi va mavjudligiga ishonchining belgisidir.

Parsellyasiya — bu jumla tarkibining shunday bo'linishiki, «gapning mazmuni bir emas, balki ikki yoki bir necha intonasion-ma'noli nutq birliklarida, bir-biridan ajratuvchi tanaffusdan keyin ketma-ket amalga oshiriladi»[4].

Bizning fikrimizcha, muallif o'quvchi e'tiborini qandaydir fakt yoki mulohazaga jalb qilish maqsadida parselatsiyadan foydalanadi, matnda bu fikrni grafik tarzda ta'kidlaydi. Ritorik savol - bu «javobi kutilmaydigan savol ko'rinishidagi tasdiqlash yoki rad etish»[4].

Zamonaviy lingvistikada ritorik savollarni tasniflashning bir necha turlari mavjud bo'lib, ular esse janrida asos topgan. Rozental D.Ye. ritorik savollarni so'zlash intonatsiyasi bo'yicha, savol-javob seriyasining tarkibida ishlash bo'yicha, shuningdek, murojaat etilgan qabul qiluvchi turi bo'yicha ajratib ko'rsatishni taklif qiladi. Murojaat aniq suhbatdoshga, qabul qiluvchisiz bo'lishi yoki muallifning o'ziga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin[4].

Shunday qilib, yuqoridagi tasnif XXI asr boshlarida zamonaviy esse yozishga xos bo'lgan bir qator stilistik uslublarni aks ettiradi. Ushbu tasnif to'liq emas va, albatta, uni to'ldirish va tuzatish mumkin.

Adabiy-tanqidiy esseda mualliflar ko'pincha tasodifiy yozuvchilarni emas, balki o'z ijodida chuqur va ba'zida to'liq anglanmagan ma'nolar va imkoniyatlarni mujassamlashtirgan yozuvchilarni tahlil qilishni afzal ko'rishlarini ta'kidlash lozim. Bu Gogol, Dostoyevskiy, Chexov kabi mualliflarga va Kumush Asr shoirlariga nihoyatsiz qiziqishning sababini tushuntiradi. Adabiy-tanqidiy esse tuzilishida ayniqsa muhim rol o'ynaydigan muallif, intellektual va hissiy faollik bilan to'lgan shaxsdir. Esse muallifi faqat fikrlash uchun mavzuni va unga o'z munosabatini tanlamaydi, balki u o'quvchiga murojaat qiladi, u bilan aloqa o'rnatadi, o'z nuqtai nazarini yetkazish uchun yozma aloqaning barcha imkoniyatlaridan foydalanadi.

Esse tuzilishining murakkabligi va muallif tomonidan bajariladigan turli funksiyalar, shuningdek, uning o'quvchi bilan aloqa o'rnatish va unga ta'sir o'tkazish istagi, polifonik ta'sirni keltirib chiqaradi, muallifning monologini dialog bilan to'ldiruvchi «ovozlarning musiqiy kompozitsiyasi»ni yaratadi, bu esa o'quvchida matn yaratuvchisi – bitta odam bilan emas, balki turli davrlarda mavjud bo'lgan ko'plab kaxramonlar bilan suhbatlashayotgandek tuyg'u uyg'otadi.

Adabiy-tanqidiy esseda asosiy rolni assosiativ matn osti mazmuni o'ynaydi, u janrning muhim elementi hisoblanadi. Boshlang'ich matnda qisqartirilgan, lekin ko'p ma'noli ma'nolar va bog'lanishlar mavjud, va esse yozuvchisining vazifasi – o'quvchining assosiativlarini boshqarish, uning fikrlarini istalgan yo'nalishda yo'naltirish. Nutq tuzilishi jihatdan, adabiy-tanqidiy esse matn elementlarining barqaror to'plami tashqi kontekstga va muallifning noyobligiga qarab turlicha bo'lishi mumkin bo'lgan elementlar bilan farq qiladi. Ushbu janrning xususiyati – polistilizm bo'lib, u ilmiy, publisistik, badiiy va, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, uning soddalashtirilgan, kundalik ijrosidagi suhbat stilini qo'shgan holda turli stil elementlarining aralashmasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Канторович В. Заметки писателя о современном очерке. М., 1973.
2. Краткая литературная энциклопедия. М., 1975.
3. Вовчок Д.П. Стилистика газетных жанров. Свердловск, 1979; Глушков Н.И. Очерковая проза. Ростов н/Д, 1979; Журбина Е.И. Теория и практика художественно-публицистических жанров. М., 1969;
4. Розентал Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1985.
5. Большой толковый словарь русского языка. СПб., 1998.
6. Алексеева И.С. «Профессиональный тренинг переводчика» СПб., 2001.
7. Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. М., 2003.
8. Мишатина Н.Л. Работа с художественным концептом как средство речевого развития школьника // Русский язык в школе. 2006. № 3.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TAQLIDIY SO'ZLARNING USLUBIY O'ZIGA XOSLIGI

Haydarov Anvar Askarovich
(Buxoro davlat universiteti professori)

Alimova Mubina Murodjon qizi
(I bosqich magistranti)

Annotatsiya: Ushbu maqolada taqlidiy so'zlar va tovushlar uslubiy jihatdan tahlil qilinib, ularning ingliz va o'zbek tillaridagi badiiy-ifodaviy xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi. Maqola taqlidiy so'zlar va tovushlar qo'llanilgan shakllarining tahlilini taqdim etadi va ularning badiiy-ifodaviy xususiyatlari haqida tushunchalar beradi. Ingliz tilida taqlidiy so'zlar va tovushlar adibning tilida ijodiy ifodaviy vositalar sifatida ishlatiladi, shuningdek, o'zbek tilida ham shaxsning ma'naviy aloqasini ifodalashda muhim rollarni o'zlashtiradi.

Kalit so'zlar: poetik nutq, qo'ng'iroqlar, alliteratsiya, pauza, uslubiy vaziyat

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХОЖИХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Хайдаров Анвар Аскарлович
(профессор Бухарского государственного университета)

Алимова Мубина Муроджон қизи
(магистрант I курса)

Аннотация: В данной статье методически анализируются подражательные слова и звуки, а также приводятся сведения об их художественно-экспрессивных особенностях в английском и узбекском языках. В статье представлен анализ форм используемых подражательных слов и звуков, даны представления об их художественно-экспрессивных особенностях. В английском языке подражательные слова и звуки используются как творческие средства выразительности в языке писателя, а также в узбекском языке они играют важную роль в выражении духовной связи человека.

Ключевые слова: поэтическая речь, призывы, аллитерация, пауза, стилистическая ситуация.

STYLISTIC CHARACTERISTICS OF SIMILAR WORDS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Haydarov Anvar Askarovich,
(professor at Bukhara State University)

Alimova Mubina Murodjon qizi
(1st year Master student)

Abstract: This article methodically analyzes imitative words and sounds, and also provides information about their artistic and expressive features in the English and Uzbek languages. The article presents an analysis of the forms of imitative words and sounds used and gives insights into their artistic and expressive features. In English, imitative words and sounds are used as creative means of expression in the language of the writer, and also in Uzbek, they play an important role in expressing the spiritual connection of a person.

Key words: poetic speech, appeals, alliteration, pause, stylistic situation.

Kirish. Tilda emotsional-ekspressivlikni ta'minlovchi vositalar turli xil bo'lib, ulardan biri Onomatopiya-ya'ni tovushga taqlid so'zlardir. Badiiy matnda emosional-ekspressivlikni ta'minlashda onomatopeyalarning ahamiyati juda katta. "Onomatopeya"-poetik nutqda she'r yoki nasrdagi tovush xodisalariga badiiy taqlid qilish usulidir.

Onomatopeya grekcha "onomatopedia" -nom hosil qilish, "onoma"-nom, poieo-yasayman, qilaman. Hayvon, qush tovushlari va tabiiy tovushlarga taqlidan so'z hosil qilish, deb ta'rif berilgan.

Dolzarlighi. Ingliz tili va o'zbek tillarida uslubiy o'ziga xosligi bir-biridan farq qiladi va har bir tilda o'z ta'siri bilan foydalaniladi. Ingliz tilida taqlidiy so'zlar ingliz tilining grammatikasi, so'z ortishi va tushunchalari asosida ishlatiladi, bu esa ularni ingliz tilini o'rganuvchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilida esa, taqlidiy so'zlar o'zbek tilining tuzilishi, qoidalar va ma'noni ifodalash usullari bo'yicha taniladi. Shuningdek, har bir tilning madaniy va tarixiy xususiyatlari ta'siri bilan taqlidiy so'zlar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

Onomatopeya tasvirlanayotgan narsaning tovushga yoki fonetik taqlidini bildiradi. Masalan, hayvonlarning tovushiga taqlidni bildiruvchi so'zlar – "vov-vov"-itlarda, "miyov-miyov"-mushuklarda, "mo-mo" -sigirlarning tovushlariga taqlid so'zlar hisoblanadi. I.R.Galperin onomatopeyalarni 2 guruhga bo'ladi: o'z va ko'chma ma'noli

O'z ma'nosidagi onomatopeyalardagi so'zlar tabiiy tovushlarni ifoda etib, turli darajalarni ko'rsatadi. Jumladan, hayvon va qushlar ovozigacha taqlid so'zlar: to buzz,to mew.

Ushbu so'zlar metaforalashtirilgan bo'lib,ular inson nutqini boyitadi.O'z ma'nosidagi onomatopeyalar shunday so'zlarni o'z ichiga oladiki,bular tovushlarga tabiiy taqlidni ifodalaydi.

Masalan, ding-dong, buzz, bang, cuckoo, tintinnabulation, mew, ping-pong, roar.

Yuqorida keltirilgan taqlidiy so'zlar emotsionallikni ifodalaydi, jumladan, ding-dong qo'ng'iroq tovushining davomli jiringlashini ifodalaydi. Bunga misol qilib Edgar Poning quyidagi she'rini keltiramiz:

-Hear the loud alarum bells,
Brazen bells
What a tale of terror, now, their turbulence tells!
In the startled ear of night
How they scream out their affright!
Too much horrified to speak,
They can only shriek, shriek,
Out of tune...
How they clang, and clash, and roar!
What a horror they outpour
On the bosom of the palpitating air!
Yet the ear it fully knows,
By the twanging, and the clanging,
How the danger ebbs and flows.

("The Bells" by Edgar Allan Poe)

Yuqoridagi she'rda onomatopik birliklar juda ko'p qo'llanilgan bo'lib,unda 4 xil qo'ng'iroqlar: "loud alarum bells", "silver bells", "mellow golden bells", "iron bells" tasvirlangan.She'rning har bir misrasida shoir ushbu qo'ng'iroqlar tovushini ifodalovchi turli onomatopik so'zlardan o'rinli foydalangan va ushbu vosita orqali she'rning ta'sirchanligini oshirgan.

Jumladan, silver bells (kumush qo'ng'iroqlar)ga nisbatan "jungle" va "tinkle" so'zlari bo'lib, ular yengil zavqli tovushlarni ifodalaydi.

"Mellow wedding bell" esa "gush of euphony" iborasi orqali ifodalangan.

She'r misralaridagi "shrick, clang, roar, twanging, clanging" kabi so'zlar xavotirli va notinch

vaziyatni ifodalash maqsadida shoir tomonidan qo'llanilgan.

Shuningdek, taqlidiy so'zlardan hajviy va satirik vaziyat yaratishda ham adiblar foydalanganlar. Komik yozuvchi Roy Kreyn she'rlarida ushbu san'atdan foydalanib, misralar yaratganligini ko'rish mumkin:

Ker-splash and lickety-wop.

Ariel:

Hark, hark

Vow-vow

He watch-dogs bark,

Vow-vow

Hark, hark, I hear

She strain of strutting chanticleer

Cry cock a didle-dow.

Yuqorida keltirilgan she'riy parchada esa Ariel obrazini yaratishda V. Shekspir onomatopeyadan unumli foydalanganligini ko'ramiz.

Ko'chma ma'noli onomatopeyalarda esa tovushlarga taqlid biror vosita orqali amalga oshiriladi va o'shanga taqlid qilinadi, ingliz tilida bu hodisa "echo-writing" deyiladi.

Masalan, "and the silken, sad, uncertain rustling of each purple of the rustling of the curtain".

Yuqoridagi parchada "s" tovushining takrori deraza pardasining sharpasini eslatadi:

Afrika bo'ylab soldat-askarlarning marsh qilishi oqibatida paydo bo'ladigan tovush quyidagi misolda ko'rsatilgan.

We are foot-slog-slog-slog-slogging,

Foot-foot-foot-foot-slogging over Africa

Boots-boots-boots-boots-

Moving up and down again. (R. Kipling)

Ko'chma taqlidiy so'zlar alliterasiyadan farqli o'laroq, tovush takrori orqali amalga oshadi. Quyidagi inglizcha she'riy parchada shamolning esishi "w" tovushini takror qo'llash orqali ifodalangan:

Whenever the moon and stars are set,

Whenever the wind is high

All night long with dark and wet

A man goes riding by. (R. S. Stevenson).

Shunday holatni o'zbek tilida ham uchramiz. "Sh" tovushining tabiatan shovqinli ekanligiga e'tibor qaratilib, shovqinli xarakter anglashiladi.

Shovqinlar shoshadir chirmab olmakka,

Sirmab tortaverar umr shamoli.

Xakkaday xakkalab o'taverar vaqt,

Qarib qolmoqdamiz, birga ayolim. (A. Qutbiddin)

Nutqda tovush shakllanishi badiiy ifodaviy xususiyat kasb etadi, muayyan uslubiy vazifa bajaradi, tilning tovush tuzilishidagi u yoki bu elementlarning nasriy yoki she'riy matnda (unli va undosh tovushlar, urg'uli va urg'usiz, pauza, intonasiyaning turli xillari, sintaktik qurilmalar, so'zlar takrori) qo'llaniladi.

Nutq tovushlari badiiy tasvirda o'zining asosiy vazifasidan tashqari emotsional-ekspressiv va appelyativ (eshitib ta'sirlanish) xususiyatiga ega. Tovushlar ham biror obraz yaratishda vosita yoki o'zlari ham obraz bo'la oladi. She'riy til uchun tovush bilan holat o'rtasidagi munosabat bo'lishi emotsional ta'sir kuchini oshiradi. Tovush orqali keltirilgan his-tuyg'u she'r ma'nosining beradigan hayajonga zid bo'lmasligi lozim. Shu sababdan tovushlar vositasida yaratilgan emotsionallik va obrazlilik she'rni o'qishda o'quvchini zeriktirmaydi, aksincha unga zavq beradi.

Ergash Jumanbulbul o'g'lining "Ravshan" dostonida tovushlar yordami bilan poetik obraz yaratgan. Bunga asosan poetik obraz yaratishning biri hisoblangan taqliddan unumli foydalanilgan.

Masalan,

Hasanxonning bir oti,
Qopdi pechkanday bo'ldu
Bir nayza Hasanxonni
Xuddi chaqqanday bo'ldu
Qoraxon shonning chirog'i
Shu kun o'chganday bo'ldu.

Ingliz va o'zbek tillarida tovushga taqlid so'zlarni 3 guruhga bo'lish mumkin:

1. Turli predmetlar, mashina, apparatlardan chiqadigan ovozlar: taraqlamoq, chiyillamoq, g'ijirlamoq;

2. Tabiat xodisalaridan shamol, yomg'ir, bo'ron bilan bog'liq: momaqaldiraq;

3. Inson va hayvonlar tomonidan hosil qilinadigan ovozlar: shivirlamoq, pishillamoq, mo'ramoq;

Tovush va mazmun aloqadorligi tovushlar moslashishi asosida yuzaga chiqadi. Alliterasiyaga asoslangan tovushlar avval zikr etilgan yoki qayd etilmagan muayyan kalit so'zlarga ishora qiladi.

Xulosa. Shunday qilib, tovushlar tabiati milliy mentalitet asosida yuzaga chiqadi, chunki o'zbeklarga xos an'ana, urf-odatlariga mos kelmasligi, ularda boshqa kasb etishi mumkin. Tovushlarning tovlanishi, matn qurshovi va sharoitiga bog'liq holda tushuniladi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. -T.: 1979. -B. 215

2. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. -T.: O'qituvchi. 1985. -B. 64

3. Galperin I.R. Stylistics. M.: Higher school. 1977. -P. 124-125

4. Tursunova O. Onomatopeyalarining emotsional-ekspressiv vazifalar. O'zbek tili va adabiyoti. 2012. №5. -B. 99-101.

BADIIY NUTQ VA TIL MUNOSABATI

Хайрулла Ибрагимов

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali dotsenti

Annotatsiya: Maqolada badiiy nutq va tilning o'zaro munosabati, badiiy nutqni tashkil etuvchi lingvistik birliklar, badiiy matnni tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etishning nazariy asoslari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Nutq, og'zaki nutq, yozma nutq, nutq uslublari, badiiy nutq, nasriy nutq, she'riy nutq, she'riy til, xalq tili, adabiy til, lirik asar.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕЧЬ И ЯЗЫКОВЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Хайрулла Ибрагимов

доцент Джиззакского филиала Национального университета Узбекистана.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы взаимодействия поэтической речи и народного языка, языковых единиц образующих поэтическую речь, научно-теоретические основы исследования художественного текста с точки зрения лингвистики.

Ключевые слова: речь, устная речь, письменная речь, стили речи, художественная речь, поэтическая речь, поэтический язык, народный язык, литературный язык, лирическое произведение.

ARTISTIC SPEECH AND LANGUAGE RELATIONSHIP

Khayrulla Ibragimov

an associate professor of the Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan

Annotation: The article deals with the interaction of poetic speech and the national language, the language units that form poetic speech, and the scientific and theoretical foundations of the study of a literary text from the view of linguistics.

Key words: speech, oral speech, written speech, speech styles, artistic speech, poetic speech, poetic language, folk language, literary language, lyrical work.

Nutq yozma va og'zaki ifoda shakliga ega bo'lib, u co'zlashuv, badiiy, publitsistik, ilmiy va rasmiy uslublarni o'z ichiga oladi. Har bir nutq uslubi ma'lum maqsadni ifoda etishga xizmat qiladi.

She'riy til – murakkab, serqirra, serjilo, obrazli nutq. She'riy nutq – she'r tuzilishi - o'zgacha bir dunyo: she'r to'qimasida, birinchidan, nasriy va dramatik asarlardagidek, g'oya, obraz, konflikt, syujet, kompozitsiya, badiiy til unsurlari mavjud bo'lsa, ikkinchidan, unda faqat she'r tuzilishiga xos bo'lgan unsurlar: musiqiylik, ohang, ritm, bo'g'in, turoq, bosh turoq, turkum, vazn, qofiya, band, ko'chimlar, figuralar, badiiy san'atlar, fonetik usullar bo'lishi hamda she'riy nutqda A.Fitrat ta'biri bilan aytganda, «yurak sezgilarini ko'rsatadigan» ma'naviy-iloxy kuch-ohangrabo, joziba bo'lishi shart.

Badiiy nutq — badiiy nutqning nasriy (sochma) va she'riy (tizma) tarzidagi ikki shaklidan biri bo'lib, tilning muayyan ichki o'lchamga solingan, ma'no ko'chishiga asoslangan, hissiyotga to'yingan alohida ko'rinishidir.

Filologiya fanining rivojlanish tarixida she'riy nutq (poetik til) muammosi tilshunoslik chegaralari doirasida o'rganilgan va rivojlantirilgan, keyinchalik u tilshunoslik chegaralaridan chiqib ketgan. Uzoq vaqt davomida tilshunoslar va adabiyotshunoslar o'zaro she'riy matnlarni o'rganish huquqi to'g'risida bahslashishgan va bunday matnlarni lingvistik yo'naltirilgan tadqiqotlar tilshunoslikning she'riy nutq muamolarini o'rganishga haqli degan tezisni asoslashdan boshlangan.

Hozirgi vaqtda ushbu sohadagi lingvistik tadqiqotlar namunasini isbotlangan deb hisoblash mumkin. Bundan tashqari, vaqt o'tishi bilan filologiya doirasida alohida yo'nalish paydo bo'ldi. Bu "she'riy asarlarni til prizmasi orqali ko'rib chiqish va she'riyatda dominant vazifani o'rganish" bilan shug'ullanadigan soha lingvistik poetika (poetik nutq nazariyasi)dir.

"Poetik lug'atda" poetika "adabiy asarlarning tarkibiy shakllari va yangi shakllar ta'siri ostida ushbu shakllarning o'zgarishi tarixiy qonuniyatlari" deb ta'riflanadi[1]. Rus poetikasining tug'ilishi va rivojlanishida ko'plab tilshunos va adabiyotshunoslar o'z hissalarini qo'shganlar. Bular: V.G. Admoni,

M.M. Baxtin, R.A. Budagov, V.V. Vinogradov, G.O. Vinokur, I.R. Galperin, L.Ya. Ginsburg, G.A. Gukovskiy, V.M. Jirmunskiy, A.N. Kojin, D.S. Lixachev, Yu.M. Lotman, A.A. Potebnya, V.Ya. Propp, T.P. Silman, B.V. Tomashevskiy, Yu.N. Тыманов, V.B. Shklovskiy, L.V. Шерба, B.M. Eyxenbaum, Ye.G. Etkind, P.O. Yakobson va boshqalar.

Hozirgi kunda tilshunoslik poetikasi ichki va xorijiy adabiy merosni tushunishda boy tajribaga ega. Biroq, she'riy nutq nazariyasida ko'plab muhim masalalar hali ham munozarali. Xususan, ko'p sonli asarlar bilan, poetik tilning umume'tirof etilgan va har tomonlama bahsli nazariyasi hali ishlab chiqilmagan, uning maqomi masalasi to'liq hal etilmagan va "poetik" so'zining o'zi, shuningdek, "poetik til"/ "poetik nutq" bugungi kunga qadar noma'lum tarkib bilan to'ldirilmoqda.

She'riy nutq she'rning yaratilishi uchun eng muhim birlamchi vosita bo'lib, kelib chiqishiga ko'ra nasriy nutqdan qadimiydir. U inson tamaddunining dastlabki paytida uzoq vaqtgacha badiiy nutqning yagona shakli bo'lgan. Chunki she'riy nutq qurilishidagi tartiblilik, musiqiylik, hissiylik, o'lvovlilik uni kundalik qora so'zdan farqlagan, u orqali ifodalanayotgan axborotning san'atga tegishlilikini ko'rsatib turgan.

Badiiy nutq – badiiy ijod vositasi va badiiy idrok predmeti sifatida nutq xususiyatlarining umumiyligi; ba'zan she'riy nutq oyat qonunlariga muvofiq tashkil etilgan san'atdir. Tor ma'noda she'riy nutq yoki "poetik til" so'zlashuv, frazeologiya va sintaksisdan foydalanib, hozirgi zamongacha she'riyatning muayyan tiliga tegishli bo'lib, deyarli nutqning boshqa sohalarida qo'llanilmaydi, masalan, qadimgi Islandiya, klassik fors she'riyati va boshqalar.

Badiiy adabiyotda she'riy nutq va xalq tili bir butun holda namoyon bo'lsa, asar o'qishli, tushunarli hamda xalqona ruhga boy bo'ladi. Adabiy til va badiiy asar tilida xalq tilining muhim jihatlari umumlashadi. Shoir tilining individualligi mana shu mushtaraklikda namoyon bo'ladi.

Xalq tili bilan adabiy til qadimgi davrlardanoq farqlangan. Maqmur Koshg'ariy turkiy tillarni tekshirar ekan, dialektlar bilan adabiy til orasidagi farqni ko'rsatib berdi. Ularni chuqur tahlil qilib, ilmiy xulosalar chiqardi.

Adabiy til tarixan shakllangan, so'z ustalari tomonidan qayta ishlangan, sayqal berilgan, me'yoriy va jamiyatda kishi faoliyatining hamma sohaları bilan bog'langan badiiy-publitsistik, ilmiy adabiyot tilidir. Boshqacha qilib aytganda, adabiy til barcha o'zbeklar uchun namuna bo'ladigan, umumxalq tilining eng yaxshi ifoda-imkoniyatlari mujassamlangan tildir[2].

Xalqning tili – bu ularning ma'naviy hayotidagi eng yaxshi narsa. Ona tili – zamondoshlarni, avlod va ajdodlarni birlashtiradigan vosita. Zamonaviy odam uchun insonlarni birlashtiradigan emas, ajratadigan narsalar muhimdek ko'rinadi. Ehtimol, shuning uchun bizning ko'pchilik zamondoshlarimiz ona tillariga unchalik e'tibor bermaydilar, lekin bilmaydilarki, til biz uchun havo va suv kabi zarurdir.

Ko'pincha biz atrof-muhit va tabiat ekologiyasi haqida gapiramiz. Inson yaratgan muhit esa tabiat emas, balki uning madaniyatidir. Hatto aytish mumkinki, zamonaviy insonning tabiati ko'p jihatdan uning atrof-muhitiga, madaniyatiga bog'liq. Til esa madaniyatning ajralmas qismidir. Ona tili uni yo'q qiladigan, tahdid qiladigan har qanday narsadan himoya qilinishi lozim. Yangi bo'lib tuyulgan, hozirgina nutqda paydo bo'lgan tilning aksariyati, aslida, tilning o'zi kabi eskidir. Bizning tilimiz juda moslashuvchan bo'lib, so'z ustalari – yozuvchilar va filologlar unga ishlov berib, jozibali qilishgan.

Til hozirni va o'tmishni, kelajak avlodlarni bir butunga birlashtiradigan eng muhim, eng kuchli va eng boy vositadir. Til yo'qolsa, xalq ham yo'qoladi. Va aksincha, xalq o'z tilini ishlatgunicha yashaydi. Donishmandlarning aytishicha, xalqdan xamma narsasini olish mumkin, u barini qaytaradi, lekin uning tilini olib qo'ysangiz, u qaytarolmaydi.

Xalq tili – adabiy tildan farqli o'laroq, faqat og'zaki nutqda yoki xalq og'zaki ijodi asarlari sifatida ma'lum bo'lgan tirik tildir.

Ko'pincha, faqat bir-biriga yaqin yashaydigan xalqlar o'rtasidagi aloqa vositasi bo'lib, xalq tili hududiy yoki mahalliy lahjalarga bo'linib, nisbatan kichik hudud bilan chegaralangan. Bundan tashqari, kundalik hayot ehtiyojlariga xizmat qiladigan xalq tili adabiy tilga qaraganda umuman qashshoqdir.

Shu bilan birga, xalq tili dialektik parchalanish tendensiyasiga ega, adabiy, aksincha, tekislash, bir xillikni o'rnatish tendensiyasiga ega. Xalq tilini farqlashda geografik prinsip ustunlik qiladi: individual kasbiy yoki kundalik guruhlarining (dehqonlar, baliqchilar, ovchilar va boshqalar) tili o'rtasida har doim ma'lum bo'lgan farqlar mavjud, ammo bu farqlar alohida joylarning lahjalari o'rtasidagi farqlarga qaraganda kuchsizroq[7].

Rivojlangan har qanday til, shu jumladan, hozirgi o'zbek tili ikki asosiy funksional turga: adabiy til va jonli so'zlashuv tiliga bo'linadi. Har bir muayyan tilning sohibi, tashuvchilari bo'lgan elat (xalq) yoki millatning vakillari tomonidan jonli so'zlashuv tili bolalikdan boshlab egallanadi. Adabiy til, uning me'yorlari va qonuniyatlari esa balog'atga yetgan, kamolatga erishgan kishining shakllanishi jarayonida o'rganib, o'zlashtirib olinadi. Bunda, ayniqsa, oila va maktab, oliy o'quv yurti, adabiy tilni egallagan mualliflar, olimlar bilan yaqin aloqada bo'lib turish va ular ko'magida turli janrdagi adabiyotlarni o'qish, o'rganish muhim ahamiyatga ega. Umumxalq tilining yuqori shakli hisoblangan adabiy til aniq va muayyan bir tizimda har bir davrning tiliga xos me'yor, tartib-qoidalarni ifodalaydi. Milliy adabiy tilni, uning og'zaki va yozma shakllarini aniqlashda eng muhim va asosiy belgi uning muayyan bir me'yorga, ya'ni aniq bir maromga, tartib-qoidalarga solinganligidir. Milliy tilgacha bo'lgan davrdagi adabiy til bilan milliy adabiy til orasida muhim tafovutlar bo'lishiga qaramay, normativlik adabiy til taraqqiyotining barcha davrlarida — milliy tillarning tashkil topish davrida ham, ayniqsa, milliy adabiy tillar to'la shakllangan davrlarda ham — asosiy belgi bo'lib qoladi. Adabiy til taraqqiyotining dastlabki davrlariga tegishli yodgorliklarni o'rganish unda bir qator me'yorlar mavjudligini, eski me'yorlar yo'qolib ketishi, yangi me'yorlar yuzaga kelishini, yangi va eski me'yorlarning muvoziy (parallel) holda qo'llanganligini ko'rsatadi. Demak, me'yor faqat tilning hozirgi holati, sinxroniya uchungina xarakterli bo'lib qolmay, balki diaxroniyada ham vujudga keladi[3].

O'zbek milliy tili jonli xalq tili va adabiy tilga bo'linadi. Jonli xalq tili o'z ichiga jargonlar, dialektlar va oddiy so'zlashuv tilini qamrab olsa, adabiy til og'zaki va yozma turga ajatiladi.

Badiiy uslubni she'riy, nasriy va dramatik nutq uslublariga, ularni yana o'z navbatida janrlarga bo'lib o'rganish mumkin.

Badiiy asar matnlarida har bir rivojlangan tilning ikki asosiy funksional ko'rinishi — adabiy til va jonli xalq tilining dialektik birligi, o'zaro uzviy bog'liqligi ochiq namoyon bo'ladi. Rus olimlari L. V. Shcherbak va V. V. Vinogradov[4] hamda A. I. Yefimov[5] ko'rsatishlaricha, til taraqqiyotining ma'lum davrlariga xos adabiy til me'yorlarini badiiy asarlarning matnlarini tahlil qilish orqali belgilash mumkin.

XIII-XVI asrlarda eski o'zbek tili uchun xarakterli bo'lgan adabiy til me'yorlari turli davrlarda yashagan Xorazmiy, Durbek, Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy kabi shoirlarning asarlari tilini o'rganish, lingvistik tahlil qilish asosida aniqlanadi. O'sha davrlarda yaratilgan yodgorliklarning tili o'z davri xalq tiliga, tushunishning yengilligi jihatidan hozirgi o'zbek adabiy tiliga hamda jonli xalq tiliga ancha yaqin turadi.

Tilning xilma-xil birliklarini badiiy adabiyot asarlarida ishlatish hamma vaqt uslub jihatidai asoslangan bo'ladi. Jumladan, yuqorida tilga olingan shoirlarning, ayniqsa Alisher Navoiyning asarlari XIV—XV asrlardagi eski o'zbek adabiy tilining xususiyati, uning og'zaki va yozma shakllari, shuningdek jonli xalq tili hamda adabiy tilning og'zaki shakli qanday ekanligi to'g'risida aniq tasavvur bera oladi. Yozuvchi yoki shoir o'z asarlarida turli darajadagi til birliklarining ma'lum qolipga solingan, takomillashgan namunalarini, shakllarini ishlatadi. Shuning uchun til ifoda vositalarining normativligi, tartib-qoidalari badiiy asarlarda ko'proq va aniqroq namoyon bo'ladi. Demak, turli davrlarga tegishli badiiy asarlarning til xususiyatlarini o'rganish o'sha davr til tizimini tushunib olish imkonini beradi. Badiiy asar tilini o'rganish bu xil lingvistik tekshirishlarning ikki jihatini bir-biri bilan bog'laydi, uning ikki tomonini belgilash imkonini beradi, ya'ni badiiy asar matnlarida adabiy til me'yorlari hamda ma'lum darajada jonli xalq tilining xususiyatlari aks etganligi aniqlanadi.

Til hodisalarini to'g'ri va chuqur tushungan holda keng ilmiy tahlil qilish, hozirgi jonli xalq tili, so'zlashuv nutqi xususiyatlari bilan adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari faktlarini qiyoslab o'rganish natijalari o'tmirdagi jonli xalq tilining ayrim xususiyatlarini bilib olishda ma'lum asos bo'lishi mumkin. Yozma manbalar asosida o'tgan asrlardagi jonli xalq tili, so'zlashuv nutqi xususiyatlarini o'rganishda tarixiy obidalarini, badiiy asarlarning matnlarini, ayniqsa, o'z davriga xos nutq amaliyotini aks ettiruvchi asarlarni tanlash juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilshunos olim S.Karimov badiiy asarda til vositalarining qo'llanishini qat'iy bir qolipga solib bo'lmasligini, unda umumxalq tilidagi barcha elementlarning qo'llanishida chegaraning yo'qligini, xullas, badiiy matnda umumtil fondining birliklari uchrashi mumkinligini ta'kidlab o'tgan[6].

Xulosa qilib aytganda, umumxalq tilining ko'p unsurlaridan she'riy nutqda foydalanish mumkin. Masalan, dialektizm, varvarizm, vulgar, jargon so'zlardan badiiy nutqda faol qo'llanishini kuzatish mumkin. Xalq tilining bu muhim vositalaridan o'z o'rnida foydalanish ijodkorning mahoratini belgilaydi.

She'riy nutqda xalq tili unsurlari shoir yoki yozuvchining badiiy yondashuvi asosida individuallik kasb etishi mumkin. Ijodkor xalq tilida mavjud birlikka obrazli tafakkuri orqali yangicha yondashuv

asosida o'zgartirish kiritishi, boyitishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Квятковский А.П. Поэтический словарь. – Москва: Советская Энциклопедия, 1966.
2. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б. 52.
3. Будагов Р.А. Литературный язык и языковые стили. М., 1967 й. 5-бет.
4. Виноградов В. В. О языке художественной литературн. М., 1959; О теории художественной речи. М., 1971; Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963.
5. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. – М., 1961; О языке художественных произведений. – М., 1962.
6. Каримов С. Ўзбек тили функционал стилистикаси. – Самарқанд, 2010. – 192 б.
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskiy-yazyk-kak-obekt-lingvisticheskikh-issledovaniy>
8. <https://qomus.info/>
9. https://works.doklad.ru/view/8OraVJq_LKY.html
10. <https://uzfor.uz/>

DRAMATIK MATNDA TARIXIY KOLORITNI IFODALOVCHI ONOMASTIK BIRLIKLARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

Muhtaram Ikramova

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" tragediyasida timsol nomlarining lisoniy xususiyatlari, shuningdek, bu nomlarning tarixiy koloritni ifodalashiga xos lingvopoetik tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, onomastika, laqab, epitet, badiiy-ekspressiv funktsiya.

LINGUOPOETIC ANALYSIS OF ONOMASTIC UNITS REPRESENTING HISTORICAL COLOR IN THE DRAMATIC TEXT

Muhtaram Ikramova

doctoral student of Namangan State University

ANNOTATION: The article presents the linguistic features of symbolic names in the tragedy «Mirzo Ulug'bek» by Maqsud Sheikhzadeh, as well as the linguopoetic analysis of the historical color of these names.

KEY WORDS: linguopoetics, onomastics, nickname, epithet, artistic-expressive function.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, РЕПРЕЗЕНТИРУЮЩИХ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЦВЕТ В ДРАМАТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Мухтарам Икрамова,

базовый докторант Наманганского государственного университета

Аннотация: В статье представлены лингвистические особенности символических имен в трагедии Махсуда Шейхзаде «Мирзо Улугбек», а также лингвопоэтический анализ исторической окраски этих имен.

Ключевые слова: лингвопоэтика, ономастика, прозвище, эпитет, художественно-выразительная функция.

KIRISH. Ijodkor ma'lum tarixiy asar yaratar ekan, asar g'oyasidagi davr muhiti, makon va zamondagi har bir detaldan tortib tarixiy qahramon xarakterini ochib berishda til birliklarining tarixiy bo'yoqni ochib berishiga alohida e'tibor qaratadi va saralaydi. Bir tarixiy davr yohud tarixiy shaxs hayoti ko'plab qalam ahllari tomonidan turlicha individuallashtiriladi. Zamonaviy tilshunoslikda tarixiy haqiqatning qay darajada ochiq va ta'sirchan tasvirlanganligi badiiy asar lingvopoetikasi bilan baholanadi. Lingvopoetika – badiiy matnda nafosat yaratish san'ati hisoblanadi, xususan, tarixiy dramatik asarda o'tmish haqiqatlarini badiiyatga aylantirish ham alohida san'atdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Maqsud Shayxzoda "Mirzo Ulug'bek" dramasi tarixiy davr koloritini ochib berish uchun onomastik birliklar ko'lamiga alohida urg'u beradi. Dramatik asar asosini nutq tashkil etadi, shunday ekan, qahramonlar nutqida ham timsol nomlarining funksional-semantik mohiyati namoyon. Muallif tomonidan mohirlik bilan tanlangan bu birliklar asar badiiyatining ekspressivligini oshirishda, dramatik xususiyatni asar g'oyasiga singdirishda muhim ahamiyatga egadir. Badiiy matnda poetik ko'lamdagi onomastik birliklarni tahlil etish lingvopoetika sohasining asosiy masalalaridandir. Bu kabi tahlillar lingvopoetika yo'nalishida onomopoetika termini bilan atalishi ma'lum. Bu masalada tilshunos olim D.Andaniyazovning tadqiqot ishlarida asarda onomastik birliklar matnning struktural-semantik yaxlitligiga xizmat qilishi barobarida uning ichki dinamikasi va ohang butunligini ham ta'minlashi lozimligi alohida nazariy va amaliy tahlil etilgan [1:92-94]. Ishimizda badiiy matnning lisoniy tahlili metodologik tamoyillari masalalari yoritilgan tilshunos M.Yo'ldoshevning [2] tadqiqot materiallari ham bizning ilmiy faoliyatimiz uchun muhim manbalardan biri bo'ldi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Badiiy matnda, jumladan, dramatik matnda nomlar badiiy poetikani shakllantirish va qahramonlar ruhiyatiga xos, shuningdek, drama nutqiga xos badiiy ekspressiv funktsiya ifodalashi lozim. Xususan, Mirzo Ulug'bek fojiasida ijodkor tarixiy davr muhitini yorqinroq

ifodalash uchun Piri Zindoniy, Bobo Kayfiy (to‘qima obraz) kabi laqablarni drama sujetiga olib kiradi. Bu kabi laqablar muallif ideostilidagi tarixiy davrni ro‘yirost ochishga va asar badiiyatining ekspressivligini oshirishga xizmat qilgan. Laqablar insonning ikkinchi ismidir. Laqab – uning atrofida gilarari tomonidan beriladigan, shaxsning biror xarakterli belgi, xususiyatini ifodalovchi, asosan, shaxs ismi bilan birgalikda qo‘llanadigan antroponim turi [3:42] bo‘lib, badiiy matnda muallif laqablardan asar g‘oyasini ochib berish, shuningdek, muallif tafakkuridagi fikrlarni shu timsollar nutqi vositasida ifodalash, asarning badiiy ekspressiv funksiyasini ta‘minlash uchun foydalanadi. Jumladan, “Mirzo Ulug‘bek” tarixiy fojiasida Piri Zindoniy laqabi misralar bayonida quyidagicha keltiriladi:

Zindonbon

Bunda ismi o‘chirilgan... ammo zindonda

Unga laqab qo‘yganmiz biz: - Piri Zindoniy.

Senga so‘roq, qani ayt-chi, Piri Zindoniy,

Qilmishingga sen pushaymon edingmi, yo‘qmi? [4:129]

Ma‘lumki, pir leksemasi bir necha lug‘aviy ma‘nolarda qo‘llaniladi. Jumladan, kekxa, diniy tariqat asoschisi, diniy rahbar, ustoz, afsonaviy shaxs kabi semalarda ifodalanadi [5:261]. Matn mazmunida Piri Zindoniy Amir Temurga bo‘ysunmaganligi uchun mangu zindonband etiladi. Uning nasl-nasabini Ulug‘bek saroyida hech kimsa bilmaganligi bois asarda muallif shu nom bilan ifodalagan. Asar mazmunida ko‘pni ko‘rgan ustoz semasi ham ifodalanadi. Shayxzodaning shayxona uslubi shundaki, zindon leksemasi bilan pir leksemasini yonma-yon qo‘llaydi. Odatdagi zindonband shaxs emas – zindonning piri, dono, barchani ezgulikka chorlovchi va mayoq bo‘luvchi, vatanparvar, xalqning osoyishtaligini o‘ylovchi Piri Zindoniy. Laqab so‘z birikmasi shaklida ifodalangan, ya‘ni Piri Zindoniy – zindonning piri bo‘lib, izohlovchiga -i egalik affiksi, izohlanmishga -iy so‘z yasovchi affiksini qo‘shish orqali epitetli birikma hosil bo‘lgan. Asar matnida Piri Zindoniyning asl nomi Hasan chilangar bo‘lib, bu laqab timsol xarakterini ochib berishga, tarixiy davrni yorqinlashtirishga xizmat qilgan. Misralar badiiyatini yanada oshirgan.

Asar mazmunida Piri Zindoniyning asl nomi quyidagicha keltiriladi:

Menmi? Hasan degan bitta chilangar.

Men chilangar, otam, bobom, bari ohangar.

Bu zindonga tushganimga necha yil bo‘ldi.

Voh-voh, ellik yildir men bunda bandi...

Ammo ko‘rib turibsizki, o‘lgan emasman. [4:130]

Har bir laqablar ma‘lum bir sabablarga ko‘ra paydo bo‘ladi, ular o‘z tarixi va biografiyasiga ega. Piri Zindoniy nomi tarixda ham ma‘lum. Uning ota-bobolari, shuningdek o‘zi ham “Sarbadorlar harakati”ga boshchilik qiladi. Sarbadorlar XIV asrlarda mo‘g‘ullar va boylar zulmiga qarshi Eron va Movarounnahrda xalq qo‘zg‘olonlariga boshchilik qilishadi. Amir Temur bu kabi xalq qo‘zg‘olonlariga qarshi chiqib, ularni birdamlikka chorlaydi. Sarbadorlar hukmronligi 50 yil davom etadi va Amir Temur tomonidan bo‘ysundiriladi. Bu tarixiy voqea Maqsud Shayxzoda tomonidan asar matnida Piri Zindoniy laqab nomi vositasida mahorat bilan ochib berilgan. Muallif tarixdagi Sarbadorlarni jonlantirish uchun bu laqabni asar sujetiga olib kiradi.

Piri Zindoniy nomi orqali Shayxzoda ikki tarixiy davrni bir tragediyada jamlaydi. Asar yaratilishidan avval muallif 50-yillarning boshida “aksilsho‘roviy” ijodkor sifatida nohaq 25 yil ozodlikdan mahrum qilinadi. Ozod bo‘lgach 1967-yil “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasini keng ommaga tuhfa etadi. Tarixiy asardagi Piri Zindoniy aynan muallifning o‘zidek. Piri Zindoniy nutqida ifodalagan har bir til birliklarida muallif ruhiyati, hayotiga taalluqli tarixiy haqiqatlar ayondek. Jumladan, Piri Zindoniyning podshoh Ulug‘bek bilan bo‘lgan dialogiga e‘tibor beraylik:

Nega darkor? Sarguzashtlar, sarguzashtlarmish!

Men ularni aytgan bilan yoriydimi kun?

Yo la‘nati zindon qulab kelarmi erklik?

Yo qaytadan men yosharib, jo‘ralar bilan –

Juma‘likda yallaxonlik qilamanmi-a?

Podshohga insonlarni o‘ldirmoq oson!

Ammo, qani, ular kimni tiriltgan? Hayhot! [4:160]

Shayxzoda laqab mazmunini timsolning har bir nutqida ochib beradi. Piri zindoniyning zindonning

piri ekanligi uning soʻzlaridan, sahnaga xos viqoridan, oʻtmishidan namoyon. Shayxzodaning laqab yaratish mahorati qahramonning har bir nutqi asosidagi til birliklarida obraz portretini yorqin ranglarda usta musavvirdek mohirlik bilan chizib bergan. Shuningdek, muallif kontekst semasiga tadrij sanʼati va sarkazm vositasida badiiy boʻyoq bergan. Zindondagi qorongʻu tunlari qaytadan yorugʻ kunga aylanmasligi, zindon har zamonada manguligi, yigitlik davri takrorlanmasligi, shoh bor maskanda oʻlim borligi abadiy ekanligini kinoyaviy sarkazm vositasida ochiq ifodalangan. Soʻz ustasi zindon – erklik, oʻldirmoq – tiriltgan leksemalari orqali tazod sanʼatini ham uygʻunlashtirgan. Bu badiiy sanʼatlar vositasida Piri Zindoniyning nutqi tag maʼnosida tarixiy davrga, Temuriylar davriga boʻlgan salbiy subyektiv munosabati namoyon.

XULOSA

Turkiy tillarda ot yasovchi affikslarning eng salmogʻdori -iy soʻz yasovchi affiksi hisoblanadi va bir necha turdagi nomlarni hosil qiladi. Navoiy, Lutfiy, Niyoziy, Qodiriy kabi nomlarda taxallus, nisbat nomlari yasaydi. Piri Zindoni, Bobo Kayfiy nomlarida Shayxzoda laqab nomlarini ifodalagan va dramatik asarga aynan tarixiy haqiqatni baiylashtirish uchun bu nomlarni asar sujetiga olib kirgan.

Tahlillar shuni dalillaydiki, Shayxzoda olib kirgan har bir nomda timsolning portreti namoyon. Qahramon nutqidagi har bir til birliklari, oʻzgalar nutqida ifodalangan badiiy til vositalari ham aynan shu nom uchun muallif tomonidan kashf etilgan.

Dramatik matnda onomastik nomlar, xususan, laqablar tarixiy davrga badiiy boʻyoqdorlikni shakllantirish, muallif tafakkuridagi falsafiy haqiqatni asar sujetiga olib kirish va asar dinamikasining uzviyligi, ekspressivligini taʼminlash uchun muallif tomonidan mahorat bilan ifodalanadi. Piri Zindoni, Bobo Kayfiy kabi toʻqima laqablar ijodkor tomonidan tragediya kulminatsiyasida ham puxta ishlangan va har bir sahna pardalarini toʻldiruvchi zanjirdir. Goʻyo bu qahramonlar nutqining bir qismi drama matnidan tushirilsa asar sujetiga zarar yetadigandek, tarixiy haqiqat ochilmagandek.

Maqsud Shayxzodaning nom yaratishdagi musavvirovona uslubi shundaki, har bir nomda qahramonning portretini oʻziga xos yaratadi, nutqida – soʻzida uning shakl-u shamoyili, nom mohiyati namoyon. Shayxzoda dramalaridan maʼlumki, tarixiy dramada har bir nom tarixiy koloritni ifodalovchi, badiiy ekspressivlikni taʼminlovchi lingvopoetik vositadir. Zero, har qanday matnda muallif badiiy maqsadini ifodalovchi onomopoetik birliklar tahlili lingvopoetikaning amaliy asosini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Анданиязова Д. Бадий матнда ономастик бирликлар лингвопоетикаси: Филол. фанлари фалсафа доктори диссертация. –Тошкент, 2017.
- 2.Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. Тошкент: Фан, 2007.
- 3.Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.
- 4.Шайхзода М. Мирзо Улуғбек. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
- 5.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 3-ж. – Б. 261.

BADIIY ADABIYOTSHUNOSLIKDAGI DETEKTIV JANR TUSHUNCHASI VA ULARDA UCHRAYDIGAN “QOTIL OBRAZI” (“CHO‘QINTIRGAN OTA” ASARI MISOLIDA)

Latipova Soniya Shokir qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
O‘zbek va xorijiy tillarni o‘qitish markazi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqola detektiv janrining badiiy adabiyotshunoslikdagi tushunchasi va uning xususiyatlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. “Cho‘qintirgan ota” asari misolida qotil obrazining qanday qilib janrning asosiy elementlaridan biri sifatida tasvirlanishini o‘rganadi. Maqolada detektiv asarlarda qotilning psixologik va ijtimoiy portreti, uning motivatsiyalari va jinoyatga yo‘l qo‘yish sabablari chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: detektiv janri, qotil obrazlari, badiiy adabiyotshunoslik, jinoyat motivatsiyasi, psixologik portret, ijtimoiy kontekst, uslubiy yondashuvlar.

ПОНЯТИЕ ДЕТЕКТИВНОГО ЖАНРА В ЗАВОДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ОБНАРУЖЕННЫЙ В НИХ ХАРАКТЕР «УБИЙЦЫ» (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «КРЕСТНОГО ОТЦА»)

Латипова Соня Шокировна
Ташкентский государственный экономический университет
Преподаватель Центра обучения узбекскому и иностранным языкам

Аннотация. Статья посвящена анализу понятия детективного жанра в художественной литературе и его характеристикам. На примере произведения “Крестный отец” исследуется, как образ убийцы представляет собой один из ключевых элементов жанра. В статье подробно анализируются психологический и социальный портреты убийцы в детективных произведениях, его мотивации и причины совершения преступления. Ключевые слова: детективный жанр, образы убийц, художественная литературоведение, мотивация преступления, психологический портрет, социальный контекст, стилистические подходы.

CONCEPT OF THE DETECTIVE GENRE IN FACTORY LITERATURE AND THE CHARACTER OF «THE KILLER» FOUND IN THEM (IN THE EXAMPLE OF THE WORK OF «THE FATHER OF THE GODFATHER»)

Latipova Sonia Shokirovna
Tashkent State University of Economics
Teacher of the Center for Teaching Uzbek and Foreign Languages

Annotation. The article is dedicated to analyzing the concept of the detective genre in literary criticism and its characteristics. Using the work “The Godfather” as an example, it explores how the image of the murderer serves as one of the key elements of the genre. The article provides an in-depth analysis of the psychological and social portrait of the murderer in detective works, their motivations, and the reasons for committing a crime. It also showcases the author’s stylistic approach and use of artistic tools in creating the image of the murderer. The analysis of the work discusses the artistic possibilities of the detective genre and its impact on readers.

Keywords: detective genre, images of murderers, literary criticism, crime motivation, psychological portrait, social context, stylistic approaches.

Kirish. Ishning maqsadidan kelib chiqar ekanmiz badiiy asar tili uni o‘quvchiga ta’siri haqida to‘xtalib o‘tishimiz asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi. Ushbu o‘rinda adabiyotshunos olim Ibrohim Hakkulov juda o‘rinli ta’kidlaganidek, haqiqiy adabiyot – san’atkorlik zavqi ila yaratilgan asardan boshqa bir narsa emas. Uning bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri munosabat o‘rnatishiga shaxsiy taasurot va tasavvurni yuzaga keltiradi. Biroq hech qanday adabiy matn muayyan bir usul, tushuncha va haqiqatga tayanilib o‘qilmaguncha, o‘z-o‘zidan tuyg‘u va fikr uyg‘otolmaydi [3;305]. Maqola asosan, detektiv asarlar haqidagi kitobxonlarni darhol mazmun va muammolarning chuqurliklariga tortib kirishi orqali

ham o'zining murakkab syujetlari va kutilmagan burilishlari bilan, har doim o'quvchilarni hayajonga solib kelgan. Sirli voqealar, gumonlanuvchilar ro'yxati va aqlni charxlovchi yechimlar bilan, detektiv adabiyoti janri tarixda o'z o'rniga ega. Agata Kristidan Artur Konan Doylegacha, detektiv yozuvchilari o'zlarining esselari orqali adolat va haqiqat tushunchalarini qayta shakllantirganlar. Bundan tashqari, psixologik chuqurlik, adrenal ortishi va intellektual jumboqlar - bularning barchasi zamonaviy detektiv asarlarining ajralmas qismlari hisoblanadi. Ushbu maqolada, Mario Pyuzoning "Cho'qintirgan ota" asari orqali detektiv asar va undagi "qotil" obrazi haqida ma'lumotlar berib o'tiladi.

Adabiyot tahlili. Badiiy asar haqida so'z borar ekan, tilning bevosita uch xil bir-birga aloqador tomonini qayt etib o'tish zarur bo'ladi: adabiy til, jonli so'zlashuv til va badiiy til.

1) Adabiy til grammatik me'yorlarga bo'ysundirilgan, qat'iy talaffuz normalariga ega bo'lgan jonli xalq tilidagi har xilliklarni bir xillikka olib kelgan tildir

2) Jonli so'zlashuv tili yoki umumxalq tilida grammatika va orfoepiya qoidalariga doim ham amal qilinavermaydi, emotsional leksika va frazeologiya, sheva elementlari, kasb-hunar leksikasi, jargonlar va boshqalardan keng foydalaniladi;

3) Badiiy til esa jonli so'zlashuv tiliga asoslangan, adabiy til bilan chambarchas bog'langan, hammaga tushunarli bo'lgan, "so'z ustalari tomonidan pardoqlangan, sayqal berilgan poetik tildir [2;159].

Aynan shunday, ijodkorning uslubi uning til birliklaridan foydalanish tarzida, morfologik shakllar va sintaktik qurilmalarni tanlashda, shuningdek boshqa ko'plab jihatlarida namoyon bo'ladi. Bu uslubiy tanlovlar nafaqat matnning tili va ohangini, balki o'quvchilarga ta'sir qilish usulini ham belgilaydi. Har bir yozuvchi yoki shoir o'zining noyob tilini yaratadi, bu esa uning asarlarini boshqalardan ajratib turadigan noyob belgi bo'lib xizmat qiladi.

Jahon adabiyotshunoslaridan venger adabiyotshunosi namoyondalaridan Tibor Kiyostxeyn detektiv asarlarni quyidagicha tasniflab bergan:

1. detektiv-jumboq (Artur Konan Doyle);
2. tarixiy-detektiv (D.Karr);
3. ijtimoiy-detektiv (D.Seyers);
4. politsiya tarixi (E.Uolles);
5. realistic detektiv (E.S.Gardner);
6. naturalistic detektiv (S.D.Hammet);
7. adabiy detektiv (J.Simenon)[4;P.134].

Tibor Kiyostxeynning detektiv adabiyotni tasniflashi juda qiziqarli va o'ziga xos yondashuvni aks ettiradi. Har bir tur o'ziga xos estetikasi va kitobxon tajribasini taklif etadi, bu esa detektiv janrining boy va rang-barangligini ta'kidlaydi.

Rus adabiyoti izlanuvchilari so'nggi 90-yillardan boshlab zamonaviy adabiyotga qo'l ura boshlashdi. Hozirgi kunda, "zamonaviy adabiyot" yo'nalishlarini rivojlanishida izlanishlar olib borayotganlardan namuna sifatida M.A.Chernyakni aytishimiz mumkin. Rus adabiyotida bundan tashqari A.Adamov, G.Andjaparidze, V.Rudnev, A.Vulis, I.Bannikova, O.Antsiferova, S.Kovalevlar detektiv janrlarda o'z faoliyatini olib borganlardan hisoblanishadi. A.Adamovs "Detektiv janri mening eng sevimli janrlarimdan biri" deya E.Po, G.K.Chesterton, V.Kollinslarning detektiv janrning "klassik" sidan ilhomlangan tarzda o'z fikrlarini namoyon etadi. Adamov detektiv asarlarning mahshur ekanligining uchta asosiy sabablarini ko'rsatib bergan. Birinchidan, detektiv asarlar syujetlarining markaziy qismida maxfiylik o'rin oladi. Ikkinchidan, to'laqonli shahar bilan bog'liq bo'ladi asosan rivojlangan. Sababi, kitobxonlarning ko'pchiligi fuqarolarni tashkil etadi va ular o'zlari atrofida nimlar sodir bo'layotganligini, oldinda qanday xavf-xatar turganini va ularning dushmanu-himoyachilari kim ekanliklari haqida ma'lumotga ega bo'lishadi. Uchinchi sababiga keladigan bo'lsak, ikkinchidan farqli o'laroq, asar ijtimoiy muammollarni ortida naqadar qaltis va mashaqatlili bilan tabiiy va takrorlanmasligi ega ekanligi bilan kitobxonni o'ziga jalb etadi [1].

Muhokamalar. Detektiv asarlarning muhim xususiyatlari haqida kengroq va aniqroq tushuncha berish uchun, har bir belgini batafsilroq ko'rib chiqamiz:

1. Jinoyat yoki sir;
2. Detektiv yoki tergovchi;
3. Tergov va yechim.

Bu jarayon, o'quvchilarga nafaqat qoniqish hissini beradi, balki ularni asarning murakkabligi va yozuvchining mahoratiga tasanno aytishgaham majbur qiladi. Detektiv asarlarning ushbu uch asosiy

belgisi, ularni boshqa janrlardan ajratib turadigan, o'quvchilarni jalb qiladigan va ularning qiziqishlarini uyg'otadigan xususiyatlardir. O'quvchilar, detektiv yoki tergovchi bilan birgalikda sirni hal qilish jarayonida ishtirok etish imkoniyatini topishadi, bu esa ularni hikoyaga yanada chuqurroq jalb qiladi va ularning qiziqishini uyg'otadi.

Jahon adabiyotshunosligi tajribasida detektiv asarlarni konkret muallif ijodiy prinsplariga tayangan holda mavzu va adabiy metodlar nuqtayi nazaridan tasniflash tajribasi ham bor. Bundan detektiv asarlar tasnifining faqat mavzu doirasiga ko'ra amalga oshirish to'la ma'noda o'zini oqlamasligiga oydinlashadi.

Detektiv asarlar jahon adabiyotshunoslarining mavzusi va adabiy metodlari orqali o'rganilganda, konkret muallifning yaratuvchi prinsiplari va yondashuvlarini hisobga olgan holda tasniflash yanada aniq va to'liq tasavvur beradi.

Badiiy asarlarda detektivlik xususiyatini namoyon etish voqealikning ko'lami va tabiatida asosiy vazifani bajaradi. Shu sababdan, adabiyot tarkibidagi detektiv janr deyish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tom ma'nodagi detektiv asar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1) dalillar to'liq va mukammal bo'lishi, qidiruv so'nggida o'quvchi mustaqil xulosa chiqara oladigan darajada yetarli ma'lumotni qamrab olishi;

2) voqea kechadigan shart-sharoitlarning o'qituvchi uchun tanish, real model bilan mosligi;

3) obrazlar, personajlar holat va xarajatlarida ayniyat moslikning mavjudligi;

4) an'anaviy obrazlar mantig'iga putur yetkazmaslik, ya'ni hikoyanavis va izquvarning jinoyatchiga aylantirishning mumkin emasligi;

Asarda yuksak axloqiy, ma'naviy ideallarning talqin etilishi. Asar yomonlikning yazoga hukm qilinishi va adolat tantanasi bilan yakun topishi [10;38].

Izlanishlar jarayonida detektiv janrning tarixiy shakllanishi uchta muhim omil doirasida paydo bo'lgan, degan xulosaga keldik. Bularni shartli ravishda, ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-falsafiy, adabiy-badiiy omillar tarzida tansif etdik [10;39]. Detektiv asarlarda asosan o'quvchining diqqatini tortadigan jinoyat sodir etgan qotil kim ekanligi va uni izquvar yoki politsiya tomonidan kim ekanligini topishi asar yoki filmning kulminatsion nutqasi sifatida qaraladi.

Qotil obrazi. Odam o'ldirilgan personajning abstraktlashgan funksional mohiyati ifodasi – qotil deb ataladi. Ushbu nominatsiya detektiv adabiyotda “qotillik” doirasida harakat qilib belgilangan faoliyatini amalga oshiruvchi personajga nisbatan qo'llaniladi. Binobarin, qotil bajaradiga rol bo'yicha identifikatsiya qilindi. Muayyan detektiv asarlarda bu rolning diskursiv ahamiyati konkretlashgan rol nominatsiyalari *murderer*, *criminal*, *maniac* yordamida amalga oshiriladi. Shula orasida eng ko'p qo'llaniladigan turi *murderer* hisoblanadi.

Badiiy asar muallifi qotilni abstraktlsh tirar ekan, bu jarayonda qotilning portretini qotillik yuz bergan vaziyatdan keyib chiqqan xolda tasvirlaydi. “Cho'qintirgan ota” romanida Vito Korleone – qotil. U birinchi Fanuchchini o'ldiradi, undan keyin shaxsan o'zi odam o'ldirganmi aniq emas, asar davomida bunday ma'lumotlar haqida so'z bormaydi [10;76].

“Cho'qintirgan ota” Mario Pyuzo tomonidan yozilgan va keyinchalik Fransis Ford Koppola tomonidan film sifatida ekranlashtirilgan mashhur asardir. Asar, italyan-amerikalik mafia oilasi bo'lmish Korleone oilasining hayoti va jinoyat olamidagi faoliyati haqida hikoya qiladi. Vito Korleone, asarning markaziy qahramonlaridan biri sifatida, oilaning boshlig'i va “Godfather ya'ni Cho'qintirgan ota” sifatida tasvirlanadi. U qotillik va boshqa jinoyatlarni buyuruvchi sifatida ko'rsatiladi, lekin uning obrazida faqat qotil sifatida emas, balki adolatli va oqil rahbar sifatida ham tasvirlanadi. Vito Korleone o'z oilasini va yaqinlarini himoya qilish maqsadida ish tutadi, va uning harakatlari ko'pincha murakkab axloqiy masalalarni ko'taradi.

Vito Korleone obrazida qotillik va zo'ravonlik bilan bir qatorda, oila qadriyatlarini, hurmat va sadoqat kabi mavzular ham muhim o'rin tutadi. U, jamiyatda o'ziga xos adolat tizimini yaratishga urinadi, bu tizim ko'pincha rasmiy huquq tizimining adolatsizligi yoki samarasizligi tufayli paydo bo'ladi. Vito Korleone, o'zining adolatli va oqilona yondashuvi bilan, nafaqat jinoyat olamida, balki o'z oilasi ichida ham hurmat qozonadi. Uning qarorlari va harakatlari, shuningdek, oilaning boshqa a'zolari, jumladan uning o'g'illari Sonni, Maykl va Fredo, shuningdek, qabul qilingan o'g'li Tom Heygenning kelajagini shakllantiradi.

Don Korleone. “Cho'qintirgan ota” asarida Vito Corleone qotil sifatida tasvirlanishi bilan bog'liq muhim jumalarni topish uchun, avvalo, asarning ingliz tilidagi asl matnidan va keyin o'zbek

tilidagi tarjima shaklidan namunalar keltirish zarur. Buning uchun, Mario Pyuzo tomonidan yozilgan "Cho'qintirgan ota" kitobining ingliz tilidagi asl matnidan va uning o'zbek tilidagi tarjimasidan tegishli parchalarni keltirib o'tamiz:

"He is a businessman," Don said blandly. «I'm gonna make him an offer he can't refuse»[6;31].

Vito Korleonening qotil sifatidagi tasviri, muammolarni hal qilishda zo'ravonlikdan foydalanishga tayyorligini va qudratini namoyish etadigan sahnada ko'rinadi. Mario Puzo tomonidan yozilgan asarning o'zbek tilidagi tarjimasidan tegishli iqtibos:

– U ishbilarmon odam, - dedi Don zerikarli ohangda.

- Men shunday bir narsani taklif qilamanki, u qanday qilib ko'nganini sezmay ham qoladi[7;50]

Bu jumla, to'g'ridan-to'g'ri qotillik haqida gapirmasada, maqsadlarga erishish uchun, shu jumladan zo'ravonlikni ham, har qanday vositadan foydalanishga tayyorligini anglatadi. Bu uning qudrati va ta'sirini, hamda boshqalarda uyg'otadigan qo'rquvni tasdiqlaydi.

The Don was a real man at the age of twelve. Short, dark, slender, living in the strange Moorish-looking village of Corleone in Sicily, he had been born Vito Andolini, but when strange men came to kill the son of the man they had murdered, his mother sent the young boy to America to stay with friends[6;172].

Don o'n ikki yoshga to'lgandayoq katta kishi bo'lib qolgandi. O'rta bo'yli, bug'doyrang, qaddi qomati kelishgan bu yigitcha Sitsiliyaning ko'rinishidan Marvitaniya qishloqlarini eslatuvchi o'ziga xos qishlog'i Korleoneda yashardi. Uning ismi sharifi Vito Adolini edi. Kunlarning birida qishloqqa begona odamlar bostirib kirishib, otasini o'ldirib ketishdi. Keyin o'g'lini ham o'ldirmoqchi bo'lishganda onasi uni Amerikaga do'stlari oldiga qochirib yubordi[7;244].

Uning qotillikka qo'l urish masalasiga kelsak, yigirma besh yoshli Don Fanuchini o'ldirmaganda xotini va bollari ochlikda qolishlarini o'ylab bu vaziyatdan chiqish uchun qulay vaziyatni kutib yurgan Don o'z mantig'i bir jinoyatchini o'ldirish xisobiga oilasi hayotini saqlab qolish hamda boshqalarni bir zo'ravondan xalos qilishni o'ziga maqsad qiladi va buni uddasidan chiqadi.

Santino.Kitobxon ko'z o'ngida ham Santino Karleone-badkirdor va qotil, lekin beshavqat zolim sifatida tasvirlanmagan. U oilasi uchun yashadi va sha'ni uchun kurashib xalok bo'ladi. Muallif ham qahramonni ta'riflar ekan quyidagicha yozgan:

He got into fights, did badly in school and finally, Clemenza, who was the boy's godfather and had a duty to speak, came to Don Corleone one evening and informed him that his son had taken in an armed robbery, a stupid affair which could have gone very badly. Sonny was obviously the ringleader, the two other boys in the robbery his followers[6; 197].

Goh ko'chada bolalar bilan mushtlashib, goh maktabdan yomon baho olib kelardi. Bularning hammasi shu bilan tugadiki, kunlarning birida cho'qintirgan otasi sifatida Santino uchun mas'ul bo'lgan va sabr kosasi to'lgan Klemensa ortiqcha jim yurishni lozim topmay, bir kuni oqshomda Don Korleone oldiga kelib, uning o'g'li xunuk oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan ahmoqona ishda, qurolli talonchilikda qatnashganligini aytib berdi. Bu ishni Sonni boshlagan, ikki yigit unga sherik bo'lgan edi[7;283].

Ushbu ta'riflar orqali yoshligidan Sonnini jinoyat olamiga qadam qo'yganligi va uni bu yo'lni tanlaganligiga sabab esa otasining qilgan ilk qotilligiga guvoh bo'lganligi orqali muallif asarning keyingi satrlarda izohlab bergan. Garchi shunday bo'lsada, oilasi uchun hamma narsaga tayyor ekanligini va daxshatli o'lim topganligi kitobxonni ta'sirlantirmasdan qo'ymaydi:

The man in the darkened tollbooth opened fire and the shots caught Sonny Corleone in the head and neck as his massive frame spilled out of the car. The two men in front held up their guns now, the man in the darkened tollbooth cut his fire, and Sonny's body sprawled on the asphalt with the legs still partly inside. The two men each fired shots into Sonny's body, then kicked him in the face to disfigure his features even more, to show a mark made by a more personal human power[6;237].

Qorong'u do'kondagi odam o'q otdi. O'q tekkanda Sonni Korleonening jussador tanasi mashinaga osilib qolgandi. O'qlarning biri boshiga, ikkinchisi yelkasiga tegdi. Oldindan kelgan ikki kishi qurolini ko'tardi, do'kondagi odam o'q uzishni to'xtatdi. Sonning tanasi asphalt ustida yotar, faqat oyoqlari mashinaga ilashib qolgandi. Oldindagi mashinadan kelgan kishilar Sonning jonsiz jasadini o'q yog'dirib, ilma-teshik qilib tashlashdi, kallasiga tepib, afti-angorini tanib bo'lmaydigan xolga keltirishdi[7; 247]

Maykl. Asarda, Maykl Karleone dushmanlariga qarshi murosasiz kurash olib bordi. Uning joniga qasd qilmoqchi bo'lganlarni o'ldirdi. Agar u o'ldirmaganida, uni o'ldirishar edi va oila boshliqsiz qolar

edi. Maykl Donning o‘zi kabi sovuq va shafqatsiz edi, balki undan ham ko‘proq, va Besh oilaga qarshi urushning muvaffaqiyatli strategiyasini rejalashtirgan ham aynan Maykl ekanligini uning oqilona ish raqiblarini strategik jihatdan boshqarishda namoyon bo‘ladi, raqib mafiya boshliqlarini yo‘q qilishni ehtiyotkorlik bilan rejalashtirib, Korleone oilasining ustunligini ta‘minlaydi.

Bundan tashqari asarda qotil obrazi sifatida bir qator qahramonlar haqida ma‘lumot berib o‘tadigan bo‘lsak ulardan biri: Lyuko Brazi – jismonan baquvvat odam bo‘lgani bilan, aslida nochor odam. Muallif uni past bo‘yli, badbashara odam sifatida ta‘riflaydi. Uning ruxiyati shunday tasvirlanadiki, u hech narsadan qo‘rqmaydi [10;80].

Jerry Venger Va Kevin Munankuchli jinoiy oila ichida tashkil etilgan jinoyatchilik dunyosiga chuqur singib ketgan murakkab shaxslar sifatida ko‘rsatilishi mumkin.

Jerry Venger oila ichida aqlli, strategik va gumonsiz rejalashtirish qobiliyati uchun yuqori hurmatga sazovor bo‘lgan maslahatchi yoki eng yuqori maslahatchi sifatida tasavvur qilinishi mumkin. U ko‘p maxfiy operatsiyalarning miyasi bo‘lib, oilaning harakatlarini orqadan boshqarar edi. Uning xulqi tinch va yig‘ilgan bo‘lib, doimo bir necha qadamlar oldinga o‘ylardi, bu uni oila uchun o‘rnib bo‘lmas a‘zo qiladi.

Kevin Munan, Jerriga zid ravishda, sodiqligi va kuchli kuchi bilan tanilgan majburlaguvchi yoki qotil sifatida tasvirlanishi mumkin. Uning roli oilaning iflos ishlarini bajarishdan, qo‘rqitishdan tortib to‘g‘ridan-to‘g‘ri qotillikgacha bo‘lardi. Kevinning impulsiv tabiati tez-tez uni Jerrining hisoblangan strategiyalariga zid qo‘yar edi, lekin buyruqlarni bajarishdagi samaradorligi inkor etib bo‘lmas edi.

O‘z ixtiyori bilan qotillik ko‘chasiga kirganlardan biri Karlo Ritsi. Jismonan baquvvat bo‘lgan Karlo xomilador xotinini klataklab xuzur qiladi. Sotqinlik qilib, Santinoni Emiliyo Barzini odamlari qo‘ygan tuzoqqa tushiradi. Shunda ham u Korleonelar tarafidan xotinini urgani uchun emas, Santinoni sotgani uchun jazoga tortiladi [10;80].

Virgiliy Solotzo – an‘anaviy qotil sifatida tasvirlanmagan, balki ayyor va ambitsiyali giyohvand moddalar qiroli sifatida tasvirlangan bo‘lib, u tashkil etilgan jinoyatchilikka chuqur aralashgan. Uning laqabi “Turk” laqabi bo‘lib, bu uning heroin aloqalari va Turkiya opium maydonlariga bog‘liq. Sollozzo strategik fikrlaydi, narkotik savdosi haqidagi bilimlaridan foydalanib, Korleone oilasi bilan sheriklik qilishni maqsad qilgan bo‘lib, himoya va siyosiy ta‘sir olishni ko‘zlagan qahramon sifatida tasvirlanadi. Sollozzo harakatlari qonli mafiya urushini keltirib chiqaradi, bu uning keskin raqib sifatidagi rolini va uning harakatlari o‘ldiruvchi oqibatlariga olib kelishini ko‘rsatadi. U shafqatsiz shaxs sifatida tasvirlangan bo‘lib, uning qarorlari va harakatlari har qanday narxda o‘z giyohvandlik imperiyasini kengaytirish atrofida aylanadi. Solotzo Donning qabuliga kelganda ham undan murodi xosil bo‘lishiga to‘la ishonchi yo‘q edi. Uning kelishdan maqsadi “Chiqmagan jondan umid” qabilida bir urinib ko‘rish va bu yerdagi vaziyatni o‘rganib chiqish edi. Shu voqeadan so‘ng u uch oyga yaqin vaqtini Sonning fe‘li, nozik jihatlarini o‘rganishga sarfladi va natijada unga suiqasda uyishtirish Niyati qat‘iylashdi. Demak, bu Solotzo Don Karleoning nozik nuqtasini topgan. Bu nuqta – Donning o‘gli Sonni edi. Sonning bir og‘iz savoli Amerika jamiyatini daxshatga solga, ko‘cha tozalovchilarining har kuni bir nechta jasad yig‘ishtirib olar darjada oilaviy sindikatlar o‘rtasida urush boshlanib ketishiga sabab bo‘ladi.

Xulosa. Mario Pyuzo qotillik haqidagi kuzatishlari, bilimlari va xulosalarini ushbu asarda mahorat bilan qo‘llagan. Bunga uning uzoq yillar criminal jurnalistika bilan shug‘ullangani, Ikkinchi jahon urushida ishtirok etgani qo‘l keladi. U qotillik ro‘y bergandan so‘ng qotiling ichki kechinmalarini tasvirlamaydi, lekin shunday yo‘l tutadiki, qotilning nimani his qilayotganini kitobxon aniq sezib turadi.

“Cho‘qintirgan ota” asari detektiv janrida qotil obrazining murakkabligini namoyish etadi. Maqola detektiv hikoyalarida qotilning ijtimoiy va psixologik portretini tahlil qilish orqali janrning badiiy va ijtimoiy ahamiyatini ochib beradi. Asarda qotilning motivatsiyalari va jinoyat ortidagi psixologik omillar chuqur o‘rganiladi, bu esa janrning o‘quvchilar uchun ta‘sirchan va o‘ylantiruvchi bo‘lishiga olib keladi. Shu bilan birga, adibning qotil obrazini yaratishdagi mahorati, uslubiy nozikliklari va badiiy vositalaridan foydalanishi detektiv janrining estetik va psixologik jihatlarini yanada boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adamov A. My favorite genre is detective. 1980
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: O‘zbekiston, 2002. – B 159.
3. I. Hakkulov. Badiiy matn tahlili va talqin muammolari (ilmiy to‘plam). Toshkent. 2012 – 305b.
4. Kyostheji, T. Detective’s anatomy – Budapest. 1989 – P.134

5. M.Puzo. Godfather: Copyright, 1969. – 400 p
6. M.Pyuzo. Cho'qintirgan ota. Yangi Kitob: Toshkent. 2023 -526 b.
7. Mazin A. The Brilliance and poverty of the detective genre. 2009 <https://libking.ru/books/det-/detective/198429-aleksandr-mazin-blesk-i-nishcheta-detektivnogozhanra.html>
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi -T: "O'zbekiston milliy ensiklopediya" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 553 b.

MULOQOTDA O‘ZARO MUVOFIQLIKNING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI

*Matajonov Muhammad Yusubjonovich
FarDU, filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent.*

Annotatsiya. So‘nggi yillarda antroposentrik paradigma nomi ostida birlashuvchi, til va inson omilining chambarchas bog‘liqligi masalalarini o‘rganuvchi yangi tilshunoslik yo‘nalishlari vujudga kelib, rivojlana boshladi. Shunday sohalaridan biri psixologiya va tilshunoslikning uyg‘un nuqtalarini, insonning ruhiy-emotsional holati va til bilan bog‘liq jarayonlarni o‘rganuvchi psixolingvistikadir.

Kalit so‘z va iboralar: psixologiya, psixolingvistika, kommunikativ va ekspressiv vazifalar, transformatsional grammatika.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЗАИМНОЙ СОВМЕСТИМОСТИ В ОБЩЕНИИ

*Мамаджонов Мухаммад Юсубжонович
ФарГУ, доктор философских наук филологические науки (PhD), доцент.*

Аннотация. В последние годы появились и начали развиваться новые направления языкознания под названием антропоцентрическая парадигма, изучающая вопросы тесной связи языка и человеческого фактора. Одной из таких областей является психоллингвистика, изучающая точки соприкосновения психологии и языкознания, психическое и эмоциональное состояние человека, процессы, связанные с языком.

Ключевые слова и фразы: психология, психоллингвистика, коммуникативно-экспрессивные задачи, трансформационная грамматика.

PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS OF MUTUAL COMPATIBILITY IN COMMUNICATION

*Matajonov Muhammad Yusubjonovich
FarSU, doctor of philosophy in philological sciences (PhD), associate professor*

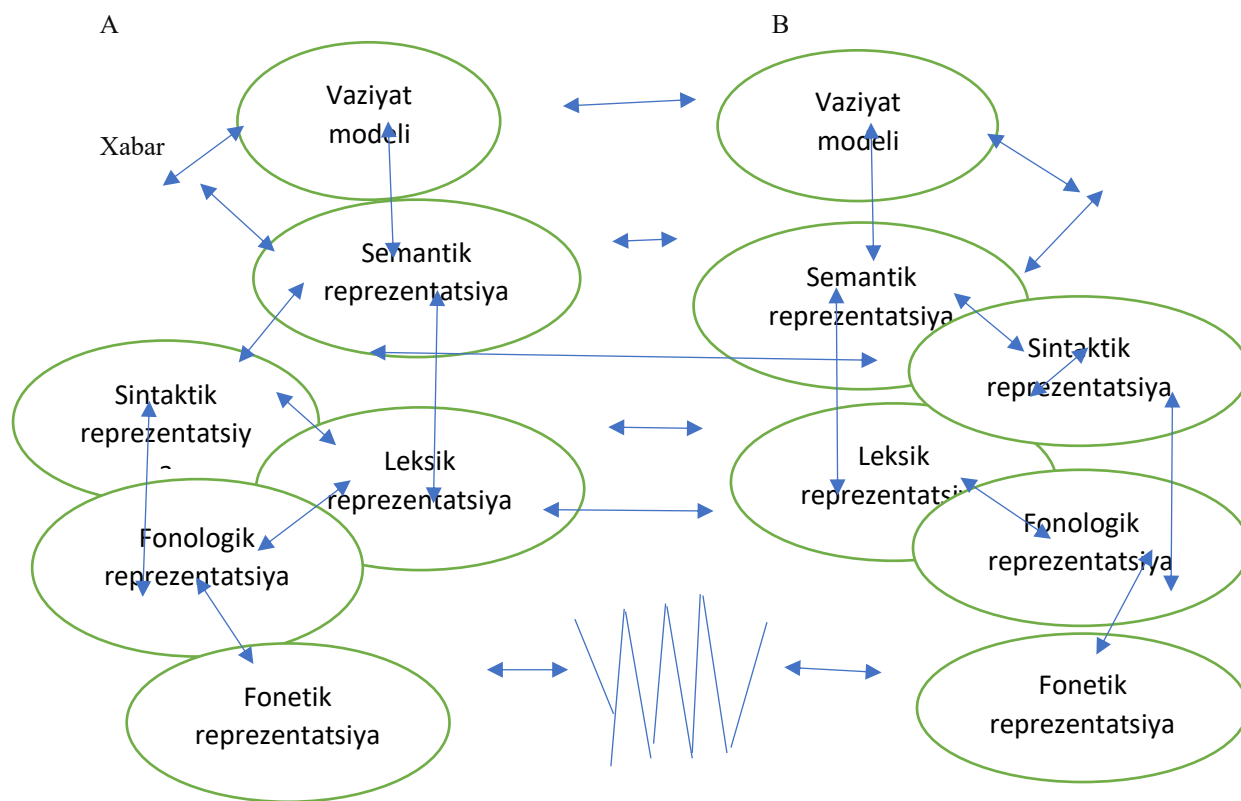
Annotation. In recent years, new areas of linguistics have emerged and begun to develop called the anthropocentric paradigm, which studies the close connection between language and the human factor. One of these areas is psycholinguistics, which studies the points of contact between psychology and linguistics, the mental and emotional state of a person, and processes related to language.

Key words and phrases: psychology, psycholinguistics, communicative and expressive tasks, transformational grammar.

Kirish. Psixolingvistika tildan foydalanishga asoslangan psixologik jarayonlarni tasvirlashga qaratilgan. O‘qish, yozish, nutq tayyorlash va uni tinglash ham universal qobiliyat bo‘lmagani holda, tildan foydalanishning eng tabiiy va asosiy shakli dialogdir: har bir til foydalanuvchisi, yosh bolalar va savodi bo‘lmagan kattalar ham suhbat qura oladilar. Shuning uchun psixolingvistikaning asosiy maqsadi tabiiy dialog paytida qo‘llaniladigan asosiy mexanizmlar haqida ma‘lumot berish bo‘lishi kerak [27:169].

Asosiy qism. Suhbatdoshlar muloqotda bir-birlariga moslashadilar: bunda suhbatdoshlar tovushlar va so‘zlardan tortib sintaktik qurilish va ma‘no ifodalari gacha bo‘lgan o‘xshash tasvirlardan foydalanishni boshlaydilar. Masalan, suhbatdosh tez va baland ovozda gapirganda, ikkinchi suhbatdosh ham ko‘pincha shunday javob beradi; bir suhbatdosh ma‘lum bir sintaktik qurilmadan ko‘p foydalansa, ikkinchisi ham bu qurilmadan foydalanishi mumkin. D. Levisning fikricha, dialog hamkorlik o‘yinidir, bunda agar suhbatdoshlar dialogda bir-birlarini tushunsalar, “yutadilar”, agar ishtirokchilarning biri yoki ikkisi ham tushunmay qolsa, “yutqazadilar” [2]. Demak, muloqotda hamkorlik, o‘zaro tushunish, suhbatdoshning fikrini ilg‘ay olish muhim ahamiyatga ega. Olimlarning fikricha, bu moslashish jarayoni nutqni hosil qilishning barcha darajalarida, mazmun tanlashni boshqaradigan semantik tasvirlardan tortib artikulyatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan fonetik tasvirlargacha sodir bo‘ladi hamda bu jarayon suhbatni yanada silliq davom

ettirishga yordam beradi. Ularning izlanishlari natijalariga ko'ra, dialogda suhbatdoshlar bir-birlariga moslashadilar. Bunday moslashish, muvofiqlik tilning turli sathlarida ham kuzatilishi mumkin. Olimlar muvaffaqiyatli muloqotda o'zaro moslashishning quyidagi sxemasini taklif qilganlar:

Ushbu chizmaga ko'ra, suhbatdoshlar bir-birlariga moslashishlari uchun, avvalo, vaziyat modeli mos kelishi kerak, ya'ni bir vaziyatga, holatga mos suhbat qurilishi zarur. Muvofiq vaziyat bo'lmasa, muloqot ham shakllanmaydi. Har qanday turdagi suhbat qurish uchun, avvalo, suhbatlashish uchun vaziyat, mavzu bo'lishi lozim. Muvofiq vaziyatsiz, mos mavzusiz muloqot qurish imkonsiz, suhbatdoshlar "nimadir umumiy" haqida muloqotga kirishishlari talab etiladi.

Vaziyatga mos xabar yuborilgach, suhbatdoshlar ongida semantik representatsiya yuz beradi, bunda adresant yuborgan xabarni adresat yuboruvchi jo'natgandek tushunishi, idrok qilishi muhim sanaladi. Yetkazilgan fikr adresat ongida noto'g'ri, nomuvofiq representatsiya qilinishi suhbatning uzilishi, muloqotning samarasiz holda to'xtab qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu o'rinda psixologik jarayon – idrok ishtirok etadi.

Muloqotda faqatgina semantik representatsiyaning muvofiq kelishi eng ahamiyat sanalsa-da, suhbatdoshlar sintaktik, leksik, fonologik va fonetik sathlar nuqtayi nazaridan ham o'zaro moslashadilar. Muloqot paytida suhbatdoshga moslashgan holda o'xshash sintaktik qurilmalar, bir xil leksik birliklar tanlanishi dialogda suhbatning oson tushunilishi, o'zaro muvofiqlikni ta'minlaydi.

Shu o'rinda fonetik-fonologik moslashishni ham ta'kidlash zarur. Fonetik moslashish ma'lum tovushlar talaffuzida suhbatdoshga muvofiq muloqotni anglatadi. Bunday holat o'zbek muloqotida ko'p hollarda shevalarga xos moslashishda va kichik yoshdagi bolalar bilan suhbatda tovushlarni moslashda namoyon bo'ladi.

- Nima yeding?
- Chikalat.
- Voy, chikalat yedingmi san? (So'zlashuvdan).

Kichik yoshdagi bolalarga ularga mos gapirish bolalarning kattalar tomonidan tushunilayotganini, bolalar o'z fikrlarini to'g'ri ifodalab berayotganlarini bildirish uchun ham amalga oshiriladi.

Dialogik muloqotda suhbatdoshning ovoz toni, tempiga moslashish ham ahamiyatlidir. Aytaylik, suhbatdosh shoshayotgan bo'lsa, u tez-tez gapirib, muddaosini bayon etishga harakat qiladi. Yoxud suhbatdosh jahl qilib, ovoz tonini balandlatib gapirsa, suhbatdosh ham shunga yarasha ovozini balandlatib

javob berishi tabiiy sanaladi. Shu sababdan ham dialogik muloqotda moslashish muhimdir.

– Ilki jarohatlangan emish-a! – dedi. – Ertaga asfalasofilinga ketadigan haromi, bugun ilkingni o‘ylab nima qilasan?

Eshik ortidagi mahbusning nafrat bilan:

– Jallodlar! – degani eshitildi.

Xirilloq soqchi o‘rnidan sapchib turib do‘q qildi:

– Jim yot, o‘laksa! Hozir kirib, bir jarohatingni o‘nga yetkazamen! (P.Qodirov “Yulduzli tunlar”, 158-bet).

Jahl qilgan suhbatdoshga jahl bilan, nafrat bilan javob qaytarish, ovon toniga moslashish tabiiy dialogning muhim jihatlaridandir. Yuqoidagi dialogik muloqotda soqchi va mahbus suhbatida bir-birlariga munosabat salbiy bo‘lgani holda, ikki suhbatdosh o‘zaro baqirib, ohangni moslashtirgan holda muloqot qilishi ham aynan muvofiqlikning psixologik asoslari bilan bog‘liq. Baland ovoz, yuqori ton inson ruhiyatiga ta’sir qiladi, buning natijasida ana shu muomalaga yarasha reaksiya yuzaga chiqadi. Bu reaksiya nafaqat qo‘llanilayotgan lisoniy birliklar va sintaktik qurilmalar, balki tilning intonatsion xususiyatlarida ham namoyon bo‘ladi.

M. Piking va S.Garrodlar dialogik muloqotda o‘zaro muvofiqlikni tadqiq qilishda morfologik moslashishga e’tibor qaratmaganlar. Bunda mualliflarning ingliz tili muloqotini o‘rganganlarini e’tiborga olish zarur. O‘zbek tili agglyutinativ til ekanligi sababli uning morfologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, o‘zbek tilida muloqot amalga oshirilganda morfologik moslashish ham vujudga kelishini ta’kidlab o‘tish zarur. O‘zbek muloqotida vaziyatga, shevalarga moslashgan holda qo‘shimchalarda muvofiqlik ham yuzaga keladi.

Ayrim hollarda muloqot faqat bir til doirasidagina yuz bermaydi, suhbatdosh adresatga mos ravishda tilni o‘zgartirishi, suhbatdoshiga tanish tildan foydalanishi ham mumkin. Suhbatdosh adresant yuborayotgan xabarni tushunish, unga mos javob qaytarish uchun ham muvofiq tildan foydalanishi talab etiladi.

Kimdir yelkamga turtdi. O‘girilib qarasam, hozirgina simyog‘ochga suyanib «Sashenka» deb yig‘layotgan xotin. Labining bo‘yog‘i surkalib ketgan, og‘zi qiyshayib qolganga o‘xshardi. – Aksakal... – U bobomni ham nari surdi.

Robiya rus xotinni ko‘rgach, uning o‘zbek tilini bilmasligini fahmlagach, bilganicha rus tilida gapirib, suhbatdoshga o‘z fikrini tushuntirmoqchi bo‘ldi:

– Mama ploxa, – dedim bilganimcha o‘rischa gapirib. – Mama umer budit. – Nichego! – Xotin ma’vus jilmaydi. – Ya vrach, pomogu. Prinesi pit. (O‘. Hoshimov “Ikki eshik orasi”, 130-bet).

Agar ushbu holatda Robiya rus tilida muloqotga kirishmaganida, onasining ahvolini tushuntirib bermaganda, rus ayolning vrach ekanidan ham bexabar qolgan bo‘lishi mumkin edi. Demak, ayrim hollarda suhbatdosh so‘zlashadigan tilga ham moslashish talab etiladi.

Agar muloqotda yuqoridagi moslashishlar bo‘lmasa, dialogda nomuvofiqliklar yuzaga kelishi, bu esa muloqotning uzilib qolishiga yoxud muvaffaqiyatsiz yakunlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Muloqotda muvofiqlikka intilish bir necha ekstralingvistik sabablar orqali yuzaga kelishi mumkin: muloqotning samarali kechishiga erishish; muloqotning uzilishlarsiz, ravon kechishini ta’minlash; vaziyatga mos muloqotga erishish; suhbatdoshga o‘z fikrini osonroq bildirishga erishish; suhbatdosh bilan mavqe jihatdan tenglashishga erishish va boshqalar.

Shu o‘rinda suhbatdoshga mavqe jihatdan teng kelishga intilish bo‘yicha izoh berib o‘tish zarur. Bunda ayrim hollarda sof adabiy tilda so‘zlayotgan suhbatdoshga shunday javob qaytarish maqsadida shevalardan foydalanmay, adabiy tilni qo‘llab suhbatlashish nazarda tutilishi ham mumkin. Shu bilan birga, ijtimoiy vaziyatdan kelib chiqqan holda Toshkentga kelgan viloyatliklarning Toshkent shevasidan foydalangan holda suhbatlashishga intilishlari ham mavqe jihatdan tenglashishga intilish sifatida baholanishi mumkin.

Murod Muhammad Do‘stning “Lolazor” romanida yozuvchi, jurnalist Nazar Yaxshiboyev va rais o‘rtasida qiziqarli suhbat keltirilgan. Soddagina, qishloqdan davolanishga kelgan rais Yaxshiboyevni ko‘radi-yu, televizorda ko‘rgan, maqolalarini o‘qigan yozuvchi shu ekanini tanib, yozuvchiga mos ravishda adabiy tilda, badiiy ifoda va konstruksiyalardan foydalanib, gapira boshlaydi:

• Uzr, domlajon... Bezovta qildim... Suratingizni ko‘rib yurardik, lekin darrov taniyolmabman. Mana, diydoringiz nasib etdi.

• Qayerlardan so‘raymiz?

• Uzoqdan, domlajon, janub tomonlardan. Ammo-lekin, bahavo joylar. Sizdek ulug' odamni ko'rmoq orzuimiz edi, mana, orzuimizga yetdik (Murod Muhammad Do'st "Lolazor", 93-bet).

Yaxshiboyev bunday kitobiy so'zlarni, jummalarni eshitib, ichida g'ijinadi. Oddiy to'pori insonning bunday jimjimador lisoniy birliklardan foydalanishi notabiiy eshitaladi. Aslida esa rais aynan Yaxshiboyevga moslashish uchun shunday qurilmalardan foydalanadi. Suhbatdosh sifatida bunday holat Yaxshiboyevga yoqmasa-da, suhbatni buzmaslik uchun indamaydi. Raisning aynan o'zi uchun bunday tildan foydalanayotganini ham yaxshi anglaydi:

Yaxshiboyev ichida g'ijindi. Namuncha kulturniy bo'lmasa, deb o'yladi, o'zi bilmagan so'zlarni aytadi-ya!.. Darvoqe, bu so'zlarni biladi, lekin aytadigan mavridu joy topmagan, endi aytsa bo'laveradi, meni ko'rди, menga aytsa bo'ladi (Murod Muhammad Do'st "Lolazor", 93-bet).

Rais ongida kechadigan psixik jarayonlar yordamida u mashhur yozuvchi bilan suhbatga tayyorlanishda bu insonga tenglashish, mos gapirish, oldida uyalib qolmaslik uchun shunday muloqot qilishni afzal biladi. Ziyoli insonlar doim kitobiy tilda so'zlashadi, bu inson bilan men ham shunday muloqot qilishim kerak, degan qarash, yozuvchilarni o'z shaxsiy qarashlariga ko'ra idrok qilish natijasida aynan shu turdagi nutq yuzaga keladi. Bunda suhbatdoshga moslashishda nafaqat idrok, balki ruhiy-hissiy jihatdan hayajonlanish, o'zini suhbatdosh oldida qanday tutishni bilmaslik, ikkilanish kabi jarayonlar ham ko'zga tashlanadi. Notabiiy ravishda kitobiy so'zlardan foydalanish esa rais nutqida nomuvofiq birikmalar, jumlar ham irod etilishiga olib keladi: ikkita olijanob molxona qurdik. Olijanob sifati molxona joy oti bilan o'zaro mos kelmaydi. Lekin rais molxona uchun mos baladparvoz, kitobiy sifat topolmay, olijanob so'zidan foydalanadi. Yozuvchi Yaxshiboyev esa raisning nutqidagi bunday xatoliklarni tahlil qiladi:

Sog'liqni o'ylab, bu taraflarga tashrif buyurdik.

OI-a, dedi Yaxshiboyev ichida, sen o'zing kimsanki, tashrif buyursang. Yo'q buniyam aybsitib bo'lmaydi, televizor-pelevizorga chiqadidan xotin shoirlardan o'rgangan chiqar (Murod Muhammad Do'st "Lolazor", 94-bet).

Muloqot davom etar ekan, suhbatdoshlar o'zaro biroz yaqinlashgach, rais oddiy tilda so'zlasha boshlaydi: Rais dardini gapirgani sari jo'nashib, tuppa-tuzuk odamga aylandi-qoldi (Murod Muhammad Do'st "Lolazor", 95-bet).

Badiiy uslubdan so'zlashuv uslubiga ko'chgan rais asta-sekin shevaga xos birliklardan ham foydalana boshlaydi: odamlarni bir pasda yig'naymiz, paxta teraydigan moshin va boshqalar.

Xulosa. Shunday qilib, suhbatdoshlar yaqinlashganlari sari, raisda hayajon yo'qolib, Yaxshiboyev bilan moslashishda badiiy uslubga xos so'zlardan foydalanmay, so'zlashuv uslubidan, hatto shevadan ham foydalanishni boshlaydi. Demak, muloqotda moslashishda suhbatdoshni o'z tasavvuriga ko'ra idrok qilish, ijtimoiy masofa, mavqe, ruhiy-hissiy bosim ham ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, muloqot jarayonida suhbatdoshlar o'zaro bir-birlariga moslashishga intiladilar. Bu moslashish esa semantik reprezentatsiya, idrok, hissiyot, ruhiy bosim kabi psixik jarayonlar bilan bog'liq holda fonetik, intonatsion, leksik, morfologik, sintaktik qurilmalarni tanlash va nutqda qo'llashni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.K.Lewis. Convention: A philosophical study. Basil Blackwell/Harvard University Press.-1969.
2. M. Pickering, S. Garrod. Toward a mechanistic psychology of dialogue//Behavioral and brain sciences. - 2004. 27. -169.
3. C.E. Osgood, T.A.Sebeok. Psycholinguistics: a survey of theory and research problems. Journal of abnormal psychology, 49 4, Part 2, 1-203.
4. N.Purba. The role of psycholinguistics in Language Learning and Teaching. Tell Journal, Volume 6, Number 1, April 2018. -P.47.
5. P.Fraisse La psycho-linguistique // Problems de psycho-linguistique. – Paris, 1965. – P.5.
6. Sami Boudelaa. Psycholinguistics// https://www.researchgate.net/publication/272160770_Psycholinguistics_Sami_Boudelaa_The_Oxford_Handbook_of_Arabic_Linguistics.
7. W. D. Carroll Psychology of Language. Fifth edition. 2008.
8. W.Rieber, H.J.Vetter. Theoretical and Historical Roots of Psycholinguistic Research.

RUS TILIDA QUVONCHGA OID SINONIM SO‘ZLARINING TASNIFLANISHI

Mirsagatova Umida Zaxidovna,
Toshkent kimyo- texnologiya institute dotsent v.b.

Abstrakt. Rus tilidagi sinonimiya, ayniqsa, his-tuyg'ular bilan bog'liq leksikani o'rganishda boy o'rganish sohasini taqdim etadi. Ushbu maqola quvonch hissi uchun sinonimlarni tasniflashga qaratilgan. Ushbu sinonimlarning semantik nuanslari va foydalanish kontekstlarini tahlil qilib, biz rus tilidagi xilma-xillik va noziklikni ta'kidlaydigan keng qamrovli tasnifni taqdim etishni maqsad qilganmiz.

Kalit so'zlar: rus tili, sinonimlar, quvonch, semantik tasnif, intensivlik, kontekst, stilistik tahlil, hissiy ifoda, madaniy nuanslar

CLASSIFICATION OF SYNONYMS FOR JOY IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Mirsagatova Umida Zakhidovna,
acting associate professor of Tashkent Institute of Chemistry and Technology

Abstract. Synonymy in the Russian language presents a rich field of study, particularly when examining the lexicon related to emotions. This article focuses on the classification of synonyms for the emotion of joy. By analyzing the semantic nuances and usage contexts of these synonyms, we aim to provide a comprehensive classification that highlights the diversity and subtlety within the Russian language.

Keywords: Russian language, synonyms, joy, semantic classification, intensity, context, stylistic analysis, emotional expression, cultural nuances

КЛАССИФИКАЦИЯ СИНОНИМОВ РАДОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Мирсагатова Умида Захидовна,
и.о. доцент Ташкентского химико-технологического института.

Абстракт. Синонимия в русском языке представляет собой богатое поле для изучения, особенно при изучении лексики, связанной с эмоциями. В данной статье основное внимание уделяется классификации синонимов эмоции радости. Анализируя семантические нюансы и контексты употребления этих синонимов, мы стремимся предоставить комплексную классификацию, подчеркивающую разнообразие и тонкость русского языка.

Ключевые слова: русский язык, синонимы, радость, семантическая классификация, интенсивность, контекст, стилистический анализ, эмоциональное выражение, культурные нюансы.

Введение. Синонимия, существование нескольких слов со схожим значением, — это увлекательный аспект языка, который позволяет понять богатство и сложность языковых выражений. Русский язык, известный своим выразительным словарным запасом, особенно выделяется разнообразием синонимов для передачи тонких оттенков значения. Среди множества эмоций радость выделяется как фундаментальное человеческое переживание, глубоко укоренившееся в русской культуре и языке.

Целью данного исследования является изучение и классификация синонимов радости в русском языке, проливая свет на семантические нюансы, особенности употребления и стилистические вариации этих слов. Изучая различные способы выражения радости в русском языке, мы можем глубже понять культурный и эмоциональный ландшафт языка.

Путем систематического анализа современных словарей, литературных произведений и лингвистических корпусов мы стремимся классифицировать синонимы радости на основе их семантических особенностей, уровней интенсивности и контекстуального использования. Эта классификация не только послужит ценным ресурсом для студентов и исследователей русского языка и культуры, но и внесет вклад в более широкую область исследований синонимии в лингвистике.

В следующих разделах мы углубимся в различные категории синонимов радости, изучая, как эти слова различаются по своему значению, стилистическим нюансам и культурному резонансу.

Целью данного исследования является предоставление всестороннего обзора богатого лексикона радости в русском языке, подчеркивая сложное взаимодействие между языком, эмоциями и культурой.

Методология. В исследовании использован качественный анализ синонимов радости в русском языке. Данные собраны из современных русских словарей, художественных текстов и корпусов. Каждый синоним был проанализирован на предмет его семантических нюансов, частоты использования, коллокационных моделей и контекстуальных вариаций.

Семантическая классификация синонимов радости в русском языке

Синонимы радости в русском языке можно разделить на несколько смысловых категорий, исходя из их основного значения и нюансов. Эта классификация учитывает интенсивность передаваемых эмоций, а также конкретные контексты, в которых обычно используется каждый синоним.

Классификация по интенсивности:

Восторг (Восторг): передает чувство экстаза или восторга, часто связанное с сильными эмоциональными переживаниями, такими как трепет или восхищение.

Эйфория (Eiforiya): указывает на состояние крайнего счастья или восторга, часто характеризующееся повышенным чувством благополучия.

Ликование (Likovanie): подразумевает ликование или ликование, обычно в ответ на значительное событие или достижение.

Умеренная интенсивность:

Радость (Радость): общий термин, обозначающий радость или счастье, часто используемый в повседневном языке для выражения положительного эмоционального состояния.

Удовольствие (Удовольствие): Передает чувство удовольствия или удовлетворения, часто получаемое от приятного опыта или деятельности.

Веселье (Веселье): указывает на состояние веселья или бодрости, часто связанное с общественными собраниями или праздниками.

Улыбка (Улыбка): буквально означает «улыбка», но также может передавать чувство легкой радости или веселья.

Приятность (приятность): указывает на ощущение приятности или приятности, часто используется для описания умеренно приятного опыта.

Довольство (Dovol'stvo): передает чувство удовлетворенности или удовлетворения, часто в ответ на приносящий удовлетворение или приносящий удовлетворение опыт.

Личные достижения и успех:

Гордость (Гордость): передает чувство гордости или самоудовлетворения, часто в ответ на достижение или достижение.

Торжество (Torzhestvo): подразумевает триумф или празднование, часто в контексте преодоления вызова или невзгод.

Межличностные отношения:

Радость общения (Радость общения): Указывает на радость, полученную от социального взаимодействия или общения.

Взаимная радость (Взаимная радость): передает взаимную радость или счастье, часто испытываемое в отношениях или совместном опыте.

Эстетическое и сенсорное удовольствие:

Наслаждение (Наслаждение): передает чувство восторга или удовольствия, часто возникающее в результате эстетических или чувственных переживаний.

Удовольствие (Удовольствие): Указывает на удовольствие или наслаждение, часто получаемое от сенсорных стимулов или приятных занятий.

Эта семантическая классификация обеспечивает основу для понимания разнообразного спектра синонимов радости в русском языке, подчеркивая нюансы способов выражения и переживания этой сложной эмоции.

Обсуждение

Семантическая классификация синонимов радости в русском языке раскрывает глубину и богатство лексики, связанной с этой фундаментальной человеческой эмоцией. Классифицируя эти синонимы на основе их основных значений и нюансов, мы получаем представление о

различных способах концептуализации и выражения радости в русской культуре. Одним из примечательных аспектов классификации является различие между синонимами по уровням интенсивности. Деление синонимов на высокую, среднюю и низкую интенсивность отражает нюансы эмоциональных переживаний, передаваемых этими словами. Например, такие слова, как «восторг» (восторг) и «эйфория» (eiforiya), которые относятся к категории высокой интенсивности, передают чувство всепоглощающего счастья и восторга. Напротив, такие слова, как «радость» (радость) и «удовольствие» (удовольствие), которые относятся к категории умеренной интенсивности, передают более приглушенное чувство радости и удовлетворения. Еще одним интересным аспектом классификации является контекстная категоризация синонимов. Такие слова, как «гордость» (гордость) и «торжество» (торжество), которые относятся к категории личных достижений и успеха, подчеркивают культурную ценность, придаваемую индивидуальным достижениям и празднованию успеха в российском обществе. Точно так же такие слова, как «радость общения» (радость общения) и «взаимная радость» (взаимная радость), которые относятся к категории межличностных отношений, подчеркивают важность социальных связей и роль отношений в формировании эмоциональных переживаний. Стилистический анализ синонимов радости также выявляет интересные закономерности. Такие слова, как «веселье» (веселье) и «улыбка» (улыбка), которые относятся к разговорной категории, обычно используются в повседневном языке для выражения радости в неформальной обстановке. Напротив, такие слова, как «восторг» (восторг) и «ликование» (ликование), которые относятся к литературной категории, чаще используются в формальных или выразительных контекстах, таких как литература или поэзия. В целом классификация синонимов радости в русском языке дает детальное представление о том, как выражается и переживается эта сложная эмоция. Исследуя семантические, контекстуальные и стилистические нюансы этих синонимов, мы получаем представление о культурных ценностях, социальных нормах и языковых конвенциях, которые формируют эмоциональное выражение в русской культуре.

Заключение

Классификация синонимов радости в русском языке раскрывает глубину и сложность эмоционального выражения в русской культуре. Классифицируя эти синонимы на основе их семантических особенностей, уровней интенсивности и контекста использования, мы получаем тонкое понимание различных способов концептуализации и выражения радости в русском языке.

Категории высокой, средней и низкой интенсивности выделяют диапазон эмоциональных переживаний, связанных с радостью, от экстатического восторга до легкого удовлетворения. Эта классификация отражает нюансы эмоционального выражения и тонкие различия в значениях, которые характеризуют русские синонимы радости.

Контекстная категоризация еще больше подчеркивает культурные и социальные аспекты радости в русском языке. Слова, относящиеся к личным достижениям и успеху, отражают ценность индивидуальных достижений, а слова, относящиеся к межличностным отношениям, подчеркивают важность социальных связей и эмоциональных связей.

Стилистический анализ раскрывает динамическую природу языка и способы использования разных слов в разных контекстах. От разговорных выражений радости в повседневной речи до литературных выражений в поэзии и прозе — русский язык предлагает богатую палитру слов, передающую нюансы этой фундаментальной человеческой эмоции.

В заключение классификация синонимов радости в русском языке дает ценную информацию о языковых, культурных и эмоциональных аспектах российского общества. Изучая эти синонимы, мы получаем более глубокое понимание сложности выражения эмоций и того, как язык отражает и формирует наше понимание мира.

SHO'RO LAP DAVRIDA GAZETA-PUBLITSISTIK USLUBI: SOTSIOLINGVISTIK YONDASHUV

Mukaddas Israil,

filologiya fanlari nomzodi, professor. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Gazeta tilining tarixiy taraqqiyoti borasida olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, turli davrda til vositalarini qo'llashning o'ziga xos jihatlaridan biri, ularning tizimli tasnifi hamda ekstralingvistik faktorlarni o'zida mujassam qilganligidadir. Gazeta matnini diaxronik tahliliga murojaat qilish orqali gazetaning muhim jihatlari bo'lgan standart va ekspressiyani doimo "ijtimoiy baho" sifatida qaralishini kuzatishimiz mumkin. Sho'rolar davrida gazeta-publitsistik uslubi aniq xususiyatlarga ega bo'lgan, bu xususiyatlar mazkur davrning mafkuraviy va madaniy konteksti bilan chambarchas bog'liq edi. Sho'rolar davrida gazeta-publitsistik uslubini sotsiolingvistik jihatdan tadqiq etish o'sha davr siyosatining gazeta tiliga va uslubiga tasirini, hukmron rus tilining o'zbek tili va uslubiga tasirini, shu bilan birga, gazeta leksikasining yangi ijtimoiy-siyosiy terminlar hisobiga boyishini korishga va tahlil qilishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, gazeta-publitsistik uslubi, ijtimoiy-siyosiy voqelik, mediamatn, ijtimoiy-siyosiy terminlar, o'zbek gazetasi tili va uslubi, maqola, bosma media, gazeta matni.

ГАЗЕТНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЙ СТИЛЬ В ПЕРИОД СОВЕТОВ: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Мукаддас ИСРАИЛ,

*кандидат филологических наук, профессор. Узбекский государственный университет
Узбекистана*

Аннотация. Согласно результатам исследования исторического развития газетного языка, одним из отличительных аспектов использования языковых средств в разные периоды является их системная классификация, а также включение экстралингвистических факторов. Обращаясь к диахроническому анализу газетного текста, мы можем наблюдать, что стандарт и экспрессия, которые являются важными аспектами газеты, всегда рассматриваются как "социальная оценка". Газетно-публицистический стиль в период Советов имел ярко выраженные черты, которые были тесно связаны с идейно-культурным контекстом этого периода. Социоллингвистическое исследование газетно-публицистического стиля этого периода позволяет увидеть и проанализировать влияние политики того времени на язык и стиль газеты, влияние господствующего русского языка на язык и стиль узбекского языка, а также обогащение газетной лексики за счет новых социально-политических терминов

Ключевые слова: социоллингвистика, газетно-публицистический стиль, социально-политическая реальность, медиатекст, социально-политические термины, язык и стиль узбекской газеты, статья, печатные медиа, газетный текст.

NEWSPAPER AND JOURNALISTIC STYLE DURING THE SOVIET PERIOD: SOCIOLINGUISTIC APPROACH

Mukaddas ISRAIL,

doctor of philological sciences, professor. Uzbekistan State University of World Languages

Annotation. According to the results of the study of the historical development of the newspaper language, one of the distinctive aspects of the use of language tools in different periods is their systematic classification, as well as the inclusion of extralinguistic factors. Turning to the diachronic analysis of the newspaper text, we can observe that the standard and expression, which are important aspects of the newspaper, are always considered as a "social assessment". The newspaper and journalistic style during the Soviet period had pronounced features that were closely related to the ideological and cultural context of this period. A sociolinguistic study of the newspaper and journalistic style of this period allows us to see and analyze the influence of politics of that time on the language and style of the newspaper, the influence of the dominant Russian language on the language and style of the Uzbek language, as well as

the enrichment of newspaper vocabulary due to new socio-political terms

Keywords: sociolinguistics, newspaper and journalistic style, socio-political reality, media text, socio-political terms, language and style of the Uzbek newspaper, article, print media, newspaper text.

KIRISH. O‘zbekistonda ijtimoiy munosabatlarni o‘zida aks ettirgan publitsistikaning paydo bo‘lishini insoniyatning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi bilan birgalikda o‘rganishni taqozo etadi. O‘zbek publitsistikasining rivoji birinchi gazetalarning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq. Siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar davrida bosma publitsistikaning paydo bo‘lishi odamlar ongi va xatti-harakatiga, ijtimoiy faoliyatining faollashuviga va siyosiy jarayonlarga munosabatining shakllanishi va ularning ongiga ta’siri beqiyos darajada o‘ydi.

Ta’kidlash lozimki, o‘sha davrda o‘zbek tilining yozuvi bir necha bor o‘zgardi. Dastlabki yillarda o‘zbek tili Arab alifbosidan Fors-Tojik alifbosiga, keyin Lotin alifbosiga va nihoyat 1940-yilda Kirill alifbosiga o‘tkazildi. Bu o‘zgarishlar tilimizning yozma an’alarini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Albatta, matbuot tiliga ham.

Tadqiqotimiz doirasida gazeta tilining diaxronik tahlili mustamlaka davrining 1940-1989 yillarini o‘z ichiga oladi. Ma’lumki, sobiq SSSRda o‘zbek matbuoti, shuningdek, milliy respublikalarning boshqa tillaridagi matbuot sobiq sho‘ro hokimiyati nazoratida bo‘lib, uning senzurasiga bo‘ysungan.

METODLAR: Mazkur maqolada gazeta-publitsistik uslubining sotsiolingvistik aspekti va gazeta tilining shakllanishida lingvistik omillarning o‘rni, tarixiy shakllanish jarayoni, shuningdek, gazeta tilining shakllanishida va taraqqiyotidagi sotsiolingvistik omillar lisoniy-uslubiy, mantiqiy, qiyosiy, content-tahlilga tortilgan.

NATIJARLAR VAMUNOZARA: Mustamlaka davrida gazeta publitsistikasi tili xususiyatlari borasida quyidagilarni kuzatish mumkin:

Sho‘rolar davrida gazeta tili asosan standartlik va ta’sirchanlikka asoslangan bo‘lib, sobiq sho‘ro tuzumi standartlariga javob beradigan kommunistik tadbirlar, sotsialistik iqtisodiyot va boshqalar yoritilgan. Buni quyidagi standart jumalalarda ko‘rish mumkin: “kommunistik mehnat kollektivi”; “kelishmoq”; “qo‘llab-quvatlamoq”; “kengayib bormoq”; “o‘shish suratlari”; boshlang‘ich tashkilot”; “brigda pudrati”; “puxta tanlov”; “zarur vazifa”; muhim vazifalar”; “partiya chaqirig‘i”; “partiya tashkiloti”; “imkon bermoq”; “tinchlik va do‘stlik uchun”; “mehnat zarbdori”; “muhim topshiriq”; “yordam ko‘rsatmoq”; “konkret ishlar”; “odim qadamlar”; “chora ko‘rmoq”; “saboq chiqarmoq” va h.k.

Shuningdek, o‘sha davr matbuotida:

“Proletariat” – mehnatkash sinf, ayniqsa, fabrika va zavod ishchilari.

“Kommunizm” – klasssiz jamiyat qurish maqsadida barcha mulk umumiy lashtiriladigan ideal jamiyat tuzilishi.

“Sotsializm” – ishlab chiqarish vositalarining davlat yoki jamoa tomonidan boshqarilishi asosida qurilgan ijtimoiy va iqtisodiy tuzum.

“Kolxoz” – kollektiv xo‘jalik, dehqonlarning birgalikda yerni ishlashi.

“Sovxoz” – davlat xo‘jaligi, asosan, qishloq xo‘jaligida ishlatilgan.

“Partiya” – siyosiy partiya, ayniqsa Kommunistik partiya kabi tushunchalarni qo‘llash faol bo‘lgan.

“Brigada” – ushbu tushuncha ko‘plab sohalarda ishlatilgan va uning ma’nosi kontekstga qarab farqlangan. Biroq, “brigada” termini kichik guruh yoki jamoa a’zolarini anglatgan, bu guruh muayyan vazifalarni bajarish uchun tashkil etilgan.

Davr muhiti bilan va ijtimoiy-siyosiy voqelikni aks ettiruvchi tushunchalar kuzatiladi: “Besh yillik”; “Ishlab chiqarish plani”; “Yillik plan”; “Sotsialistik musobaqa”; “Sovet kishilari”; “Sovet xalqi”; “Mahalliy sovetlar” va h.k.

Masalan, “Zavodda ishlab chiqarish planini o‘z vaqtida bajarilishi ishchilarning ko‘nglini ko‘tarilishi va ularni yanada yangi zafarlarga chorladi”; “Bizning kollektivimiz sotsialistik musobaqa g‘olibi bo‘lish uchun harakat qilishyapti”; “Yeti yillik plani bajarish uchun kurash kuchlarimizni ham qachongidan ham faolroq safarbar qilishni, partiyaning butun tashkilotchilik va tarbiya ishlarini yanada yuksak darajaga ko‘tarishni talab qiladi” (“Qizil O‘zbekiston”. 03.10.58); “Kommunistlar, ishchilar va kolxozchi dehqonlarning siyosiy, madaniy saviyasi beqiyos oshib, ishga, turmushga hayotning barcha sohasiga talabi, munosabati o‘zgarmoqda” (“Qizil O‘zbekiston”. 12.7.55) va h.k.

Organlar nomlari: “SSSR ichki ishlar organlari”; “Davlat xavfsizligi komiteti”; “Sovet Armiyasi”;

“Ichki ishlar ministrligi”; “Komitet” va h.k.

O’sha davr siyosiy vaziyatni yorituvchi mavzularda o’sha davr so‘z va so‘z birikmalari va siyosiy leksika qo‘llanilgan:

“Kommunistik partiya”; “komsomol”; “kommunizm”; “Ministrlar Soveti”; “Yozuvchilar soyuzi”; “Markaziy Komitet”; “markscha-lenincha dunyoqarash”; “Marksizm – leninizm ideyaları”; “Sotsialistik Mehnat Qahramoni”; “Oliy sovet deputati”; “Brigada boshlig‘i”; “Sovetlar respublikasi”; “Sovet xalqi”; “Plenum”, KPSS delegatsiyasi”; “Oliy Soveti Prezidiumi”; “SSSR Ministrlar Sovetidagi” va h.k.

Gazeta matniga murojaat qilamiz. “Sovet O‘zbekistoni” gazetasida “Buyuk qudratli kuch” sarlavhasi ostida berilgan maqoladan parcha keltiramiz:

“Biz marksizm-leninizm yer yuzidagi yuz millionlab kishilarning fikr-tuyg‘larida hukumron bo‘lib qolgan zamonaviy, eng ilg‘or va hayotning ta‘limoti sifatida planetaning hamma qit‘alarida keng xalq ommasi ongiga chuqurroq singib, dunyoda eng qudratli moddiy kuchga aylanayotgan davrda yashamoqdamiz. Ulug‘ Oktyabr sotsialistik revolyutsiyasining g‘oyaviy bayrog‘i bo‘lgan marksizm-leninizm sinfiy va milliy zulmga qarshi, sotsializm va kommunizm g‘alabasi uchun kurashda barcha mamlakatlar mehnatkashlarning yo‘lchi yulduzi bo‘lib qoldi” (“Sovet O‘zbekistoni” 1968. 2.04) va h.k.

Ushbu misolda gazeta publitsistik uslubning asosiy vazifasi marksizm-leninizm g‘oyalarini aks ettirish va ularni omma ongiga singdirish bo‘lgan. Ma‘lumki, marksizm-leninizm g‘oyasi – bu siyosiy va iqtisodiy nazariyalar majmui hisoblanadi. Bu nazariya asosan ishchi sinfnig kapitalistik tizimga qarshi kurashi va proletariat diktaturasini o‘rnatish g‘oyalariga tayangan va gazetada keng targ‘ib qilinganligi sababli, g‘oyaviy bayrog‘; milliy zulmga qarshi; mehnatkashlarning yo‘lchi yulduzi kabi ekspressiv vositalar orqali matn axborotning ta‘sirchanligiga erishilgan.

Ko‘rib turganimizdek, o’sha davr o‘zbek jurnalistikasi sobiq sho‘rolar davrida respublikaning ijtimoiy ongi va mafkurasini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi. Shu nuqtayi nazardan, bir nechta asosiy jihatlarni ajratib ko‘rsatish mumkinki, ular quyidagilardan iborat:

Sobiq sho‘ro davrida o‘zbek jurnalistikasi kommunizm mafkurasi va sotsializm qurilishiga qat‘iy yo‘naltirilgan edi. Publitsistlar kommunistik g‘oyalarni faol targ‘ib qilar edilar, sobiq sho‘ro tuzumining afzalliklari va kommunizmning O‘zbekiston jamiyatiga ta‘sirini ochib berar edilar:

“Sovet matbuotining ishi keng ishchilar, kolxozchilar va intelligentlar ommasining aktiv ishtirok qilishiga asoslanadi”; “Xalqimizning madaniy saviyasi tobora o‘smoqda. Oblastimizning zavod, fabrika, kolxoz, sovxoz va MTS larida juda ko‘p devoriy gazeta, “Jangovar varaqa”, satira varaqalari chiqarilib turmoqda” (“Sovet O‘zbekistoni”. 1950-1954).

Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qo‘llanilishi davr talabi bo‘lib, bu mafkuraviy vazifani bajargan. Deyarli har bir materialda bu holatni kuzatish mumkin: KPSS Markaziy Komiteti rayon va shahar gazetalariga bevosita rahbarlik qilishga shahar va rayon partiya komitetlari birinchi sekretarlarining zimmasiga yuklangan” (“Sovet O‘zbekistoni”. 1950-54); “Hozir Sovet Ittifoqi yakka emas. U bilan bir qatorda internatsionalizmining bayrog‘i ostida 1-May kuni ulug‘...”; “Buning natijasida to‘rt mamlakat tashqi ishlar ministrlarining Berlin kengashi chaqirildi” (“Sovet O‘zbekistoni”. 30.11.1990) va h.k.

Shuning bilan birga qisqartmalarining faollashuvi kuzatiladi. Bu qisqartmalar ijtimoiy-siyosiy voqelik bilan bog‘liq edi: “RSDRP(b)”; “RKP(b)”; “VKP(b)”; “VLKSM”, “KPSS”, “SSSR”, “O‘zTAG” va h.k.

Shunisi e‘tiborga loyiq-ki, bu qisqartmalar asosan, rus tushunchalarini o‘z ichiga olgan va o‘zbek tilida qisqartmalar rus tilida qanday bo‘lsa, shundayligicha qo‘llanilgan. Masalan, “SSSR” abbreviaturasi rus tilidagi to‘liq ma‘nosi “Союз Советских Социалистических Республик” bo‘lib, o‘zbek tilida “Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqi” deb yuritilgan hamda Sovet Ittifoqi davlatining rasmiy nomi sifatida qo‘llanilgan.

“VLKSM” abbreviaturasi rus tilida to‘liq “Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз Молодёжи” tushunchasining qisqartmasi bo‘lib, o‘zbekchaga tarjima qilinganda “Butunittifoq Leninchi Kommunistik Yoshlar Ittifoqi” degan ma‘noni anglatadi. Davrning mafkuraviy ta‘siri natijasida VLKSM a‘zolari yoshlar orasida kommunistik ideologiyani targ‘ib qilish, o‘z a‘zolarini mehnat va mudofaa tayyorgarligiga jalb qilish, shuningdek, madaniy va ilmiy faoliyatlarga ko‘maklashish kabi vazifalarni bajargan. Ular shuningdek, yoshlarni siyosiy tarbiyalashda muhim rol o‘ynagan va Kommunistik Partiya bilan yaqin hamkorlik qilgan.

“KPSS” qisqartmasi “Sovet Ittifoqi kommunistik partiyasi”ning qisqartmasi bo‘lib, Sovet Sotsialistik Ittifoqi Respublikalarining yetakchi va yagona siyosiy partiyani anglatgan. Bu partiya Sovet Ittifoqi tarixida muhim rol o‘ynagan va davlat hamda jamiyat hayotiga keng ta‘sir ko‘rsatgan. KPSS, Sovet

Ittifoqi davrida siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotni boshqaruvchi asosiy kuch bo'lib, partiyaning siyosiy qarorlari va yo'nalishlari mamlakatning barcha sohalariga ta'sir ko'rsatgan.

“Delegatsiya” termini (“delegatio”) lotin tilidan o'zlashgan bo'lib, ma'nosi muayyan vazifa yoki maqsad bilan bir guruh odamlarning biror tadbirga yoki muzokaralarga yuborilishidir. “Delegatsiya” tushunchasi ma'lum bir vazifani bajarish yoki muayyan muzokaralarda qatnashish uchun rasmiy ravishda tanlab olingan shaxslar guruhini bildiradi. Sovet Ittifoqi davrida “KPSS delegatsiyasi” mamlakat ichida va xalqaro maydonda partiya va davlat manfaatlarini ifoda etuvchi muhim tushuncha sifatida qaralgan hamda delegatlar muhim siyosiy qarorlarni muhokama qilish, ittifoqchilar bilan aloqalarni mustahkamlash va Sovet Ittifoqining mavqeini shakllantirishda muhim rol o'ynagan.

“Ministrlar Soveti” tushunchasi, asosan, hukumatning yuqori ijroiya organini anglatib, o'sha davrda bu organ davlatning ichki va tashqi siyosatini amalga oshirish uchun mas'ul bo'lgan vazirlar va boshqa yuqori martabali tashkilotlardan iborat bo'lgan. Ushbu tushuncha mamlakatning ichki va tashqi siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda asosiy rol o'ynagan. Bu jumladan iqtisodiyot, mudofaa, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa sohalariga oid qarorlarni qabul qilishni o'z ichiga olganligi sababli ijtimoiy-siyosiy termin sifatida qo'llanilishi faol bo'lgan.

“Sovet” termini siyosiy termin sifatida o'zbek tiliga rus tilidan kirib kelgan bo'lib, “maslahat” yoki “kengash” ma'nosini bildiradi. Umuman olganda, ushbu tushuncha maslahatlashuv yoki bir guruh odamlarning muayyan masalalar yuzasidan muhokama qilish jarayonini anglatadi. Bu termin o'sha davrda yangi siyosiy va ijtimoiy ma'no kasb etgan muhokama va qaror qabul qilish organlarini anglatgan. Shuningdek, sovetlar davrida bu muhim madaniy va tarixiy konnotasiyalarga ega bo'lgan. Rus tilida ushbu leksika endilikda faqat maslahat yoki kengash ma'nosini emas, balki ma'lum bir siyosiy tuzum va uning ijtimoiy tuzilmasini ham anglatadi.

Ta'kidlash lozimki, ushbu tushunchalar ma'lum bir tarixiy davr va ijtimoiy tuzum bilan bog'liq ma'no va konnotasiyalarni o'zida mujassam etgan. Ularning gazeta tilida qo'llanilishi jamiyatning hayoti, tarixiy va madaniy evolyutsiyasi hamda jamiyatdagi roli va ahamiyatini ko'rsatadi.

Rus tilida: “Советский народ”; “Совета Министров СССР”; “Верховного Совета СССР”; “Сентралний Коммитет партии”; “Отечественный народный фронт”; “Коммунистический союз молодёжи”; “XXIV съезд КПСС”; “Сентралний коммитет ВЛКСМ”; “Комитет одобрил позицию правительства va h.k.

Sovet hukumati ma'lum bir ideologik maqsadlarga erishish uchun til islohotlarini amalga oshirdi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu islohotlar doirasida o'zbek tilining lug'at boyligi va grammatikasida katta o'zgarishlar ro'y berdi. Rus tilidan o'zlashmalar soni ortishiga va yangi tushunchalarni va so'zlar hisobiga o'zbek tili leksikasini boyib bordi: “leksiya”; “direktor”; “prinsip”; “rayon”; “miting”; “oblast”; “plan”; “konferensiya”; “texnika”, “Mashina”, “reaktor”; “Teleskop”; “Antenna”; “kolxoz”; “savxoz”; “Rejissyor”; “Komsomol”; “Kran”; “Avtobus”, “seyalka”, “agrotexnika”, “imperializm”, “kosmik fazo”, “quyosh sistemasi”, “sovet fani va texnikasi”, “astronomiya”, “observatoriya”, “fotografik astrometriya”, “laboratoriya”, “fanlar kandidati” va h.k.

XULOSA. Ko'rib turganimizdek, 1940-1988-yillar oralig'ida O'zbekiston Sovet Ittifoqi tarkibida bo'lgan, shu sababli bu davrda rus tilidan o'zbek tiliga ko'plab so'zlar kirib kelgan. Yangi tushuncha va hodisalarni ifodalashda asosan rus tilining ta'siri katta bo'lgan hamda asosan siyosiy, ilmiy, texnik, madaniy va ijtimoiy va h.k. sohalarining rivoji bilan bog'liq bo'lgan. Bu holat o'zbek tilining leksik tarkibini kengayishiga sabab bo'lgan.

Tahlillar natijasida o'sha davrda gazeta maqolalari, ocherklar va boshqa publitsistik asarlarda sotsializm va kommunizm g'oyalari, shuningdek, sotsialistik qadriyatlar madh etilganini kuzatish mumkin: “Sovet xalqining traditsiyalari!” sarlavhasi ostida e'lon qilingan maqolada bu holatni kuzatish mumkin: “Sovet xalqining yangi traditsiyalari ham milliy, ham internatsional xarakterga ega. Sotsialistik traditsiyalar xalqimizning milliy mulki bo'lib qoldi” (“Sovet O'zbekistoni” 01.07.64). Ko'rib turganimizdek, maqolada tradisiya, internatsional, xarakter kabi o'sha davr o'zlashmalari ishlatilgan.

Shu bilan birga gazeta matnida ta'sirchan vositalardan qo'llash va ommaga ta'sir etish davr talabi sifatida qaralgan. “Zo'rovonlik pozitsiyasi!” (sarlavha). “Siyosiy urush yoqasiga olib borib qo'yish siyosati ketma-ket barbod bo'lmoqda. Lekin G'arbdagi ba'zi kishilar bundan tegishli saboq chiqarib olmayotir”; “Vatanparvar oqsoqolimiz har doim gapirib kelgan va turmushga oshirish uchun kurashgan...”;

“Shaharlar yuzida dog‘ qolmasin...”; “Do‘stlik diydori...” (“Qizil O‘zbekiston”. 11.06.56) va h.k.

Publitsistlar ommaning hissiyotlariga ta’sir qilish maqsadida turli til birliklarini qo‘llashgan va asosan undov, murojaatlardan foydalanishgan: “Minnatdormiz o‘zbeklar!”; “Tinchlikda va do‘stlikda yashaylik!” va h.k.

O‘zbek matbuoti sobiq SSSRning rasmiy tilidan, ya’ni rus tilida chop etilgan. O‘zbekistonda chop etilgan rus tilidagi gazetalari, o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy hayotini yoritgan. Gazetalar nafaqat mahalliy aholi orasida, ya’ni o‘zbek va rus millatiga mansub kishilar orasida ham ommabop bo‘lgan. Ularning tili va uslubi o‘zbek gazetalari kabi o‘sha davrning ideologiyasi va madaniyatini aks ettirgan. Buni gazeta sarlavhalaridan ham kuzatish mumkin: “Первоочередная партийная задача!”; “Октябрьское воскресение народов”; “Водный транспорт должен победить”; “О партийном хозяйстве и задачах парторганизации Узбекистана. Доклад тов. Цехера на ИВ пленуме СККП(б)Уз”; “Наведем большевистский порядок в партийном хозяйстве” (“Правда Востока”. 1935-1940).

Shunday qilib, mustamlaka davrida o‘zbek gazeta-publitsistikasi asosan, davlat va partiyaning siyosiy va mafkuraviy maqsadlariga xizmat qilgan. Sho‘ro davlati va jamiyatining yutuqlari, mehnat qahramonlari, fan va madaniyat namoyandalari haqida ko‘p yozilgan. Bunda ularning sa’y-harakatlari sotsialistik ideallarga mos kelishi masalalari chop etilgan. Shunga qaramay, shuni ta’kidlash kerakki, sobiq sho‘ro rejimi sobiq O‘zbekiston SSRning rasmiy mafkurasi va siyosatiga muvofiqligini ta’minlash uchun o‘zbek gazetalari e’lon qilingan kontent va axborotni qat’iy nazorat qilganligi gazeta tiliga o‘z ta’sirini ko‘rsatganligini ko‘rishimiz mumkin.

Shunday qilib, o‘sha davrdagi o‘zbek gazetasi publitsistikasi quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turgan:

– Partiyaviylik. Kommunistik partiyaning faoliyati, jamiyatdagi mavqei oshirish, ommada jangovar kurashuvchilikni shakllantirish, marksizm-leninizm g‘oyalarini singdirish, xalqlar do‘stligi, proletariat g‘oyalarini targ‘ib qilish;

– Xalqchilik. Xalq intilishlarini, orzu-umidlarini, milliy dunyoqarashiga ta’sir o‘tkazish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash;

– Kurashuvchanlik. Har qanday yovuz kuchlar bilan ayovsiz kurashuvchanligi, yangilikni, jamiyat hayotidagi kommunistik fazilatlarini ulug‘lanishi, kommunizmni barpo etishga chaqiriqlar va h.k.

Shunday qilib, Oktyabr sotsialistik inqilobidan keyin vaqtli matbuotning turli tarmoqlari keng e’tibor o‘zbek sovet matbuotining vujudga kelishi va taraqqiy etishiga sabab bo‘ldi. Davr talabidan kelib chiqib, gazetalarning asosiy vazifalari sotsialistik jamiyat hayotida ro‘y berayotgan voqealar bilan bog‘liq holda xalqning qahramonligi, uning yaratuvchiligini yoritish gazeta publitsistikasining ham asosiy va muhim belgisi sifatida qaralgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aliqulov Z., Boymirzaeva S. Sotsiologiya. Ma’ruzalar matni. – Samarqand: SamDU, 2009. – 102 b.

2. Абдуллаев Ю., Бушуй А. М. Язык и общество. – Т.: Фан, 2002. – 373 с.

3. Абдусaidов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари. Фил. фан. д-ри. ... дисс. – Т.: 2005. – 291 б.

4. Бакиева Г. Х., Тешабаева Д. М., Медиамаконда матн. Монография. –Т.: Turon-Iqbol, 2019. – 179 б.

5. Виноградов С. И. Язык газеты в аспекте культуры речи. Культура русской речи и эффективность общения. – М., 1996. – 317 с.

6. Клушина Н. И. Стилистика публицистического текста. – М., 2008. – 311 с.

7. Никольский Л. Б. Синхронная социоллингвистика. – М.: Наука, 1976. – 168 с.

8. Тешабаева Д. М., Бакиева Г. Х., Исраил М. И. Медиалингвистика ва тахрир маҳорати. – Тошкент, 2019. – 449 б.

9. Тешабаева Д. М. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи (Ўзбекистон Республикаси ОАВ мисолида): Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент, 2012. – 330 б.

10. Усманова Ш. Б. Медиадискурсада газета тили тенденциялари (ўзбек ва инглиз тиллари мисолида): Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)... дисс. – Тошкент, 2021. – 149 б.

11. Худойкулов М. Журналистика ва публицистика. – Т.: Тафаккур, 2011. – 286 б.

9. Шамаксудова С. Х. Медиаматнларнинг тили, услуби ва жанрий хусусиятлари. Филол. фан.

ИНДИВИДУАЛЬНАЯ СТРАТЕГИЯ ОСВОЕНИЯ СРАВНЕНИЯ В ОНТОГЕНЕЗЕ

Мякота Вероника Викторовна,
преподаватель Международной исламской академии Узбекистана, г. Ташкент.

Аннотация. Автор описывает и анализирует общие и индивидуальные стратегии освоения сравнения в русском языке в онтогенезе речи. Материал исследования собирался в течение 14 лет, это родительские дневники наблюдений за речью ребенка, личные наблюдения автора за речью детей от года до 15 лет. Сравнение в детской речи представляет интерес для лингвистов не только с позиций системного подхода, но и как явление, свидетельствующее о когнитивном развитии ребенка, освоении им метафорических значений. Одним из первичных признаков освоения метафорического значения является сравнение. Помимо того, существуют невербальные признаки освоения метафоры в детской речи, и анализ некоторых их типов свидетельствует об установлении в языковой картине мира ребенка категории сравнения и образного мышления. В целях установления индивидуальной стратегии освоения языка, автор собрал и проанализировал около 40 языковых единиц со значением сравнения из речи одного ребенка, выяснил вкладываемое субъективное значение и классифицировал данные речевые высказывания.

Ключевые слова: онтогенез речи, детская речь, этапы развития речи, сепарация ребенка, языковая картина мира, когнитивная метафора, сравнение, сравнительные обороты, типы сравнения в детской речи.

ONTOGENEZDA TAQQOSLASHNI O'ZLASHTIRISHNING INDIVIDUAL STRATEGIYASI

Myakota Veronika Viktorovna,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi o'qituvchisi, Toshkent.

Annotatsiya. Muallif umumiy va individual ta'lim strategiyalarini ta'riflaydi va tahlil qiladi, uni rus tili va ontogenez bilan taqqoslaydi. Tadqiqot materiallari 14 yil davomida to'plangan, ular orasida bolaning nutqini kuzatish bo'yicha ota-onalar kundaliklari va muallifning bir yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan bolalar nutqini shaxsiy kuzatishlari mavjud. Bolalar nutqidagi taqqoslash tilshunoslarni nafaqat tizimli yondashuv nuqtai nazaridan, balki bolaning kognitiv rivojlanishini va uning Majoziy ma'noni o'zlashtirishning asosiy belgilaridan biri bu taqqoslashdir. Bundan tashqari, bolalar nutqida metaforani o'zlashtirishning og'zaki bo'lmagan belgilari mavjud va ularning ayrim turlarini tahlil qilish bolaning olamning lisoniy manzarasida taqqoslash va majoziy fikrlash toifasining o'rnatilishini ko'rsatadi. Tilni o'zlashtirishning individual strategiyasini aniqlashtirish maqsadida muallif bir bolaning nutqidan qiyoslash qiymatiga ega 40 ga yaqin lingvistik birliklarni to'pladi va tahlil qildi, bu nutq so'zlariga birlashtirilgan sub'yektiv ma'noni aniqladi va tasnifladi.

Kalit so'zlar: nutqning ontogenezi, bolalar nutqi, nutqning rivojlanish bosqichlari, bolaning ajralib chiqishi, dunyoning lingvistik tasviri, kognitiv metafora, taqqoslash, qiyosiy iboralar, bolalar nutqida taqqoslash turlari.

INDIVIDUAL STRATEGY FOR MASTERING COMPARISON IN ONTOGENESIS

Myakota Veronika Viktorovna,
teacher at the International Islamic Academy of Uzbekistan, Tashkent.

Abstract. The author describes and analyzes general and individual strategies for mastering comparison in the Russian language in the ontogenesis of speech. The research material was collected over a period of 14 years; these included parental diaries of observations of a child's speech, and the author's personal observations of the speech of children from one to 15 years of age. Comparison in children's speech is of interest to linguists not only from the standpoint of a systematic approach, but also as a phenomenon that indicates the child's cognitive development and his acquisition of metaphorical meanings. One of the primary signs of mastering metaphorical meaning is comparison. In addition, there are nonverbal signs of mastering metaphor in children's speech, and analysis of some of their types indicates the establishment of the category of comparison and figurative thinking in the child's linguistic

picture of the world. In order to establish an individual strategy for language acquisition, the author collected and analyzed about 40 linguistic units with a comparison value from the speech of one child, found out the subjective meaning attached and classified these speech utterances.

Key words: ontogenesis of speech, children's speech, stages of speech development, child's separation, linguistic picture of the world, cognitive metaphor, comparison, comparative phrases, types of comparison in children's speech.

ВВЕДЕНИЕ

Одной из актуальных задач современной лингвистики является вопрос выявления, определения, описания и классифицирования стратегий освоения речи у детей, а также усвоения языка как системы и ребенком, и взрослым человеком. Данное направление научных исследования представляет интерес и для родителей, и для педагогов образовательных систем многих стран, а также для сферы создания искусственного интеллекта, нейросетей. Эти вопросы входят в зону научного интереса психолингвистики и зародившейся в ней в середине XX века онтолингвистики, а также лингвопрагматики, математической лингвистики, нейролингвистики и некоторых других направлений языкознания, формирующихся согласно научной необходимости антропоцентрической парадигмы. Накопленный опыт уже воплощен в программах компьютерного перевода текста и звучащей речи. Результаты научных исследований онтолингвистов и нейролингвистов внедряются в создание систем искусственного интеллекта и самообучающихся программ.

Внимание психологов, физиологов, лингвистов и педагогов во всем мире привлечено в настоящее время к проблемам формирования личности в период раннего детства, поскольку первые годы жизни человека являются периодом наиболее интенсивного физического, нравственного, интеллектуального развития. Тайна превращения беспомощного, лишенного явно выраженного сознания новорожденного в разумную, осмысленно действующую личность волнует умы многих поколений ученых. Однако исключительная сложность изучения психики детей раннего возраста обусловила тот факт, что вплоть до начала XX века не только лингвистические, но и психологические воззрения мало чем отличались от обыденных (житейских) представлений. С начала XX века началась систематизация достоверных научных знаний о развитии ребенка [8]. Лингвистике этот период интересен тем, что индивидуальное усвоение языка, овладение речью в раннем возрасте является основополагающим в развитии языковой / речевой компетенции, в формировании языковой и концептуальной картины мира личности.

Для филологов эти направления важны в обучении родному и иностранным языкам как детей, так и взрослых людей с уже сложившейся языковой системой. В условиях полилингвальной среды ребенок может усвоить сразу несколько языков, при условии грамотной педагогической поддержки. Стратегии усвоения речи и освоения языковой системы ребенка, даже если бы они и были детально рассмотрены и сформулированы, не могут быть перенесены на сознание человека, уже освоившего систему родного языка (или родных языков – в случае билингвизма). Онтолингвистика предлагает обобщенные методы и способы освоения языка, усвоения речи, выявленные у абсолютного большинства детей. Многие языковые стратегии есть и остаются сугубо индивидуальными. В данной работе предлагается рассмотреть индивидуальные стратегии усвоения речи, в частности – категории сравнения русского языка.

Материалы

В науке Нового Узбекистана вопросам когнитивной лингвистики и онтолингвистике посвящены труды таких ученых, как Д. У. Ашурова, Н. М. Джусупов (Ташкент, УзГУМЯ), Ш. Сафаров (Джизак, ДГПУ) и др. Категорию сравнения в детской речи в российской науке рассматривает П. М. Эйсмонт, С. Н. Цейтлин, Т. А. Гридина, Н.М. Голева [21; 22; 7]. В конце XX – начале XXI века учеными Белгородской школы детской речи под руководством В.К. Харченко предприняты успешные попытки систематизации собранного фактического материала. В свет вышли солидные лексикографические издания, какими являются «Парадоксы детской речи» (1995), «Словарь детской речи» (1994), «Словарь современного детского языка» в двух томах (2002, 2003), «Корпус детских высказываний» (2012).

Наблюдения за детской речью, которые проводились нами с 2003 года, включают в себя обширный материал дневников родительских и педагогических наблюдений за речью детей.

Это дневник наблюдений воспитателя в детском оздоровительном лагере «Горный», Северное рудоуправление Навоийского горно-металлургического комбината, г. Навои, родительские дневники – Ким Д.С. (трое детей), Л. Шамсутдиновой (двое детей), Е. Насоновой (двое детей), Н. Халитовой (4 ребенка). Также собирался и систематизировался материал рубрик местных и российских периодических изданий «Говорят дети», данные специализированных сайтов, социальных сетей. С согласия и при непосредственном участии родителей нами проводились лингвистические игры и эксперименты в детских коллективах дошкольных образовательных учреждений, детских игровых площадках г. Ташкента, целью стал сбор языкового материала и анализ живой детской речи.

Исследования и методология

Онтолингвистика развивается как самостоятельное направление лингвистики в научном пространстве России, СНГ и США с конца 90-х годов XX в., хотя изучение детской речи имеет длительную историю. Первыми речь детей стали изучать психологи в связи с зарождением в 30-х гг. XX в. детской психиатрии. В начале XX в. изучение детской психики и психологии ещё не имело достаточно разработанной научной базы. Фундаментальное значение для развивающейся детской психологии имело изучение проблемы природных и общественных предпосылок развития человека. Методологической основой для многих исследований в этой области стали научные традиции русской психологической школы: идеи Л.С. Выготского о единстве когнитивного и аффективного развития [3], труды А.Н. Леонтьева, А.Р. Лурии, С.Л. Рубинштейна, А.А. Леонтьева [13] о взаимосвязи речевого развития и формирования сознания. Дэн Слобин, наблюдавший 1,5 – 4-летних детей, утверждает, что ребенок создает некие собственные категории слов, основанные на функциях слов в собственной языковой системе. Именно поэтому слова нужно рассматривать «в рамках всей языковой системы ребенка, а не системы взрослого, которой ребенок еще не овладел».

Первым серьезным исследованием детской речи стала книга «От двух до пяти» К.И. Чуковского (анализ собранных им фактов детской речи) [18]. Книга содержит серьезные лингвистические идеи о путях усвоения языка ребенком, множество детских инноваций, анализ причин появления детских инноваций, идеи о необходимости их всестороннего изучения. Работы А.Н. Гвоздева по систематизации и анализу детской речи, написанные на материалах наблюдений за речью его сына Евгения, были изданы в 50 – 60-е гг. XX века [5 ; 6]. Научное признание эти работы снискали только спустя полвека, что во многом связано со сменой научной парадигмы.

Методология онтолингвистических исследований, в частности – изучение категории сравнения и когнитивной метафоры в онтогенезе речи, предполагает опору на фундаментальные труды Джорджа Лакоффа, М. Джонсона [12 ; 16], согласно которым метафора рассматривается с позиций когнитивного подхода, как средство познания действительности, инструмент организации и систематизации его опыта и знаний.

Результаты

Собранный иллюстративный материал (детские инновации-сравнения), наблюдения за речью детей, данные проведенных лингвистических экспериментов [1] среди объектов наблюдения (дети от 1 до 14 лет) подверглись всем видам лингвистического анализа. Метод описательной статистики, примененный к материалу исследования, выявил следующее:

Табл.1.

Конструкции со значением сравнения в детской речи (на материале речи детей 1-14 лет)

Способ выражения сравнения	Количество	Образец
Конструкции с союзами/союзными словами <i>как, будто, как будто</i> (прямые сравнения)	630-635	Радостный, как будто кирпичом ударили (9.2). Это как будто крылья (1.5). Я быстрый, как Соник (3.0). Выпалась, будто надо в садик (3.7)
Конструкции с союзом <i>точно</i> (прямые сравнения)	~10 (в число не включены т.н. «спровоцированные генерализации»)	Ага, точно молнией шибануло (13.4). Учится, точно хочет стать дворником (8.6).
Существительным в Т.п. (косвенное сравнение)	~ 50 (включены «спровоцированные» языковыми играми и экспериментами инновации).	Метнись зайчиком (9.0). Полечу к папе кукушкой (7.5). А ну-ка, покрутишь спиннером (13.9).
Эквиваленты (такой же, как ...)	35	Он такой же, как Чимин (участник бой-бэнд BTS) (8.8). Ты такой хороший, как мама (2.3). Это такое же вкусное кафе, как вчера (6.6)
Суффиксальные формы простой степени сравнения	98	Умнее, добрее, хорошее (1.9). Колючее, чем иголка (3.0). Сладкое (4.4).
Приставочные (не-) формы простой степени сравнения	6	Недобрый и еще недобрее (11.5). Недорожее нету (6.0).
Бессоюзные сравнения	64	Я – танк (в значении «так же хорошо замаскирован и вооружён» (1.2). Я – орёл (в значении «так же хорошо вижу» (5.8). Я – зомби (в значении «такой же страшный» (3.2).
Отрицательные сравнения	5	Это не хороший человек, плохой, сам ест, не делится (3.3).

Примечание: возраст детей указан в скобках, где первое число – полных лет, второе – месяцев. В данную таблицу не вошли сравнительные конструкции, полученные из периодических изданий, соцсетей, словарей детской речи.

В качестве рабочей гипотезы было принято утверждение, что основной стратегией освоения категории сравнения в онтогенезе речи является

В речи взрослых встречаются сложные структуры, которые ребенок не может запомнить и повторить. Поэтому утверждение, что многие детские образы заимствованы из речи взрослых, является, по нашему мнению, несостоятельным: если ребенок сам не может построить такую сложную конструкцию, значит, он не может ее и воспроизвести.

Заключение.

Рассматривая Анализ инноваций-сравнений с позиций системоцентрического подхода (иначе говоря — взгляд на продуцированные речевые единицы ребенка как на еще недостаточно зрелое явление, порожаемое той же языковой системой, что и речь, производимая взрослым) выявил некоторые особенности индивидуальной стратегии освоения категории сравнения, в частности, особенности основных способов образования конструкций со значением сравнения. Одной из самых распространенных стратегий освоения категории сравнения (как, впрочем, и языковой системой в целом) остается создание инноваций-сравнений и сравнительных конструкций и оборотов по аналогии. Детское словотворчество в целом строится на подражании речевым стереотипам, которые усваиваются от окружающих людей.

Список использованной литературы

1. Артюх С. Е., Доброва Г. Р. 2011. О роли генерализации в развитии речи детей: к вопросу что и как проверяется в экспериментах. / Проблемы онтолингвистики – 2023. Материалы ежегодной международной научно-практической конференции. – СПб : Издательство «ВВМ», 2023.
2. Чуковский К. И. 1985. От двух до пяти. — М., 1985.
3. Выготский Л.С. 1984. Избранное. В 6 т. – М., 1984.
4. Гальперин П.Я. 1966. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. – М., 1966.
5. Гвоздев А. Н. 2007. Вопросы изучения детской речи. – СПб : Детство–Пресс, 2007.
6. Гвоздев А. Н. 2005. От первых слов до первого класса. Дневник научных наблюдений. Издание второе, исправленное. – М : URSS, 2005.
7. Голева Н.М. 2021. Комплексная тропеическая природа детских умозаключений. // Научный результат. Социальные и гуманитарные исследования. – 7 (3). – 2021. – С. 81-90.ые и гуманитарные ис), 81-90.
8. Гридина Т.А. 2007. Онтолингвистика – язык в зеркале детской речи. – М., 2007.
9. Доброва Г. Р. 2019. Вариативность речевого развития детей. – М. : Языки славянской культуры, 2019.
10. Елисеева М. Б. 2019. Становление индивидуальной языковой системы ребенка. Ранние этапы. – М. : Языки славянской культуры, 2019.
11. Кубрякова Е.С. 1992. Аналогии и формирование правил в детской речи// Детская речь: Лингвистический аспект. – СПб., 1992 (электронная версия)// www.ontolingva.ru.
12. Лакофф Дж., Джонсон М. 2004. Метафоры, которыми мы живём : Пер с англ. /Под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М. : Едиториал УРСС, 2004.
13. Леонтьев А.А. 1977. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах. // Словарь ассоциативных норм русского языка. – М., 1977.
14. Лурия А.Р. 2004. Речь и интеллект в развитии ребенка. – М., 2004
15. МакКормак Э. 1990. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры: сборник / общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. М.: Прогресс, 1990. С. 358-386.
16. Петров В.В. 1990. Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу // Вопросы языкознания. 1990. № 3. С. 135-146.
17. Психоллингвистика: Сб.статей / Сост. А.М.Шахнарович, 1984.
18. Цейтлин С.Н. 1994. Фонд данных детской речи. // Проблемы детской речи. Материалы межвузовской конференции. СПб., 1994.

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA GESHTALT TUSHUNCHASI VA UNING SHE'RIY MATNLARDA VOQELANISHI

Pirnazarova Dilbarxon,

Qo'qon davlat pedagogika instituti O'zbek tili ixtisosligi tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy birliklaridan biri bo'lgan "geshtalt"ning nazariy xususiyatlari va unga oid jahon va o'zbek tilshunoslarining qarashlari izchil o'rganildi. Keltirilgan ilmiy dalillar zamonaviy o'zbek she'riyatidagi she'riy matnlar misolida isbotlandi.

Kalit so'z va iboralar: zamonaviy tilshunoslik, kognitiv lingvistika, geshtalt, geshtalt psixologiya, geshlatning she'riy matnda voqelanishi.

КОНЦЕПЦИЯ ГЕШТАЛЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И ЕГО РЕАЛИЗАЦИЯ В ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Пирназарова Дильбархана

докторантка специальности Узбекский язык Куканского Государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье последовательно изучены теоретические особенности гештальта, одной из основных единиц когнитивной лингвистики, и взгляды на него мировых и узбекских лингвистов. Приведенные научные данные подтверждены на примере поэтических текстов современной узбекской поэзии.

Ключевые слова: современная лингвистика, когнитивной лингвистика, гештальт, гештальт психология, реализация гештальта в поэтическом тексте.

THE CONCEPT OF GESHTAL IN COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS IMPLEMENTATION IN POETIC TEXTS

Pirnazarova Dilbarkhan

doctoral student of the Uzbek language specialty of the Kokan State Pedagogical Institute

Annotation. In this article, the theoretical features of gestalt, one of the main units of cognitive linguistics, and the views of world and Uzbek linguists about it were consistently studied. The cited scientific evidence was proved by the example of poetic texts in modern Uzbek poetry.

Key words: modern linguistics, cognitive linguistics, gestalt, gestalt psychology, realization of gestalt in poetic text.

Kirish. Til va uning inson idroki bilan murakkab munosabatini o'rganish uzoq vaqtdan beri turli fanlar bo'yicha olimlarni hayratda qoldirdi. Kognitiv tilshunoslik, bu munosabatlarni o'rganadigan fanlararo soha, lingvistik tuzilmalar bizning pertseptiv va kognitiv jarayonlarimizga chuqur singib ketganligini ta'kidlaydi. Ushbu doirada, Gestalt psixologiyasidan kelib chiqqan Gestalt kontsepsiyasi biz til foydalanuvchilari lingvistik ma'lumotni birlashtirilgan komponentlar sifatida emas, balki yaxlit shakllar sifatida qanday qabul qilishlari va talqin qilishlarini tushunishimiz mumkin bo'lgan jozibali ob'ektivni taqdim etadi.

20-asr boshlarida Maks Vertgeymer, Volfgang Köhler va Kurt Koffka tomonidan ishlab chiqilgan gestalt psixologiyasi insonning naqsh va tuzilmalarni yaxlit, bir butunlik sifatida idrok etishga moyilligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv sensorli kirishni izolyatsiya qilingan elementlar to'plami sifatida tahlil qiluvchi reduksionistik nuqtai nazardan farq qiladi. Gestalt psixologiyasining asosiy tamoyillari, masalan, figura-zaminni ajratish, o'xshashlik, yaqinlik, davomiylik va yopilish vizual va eshitish stimullarini izchil, mazmunli shakllarda tashkil etishda ishtirok etadigan kognitiv jarayonlarni yoritib beradi.

Kognitiv tilshunoslik sohasida ushbu Gestalt tamoyillari odamlarning lingvistik kirishni qanday qayta ishlashini va qanday tushunishini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Gestalt idrokining yaxlit tabiati tilni tushunish lingvistik ma'lumotlar ichidagi naqshlar, tuzilmalar va munosabatlarni tan olish va izohlashni o'z ichiga oladi degan g'oyaga mos keladi. Bu nuqtai nazar, ayniqsa, she'riy matnlarni o'rganishda o'rinlidir, bu erda lingvistik shakl, kognitiv idrok va estetik tajribaning o'zaro ta'siri murakkab va chuqurdir.

She'riyat o'zining boy til, tasvir va metafora qo'llanishi bilan kognitiv tilshunoslikda gestalt tamoyillarini qo'llashni o'rganish uchun qulay zamin yaratadi. She'riy matnlar ko'pincha murakkab, ko'p qirrali ma'nolarni uyg'otadi, ular o'quvchining turli lingvistik va kontseptual elementlarni idrok etish va bir butunlikka birlashtirish qobiliyatiga tayanadi. She'riyat tahlilida gestalt tushunchalarini qo'llash orqali biz she'riy talqin va qadrlashning asosini tashkil etuvchi kognitiv mexanizmlar haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin.

Ushbu maqola kognitiv tilshunoslikdagi gestalt tushunchasini va uning she'riy matnlarda qo'llanilishini yoritishga qaratilgan. Gestaltning asosiy tamoyillari va ularning lingvistik qayta ishlashga aloqadorligini o'rganish orqali biz shoirlar tomonidan yaxlit, jarangdor san'at asarlarini yaratishda ushbu tamoyillardan qanday foydalanishini o'rganamiz. Bundan tashqari, biz she'riyatning kognitiv va estetik o'lchovlarini chuqurroq tushunishga yordam berishda Gestalt tushunchalarining amaliy qo'llanilishini ko'rsatish uchun aniq she'riy matnlarni tahlil qilamiz.

Kognitiv tilshunoslik va adabiy tahlil sohalarini birlashtirib, ushbu tadqiqot she'riy matnlarni talqin qilishda sezgi va kognitiv omillarni hisobga olish muhimligini ta'kidlaydi. Oxir oqibat, fanlararo bu yondashuv she'riyat sohasida til, idrok va estetikaning kesishishining murakkab usullarini qadrlashimizni oshiradi.

Fan va texnologiya asri deb atalayotgan bu asrimizda barcha fanlar jadallik bilan rivojlanmoqda. Bu xususiyat, millatimiz boyligi sanalmish tilshunoslikka ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Til ilmiga bo'lgan qiziqish, uning yangi yo'nalishlarini o'rganish, yangi nazariy qarashlarni shakllantirmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Kognitiv lingvistika muammolarini o'rganish bugungi kunda zamonaviy o'zbek tilshunosligining asosiy maqsadlaridan biridir. Uning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan "geshtalt" V. Keler, M. Vertxaymer, K. Dunker kabi nemis olimlari tomonidan o'rganilgan bo'lsa, lisoniy geshtaltlarning asosi J. Lakoff tomonidan tadqiq etilgan. O'zbek tilshunosligida "geshtalt" ga oid Sh. Usmanovanning "Lingvokulturologiya", Sh. Safarovning "Kognitiv lingvistika", D. Xudayberganovanning "Matnning antroposentrik tadqiqi" nomli darslik va monografiyalarida ilmiy-nazariy qarashlar mavjud.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy tilshunoslikning yetakchi sohalaridan biri- kognitiv lingvistikadir. Freym, konsept, ssenariy, geshtalt kabilar uning asosiy birliklaridir. Xususan, geshtalt nemischa atama bo'lib, "obraz, yaxlit shakl, tuzilma"[1] degan ma'nolarni ifodalaydi. Ushbu tushuncha tilshunoslikka psixologiyaning geshtalt psixologiya nomli yo'nalishidan kirib kelgan. Tilshunos olim Sh. Safarov "Kognitiv Tilshunoslik" darsligida XX asrning birinchi choragida V. Keler, M. Vertxaymer, K. Dunker kabi nemis psixologlari fanga olib kirganligini, lisoniy geshtaltning nazariy asosi J. Lakoff tomonidan yaratilganini yozadi[2].

Psixologiyada bu tushuncha idrokning yaxlitligiga asoslanadi va ayrim shakllarning alohida bo'laklari o'z ma'nosini butunning, geshtaltning tarkibida topadi[3]. Geshtalt psixologiyasidagi idrokning barcha xususiyatlari – konstantalar, shakllar bir-biri bilan munosabatga kirishadi va geshtaltni ifodalaydi. Shuningdek, geshtalt inson nutqiva aqliy faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan barcha kontseptual ma'lumotlarni birlashtiradi. Tilshunos olim Shoirra Usmanova o'zining "Lingvokulturologiya" darsligida bu haqda to'xtalar ekan, shunday yozadi: "Geshtaltlar botiniy mazmundor bo'lgan alohida til birliklaridir. Geshtaltlar tilda amalga oshishi bilan birga, insonning borliqni idrok qilishi asosini tashkil qiladi, bilish jarayonlarini yo'naltiradi, motorli aktlarning o'ziga xos xususiyatlarini va hakazolarni aniqlaydi"[1].

Tilga nisbatan geshtaltlarning botiniyligi bir necha jihatlarda namoyon bo'ladi. Jumladan, tilning zohiriy sathida ayni geshtalt turli fikrlarni keltirib chiqarishi mumkin va bunda faqat maxsus izlanishlar orqaligina ularning birligini aniqlash mumkin[4].

O'zbek tilshunos olimlaridan Sh. Safarov, Sh. Usmanova, D. Xudoyberganovalar geshtalt xususida o'zlarining darslik va monografiyalarida fikr bildirgan. Xususan, Sh. Safarov geshtaltning kognitiv tilshunoslikdagi ahamiyati haqida yozar ekan, shunday qayd etadi: "Matnni qismlar yig'indisidan iborat deb qarash, tahlilni yig'ma analitik usulda bajarish natijasida bu tahlildan gap sintaksisidan nariga o'tmaslik xavfi tug'ildi. Bunday xavfdan qutilishning yagona yo'li tahlilni yaxlitlikdan qismlarga yo'naltirish, geshtalt nazariyasiga murojaat qilishdir"[2].

Tilshunos olim D. Xudayberganova esa "O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik tadqiqi" nomli doktorlik ishida matn yaratilishida geshtaltning o'rnini haqida to'xtalib shunday yozadi: "Lingvistik geshtalt matn yaratilishi hodisasi bilan birga uning idrokiy jihatiga xos kognitiv holatlar

mohiyatini ochib berishda ham muhimdir. Ma'lumki, o'quvchi matnni mutolaa qilish jarayonida uni tashkil etgan birliklarning mazmunini idrok eta boradi. Bunda o'z diqqat-e'tiborini birinchi navbatda matn muallifi ifodalamoqchi bo'lgan eng asosiy fikrni topishga yo'naltiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, matn yaratilishida geshtalt yaxlit butunlik sifatida yuzaga kelsa, uning mazmuniy idrokida bo'lakdan-butunga jarayoni amal qiladi, ya'ni o'quvchi tomonidan idrok etilgan alohida birliklar yaxlitlanib, matn makropropozitsiyasini yuzaga keltiradi"[5].

Lingvistik geshtalt, asosan, yaxlit tushuncha yoki predmetni tavsiflovchi matnlarda kuzatiladi. Xususan, shaxsning tashqi yoki ichki qiyofasi, holati, biror manzara yoki predmetning ko'rinishini tasvirllovchi matnlarda ayni hodisa amal qiladi[5]. Masalan, buni Rauf Parfi qalamiga mansub uchlikda kuzatishimiz mumkin. Bu uchlikda oshiqni o'z mahbubasidan ayrilishi, ya'ni yaxlit ayriliq tushunchasi quyidagicha ifodalangan:

Yer o'z o'qidan ayrilar, ishon,
Ishon, osmonidan ayrilar quyosh.
Agar biz ayrilsak.

Yoki muallif yana bir uchligida o'z yorining go'zalligini, tashqi qiyofasini quyidagicha tasvirlaydi:
Ko'zimga nechun to'r tashladingiz,
Nechun arqon tashladingiz?
Kiprikmi shular?!

Shoir bu matnda go'zallik yaxlit tushunchasini uch propozitsiya orqali ifodalagan. Undagi "Kiprikmi shular?!" qismi u tasvirlayotgan yorning tashqi qiyofasi behad go'zalligini namoyon etmoqda. Bu mikromatn orqali esa go'zallik degan yaxlit tushuncha idrok etilmoqda.

Kuygan daraxt bo'yniga osilar
Oq bulut, oppoq bulut,
Yig'lagali ketar keyin.

Ushbu she'riy matn orqali esa muallif tabiat manzarasining yaxlit obrazini so'zdan chizgan.

Xulosa. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan geshtalt yuqorida qayd etganimiz kabi geshtalt psixologiya bilan o'zaro bog'liq hodisa, ya'ni insonning bilish faoliyatiga aloqadordir. U o'zining hodisa yoki obyektlarning static va dinamik taraflarini mujassam etishi bilan boshqa kognitiv lingvistika birliklaridan farq qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. Toshkent-2019. 80-B
2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. "Санзор" нашриёти, 2006 – 47-б.
3. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Дж. Лакофф// Новое в зарубеж. лингвистике. Вып. . Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, 1981.- С.350-368.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. Пособие для студ. Высш.учеб, заведений. –М: Издательский центр «Академия», 2001. –С.66
5. Худайберганава Д. Узбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик тадқиқи. Тошкент -2015. 53-б

TO‘SIQSIZLIK HOLI VA UNING IFODALANISHI

Rasulova Aziza Muydinovna

FarDU, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, PhD

Annotatsiya: Zamonaviy tilshunoslikda tilning o‘ziga xos bo‘lgan birliklarini tadqiq qilish juda tez rivojlanmoqda. Hozirgi kunda tilshunoslikda deyarli hech bir soha qolmaganki mukammal o‘rganilmagan. Mazkur maqolada ham tilda to‘siqsizlik munosabatini ifodalovchi birliklar, ularning fe‘l turkumiga kiruvchi birliklar yordamida ifodalanishi tahlil qilingan. Muallif o‘z misollarini chet el tilshunoslarining hamda o‘zbek tilshunoslarining fikrlari asosida isbotlab berishga harakat qilgan.

Kalit so‘zlar: shart mayli, buyruq-istak mayli, bo‘lmoq fe‘lining bo‘lishsiz shakli, ko‘makchi fe‘llar, harakat nomi, sifatdosh.

СОСТОЯНИЕ ОБСТРУКЦИИ И ЕГО ВЫРАЖЕНИЕ

Расулова Азиза Муйдиновна

ФарГУ, доцент кафедры узбекского языка и литературы, к.ф.н.

Аннотация: В современной лингвистике исследование уникальных языковых единиц развивается очень быстро. Сегодня почти нет такой отрасли языкознания, которая не была бы досконально изучена. В данной статье анализируются единицы, выражающие отношения необструкционности в языке, и их выражение с помощью единиц, принадлежащих к глагольной группе. Автор попытался обосновать свои примеры, опираясь на мнения зарубежных лингвистов и узбекских лингвистов.

Ключевые слова: сослагательное наклонение, повелительное наклонение, инфинитив глагола, вспомогательные глаголы, глагол, прилагательное.

THE STATE OF OBSTRUCTION AND ITS EXPRESSION

Rasulova Aziza Muydinovna

FarSU, associate professor of the Uzbek language and literature department, PhD

Annotation: In modern linguistics, the research of unique language units is developing very quickly. Today, there is almost no branch of linguistics that has not been thoroughly studied. In this article, the units that express the relationship of non-obstructiveness in the language and their expression using the units belonging to the verb group are analyzed. The author tried to prove his examples based on the opinions of foreign linguists and Uzbek linguists.

Key words: subjunctive mood, imperative mood, infinitive of the verb to be, auxiliary verbs, verb, adjective.

Kirish. Maydonni yuzaga keltiruvchi til birliklari lisoniy sathlarda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilshunosligida tadqiqot ishlarida grammatikaga xos masalalarni yoritish har doim ham muhim o‘rin egallagan. Grammatikadagi maydon tushunchasi ko‘proq morfologik sathdagi grammatik kategoriyalarni ularga funksional-semantik jihatdan yaqin bo‘lgan tilning boshqa sathlari vositasidagi aloqaning tekshirilishi davomida qo‘llaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi Harakat, holatning nomini bildiruvchi fe‘l so‘z turkumi doirasidagi to‘siqsizlik munosabati asosan shart mayli, buyruq-istak mayli, bo‘lmoq fe‘lining bo‘lishsiz shakli, ko‘makchi fe‘llar, harakat nomi, sifatdosh kabilar orqali ko‘rinadi. Ayni shu turkum paradigmasiga kiruvchi fe‘lning mayl kategoriyasi ko‘rsatkichlari, fe‘lning zamon kategoriyasi ko‘rsatkichlari, fe‘lning bo‘lishli-bo‘lishsizlik kategoriyasi, fe‘lning funksional ko‘rsatkichlari, fe‘lning analitik ko‘rsatkichlari kabi birliklar to‘siqsizlik semasi ostida birlashadi. Ko‘rinadiki, shart semasini ham, to‘siqsizlik semasini ham deyarli bir xil ko‘rsatkichlar ifodalaydi. Bu shart va to‘siqsizlik ma‘nolarining o‘zaro bog‘liqligiga ishora beradi. Modal ma‘no bildiruvchi mayl kategoriyasi “zamon va shaxs-son kategoriyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, hammasi birgalikda fe‘lning tuslanish sistemasini tashkil qiladi, predikativlik ifodalanish formasi hisoblanadi” [1, B.327].

To‘siqsizlik” semasi ostida shart va buyruq-istak mayli affikslari bir maydonga kiradi. Shart ma‘nosini

ifodalovchi asosiy vosita bu fe'ning shart mayli hisoblanadi. "Fe'ning bu formasidagi fe'l boshqa biror harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan harakatni bildiradi. Boshqa biror harakatning bajarilishi yoki bajarilmasligi shart mayli formasidagi fe'l bildirgan harakatning bajarilishi yoki bajarilmasligiga bog'liq bo'ladi.

Fe'ning –sa affiksli formasi shart ma'nosini bildirganda harakatning bajarilishi so'zlovchiga aniq bo'lmaydi, ya'ni so'zlovchi uni bilmaydi. Masalan, kelgan bo'lsa, kelayotgan bo'lsa, kelsa formasining uchallasida ham harakatning bajarilganligi, bajarilayotgani yoki endi bajarilishini so'zlovchi bilmaydi. Harakatning bajarilishi so'zlovchiga ma'lum bo'lsa, u holda shart ma'nosini ifodalovchi forma qo'llanilmaydi" [2, B 346].

Shart maylidagi fe'l shart ma'nosini ifodalab kelganda bu ma'no shart maydonida yadro ma'no sifatida e'tirof etiladi. Shart munosabati gaplarda –sa affiksli fe'l yordamida ifodalanadi. Bundan tashqari, gap mazmunidan payt hamda harakatdan keyingi natija ma'nosini ham ko'rish mumkin.

Muhokama va natija. Ma'lumki, shart mayli qo'shimchasi ham yuklamasi bilan birgalikda kelib gap mazmunidagi to'siqsizlikni ifodalaydi. Ba'zan bu ifoda ishtirok etgan gaplar markaziy sema sifatida shart ma'nosiga ega bo'ladi. Yuqorida keltirilgan fikrlardan ko'rish mumkinki, shart ma'nosi o'zaro boshqa munosabatlar bilan ham uzviy aloqada bo'ladi. Jumladan, shart va payt munosabati, shart va natija... To'siqsizlik ma'nosini ifodalashda shart maylining ahamiyati katta. Demak, "fe'ning shart mayli boshqa biror harakat, voqea-hodisaning bajarilishi uchun shart, vosita bo'ladigan istalgan, faraz, mo'ljal qilingan harakatni bildiradi"[2, B. 330].

Fe'lga –sa shart mayli yasovchi affiks va shaxs-son qo'shimchalaridan birini qo'shish bilan shart maylidagi fe'l hosil qilinadi. Shart maylidagi fe'l bir necha vositalar bilan qo'llanish orqali to'siqsizlik ma'nosini anglatadi. Jumladan, ham yuklamasi bilan, ham yuklamasi va –ki bog'lovchisi bilan, –da yuklamasi bilan, 0 formada. Hozirgi o'zbek adabiy tilida shart maylidagi fe'l shart, orzu-istak, iltimos, maslahat, hayratlanish, gumon, noaniqlik va boshqa shu kabi ma'nolarni ifodalaydi. Shuningdek, birga ham yordamchisi bilan qo'llanib, voqeaning yuzaga chiqishi uchun to'siq bo'la olmagan harakat-holatni bildiradi. Bunda to'siqsizlik ma'nosi asosiy (yadro) ma'no hisoblanib, shart ma'nosi qo'shimcha (periferik) ma'noni bildiradi. Shart mayli affiksi va ham yuklamasi bilan qo'llanuvchi fe'l ko'p hollarda to'siqsiz ergash gapning kesimi yoki to'siqsizlik holi vazifasida keladi.

To'siqsizlik holi shart maylidagi fe'l va yuklama yordamida hosil qilingan. Gapda chegara sema sifatida miqdor ma'nosi ham bor. Bu biroz so'zi orqali aniqlashadi. Ya'ni, bu gapda "to'siqsizlik" semasining miqdor ma'nosi bilan bog'liqligi ko'rinadi. 0 formada kelgan shart maylidagi fe'l yordamida shart ma'nosidan tashqari, harakat bajarilishining istakka zidligi ma'nosi ham ifodalanadi. Bu zidlik zamirida ba'zi hollarda to'siqsizlik munosabati ochiladi: Doktor chaqiraylik, desam, ko'nmaydi (S.Ahmad) Berilgan gapda -sa shart mayli affiksi orqali to'siqsizlik munosabatini ko'rish mumkin. Ya'ni, birinchi shaxsning doktor chaqirish istagiga uchinchi shaxs qarshi. Bu qarshilik to'siqsizlik munosabati yordamida amalga oshirilmoqda. Shart maylining nol formasi –sa ham ko'rsatkichi bilan transformatsiya qilinsa, gap mazmunidagi to'siqsizlik yaqqolroq ko'rinadi: Doktor chaqiraylik desam ham, ko'nmaydi. Ma'lumki, fe'l sistemasidan joy olgan buyruq-istak maylining II shaxs ko'rinishi ko'pincha 0 shakldagi fe'lga teng keladi. Ayni shu shakldagi fe'l ham ba'zan shart munosabatini ochishga xizmat qiladi. Bunda shart ma'nosi, albatta, biror qo'shimcha ma'no bilan bog'langan bo'ladi. Bu holat qo'shma gaplarda ko'proq uchraydi. 0 shakldagi fe'l shaklan hech qanday qo'shimchasi bo'lmasa ham, tag ma'nosida shart mayli qo'shimchasi yotganligi ko'rinadi. Masalan, ayt fe'li 0 shaklda kelgan bo'lishiga qaramay, mazmunida shart ma'nosi bor: Dardingni menga aytsang, malham bo'larman balki. Markaziy sema sifatida ko'rinayotgan shart ma'nosi bu gapda gumon ostida berilgan. Gumon balki so'zi orqali (balki malham bo'larman, balki yo'q ma'nosida) ko'rinadi. Demak, keltirilgan gapda shart va gumon ma'nolarining bog'lanishi kuzatiladi.

Buyruq-istak mayli to'siqsizlik munosabatini ham ayrim jihatlari bilan yoritadi. Xususan, "buyruq-istak maylining bo'lishsiz formasi to'siqsizlik ma'nosini bildirib, to'siqsiz ergash gapning kesimi vazifasida ham keladi"[3, B-344]. Shu bilan birga buyruq-istak mayli yordamida ifodalangan to'siqsizlik ma'nosi o'rin, payt, shaxs, umidsizlik, afsuslanish va boshqa shu kabi ma'no munosabatlari bilan aloqaga kirishadi. Quyidagi misolda aynan buyruq-istak maylidagi fe'l to'siqsizlik munosabatini ochib berishga xizmat qilgan: U qayerda ishlamasin, orqasidan biron odam "Asqad ishni chala qilib ketdi" yoki "Ishni xom qildi," degan gap aytmagan. (S.Ahmad) Berilgan gapda inkor shakldagi buyruq-istak mayli affiksi orqali to'siqsizlik ko'rinmoqda. Gapni –sa ham yoki qat'i nazar ko'rsatkichli gapga aylantirilsa,

“to‘siqsizlik” semasi oydinlashadi.

Ayrim hollarda to‘siqsizlik munosabati buyruq-istak maylining bo‘lishli shakli orqali ham berilishi mumkin. Bunday holat ko‘proq to‘siqsizlik hollari ifodasida ko‘rinadi:

Endi ming oh uray, foydasi yo‘q. (T.Malik).

Bu misolda 1 shaxs birlikda kelib, –ay ko‘rsatkichini olgan buyruq-istak maylidagi fe‘l to‘siqsizlik munosabatini ochishga xizmat qilgan. Mazkur ko‘rsatkich to‘siqsizlikni bildiruvchi boshqa vositalar bilan almashtirib qo‘llanishi ham mumkin: Endi ming oh ursam ham, foydasi yo‘q. Gapda to‘siqsizlik ma‘nosini yoritishga ming soni ham yordamchi ko‘rsatkich sifatida xizmat qilgan. Bu sonni qancha, qanchalik, har qancha kabi olmoshlar bilan bir qatorda ishlatish mumkin: Har qancha oh ursam ham, foydasi yo‘q. Gapdagi to‘siqsizlik bildiruvchi ming oh uray birikmasi o‘z navbatida umidsizlik, afsuslanish ma‘nolarini o‘ziga ergashtiradi. Ya‘ni, birikma mazmunidan birinchi shaxsning umidsizlikka tushishi, qilgan ishidan afsuslanishi ma‘nolari sezilib turibdi.

Qayerga bormay, nima qilmay, cho‘l bo‘risi ko‘zimdan ketmaydi. (S.Ahmad.) Berilgan gapda –may buyruq-istak mayli affiksi to‘siqsizlikni yuzaga chiqaruvchi asosiy vosita sanaladi. Ya‘ni, muallifning xayolidan cho‘l bo‘risining ketmasligi holati uning biror joyga borishi yoki biror ish bilan shug‘ullanishidan qat‘i nazar yuzaga kelmoqda. Aslida muallif boshqa ish bilan shug‘ullanganda diqqat-e‘tibori o‘sha bajarayotgan ishiga qaratilishi kerak edi. Gapda to‘siqsizlikni yuzaga chiqarayotgan qo‘shimcha vositalar ham mavjud. Bular qayerga va nima qilmoq so‘roq so‘zlaridir. Bundan to‘siqsizlik maydonining o‘rin va harakat ma‘nolari bilan munosabatini ko‘rish mumkin. Gapda tag ma‘no sifatida “shart” semasi ham ko‘zga tashlanadi. Demak, “biror joyga borish” yoki “biror harakat bilan shug‘ullanish” shartining amalga oshishi “cho‘l bo‘risining ko‘z o‘ngidan ketmasligi” holatiga to‘siq bo‘la olmayapti.

Xulosa. To‘siqsizlik munosabatini ifodalovchi birliklarni maydon asosida o‘rganishda fe‘l mayllari ham o‘ziga xos ahamiyatga ega. Fe‘lning mayl kategoriyasini olgan fe‘llar ham shaxs-sonda tushlangan holatda to‘siqsizlik ma‘nosini ifodalashda katta o‘rin egallaydi. Ular o‘zlari bilan yordamchi so‘zlar (olmoshlar, sonlar, baribir kabi vositalar) kelishini talab qiladi. Gapda bu yordamchi so‘zlar bildirgan ma‘nolar ko‘pincha to‘siqsizlikning chegara semasi bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля. М.: 1969. - С.83.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллоев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б. 327.
3. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 346.
4. М. Намраев, D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva. Ona tili (darslik) Iqtisodiyot-Moliya, Toshkent, 2007-yil.
5. R. Ikromova, D. Muhamedova, M. Namrayev. Ona tilidan mashqlar to‘plami. (o‘quv qo‘llanma). TDPU, Toshkent, 2009-yil.
6. Англо-русский словарь. Составитель В.К. Мюллер. Москва, 1971, стр. 682.
7. Jamolxonov H.A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - Т.: “Talqin” nashriyoti. 2005, 25-bet.
8. George Yule. The Study of Language. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. 2010, 42-bet.
9. Kumush Karimova, Nargiza To‘xtamurodova, OK Hakimbayeva “XORIJY TILLARNI O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUV”. Международная конференция академических наук Том 1. Номер 24. Стр 43-36.
10. Avazbek Axmadqulov, Ozoda Hakimbayeva “GAPNING AKTUAL BO‘LAKLARI” Международная конференция академических наук 2022/7/5. Том 1. Номер 24. Стр 27-30.

BIZNES INGLIZ TILINI O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKT

Ro'zmetova Muhabbat

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi, "TIQXMMI" milliy tadqiqot universiteti dotsenti.

<https://orcid.org/0009-0002-3787-103X>

Annotatsiya: Ushbu maqolada biznes ingliz tilini o'qitish xususiyatlari hamda uni o'qitishda sun'iy intellekt ilovalaridan foydalanish afzalliklari bayon qilinadi. Shuningdek, zamonaviy sun'iy intellekt turli amallarni bajarishga mo'ljallangan algoritm va dasturiy tizimlardan iborat ekanligi, uning inson ongi bajarishi mumkin bo'lgan bir qancha vazifalarni axborot bazasiga kiritilgan ma'lumotlar asosida amalga oshirishi muhokama qilinadi. Jumladan, zamonaviy ingliz tilini o'rganishni va o'qitishni tashkil qilishda sifatli va yuqori samarador metodologiyani yaratish dolzarb muammo ekanligi, talabalar bilimni assesment qilishda inson omilini kamaytirishni optimallashtirish maqsadida sun'iy intellekt dasturlari ishtirokini inobatga olish keng iste'foda qilinadi. Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida ingliz tilini o'qitish hamda uning kompleks innovatsion dasturiy mobil ilovasini yaratish g'oyasi ilk bora o'rganiladi. Unda jahon ilm-fani tomonidan erishilgan amaliy va ilmiy natijalar batafsil tahlil qilinadi, soha mutaxassislari bilan hamkorlikda faoliyat olib boriladi va amaliy natijalarga erishiladi.

Kalit so'zlar: chet til o'qitish tajribasi, sun'iy intellekt, biznes ingliz tili, assesment, muayyan mavzular, o'qitish, mobil ilova yaratish.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБУЧЕНИИ БИЗНЕС АНГЛИЙСКИЙ

Рузметова Муhabbat

Доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент в Банковско-финансовая академии Республики Узбекистан, Национальный исследовательский университет "ТИИМСХ"

Аннотация: В данной статье изложены особенности преподавания бизнес-английского языка, а также преимущества использования приложений искусственного интеллекта при его преподавании. Также рассматривается, что современный искусственный интеллект состоит из алгоритмов и программных систем, предназначенных для выполнения различных действий, он может выполнять ряд задач, которые человеческий разум может выполнять на основе информации, включенной в базу данных. В частности, актуальной проблемой является создание качественной и высокоэффективной методики в организации изучения и преподавания современного английского языка, широко используется учет участия программ искусственного интеллекта с целью оптимизации снижения человеческого фактора при оценке знаний студентов. В статье впервые исследуется преподавание английского языка с использованием технологий искусственного интеллекта, а также идея создания его комплексного инновационного программного мобильного приложения. В нем детально будут проанализированы практические и научные результаты, достигнутые мировой наукой, а также будет осуществлена деятельность в сотрудничестве со специалистами данной области и достигнуты практические результаты.

Ключевые слова: опыт преподавания иностранного языка, искусственный интеллект, бизнес английский язык, оценка, конкретные темы, обучение, создание мобильного приложения.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING BUSINESS ENGLISH

Ruzmetova Muhabbat

PhD in Pedagogic Sciences, Associate Professor, The Banking and finance academy of the Republic of Uzbekistan "TIAME" National Research University

Abstract: In this article is described the specific features of business English teaching and the advantages of using artificial intelligence application. It is also discussed that recent artificial intelligence consists of algorithms and software systems designed to perform various actions, and it performs a number of tasks that the human mind can accomplish based on the IT basics. In particular, the creation of a high-quality and highly effective methodology in the organization of modern English language learning and teaching is summarised, taking into account of the participation of artificial intelligence applications

in order for optimizing the reduction of the human factor in the assessment process of student knowledge. There is commonly explored the idea of teaching English with using artificial intelligence technologies and creating a complex innovative software mobile application. Moreover, in this article are analysed in detail, the practical and scientific results achieved by world experts and activities are carried out in the cooperation with scholars in the field.

Key words: Foreign language teaching experience, artificial intelligence, business English, assessment, specific topics, teaching, mobile application development.

Kirish. Bugungi kun sharoitida, Amerika Qo'shma Shtatlari, Finlandiya, Yaponiya, Yevropa Ittifoqi, Britaniya elchixonasi, Janubiy Osiyo davlatlarida chet tillarni o'qitish/o'rganish sohasida taraqqiy qilgan inson tafakkurining amaliy natijalari sanalmish zamonaviy axborot va sun'iy intellekt texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalanish urfga aylangan. Koreya, Yaponiya, Finlandiya, Buyuk Britaniyada amalga oshirilgan muvaffaqiyatli xorijiy tajribalardan quyidagi sun'iy intellekt ilovalari mavjudligi tahlil qilindi: <https://chatgpt.com>, <https://poe.com>, <https://www.notion.so>, <https://app.twee.com>, <https://gptionary.com>, <https://article-summarizer.scholarcy.com> O'zbekiston sharoitida chet tillarni, xususan, ingliz tilini o'qitishda yuqoridagi xavolalarda keltirilgan sun'iy intellekt texnologiyalaridan va mobil qurilmalardan foydalanish mazkur sohani yangi bosqichga ko'taradi, bu esa mavjud ta'lim mazmuni, metodologiya va shakllarni qayta ko'rib chiqish hamda yangi bilim, malaka, ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi. Natijada, ingliz tilini o'qitishning amaliy va nazariy kurslari bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlarni til va biznes sohasi bilan, masalan, maxsus mavzular orqali umumiy dunyoqarashni rivojlantirish, biznes ingliz tilini o'rganish orqali mamlakat ravnaqiga hissa qo'shish, ayol va erkak tadbirkorlik faoliyatini takomillashtirish, ingliz tilida suhbat va muzokaralar olib borish imkoniyatlari kengayishini ta'minlash mumkin.

Mamlakat Prezidenti tomonidan 2021 yil 17 fevralda «Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilinganidan so'ng, sun'iy intellekt sohasini rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqildi, sun'iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanish kompleksi yaratildi, sun'iy intellekt sohasida innovatsion ishlanmalarning mahalliy ekotizimi yaratildi, sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llovchi dasturiy ta'minot ishlab chiquvchilariga raqamli ma'lumotlardan foydalanish uchun yetarli sharoitlar yaratildi.

“Sun'iy intellekt” ayrim mutaxassislar tomonidan “Sun'iy aql”, “Sun'iy tafakkur” deya e'tirof etiladi. Bu degani ayrim hollarda robotlarning insonlar o'rniga turli faoliyatlarga jalb qilinishi tushuniladi. Biroq, “Sun'iy intellekt” texnologiyalarining asosiy funksiyasi insonlar mehnatini va qobiliyatlarini kengaytirishni hamda takomillashtirishni nazarda tutadi. Shuning uchun mazkur texnologiyalar tadqiqot doirasida noyob resurs sifatida qo'llaniladi. Natijada, ingliz tilini o'rganuvchi talaba shaxsini kommunikant va kognizant maqomida shakllantirish maqsadida muqobil mobil ilova yaratilishi ko'zda tutilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish hamda uning kompleks innovatsion dasturiy mobil ilovasini yaratish muammosining o'rganilganlik darajasini tahlil qilsak, chet tillarni sun'iy intellekt texnologiyalari orqali o'rgatish/o'qitish bo'yicha Boston universiteti tadqiqotchisi Leyn M.Kokborn (Iain M. Cockburn), Garvard Menejment Biznes maktabi professori Rebeka Xenderson Xeynz (Rebecca Henderson Heinz), Massachusetts axborot texnologiyalari qoshidagi Sloun menejment universiteti professori Skot Stern (Scott Stern), Mustafa Elkadiri (Turkiya), Anant Manisha Sinx (Anant Manish Singh), Vasif Bilal Xaju (Wasif Bilal Haju), Xindiston Gauhati universiteti (Gauhati University) tadqiqotchilari Tulshi Bezboru (Tulshi Bezboruah) va Abxijit Boro (Abhijit Bora)lar tomonidan ilmiy va amaliy tadqiqotlar olib borilgan. Yurtimizda ham loyiha ishi mavzusiga oid Farrux Hakimov, Elmira Sirazieva, Mahbuba Eshnazarova, Saidjalol Hasanov, Olimjon Jamalov kabi tadqiqotchilar tomonidan ijobiy yutuqlar amalga oshirilgan hamda salmoqli tarzda amaliy natijalarga erishilgan.

Jahon tajribasidan ma'lumki, chet til turli davrlarda turli xil metodlardan foydalangan holda o'rgatilgan. Umuman aytganda, XIX asrning to'rtinchi hamda XX asrning birinchi choragigacha chet til tarjima metodi orqali o'rgatilgan. Yevropada chet til o'qitish metodikasini islohotidan so'ng to'g'ri (direct) metod ishlab chiqildi. Shu davrdan boshlab, har qanday chet tilni o'qitishda nutq faoliyatiga o'rgatila boshlandi. Buning natijasida ko'plab yangi metodlar tavsiya etildi. Masalan, og'zaki nutq

yondashuvi yoki vaziyatli til o'rgatish metodi (CLM), audio-lingval yoki og'zaki nutqqa asoslangan metod (ALM), sokin o'rgatish metodi (SW), motor/jismoniy harakatlar yordamida javob berish metodi (TPR), jamoaviy til o'rganish metodi (CLL) yoki gumanistik usul, disuggestopidiya (DeS) metodi va boshqalar. Shuningdek, so'nggi yillarda kommunikativ til o'qitish metodlari (CLT) bilan birga kompetensiyalarga asosan til o'qitish (CBL), lingvistik korpus asosida o'qitish (LCT), kooperativ til o'qitish (CLT), mazmunga asoslangan ta'lim (CBI), vazifalarga asoslangan til o'qitish (TBL) metodlari chet til o'qitishda ommalashgan. Amerikalik amaliyotchi-tilshunoslar Jak S. Richards hamda Teodor S. Rodjers, Ramin Akbari ilmiy mulohazalariga ko'ra, ayni damda ingliz tili o'qitish uchun metodlardan keyingi davr (The post-methods era) kelgani e'tirof etiladi.

Ayni damda halqaro miqyosda chet tillarni o'qitishga oid tilshunoslik, lingvodidaktika, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv lingvistika, kontseptologiya kabi fanlar tomonidan erishilgan amaliy natijalaridan kelib chiqib, turli fanlarni, xususan, chet tillarni sun'iy intellekt ilovalari yordamida o'qitish masalasi aktualikka ega. O'zbekistonning uchinchi renessansida uzluksiz ta'lim tizimida turfa fanlarni o'qitish, turli veb va mobil ilovalarni o'quv jarayoniga tadbiq qilish, puxta bilim berish uchun ta'lim ilg'or rivojlangan davlatlar tajribasidan keng foydalanish, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish asosiy davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Zero, jahonda ona tili va chet tillarni o'qitishga boshqa fanlar yanglig' alohida e'tibor qaratiladi.

Muhokama. Mamlakatimizda ham chet til fani barcha ta'lim muassasalari o'quv rejasiga (OTM.larda majburiy va tanlov fan sifatida) kiritilgan. Binobarin, har qanday ta'lim muassasasida birorta G'arb yoki Sharq tilini o'rganish o'quvchi/talabalar uchun majburiy hisoblanadi. Amalga oshirilishi rejalashtirilgan tadqiqotda nazariy va amaliy mo'ljali, ixtisosligi iqtisodiyotning turli sohalari bo'lgan bakalavr va magistratura tinglovchilariga ilk marotaba biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalarini amaliyotga joriy qilishdan iborat. Shu bilan birga mazkur fanni o'qitishda ilmiy tadqiqotlarda qabul qilingan havolalardan foydalanish, turli manbalarni o'qib tanqidiy tahlil qilish va ingliz tili bilan biznes tushunchasiga oid mavzularni muvoziy tarzda o'zlashtirib borish ehtiyoji mavjudligiga oid ilmiy nazariy hamda amaliy g'oyalar ilgari suriladi.

Zamonaviy sun'iy intellekt turli amallarni bajarishga mo'ljallangan algoritm va dasturiy tizimlardan iborat bo'lib, inson ongi bajarishi mumkin bo'lgan bir qancha vazifalarni axborot bazasiga kiritilgan ma'lumotlar asosida amalga oshiradi. Shuningdek, sun'iy intellekt mantiqli izchil mulohaza qilish hamda tavsiya berish qobiliyatiga ega "aqli" texnologiya hisoblanadi. Sun'iy intellekt va zamonaviy mobil ilovalar yaratish yo'nalishida ta'lim tizimida alohida yutuqlarga erishilmoqda. Mamlakatimizda ham chet til o'qitishda yetakchi davlatlar tajribasidan keng foydalanish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu munosabat bilan xukumat tomonidan bir qator muhim dasturlar, qarorlar qabul qilingan hamda sun'iy intellekt sohasida o'ziga xos salohiyat asoslari mavjud. Sun'iy intellekt texnologiyalari insoniyat jamiyati a'zolarining aqliy va jismoniy mehnati mahsuli deya talqin qilinadi. Chunonchi, muqobil biznes ingliz tilini o'rganishga tegishli sun'iy intellekt texnologiyalarini tanlash hamda ular yordamida mobil ilova yaratish ko'zda tutilgan loyihadan ko'zlangan asosiy maqsad sun'iy intellekt texnologiyalarini ingliz tilini o'qitish jarayoniga joriy qilishdan iborat.

Dastlab, ingliz tilini o'qitishga tegishli xorijiy ekspertlar tomonidan yaratilgan sun'iy intellekt texnologiyalari tahlil qilinadi (Blended lingua, COIL -Collaborative Online International Learning connects, COCA-The Corpus of Contemporary American English). So'ngra, muqobillari tanlab olinadi. Ushbu tanlangan ilovalar biznes ingliz tilini o'qitish jarayonida amalda sinab ko'riladi va tajriba-sinov ishlari tashkil qilinadi. Tadqiqot doirasida chet tillar o'rgatishni sun'iy intellekt texnologiyalari orqali uyg'unlashtirib tashkil etilishi lingvodidaktikaning asosiy yo'nalishiga aylanadi. Natijada, ingliz tilini turli veb va mobil ilovalar orqali o'rganish rivojlantiriladi. Har qanday ikkinchi va boshqa tillarni o'rganishga kirishar ekanmiz, birinchi navbatda, ular orasidagi o'xshashlik (universal belgi)larga e'tibor qaratishimiz kerak. Qolaversa, ona tili va chet tildagi differentsial birliklar va belgilarni farqlab o'rgatishga tegishli vaqt va kuch sarflash hamda ehtimoliy qiyinchiliklarni oldindan bartaraf etish talab etiladi. Bunga lingvistik va lingvodidaktik muqoyasa va talabalarning nutqida sodir bo'ladigan xatolarning tipologiyasini yaratish orqali erishiladi. Tadqiqotning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati, zamonaviy ingliz tilini o'rganishni tashkil qilishda sifatli va yuqori samarador metodologiyani yaratishni nazarda tutadi. Ushbu jarayonning yaratilishi va ishlab chiqilishi texnik va texnologik jihatdan murakkab, biroq bunday muhit ta'lim tizimini takomillashtirishga, samarali amalga oshirishga xizmat qiladi. Jumladan, O'zbekiston yoshlari orasida xorijiy nufuzli universitetlarda talaba bo'lish istagi tobora ortib bormoqda. Ushbu jarayonni ham sun'iy

intellekt texnologiyalari yordamida xorijga bormasdan o'zi yashayotgan davlatda o'qib ham amalga oshirish imkoniyati mavjud. Masalan, "COIL–Collaborative Online International Learning" sun'iy intellekt ta'limiy platformasi orqali mamlakatimiz universitetlari va xorijiy universitetlar bilan hamkorlik qo'lga qo'yiladi. Bunda talabalar bir vaqtning o'zida xorijiy universitetlardagi tengdoshlari bilan virtual auditoriya orqali dars jarayonlarida faol qatnashishi va bilim olish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin. Natijada, O'zbekiston yoshlari nufuzli universitetlarning birida talabalar almashinuvi dasturlarida qatnashish imkoniyatiga ega bo'lishadi hamda xorijiy oliy o'quv yurtlari ta'lim dasturlari asosida bilim va ko'nikmalarni xorijga chiqmagan holda o'zimizda amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqotda ilmiy va ilmiy-texnik faoliyat ishlanmalarining natijalarini qo'llash orqali yaratilgan mobil ilova realizatsiya qilinadi. So'ngra bank-moliya akademiyasi tinglovchilariga biznes ingliz tilini o'qitish jarayonida foydalaniladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida yaratilgan mobil ilova "google market" platformasiga hamda <https://lms.bfa.uz/> elektron ta'lim tizimiga maxsus joylashtiriladi. Joylashtirilgan mobil ilovadan foydalanish dastlabki bosqichda bepul. CEFR darajalari bo'yicha shkalalarga ajratilgan topshiriqlarni bosqichma-bosqich bajarish va yakuniy natijada sertifikatga ega bo'lish loyiha a'zolari tomonidan tijoratlashtiriladi. Ushbu intellektual mulk maxsus axborot texnologiyalari mutaxassislari bilan hamkorlikda amalga oshiriladi.

Amalga oshirilgan dastlabki tajriba-sinov ishlaridan quyidagi asosiy ilmiy muammolar aniqlandi va ular shunday tavsiflanadi: birinchidan, biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalari ishtirokida mobil ilovalar yaratish dolzarb ahamiyatga ega ekanligini amalda yoritib berish; ikkinchidan, O'zbekiston sharoitida chet til o'qitishga oid jahon lingvodidaktikasining zamonaviy yo'nalishlarini aniqlash hamda uning mexanizmlarini ishlab chiqish; uchinchidan, Oliy ta'lim muassasalarining ixtisosligi chet til bo'lmagan fakul'tetlari bitiruvchilariga S1 (Chet til o'rganishning mustaqil muloqoti) darajasini egallash vazifasi qo'yilgan bo'lsa, uning kommunikativ aspektini aniqlashtirish talab qilinadi; to'rtinchidan, OTM bitiruvchilarining retseptiv va produktiv nutqiy malakalarini "MYSQL, Flutter, Prezi" dasturiy sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida rivojlantirish; beshinchidan, mavjud darsliklarga qo'shimcha multimedial o'quv resurslar o'rniga, ingliz tilini o'rganish muddatini minimallashtiradigan, sarf-harajatlarni kamaytiradigan (darsliklar yaratish, chop qilish) muqobil mobil ilovalarning ta'limiy ahamiyatini kengaytirish, muallim mehnatini fasilitator maqomida belgilash; oltinchidan, kredit-modul tizimida jahon tajribasiga ko'ra talabalar bilimni assesment qilishda inson omilini kamaytirishni optimallashtirish maqsadida sun'iy intellekt dasturlari ishtirokini inobatga olish va boshqalar.

"Biznes ingliz tili" fani turli iqtisodiyot yo'nalishlariga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarida "Ingliz tili/Xorijiy til/Kasbiy sohada xorijiy til yoki ingliz tili" kabi nomlar bilan o'qitilmoqda. Mazkur fanni o'qitishda biznesga oid turli xorijiy o'quv adabiyotlaridan foydalanilmoqda. Bugungi kunda har qanday fanlarni o'qitish xususiyatiga binoan, ularni turli dasturiy vositalar, multimedial o'quv resurslar, veb va mobil ilovalar orqali o'qitish/o'rganish taklif qilinmoqda. Ayni damda turli ijtimoiy sohalarda sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash keng urfga aylanmoqda. Mazkur loyihada sun'iy intellekt texnologiyalarining muqobil funktsiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitishga e'tibor qaratiladi. Tadqiqotdan ko'zlangan asosiy maqsad O'zbekiston sharoitida ta'limiy mobil ilovalar yaratish jarayonining o'sishiga xissa qo'shish hamda optimal sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitishga oid kompleks innovatsion dasturiy mobil qurilma va planshetlarda ishlash imkoniyatiga IOS (Iphone Operating System) va Android platformalari uchun vizual yechimga ega mobil ilova yaratishdan iborat.

Mazkur loyihada hal etilishi ko'zda tutilgan asosiy ilmiy muammolar quyidagicha tavsiflanadi: birinchidan, biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalari ishtirokida mobil ilovalar yetishmasligini isbotlash hamda muqobil mobil ilovalarni yaratish dolzarb ahamiyatga ega ekanligini amalda yoritib berish; ikkinchidan, O'zbekiston sharoitida chet til o'qitishga oid jahon lingvodidaktikasining zamonaviy yo'nalishlarini aniqlash hamda uning mexanizmlarini ishlab chiqish; uchinchidan, Oliy ta'lim muassasalarining ixtisosligi chet til bo'lmagan fakul'tetlari bitiruvchilariga S1 (Chet til o'rganishning mustaqil muloqoti) darajasini egallash vazifasi qo'yilgan bo'lsa, uning kommunikativ aspektini aniqlashtirish talab qilinadi; to'rtinchidan, OTM bitiruvchilarining retseptiv va produktiv nutqiy malakalarini "MYSQL, Flutter, Prezi" dasturiy sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida rivojlantirish; beshinchidan, mavjud darsliklarga qo'shimcha multimedial o'quv resurslar o'rniga, ingliz tilini o'rganish muddatini minimallashtiradigan, sarf-harajatlarni kamaytiradigan

(darsliklar yaratish, chop qilish) muqobil mobil ilovalarning ta'limiy ahamiyatini kengaytirish, muallim mehnatini fasilitator maqomida belgilash; oltinchidan, kredit-modul tizimida jahon tajribasiga ko'ra talabalar bilimni assesment qilishda inson omilini kamaytirishni optimallashtirish maqsadida sun'iy intellekt dasturlari ishtirokini inobatga olish kabi muammolarni hal qilishdan iborat.

“Sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish hamda uning kompleks innovatsion dasturiy mobil ilovasini yaratish” mavzusidagi loyiha ishida quyidagi vazifalar belgilandi:

- sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish hamda uning kompleks innovatsion dasturiy mobil ilovasini yaratishga oid adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish;
- ixtisosligi chet til bo'lmagan OTM. Talabalari/tinglovchilariga biznes ingliz tilini o'qitish mazmunini ishlab chiqish;

- lingvistik (nutqiy, til) kompetentsiyalarni rivojlantirishga qo'yilgan talablarga binoan, sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish metodikasini ishlab chiqish;

- sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini samarali o'qitishga tegishli mobil qurilmaning texnik topshiriqlarini, asosiy ekranda aks etadigan funktsiyalarni hamda menim profilim bo'limlarini ishlab chiqish;

- sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitishni samarali tashkil qilish maqsadida “Business English with AI” nomli innovatsion dasturiy mobil ilovani yaratish;

- yuqoridagi vazifalarni bosqichma-bosqich hal qilish birinchidan, O'zbekiston sharoitida ta'limiy mobil ilovalarni ko'paytirishga yordam beradi. Ikkinchidan, darsliklarni chop qilishga oid iqtisodiy muammolarni hal qiladi. Uchinchidan, yangi ilmiy ishlanma (mahsulot/texnologiya) olishni ta'minlab beruvchi texnik-iqtisodiy daromad keltiruvchi innovatsion dasturiy ta'minot yaratiladi.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ijtimoiy hayotimizning barcha sohalariga kirib keldi. Qishloq xo'jaligi, bank-moliya tashkilotlari, tijorat banklari faoliyatlari, energetika, sog'liqni saqlash, farmatsevtika, soliq, transport sohalarida erishilgan barcha zamonaviy yutuqlar sun'iy intellekt texnologiyalari orqali amalga oshirilmoqda.

Mazkur loyihaning ilmiy yangiligi quyidagicha tavsiflanadi:

- innovatsion dasturiy mobil ilova yaratishga oid adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish orqali sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini samarali o'qitishga erishiladi;

- ixtisosligi chet til bo'lmagan bo'lajak iqtisodchi talabalarga O'zbekiston sharoitida biznes ingliz tilini o'qitish mazmuni ishlab chiqiladi;

- chet til o'qitish Dasturiy standartlariga binoan, sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish metodikasi ishlab chiqiladi;

- sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini samarali o'qitishga tegishli mobil qurilmaning texnik topshiriqlari, asosiy ekranda aks etadigan funktsiyalari hamda “mening profilim-my profile” bo'limlari ishlab chiqilib, talabalar bilimni baholash kompleksi yaratiladi;

- ilk marotaba o'zbek olimlari tomonidan sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida biznes ingliz tilini o'qitish imkoniyatiga ega bo'lgan “Business English with AI” nomli innovatsion dasturiy mobil ilova yaratiladi.

Natijalar. Shuni alohida e'tirof etish lozim-ki, “Linux” yadrosi asosida “Android” uchun dasturlar va mobil ilovalarni yaratish murakkab ko'p funktsiyali mexanizmlarni o'z ichiga oladi. Demak, mobil ilovalar bozori sezilarli darajada kengayib, raqobatga boy maydonga aylanib bormoqda. Talabalar va tinglovchilar (magistratura mutaxassislari) loyiha doirasida yaratish rejalashtirilgan mobil ilovani “App Store” yoki “Google Play Market” onlayn dastur do'konlari orqali bepul yuklab olishlari mumkin va minimal harajatlar hisobiga biznes ingliz tili glossari bankini erkin o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Natijada, mobil ilova foydalanuvchilari biznes ingliz tilini qaerda qo'llay olish xususida aniq tasavvurga ega bo'ladi. Shuningdek, kasbiy leksik atamalarni o'zbek, rus tillarida qiyoslash va tushunishga erishadi, ijtimoiy va biznesga oid oddiy va murakkab matnlarni o'qib anglay oladi. Mobil ilova orqali ingliz tilini o'rganuvchi talaba va tinglovchilar bir nechta modullarga ajratilgan dasturdan yakuniy testgacha ilovadan foydalanish davom ettirilsa, maxsus sertifikat taqdim qilinadi. Shuningdek, mazkur yaratilishi rejalashtirilgan mobil ilova o'zining dizayni, tarkibi va mazmuni bilan boshqalardan ajralib turadi.

Ilg'or xorijiy mamlakatlarda “Google Play Market”ning so'nggi oylardagi eng foydali mobil ilovalari quyidagilar: Microsoft Math Solver, Microsoft kompaniyasi tomonidan yaratilgan va yangi matematik tenglama va misollarni yechishga yordam beradi. Uning ishlash tartibi oddiy: smartfon kamerasini

yechimi topilmayotgan misol yozilgan varaq qarshisida tutasiz va suratga olasiz, Microsoft Math Solver avtomatik natijani hisoblay boshlaydi. Shuningdek, mashqlarni qo'lda yoki klaviatura orqali ham yozib kiritish mumkin. Ilova nafaqat natijani, balki yechimning kelib chiqish bosqichlarini ham ko'rsatadi. Shuningdek, onlayn magazinda xorijlik malakali mutaxassislar tomonidan yaratilgan eng sara va ommabop quyidagi ta'limiy mobil ilovalar aniqlandi. Duolingo, Google Primer, LinkedIn, Steezy, Simple Piano App, Khan Academy, Tasty, Skillshare. G'arb mamlakatlari ilmiy-tadqiqot yo'nalishlari bo'yicha erishilgan yutuqlar natijasida 2023 yilning eng foydali ta'limiy platformalarini (Kristofer Pappas) talentLMS, IspringLearnLMS, 360Learning, Moodle, MyLearningHub va boshqalar tashkil qiladi. Turli yoshga mo'ljallangan ingliz tilini o'rganishga tegishli eng ko'p foydalanuvchilarga ega mobil ilovalarga Britaniya Kengashi tomonidan yaratilgan LearnEnglishPodcats, BBC LearningEnglish, British Council EnglishScore, ABA English, Babbel-LearnLanguages, Learn English Conversations, RealLife: Speak, Learn English, Hello Talk, Fun English, Speak English Fluently kabi misol keltirishimiz mumkin. Biznes ingliz tilini o'rganishga tegishli mobil ilovalar quyidagilar: Business English by BEP, Learn English Business, Business English, Business English by AEE.

Xulosa. Biznes ingliz tilini o'qitishda sun'iy intellekt texnologiyalari ishtirokida mobil ilovalar zarurligi hamda muqobil mobil ilovalarni yaratish dolzarb ahamiyatga ega ekanligi amalda isbotlab beriladi. Ikkinchidan, O'zbekiston sharoitida chet til o'qitishga oid jahon lingvodidaktikasining zamonaviy yo'nalishlari aniqlanadi hamda uning mexanizmlari ishlab chiqiladi. Uchinchidan, Oliy ta'lim muassasalarining ixtisosligi chet til bo'lmagan fakultetlari bitiruvchilariga S1 (Chet til o'rganishning mustaqil muloqoti) darajasini egallash vazifasi samarali hal qilinadi. Shuningdek, o'zbek lingvodidaktiklari orqali ingliz tilini o'qitishning kommunikativ aspekti aniqlashtiriladi. To'rtinchidan, OTM bitiruvchilarining retseptiv va produktiv nutqiy malakalarini "MYSQL, Flutter, Prezi" dasturiy sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida rivojlantiriladi. To'rtinchidan, mavjud darsliklarga qo'shimcha multimedial o'quv resurslar o'rniga, ingliz tilini o'rganish muddatini minimallashtiradigan, sarf-harajatlarni kamaytiradigan (darsliklar yaratish, chop qilish) muqobil mobil ilovaning ta'limiy ahamiyati kengaytiriladi Beshinchidan, kredit-modul tizimida jahon tajribasiga ko'ra talabalar bilimini assesment jarayonini amalga oshirishda inson omilini kamaytirishga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Farrux HAKIMOV. <https://strategy.uz/index.php?news=1198>. "Taraqqiyot strategiyasi" markazi bo'lim boshlig'i
2. Lizhen Shi, Arshad Muhammad Umer & Yanting Shi. Utilizing AI models to optimize blended teaching effectiveness in college-level English education. ISSN: (Print) (Online) Journal homepage: <https://www.tandfonline.com/loi/oaed20>
3. L. Ferguson, "Advancing Research Integrity Collaboratively and with Vigour," 2022, <https://www.hindawi.com/post/advancingresearch-integrity-collaboratively-and-vigour/>
4. S. Makridakis, "The forthcoming artificial intelligence (AI) revolution: its impact on society and firms," *Futures*, vol. 90, no. jun., pp. 46–60, 2017.
5. P. Fernandez, "'Through the looking glass: envisioning new library technologies" how artificial intelligence will impact libraries [J]," *Library Hi Tech News*, vol. 33, no. 5, pp. 5–8, 2016.
6. E. Vickers, "The strange child: education and the psychology of patriotism in recessionary Japan by Andrea Gevurtz Arai," *Monumenta Nipponica*, vol. 72, no. 1, pp. 146–152, 2017.
7. M. Garcia, "Racist in the machine: the disturbing implications of algorithmic bias," *World Policy Journal*, vol. 33, no. 4, pp. 111–117, 2016.
8. A. I. Review, "About the authors," *Artificial Intelligence Review*, vol. 15, no. 6, pp. 1–6, 2016.

ABDULLA ORIPOV IJODIDA SHE'R VA SHOIRLIK MASALASI TALQONIGA DOIR

Saidova Rayhon Bekmurodovna

Sh. Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti ilmiy tadqiqotchisi, Zarmed universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

POETRY AND POET IN THE WORK OF ABDULLAH ORIPOV REGARDING THE INTERPRETATION OF THE ISSUE

Saidova Rayhon Bekmurodovna

Samarkand State University named after Sh. Rashidov scientific researcher, Associate Professor of Zarmed University, doctor of philosophy in philology (PhD),

ПОЭЗИЯ И ПОЭТИКА В ТВОРЧЕСТВЕ АБДУЛЛЫ АРИПОВА ВОПРОС О ТОЛКОВАНИИ

Саидова Райхон Бекмуродовна

Самаркандский государственный университет имени Ш.Рашидова научный сотрудник, доцент Университета Зармед, доктор философии (PhD) по филологическим наукам,

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola zamonaviy o'zbek adabiyotida she'r va shoirlik haqidagi badiiy-estetik qarashlar tadqiqiga bag'ishlanadi. Unda XX asr o'zbek she'riyatining ulug' siymosi Abdulla Oripovning she'r-u shoirlikka doir fikrlari imkon qadar tahlil etiladi. She'rni hal qiladigan mezon g'oya emas, ruhiyat ekanligi shoir misralari orqali ochiqilanadi. Abdulla Oripov ijodidagi tuyg'ular zavqi, mahoratli shoirning she'rni yozish uslubi, texnikasining o'ziga xos jihatlari, taqlidga munosabati ham yoritilgan. Shu bilan birga muammo tadqiqida Alisher Navoiy, Erkin Vohidov ijodiga ham ayrim o'rinlarda murojaat etiladi.

Kalit so'zlar: Sharq adabiyoti, she'r va shoirlik, Abdulla Oripov qarashlari, badiiy-estetika, mavzu va g'oya, lirik dard, badiiy ifoda, qiyosiy tahlil

Annotation: This scientific article is devoted to the study of artistic and aesthetic views of poetry and poetry in modern Uzbek literature. In it, the thoughts of the great figure of 20th century Uzbek poetry, Abdulla Oripov, on poetry are analyzed as much as possible. It is revealed through the poet's verses that the criterion that decides the poem is not the idea, but the spirit. The pleasure of emotions in the work of Abdulla Oripov, the style of writing poetry, the unique aspects of the technique of a skilled poet, and his attitude to imitation are also covered. At the same time, the work of Alisher Navoi, Erkin Vahidov is referred to in some places in the study of the problem.

Key words: Eastern literature, poet and poetry, Abdulla Oripov's views, artistic aesthetics, theme and idea, lyrical pain, artistic expression, comparative analysis

Аннотация: Данная научная статья посвящена изучению художественно-эстетических взглядов на поэзию и поэзию в современной узбекской литературе. В ней максимально анализируются мысли великого деятеля узбекской поэзии XX века Абдуллы Орипова о поэзии. Через стихи поэта раскрывается, что критерием, определяющим стихотворение, является не идея, а дух. Также освещены наслаждение эмоциями в творчестве Абдуллы Орипова, стиль написания стихов, уникальные стороны техники искусного поэта, его отношение к подражанию. При этом в некоторых местах при изучении проблемы упоминаются работы Алишера Навои, Эркина Вахидова.

Ключевые слова: восточная литература, поэзия и поэт, взгляды Абдуллы Орипова, художественная эстетика, тема и идея, лирическая боль, художественная выразительность, сравнительный анализ.

Jahon adabiyoti singari o'zbek adabiyotida ham she'r va shoirlik haqida qarashlar qadimdan shakllangan edi. Aytishimiz mumkinki, badiiy ijod tarixida she'r va shoirlik masalasi qadimgi Sharq xalqlari adabiyoti, antik davr jahon adabiyoti tarixi, Sharq-islom mumtoz adabiyoti va yangi davr o'zbek adabiyotida o'ziga xos bir jarayon sifatida ilmiy-nazariy, badiiy-estetik jihatlardan taftish etib kelindi. Bu bosqichlarni alohida e'tiborga olgan holda zamonaviy o'zbek adabiyoti, xususan, Abdulla

Oripovning she'r va shoirlik haqidagi qarashlarini tadqiq etish hozirgi adabiyot ilmining dolzarb vazifalaridan sanaladi. Bizga ravshanki, Erkin Vohidov va boshqa zabardast badiiy ijod sohiblari bilan birga shakllangan avlod sifatida o'zbek adabiyotida Abdulla Oripov ham chuqur iz qoldirgan. Masala shundaki, ikkala ijodkorni bir-birga o'xshash deb bo'lmaydi, chunki o'ziga xosliklar doim mavjud, vaholanki, biz ikki ijodkor va ikki she'riyat haqida fikr yurityapmiz. Erkin Vohidov tuygan she'r zavqini Abdulla Oripov ham o'z qalb prizmasidan o'tkazgan. Ijodkorni ko'proq lirik dard qo'liga qalam olishga undaydi, deyishadi, ammo o'sha dard bergan turtki nolali bo'lsa-da, zavqli nola hisoblanadi. Abdulla Oripov ham shu zavqni nazarda tutib, "qo'limga qalam tutqazgan narsa", - deya takidlagan edi: "Ijodning ko'pchilik uchun marhamatlik ehsoni shundaki, uning zavqidan dohiy san'atkor ham, g'o'r havaskor ham bebahra qolmaydi. Meni ham she'riyat ko'chasiga olib kirgan o'sha zavqdir. 50-yillarda ko'pchilik nima mavzuda, qaysi shaxs haqida she'r yozgan bo'lsa, men ham o'sha atrofda nimalarnidir yozaverganman". Tug'ma iste'dod bo'lgan shoirning qalbi har bir hodisadan ta'sirlangan edi. Buning sababi "she'r degan abadiy bir sehriga oshno bo'lganligidan"dir, ehtimol. Adabiyotshunos Nurboy Jabborov ta'kidlaganidek: "Chinakam ijodkorning qalbi mudom titrab turadi. Negaki, hech kim ko'rmagan sinoatni mushohada etar ekan, bu uning qalbida aks-sado beradi. Shoirning bedorligi sababi shu". Kuzatuvchilarning aytishicha, she'riyatning bir shoir umrida ikki bosqichi bo'ladi. Bu, albatta, endi qofiyali, ohangli bir nimalar yoza boshlaganida, faqatgina tuyg'usini she'rga solgan shoirlik davri bo'lsa, ikkinchisi, ilm va tajribalarini ham she'rga soladigan ijodkor davri. Ikkinchi davrga o'tgachgina shoirlar shakllangan, degan imzoni olishlari mumkin. Abdulla Oripov birinchi bosqichdagi shoirda soflik boshqacha bo'lishini takidlaydi: "Faqat ijod dardiga chalingan odamda bu tuyg'u cheksiz armonga, go'zal iztirobga, qondirilishi nihoyatda zarur bo'lgan ehtiyojga aylanadi. Bu ehtiyoj chinakam shoirni umr bo'yi ta'qib etadi... Men hozir shoirning nuqtai nazarlari shakllanmagan, yulduzlardan... boshqa ehtiyojlar boshiga tushmagan, yo'rgakdagi holati haqida gapirmoqdaman. Bu bosqichda she'riyat chindan ham ko'ngil ishi hisoblanadi. El e'tiborini qozonishni o'ylash, maqtov yoki mukofotlar uchun gadolarcha yaltoqlanishlar bu bosqichda uchramaydi. Nazarimda, shoirning tarbiyasi, agar u zarur bo'lsa, xuddi mana shu joydan boshlanmog'i zarur".

Abdulla Oripovning adabiy qarashlarida she'r masalasi juda chuqur tahlil qilinadi. Shoir zamonasoz shoirlar uchun tanqidchi ham edi. Shoirlikni kasb deb qabul qilmasdi. Adabiyot moddiy ehtiyojni emas, ma'naviy bo'shliqlarni to'ldirish uchundir. Zero ijodkor ta'kidlagani kabi zamon va tuzumdan qat'i nazar shoirga hech bir vaqt oson bo'lgan emas.

Shoir deganlari shahiddir-xunsiz,
 Uchinchi dunyodir-kunduzsiz, tunsiz.
 Bola kabi kular, biroq ko'zda yosh,
 Bola kabi yig'lar, va lekin unsiz.

Ammo 60-yillarda shakllangan shoirlikka doxilman, deb biluvchilar ham turli xil edi. Balki, ularning dardi she'r bo'lmagandir. Shoir haqida gap ketar ekan, Abdulla Oripov ilmlilar haqida gapiradi. Shoirda faqatgina tuyg'udan zavqlanish emas, she'rni yozish uslubi, texnikasi ham o'ziga xos bo'lmog'i lozim. U taqlid shakllanayotgan shoirni vaqtinchalik qadam bosishga undab turadi. Shoir ta'biri blan aytganda, "taqlid - butun mahalla biladigan oqsoqolning chophonini boshqa birov kiyib yurganday gap. Ammo yaxshi ko'z bilan qaraymizmi, yomon ko'z bilanmi, zavq kabi taqlid ham ijod yaratilishiga omil bo'la oladi. Ana shu taqlidda ham o'ziga xoslik bo'lsagina ijodkor yozgan hisoblanadi. Yaxshi narsa o'qiganda kim ta'sirlanmaydi, deysiz? Ayniqsa, uning qalbida shoirlik zavqi jo'sh urib turgan bo'lsa. Baribir bu bahonalar originallikni cheklab o'tmaydi. Abdulla Oripov she'r individualligiga alohida e'tibor qaratgan: "Kuylayverib siyqasi chiqib ketgan ko'hna borliqni tasvirlay boshlar ekan, shoir she'ri ming-minglab asarlar orasidan jilla bo'lmasa ko'rinib turmog'i uchun birinchi navbatda originallikka e'tibor bermog'i lozim. Jiddiy fikr, chinakam hissiyot, samimiyat, yuksak mahorat - ana shular shoirning bundan keyingi qimmatini belgilab beradi".

Men shoirman istasangiz shu,
 O'zumniki erur shu sozim.
 Birovlardan olmadim tuyg'u,
 O'zgaga ham bermam ovozim.

Chinakam shoir o'z sozi bilan kuylashi kerak, quruq taqlid ijodga ziddir. Abdulla Oripov taqlidchi shoirga haqli ravishda mana bunday kinoya qiladi:

Taqlid qila bergin yetsa bardoshing,
Modomiki senda bor ekan havas.
Faqat bir qora kun ko'tarib boshing,
Asl nuxxaman deb dod solmasang bas .

Shoirning shoirligi uning hozirjavobligida ham, deyishadi. Nega aynan shoir hozirjavob bo'lishi kerak? Chunki u o'z yelkasiga haqiqat yukini ham ortib yashaydi. Zamonasida qandaydir evrilish yuz bersa, shoir jim tursa yoki yengiltak she'rlar yozib yuraversa, u haqiqiy shoir bo'lmaydi. Usmon Azimning "Shoiring she'rfurush bo'lsa" degan gapiga shunday kimsalarning endi tasviriy emas, jonli qiyofasi namoyon bo'la boshlaydi. Abdulla Oripov uchun ham she'r murakkab, o'ta jiddiy mashg'ulot jarayoni edi. Ayoli shoirning yozgan she'rlari ustida qayta-qayta ishlashini ta'kidlagan. Shoir kuchli hofizaga ham ega edi. O'zining barcha she'rlarini hech qachon qog'oz ushlab o'qiganini muxlislari ko'rmagan. Demak, she'r uning butun jahoni, "ruhiyati alifbosi"dir. Abdulla Oripov ijodida Alisher Navoiy ijodining o'rni katta hisoblanadi. Alisher Navoiy XV asrda eng buyuk shoir bo'lgan bo'lsa, Abdulla Oripov XX asr so'nggi choragidagi zamonaviy o'zbek adabiyotining oldi namoyandasi edi. Har ikkala ijodkorning asarlari ham mumtoz na'munalarga aylandi. She'r umri u mukammal bo'lganda uzoq bo'ladi. Umr masalasi shoir va she'r uchun birdek. Shunday shoirlar yozgan she'rlar borki, ular muallifi o'lmasdan, yozilganiga hech qancha vaqt o'tmay o'ladi. Adabiyotshunos Bahodir Karimov bu xususda shunday degan edi: "Bugungi adabiy jarayonning she'riy jabhasi nihoyatda keng ko'lamlil, biroq, ba'zan o'tkinchi she'rdan ko'ra suvarak uzoqroq umr ko'rmoqda. Chin san'atga daxldor she'r adabiyot tarixiga zeb beradi, egasini sharaflyadi". Abdulla Oripov ana shunday abadiylikka daxldor she'riyat yaratgan edi. Shoir o'zidan oldingi davr ijodkorlaridan ilhom oladi. Shoirni shakllantiruvchi asosiy ilm maxzani ham, uslub kaliti ham oldingilarni o'qib o'rganishdadir. U davr she'riyatiga baho bera oladi, tanqidiy ko'z bilan qaraydi, kimlarnidir o'ziga ustoz deb biladi. Abdulla Oripov G'afur G'ulomni, Hamid Olimjonni, Mirtemirni ustoz sifatida e'zozlagan. Shoirlilikni ular timsolida ko'rgan. Shoirlilikni yuksak rutba deb bilgan. G'afur G'ulomning vafotiga atab yozgan she'rida shunday satrlar bor:

Dardli musiqalar, ingrangiz bir-bir,
O'zing ham yig'la, ey dilda qotgan g'am.

Yorug' bu olamda bormikan axir
Shoir vafotidan ortiqroq motam!

Bu misralar orqali, birinchidan, ijodkor nechog'liq qiyin bir davrda yashagani anglashilsa, ikkinchidan, ulug' shoirlarning o'limi haqiqiy motam ekani ta'sirli ifodalangan. Shoirning "G'afur G'ulom o'z safdoshlari qatorida g'oyat ziddiyatli, tahlikali bir davrda yashab o'tdi", - degan fikrlari bilan mazkur she'rdagi tasvir o'rtasida kuchli hayotiy va badiiy-estetik yaqinlik borligi kuzatiladi. Xalq XX asr shoirlarini ana shunday aziz bilgan. Ular ezgulik ulashuvchi, yorug' quyosh kabi ko'rilgan. Garchand ular hayotlari davomida mafkura yo'rig'iga yurishga ham majbur bo'lgan bo'lishsa-da, ko'ksidagi asl haqiqatini boy bermagan. Shoir zotining qismati bir qarashda bunday majburiylikka tomon burilganda achinarli hamdir. Bu barcha davr adabiyotida yuz beradigan hodisa, ammo abadiylikka muhrlangan she'rlar aynan davrboplar emas, ko'ngilboplaridir. Abdulla Oripov ta'kidlaganidek, "ozod ruh shoirni hech qachon tark etmasligi kerak".

She'r - ruhning ijrosi. Hamma zamonlarga to'siqsiz ko'chib o'tishining sababi ham shunda. U bir tosh emaski, insonga yuk bo'lsa. U ozod, ko'rinmas, yoqilmli va toza ruh. Aynan shunday qalblarga ko'chib o'tadi. So'z insonni shu darajada yashashi uchun kerak. Umrida bir marta ham biron she'rga oshiq bo'lmagan odam bo'lmasa kerak. Uning ruhi qalbni tozartiradi, hatto jon ato ham qilishi mumkin. Abdulla Oripov ham she'r asosini shunday fikrlaydi: "She'rni hal qiladigan mezon ruhiyat, hatto g'oya emas". Erkin Vohidov ham mavzuni she'riyatda asosiy o'ringa qo'ymagan edi. Endi Abdulla Oripov qarashlarida g'oyaning ham ustun emasligining guvohi bo'lyapmiz. She'r - ruhiy ozuqa. Shoir "Bahor" she'rida ramziy ma'noda yurtning boshidan o'tgan "rutubatli qish" haqida gapiradi. Xalq yukini yengillatish uchun o'zini hech narsa qilolmagan bir kas hisoblasa-da, she'rlari haqida bunday yozadi:

Tavof ham qilmadim gulshan makoning,
Lekin she'r bahosi muxlislarga tan .

Bir shoirning asl ishi qalamidan to'kilgan dardlar ila darddoshlik qilishdir. She'r uning haqiqati, she'r uning mardligi nishoni, she'r uning jangidir.

Ayrilsa, ayrilgay tog'lar qoridan,
 Ayrilgay behimmat boy ham boridan,
 Vafosiz ayrilgay do'st-u yoridan,
 Shoir xalqi ash'oridan ayrilmas .

Shoirning quroli shu she'ridir. Shoir "Mening ham qonimda qilich zangi bor" degandi "Armaniston" she'rida. Bu bir tomondan Vatan uchun qayg'urish bo'lsa, ikkinchi anglamda, shoir qanday bo'lishi kerak? degan savolga javob bo'ladi. Shoir Vatanning himoyasiga qalami bilan chiqadi. "Temur tig'i yetmagan joyni, qalam bilan oldi Alisher", - misralari tom ma'noda Abdulla Oripovning shoirlik haqiqati.

Xalqqa jon kuydirish masalasida gap ketar ekan, shoirning maslagi shu bo'ladi, dedik. Bu borada Erkin Vohidov va Abdulla Oripov fikrdosh. Umuman ijodkor zoti haqida Abdulla Oripov shunday deydi: "Uzoq yillik ijodiy tajribamdan xulosam shuki, ijodkor iste'dod darajasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar iloji boricha o'zini yolg'on yashiqdan olib qochsin. Iloji boricha katta va kichik haqiqatlarni anglay olsin. Ya'ni, har doim ham o'zining shaxsiy kechinmalarini butun bir xalqning kechinmalari deb e'lon qilishdan o'zini tiysin. Aksincha, xalq dardini o'zining shaxsiy filtridan o'tkaza bilsin. O'zining shaxsiy dardini xalqniki deb emas, balki xalqning dardini o'ziniki deb bilsin".

Shoirarga xalq dardini his qilish, el iztirobini o'z jonidan o'tkazib tuyish azaliy qadardir. Millatning so'zlar tili bo'lgan shoir zimmasida insoniyat dardini kuylashdek mashaqqat va burch bor. Dunyoga kelishining ham asl sababini shoirlik vazifasi deya anglaydi:

Hech kim "bas" demaydi boylikka to'yib,
 Yo'qsil ham chidaydi, yonmaydi kuyib.
 Bir juft she'r aytishni bo'ynimga qo'yib,
 Olamda yo'q edim, O'zi bor qildi.

Xullas, Abdulla Oripovni shoir qilgan ham ana shu dardlar va zavqlar hisoblanadi. Abdulla Oripovning baxti ham, shoirlik mahorati ham shundadir.

Adabiyotlar:

1. Абу Наср Фаробий. Шеър санъати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. –186 б.
2. Адабиёт назарияси. Икки томлик. I том. – Т.: Фан, 1978. – 416 б.
3. Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том. – Т.: Фан, 1978. – 416 б.
4. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.
5. Abdulla Oripov. Bedorlik. – Toshkent: "Yozuvchi", 1999. – B.22
6. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar (1-jild). – Т.: "G'afur G'ulom" nashriyoti. 2000. – B.12
7. Abdulla Oripov. Ehtiyoj farzandi. www.ziyouz.com
8. Abdulhakimova O. Abdulla Oripov adabiy-estetik qarashlarining adabiy-tarixiy asoslari // "Til va adabiyot" jurnali, 2015, 3-son
9. Zamon, Shoir va G'azal (Abdulla Oripov bilan suhbat). "Sharq yulduzi" jurnali, 2015-yil, 1-son
10. Nurboy Jabborov. Zamon. Mezon. She'riyat. –Т.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi., 2015. – B.30
11. Rauf Parfi. Saylanma. Sakina .-Т.: "Muharrir" nashriyoti, 2013. B.103
12. Ibrohim Haqqul. Abdulla Oripov she'riyatida malomatiylik motivlari. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali. 2019-yil, 3-son.
13. "Abdulla Oripov ijodining ilmiy-ma'rifiy ahamiyati "mavzuidagi respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari.-Т.:2020-yil
14. Qozoqboy Yo'ldosh. Milliy ruh suvratlari. "Abdulla Oripov ijodining ilmiy-ma'rifiy ahamiyati "mavzuidagi respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari.-Т.:2020.B.13

KORPUS TUSHUNCHASI VA KORPUS LINGVISTIKASI HAQIDA

Saydamatova Dilafruz Xamidullo qizi,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
<https://orcid.org/0009-0006-8691-7240>

Annotatsiya. Mazkur maqola korpus tushunchasi va korpus lingvistikasi haqida qisqacha ma'lumotlar berishga bag'ishlangan. Tadqiqotda dastlab, "korpus" atamasining yuzaga kelishi uning lug'aviy ma'nosiga to'xtalib o'tilgan. Korpus lingvistikasi tillarning tabiati, tuzilishi va qo'llanilishini tavsiflovchi dalil manbai sifatida og'zaki va yozma matnlar to'plamini jamlash va tahlil qilishni o'z ichiga olishi haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bundan tashqari, maqolada asosiy e'tibor nofilologik yo'nalishlarda sohaviy leksik kompetensiyani rivojlantirishning korpus texnologiyasini takomillashtirish masalalariga ham qaratilgan.

Kalit so'zlar: korpus, korpus lingvistikasi, xorijiy tillar, tilshunoslik, lingvistik obyektlar, nofilologik yo'nalishlar, ingliz tili, korpus texnologiyasini takomillashtirish.

О ПОНЯТИИ КОРПУСА И КОРПУСНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Сайдаматова Дилафруз Хамидулло кизи
Докторант Наманганского государственного университета

Аннотация. Данная статья посвящена предоставлению кратких сведений о понятии корпуса и корпусной лингвистики. Первоначально в исследовании появление термина «корпус» было ориентировано на его словарное значение. Утверждается, что корпусная лингвистика предполагает сбор и анализ коллекций устных и письменных текстов как источника данных, описывающих природу, структуру и использование языков. Кроме того, основное внимание в статье уделяется совершенствованию корпусной технологии развития лексической компетенции в нефилологических областях.

Ключевые слова: корпус, корпусная лингвистика, иностранные языки, языкознание, лингвистические объекты, нефилологические направления, английский язык, совершенствование корпусной технологии.

ABOUT THE CONCEPT OF CORPUS AND CORPUS LINGUISTICS

Saydamatova Dilafruz,
Doctoral student at Namangan State University

Abstract. This article is dedicated to providing brief information about the concept of corpus and corpus linguistics. At first, in the study, the emergence of the term «corpus» was focused on its dictionary meaning. It is stated that corpus linguistics involves the collection and analysis of collections of spoken and written texts as a source of evidence describing the nature, structure, and use of languages. In addition, the main focus of the article is on improving the corpus technology for the development of lexical competence in non-philological fields.

Key words: corpus, corpus linguistics, foreign languages, linguistics, linguistic objects, non-philological directions, English language, improvement of corpus technology.

Kirish. Jahonda mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi integratsiyalashuvi, hususan oliy ta'lim sohasida Baloniya jarayoniga qo'shilishi natijasida chet tillarni halqaro mezonlarda belgilangan malaka talablariga muvofiq o'qitish metod va texnologiyalarini takomillashtirish muoammasi dolzarblashmoqda. Xalqaro mexnat bozorida mutaxassislarining raqobatbardoshligi nafaqat ularning mutahassislik kompetensiyasiga balki ingliz tilidan kommunikativ kompetensiyasiga egaligi bilan ham baxolanayotganligi sababli ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'qitish, ingliz tilini muayyan maqsadlarda o'qitish va ingliz tilini kasbiy maqsadlarda o'qitish metodikalarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bo'lg'usi mutahassislarni taaluqli fan sohalaridagi so'ngi yutuqlar bilan o'z vaqtida tanishib borishlari va turli tillarda so'zlashuvchi ayni kasb egalarining o'zaro fikr almashishlari uchun vositachi til sifatida ingliz tilining ahamiyati oshib bormoqda.

Nofilologik yo'nalish talabalariga ingliz tili o'qitish metodikasi Buyuk Britaniyaning Bermingam,

Oksford, Kembrij, Norvich, Nayl universitetlari, Kanadaning Toronto universiteti, Amerika Qo‘shma Shtatlarining Arizona, Baylor, Bruklin, DePaul, Kaliforniya, Chikago universitetlari, Rossiya federatsiyasining Sankt Peterburg universiteti, Kareliya davlat pedagogika universiteti, Bunin nomidagi Yelets davlat universiteti, Orlov davlat universitetlarida olib borilgan tadqiqotlarda ilmiy asoslanmoqda.

Dunyo miqyosida talabalarni ijodkorlikka yo‘naltiruvchi produktiv va izlanuvchan yondashuvlarni takomillashtirish orqali shaxs yetukligini ta‘minlash jarayonini jadallashtirish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, shaxsga yo‘naltirilgan va muammoli ta‘lim texnologiyalari hamda SMART texnologiyalar asosida nofilologik ta‘lim (tarix) yo‘nalishi talabalarining tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirishning innovatsion shakllari va interfaol usullarini joriy etish masalalari hamon dolzarb bo‘lib kelmoqda. Shuningdek, bo‘lajak soha mutaxassislarining xorijiy tillarda erkin muloqot yuritishida nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Jahon tajribasida dunyo mamlakatlaridan Britaniya ta‘lim tizimida xorijiy tillarni SMART texnologiyalar bilan integratsiyasi SLE (smart learning environment), kompyuter bilan integratsiyasi CALL (Computer Assisted Language Learning), Amerikada (Web-Based Inquiry Learning), texnologiya integratsiyasi ICT (Technology in the classroom), ingliz tilini ommaviy axborot vositalari orqali o‘rganish (English-medium instruction), sohaga oid matnlar yordamida tilni integratsiyalab o‘rganish CLIL (Content and Language Integrated Learning), tilni mashq va topshiriqlar asosida o‘rganish (Task-based language learning), loyiha asosida o‘qitish (Project-based learning) kabi ta‘lim shakllarini takomillashtirish bo‘yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari ustuvor xususiyatga ega bo‘lib, mazkur tajribalarni puxta o‘rganish va amaliyotga joriy qilish maqsadga muvofiq.

Yurtimizda so‘nggi yillarda ta‘lim tizimini tubdan isloh qilish, ayniqsa, chet tillarni interfaol ta‘lim metodlari va texnologiyalari yordamida o‘qitish, ta‘lim jarayonida talabalarining ijodiy-tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yo‘naltirilgan innovatsion usul va vositalarni amaliyotga tadbiiq etish masalasi ustuvor vazifalardan biri etib belgilandi. “Mamlakatimizda bir necha xorijiy tillarni biluvchi zamonaviy kadrlar tayyorlash, xorijiy tillar bo‘yicha ilmiy ishlar olib borish, til o‘rgatish metodologiyasini takomillashtirish lozimligi” kabi vazifalar belgilangan.

Adabiyotlartahlili va metodologiya. Mamlakatimizda chet til o‘qitish metodikasi va korpus lingvistikasi J.J.Jalolov, G.X.Bakieva, L.T.Axmedova, G.T.Maxkamova, D.Djumanova., D.Xashimova, M.Irskulov, S.A.Misirovlar tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq qilingan. Nofilologik yo‘nalishlarda tillarni o‘qitish muammolari F.Sh.Alimov, T.K. Sattarov, G.A. Asilova, G.N. Irmuhamedova, I.N.Ilxomovalar tomonidan o‘rganilgan. Dars jarayoniga pedagogik texnologiyalarni joriy qilish masalalari o‘zbek pedagogikasida N.Azizxo‘jaeva, Z.K.Ismailov, R.S.Musayev, A.A.Shoyusupova, N.A.Muslimov, Z.T.Rahimov, A.A.Xojayev, H.SH.Qodirov, O‘.Q.Tolipov, M.Usmonboyeva, xorijda M.Altun, W.L.Bedwell, E.Salas, S.Smith, Y.T.Sung, CH.Kuo-En, L.Tzu-Chien, K.Uluc, rus pedagogikasida I.Baydenko, T.L.Gerasimenko, A.A.Gin, N.G.Moloshonok, V.V.Serikov, V.P.Tixomirov, A.V.Xutorskiy, A.N.Shukin, kabi olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlarida ingliz tilini muloqot va mutaxassislik kompetensiyasini shakllantirish vositasi sifatida o‘qitish muammolari I. V. Zaytsyeva (Зайцева И.В., 2004), O.Yu.Ivanova (Иванова О.Ю., 2005) N.A.Gazova (Газова Н.А., 2007), O.N.Fedorova (Федорова О.Н., 2007), V.V.Tarasenko (Тарасенко В.В., 2008), T.M.Tatarina (Татарина Т.М., 2009) I. V. Nuja (Нужа И.В. 2010), T.B.Vepreva (Вепрева Т.Б., 2012), Gryaznova M.A. (Грязнова М.А., 2012) lar tomonidan tadqiq etilgan.

Mamlakatimizda chet tillarni turli yo‘nalish talabalariga o‘qitish muammolari D.M.Isroilova (Nofilologik ta‘lim yonalishlarida kasbga yo‘naltirilgan ingliz tilini fanlararo bog‘liqlikda o‘qitish metodikasi), N.H.Kushiyeva (Talabalarga ingliz tili o‘qitishda klasterli yondashuv xususiyatlari (qishloq xojaligi ta‘lim yo‘nalishlari misolida)), H.F.Maqsudova (Farmasevtika yo‘nalishida ingliz tili o‘qitish jarayonida talabalarining kasbiy layoqatlarini rivojlantirish), F.S.Artikova (Huquqshunoslik yo‘nalishi talabalariga ingliz tili sohaviy leksikasini o‘qitish metodikasi), G.O.Yaxshiboeva (Farmatsevtikaga oid terminlarni o‘rgatishda o‘qish va yozma nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishning zamonaviy metodlari (ingliz tili misolida)) va boshqalar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan.

Tadqiqot jarayonida muammoga doir psixologik, pedagogik va metodik adabiyotlarni o‘rganish va qiyosiy tahlil etish, ilg‘or tajribalarni o‘rganish, pedagogik kuzatuv, pedagogik eksperiment, modellashtirish, loyihalashtirilgan metodikalar, suhbat, intervyu, matematik-statistik tahlil etish va

natijalarni umumlashtirish va grafik tasvirlash kabi usullaridan foydalanildi.

Muhokama. Mavzuning dolzarbligi quyidagi omillar bilan belgilangan: birinchidan, ushbu masala yuzasidan hozirgacha nufuzli ilmiy-pedagogik tadqiqot olib borilgan emas; ikkinchidan, umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilariga ingliz tilida og'zaki nutqni (tinglab tushunish va gapirish) o'rgatish bilan bog'liq nimani, qachon va qanday o'qitish masalasi, shuningdek chet til ta'limining texnologiya, vosita, usul, yondashuv, va metodlari ta'rif-tavsif etilmagan; uchinchidan, gapirish nutq faoliyat turining umumiy o'rta ta'lim maqomidagi xususiyati metodik nuqtai-nazardan yoritilmagan; to'rtinchidan, umumiy o'rta ta'lim maktablari boshlang'ich sinflarida chet tilda muloqot qilishni o'rgatishda leksika, fonetika va grammatikaning mavqei aniqlanmagan; beshinchidan O'zbekiston sharoitida ya'ni ingliz tili tabiiy muhiti mavjud bo'lmagan vaziyatda, umumiy o'rta ta'lim maktab sharoitida o'quvchilarining psixofiziologik-tipologik jihatlari, aqliy faoliyat yuritish qobiliyatlari, hayot va til tajribalari va o'qishga bo'lgan munosabatlari bilan til o'rganish/o'rgatish jarayoniga o'ziga xos yondashuvni talab etilishi maxsus tadqiq etilmagan; oltinchidan boshlang'ich sinf o'quvchilarining ingliz tilida muloqot ko'nikmalarini (communicative competence) shakllantirishda jismoniy harakatli kommunikativ o'yinlarning mazmun-mohiyati va ahamiyati borasida tadqiqot ishlari bajarilmagan; yettinchidan bolalarda ona tilida nutq shakllanishining asosiy omillari va davrlari ularning chet tilni o'zlashtirishlari bilan qiyosiy tadqiq etilmagan.

Shu o'rinda korpus tushunchasi haqida, korpus katta hajmli va tizimga solingan matnlar to'plamidan iborat til manbasi hisoblanadi. Korpus tilshunosligida ular ma'lum bir til doirasida yoki tilning ma'lum bo'limida statistik tahlillarni amalga oshirish, qarashlarni, tildagi hodisalar yoki nazariy qoidalarni tekshirish uchun foydalaniladi. Korpus bir til yoki bir necha tildagi matnli ma'lumotlardan iborat bo'lishi mumkin. Korpus deganda, odatda, matnli korpus tushunchasi anglanadi, lekin hozirgi kunda korpuslar faqatgina matnlardan iborat bo'lmay qoldi. Shuning uchun korpus so'zi o'rniga matnli korpus tushunchasini ishlatamiz. Tilga oid tadqiqotlarni olib borishni yanada samaraliroq qilish uchun korpuslar annotatsiyalanadi [1, 2]. Masalan, korpusni annotatsiyalashning bir turi bu so'zlarni teglash hisoblanadi (POS-tagging). Bunda so'zning turkumi va shu turkum kategoriyalari asosida teglab chiqish tushuniladi. Ya'ni kitoblarga so'zi quyidagi ma'lumotlarni tashiydi: ot, ko'plik, jo'nalish kelishigi. Ayni mana shu ma'lumotlar teglar orqali so'zga biriktirib chiqiladi. Annotatsiyalashning yana bir ko'rinishi o'zaklash (lemmatizatsiya) bo'lib, u so'zning tayanch shaklini ko'rsatib berish hisoblanadi. Masalan, kitoblar, kitobning, kitobga so'zi uchta shaklda turibdi lekin ularning asosi bir xil – kitob. Ana shu lemmatizatsiya (o'zaklash) deb ataladi. Bu yerda asos hamda o'zak tushunchalarini adashtirib yubormaslik kerak. Masalan, bostirma so'zi bostir+ma shaklida yasalgan, lekin uni o'zaklashda bostir so'zini lemma deb qaray olmaymiz, bostirma yagona so'z hisoblanadi. Agar, bostirmada, bostirmaga, bostirmaning so'zlarini o'zaklash kerak bo'lsa unda bostirma so'zini olishimiz to'g'ri bo'ladi. Sodda qilib aytganda, lemma so'zning shakl yasovchi qo'shimchalari tushirib qoldirildigan qismi hisoblanadi. Sodda qilib aytganda, korpus tilshunoslikning istalgan sohasida tadqiqotlarni olib borishning sifatli va samarali bo'lishiga yordam beradi.

Korpus lingvistikasi tillarning tabiati, tuzilishi va qo'llanilishini tavsiflovchi dalil manbai sifatida og'zaki va yozma matnlar to'plamini jamlash va tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bu ish, odatda, muayyan kontekstlarda lingvistik obyektlar yoki jarayonlar sodir bo'lish ehtimoli haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan holda tillarni tavsiflash uchun miqdoriy o'lchovni olib keladi. Hozirgi korpus lingvistikasi tilning barcha darajalarini, jumladan, fonologiya, leksika, grammatika va nutqni o'rganuvchi, lingvistik tavsiflash uchun empirik asos sifatida matnlardan foydalanishning uzoq an'alaridan kelib chiqdi. Korpus lingvistikasi ma'lum bir so'zlarni saqlashga moyil bo'lgan kompaniyaga va til foydalanuvchilari o'zlarini odatda ifodalash usullariga e'tibor qaratgan holda, tillarning turli tarixiy, mintaqaviy va sotsiolingvistik kontekstlarda, janrlarda va registrlarda tizimli ravishda o'zgarishiga yangi yoritib berdi. Tillarning ehtimollik tavsiflari tilshunoslar tomonidan qo'llaniladigan boshqa metodologiyalarni to'ldirishi mumkin va lingvistik tavsifdan tashqari, bir qator sohalarda ishlash uchun ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bularga tabiiy tilni qayta ishlash, til ta'limi va kognitiv lingvistika kiradi [3].

Korpus tilshunosligi atamasi umuman korpusga asoslangan lingvistik tadqiqotlarni anglatadi. Arxetip korpus ishi zamonaviy raqamli davrdan ancha oldin mavjud bo'lgan. Hozirgi vaqtda korpus tilshunosligida hisoblash va statistik vositalardan foydalanish hal qiluvchi rol o'ynasa-da, korpus lingvistikasida ikkita muhim element – tilshunoslik masalalarini o'rganish va korpuslardan foydalanish ekanligini ta'kidlash muhimdir.

Birinchi zamonaviy korpus 1960-yillarda Braun universitetida tuzilgan hozirgi Amerika ingliz tilining Braun universiteti standart korpusi (“Jigarrang korpus”; Frensis va Kučera, 1979; Kučera va Frensis, 1967). Muvozanatli, turli xil manbalardan to‘plangan taxminan bir million so‘zli matn bilan Jigarrang korpus korpus hajmi va korpus dizayni nuqtai nazaridan yutuq bo‘ldi. Ammo keyingi yillarda korpus hajmining standarti tez sur‘atlar bilan o‘tdi. Korpus tilshunosligi nisbatan qisqaroq tarixga ega, chunki u mavjud deb hisoblanadi kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi bilan paydo bo‘ldi.

Amerika Milliy Korpusi (AMK) – 1990 yildan beri ishlab chiqarilgan 22 million so‘z yozma va og‘zaki ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan amerikacha ingliz tilidagi matn korpusidir. Hozirda AMK bir qator janrlarni o‘z ichiga oladi, jumladan elektron pochta, tvitlar va veb-ma‘lumotlar. Britaniya Milliy Korpusi kabi oldingi korpuslarga kiritilmagan. U nutq va lemma, sayoz tahlil va nomli shaxslar uchun izohlanadi.

Britaniya Milliy Korpusi (BMK) – bu XX asrning keyingi qismidagi Britaniya ingliz tilining yozma va og‘zaki tilining 100 million so‘zdan iborat to‘plami. Britaniya Milliy Korpusi kattaroq yozma qismdan (90%, masalan, gazetalar, akademik kitoblar, xatlar, insholar va boshqalar) va kichikroq og‘zaki qismdan (qolgan 10%, masalan, norasmiy suhbatlar, radio ko‘rsatuvlar va boshqalar) iborat. Og‘zaki qism audio formatda ham mavjud.

Xulosa. Oliy ta‘lim muassasalarida chet tillarni kasbiy yo‘naltirilgan holda o‘qitishga masul kafedralar doimiy duch keladigan bir qator muammolar to‘sqinlik qilmoqda. Ulardan eng muhimlari quyidagilardan iborat: OTMlarning fakultetlararo chet til kafedralari va mutaxassis tayyorlovchi kafedralari o‘rtasida fanlararo muvofiqlashtirish yo‘qligi sababli tilga oid bo‘lmagan oliy ta‘lim muassasalari talabalari uchun ular egallagan mutaxassislik malaka talablariga muvofiq chet tilini o‘rgatish masalalari ishlab chiqilmagan; Talabalarining chet til bo‘yicha egallagan kommunikativ kompetensiyalarini mutahassislik sohasidagi amaliy muammolarni hal qilish uchun ishlata olmasliklari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abjalova M. Tahlil va tahrir qiluvchi dasturning lingvistik modullari: Monografiya. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 176 b.
2. Xamroyeva Sh. O‘zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari: Monografiya. – Globe edit, 2020. – 260 b.
3. Козлова Н.В. Лингвистические корпуса: определение основных понятий и типология / Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2013. Том 11, Выпуск 1. – С. 79-88.
4. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика. – Иркутск: ИГЛУ, 2013. – 161 с.
5. http://en.wikipedia.org/wiki/Korpusnaya_lingvistika
6. <https://myfilology.ru>

THE USAGE OF PARALINGUISTIC MEANS IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Toshtemirova Adiba Salohiddin qizi
Teacher of The Department of Practical English and Literature
Faculty of foreign philology National University of Uzbekistan

Annotation. The paralinguistic tools used during communication are directly important in reflecting the unique aspects of each nation, culture, etc. In this article, the scope of the use of paralinguistic tools in English and Uzbek languages was studied.

Key words: literature replicas, confirmation, negation, tone of voice, gestures, mannerism

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDA PARALINGVISTIK VOSITALARNING QO'LLANISHI

Toshtemirova Adiba Salohiddin qizi
O'zbekiston Milliy universiteti xorijiy filologiya fakulteti Amaliy ingliz tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Har bir millatning o'ziga xos jihatlari, madaniyati kabilarni aks ettirishda muloqotlari mobaynida ishlatadigan paralingvistik vositalar ham bevosita muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada paralingvistik vositalarning ingliz va o'zbek tillarida qo'llanish ko'lami tadqiq etildi.

Kalit so'zlar: adabiy replikalar, tasdiqlash, inkor etish, ovoz toni, imo-ishoralar, manera

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Тоштемирова Адиба Салохиддин кызы
Преподаватель кафедры практического английского языка и литературы Факультет иностранной филологии Национального университета Узбекистана

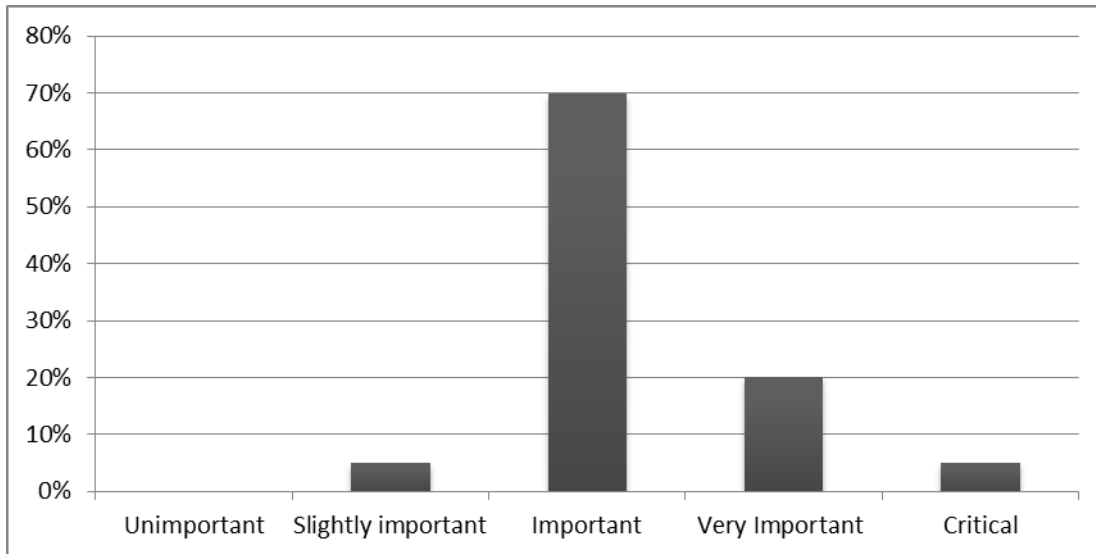
Абстракт. Паралингвистические средства, используемые при общении, имеют непосредственное значение для отражения уникальных особенностей каждого народа, культуры и т.д. В данной статье изучена сфера использования паралингвистических средств в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: литературные реплики, подтверждение, отрицание, тон голоса, жесты, манерность.

Introduction. It is as large, complicated, and articulated as language. Hence comes the difficulty to categorize the main components of this system. For the sake of clarity, a tentative classification of the major components of nonverbal communication is presented in the following figure. It is adapted from Steven Darn's classification. The world is a giddy montage of vivid gestures – traffic police, street vendors expressway drivers, teachers, children on play grounds, athletes, with their exuberant hugging and clenched fists, and high fives. People all over the world use their hands, heads, and bodies to communicate expressively.[1.2]

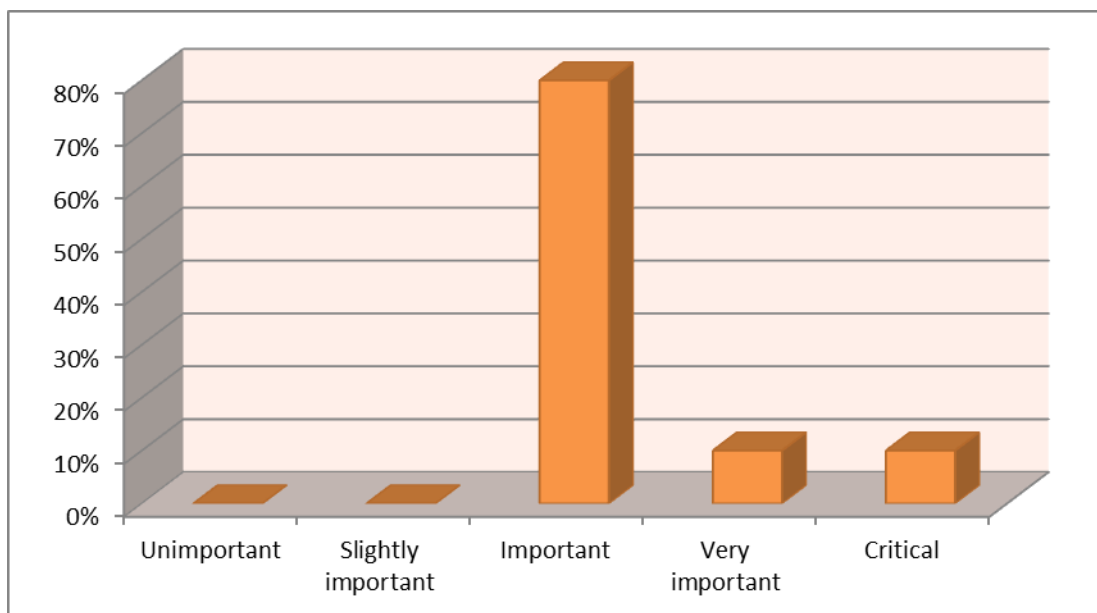
Research methodology. In literature replicas express greetings, thankfulness, question, answer, agreement, confirmation, negation, wonder, astonishment and other feelings by using of gesture, mine, movements of body and tone.

Figure 1. Question 1: How important is body language (gestures, movement, mannerisms) and tone of voice during the communication?

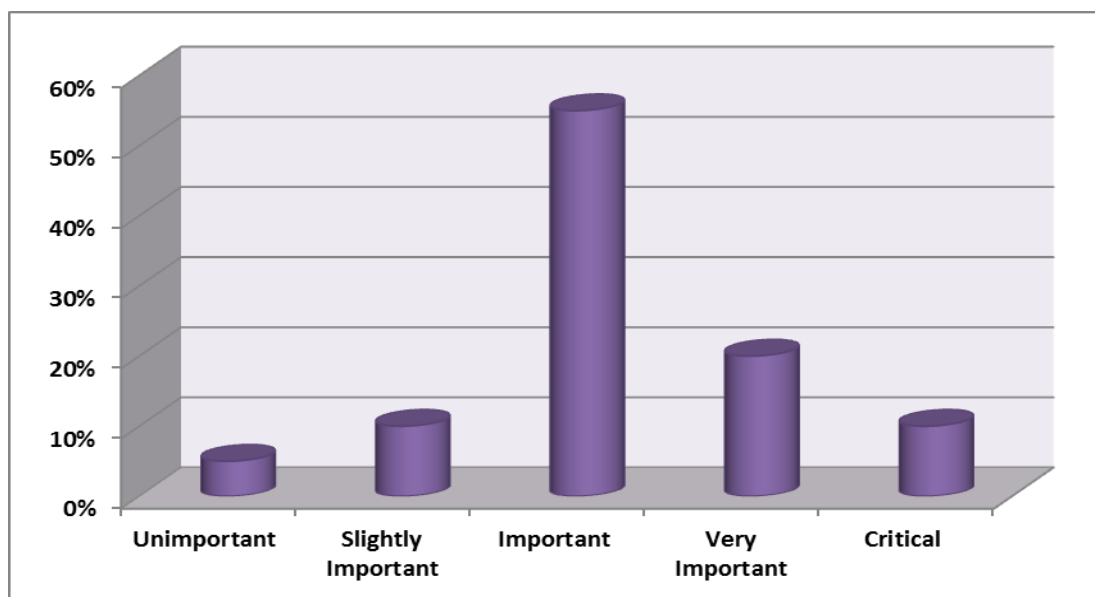
It is understandable from the bar chart that 70 percent of students consider non-verbal communication as important, and 20 percent deem as very important. None of the students says unimportant to the use of body language in lesson procedures. However, 5 percent claims that the nonverbal messages as not so important. In the opposite, the same percentage of the respondents believes that it is critical for the students to use this language.

Figure2. Question 2: How important is body language (gestures, movement, mannerisms) in relation to communication?

It is crystal clear that 80 percent of the learners consider the body language as important while speaking with people. The others also mark this question as very important (10%) and even critical (10%).

Figure2. Question 2: How important is body language (gestures, movement, mannerisms) in relation to communication?

Surprisingly, 5 percent of the respondents do not consider that they need to be aware of their body language, and 10 percent of them consider it as slightly important. Other percentage belongs to the ones who marked this statement as important (55%), very important (20%) and critical 10%

Gestures Meaning in English and Uzbek

The joining of the thumb and forefinger in a circle

(i.e. The «OK» sign) All is well or perfect

Thumbs-up Approval

Thumbs-down Disapproval

The slapping of the raised right

hand with the open palm of

another person's right hand

(i.e. The High Five) Approval and acceptance of a deed or incident

Crossing one's fingers Protection from bad luck or from the penalties

associated with lying

Shrugging one's shoulders(I don't know)

Feeling incapable or uncertain of responding positively to a given situation

Winking Showing an appreciation of an attractive person or as an invitation to share the company of the person at whom it is being directed

Sticking out one's tongue Mockery or rejection

Shaking hands Friendship and acceptance

There are several well-known facts about human non-verbal communication. Those who are acquainted in another people's emotions usually have the most extended differentiation ability for details in non-verbal communication and belong to the most popular persons in society. They are very sensitive. Another important thing is smile, that affects behaviour of the addressee since it activates feed-back. Percentage of probability from that we are able to recognize basic emotions out of face zones: in 79% is it enough to see eyebrows and forehead to identify surprise; in 67% is it enough to see only eyes to recognize fear and sadness; in 98% is it enough to see inferior part of

face to recognize happiness. Moreover, when we take a look at another person, we look in his/her face, 75% of that time do we look at the triangle between eyes and mouth, 10% at forehead and hair, in 5% we notice his/her chin and only last 10% of time belong to remaining parts of body. When men meets another person, he usually comes closer than women. Furthermore, it does not matter whether the other person is a man or a woman. Another important fact is that repertoire of gestures differs in various cultures.

Through nine basic signals we can read in people's faces. Human face – both by children and by adults consists of 25 various muscles that create expression of our feelings and mood. Scientist identified by using high-speed film, reading the activity of brain and another methods specific gestures, expressions, sounds, that are connected with every signal. Studies of babies prove, that babies take a look at human face more than at any different impulses. The part, they concentrate the most on are eyes and mouth. Babies do subconsciously look for these signals. There are still discussions about this topic but there are nine basic signals we can read in face.

Interest – is expressed by lifted eyebrows, concentrated look and listening; mouth might be lightly opened

• Pleasure – it creates smile, lips are extended in side-direction or downwards
Surprise – it is connected with lifted eyebrows, eyes are widely opened, blinking, mouth opened in a shape of letter “O”

• Unrest – eyebrows lifted in curved shape, crying, corners of mouth downwards, tears and rhythmic sobbing
Anger –

expressed by scowl, eyes narrowed, mandibles clenched and the face turns red

• Abashment – drooped eyelids

• Satiety – children curl lips, stick out their tongues

Aversion against smell – upper lip and nose goes up and a head turns away. [2.29]

Most of basic gestures look rather similar in the entire world. If people are happy, they smile, if they are sad or angry, they scowl, if they shake heads it nearly always means agreement and confirmation. It is supposed to be inborn gesture, since even blind and deaf people use it. If we shake our heads from one side to another it expresses disagreement and it is valid in almost any country as well. It is supposed to be learned at the very beginning of our childhood. If a child is fed up with breast milk, it turns its head aside and refuses mother's breast. If a child does not want to be fed any more, it begins to move its head from one side to another to stop mother's attempts to put another bolus in its mouth. This is how the child learns quickly that by turning of head he/she can express disagreement and refusal.

Furthermore, shrug is a great example of generally valid gesture symbolizing that a person does not know, what is being spoken about, or he/she does not understand it. Although it seems to be very easy, it is rather complicated gesture that consists of three parts: wide-open palms shrugged shoulders and lifted eyebrows.

In Great Britain the thumb up carries three basic meanings. First it is used by hitchhikers, second as a symbol that everything goes well, third, if it is lifted fast, it is insulting gesture symbolizing or “go to hell”. In much of the world today, the thumbs up means, «O.K.», «Right On”.

Handshake's origin comes from the times when people lived in caves. When two cavemen met, they lifted their hands shown palms in order to prove that they did not hold any weapon. Gesture of lifted hand has changed during the centuries and it is the origin for many similar gestures, such as lifted hands as a greeting, palm put at the heart (in Uzbekistan). Today's form of old-fashioned ritual is handshake. In most of English speaking countries is it used both as a greeting and as a farewell. [3.60]

Dominant x submissive handshake: Assuming that we meet certain person for the first time and we want to make most-common greeting, we will shake our hands. By this handshake we can express one of three basic attitudes. First of them is dominance : “ I can gain control of this person,

he/she will do what I want". Second attitude is submission: "This person tries to gain control of me, he/she wants me to listen to his/her commands". The third attitude is equality: "I like this person, we will get on well with each other".

All attitudes mentioned above are expressed unwittingly. The way of handshake influences the result of our meeting immediately. Dominance will be expressed by turning palm of our hand downwards. Palm does not have to be orientated plumb towards the floor, but in comparison with palm of the person we shake hand with it is orientated downwards. This is the way we suggest that we are going to gain control of situation. Submission, on the contrary, will be expressed by turning palm of our hand upwards. It is a good way how to suggest to another person that he/she is the leader and we do agree with his/her gaining of control. This gesture is in fact rather similar to the way the dogs express their submission, when they lie down on back and show their larynx. [4.31]

In Uzbek culture chewing gum, yawning, scratching, having loud conversations, and resting feet on furniture are all considered rude. Clasp your hands together and raise them above your head to show appreciation. Moving your hand back and forth means no. In England such gestures are more common.

1. To signal a waiter for the bill, make a motion with both hands of signing your name on a paper. Privacy is very important; do not stare. Tipping at bars is rare

2. Loud behavior is considered rude. The victory sign with your palm facing in is considered vulgar.

3. Never cut in line.

Among friends, women are often kissed (by men and women) lightly on one cheek. Handshakes are firm. The use of first names is widespread. Titles such as "Mr" and "Mrs" are being used less frequently, even when children address adults. The English are in general a reserved people, who do not approve of loud or highly demonstrative behaviour (except in very informal gatherings). Touching is generally avoided. Manners are important, although standards are not as high among young people, who account for nearly one-fifth of the population.

REFERENCES

1. Andersen P.A. Nonverbal communication: Forms and functions. -Mountain View., CA, Mayfield Publishing Co, 1999

2. Holinger, Paul C., Donerová, Kalia. Co říkají děti, než se naučí mluvit. Praha: Triton, 2003.p.29

3. Thiel, E. Řeč lidského těla prozradí víc než tisíc slov. Bratislava: Plasma Service, 1993.p.60

4. Pease, Allan. Body Language. London: Sheldon Press, 1997.p.31

PARAFRAZALAR LINGVISTIKANING TEKSHIRISH OBYEKTI SIFATIDA

Umirov Ixtiyor Ergshevich

O'zbekiston Davlat Jahon Tillari universiteti Umumiy tilshunoslik kafedrasida dotsenti

Annotatsiya: Parafrazalar og'zaki va yozma nutqimizda badiiy obrazlilik vositalaridan biri sifatida faol qo'llaniladi, ular tilning boyligini, semantik imkoniyatlari kengligini ko'rsatuvchi omillardan biridir. Jahon tilshunosligida parafrazalar yuzasidan mulohazalar bilan bir qatorda ixcham ta'rif berilgan, parafrazalarning badiiy tasvir vositalari doirasida o'ziga xos xususiyatlari borligi va ularni alohida o'rganish zarurligi qayd etilgan bir nechta maqolalar mavjud. Binobarin, bu obrazli iborani ilmiy-nazariy nuqtai nazardan alohida tadqiq etish, mohiyatini ochib berish bugungi umumiy tilshunoslik, ayniqsa, stilistika fanining hal etilishi kerak bo'lgan masalalardan biridir. Maqolada tilning tasviriy vositalaridan biri parafrazalarning nomlanishi tadqiq etilgan bo'lib, ularning jahon tilshunosligidagi mavqei aniqlangan. Shuningdek, parafrazalarning ingliz va o'zbek tillaridagi o'rganilganlik darajasi ham mumkin qadar aniqlandi. Parafrazalar asosan predmetlarga nisbatan qo'llanilib, ularning belgi-xususiyatlarini belgilashda eng muhim omil ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: parafraza, kontekst, tilshunoslik, perifraza, semantika, trop, frazeologiya, turg'un birikmalar.

PARAPHRASES AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH

Umirov Ikhtiyor Ergshevich,

Associate Professor of the General Linguistics Department of the State University of World Languages of Uzbekistan

Abstract: Paraphrases are actively used in our oral and written speech as one of the tools of artistic imagery, they are one of the factors that show the richness of the language and the breadth of its semantic possibilities. In world linguistics, there are several articles that provide a concise definition along with comments on paraphrases, and note that paraphrases have their own characteristics within the framework of artistic image tools and the need to study them separately. Consequently, researching this figurative expression from a scientific-theoretical point of view, revealing its essence is one of the issues that must be solved in today's general linguistics, especially in the science of stylistics. The article deals with the naming of paraphrases, one of the descriptive tools of the language, and their position in world linguistics. Also, the degree of learning of paraphrases in English and Uzbek languages was determined as much as possible. Paraphrases are mainly used in relation to subjects, and it was found to be the most important factor in determining their characteristics.

Key words: paraphrase, context, linguistics, periphrasis, semantics, trope, phraseology, fixed combinations.

ПАРАФРАЗЫ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Умиров Ихтиёр Эргшевич

Доцент кафедры общего языкознания Государственного университета мировых языков Узбекистана

Аннотация: Парафразы активно используются в нашей устной и письменной речи как одно из средств художественной образности, они являются одним из факторов, показывающих богатство языка и широту его смысловых возможностей. В мировой лингвистике есть несколько статей, дающих краткое определение наряду с комментариями к парафразам, и отмечают, что парафразы имеют свои особенности в рамках средств художественного образа и необходимость их отдельного изучения. Следовательно, исследование этого образного выражения с научно-теоретической точки зрения, раскрытие его сущности является одной из задач, которые необходимо решить в современном общем языкознании, особенно в науке стилистике. В статье рассматривается именование парафраз, одного из описательных средств языка, и их место в мировой лингвистике. Также максимально определялась степень усвоения пересказов на английском и узбекском языках. Парафразы в основном используются по отношению к субъектам,

и это оказалось наиболее важным фактором в определении их характеристик.

Ключевые слова: парафраз, контекст, лингвистика, перифраз, семантика, троп, фразеология, устойчивые сочетания.

KIRISH. Barcha tillarning boy lingvistik imkoniyatlarini ko'rsatib beruvchi vositalardan biri frazeologik birliklardir. Frazeologiya har bir tilning muhim qatlami hisoblanib, uning o'ziga xos xususiyatlarini yaqqol ko'zga tashlanishida muhim rol o'ynaydi. Frazeologizmlarning tilda qanchalik ko'p bo'lishi til imkoniyatlarining shunchalik kengligini ko'rsatadi. Frazeologizmlar (maqol, matal, tasviriy ifodalar va idiomalar) xalqning o'tmishi, tarixi, an'analari, urf-odati, va madaniyatini o'zida yaqqol aks ettiradi. Shu bilan birga, frazeologizmlarda xalqning yorqin milliy xususiyatlari mujassam bo'ladi, ular chuqur va boy ma'noga ega bo'lishi bilan bir qatorda, nutqqa alohida ko'rk va ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

Frazeologizmlar - bu hozirgi zamon frazeologik sistemasining asosiy birligi bo'lib, tildagi mavjud so'z birikmalarining umumiy hisobidan juda qiyinchilik bilan farqlanadigan ko'p aspektli nutq hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham tilshunoslikka oid adabiyotlarda frazeologizmlarning lingvistik mohiyati masalasi hanuzgacha munozaraligicha qolmoqda [1,30] Sh. Balli frazeologiyaning asosiy belgisi uning o'rnini o'sha iboraning ma'nosiga to'g'ri keladigan so'z bilan almashtirish mumkin yoki mumkin emasligi, deb hisoblasa [1], B. A. Larin esa uning asosiy belgisi frazeologik birliklarni tashkil qiluvchi alohida so'zlarning ma'nosidan o'sha birliklar umumiy ma'nosining kelib chiqmasligidadir, deb hisoblaydi [4,102].

USUL-METOD

Frazeologizmlar tilshunoslikning mustaqil tarmog' i sifatida 20-asrning 40-yillarida rus tilshunosligida paydo bo'lgan. Uning dastlabki shakllanishiga rus olimlari A. A. Potebnya, I. I. Sreznevskiy, A. A. Shaxmatov asarlarida asos solingan bo'lsa, barqaror (turg'un) so'z birikmalarini alohida tilshunoslik bo'limi — Frazeologiyada o'rganish masalasi 20—40-yillardagi o'quv-metodik adabiyotlarda — Ye. D. Polivanov, S. Abakumov, L. A. Bulaxovskiy asarlarida ko'tarib chiqilgan. G'arbiy Yevropa va Amerika tilshunosligida Frazeologiya tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ajratilmaydi.

Frazeologiya obyekti frazeologik birliklar (barqaror birikmalar) dan tashkil topadi. Frazeologik birliklar fikrni obrazli, o'tkir ma'noli va keng qamrovli tarzda ifodalaydigan til birligi hisoblanadi [7,130]. Ana shunday frazeologik birikmalardan biri tasviriy ifodalardir.

Tasviriy ifoda tushunchasiga ta'rif berishdan avval parafraza hamda tasviriy ifoda atamalarini ishlatilishi haqida so'z yuritish lozim.

A. Hojiyevning 1985-yilda nashr etilgan lug'atida perifraza «Narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, tasviriy usul bilan ma'lum kontekst, situatsiyadagi xarakterli belgi-xususiyati orqali ifodalanadigan stilistik priyom» deb ta'riflangan [2, 267].

Shu muallifning 2002-yilda nashr etilgan lug'atida «Perifraza (yun. Paraphrasis- tasviriy ifoda, tasvir), Narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, ularni xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul bilan ifodalashdir. Masalan, dala malikasi (makkajo'xori), zangori olov (gaz) kabi» [3, 87] izohi berilgan.

O'zbek tilshunosligida parafrazani o'quv qo'llanmalariga olib kirgan tilshunos R. Qung'urovdur. 1983- yilda nashr etilgan «O'zbek tili stilistikasi» qo'llanmasining «Troplar» qismini R.Qo'ng'urov yozgan. Unda quyidagilar bayon qilingan: «Perifraz kishilarning otlarini yoki boshqa predmetlarning nomini to'g'ridan-to'g'ri gapirmasdan, ularni turli xil so'z yoki tasviriy iboralar vositasida bayon qilish parafraz deyiladi. Bu termin parafraza, parafraz, parafraza deb ham yuritiladi» [8, 56].

MUHOKAMA

Parafraza, parafraz (yun. periphraasis — tasviriy ibora; kinoya, istiora) — borliqdagi narsa va voqealarning nomini to'g'ridan-to'g'ri atamasdan, ularni bilvosita, ya'ni turli xil so'z yoki tasviriy iboralar bilan ifodalash; majoziy ifodalardan biri (mas, «sher» o'rnida «hayvonlar shohi»; «paxta» o'rnida «oq oltin», Alisher Navoiy o'rnida «O'zbek adabiy tilining asoschisi» iboralarining qo'llanishi). Parafrazalar orqali tasvirlanayotgan tushunchaning ayni matn va vaziyat uchun eng muhim sifati, belgisi, xususiyati birinchi o'ringa qo'yiladi. Parafrazaning asosiy vazifasi matnning ifodaviyligini, bayonning ta'sirchanligini oshirishdir.

Paraphrase is a term in the field of literary theory and means: the free processing of a literary work, developing and modifying the content of the original; the preserved similarity of construction and style

allows to recognize the paraphrased song. [10] (Parafraza - bu adabiyot nazariyasi sohasidagi atama bo'lib, quyidagilarni anglatadi: adabiy asarni erkin qayta ishlash, asl nusxaning mazmunini ishlab chiqish va o'zgartirish; qurilish va uslubning saqlanib qolgan o'xshashligi parafrazlangan qo'shiqni tanib olishga imkon beradi)

Yuqoridagi manbalardan kelib chiqadiki, o'zbek tilshunosligida tasviriy ifoda, parafraza hamda parafraza atamaları bir xil ma'no anglatib, gapda bir xil vazifa bajaradi. Bu hodisaning ingliz tilida o'rganilishi quyidagicha kechadi.

Periphrasis, also called discussion include: the replacement of a word by a group of words which are descriptive or metaphorical equivalent of its meaning. Speaking in a more understandable language, we could define periphery as saying something indirectly, but in a longer way [10]. (Parafraza quyidagilarni o'z ichiga oladi: so'zni uning ma'nosini tavsiflovchi yoki metafora ekvivalenti bo'lgan so'zlar birikmasiga almashtirish. Tushunarli tilda gapirsak, parafrazani biror bir narsa-hodisani bilvosita, ammo uzunroq atama bilan ifodalanishi deb tushunish mumkin).

O'zbek va ingliz tilshunosligida parafrazalarning asosiy xususiyatlari to'g'risida mukammal faktik qarashlar mavjud emas, biroq bir qancha tilshunos olimlar tomonidan parafrazalarning ma'lum bir xususiyatlari, qirralari o'rganilgan tadqiqotlar uchraydi.

Parafraza haqidagi ma'lumotni taqdim etgan o'quv qo'llanmalaridan yana biri M.Mirtojiyevning ishidir. Mazkur qo'llanmada "Parafrazalar" sarlavhasi ostida salkam ikki betlik ma'lumot berilgan. Unda "Parafrazalar ma'lum bo'lagi yoki bo'laklari ko'chma ma'noda bo'lib, ular ma'nosi sintezidan tarkib topgan, bir tushunchani bildiruvchi lug'aviy birlikdir" [5, 20] degan ta'rif o'rin olgan.

Parafrazaning darslikka olib kirilishi ham M.Mirtojiyev tomonidan amalga oshirildi [6, 95] Muallif yuqoridagi parafrazaga oid ma'lumotlarni to'lig'icha va o'zgarishsiz darslikda ham taqdim etdi.

O'zbek tilshunosligida parafrazaga bag'ishlangan ilk va jiddiy maqola H.Shamsiddinov tomonidan e'lon qilindi [9, 29-35]. Maqolada tasviriy ifodaga oid quyidagi o'zak masalalar o'rtaga tashlangan va muayyan xulosalarga kelingan:

1. Parafrazalar ta'rifi, izohi masalasi.
2. Parafrazaning frazeologizm bilan umumiy va xususiy jihatlari.
3. Parafrazaning til va nutqqa munosabati.
4. Mazkur hodisani yagona atama bilan atash masalasi.
5. Parafrazaning subyektiv omil mahsuli ekanligi, lekin obyektivlikni inkor etmasligi
6. Uning ikkilamchi yoki qayta nomlashga mansubligi.
7. Parafrazaning yuzaga kelishida umumiilik va xususiylilik kabi falsafiy kategoriyalarning amal qilishi.
8. Parafrazalarning paydo bo'lishida ekstralingvistik va psixolingvistik omillar ta'siri.
9. Parafrazalarni matnda taqdim etish va ularning imlosi masalasi.

H. Shamsiddinov parafrazaning frazeologizm bilan umumiy va xususiy jihatlari haqida fikr yuritilgan o'rinlarda parafrazaning predmet-hodisani qayta nomlashi, frazeologizmning esa belgini, holatni va harakatni qayta nomlashini dalillaydi hamda parafraza ham frazeologizmlar kabi til fakti sifatida tan olinishi lozimligini uqtiradi [9, 29-35].

Hakim Shamsiddinov "Perifrazaxususida ayrim mulohazalar" nomli maqolasida rustadqiqotchilarining parafrazaga oid ilmiy qarashlarini quyidagicha keltirib o'tgan [9]. Jumladan: mashhur uslubshunos – tilshunos Sh.Balli ushbu hodisani "Fikrning keng shaklda takrorlanishi odatdagi terminologiyada parafraza deyiladi" [1], – tarzida ta'riflaydi.

V. P. Utkina tomonidan esa ideomatik oborot, frazeologik chatishma, barqaror birikmalar bir vaqtning o'zida perifrastik oborot ham bo'la olishi mumkinligi to'g'risidagi qarashlarini keltiradi. G. G. Molojay tilidan esa, parafraza ostida semantik jihatdan bo'linmaydigan so'z birikmalari (kam hollarda gaplar) tushuniladi. Ular alohida predmet, belgi yoki harakatlarni tasviriy atash va ayni paytda ularning xususiyatlarini ko'rsatish uchun nutq jarayonida paydo bo'ladi deb tushuntiradi. Yana Molojay tilidan "Frazeologizmlar – tilning tayyor birliklaridir, parafrazalar esa ma'lum sharoitda, ma'lum badiiy tasvirda, konkret aloqada vujudga keladigan tasviriy ifodalardir" – deya berilgan ta'rifini keltiradi [1, 46].

XULOSA

Xullas, tasviriy ifodalar uslubiy vosita sifatida nutqqa ko'tarinkilik, obrazlilik baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talablaridan kelib chiqib, lug'at tarkibini boyitadi. Nutq jarayonida takrorlardan,

qaytariqlardan, qochish imkonini beradi, notiqni so'zamollikka, tinglovchini esa falsafiy mushohada etishga undaydi. Shuningdek, tasviriy ifodalar faqat jozibadorlik va obrazlilik, nutqni boyitish, uning mazmunini kuchaytirish uchungina emas, balki jamiyatning olg'a qadam qo'yishiga to'sqinlik qilayotgan illatlarni fosh qilish, ulardan kulish va ularga qarshi kurashga chaqirish maqsadida ham ishlatiladi. Binobarin, tasviriy ifodalar predmet, voqea-hodisalarning o'z nomi orqali yuzaga chiqmagan muhim xususiyatlarini tasvirlab, bo'rttirib, izohlab va to'ldirib ko'rsatishda muhim nutqiy vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Balli Sh. Fransuzkaya stilistika. M: Vishaya shkola, 1995
2. Hojiyev A. Lingvistik terminar izohli lug'ati. -T, 1985.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent, 2002
4. Larin B.A. Ocherki po frazeologiyi. L:1970.
5. Mirtojiyev M.M. O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. O'quv qo'llanma. -Toshkent.
6. Mirtojiyev M.M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent, 2004
7. Mamatov A. Frazeologik stilistika masalalari. T:O'qituvchi, 1991
8. Kungurov R. O'zbek tili stilistikasi – Toshkent, 1983
9. Shamsiddinov H. Parafraza xususida ayrim mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti 1993
10. <http://frazeologiya-haqida.uz/7630/uz>.

INGLIZ VA O'ZBEK PAREMIYALARIDA GENDERNING TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI

Xakimbayeva Ozoda Kalandarovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Xorijiy til va adabiyoti 1-fakulteti
Umumiy tilshunoslik kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Tilshunoslik fan sifatida tobora rivojlanib borar ekan unda til va jins tushunchalarining o'zaro bog'liqligini o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortishi mazkur fanga tegishli terminologik masalalarni ko'rib chiqish ehtiyojini tug'dirdi.

Boshqa sohalarda ham keng tadbiriq qilinayotgan gender terminining qo'llanilishi tilshunoslikka qanday ta'sir etishi va qanday o'zgarishlarga olib kelishi olimlar diqqatidan chetda qolmadi. Mazkur maqolada tilshunoslikning muhim qatlamlaridan biri bo'lgan paremiologik birliklar orasida gender masalalari ko'rib chiqiladi. Muallif mazkur masalani misollar yordamida yoritib berishga harakat qilgan.

Kalit so'zlar: gender, tilshunoslik, ingliz tili, o'zbek tili, ayol, erkak, paremiologik birliklar, frazeologizmlar, kognitiv tilshunoslik, gender tilshunosligi, semantika, semantik birlik.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ГЕНДЕРА В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПАРЕМИИ

Хакимбаева Озода Каландаровна
Узбекский государственный университет мировых языков, 1- факультет иностранного языка и литературы Преподаватель кафедры общего языкознания

Аннотация: По мере все большего развития лингвистики как науки возросший интерес к изучению соотношения понятий языка и пола создал необходимость рассмотрения терминологических вопросов, связанных с этой наукой.

От внимания ученых не ускользнуло то, как употребление термина «гендер», широко используемого в других областях, влияет на лингвистику и какие изменения оно вызывает. В данной статье рассматриваются гендерные вопросы среди паремиологических единиц, которые являются одним из важных пластов языкознания. Автор попыталась прояснить этот вопрос с помощью примеров.

Ключевые слова: гендер, лингвистика, английский язык, узбекский язык, женский, мужской, паремиологические единицы, фразеологизмы, когнитивная лингвистика, гендерная лингвистика, семантика, семантическая единица.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF GENDER IN THE ENGLISH AND UZBEK PAREMIA

Khakimbayeva Ozoda Kalandarovna
Uzbekistan State University of World Languages, 1st Faculty of Foreign Language and Literature
Teacher of the Department of General Linguistics

Annotation: As linguistics as a science develops more and more, the increased interest in studying the relationship between the concepts of language and gender has created the need to consider terminological issues related to this science.

How the use of the term gender, which is widely used in other fields, affects linguistics and what changes it causes not to have been escaped the attention of scientists. This article examines gender issues among paremiological units, which are one of the important layers of linguistics. The author tried to clarify this issue with the help of some examples.

Key words: gender, linguistics, English language, Uzbek language, female, male, paremiological units, phraseologisms, cognitive linguistics, gender linguistics, semantics, semantic unit.

Kirish. Tildagi o'ziga xos frazeologik sistemaning milliy-madaniy muammolari hozirgi vaqtda ko'plab tilshunoslarning tadqiqot obyektiga aylanganligi bejiz emas. Buni oxirgi yillari til va madaniyat muammosiga bo'lgan e'tibor va qiziqish, zamonaviy tilshunoslikning antropologik paradigmada

rivojlanishi bilan tushuntirish mumkin. Frazeologizmlarning gender, kognitiv, pragmatik xususiyatlari bir qancha tilshunos olimlar ishlarida o'z ifodasini topgan.

O'zbek tilshunosligida frazeologizmlarni qiyosiy jihatdan leksik, semantik, grammatik sathlarda tadqiq etish, ularning kognitiv, pragmatik va stilistik xususiyatlarini o'rganish borasida chuqur ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, Sh. Rahmatullaev, A.E. Mamatov, B. Yo'ldoshev, P.U. Bakirov, M.K. Xoliqova, B.X. Reimov, A.R. Ismailov, G.S. Hakimova, K.D. To'xtayeva, B.M. Jo'rayeva va boshqalarning tadqiqotlari.

Yevropa tillari gender tilshunosligida ancha keng o'rganilgan. Demak, o'zbek tili frazeologizmi va maqollarida ayol va erkak konseptlari gender tadqiqotlari nuqtai nazaridan qiyosiy tadqiq etilmaganligi va ilmiy tahlilga tortilmaganligi, o'rganilganlari esa matn nuqtai nazaridan tahlil qilinmaganligi uchun ularni hozirgi zamon tilshunoslik nazariyalari asosida kompleks holda tadqiq qilishni taqozo qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Tilshunoslik fanining obyektini til bo'lib, u har xil davrlarda, ya'ni tilning xususiyati, vazifalari turli nuqtai nazardan o'rganib kelingan. Oxirgi o'n yillikda bilishning yangi metodologik yo'nalishi, ya'ni kognitiv yondashuv asosida olib borilayotgan tadqiqotlarning keng tus olishi natijasida kognitiv tilshunoslik – til haqidagi fanning eng jadal rivojlanib kelayotgan yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Kognitiv tilshunoslikning paydo bo'lishi 1970 yillarning II yarmida mavjud bo'lgan amerikalik olimlar ishlari bilan bog'liq (Lakoff; Paivio; Taylor va boshq.). Ushbu sohada rus tilshunos olimlari ham muvaffaqiyatli ish olib borishmoqda va uning ayrim nazariyalarini ishlab chiqishda katta hissa qo'shib kelmoqdalar (E. Kubryakova; O. Kolosova; A. Baranov; R. Frumkina va boshq.).

Til va kognitsiyaning o'zaro bog'liqligiga bag'ishlangan talaygina ishlar o'zbek tilshunosligida ham yangi soha sifatida o'z o'rnini topib kelmoqda (D.U. Ashurova, Sh. Safarov, O'. Yusupov). Zero, kognitiv tilshunoslik o'zini fan sifatida oqladi.

Ma'lumki, kognitiv tilshunoslik asosan semantika bilan shug'ullanadi, shuning uchun bo'lsa kerak uni "izchil semantika" sifatida ham ta'riflashadi. Til birliklari dunyoda mavjud bo'lgan predmetlar va sodir bo'ladigan harakatlarni ifodalashga xizmat qilar ekan, semantika til birliklarining real yoki tasavvurdagi olam o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni bog'lab turadi. Bu munosabatlarni esa tilshunoslik semantikasi o'rganadi. Semantika tilshunoslikning bir bo'limi sifatida shaxsning so'z va grammatik qoidalar yordamida qanday qilib har xil ma'lumotni yetkazib bera olishi mumkin degan savolga javob bersa [8; 49], kognitiv tilshunoslikning diqqat markazida nafaqat "til formasi va substansiyasi birligi", balki undanda muhimroq "til va inson birligi" turadi [6; 35], uning strukturaviy tilshunoslikdan farqi ham ana shunda. Shunga ko'ra, kognitiv tilshunoslik kommunikativ pragmatika va diskurs nazariyasi bilan chambarchas bog'liq.

Kognitiv ilm-fan nazariy informatsion modellarni qo'llash asosida ong va oliy idrok etish jarayonlarini o'rganuvchi fan sifatida ham ta'riflanadi [7; 264].

Kognitiv tilshunoslikning muhim xususiyatlaridan biri shuki, u tilni inson bilan, ya'ni uning ongi, bilimi, fikrlash va anglash jarayonlari bilan bog'liq holda ko'rishga imkon beradi [9; 81], unda asosiy e'tibor til formalari va har qanday til hodisalari inson bilimi va tajribasi bilan qanday bog'langanligi va ularning inson ongida qanday tasvirlanishiga qaratiladi. Shunga ko'ra, kognitiv tilshunoslik til haqidagi fan va inson psixikasi haqidagi fan bilan bo'lgan o'zaro munosabatlar tarixini davom ettirmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi (A.A. Potebnya, G. Shteyntal, V. Vundt). Chunki tilshunoslik va psixologiya fanlari o'z metodologiyasiga ko'ra keskin farq qiluvchi ikki xil ijtimoiy fan bo'lishiga qaramasdan, tilning shakllanishi ma'lum psixologik mexanizmlarga tayanadi.

Kognitiv yondashuv – til voqea-hodisalarini bilish nazariyasi yordamida izohlab berish usullaridan biri bo'lsa [10; 16-17], kognitiv tilshunoslik psixolingvistika bilan chambarchas bog'liq, deyish mumkin. Chunki "psixolingvistika fan sifatida lingvistik gipotezalarni psixologik jihatdan asoslasi (yoki boshqacha qilib aytganda psixologik metodologiyaning tilshunoslik nazariyasiga tatbiq etilishi), kognitiv tilshunoslik esa psixologik gipotezalarni lingvistik (realligini aniqlab) asoslaydi" [11; 7].

O'. Yusupov kognitiv tilshunoslikning vazifalarini quyidagicha belgilaydi:

- 1) insondagi bilimlarning paydo bo'lishida tilning rolini aniqlash;
- 2) olam va undagi narsalarni kategoriyalashtirish (tushunchalar hosil qilib, ularni turlarga bo'lish), konseptualashtirish (konseptlar hosil qilish) va atash (nominatsiya) jarayonlarini tushunish;
- 3) konseptual sistema bilan til sistemasi o'rtasidagi munosabatni aniqlash;
- 4) olamning lisoniy va kognitiv (konseptual) tasvirlari bilan bog'liq bo'lgan masalalarni yechishdir

[12; 49].

Tadqiqotimizda kognitiv tilshunoslikning yuqorida aytib o'tilgan vazifalaridan to'rtinchisi, ya'ni olamning lisoniy va kognitiv tasvirlari bilan bog'liq masalalar tilning frazeologik tizimida gender tadqiqotlari nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

Mazkur ishda tilning frazeologik tizimida bilish nazariyasi orqali ayol va erkak tushunchalarining o'ziga xos ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini aniqlar ekanmiz, gender tilshunosligining lingvomadaniyatshunoslik va kognitiv tilshunoslik bilan uzviy bog'liqligini tasdiqlash mumkin.

D. Kurtson ham gender tilshunosligini sotsiolingvistikaning bir bo'limi sifatida ta'riflaydi: "Gender linguistics, a branch of linguistics that is part of sociolinguistics ..." [5; 2].

Ayollar hamda erkaklar so'zlashuvdagi tafovut sezilganligiga ko'p vaqt bo'lgan bo'lsada bu sohada tadqiqotlar hali ham davom etmoqda. Bilamizki genderlar lingvistikasi orasidagi farq nafaqat ovoz tembrlarida balki ular so'zlashuvda ko'p foydalanadigan so'zlarda ham seziladi. Gender so'zi ilmiy atama sifatida foydalanilib sotsiologiya, psixologiya, lingvistika va boshqa sohalarda erkak va ayollarning jamiyatdagi o'rni, farqini tasvirlashda ishlatiladi. Jins so'zi esa ko'p hollarda biologik va fiziologik sohada qo'llaniladi. Gender lingvistikasida erkak hamda ayollarning tilidagi o'zaro bog'liq hamda bog'liq bo'lmagan turli xususiyatlar o'rganiladi. Gender lingvistikasi (lingvistik genderologiya) fanlararo gender tadqiqotlarining bir qismi sifatida genderni (ijtimoiy-madaniy jins, an'anaviy konstruktsiya sifatida tushuniladigan, biologik jinsdan nisbatan avtonom) o'rganuvchi lingvistik konseptual foydalanadigan ilmiy yo'nalishdir.

Ko'plab mazkur sohadagi izlanishlar natijasini quyidagi maqollarda ko'rish mumkin:

Yigitga mardlik yarashar, yigitga yig'i yarashmas.

Yigitni bir so'zlik bezar.

Elakka ketgan xotinning ellik og'iz gapi bor.

Ayolning makri qirq tuyaga yuk.

Erkakning kuchi uning aqlida.

Woman's tongue wags like lamb/s tail [13; 45].

"A silent woman is a gift from God".

"Women are necessary evils".

Keltirilgan maqollarda ayollarning so'zlashuviga xos holatlar (tilning o'tkirligi, ko'p gapirishi, muhokamaga moyilligi) tasvirlangan. Bu misollarning barchasi dunyodagi hamma ayollarga tegishli deb bo'lmaydi ko'pi stereotip sifatida shakllanib qotgan. Erkaklar haqidagi misollar ham shunday bir holatda namoyon bo'ladi. [14;89].

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, zamonaviy ijtimoiy ilm-fan "jins" va "gender" tushunchalarini ajratadi. Jins biologik kategoriya sifatida shaxsning anatomik-fiziologik xususiyatlarini belgilaydi. Gender esa ijtimoiy-madaniy me'yorlar ta'sirida ayol va erkaklarning o'ziga xos genderini, ya'ni ularning psixologiyasi, faoliyati va jamiyat tomonidan birlashtirilgan andozalarni o'zlashtirish qonuniyatlari majmuidir. Shunga ko'ra, "gender" termini jinslararo farqni (biologik emas) ijtimoiy madaniy nuqtai nazardan ko'rib chiqish ehtiyojining yuzaga kelishi natijasida paydo bo'ldi.

Zamonaviy gender tilshunosligi u yoki bu jins egasining nutqiy faoliyati va tilga ta'sirini emas, balki har bir jinsning o'ziga xos genderining hosil bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi uchun tilda mavjud vositalarni tadqiq etadi.

Shaxsning jamiyatda tutgan ijtimoiy maqomi uning nutqiy faoliyatini belgilashi mumkin va, aksincha, ayol va erkaklar ovozlarning farqlari demografik xarakter bilan birga ularning genderini (ijtimoiy maqomi, ijtimoiy roli, shuningdek, nutqiy salohiyati) ham aniqlash imkonini beradi.

Sotsiolingvistik nuqtai nazardan yondashadigan bo'lsak, ayol va erkak orasidagi nutqiy faoliyatlar farqlarini har xil madaniyatlar farqi sifatida ko'rish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Адам & Ева: Альманах гендерной истории: Сб. науч. тр. института всеобщей истории РАН. – М.: Алетея, 2003. – 472 с.

2. Ашурова Д.У. Коммуникативно-когнитивная теория текста // Linguistics. - Тошкент, 2010. – С. 17-24.

3. Ашурова Д.У. Стилистика и гендерная лингвистика // Филология масалалари. – Тошкент, 2007. – № 3 (16). – С. 75-79.

4. Гендер тадқиқоти асослари курси хрестоматияси // Илмий муҳаррир: Ў. Абилов; рус тилидан қисқартирилган таржима: – Т., 2003. – 276 б.
5. Kurzon Dennis . Sexist and Nonsexist Language in Legal Texts: the state of the art // International Journal of the Sociology of Language. Volume 1989, Issue 80. – p.p. 99-114. (online: 30/07/2009).
6. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма // Лингвистика – психология – когнитивная наука. – М., 1994. ВЯ №4. – С. 34-37.
7. Меркулов И.П. Когнитивная наука. Новая философская энциклопедия. – М., 2001. Т.2. – 264с.
8. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Т.: Фан, 2007. – 123с.
9. Картушина Е.А. Сценарий как метод сопоставительной фразеологии / Под ред. А.А.Аминовой, С.Г.Васильева. Сопоставительная филология и полилингвизм – Казань: РИЦ «Школа, 2002. – С. 63-64.
10. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 90б.
11. Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный». Вестник Воронеж. Гос. Унив., Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2001. – С. 4-10.
12. Юсупов Ў.Қ. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультурема атамалари хусусида // Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. Илмий-амалий конференция материаллари. – Т., 2011. – Б. 49-55.
13. Siedl J., McMordie W. English Idioms and How to Use them. – М., 1983. – 265p.
14. Oxford Concise Dictionary of Proverbs. Oxford University Press, 2003. – 364p.

FRANSUZ TILIDAGI QUVONCHGA OID SO'ZLARINING LINGVISTIK TAHLILI

Xamidova Nargiza Yusufovna,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Roman-german tillari tarjimashunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola frantsuz tilida quvonchni ifodalovchi so'zlarning lingvistik xususiyatlarini o'rganadi. Baxt bilan bog'liq bo'lgan bir qator lug'at va iboralarni tahlil qilish orqali biz quvonch lingvistik jihatdan qanday tuzilganligini va uzatilishini tushunishga harakat qilamiz. Tadqiqot shuningdek, ushbu quvonch bilan bog'liq atamalarning semantik sohalari, etimologik ildizlari, morfologik tuzilmalari va pragmatik ishlatilishini o'rganadi. Ushbu lingvistik tahlil orqali biz frantsuz leksikoniga kiritilgan madaniy va hissiy o'lchovlar haqida tushunchaga ega bo'lamiz.

Kalit so'zlar: nemis tili, shodlik, leksik tahlil, semantika, madaniy ahamiyat

A LINGUISTIC ANALYSIS OF JOY WORDS IN FRENCH

Khamidova Nargiza Yusufovna,

Senior Lecturer of the Department of Translation of Romance-Germanic Languages Uzbek State University of World Languages

Abstract: This article delves into the linguistic characteristics of words expressing joy in the French language. By analyzing a range of vocabulary and expressions associated with happiness, we aim to understand how joy is linguistically constructed and conveyed. The study also explores the semantic fields, etymological roots, morphological structures, and pragmatic usage of these joy-related terms. Through this linguistic analysis, we gain insights into the cultural and emotional dimensions embedded in the French lexicon.

Keywords: French language, joy, lexical analysis, semantics, cultural significance

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ РАДОСТИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Хамидова Наргиза Юсуфовна,

Старший преподаватель кафедры Переводоведение романо-германских языков Узбекский государственный университет мировых языков

Абстракт: В данной статье рассматриваются лингвистические характеристики слов, выражающих радость во французском языке. Анализируя ряд словарных запасов и выражений, связанных со счастьем, мы стремимся понять, как радость лингвистически конструируется и передается. В исследовании также исследуются семантические поля, этимологические корни, морфологические структуры и прагматическое использование этих терминов, связанных с радостью. Благодаря этому лингвистическому анализу мы получаем представление о культурных и эмоциональных аспектах французского лексикона.

Ключевые слова: немецкий язык, радость, лексический анализ, семантика, культурная значимость.

Kirish. Til inson his-tuyg'ularining to'liq spektrini ifodalash uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu his-tuyg'ular orasida quvonch alohida o'rin tutadi, ko'pincha madaniyatlar va jamiyatlarda nishonlanadi va qadrlanadi. O'zining nafisligi va nozikligi bilan mashhur bo'lgan frantsuz tili quvonchni etkazish uchun ajoyib so'zlar va iboralarni taklif etadi. Ushbu tadqiqot frantsuz tilidagi ushbu quvonchli so'zlarni har tomonlama lingvistik tahlil qilish, ularning semantik boyligi, etimologik ildizlari, morfologik tuzilishi va pragmatik kontekstlarini yoritishga qaratilgan.

Frantsuz tili, ko'plab roman tillari singari, lug'atning katta qismini lotin tilidan meros qilib olgan. Ushbu tarixiy bog'lanish quvonchga oid so'zlarning asrlar davomida qanday rivojlanganligini, madaniy va ijtimoiy o'zgarishlarga moslashishini o'rganish uchun qulay zamin yaratadi. Ushbu so'zlarni o'rganib chiqib, biz frankofoniya dunyosida quvonchni boshdan kechirish, ifodalash va tushunish usullari haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin.

Ushbu tadqiqotning ahamiyati nafaqat uning lingvistik tadqiqida, balki madaniy ta'sirida hamdir. Har qanday tildagi quvonchli so'zlar oddiy lug'atdan ko'proq; ular madaniy munosabatlar, ijtimoiy

qadriyatlar va tarixiy ta'sirlarni qamrab oladi. Frantsuz tilida «joie de vivre» (yashash quvonchi) kabi quvonch ifodalari hayot zavqlari va tajribalarini nishonlaydigan kengroq madaniy axloqning timsoli hisoblanadi.

Ushbu maqola frantsuz tilidagi quvonch bilan bog'liq asosiy atamalarning semantik maydonlarini xaritalash, ularning aniq ma'nolari va kontekstlarini ta'kidlash bilan boshlanadi. Keyin bu so'zlarning etimologik kelib chiqishini o'rganadi, ularning tarixiy yo'llarini lotin va boshqa manbalardan izlaydi. Ushbu atamalarning morfologik tuzilmalari umumiy qoliplarni va lingvistik konstruksiyalarni ochish uchun tahlil qilinadi. Va nihoyat, frantsuz tilidagi quvonch so'zlarining pragmatik qo'llanilishi o'rganiladi, bu atamalar kundalik muloqot va madaniy ifodalarda qanday ishlashini ko'rsatadi.

Frantsuz tilidagi quvonchli so'zlarning semantik maydonlari

Frantsuz tilidagi quvonchning semantik sohasi xilma-xil bo'lib, turli xil so'zlar va iboralarni o'z ichiga oladi, ularning har biri ma'no va foydalanishda nozik farqlarga ega. Asosiy atamalarga «joie» (quvonch), «bonheur» (baxt), «félicité» (baxt), «allégresse» (quvnoqlik) va «ravisement» (zavq) kiradi. Har bir atama o'zining konnotatsiyalari, intensivligi va odatda ishlatiladigan kontekstlari nuqtai nazaridan tahlil qilinishi mumkin.

Joie: Bu atama ko'pincha quvonch yoki zavqlanishning umumiy tuyg'usini tasvirlash uchun ishlatiladi. Buni «joie de vivre» (yashash quvonchi) va «joie pure» (sof quvonch) kabi iboralarda topish mumkin.

Bonheur: Ko'pincha baxtning barqaror holati bilan bog'liq bo'lgan «bonheur» ko'pincha «bonheur familial» (oilaviy baxt) kabi qoniqish va qoniqishni anglatuvchi kontekstlarda qo'llaniladi.

Félicité: Ko'pincha adabiy yoki rasmiy kontekstda qo'llaniladigan yuksak baxt yoki baxt tuyg'usini bildiruvchi atama.

Allégresse: Bu so'z odatda bayram kontekstlarida ishlatiladigan quvnoqlik va jo'shqinlik g'oyasini qamrab oladi.

Ravisement: zavqlanish yoki zavqlanish tuyg'usini bildiradi, ko'pincha kuchli, deyarli ekstatik quvonchni tasvirlash uchun ishlatiladi.

Etimologik ildizlar

Frantsuz tilidagi quvonch so'zlarining etimologik kelib chiqishini tushunish ularning tarixiy va madaniy evolyutsiyasi haqida tushuncha beradi. Frantsuz tilidagi quvonch bilan bog'liq ko'plab atamalar lotin ildizlariga ega bo'lib, tilning Rim merosini aks ettiradi.

Joie: Lotincha «gaudia» dan olingan bo'lib, quvonch yoki zavqni anglatadi.

Bonheur: Qadimgi frantsuz tilidan kelib chiqqan «bon» (yaxshi) va «heur» (omad yoki omad) so'zlarini birlashtiradi.

Félicité: Lotin tilidan olingan «felicitas» baxt yoki omad degan ma'noni anglatadi.

Allégresse: Lotincha «alacritas» dan kelib chiqqan bo'lib, jonlilik yoki ishtiyoqni anglatadi.

Ravisement: Lotincha «raptus» dan olingan bo'lib, tutilish yoki olib ketish degan ma'noni anglatadi, shiddatli va haddan tashqari tuyg'uni ta'kidlaydi.

Morfologik tuzilmalar

Ushbu so'zlarning morfologik tuzilmalarini o'rganish frantsuz tilida quvonchning lingvistik jihatdan qanday tuzilganligini ochib beradi.

Qo'shimchalar: Ko'pgina quvonch bilan bog'liq so'zlar «-eur», «-ité» yoki «-esse» bilan tugaydi, ular frantsuz tilida holatlar yoki sifatlarni (masalan, «bonheur», «félicité»,) tasvirlaydigan otlarni yaratish uchun keng tarqalgan. allégresse»).

Prefikslar: «ravisement»da «ré-» kabi prefikslarning qo'llanilishi asosiy hissiyotning kuchayishini ko'rsatadi.

Pragmatik foydalanish

Tildan foydalanishning pragmatik jihati so'zlarning real hayotdagi muloqotda qanday ishlashiga qaraydi. Frantsuz tilida quvonch so'zlari ishlatiladigan kontekst ularning ma'nosi va ta'sirini sezilarli darajada o'zgartirishi mumkin.

Rasmiy va norasmiy kontekstlar: «Félicité» va «ravisement» kabi atamalar ko'proq rasmiy yoki adabiy kontekstda qo'llaniladi, «joie» va «bonheur» esa kundalik suhbatlarda keng tarqalgan.

Madaniy nuanslar: «Joie de vivre» tushunchasi hayot zavqlarini o'ziga xos frantsuzcha qadrlashni

qamrab oladi va quvonch ifodalarining madaniy o'lchovini ta'kidlaydi.

Idiomatik iboralar: «être aux anges» (oy ustida bo'lish) va «rayonner de bonheur» (baxtiyorlik uchun) kabi iboralar fransuz tilida quvonchning metafora va idiomatik tarzda qanday ifodalanganligini ko'rsatadi.

Morfologik tuzilmalar

Ushbu so'zlarning morfologik tuzilmalarini o'rganish frantsuz tilida quvonchning lingvistik jihatdan qanday tuzilganligini ochib beradi.

Qo'shimchalar: Ko'pgina quvonch bilan bog'liq so'zlar «-eur», «-ité» yoki «-esse» bilan tugaydi, ular fransuz tilida holatlar yoki sifatlarni (masalan, «bonheur», «félicité»,) tasvirlaydigan otlarni yaratish uchun keng tarqalgan. allégresse»).

Prefikslar: «ravisement»da «ré-» kabi prefikslarning qo'llanilishi asosiy hissiyotning kuchayishini ko'rsatadi.

Pragmatik foydalanish

Tildan foydalanishning pragmatik jihati so'zlarning real hayotdagi muloqotda qanday ishlashiga qaraydi. Frantsuz tilida quvonch so'zlari ishlatiladigan kontekst ularning ma'nosi va ta'sirini sezilarli darajada o'zgartirishi mumkin.

Rasmiy va norasmiy kontekstlar: «Félicité» va «ravisement» kabi atamalar ko'proq rasmiy yoki adabiy kontekstda qo'llaniladi, «joie» va «bonheur» esa kundalik suhbatlarda keng tarqalgan.

Madaniy nuanslar: «Joie de vivre» tushunchasi hayot zavqlarini o'ziga xos frantsuzcha qadrlashni qamrab oladi va quvonch ifodalarining madaniy o'lchovini ta'kidlaydi.

Idiomatik iboralar: «être aux anges» (oy ustida bo'lish) va «rayonner de bonheur» (baxtiyorlik uchun) kabi iboralar fransuz tilida quvonchning metafora va idiomatik tarzda qanday ifodalanganligini ko'rsatadi.

Xulosa

Frantsuz tilidagi quvonch so'zlarining lingvistik tahlili baxtning turli o'lchovlarini qamrab oluvchi iboralarning boy va nozik manzarasini ochib beradi. «Joie», «bonheur», «félicité», «allégresse» va «ravisement» kabi asosiy atamalarning semantik sohalari, etimologik ildizlari, morfologik tuzilmalari va pragmatik kontekstlarini o'rganish orqali biz quvonch qanday ekanligini chuqurroq tushunamiz. lingvistik va madaniy jihatdan frantsuz tilida qurilgan.

Frantsuz tilidagi quvonch bilan bog'liq har bir atama baxtning o'ziga xos jihatini o'z ichiga oladi: «quvonch» ning o'tkinchi zavqidan tortib, «bonheur» ning doimiy qoniqishigacha, «félicité» ning yuksak baxti, «allégresse» ning umumiy quvnoqligi va shiddatli. «hayratlanish» zavqi. Bu farqlar nafaqat quvonchning hissiy spektrini, balki baxtning turli shakllarini boshdan kechiradigan va ifodalanadigan o'ziga xos kontekstlarni ham aks ettiradi. Ushbu atamalarning xilma-xilligi frantsuz tilining nozik hissiy gradatsiyalarni qo'lga kiritish, muloqot va ifodani boyitish qobiliyatini ta'kidlaydi.

Ushbu quvonchli so'zlarning etimologik ildizlari, ularning aksariyati lotin tilidan kelib chiqadi, frantsuz leksikasining tarixiy va madaniy evolyutsiyasini ochib beradi. Ushbu ildizlarni tushunish quvonch tushunchalarining vaqt o'tishi bilan qanday shakllangani va ta'sirini tushunish imkonini beradi, bu esa kengroq til va madaniy o'zgarishlarni aks ettiradi. Ushbu atamalarning lotincha kelib chiqishidan hozirgi frantsuz tilida qo'llanilishigacha davom etishi va o'zgarishi til evolyutsiyasining dinamik xususiyatini ko'rsatadi.

«-eur», «-ité» va «-esse» kabi umumiy qo'shimchalar bilan tavsiflangan frantsuz tilidagi quvonch so'zlarining morfologik tuzilmalari hissiy holat va sifatlarning lingvistik jihatdan qanday tuzilganligini ko'rsatadi. Ushbu naqshlar frantsuz tilidagi so'z yasallishining asosiy tamoyillarini ochib beradi va bu tilning grammatik va morfologik qoidalarini tushunishimizga yordam beradi.

References

1. Brunot, F., & Bruneau, C. (1967). Précis de grammaire historique de la langue française. Masson.
2. Dubois, J., & Lagane, R. (1994). La vie des mots. Larousse.
3. Rey, A. (1995). Dictionnaire historique de la langue française. Le Robert.
4. Larousse, P. (2008). Grand dictionnaire universel du XIXe siècle. Slatkine Reprints.
5. Dictionnaire de l'Académie française (9th Edition). Available online at: Académie française
6. Rickard, P. (1989). A History of the French Language. Routledge.
7. Walter, H. (1994). Le français dans tous les sens. Robert Laffont.

BADIIY MATNDA INTERTEKSTUALLIK HODISASI VA INTERTEKSTUAL ELEMENTLAR

*Yuldasheva Maftunaxon Azizjon qizi
Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy matnda intertekstuallik hodisasi hamda intertekstual birliklarning roli haqida so'z boradi. Intertekstual elementlar (alluziya, reministsiya, epigraf, oksimoron va boshqalar) asarning ekspressivligini oshiradi, qo'shimcha ma'lumot beradi va asarning umumiy mazmunini yaxlitlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu vositalar o'quvchilarga asarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi va matnni yanada qiziqarli va boy qiladi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, intertekstuallik, intertekstual birliklar, epigraf, pretsedent birliklar, oksimoron, metafora, alluziya.

ФЕНОМЕН ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ И ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

*Юлдашева Мафтунахана Азизжан кизи
Докторант Ферганского государственного университета*

Аннотация: В данной статье рассматривается феномен интертекстуальности в художественном тексте и роль интертекстуальных единиц. Интертекстуальные элементы (аллюзия, реминисценция, эпиграф, оксюморон и другие) усиливают экспрессивность произведения, предоставляют дополнительную информацию и играют важную роль в достижении целостности общего содержания произведения. Эти средства помогают читателям лучше понимать произведение и делают текст более интересным и насыщенным.

Ключевые слова: художественный текст, интертекстуальность, интертекстуальные единицы, эпиграф, прецедентные единицы, оксюморон, метафора, аллюзия.

THE PHENOMENON OF INTERTEXTUALITY AND INTERTEXTUAL ELEMENTS IN ARTISTIC TEXT

*Yuldasheva Maftunakhan Azizjan kizi
Doctoral student of Fergana State University*

Annotation: This article discusses the phenomenon of intertextuality in literary texts and the role of intertextual elements. Intertextual elements (allusion, reminiscence, epigraph, oxymoron, etc.) enhance the expressiveness of a work, provide additional information, and play a crucial role in achieving the overall coherence of the text. These tools help readers better understand the work and make the text more interesting and rich.

Keywords: literary text, intertextuality, intertextual elements, epigraph, precedent elements, oxymoron, metaphor, allusion.

KIRISH. Intertekstuallik hodisasi shu paytgacha tilshunoslar, adabiyotshunoslar, faylasuflar, madaniyatshunoslar, umuman o'rganish obyekti matn bo'lgan bir qator soha olimlari tomonidan tadqiq qilingan va hali ham bu jarayon davom etmoqda. Intertekst atamasi matn ichidagi matn ma'nosini anglatib, badiiy matnda bir necha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ushbu atama ilk bor 1966 yilda Julia Kristeva tomonidan qo'llanilgan. M. Baxtin, R. Bart, M. Rifattere singari ko'plab olimlar o'z asarlarida intertekstual vositalarning turli ko'rinishlarini qo'llagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Badiiy matndagi intertekstual elementlar birlashib uning yaxlit mazmunini ifodalash, asar ekspressivligini oshirish va, albatta, qo'shimcha ma'lumot berish uchun xizmat qiladi. Boshqacha qilib aytganda, intertekstuallik hodisasi o'quvchi uchun tanish bo'ladi va badiiy matnning qabul qilinishini osonlashtiradi.

Intertekstual birliklarning bir nechta turlari mavjud bo'lib, quyidagilar shular sirasidandir:

1. Alluziya
2. Reminisensiya
3. Epigraf
4. Oksimoron
5. Pretsedent birliklar
6. Geminatsiya
7. Tagma'no
8. Iboralar
9. Maqollar
10. Matallar
11. Alliteratsiya
12. Assonans
13. Ko'chimlar(metafora, metonimiya, ironiya)
14. Parafraza
15. Anafora
16. Epifora
17. Iqtibos
18. Ellipsis

Quyida ayrim intertekstual vositalarning badiiy matnni yoritishdagi ahamiyati haqida so'z yuritimiz va misollarni ko'zdan kechiramiz.

NATIJARLAR

Pretsedent birliklar. Pretsedent (lot. Praecedens – oldinda yuruvchi, oldingi) – oldin, o'tmishda sodir bo'lib, shu ko'rinishdagi keyingi birliklarga namuna yoki oqlovchi dalil bo'lib xizmat qiluvchi birlik. Boshqacha aytadigan bo'lsak, oldin mavjud bo'lgan, barchaga tanish bo'lgan nomning o'zga bir shaxs yoki narsaga nisbatan qo'llanilishi tushiniladi. Ular badiiy matnning intertekstualligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shoir Usmon Nosirning “Monolog” she'rida pretsedent nomlarning bir nechtasini ko'rishimiz mumkin.

Bilamanki, Tasso bechora
 Rohat ko'rmay o'tgan bir umr.
 Ey makkora qiz, Leonora ,
 Nomi qora bilan yozilgur!..

Ushbu parchada Tasso qadimgi davrlarda o'tli ishq-muhabbat kuylangan asarning baxtsiz qahramoni, Leonora o'z oshig'ini ming azob-u uqubatlarga giriftor aylagan adabiy qahramon sifatida tilga olingan.

Javob bersin. Afotunmi , Vergiliymi , yo –
 Boshqa biri, qani kim? Kim mard? Kim guvoh?
 Ki, tun qancha qora bo'lsa, oy shuncha yorug'!
 Spartakning lashkarlari hali ham borur.
 To Minisdan Ramzesgacha, Ramzesdan nari
 “Malika qiz” – Kleopatra hukmron davri.
 Undan tortib... yana uzoq, yana ko'p yillar
 Xarsang bilan yotqizilgan necha ming yo'llar.
 Ko'zyoshidan, dil toshidan qurilgan haykal[2]

Yuqoridagi misralarda adib Usmon Nosirning “Nil va Rim” sherida tilga olingan qahramonar

nomiga e'tibor qarataylik. Aflotun va Vergiliy qadimgi Yunonistonning buyuk olimlari, Minis, Ramzes va Kleopatra esa Qadimgi Misr davlatining nomdor hukmdorlari. Ushbu pretsedent nomlar tinglovchiga tarixiy obraz sifatida tanish bo'lgani holda asarning ekspressivligini va mazmunini yaxlitligini ochib berishga xizmat qiladi. Asarning sarlavhasi "Nil va Rim" deb atalganligi ham bejiz emas.

«Epigraf» atamasi yunoncha (epigraphē) soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, «yozuv» degan maʼnoni anglatadi. Dastlab, bu atama binolar, haykallar yoki boshqa yodgorliklardagi yozuvlarga nisbatan ishlatilgan, lekin vaqt oʻtishi bilan uning qoʻllanilishi adabiy kontekstlarni ham oʻz ichiga olgan holda kengaydi. Epigraf — bu hujjat, bob yoki boʻlim boshida joylashtirilgan qisqa iqtibos, ibora yoki sheʼrdir. U kirish soʻzi yoki boshlangʻich sifatida xizmat qilib, keyingi mazmun haqida kontekst yoki mavzuli ishora beradi. Epigraflar koʻpincha ohangni belgilash, asosiy mavzuni taklif qilish yoki muallifning niyatlari haqida tushuncha berish uchun ishlatiladi. Ular boshqa adabiy asarlar, diniy matnlar, mashhur iqtiboslar yoki muallif tomonidan yaratilgan original asarlar boʻlishi mumkin.

Oʻzbek adabiyotshunosligida epigraflar A. Qahhor, Gʻ.Gʻulom asarlarida tez-tez koʻzga tashlanadi. Jumladan, A. Qahhor hikoyalarida xalq maqollarini epigraf sifatida qoʻllash orqali butun boshli hikoya mazmunini bir maqol vositasida mahorat bilan ochib bera olgan. Adib "Oʻgʻri" hikoyasining epigrafida "Otning oʻlimi, itning bayrami" deb yozadi. Epigrafni oʻqiboq oʻquvchi hikoyaning mavzusi kimningdir qiyin vaziyatga tushib qolishi boshqa birovga xursandchilik olib kelishi mumkinligini anglab yetadi. Bunda oʻlim va bayram soʻzlari antonim sifatida qoʻllangan. Ot va it ham salbiy qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi. Adib hikoya qahramonlarining tushkun holatini goʻzal implikatsion talqinda yoritib bergan.[6] Shuningdek, hikoyada "Begim deguncha belim sinadi", "Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi", "Berganga bitta ham koʻp, olganga oʻnta ham oz", "Quruq qoshiq ogʻiz yirtadi", "Oʻynashmagil arbob bilan -seni urar har bob bilan" kabi maqollarning har biri zamirida chuqur yashirin maʼno boʻlib asar bosh qahramonining nochor holda qolgan boʻlsada, yakkayu yagona boquvchi sigirini topish uchun qoʻldan kelganicha yuqori mansabdagi shaxslarga sovgʻa-salomlar ulashib, bor-budini sovirishi nazarda tutiladi va bu holat hikoya oxirigacha davom etadi. [8]

"Bemor" hikoyasi epigrafida Qahhor uslubiga xos boʻlgan qisqa va loʻnda "Osmon yiroq, yer qattiq" maqoli qoʻllanadi. Bunda osmon va yer oʻzaro qarama-qarshi tushunchalar boʻlib, kambagʻal va omi kishining vaziyatdan chiqib keta olmasligi, hech qanday imkoni yoʻqligini taʼriflaydi. Ushbu hikoyada bemorga qarashga mablagʻi boʻlmagan turmush oʻrtogʻining ogʻir holatiga nisbatan "Bunday paytlarda yoʻgʻon choʻziladi, ingichka uziladi" maqolidan foydalanilgan. Yoʻgʻon va ingichka oʻzaro zid maʼnoda ishlatilib, bosh qahramon misolida mablagʻi bor odam vaziyatdan chiqa oladi, qashshoq esa uziladi, yaʼni vaziyatning qurboni boʻladi, degan natijani intertekstual birliklar yordamida mohirlik bilan oʻquvchiga yetkaza oladi.[3]

"Soʻngan vulqon" hikoyasi nihoyasida "Yer tepganni, el tepadi" maqolini bosh qahramon tili bilan aytadi. Ushbu hikoyada Sheramat aka yoshi oʻtib, mansabidan tushar ekan, bu holatni qabul qila olmay, oʻziga nisbatan baho berib shunday deydi. "Ikki yorti bir butun" hikoyasi sarlavhasi maqol boʻlib, shu birgina maqol butun asar mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Hikoyadagi ikki erkak oʻzaro suxbatidan bir-biriga mos tushgan xarakterli shaxslar ekanligi ushbu maqolda yoritib berilgan. Yorti va butun soʻzlari qarama-qarshi soʻzlardir. Shuningdek, hikoya tarkibidagi "Eshakni yashirsangiz, hangrab sharmanda qiladi" deganida esa xufiyona bajarilgan har qanday baribir oshkor boʻladi maʼnoda ishlatilgan. "Bashorat" hikoyasida epigraf sifatida "Ola qargʻa qagʻ etadi, oʻz koʻnglini chogʻ etadi" maqolini har kim qandayligidan qatʼiy nazar oʻz xursandchiligini nishonlashini aytadi, "Sep" hikoyasida esa "Mashqda qiynalsang, urushda qiynalmaysan" kabi maqollardan samarali va oʻz oʻrnida hikoya qahramonining asl holatini tasvirlash maqsadida foydalanadi. [7]

Xalq maqollaridan epigraf sifatida foydalanish intertekstuallikni hosil qiladi hamda badiiy asarning oson tushunilishi, matnning ekspressivligini taʼminlaydi va maqsadini keng ochib beradi.

Yana bir intertekstuallikni hosil qiluvchi vosita oksimoron hisoblanadi. «Oksimoron» atamasi yunoncha (oxys), ya'ni «o'tkir» yoki «keskin,» va (moros), ya'ni «bo'g'iq» yoki «ahmoqona» so'zlaridan kelib chiqqan. Ushbu ikki qarama-qarshi atamaning birikmasi o'z-o'zidan bir oksimoron yaratadi, chunki u keskinlik va bo'g'iqni ya'ni “keskin lekin be'mani” tushunchalarini yonma-yon qo'yadi. Ushbu tushuncha ritorikada qarama-qarshi g'oyalarni birlashtirish orqali e'tiborni jalb qilish va o'ylantiruvchi ta'sir yaratish uchun qo'llaniladi. Oksimoron ikki ko'rinishda qarama-qarshi yoki zid atamalarni birlashtirib, paradoksal ta'sir hosil qiladigan iboradir. U ko'pincha murakkab g'oyani ta'kidlash, hazil qo'shish yoki dramatik ta'sir yaratish uchun ishlatiladi.

Buyuk ingliz adibi va dramaturgi V.Shekspir “Romeo va Julietta” tragediyasida quyidagi jummalarni keltiradi:

Good night, good night! parting is such sweet sorrow,
That I shall say good night till it be morrow.[4]

Julietta Romeoning uni tark etayotgandagi qayg'uli his-tuyg'ularini “sweet sorrow” ya'ni «shirin qayg'u» deb tasvirlaydi. Adibning oksimoron ishlatishi shuni ko'rsatadiki, Juliettaning Romeo bilan ajralish haqidagi «qayg'u»si va xafachiligi ham «shirin» va yoqimli. U Romeoga xayrli tun deyishi kerakligini bilib, qayg'u his qiladi. Biroq, u yana uni ko'rishni orziqib kutayotganligi bu yoqimli his-tuyg'ularni uyg'otadi. Bundan tashqari, loving hate (muhabbatli nafrat), heavy lightness og'ir yengillik), bright smoke(musaffo tutun), cold fire (otashin olov), sick health(zaif sog'lik) kabi iboralar ushbu asarda oksimoron sifatida qahramonlar nutqida mohirona foydalanilgan va intertekstuallikni hosil qilgan.

Yana bir eng ko'p foydalaniladigan intertekstual vositalardan biri metafora hisoblanadi. «Metafora» atamasi yunoncha (metaphora) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «ko'chirish» yoki «o'tkazish» degan ma'noni anglatadi. Yunoncha ildizlari (meta) - «ustida» yoki «ortiq,» va «(phero) - «ko'tarish» yoki «olib borish» degan ma'noni bildiradi. Bu tushuncha bir so'z yoki g'oyadan boshqasiga ma'no ko'chirishni, bir obyektning sifatleri yoki xususiyatlarini boshqasiga ko'chirishni anglatadi, bu orqali ikkalasining ham tushunilishini boyitadi. Metafora — bu ikki o'xshash bo'lmagan narsalar o'rtasida aniq taqqoslashni o'z ichiga olgan ibora shakli bo'lib, bir narsani boshqa narsa sifatida tavsiflashni taklif qiladi. Bu taqqoslash uchun «kabi» yoki «day» so'zlari ishlatilmaydi. Metaforalar ma'noni qo'shish, tasvir yaratish va mavzuning chuqurroq tushunilishini ta'minlash uchun ishlatiladi, o'xshashliklarni aniqroq va tasavvuriyroq tarzda ta'kidlaydi.

Boy: -He, attang! Gulni gulga qo'shmay, gulni sassiqalafga qo'shib qo'yibman. Ha, pishmagan xom kalla! (Peshonasiga urub) Bu nozanin uvol. Cho'rilikka emas, bekalikka arziydi-ya (Hamza. «Boy ila xizmatchi»).

Solihboy nutqidagi birinchi va uchinchi «gul» so'zlaridan Jamila tushunilsa, ikkinchi «gul» so'zi orqali boyning o'ziga ishora qilinyapti va «sassiq alaf» iborasi orqali esa G'ofur nazarda tutilyapti. Shu o'rinda yozuvchi tomonidan qo'llagan metaforalar intertekstuallik hosil qilib asarning bo'yoqdorligini ta'minlaydi.

Quyidagi keltiriladigan Qoratoy nutqidagi «qizilgul», «oq gul» iborasidan Gulnor bilan Yo'lchi tushunilsa, «chaqir tikanak» birikmasidan Mirzakarimboy anglashiladi:

— Sen, oti nima, Gulnorni sevasan-a? U ham sevadi. Shundaymi?—Misoli Tohir-Zuhra... Qarabsanki, qizil gul bilan oq gul o'rtasidan chaqirtikanak o'sib chiqyapti. Tushunib olaver o'zing!... (Oybek. «Qutlug' qon»).[1]

Hold fast to dreams
For if dreams die
Life is a broken-winged bird
That cannot fly.
Hold fast to dreams
For when dreams go

Life is a barren field

Frozen with snow. (L.Hughes "Dreams")[9]

Ushbu she'rda Hughes a broken-winged bird va barren field metaforalarni qo'llab, hayotni qanoti singan qushga va hosil bermaydigan dalaga mengzaydi, sababi inson orzulari o'lsa hayotidan ma'no va mazmun ham yo'qolishi begumon. Birinchi bandeda shoir agar orzular o'lsa, hayot "ucholmaydigan siniq qanotli qush" kabidir deb da'vo qiladi. Metafora o'quvchida yaralangan, yerga tushgan va o'z maqsadiga yetolmaydigan qush tasvirini yaratadi. Sherning ikkinchi bandeda orzularsiz hayotni "qor bilan qoplangan hosilsiz dala"ga qiyoslaydi. Bu esa o'z o'rnida intertekstuallikni ta'minlab badiiy matnning ekspressivligini oshiradi.

XULOSA

Badiiy matnda intertekstuallik hodisasi adabiy asarlarni yanada boyitib, o'quvchilar uchun yanada qiziqarli va mazmundorligini ta'minlaydi. Intertekstual elementlar, masalan, alluziya, reministensiya, epigraf, oksimoron, pretsedent birliklar, geminatsiya, tagma'no, iboralar, maqollar, matallar, alliteratsiya, assonans, ko'chimlar, parafraza, iqtibos va ellipsis badiiy matnning ekspressivligini oshirishda, qo'shimcha ma'lumot berishda va asarning mazmuniy yaxlitligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Pretsedent birliklar, masalan, tarixiy va adabiy qahramonlarning nomlari, asarga chuqurroq ma'no berib, uning ta'sirchanligini oshiradi. A.Qahhor va G'.G'ulom asarlarida epigraflar xalq maqollarini epigraf sifatida qo'llash orqali hikoya mazmunini bir maqol vositasida ochib beradi. Oksimoronlar, qarama-qarshi tushunchalarni birlashtirib, dramatik va e'tiborni jalb qiluvchi ta'sir yaratadi. Metaforalar esa ikki o'xshash bo'lmagan narsalar o'rtasida bog'lanish o'rnatib, asarning boyligini ta'minlaydi.

Shunday qilib, intertekstuallik badiiy asarlarning tushunilishini va qabul qilinishini osonlashtiradi, asarning boy va mazmunli bo'lishiga xizmat qiladi. Bu vositalar o'quvchining adabiy tajribasini boyitib, asarning ekspressivligini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lapasov j. Badiiy matn va lisoniy tahlil. «O'qituvchi» Toshkent-1995.
2. 8-sinf uchun darslik-majmua. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent – 2014.
3. Qahhor A. Qissa va hikoyalar, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa uyi; Toshkent-2012.
4. Shakespeare W. Romeo and Juliet. <https://shakespeare.folger.edu>
5. Qo'ng'urov R. Uzbek tilining tasviriy vositalari. «Fan» nashriyoti. Toshkent, 1977, 13-bet.
6. Yuldasheva M. "Ingliz va o'zbek tillarida implikatsiya hodisasining o'rganilishi" magistrlik dissertatsiyasi. Farg'ona: FDU., 2022.
7. To'xtasinova N. TAGMA'NO VA PRESUPPOZITSIYA HODISASINING PRAGMATIK TADQIQI (Abdulla Qahhor asarlari misolida) April, 2022.
8. Abdullayeva.N, Mirzayeva.D ABDULLA QAHHOR HIKOYALARIDA MAQOL VA MATA LLARNING QO'LLANISHI Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2(11)
9. <https://poets.org/poem/dreams>

“BALD ON RECORD” STRATEGIYASINING XUSHMUOMALALIK TAMOYILINI IFODALANISHDAGI AHAMIYATI

(Tohir Malik asarlari tahlili asosida)

Yuldosheva Mashhura Zokirjon qizi

Namangan Davlat Universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Braun va Levinson nazariyasiga asoslangan xushmuomalalik xatti-harakatlarini umumlashtirish mumkin bo'lgan to'rtta asosiy xushmuomalalik strategiyasi mavjudligi, ushbu xushmuomalalik strategiyalaridan biri bo'lgan bald on record strategiyasining qachon va qaysi o'rinlarda qo'llanishi Tohir Malik asarlarida qo'llangan dialoglar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: xushmuomalalik nazariyasi, pragmatika face – yuz tushunchasi, ijobiy yuz, salbiy yuz, bald on record, direktiv akt.

THE IMPORTANCE OF THE «BALD ON RECORD» STRATEGY IN EXPRESSING THE PRINCIPLE OF POLITENESS

(based on the analysis of the works of Tahir Malik)

Yuldosheva Mashhura Zakirjon kizi

Namangan State University's doctoral student

Abstract. The article shows that there are four basic politeness strategies that can summarize polite behavior based on Brown and Levinson's theory, when and where to use the bald on record strategy, one of these politeness strategies, dialogues used in the works of Tahir Malik analyzed based on

Key words: politeness theory, pragmatics face - face concept, positive face, negative face, bald on record, directive act.

ЗНАЧЕНИЕ СТРАТЕГИИ «ЛЫСОГО НА ЗАПИСЬ» В ВЫРАЖЕНИИ ПРИНЦИПА ВЕЖЛИВОСТИ

(на основе анализа произведений Тахира Малика)

Юлдошева Маишура Закирджон кизи,

докторант Наманганского государственного университета

Абстракт. В статье показано, что существуют четыре основные стратегии вежливости, которые позволяют обобщить вежливое поведение на основе теории Брауна и Левинсона, когда и где использовать стратегию «лысый на записи», которая является одной из таких стратегий вежливости, проанализированы диалоги, используемые в произведениях Тахира Малика на основе.

Ключевые слова: теория вежливости, прагматическая концепция «лицо-лицо», положительное лицо, отрицательное лицо, bald on record, директивный акт.

Kirish. Politeness (xushmuomalalik) nazariyasida «bald on record» strategiyasi odatda bevosita va ochiq kommunikatsiya usuli sifatida tushuniladi va alohida turlari emas, balki kommunikatsiya strategiyalari ichida bevosita va to'g'ridan to'g'ri nutqni ifodalashni o'z ichiga oladi. Ushbu strategiya, kommunikatsiya jarayonida «yuz» tushunchasiga nisbatan tahdid soladigan harakatlarning (FTA - face-threatening acts) bir qismi sifatida qaraladi va tinglovchining ehtiyotkorligini hisobga olmaydi.

Brown va Levinsonning politeness nazariyasi quyidagi asosiy strategiyalardan iborat:

1. Bald on record: to'g'ridan to'g'ri talab yoki buyruq bilan biror narsani so'rash.
2. Positive politeness: tinglovchining ijobiy «yuz»ini qo'llab-quvvatlash uchun ishlatiladi.
3. Negative politeness: tinglovchining salbiy «yuz»iga hurmat sifatida ishlatiladi.
4. Off-record: bilvosita ma'lum bir harakatni so'rab, umumiy vositalar yoki kinoyalar yordamida tinglovchiga biror narsani qilishni taklif qilish.
5. Don't do the FTA: FTA (face-threatening act) ni umuman bajarmaslik. [3, 3]

«Bald on record» atamasi odatda faqat shu nom bilan tanilgan bo'lsa-da, bu kommunikatsiya uslubining konsepti turli madaniyat va tillarda turlicha tarzda ifodalangan bo'lishi mumkin. Misol uchun, ba'zi tillarda yoki adabiyotlarda u «to'g'ridan-to'g'ri strategiya», «bevosita nutq», «ravshan ifoda» yoki

«ochiq ifoda» kabi ko'chirmalar yordamida tasvirlangan bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, «bald on record» atamasi, aynan Brovn va Levinsonning politeness (xushmuomalalik) nazariyasida keltirilgan to'g'ridan to'g'ri gapirishning bevosita uslubi sifatida keng qabul qilingan va o'rganilgan. Ushbu uslubning aniq bir ekvivalentini boshqa nom bilan atalganini aniqlash uchun, turli tillarni solishtirish va xalqaro kommunikatsiya adabiyotlarini ko'rib chiqish lozim bo'lar edi. Bu struktura ijtimoiy muloqotdagi odob-axloq me'yorlarini va tinglovchi bilan gapiruvchi o'rtasidagi munosabatlarga bog'liq harakatlarni ifodalashga yordam beradi. Har bir strategiya muayyan kontekst va madaniyatda turli tarzda qo'llaniladi va ular o'rtasidagi o'tishlar ham yumshoq bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida xushmuomalalik nazariyasi va strategiyalarni sotsiopragmatik jihatdan tadqiq etish tilshunoslar oldida turga muhim vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

O'zbek tilshunosligida S. Mo'minov, Sh. Iskandarova, M. Hakimov, Sh. Safarov va boshqalar tomonidan nutqning kommunikativ, ijtimoiy va pragmatik jihatlari o'rganilgan, darslik hamda qo'llanmalar yaratilgan. Ayniqsa, Politeness (xushmuomalalik) nazariyasini tadqiq etgan M. B. Xolovanning "Ingliz va o'zbek badiiy asarlarida xushmuomalalik kategoriyasining lingvomadaniy va sotsiopragmatik xususiyatlari" (2023) nomli monografiyasida "bald on record" strategiyasidan foydalanish haqida misollar keltirilgan bo'lib, o'zbek tilida hurmat kategoriyalari tahlil etilgan. H. Komilovanning "Nutqiy etiket birliklarining lingvopragmatik tadqiqi" nomli dissertatsiyasida jahon tilshunosligida xushmuomalalik tamoyillari, uning nutqda namoyon bo'lish usullari haqida salmoqli ma'lumotlar berilgan va bald on record termini "direktiv strategiya" nomi bilan atagan [1,23] bo'lib, fors va o'zbek nutqida salomlashuv, xayrlashuv, mulozamat va mehmondorchilikda qo'llanadigan nutqiy etiket birliklar tadqiq etilgan.

Metodologiya:

«Bald on record» strategiyasi Brovn va Levinson tomonidan ishlab chiqilgan politeness teoriyasi [2, 3] doirasida, «yuzga tahdid soluvchi harakat» (FTA – face-threatening act) sifatida ko'rib chiqiladi. «Yuz» shaxsiy ijtimoiy obro-e'tibor va shaxsiy idrok etilgan imidjni anglatadi. Har bir shaxs o'zining «ijobiy yuzi» (boshqalar tomonidan qabul qilinuvchi va hurmat qilinuvchi bo'lish istagi) va «salbiy yuzi» (mustaqillik va erkinlikka hurmat)ni himoya qilishni istaydi.

Direktiv kommunikatsiya uslublarida, xususan «bald on record» strategiyasida, gapiruvchi to'g'rida to'g'ri va bevosita xohish yoki talabini bildiradi va bu suhbatdoshning «yuziga» tahdid solishi mumkin, chunki u yoki «ijobiy yuz»ni rad etish yoki «salbiy yuz»ga zarar berish orqali uning erkinligiga yoki ijtimoiy qadrlangan mavqeyiga tahdid solishi mumkin.

Tahlil va natijalar:

Bald on record (bevosita yoki direktiv) strategiya bu – xushmuomalalik strategiyasining birinchi strategiyasidir, bunda suhbatdoshlar kerak bo'lgan narsani, harakatni talab etadi, komunikatorlar bir-biriga yaqin bo'lgan holatlarda (bir oila vakili, do'st, yaqin munosabatga ega bo'lganlar nutqida) namoyon bo'ladi va iltifotsiz, ochiq, to'g'ridan to'g'ri direktiv nutq aktidan foydalanadilar. [4, 94] To'g'ridan to'g'ri imprativlar ushbu strategiyaning yaxshi namunasi. [5, 80]

Bu strategiyadan foydalanilganda:

- so'zlovchining tinglovchiga direktiv hamda ochiqcha o'z niyatini yoki talabini bildirishi;
- tinglovchining «yuziga» hech qanday e'tiborsizlik bilan gapirish, bu orqali ularning ijtimoiy obro'siga tahdid solishi;
- hamkorlik yoki yuz saqlash usullarini ishlatmaslik orqali to'g'ridan to'g'ri buyruq yoki ko'rsatmalar berish;

- suhbatdoshlar o'rtasidagi aloqa shunday darajada bevosita va aniq bildiriladiki, bu ba'zan qo'pol yoki haddan tashqari to'g'ridan to'g'ri qabul qilinishi mumkin.

O'zbek madaniyatida «bald on record» kommunikatsion strategiyasi boshqa ko'plab madaniyatlardagi kabi ehtiyotkorlik bilan qo'llaniladi. O'zbek jamiyatida odob-axloq va hurmat muhim qadriyatlar hisoblanadi, shu sababli to'g'ridan to'g'ri va diplomatik bo'lmagan kommunikatsiya uslublari ba'zan noo'rin bo'lishi mumkin.

«Bald on record» strategiyasida gapiruvchi odatda tinglovchining his-tuyg'ulari yoki ijtimoiy mavqeyini hisobga olmaydi, bu esa ba'zan muhim munosabatlar zarar ko'rishi yoki suhbatdosh o'rtasidagi muammolarga sabab bo'lishi mumkin.

Badiiy asarlarda «bald on record» strategiyasining qo'llanilishi personajlar orasidagi to'g'ridan

to'g'ri va ochiqchasiga muloqot qilish hollari uchun ishlatiladi. U quyidagi holatlarda ko'rinadi:

I. Badiiy obrazlar orasidagi yaqinlik: Yaqin munosabatdagi personajlar, masalan oila a'zolari yoki do'stlar o'rtasida «bald on record» uslubi tabiiyroq bo'lishi mumkin, chunki ular bir-birlariga nisbatan ochiq va bevosita gapira olishlari kerak.

Ona va farzandi o'rtasidagi suhbat:

Asrorni onasi turtib uyg'otdi:

- Yomon tush ko'rdingmi, buncha baqirmasang?

Asror indamadi. Uyquli ko'zlarini chirt yumib oldi.

- Yonboshlab yot, bosinqirabsan...

Onasi shunday deb chiqib ketdi. [8, 4]

O'zbek tilida senlab yoki sizlab murojaat qilishning o'ziga xoslisoniy-uslubiy me'yorlari mavjud. Asosan, yoshi, mavqeyi, lavozimi, rasmiy maqomi kabi omillar asosidagi vertikal munosabatlarda sizlab murojaat qilinadi. Aksincha, o'ziga nisbatan kichik yoshdagilarga, tengqur, do'st-birodar, yaqin qarindosh yoki norasmiy maqomdagilarga nisbatan sensirab murojaat qilish mumkin. [6, 31]

II. Badiiy obrazlarning o'zaro munosabatlardagi dominantlik: Ustoz va shogird, rahbar va ishchi kabi o'zaro ierarxik munosabatlarda, odatda ustunlik qiluvchi tomon «bald on record» usulidan foydalanishi mumkin.

... Uningni o'chir! — dedi Asadbek dag'al ovozda. — Uyga bor, ovozingni chiqarma. Bitta-yarimta so'rasa... ammasinikida edi, de.

— Voy... — Manzura eriga ajablanib qaradi. — Ammasi yo'q-ku?

— He noshud, — Asadbek shunday deb g'ijindi. «Bu lalaygan xotin eplab bir bahona topolmasa...» — ammasi bo'lmasa... ko'chada mashina sal turtib ketibdi, de, kasalxonada ekan, de...

Bor... To'xta, kim bilan kelding?

— Jamshid bilan.

— Seni tashlab, Jalilni olib kelsin. (Shaytanat 1-kitob Tohir Malik)

Uningni o'chir, uyga bor, ovozingni chiqarma, he noshud, bor, to'xta kabi buyruq fe'llari Asadbek tomonidan aytilgan bu so'zlar tinglovchi (turmush o'rtog'i Manzura) tomonidan oddiy buyruq sifatida qabul qilingan, buning sababi u bir oila vakili hamda har doim eshitishi mumkin, kun ora unga bo'lmasa ham, qo'l ostidagi yigitlarga qo'llanadigan so'zlardek qulog'iga chalinadi.

3. Favqulodda vaziyatlar: Xavfli yoki favqulodda vaziyatlar, qahramonlarning darhol harakat qilishini talab qilganda, personajlar bevosita va tez qaror qabul qilishlari kerak bo'lganda «bald on record»dan foydalanishadi.

... Tepadan ovoz keldi. Jahongir shoshib qaraydi: yo'g'on shox ustida Zokirxo'ja o'tiribdi.

Qo'lida tasbeh.

— Ehtiyot bo'ling, yiqilib tushasiz, — deydi Jahongir unga.

Shunday deyishi bilan shox qarsillab sinib, Zokirxo'ja to'g'ri Jahongirning ustiga qulaydi... [9, 21]

4. Badiiy obrazlar o'rtasidagi nizo: Ziddiyatli yoki keskin munozarali sahnalarda personajlar boshqalarga o'z fikrlarini qat'iy va ravshan ifodalay olishi uchun «bald on record»dan foydalanishlari mumkin. Misol:

Chuvrindi tog'asining tashvishini anglab tursa ham o'zini bilmaganga oldi-da:

— Ha, tinchlikmi? — deb qo'ydi.

— Dadam yubordilar, nimaga olib kirmading deb, meni ancha koyidilar. Borsangiz yaxshi bo'lardi.

— Shuni aytgani keldingmi?

Tog'asini sensirashi Chuvrindining o'ziga ham xunuk tuyulsa-da, sizlashga tili bormadi. Tog'asi esa bu sensirashni bo'lajak xunuk bir voqeaning darakchisi sifatida qabul qildi. Keksayib qolgan odamning dovdirashi g'alati bo'larkan. Aytadigan gapini ham yo'qotgan tog'asi shu topda ishtonini ho'l qilib endi onasidan shapaloq kutayotgan bola holida edi. Chuvrindi «o'l, bu kuningdan», deb o'ylab, uning bu holidan nafratlandi, ayni o'rinda kulgisi ham keldi.

— Ertalab boraman.

— Janozani bomdoddan keyin hovlida o'qiydigan bo'lishdi.

— Xo'p, yana nima demoqchisan? Gaping bo'lsa, ayt, ichingda qolib, sasib ketmasin. [10, 136]

V. Shaxsiy xarakter xususiyati: bunda personajning o'ziga xosligiga, asarning umumiy ohangiga,

obrazlar o'rtasidagi munosabatlarga, muallifning maqsadiga ko'ra talqin etiladi. Bu uslubdan personajlarning shaxsiyati, ijtimoiy o'rni, muloqot uslubi va tili xarakteristikasini chuqur tasvirlash uchun foydalandiladi. Misol:

Hojasining o'rniga Chuvrindi manzirat qildi:

— Akaxon, doim shoshib turasiz-a, gurunglashib o'tiruvdik-da...

— Men ishlaydigan odamman. Ishlasam menga bir burda non berishadi, ishlamasam, yo'q. Bolalarimning rizqini halol topaman. Senlarga o'xshagan bekorchi bo'lganimda biqsib yotaverardim.

Manziratiga javoban «shiringina» gap eshitgan Chuvrindi hojasiga qarab, bosh chayqab qo'ydi.

— Yigitlarga ayt, olib borib qo'yishin.

— Onam meni moshinada tug'maganlar, avtobusda ketaveraman, — dedi Jalil.

— Akaxon, mashina tayyor-a, — dedi Chuvrindi.

— Qo'y, uka, men moshinaga o'rganmagan odamman. U senlar, hojatxonaga ham moshinada boradigan. [11, 76]

Yuqoridagi badiiy parchada “Shaytanat” asaridagi Jalil obrazining nutqi berilgan bo'lib, “tili” achchiqroq, ammo har doim haqiqatni gapiradigan shaxs sifatida gavdalanirilgan bu personaj go'yo yozuvchining nima demoqchi bo'lgan o'y-fikrlarini so'zladay tasvirlanadi. Shuning uchun uchun Jalil nutqida bevosita nutq strategiyasidan unumli oydalangan.

VI. Ma'lum bir harakatga urg'u berish: Muayyan bir fikr yoki xohishni ta'kidlash va unga urg'u berish, boshqa fikrlar yoki qarashlar orasidan ajratish.

Ammo rais tilga kirishi bilan bu o'yning puch ekani ma'lum bo'ldi.

- Ilojimiz qancha, - dedi rais yelka qisib, shunday ko'rsatma bor. Ikki minginchi yilgacha hammani uy-joy bilan ta'minlashimiz kerak.

Mayor bu gapdan hang-mang bo'ldi. Asablari qaqshab, barmog'i titray boshladi.

- Yaxshi, - dedi u g'azabini yutib, bizni ko'chirdingiz. Kelasi yili ikki o'g'lim oilasi bilan kaytsa, ularni qayerga joylashtirasiz?

- Bu o'shanda hal bo'ladigan masala.

- Siz menga bir narsani ochiq ayting: bu kimning buyrug'i?

- Kechirasiz, o'rtoq mayor, men sizga hisob bermayman. Men bilan bu ohangda gaplashmang. [8, 78]

Bald on record strategiyasi tinglovchining yuziga tahdidni minimallashtirishga harakat qilmaydigan strategiyadir, [7,71] ya'ni so'zlovchi o'z fikrini ochiq, to'g'ridan to'g'ri ifodalaydi. Tinglovchiga yoqish uchun hech qanday usuldan foydalanmaydi. Bu parchada norozilik va tahdid akti ustunlik qilgan.

VII. Shiddat va his-tuyg'ularni ifodalash: Qahramonning ichki hissiyotlari yoki hayajonining shiddatli tarzda ifodalovchi element sifatida.

Bunday munosabatlari yaqin emas kishilar orasida, rasmiy muloqotlarda mazkur strategiyaning ifodalanishi kishilarda ajablanish (shok holati), tushunmovchilik, hijolatli holat va hayajonni keltirib chiqarishi mumkin. [1, 23] Aynan shunday holatga quyidagi misolni keltiramiz:

... Ularnikiga biro odam serqatnov edi... Bir kuni Qamariddin kelib u kishining ro'parasiga o'tirdi. Ko'chada bolalar bilan musallas ichgan, shirakayf edi. Piyolada onasiga quyilgan aroq turgan ekan, shartta olib ichib yubordi-da, yana quyung, deb “otasining do'stiga” ga uzatdi.

- Yoshlik qilasan, - dedi u odam piyolani chetga olib qo'yib.

Shu paytgacha Qamariddin u bilan deyarli gaplashmagan edi. Salom Berardi-yu, ko'chaga chiqib ketardi. Bugun kayf ta'sirida qitmirlik qilgisi keldi.

- Sening bolang bormi? – dedi u dabdurustdan sensirab.

- Bor, - dedi “dadasining do'sti” g'azabini ichiga yutib.

- Detdomdami?

- Nimaga detdomda, uyda.

- Tashlab ketmaysanmi?

- Jinni bo'lganmisan?

- Bolalaringni tashlab, onamga uylan. Meni o'g'il qilib ol.

Shu payt oshxonadagi onasi kirib, ularning suhbatidan lol bo'lib tosh qotdi. “Otasining do'sti” ham bu taklifdan tamom gangidi.

- Qamarjon, bunaqa masalada hazil qilma.

- Uylansang uylan, bo'lmasa o'ldiraman.

- Qamar! – dedi onasi, uni yelkasidan ushlab.

Qamariddin qitmirlilik bilan ularni masxaralamoqchi edi. Ammo o'zi kutmagan holda nafrati uyg'onib, g'azabi qo'zg'iy boshladi. [8, 28]

Ushbu parchada hali yosh bo'lishiga qaramay Qamariddin "otasining do'sti" ga senlab murojaat qiladi, albatta, o'zidan yoshi katta insonga bunday so'zlash odobdan emas ammo u bor g'azabini ko'rsatish, tasvirlash uchun aynan bald on record - bevosita strategiyadan foydalangan. Bunday so'zlashish usuli tinglovchining yuziga tahdid soladi va salbiy xushmuomalalikni ifodalagan.

VIII. Samaradorlikka erishish: Tezkor harakat yoki qarorga ma'lum bir personaj tomonidan erishish maqsadida ishlatiladi.

... Nima qilib turibsan?

Asror cho'chib tushib orqasiga qaradi: Qamariddin o'qrayib turibdi.

- Nima bor bu yerda? – dedi g'azab bilan, keyin Asrorning yelkasiga turtidi.

- Qani yur, bu atrofga kelma devdim - ku! Yana darsdan qochdingmi? Bashkang ishlamay qolyaptimi? O'zingni tut! [8, 59]

Demak, Badiiy asarda «bald on record»ning qo'llanishi personajlarning xarakteridagi ochiqlik va samimiyatni ifodalashda yordam beradi, shuningdek ularga bo'lgan reaksiyani kuchaytiradi yoki ularning o'zaro munosabatlari tuzilishiga ta'sir qiladi. Badiiy adabiyotda bu kabi kommunikatsiya strategiyalaridan foydalanish, asarning umumiy ohangini va personajlarning o'zaro muloqotini chuqurroq tushunishga yordam beradi va ularda ro'y berayotgan ichki va tashqi konfliktlarni yoritadi.

«Bald on record» strategiyasi gapiruvchi tinglovchiga hech qanday yumshatishsiz, to'g'ridan to'g'ri o'z talab yoki fikrini bildirganda, ijtimoiy adab-axloq yoki xushmuomalalik qoidalariga itoat qilmaganda, tinglovchining «yuz»iga tahdid solganda namoyon bo'ladi. Bu harakatlar tinglovchining ijtimoiy obro'siga yoki mustaqilligiga zarar yetkazishi mumkin, shuning uchun xushmuomalalik nazariyasida ularni yuzga tahdid soluvchi nutqiy harakatlar deb tasniflashadi. Bu strategiya kontekstdan va suhbatdoshlar o'rtasidagi aloqalardan kelib chiqqan holda ishlatiladi va har doim ham salbiy ta'sir qilmasligi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. H. Turdiyeva, "Nutqiy etiket birliklarining lingvopragmatik tadqiqi", dissertatsiya – Toshkent – 2020,23-bet

2. Geoffrey Leech, The Pragmatics of Politeness. Oxford University Press -2014. USA. 3-pp

3. Regina Seiwald, The Importance of Face in "Politeness Theory". Germany – Grin Verlag, - 2011. 3-pp

4. Penelope Brown&Stephan C. Levinson, Politeness – Some universals in language usage. Cambridge University Press, New York - 1987. 94-98

5. F. Yuldosheva, Politeness strategies., International Scientific Conference, <http://www.conferenceseries.info>, 2021. 80-82-bet.

6. Madaminova M. Matn pragmatik tavsifida sintaktik birliklarning o'rni "Bookmany print" Toshkent – 2023 31-bet

7. Thameemul Ansari, Dimensions in Discourse: Elementary to Essentials- 2013. 71-bet. www.google.co.uz

8. Tohir Malik, Alvido bolalik, qissa. www.ziyouz.com 4-, 28-, 59-, 78-betlar

9. Tohir Malik, So'nggi o'q, qissa. www.ziyouz.com 21-bet

10. Tohir Malik, Shaytanat -2, roman. www.ziyouz.com 136-bet

11. Tohir Malik, Shaytanat – 3, roman. www.ziyouz.com 76-bet

ТВОРЧЕСТВО ХУДАЙБЕРДЫ ТУХТАБАЕВА В АСПЕКТЕ ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Шаропова Нафиса Бахшилло кизи,

Базовый докторант Навоийского государственного педагогического института

Аннотация. Худайберды Тухтабаев – выдающийся узбекский детский писатель, чьи произведения получили признание как в Узбекистане, так и за её пределами. Произведения писателя отличаются яркими образами и живым языком, что делает их популярными среди читателей разных возрастов. В данной статье исследуется творчество Х.Тухтабаева в контексте его перевода на русский язык Эрвином Умеровым, рассматривается история русскоязычных переводов произведений писателя, особенности его стиля и анализируются трудности перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, детская литература, Худайберды Тухтабаев, язык, творчество.

XUDOYBERDI TO‘XTABOEVI IJODI RUS TILIGA TARJIMA JIHATIDAN

Sharopova Nafisa Baxshillo qizi,

Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Xudoyberdi To‘xtaboev asarlari O‘zbekistonda ham, xorijda ham e’tirof etilgan atoqli o‘zbek bolalar yozuvchisi. Yozuvchi asarlari yorqin tasvirlar va jonli til bilan ajralib turadi, bu ularni turli yoshdagi kitobxonlar orasida mashhur qilmoqda. Ushbu maqolada X.To‘xtaboev ijodi uning Ervin Umerov tomonidan rus tiliga qilingan tarjimasi kontekstida ko‘rib chiqilgan, yozuvchi asarlarining rus tilidagi tarjimalari tarixi, uning uslubining xususiyatlari ko‘rib chiqilgan va tarjima qiyinchiliklari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: badiiy tarjima, bolalar adabiyoti, Xudoyberdi To‘xtaboev, til, ijod.

CREATIVITY OF KHUDAIBERDY TUKHTABAYEV IN THE ASPECT OF TRANSLATION INTO RUSSIAN LANGUAGE

Sharopova Nafisa Bakhshillo kizi,

PhD-student of Navoi State Pedagogical Institute

Abstract. Khudaiberdy Tukhtabaev is an outstanding Uzbek children’s writer, whose works have received recognition both in Uzbekistan and abroad. The writer’s works are distinguished by vivid images and lively language, which makes them popular among readers of different ages. This article examines the work of Kh. Tukhtabaev in the context of its translation into Russian by Ervin Umerov, examines the history of Russian translations of the writer’s works, the features of his style, and analyzes the difficulties of translation.

Key words: literary translation, children’s literature, Khudaiberdy Tukhtabaev, language, creativity.

Введение: Написание книг для детей – это возвращение в мир детства. От начала и до завершения произведения писатель должен оставаться в душе ребёнком. Таким человеком и был Худайберды Тухтабаев – народный писатель Узбекистана, яркий представитель узбекской детской прозы. В узбекской детской литературе после «Озорника» Гафура Гуляма не было произведений такого юморного и приключенческого жанра. Хотя «Озорник» вышел в 30-х годах XX века, прошло около тридцати лет, чтобы в детской литературе появилась не менее интересная приключенческо-фантастическая повесть «Волшебная шапка» («Сехрли қалпоқча»). Это произведение в своё время вошло в узбекскую детскую литературу как глоток свежего воздуха, так как произведений в этом жанре практически не было. Х.Тухтабаев внёс огромный вклад в развитие современной узбекской детской прозы и прочно обосновался в нём.

Х.Тухтабаев родился 17 декабря 1932 году в Фергане, в кишлаке Катта Тагаб. Он с детства вырос в определённых трудностях: рано лишился отца, познал сиротство, воспитывался у дедушки и бабушки. Позже окончил Кокандский педагогический институт и начал преподавать. Любовь к творчеству в 1958 году привела его в Ташкент, где он начал работать в газете «Тошкент хақиқати». В дальнейшем он работал фельетонистом в газете «Голос Узбекистана», здесь он

написал более трёхсот фельетонов. По совету Саида Ахмада, писатель перестал писать фельетоны и решил погрузиться в детскую литературу. Он написал такие рассказы, как «Моё первое дерево», «Беглецы», «Папочка, не пишите», «Вали и Салим» и другие.

Исходя из своей прошлой работы, в качестве фельетониста, он выслушивал проблемы людей и мог передавать их с помощью юмора. По признанию Х.Тухтабаева, во времена, когда он работал в газете, в качестве фельетониста, то пытался расследовать многие преступления, но так и не мог раскрыть их. Тогда он мечтал о волшебном предмете и думал про себя: «Ах, если бы существовала волшебная шапка, надел бы его, стал невидимым, пролез бы в логово преступников и раз за разом раскрывал бы их происки» [3, 33]. Именно эта мысль породила идею написать весёлое приключенческо-фантастическое произведение для детей с использованием волшебного предмета, как шапочка. И, конечно, успех произведения не заставил себя ждать. Повесть «Волшебная шапка» была очень тепло принята юными читателями, что послужило причиной написания продолжения, и превратился в цикл про «Желтого дива».

Многие произведения Х.Тухтабаева переведены на таджикский, киргизский, туркменский, азербайджанский, армянский, белорусский, молдавский, эстонский, латышский, литовский, финский, болгарский, венгерский, немецкий, чешский, итальянский, турецкий, французский, греческий – всего на 28 языков мира [3, 110]. Разумеется, причиной такой популярности отчасти является и перевод его произведений на русский язык, так как впервые всемирную славу писателю принёс русский перевод повести «Волшебная шапка». Перевод произведений автора на русский язык – это был не только способ популяризации его творчества за пределами Узбекистана, но и являлось важным звеном в культурном диалоге между народами.

Методология исследования: Используются методы анализа, синтеза, сопоставления подлинника и перевода.

Результаты и обсуждения: В 1970 году повесть-сказка «Волшебная шапка» была удостоена премии на Всесоюзном конкурсе на лучшую детскую книгу. Данное произведение было первой книгой Х.Тухтабаева, переведённой на русский язык Эрвином Умеровым. В 1971 году, в числе других книг для детей, издательством «Детская литература», повесть «Волшебная шапка» в русском переводе была отправлена на выставку Всемирного форума детских писателей, состоявшийся в Италии, в городе Риме, в котором известный детский писатель Джанни Родари тепло отозвался о произведении. И на первой странице газеты «Унита» вышла его статья, в которой он отметил юмор и богатство фантазии Х.Тухтабаева и перевёл первую главу повести на итальянский язык. Здесь следует отметить, что прочитал он русскоязычный перевод «Волшебной шапки» и дал оценку именно этой версии повести. На большинство других языков произведения писателя так же были переведены с русского, то есть за основу был взят не оригинал книги, а его перевод на русском языке.

«Волшебная шапка» в русском переводе была переиздана несколько раз. Первое издание было выпущено в 1970 году в издательстве «Детская литература» (Москва). Второе издание вышло в свет в 1976 году в том же издательстве. И только в 1982 году она была опубликована в Ташкенте издательством литературы и искусства имени Гафура Гуляма. В 1990 году вышла книга под названием «Повести», где эта повесть снова была переиздана издательством «Детская литература». Следует отметить, что и после независимости книга выпускалась издательством «Янги аср авлоди» несколько раз.

Следующим произведением, переведённым на русский язык, является роман «Конец жёлтого дива» («Сариқ девнинг ўлими»), являющийся продолжением «Волшебной шапки». Данный роман был опубликован в Ташкенте издательством «Ёш гвардия» в 1976 году. Книга была так же переиздана в 1984 году издательством литературы и искусства имени Гафура Гуляма.

В 1980 году в Москве были опубликованы сразу два произведения Х.Тухтабаева на русском языке: документальная повесть «Звёзды Конизара» («Конизар юлдузлари») издательством «Детская литература» и «Свет в заброшенном доме» («Беш болали йигитча») издательством «Молодая гвардия».

Последним переведённым произведением на русский язык является роман «Золотой выкуп» («Қасоскорнинг олтин боши»), изданный в 1986 году в Москве издательством «Молодая гвардия», а в 1989 году данный роман был опубликован издательством «Ёш гвардия» в Ташкенте, но уже под

изменённым названием «Золотая голова мстителя».

Нужно отметить, что в переизданиях, и в новых публикациях периода независимости все вышеперечисленные произведения на русском языке публиковались и публикуются в переводе Эрвина Умерова. В настоящее время других вариантов перевода произведений Х.Тухтабаева на русский язык не существует.

Если говорить об искусстве перевода, то это целая наука, которую не так уж легко постигнуть. Переводчик оперирует языковыми единицами, но объектом передачи в переводе является именно смысл, а не слова. Иначе говоря, переводчик передает смысл всего текста, а не переводит отдельные слова. Этот основополагающий принцип перевода был высказан христианским писателем и богословом Иеронимом Стридонским еще в 4 веке н.э.: «...я передаю не слово словом, а мысль мыслью» [1, 19].

Ведь художественный перевод – это не только перевод значений определённых слов построчно или «слово в слово», перевод — это всегда совместное творчество переводчика с автором произведения. Переводя с одного языка на другой, переводчик скрупулёзно отбирает слова для воссоздания произведения, а также в ходе перевода что-то убирает, что-то ослабляет, или, наоборот усиливает, но при этом всегда придерживается логики характера героя или смысла всего произведения.

Уже в 19 веке известный русский переводчик Иринарх Введенский провозглашал право переводчика на любые «отсебятины», если он проникся духом оригинала, перевоплотился в его автора и может восполнить любые упущения, почему-либо присутствующие в оригинале. Так, переводя роман Ч.Диккенса «Девид Копперфильд», он сочинил от себя конец второй главы, внёс многочисленные изменения в текст романа [2, 86].

Переводчик произведений Х.Тухтабаева сталкивается с рядом сложностей, связанных как с языковыми, так и с культурными особенностями. Важно сохранить не только смысл и сюжет оригинала, но и его атмосферу, стиль и эмоциональную напряжённость. Для этого Э.Умеров использует различные методы и приёмы, такие как:

1. Адаптация языковых оборотов: переводчик старается найти эквивалентные выражения на русском языке, которые передадут ту же эмоциональную нагрузку, что и оригинал.

2. Учёт культурных отличий: переводчик учитывает культурные особенности и традиции обеих стран, чтобы передать смысл и атмосферу произведения максимально точно.

3. Сохранение стиля: важно сохранить стиль и манеру изложения Х.Тухтабаева, его характерные образы и выразительные средства, так как без этого перевод станет безликим.

Если обратить внимание на перевод произведений Х.Тухтабаева, то можно увидеть не просто перевод, а творчество Умерова в полном смысле этого слова. В произведении «Волшебная шапка» Хашимджан просто надевает шапочку и становится невидимым или просто озвучивает ей своё желание, например, как прибавление себе роста, и шапочка выполняет его желания. В переводе, прежде чем просить что-то, Хашимджан произносит присказку, которой учит его шапочка: «Наверху небо, внизу земля, исполни моё желание, шапочка моя!» [4, 24] Это похоже на определённые волшебные слова, которые используются в сказках: «сим-сим откройся» (Сказка про Али-Бабу и 40 разбойников), или «по щучьему велению, по моему хотению» (русская народная сказка), или «сивка-бурка, вещая каурка, встань передо мной как лист перед травой» (сказка «Сивка-Бурка»), без которых желание не сбудется, так как это является условием исполнения желания. Переводчик хочет этим показать сказочность и фантастичность происходящего.

Переводчик, придерживаясь мысли Х.Тухтабаева, все основательнее проникает во внутренний мир Хашимджана, чтобы на другом, в данном случае на русском языке показать изменения, совершающиеся в сознании героя. Но и в то же время существуют определённые моменты, с которыми мы не согласны. Например, изменение фамилии героя Хашимджана Рузиева на Хашимджана Кузиева или то, как главный герой становится отличником и пишет конспекты по предметам, а в переводе волшебная шапочка подсказывает ему, а Хашимджан за ним повторяет и, таким образом, отвечает по предметам устно [5, 27]. Здесь возникает вопрос, при подсказывании в классе, кто-то из учеников мог услышать голос шапочки и раскрыть тайну Хашимджана. Но в то же время, можно увидеть некую логичность, так как в школе учителя, в основном, спрашивают устно и не читают конспектов учеников, и возникает вопрос о том, не удивились ли учителя тому, что он пишет всё на отлично, а устно не отвечает. Хотя в оригинале Хашимджан объясняет

учителям причину тем, что его устная речь не развита.

Любой перевод, его особенности по большей части зависят от оригинала, его содержания, художественной формы и т. д. Но немаловажное значение имеет также индивидуальность переводчика. Сам Э.Умеров написал такие произведения для детей, как «Его звали Сабырли», «Тайна высоты», «Чёрные поезда» и др. И это является важным фактором, так как, при переводе художественных произведений, недостаточно просто знание языка, а нужен творческий подход в качестве писателя.

Заключение: Перевод может получиться посредственным, если переводчик не обладает навыками писательства. Из этого следует, что переводчик глубоко понимает идею и мысль, которую хочет выразить Х.Тухтабаев. И, конечно же, Э.Умеров принимает во внимание интересы русскоязычных читателей, ведь именно при переводе учитываются менталитет, традиции и мышление принимающей стороны. Если не учесть эти факторы, то перевод произведения может быть неинтересен для читателей переводного произведения. Переводчик сталкивается с рядом трудностей, но благодаря своему творческому подходу и профессионализму удаётся сохранить и передать всю глубину и красоту творчества Х.Тухтабаева. Исходя из количества переизданий произведений Х.Тухтабаева на русском языке, можно сделать вывод, что перевод заинтересовал и был тепло принят русскоязычными читателями.

Список литературы:

1. Гарбовский Н.К. История перевода и переводческих учений // Вестник Московского университета, №3. – М., 2009. – С. 3-35.
2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. - М.: ЭТС, 2002 – 421с.
3. Норматов У. Саргузашт сардори. - Тошкент: Адиб, 2012. – 112 б.
4. Тухтабаев Х. Повести. - М.: Детская литература, 1990. – 508 с.
5. Тўхтабоев Х. Сарик девни миниб: Саргузашт роман. - Тошкент: Ёш гвардия, 1982 – 464 б.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA QO'L HARAKATI FE'LLARINING SEMANTIKASI

*Boboyarova Dilrabo Faxritdinovna,
Navoiy Davlat Pedagogika institute*

Annotatsiya: maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi harakat fe'llarining semantik masalalari, qo'l harakati fe'llarining o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, ingliz va o'zbek tillari harakati fe'llining qiyosiy taqlili bu semantik jihatdan aniq ko'rsatadigan, ayniqsa tegisqli mikropolning makonida amalga oshiriladi harakat fe'llarining parametrlari, shuningdek, ma'no qirralari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: qo'l harakati fe'llarining semantikasi, harakat fe'llari, ingliz tilidagi fe'llar, o'zbek tilidagi harakat fe'llari, semantika.

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ РУК В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*Бобоярова Дилрабо Фахритдиновна,
Навоийский государственный педагогический институт*

Аннотация: В статье рассматриваются семантические вопросы глаголов действия в английском и узбекском языках, особенности глаголов действия руки. В то же время сравнительный анализ глагола действия английского и узбекского языков проводится в пространстве соответствующего микрополя, особенно в тех, которые семантически ясно показывают параметры глаголов действия, а также размышляют о гранях значения.

Ключевые слова: семантика глаголов движения руки, глаголы действия, глаголы английского языка, глаголы действия узбекского языка, семантика.

SEMANTICS OF HAND MOVEMENT VERBS IN UZBEK AND ENGLISH

*Boboyarova Dilrabo Fakhritdinovna,
Navoi State Pedagogical Institute*

Abstract: The article discusses the semantic issues of action verbs in English and Uzbek, the features of hand action verbs. At the same time, a comparative analysis of the action verb of the English and Uzbek languages is carried out in the space of the corresponding micropole, especially in those that semantically clearly show the parameters of the action verbs, as well as reflect on the facets of meaning.

Keywords: semantics of verbs of hand movement, verbs of action, verbs of the English language, verbs of action of the Uzbek language, semantics.

Kirish. Tilshunoslikda fe'llar, xususan, harakat fe'llari atroficha o'rganilgan, shuningdek, uning semantikasi, oyoq va qo'l harakati bilan bog'liq ma'nolar taqlil qilingan. Jumladan, G'.Mirsanovning ta'kidlashiga ko'ra yurish harakati lingvistik tushuncha bo'lib, u subyektning muayyan makonda oyoqlar yoki transport vositalari yordamida amalga oshiradigan harakatini ifodalash uchun qo'llaniladi (1, 39). Subyektning shunday harakatini aks ettiruvchi fe'llar tilshunoslikda yurish-harakat fe'llari deb ataladi. Har bir fe'l u qanday harakatni ifodalashidan qat'iy nazar, o'zining leksik ma'nosiga egadir.

O. E. Mavlonberdiyevaning fikricha, so'zning leksik ma'nosi tilga bog'liq bo'lmagan borliq bilan o'zaro chambarchas bog'liqlikda bo'lib, u ikki ko'rinishda bo'ladi:

1) signifikativ ma'no,

2) denotativ ma'no. Har bir harakat fe'li leksemasi boshqa fe'llardan denotativ ma'nosi orqali farqlanadi, hamda ular signifikativ ma'no doirasida birlashadi. So'zlarning ma'no jihatidan bunday bog'langanligi bitta tematik guruhni, bitta semantik maydonni tashkil etadi. Olimaning ushbu qarashlari yurish-harakat fe'llari doirasiga ham mos keladi. Xuddi shunday, yurish-harakat fe'llari ham fe'l leksemasi tizimida o'ziga xos semantik maydonni tashkil etib, barcha yurish-harakat fe'llari mazkur leksik-semantik maydon doirasida birlashadi. Tilimizda mavjud bo'lgan fe'llarni semantik jihatdan chuqur o'rganishda ularni har tomonlama tasniflash maqsadga muvofiqdir. Jumladan, leksik-semantik, aksional tasnif shular jumlasidandir. Mazkur maqolamizda o'zbek tilidagi yurish-harakat fe'llarining aksional semantikasini aniqlash maqsadida, biz ularni aksional jihatdan guruqlarga ajratamiz. Fe'llarning aksional

semantikasini aniqlashda ularni chegaralanganlik, chegaralanmaganlik, limitativ neytrallik guruqlariga ajratish muhimdir, chunki bunday tasnif fe'l semantikasini yanada chuqurroq taqlil qilish uchun katta yordam beradi. Shu o'rinda, aksional tasnif tushunchasiga izoh berish o'rindidir. E. V. Paduchevaning ta'kidlashicha, aksional tasnif – bu jonli va rivojlanuvchi sohadir.

Shu ma'noda o'zbek va ingliz tillarida qo'l harakati fe'llari ham tizimli o'rganishni taqozo qiladi. Jahon tilshunosligida fe'llarni aksional jihatdan tasniflash ilk bora L. Vendler tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik (Melig, Buligina, Maslov, Rizayev, Raxmankulova, Xolod, Mirsanov)lar tomonidan ham amalga oshirilgan. Mazkur masalani turkiy tillar, xususan, o'zbek tili doirasida o'rganadigan bo'lsak, dastavval ushbu muammoning o'rganilish tarixiga nazar solish maqsadga muvofiqdir. Turkiy tillarda morfologikgrammatik tus kategoriyasining mavjud emasligi haqidagi fikr o'z tasdig'ini topgunga qadar, turkiy tillardagi fe'llarning chegaralanganlik ma'nosi tugallangan tus hamda chegaralanmaganlik esa tugallanmagan tus sifatida qabul qilinardi.

A. Muminovning fikricha, yurish-harakat fe'llarini aksional guruqlarga ajratganda, bir necha leksiksemantik guruhni bir aksional guruhga birlashtirish mumkin.

Xususan, yurish-harakat fe'llarining chegaralanganlik/chegaralanmaganlik guruqlarga ajratilishida yo'nalish ma'nosiga ega yoki ega emasligiga e'tibor qaratiladi. Shu bois, yurish-harakat fe'llarini quyidagi aksional guruqlarga ajratamiz: 1) chegaralangan; 2) chegaralanmagan; 3) ikki aksional xususiyatli yurish-harakat fe'llari. Chegaralanganlik semantikasiga mansub yurish-harakat fe'llarini yana o'z navbatida bir necha kichik guruhchalarga ajratish mumkin: a) subyekt yoki obyekt tomon yo'nalish ma'nosini ifodalovchi fe'llar: kelmoq, kirmoq, yaqinlashmoq, yetmoq, va b.; b) subyekt yoki obyektдан uzoqlashish ma'nosini ifodalovchi yurish-harakat fe'llari: ketmoq, chiqmoq, chekinmoq, uzoqlashmoq, yiroqlashmoq, qaytmoq fe'llari va yo'lga tushmoq, yo'lga chiqmoq, yo'l olmoq, yo'l solmoq, kabi qo'shma fe'llar. Lekin shuni aytib o'tish lozimki, yo'lga tushmoq, yo'lga chiqmoq, yo'l olmoq, yo'l solmoq qo'shma fe'llarini ham ob'yeqtdan uzoqlashish, ham obyektga yaqinlashish ma'nosini ifodalovchi fe'llar guruhiga kiritish mumkin.

Qo'l harakati fe'llarining semantikasi darajalanishga ham bevosita bog'lanadi. O.Bozorovning dissertatsiyasidagi «Grammatik sistemada darajalanish» bobida esa fe'llarning ma'noviy mundariyasi ko'lamlarida, fe'l kategoriyalari o'rtasida va funksional formalarida darajalanish hodisasini yoritib bergan. Unda fe'llarning ma'noviy ko'lamlarida, fe'l kategoriyalari va funksional formalaridagi darajalanish hodisasiga to'xtalib o'tgan. Fe'llar ma'noviy mundarija ko'lamlari bo'yicha tor- keng bo'lishida (jo'natmoq(bir kishi)-qo'zg'almoq (xalq); (urushmoq-urishmoq); harakatning holatga o'tib borishida: 1) sof harakat (uchmoq, yugurmoq) ^ harakat- holat (sevinmoq, uyg'onmoq) holat (qarimoq, qizarmoq) kabi darajalanisqlarga ega ekanligini ko'rsatgan qo'l harakati fe'llarida shu kabi ma'noviy darajalanish mavjud, bu borada maxsus tadqiqot olib borish zarur.

Qo'l harakati fe'llari ham xuddi shunday semantik ma'nolarni ifodalaydi. O'zbek tilidagi qo'l harakati fe'llari xususiyatiga ega fe'llar quyidagicha ko'rinish oladi:

a) so'zlovchi yoki obyektga yo'nalganlik fe'llari: silkitmoq, urmoq, ko'tarmoq, tushirmoq, qo'yimoq va b.

b) obyektдан “uzoqlashish” ma'nosini ifodalovchi yurish-harakat fe'llari: chertmoq, turtmoq, silamoq, chiqmoq, chekinmoq, uzoqlashmoq, yiroqlashmoq va yo'lga tushmoq, yo'lga chiqmoq, yo'l olmoq qo'shma fe'llari;

v) obyektдан “o'tish” ma'noli fe'llar: o'tmoq, oshmoq va b.

g) bir aktlilik fe'llari: chiqmoq, kirmoq;

2. Ikki aksional xususiyatli fe'llar guruhiga: a) subyektning makondagi harakatini bildiradigan fe'llar: yurmoq, suzmoq, uchmoq; b) intensiv harakatni bildiruvchi chopmoq, yugurmoq fe'llari;

3. Chegaralanmagan aksional semantikali yurish-harakat fe'llariga harakatning tarzini bildiradigan: a) yo'rg'alamoq, dikillamoq, emaklamoq va boshqalar; b) harakatning keng makondagi yo'nalishsiz harakati: daydimoq, kezmoq va boshqalar kiradi.

S.Maslov ta'kidlaganidek, fe'l vaqt davomida sodir bo'ladigan belgining, harakatning grammatik ahamiyatini ifodalaydigan so'z turkumi bo'lib hisoblanadi. Harakatning grammatik ahamiyatini keng ma'noda tushunish mumkin. U nafaqat harakat va tom ma'nodagi faoliyatni ifodalaydi, balki holatni va ma'lum bir predmet yoki shaxsning mavjudligini ko'rsatadi. Masalan:

A chair is a piece of furniture.

He wrote a letter.

He will soon recover.

Muhimi shundaki, fe'l o'zida ma'lum bir vaqt davomida sodir bo'ladigan harakatga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Bu xususiyatlar fe'lning shaxsli shakllarida (Finite) namoyon bo'ladi va shuning uchun ham fe'l shaxsli shakllarining sintaktik vazifasi gapda faqat kesim sifatida qo'llanilishdan iboratdir.

Fe'lning so'z o'zgartirish tizimi boshqa so'z turkumlariga qaraganda ancha boy va xilma-xildir. U nafaqat flektiv tillarga xos bo'lgan sintetik usulga ega, balki o'zakka formantlar qo'shilishi yoki analitik usulga ham egadir. Shuni ta'kidlash joizki, fe'l analitik shakllarga ega bo'lgan yagona so'z turkumi hisoblanadi. Fe'llarning so'z o'zgartiruvchi tizimiga alohida e'tibor qilsak, affiksatsiya usuli bilan yasaladigan suffiksli fe'llar ancha kamchilikni tashkil etishining va konversiya yo'li bilan yasaladigan qo'shma fe'llarning anchagina ko'pligining guvohi bo'lamiz.

Qo'l harakati bilan bog'liq fe'llarning semantikasini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

T/r Qo'l harakati fe'llarining semantikasi Misollar

1. Yo'nalish, ishorani ifodalovchi ko'rsatmoq, ko'tarmoq, tushirmoq
2. Holatni ifodalovchi artmoq, silamoq, berkitmoq,
3. Ogoqlantirish ma'nosini ifodalovchi chimchilamoq, chertmoq turtmoq,
4. Munosabatni ifodalovchi siqmoq, urmoq, quchmoq, itarmoq
5. Harakatni ifodalovchi olmoq, bermoq, qo'ymoq, tasqlamoq
6. Kommunikativ munosabat ifodalovchi yozmoq, bitmoq, qo'l qo'ymoq

Qo'l harakati fe'llarining semantikasi iboralar, xalq maqollarida ham yaqqol ko'rinadi.

Masalan:

T/rIboralar tarkibida Maqollar tarkibida

1. qo'l bilan berib oyoq bilan yuqurmoq Qaroqchi qo'rqitib oladi, o'g'iri berkitib.
2. og'zing qami desa, qulog'ini ko'rsatmoq Olmoqning bermog'i bor.
3. Tutgan yerini kesmoq Ko'r tutganini qo'ymas, kar eshitganini

Xulosa sifatida aytish mumkinki, qo'l harakati fe'llari kontekstda turli ma'no semalarni ifodalab keladi. Dastlabki kuzatishlardan ma'lum bo'lib turobdiki, asosan, maqol va iboarlarda qo'l harakat fe'llari rang-barang ma'no ifoda qilmoqda. Keltirilgan fikrlar, misollarga tayanib aytish mumkinki, insonda qo'l asosiy a'zo bo'lgani bois u bilan bog'liq harakatni ifodalovchi fe'llar semantikasi ham keng qamrovlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирсанов Ф.К. Инглиз ва ўзбек тилларида юриш-харакат феълларининг акционал ва аспектуал хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. — Самарқанд, 2009. — 155 б.
2. Насилов Д.М. Качественная аспектуальность в тюркских языках // Востоковедение. Вп. 12: Филологические исследования. — Л.,: 1986. — С. 53–59.
3. Muminova A. O. O'zbek tilida yurish-harakat fe'llarining aksional tasnifi//O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2022. — № 1 (42). — B. 47–56.

ПАРЕМИЯЛАРДА “ҲАҚИҚАТ” ТУШУНЧАСИНИНГ КОНЦЕПТУАЛ ТАДҚИҚИГА ДОИР

Муминова Насиба Солижон қизи,
Тошкент амалий фанлар университети ўқитувчиси

Аннотация: мақолада когнитив тилшунослик, концепт ҳақида фикр-мулоҳазалар баён қилинган, хусусан, ҳақиқат концептининг ўзига хос жиҳатлари, ўзбек ва инглиз паремияларида ҳақиқат концептининг ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатлари асословчи мисоллар қиёсий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: когнитив тилшунослик, концепт, фрейм, паремия, мақол, ибора, афоризмлар, ассоциация, лугавий маъно, этимология

О КОНЦЕПТУАЛЬНОМ ИССЛЕДОВАНИИ ПОНЯТИЯ «ИСТИНА» В ПАРЕМИЯХ

Аннотация: в статье описывается когнитивная лингвистика, отзывы о концепте, в частности, проводится сравнительный анализ конкретных аспектов концепта реальность, сходных и отличающихся аспектов концепта реальность в узбекских и английских паремиях, приводятся обосновывающие примеры.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, фрейм, паремия, пословица, словосочетание, афоризмы, предположение, лексическое значение, этимология

ON THE CONCEPTUAL STUDY OF THE CONCEPT OF «TRUTH» IN THE PARODIES

Abstract: the article describes cognitive linguistics, reviews of the concept, in particular, a comparative analysis of specific aspects of the concept of reality, similar and different aspects of the concept of reality in Uzbek and English parodies is carried out, substantiating examples are given.

Keywords: cognitive linguistics, concept, frame, parody, proverb, phrase, aphorisms, assumption, lexical meaning, etymology

Паремияларда ҳар бир халқнинг менталитетига хос тушунчалар яхши сакланиб қолади. Жумладан, ҳар бир миллатнинг ўз ҳақиқати мавжуд ва улар тил воситалари ёрдамида ифода қилинади. Мақоллар бу борада муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Мазкур муаммо когнитив тилшуносликда ўрганилади.

Когнитив тилшунослик, бу – тилшунослик йўналиши бўлиб, унинг диққат марказида когнитив механизм, когнитив қурол (инструмент), ахборотни кодлаш ва қайта шакллантиришда муҳим роль ўйнавчи билимлар тизими сифатида талқин қилинадиган тил туради [1, 53]. Бинобарин, когнитив тилшуносликнинг асосий муаммоси – лисоний коммуникациянинг билимлар билан айрибошлаш асослари қолипни яратишдир.

В.Хумболт тил – инсон ҳаёти ва билимини чўлғаб олган руҳнинг энг муҳим асосий фаолияти эканлигини аллақочон таъкидлаган эди. Ва ниҳоят, олимлар эътибори айнан когнитив тилшуносликда тилнинг билиш шарти ва қуроли сифатидаги ролини аниқлашга йўналтирилади. Ҳар қандай тил оламдаги қандайдир нарсани ифодалаб яратувчилик билан шуғулланади, чунки у шу тилда сўзловчи учун дунё манзарасини шакллантиради.

Тил ёрдамида қурилган концептуал структуралар шахснинг реал тажрибасига қараганда, эҳтимолий тажрибасига кўпроқ тааллуқлидир [2, 114]. Бир тизимнинг турли концептлари айнан бир лисоний шакл билан ифодаланиши мумкин. Бу, ўз навбатида, тил ифода воситаларининг бир нарса эмаслигини акс эттиради. Биз одам ва от чопаяпти, вақт чопаяпти, фикр чопаяпти, ҳаёт чопаяпти деймиз. Аммо лисоний ифодалар ҳар қандай ҳолатда ҳам муайян концептга (ёки унинг қурилишига) мос бўлади. Шунинг учун лисоний ифодани тушуниш Р.Павиленис томонидан унинг семантик объектларнинг муайян кўплиги терминларидаги эмас, балки маълум концептуал тизимдаги изоҳи сифатида қаралади.

Инсоннинг билиш фаолияти (когницияни) унинг оламда ўз ўрнини белгилай олиш қобилиятини ривожлантирувчи ҳодиса сифатида қарамоқ лозим. Бу фаолият эса объектларни умумлаштириш

ва ўзаро фарқлаш зарурияти билан чамбарчас боғланган: концептлар бундай ишларнинг бажарилишини таъминлаш учун юзага келади. Концептларни аниқлаш ва тавсифлаш учун айрим белгиларнинг ўзаро ажралиши мумкинлиги ҳам, ҳаракатларнинг объектлар билан муносабати ҳам, уларнинг охириги мақсадлари ҳам шундай ҳаракатларни баҳолай олиш керак бўлади. Аммо когнитологлар бу омилларнинг ролини билсалар-да, концептлар қандай юзага келади, деган саволга жавоб беролмайдилар ва кўпинча, умумий мулоҳазалар билан чекланадилар[4,25].

Концепт тушунчаси кишининг фикрлаш жараёнларида ишлатиладиган, тажриба ва билим, инсон бутун фаолияти ҳамда оламни билишнинг қандайдир «квантлари» кўринишидаги жараёнлар натижалари мазмунини акс эттирадиган маънолар ҳақидаги тасаввурга жавоб бўлади (Петров 1979, 55; Хинтикка 1980, 90-92).

Ҳозир тилшуносликда концепт тушунчасига ёндошувнинг умумий ҳолатга асосланадиган уч асосий йўналишини кўрсатиш мумкин: концепт тушунчаси ифодаловчи бирлик, маънонинг синоними. Биринчи ёндошув (вакили Ю.С. Степанов) концептни ўрганишда асосий эътибор культурологик аспектга қаратади. Чунки бунда бутун маданият концептлари ва улар орасидаги муносабатларнинг мажмуи сифатида тушунилади. Бинобарин, концепт – инсон идрокий оламидаги маданиятнинг асосий бўғини. У концептларни европа маданиятининг таркибий қисми сифатида тақдим этади. Концептлар жамоавий лисоний онгда марказий ўрин тутуди ва шунинг учун уларни ўрганиш беҳад муаммога айланади.

В.Н. Телия ҳам «концепт – бу биз ўзининг экстенсив ҳолатида олинган объект ҳақида билган нарсаларимиз, деб ҳисоблайди. «Концепт» терминини бундай тушуниш тилнинг ролини иккинчи қаторга суриб юборади. Аслида у ёрдамчи восита – концепт маданияти қаймоғининг тилланиш (тилга ўтиш) шаклидир.

Концептни тушунишга бўлган иккинчи ёндошув (Н.Д.Арутюнова ва унинг мактаби), Т.В.Булыгина, А.Д.Шмелев ва бошқалар) лисоний белги маъносини концепт мазмунини шакллантиришнинг ягона воситаси сифатида талқин қилади. Шунга яқин фикрни Н.Ф.Алефиренко ҳам билдирган. У ҳам концептга нисбатан семантик ёндошув маъқул эканлигини таъкидлайди ва уни когнитив семантиканинг бирлиги сифатида тушунади.

Учинчи ёндошув тарафдорлари Д.С.Лихачев, Е.С.Кубрякова ва бошқалар. Уларнинг фикрича, концепт бевосита сўз маъноси асосида пайдо бўлмайди, балки сўз маъносининг инсон шахсий ва ҳаётий тажрибаси билан тўқнашуви ҳосиласидир, яъни концепт сўзлар билан борлик орасидаги воситадир.

Концепт, Е.С.Кубряковага кўра, – бу ментал лексиконнинг хотирадаги тезкор мазмуний бирлиги сифатида миянинг концептуал тизими (*Lingua mentalis*), олам манзарасининг инсон руҳиятида акс этишидир.

Е.С.Кубрякова концепт таҳлилида сенсор жараёнлар тавсифида психологиядаги қўлланиладиган фан ва фигура тушунчаларидан фойдаланишни асосли ҳисоблайди. Фан ва фигуранинг қарама-қарши қўйилиши инсон ўзини бутуннинг бир бўлаги сифатида ва муайян фанда (муҳит, маконда) идрок этиш ҳамда оламдаги бошқа барча жисм-нарсаларни ҳам худди шундай тушуниш билан боғлиқ. Шундай қилиб, муаллиф тил ва унинг категориялари асосида инсоннинг кўзга аниқ ташланиб турган тажрибаси ва у фақат шу тажрибага мурожаат қилиш орқали мавҳумроқ соҳаларга кириб бориши ва ўзининг бевосита кузатишда берилмаган нарса-ходиса ҳақидаги тасаввурларини ҳосил қила олиши мумкинлигини асослайди.

Луғатдаги маъноси	Паремияларда ифодаланган маъноси
<p>ҳақиқат от</p> <p>1. Чиндан ҳам бўлган, воқеликка мос ҳолат, нарса.</p> <p>Ишга келганидан бери энди битта жиддий топшириқ олди, ҳақиқатни айтмаслик гуноҳ. <i>Ф. Мусажонов, Ҳиммат</i></p> <p>Инсон бахти меҳнатда эканлиги айна ҳақиқат. <i>Газетадан</i></p> <p>Дейдилар: ҳар замоннинг бордир ўз тарозиси, Оҳ, нақадар рост эрур ушбу буюк ҳақиқат. <i>А. Орипов, Юртим шамоли</i></p>	<p>Ҳақиқат қилни қирқ ёрар.</p> <p>Ҳақиқат эгилади, букулади, лекин синмайди.</p> <p>Ҳақиқат осмонда – нарвони ҳамёнда</p> <p>Ҳақиқат ўтда ёнмайди, сувда чўкмайди.</p> <p>Ҳақиқат қуёшдир, яшириб бўлмас.</p>
<p>2. Маълум тартиб-қоида, қонунларга мос иш, ҳатти-ҳаракат, ҳолат; ростлик, тўғрилиқ.</p>	
<p>Халқ афсоналарда ўз орзу-умидларини, юрак нидосини яхшилик ва ҳақиқат учун курашни ифодалаган. <i>Ўзбекистон қўриқлари</i></p> <p>Қаҳрамонлар ҳақида очерк ёзиш учун уларни кидириб топиш, саргузаштларни ҳақиқат, адолат тарозисиди тартиб кўрмоқ керак. <i>Н. Сафаров, Оловли излар</i></p>	<p>Адоват эмас, адолат енгар.</p> <p>Адолат қиличи кесган қўл оғримас.</p> <p>Адолат қиличи кескир бўлар.</p>
<p>3. флс. Киши онгида воқеликнинг, объектив борлиқнинг ҳаққоний, тўғри акс этиши.</p>	<p>Ҳақ жойда қарор топар.</p> <p>Ҳақ ишни халқ қўллар.</p> <p>Ҳақ ноҳақ бўлмас.</p>
<p>4. Ростлиги фанний йўл билан исботланган, тажрибада синалган ҳолат, ҳукм, фикр.</p>	<p>Ҳақ эгилар, ноҳақ синар.</p> <p>Ҳақ эгилса ҳам, синмайди.</p>
<p>Мана шу соддагина ривоят замирига санъатнинг моҳияти ҳақидаги улуғ ҳақиқат сингдириб юборилган. <i>Ёшлиқ</i></p> <p>Мен Мирзо сўзига амал қиламан, унинг гапида ҳақиқат борлигига дилим ишониб турибди. <i>Мирмуҳсин, Меъмор</i></p>	<p>Ҳақ ўз дўпписининг тагида.</p> <p>Ҳақ ўтар, ҳақлик ютар.</p> <p>Ҳақ — ҳамиша ғолиб.</p> <p>Ҳақ ҳаққа чиқар,</p> <p>Ноҳақнинг бўйни синар.</p>
<p>5. дин. Илоҳиятни (худонинг борлигини) ўз-ўзидан англашиладиган, исбот талаб қилмайдиган, шубҳадан ташқари, аниқ бир ходиса деб тушуниш.</p>	<p>Ҳақиқат ўтда ҳам қуймас, Сувда ҳам чўкмас.</p> <p>Ҳақиқатнинг юзи — ёруғ, қўли — узун.</p>
<p>https://izoh.uz/uz</p>	

Ҳақиқат тушунчасининг мазмун моҳиятини очиш учун унинг луғавий маъноси етарли бўлмайди. Тушунча концепт даражасида ўрганилиши зарур.

Таҳлил материалидан англашиб турибдики, ҳақиқат тушунчаси фақат ҳақиқат лексемасининг ўзи билан эмас, турли бошқа лексемалар билан ҳам ифодаланади:

«Ҳақиқат» концептининг лингвокогнитив ва лингвокултурологик таҳлили ушбу концептнинг маълум бир жамият тили ва маданиятида қандай идрок етилиши, талқин қилиниши ва ишлатилишини ўрганишни ўз ичига олади. Бундай ҳолда, «ҳақиқат» тушунчасини тилшунослик, когнитив ва маданий ёндашувлар нуқтайи назаридан таҳлил қилиб, бир нечта асосий жиҳатларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

Лингвокогнитив таҳлил:

1. Когнитив моделлар: «ҳақиқат» концепти лингвистик онгнинг когнитив моделларида қандай ташкил етилганлиги ва унинг маданий контекстдаги бошқа концептлар билан қандай алоқаси борлигини ўрганиш.

2. Метафорик концептлар: «Ҳақиқат» концепти билан боғлиқ метафорик образларни тilda таҳлил қилиш, масалан, «нурли ҳақиқат», «аччиқ ҳақиқат» ва ҳоказо. ҳақиқат лисоний ифодаларда акс этади.

3. Кадрлар: «Ҳақиқат» тилга олинганда фаоллашадиган рамкалар ва турли маданий ва лингвистик контекстларда ушбу концепт билан қандай ассоциациялар, стереотиплар ва инъикослар боғланганлигини ўрганиш.

Лингвомаданий таҳлил:

1. Маданий кодлар: «Ҳақиқат» концепти муайян жамоа маданиятининг қадриятлари, меъёрлари ва муносабатларини қандай акс еттириши, шунингдек, унинг тарихий, диний ва ижтимоий-маданий жиҳатлар билан боғлиқлигини ўрганиш.

2. Идиомалар ва мақоллар: Ушбу концептнинг ўзига хос идрокни тушуниш учун турли тиллар ва маданиятларда «ҳақиқат» тушунчаси билан боғлиқ идиомалар, мақоллар ва мақолларнинг қўлланилишини таҳлил қилиш.

3. Семантик майдон: «Ҳақиқат» концепти турли маданий ва лингвистик гуруҳларда уйғотадиган ассоциациялар ва бу тушунчанинг лингвистик ва маданий кўринишларида қандай маънолар акс етишини ўрганиш.

Шундай қилиб, «ҳақиқат» концептини лингвокогнитив ва лингвокултурологик таҳлил қилиш ушбу концептнинг тил контекстидаги маъносини тўлиқ чуқурлаштиришга, уни маданий хусусиятлар доирасида кўриб чиқишга ва лингвистик белгилар ва маданий тушунчалар ўртасидаги алоқаларни аниқлашга имкон беради.

Н.Маҳмудов ҳам терминология масаласида тўхталиб, «улар ҳақида тилшуносликда жуда

кўп ёзилган бўлишига қарамасдан, ҳали-ҳамон уларнинг айримлари, масалан: «лисоний шахс», «концепт» терминлари талқинида бир хилликка эришилган эмас», деб ёзади. Бундан ташқари, «концепт» билан «тушунча»ни бир-биридан ажратиш муаммоси ҳам ўз ечимини тўлиқ топган, деб бўлмайди[3;3-16].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, паремиялар орасида халқ мақолларнинг улуши ва ўрни ўзига хос. Айниқса, ҳақиқат тушунчасини ифодалаш нуктаи назаридан мақоллар муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек халқининг ҳақиқат ҳақидаги тушунчаси у йўқолмайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрай Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. В.С. Кубряковой. М., 1996.
2. Павленис Р.И. Проблема смысла. М.. 1983. С. 101-102.
3. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 3-16.
4. Маслова В.А. Когнитив тилшунослик. –Самарқанд. 2014. СамДУ – С. 59.
5. <https://qomus.info/>
6. <https://www.biblestudy.org/bible-study-by-topic/proverbs/truth-versus-lies.html>
7. <https://ziyouz.uz/>
8. <https://brightonleadership.com/>
9. Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф).–Т., 1972.
10. Ртищева О.В. Онтологические и гносеологические аспекты функционирования языковой картины мира: автореф. дисканд. философ. наук: 09.00.01, Кемеровский гос. ун-т культ. и искусств. – Кемерово, 2006. – С. 11.

BADIIY MATNLARDA METAFORALARNING IFODALANISH DARAJALARI*Gulshan Samadovana Nasrullaeva,**Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborotxnologiyalari universiteti Qarshi filiali
"O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasi dotsenti*

Annotatsiya: maqolada badiiy matnlarda qo'llanilgan metaforalarning ifoda xususiyatlari, daoajalari va ma'no qirralari, leksik xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek, yozuvchining o'ziga xos ifoda imkoniyatlari va mahoratini ko'rsatib turuvchi jihatlar ilmiy tekshirib ko'rilgan. Badiiy matnlarda, ayniqsa, katta epik janrdagi asarlarda metaforadan unumli foydalanishning pragmatik imkoniyatlari lisoniy tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: leksema, leksik ma'no, nasriy matn, o'qitish usuli, badiiy matn, diskurs, metaforik ma'no, roman, epik asarlar, ma'no qirralari, uslubiy imkoniyat, pragmatik taqlil, lingvistik tadqiq, konnatativ ma'no, dialog, lug'aviy ma'no

УРОВНИ ЭКСПРЕССИИ МЕТАФОР В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ*Гульшан Самедовна Насруллаева,**доцент кафедры «Узбекский язык и литература» Ташкентского университета
информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми*

Аннотация: в статье исследуются выразительные возможности, грани смысла, лексические особенности метафор, используемых в художественных текстах. Также были научно исследованы аспекты, свидетельствующие об уникальных выразительных возможностях и мастерстве писателя. Прагматические возможности продуктивного использования метафоры в художественных текстах, особенно в произведениях великого эпического жанра, были изучены лирически.

Ключевые слова: лексема, лексическое значение, прозаический текст, методика обучения, художественный текст, дискурс, метафорическое значение, роман, эпические произведения, грани смысла, методологические возможности, прагматический анализ, лингвистическое исследование, коннатативное значение, диалог, лексическое значение

LEVELS OF METAPHOR EXPRESSION IN LITERARY TEXTS*Gulshan Samadovna Nasrullayeva,**Associate Professor of the Department of Uzbek Language and Literature at the Tashkent
University of Information Technology named after Muhammad al-Khorezmi*

Abstract: the article explores the expressive possibilities, facets of meaning, and lexical features of metaphors used in literary texts. The aspects that testify to the unique expressive capabilities and skill of the writer were also scientifically investigated. The pragmatic possibilities of productive use of metaphor in literary texts, especially in works of the great epic genre, have been studied lyrically.

Keywords: lexeme, lexical meaning, prose text, teaching methodology, literary text, discourse, metaphorical meaning, novel, epic works, facets of meaning, methodological possibilities, pragmatic analysis, linguistic research, connotative meaning, dialogue, lexical meaning

O'zbek tilshunosligida olamni teranroq anglash vositasi bo'lgan metaforalarni o'rganishga doir bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, U.S.Qobulova metaforani adabiy istiloh deb hisoblaydi hamda uni o'xshatish (tashbeh)ning o'xshatish vositalari tushib qolishi bilan farqlaydi. Boshqa tillarda bo'lgani kabi, metaforalarni tekshirish o'zbek tilshunosligida ham XX asrning so'nggi o'n yilliklariga kelib o'zining jiddiy ilmiy-tadqiqiy rivojini topdi.

O'zbek leksikologiyasiga doir ko'p qirrali tadqiqotlarni olib borgan olim M.M.Mirtojiev metaforalarni nutq va til hodisalariga ajratadi. Ayniqsa, D.S.Xudayberganova metaforalar tadqiqiga yangicha, zamonaviy yondashadi. Olim metaforalarni matnda muhim kognitiv-semantik ahamiyat kasb etish bilan birga, til egalarining milliy-madaniy tafakkuriga xos jihatlarni namoyon etuvchi hodisa sifatida baholaydi va o'xshatish hamda metaforalar asosiga qurilgan matnlarning muayyan tilda qoliplashgan

matn shakllarini aniqlash imkoniyatini berishini aytadi, metaforalarni ularni matnning pretsedent shakllari sifatida baholaydi .

Biroq tilshunoslikda antropotsentrik tadqiqotlar olib borilayotgan bo'lsa-da metaforalarning antropomorfik turi maxsus tadqiq etilayotgani yo'q. Antropomorfik metaforalarni turli diskuslar bilan bog'lab o'rganish muhim ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

Antropomorfik metafora. Bu inson va unga tegisqli (xos) bo'lgan (tana a'zosi, kiyimi) predmetlar nomi asosida hosil qilingan metafora bo'lib, oyoq, qo'l, og'iz, til, tish, quloq, yeng, yoqa kabi leksemalar ma'nosining metaforik usulda ko'chishi .

She'riy matnlarda antropomorfik metaforalarning qo'llanilishi alohida o'rganishni talab qiladigan tadqiqotlardandir. Buni bir shoir ijodi misolida ham tekshirib ko'rish mumkin. Bu o'rinda Sh.Rahmonning metafora yaratish yoki mavjudlarini qo'llash mahorati e'tiborimizni tordi. Shoir qanday mavzuda yozmasin, albatta, antropomorfik metaforalardan faol foydalanadi.

Sh.Rahmon she'riyati orqalida biz buni tasdiqlaymiz: Tog'larga termulib suradi xayol.../ Oloy qirlaridan Ketar saraton,/ Sovuq shabadalar uyg'ondi tag'in./ Qusqlar qiy-chuviga to'ladir/ Osmon – Sentabr yaqin/ Ertadan-kechgacha Singlim ikkimiz,/ Soyda cho'milamiz, cho'zma otamiz./ Yarim kechgacha kelmay uyqumiz,/ Sirli yulduzlarni sanab yotamiz. Shoir she'riyatini taqlil qilganda shu ma'lum bo'ladi, u tog' obraziga juda ko'p marta murojaat qiladi. Aslida uning she'rlarida tog' metaforik ma'noga ega, ya'ni ko'pincha ko'chma ma'nolar ifodalaydi.

Shoir she'riyatidagi tog' – shoirning yuksalib ketgan ruhi, iztirobu quvonqchlari. Shuning uchun bo'lsa kerak, shoirning ilk she'rlaridan to'singisigacha tog'lar u bilan yashaydi: Tog' xo'rsinib yubordi og'ir-/vodiylarga yugurdi shamol,/ yuzlarini yashirdi hilol./ Tog' xo'rsinib yubordi og'ir, Teran xobdan uyg'ondi yurak,/ Tog'lar kabi xo'rsinmoq kerak. Bu o'rinda insonlarga xos bo'lgan xo'rsinmoq, uyg'onmoq, yugurmoq fe'llari tog'ga, shamolga, yurakka nisbatan qo'llanilmoqda.

Tog' mavzusi uning eng oxirgi she'rlarida ham mavjud: Nodirajon, Shoirajon,/tanam qimir yetmaydi,/ olis-olis vohalardan/ tog'larimni chaqiring,/ osmon to'la havolar/ faqat menga yetmaydi.../Nodirajon, Shoirajon/ Tanam qimir yetmaydi,/ boring qorli tog'larga:/bir shoir yotibdi, deng,/ Xudoning hovlisida.../ Osmon to'la havolar/ faqat menga yetmaydi.../

Bularning hammasi Vatanga, tug'ilgan zaminga bog'langanlik, undan uzilolmaslik – muhabbat edi. Hissiyotlarini shoir metaforadan mahorat bilan foydalangan holda bayon qilgan. "Olis-olis vohalardan tog'larimni chaqiring"/ deganda, albatta, insonlarga nisbat berilmoqda.

Tog'lar shavkat Rahmon she'riyatida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, Oloy tizmalari boshqa tog'larga aslo o'xshamaydi. Ulkan nortuyalarni eslatadi. Guyoki keskir pichoqlarda tig'lanib tasqlangan qatlam-qatlam harsang to'sqlarni ko'rib, tabiatning qudratiga lol qolamiz. Nomlari ham ajabtovur: Ketmontog', Kettantog', Ettantog', Eshiktosh, Beshiktosh. Bolaligi asosan tog'larda o'tganligi uchun ham Shavkat Rahmon ko'proq tog'larga murojaat qilishi shundan: Tog'lar – Nortuyalar abadiy cho'kkan,/ qurigan yillarni chaynab, kavshanib./ qani, yasovullar, tuyakasqlari, tillali, javohirli sandiqlar qani?/ qarisi talangan, qaroqchilarning/ izlarini yashirib yuborgan moziy./ yashirgan yillarning changalzorlari/ sarbonni o'ldirgan qotil ovozi./ mazkur she'r matnidan ham shoir she'riyatida metaforaning o'rini yaqqol bilib olish mumkin.

Sh.Rahmonning she'riy asarlarida bahor manzaralari orqali yaratilgan sokin, noaniq to'vusqlar g'oyasini yaratadigan o'xshash metaforalarning quyidagi misollarini topishingiz mumkin: Bahor senga ishonar, qara,/ suzib chiqdi ko'ziga yurak —/ qarab turar senga intizor,/ sen bahorni sevishing kerak./ Ko'ziga boq, haydama uni —/ minginchi bor qilmagin xato./ Ostonangdan ketmaydi bahor,/ sen aslingga qaytmaguncha to./ Sharqiratar asov soylarin,/ nafasidan ranglar ufurar,/ o'ynayverar yashil qusqlarin,/ gullarini yondiraverar...

Bu xususiyatni bitta metafora evolyusiyasini taqlil qilish orqali ko'rsatish mumkin. Ma'lumki, Shu'lalanib, sharqirab yotar/ ko'k suvlarda oy siniqlari./ Yetib kelar muzday shabada —/ qari tog'ning xo'rsiniqlari./ Yalpizlarning bo'yin ufurib/ sho'x jilg'alar vodiya chopar./ Hovuzlarni yopinib olgan/ qurvaqalar jimlikni qopar./ Qizib ketar yer tomirlari.../ Tunga iliq bo'ylar taralar./ Birdan kaynoq yoz oqib kelar jimib qolgan bog'lar oralab./ she'rida maxsus holatda (qari tog'ning xo'rsiniqlari, oy siniqlari, sho'x jilg'alar, kaynoq yoz va boshqalar.) metaforaning, xususan, antropomorfik metaforalarning yorqin namunalaridir.

Quyidagi metaforada ham shoirning bahor haqidagi taassurotlari aks etgan: Subhidamda yam-yashil daraxt/ derazamga yuzini bosdi,/ kerishganday oynak sathiga —/ gullarini ohista yozdi./ Qirchillagan shabada keldi,/ ko'pirgancha shoshib, quvonib,/ Bahor, jismi ochilib, yashnab,/ bosib ketdi atir tumani./ Go'yo quyosh parchalanganday.../ Garq qiladi olamni farah./ Har bahorda menga erinmay/ yashamoqni o'rgatar daraxt./ (Sh.Rahmon,89.)

Sh.Rahmon she'riyatining maxsus tilini yaratishda antropomorfik metafora ham muhim rol o'ynadi. Uning she'rlaridagi antropomorfik metaforalarni o'rganib, leksikografik tadaqiq etish, lug'at tuzish lozim.

Nasriy matnlarga qaraganda she'riy asarlarda metaforaning o'ziga xos yangi turlarini ko'p uchratish mumkin. Nutq uslublari nutqai nazaridan taqlil qiladigan bo'lsak, ilmiy, rasmiy uslublarda ham oz bo'lsa-da metafora qo'llaniladi. Badiiy uslubda eng ko'p qo'llaniladi. :

Metaforalarning matnlarda qo'llanilish darajasini taqriban quyidagicha taqsimlash mumkin:

T/rRasmiy uslubdagi matnlarda Ilmiy uslubdagi matnlarda Badiiy uslubdagi matnlarda
Publitsistik uslubdagi matnlarda So'zlashuv uslubidagi matnlarda

1. 10 foiz 15 foiz 60 foiz 15 foiz 10 foiz
2. Siyosiy metaforalar Ilmiy metaforalar She'riy metaforalar Sport jurnal-ka doir metaforalar
Odiy metaforalar

Til vositalari nutqiy vaziyatlarda o'zining imkoniyatini to'la namoyon qila oladi. badiiy matnlar sotsiologiyistik aspektida o'rganilganda mualliflar metaforalardan naqadar samarali foydalanilgani ma'lum bo'ldi, taqlil uchun tanlab olingan she'rlar, nasriy matnlar taqlili asosida bob yuzasidan quyidagi xulosalarga kelindi:

She'riyatda metaforalarning, xususan, antropomorfik metaforalarning o'ziga xos o'rni bor, matn muallifi she'rda metafora hosil qilishda inson tana a'zolari emas, asosan, shaxsga xos harakat va holatlardan faol foydalangan, "bosh", "ko'z", "jigar" kabi ayrim so'zlarning metaforik ma'no ifodalashi biz tadqiqot o'be'kti qilib olgan she'rlarda juda kam kuzatildi.

Til va uning birliklari avvalo, ijtimoiy hodisa sifatida sotsiologiyistik tadqiq etilishi lozim. Biroq keyingi yillarda olib borilgan aksariyat tadqiqotlar kognitiv-pragmatik yoki stilistik ahamiyat kasb etadi. Antropomorfik metaforalar o'zbek tili va adabiyotini yangi badiiy tasviriy vositalar bilan boyitgani aniqlandi. She'riy va nasriy matnlar o'rganilganda metafora hosil bo'lishi uchun, so'zlar o'ziga xos sintaktik munosabat, semantik aloqaga kirishgani, bu jihatdan ko'proq she'riy matnlarda harakatni, holat ifodalagan so'zlar shoirning ruhiy holatini namoyon qiluvchi metaforalar ekanligi ma'lum bo'ldi. Tilshunoslikda lisoniy birliklarning grammatik, stilistik, lingvopoetik, psixologiyistik, kognitiv-pragmatik tadqiq etilishi nihoyatda muhim ahamiyatga ega, biroq til birliklari, jumladan, antropomorfik metaforalar sotsiologiyistik taqlil qilinsa, lisoniy vositalarning ijtimoiy holati, ahamiyati, lisoniy qiymati yanada aniqlashgan bo'lardi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qobulova U.S. Metaforik matnda integral va differensial semalar munosabati (o'zbek xalq topishmoqlari misolida). Fil.fan.nom. ilmiy dar. olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – T., 2007.
2. Xudayberganova D.S. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. –T., 2015. –B.18.
3. Xo'jamqulov A. O'zbek tilida metaforaning tasniflanishiga doir. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 20yilligiga bag'isqlab chiqarilgan ilmiy maqolalar to'plami. Lingvist. 2kitob. – T.: Akadernashr, 2011. – B. 85–88.
4. Shavkat Rahmon Abadiyat oralab – Toshkent, 2012. 56-59-b.

LINGVOSEMATIK MODELARNING PRAGMA KOGNITIV TADQIQI VA ULARNI NAZARIY ASOSLARI

Nurmatova Sadbarxon Erkinovna,

Farg'ona davlat universiteti Sirtqi bo'limi Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya : maqolada lingvosematik modellarning pragma kognitiv tadqiqi va ularning xususiyatlari, olimlarning bildirgan fikrlari, kognitiv tilshunoslik tushunchalari, kognitiv pragmalar, pragmatika nazariy tadqiqot va amaliy muammolarni hal qilish sohasi sifatida ko'plab bilim sohalari (falsafa, mantiq, tilshunoslik, matematika, semiotika, antropologiya, mifologiya, dinshunoslik) yutuqlariga tayanib, o'zining shakllanishi va rivojlanishida murakkab yo'lni bosib o'tganligi haqidagi malumotlar va olimlarning nazariy qarashlari bayon etib o'tilgan.

Kalit so'zlar : lingvistika, pragma, ilmiy qarash, kognitiv, fan, tilshunoslik, leksik, tizim, birlik, qonun, belgi, tushuncha, ong, nazariya, muammo, soha.

ПРАГМА-КОГНИТИВНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИНГВО-СЕМАТИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ И ИХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВАНИЙ

Нурматова Садбархан Эркиновна,

Преподаватель кафедры социальных наук заочного отделения Ферганского государственного университета

Аннотация: в статье pragma-когнитивное исследование лингво-сематических моделей и их характеристик, мнения, высказанные учеными, концепции когнитивной лингвистики, когнитивные прагмы, прагматика как область теоретического исследования и решения практических задач во многих областях лингвистики. описываются знания (философия, логика, языкознание, математика, семиотика, антропология, мифология, религиоведение), сведения о сложном пути его становления и развития и теоретические взгляды ученых.

Ключевые слова: лингвистика, pragma, научный взгляд, когнитивная, наука, лингвистика, лексика, система, единица, закон, знак, понятие, сознание, теория, проблема, поле.

PRAGMA-COGNITIVE STUDY OF LINGUO-SEMATIC MODELS AND THEIR THEORETICAL FOUNDATIONS

Nurmatova Sadbarkhan Erkinovna,

Teacher of the Department of Social Sciences, External Department, Fergana State University

Abstract: in the article, the pragma-cognitive study of linguo-sematic models and their characteristics, the opinions expressed by scientists, the concepts of cognitive linguistics, cognitive pragmas, pragmatics as a field of theoretical research and solving practical problems in many fields of knowledge (philosophy, logic, linguistics, mathematics, semiotics, anthropology, mythology, religious studies), information about the complex path of its formation and development and the theoretical views of scientists are described.

Key words: linguistics, pragma, scientific view, cognitive, science, linguistics, lexicon, system, unit, law, sign, concept, consciousness, theory, problem, field.

KIRISH. Pragmatika nazariy tadqiqot va amaliy muammolarni hal qilish sohasi sifatida ko'plab bilim sohalari falsafa, mantiq, tilshunoslik, matematika, semiotika, antropologiya, mifologiya, dinshunoslik kabi fanlarni yutuqlariga tayanib, o'zining shakllanishi va rivojlanishida murakkab yo'lni bosib o'tdi. Etnografiya, san'at tarixi, poetika, ritorika, neyrobiologiya, psixologiya, sotsiologiya, informatika, kognitiv fan, sun'iy intellekt nazariyasi, aloqa nazariyasi, tibbiyot, genetika va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorlikga ega. Uning ildizlari amerikalik olim Charlz Sanders Peirce (Charles Sanders Peirce, 1839-1914) tomonidan yaratilgan va Charlz Uilyam Morris (1901-1979) tomonidan isqlab chiqilgan versiyasida semiotikaga borib taqaladi. 60-yillarda Charlz Pirs tomonidan qo'yilgan. 18-asr va 1930-yillarda nashr etilganidan keyin butun dunyo bo'ylab yurishini bosqladi. Uning ko'pgina asarlarida semiotika fan sifatida tushunilgan bo'lib, uning asosida bilimning barcha sohalari birlashtirilishi kerak edi. Umumjahon ahamiyatiga da'volari nuqtai nazaridan semiologiya unga yaqin, lekin eng rivojlangan

belgilar tizimi sifatida tabiiy inson tiliga asosiy e'tiborini qaratishi bilan undan farq qiladi. Uning asoslarini umumiy ma'noda shveysariyalik olim Ferdinand de Sossyur (1857-1913) belgilab bergan. U 1916 yilda «Umumiy tilshunoslik kursi» vafotidan keyin nashr etilganidan keyin jamoat mulkiga aylandi. Karl Büqlerning (1879-1963) sematologiyasi ajralib turadi, uning asosiy tamoyillari «Til nazariyasi: tilning vakillik funktsiyasi» (1934) kitobida modelni tashkil etuvchi aksiomalar to'plami shaklida bayon etilgan.

ADABIYOTLAR TAQLILI VA METODOLOGIYA. O'tgan asr haqiqatda semiotika asri bo'ldi. Falsafada va ko'plab fanlarda biz belgilar olamida yashayotganimiz, inson faoliyati dunyoni bilish va tushuntirishda, afsonalar va dinlarni yaratishda, madaniyatni rivojlantirishda, san'atda, marosimlarda va urf-odatlarda yashashimizni tan olish bilan ajralib turardi. Urf-odatlar, siyosiy amaliyotda, odamlarning jamiyat a'zolari va etnik kelib chiqishi o'rtasidagi munosabatlarda o'z vositalari va natijalarida ko'p jihatdan ramziy ma'noga ega. Strukturizm tilshunoslikda ham, ko'plab turdosh sohalarda ham semiotik asosda shakllangan. Bugungi kunda semiotika klassiklarini Ch.S. Pirs, C.V. Morris, F. de Sossyur, Lui Xjelmslev (1899–1965), Roman Osipovich Yakobson (1896–1982), shuningdek, Yakob fon Yuxkull (1864–1944), Ernst Kassirer (1874–1945). K. Büqler, Roland Bartes (1915-1980), Tomas Sebeok (1920-2002), Umberto Eko (1932 y. t.), Yuriy Mixaylovich Lotman (1922-1993). 1960-yillarda Moskva semiotik maktabi shakllandi. Semiotikaga muhim hissa qo'shgan olimlardan B.A. Uspenskiy, E.V. Paducheva, A.K. Jolkovski, Yu.K. Shcheglov va boshqalar sanaladi. 1960-yillarning o'rtalariga kelib, Moskva maktabi bilan Tartu maktabi o'rtasida mafkuraviy yaqinlashuv vujudga keldi (Yu.M. Lotman shu asosda Moskva-Tartu semiotika maktabi shakllandi). Ammo undan tashqarida ham bizda belgi muammolari bilan shug'ullanadigan juda ko'p faylasuflar, mantiqchilar, antropologlar, psixologlar, sotsiologlar, tilshunoslar, adabiyotshunoslar, san'atshunoslar, tabiatshunoslar, matematiklar, tibbiyot vakillari va boshqalar mavjud, shu jumladan, uning pragmatik funktsiyalari, garchi pragmatika mustaqil tadqiqot sohasi sifatida, ayniqsa lingvistik pragmatika, 20-asrning so'nggi o'n yilliklarigacha haqiqatda muhokama qilinmagan. Bugungi kunda semiotika fundamental fanlar orasida mustahkam o'rin egallaydi. Adabiyot semiotikasi, san'at semiotikasi, me'morchilik semiotikasi va boshqalar muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. Ijtimoiy amaliyotning eng yangi kognitiv vazifalari va turli talablarini bajarishga eng tayyor bo'lgan pragmatika bo'lib chiqdi, u Ch.S.ning semiotikasidan aniq ajratilgan. Pirs, C.V. Morris va R. Karnap va 20-asrning ikkinchi yarmida ancha tugagan shaklni oldi. Pragmatika atamasi fan tilida paydo bo'lganida, C.V. Morris 70-yillardan beri Qo'shma Shtatlarda keng tarqalgan pragmatizmning falsafiy yo'nalishini aniq boshqargan. U hayotiy muammolarni mavhum spekulativ aks ettirish asosida emas, balki doimiy o'zgaruvchan dunyoda maqsadli amaliy faoliyat jarayonida faol pozitsiyadan turib hal qilish zarurligini ta'kidladi. Pragmatizm asoschilaridan biri aynan semiotikaning yaratuvchisi Ch.S. Pier. U falsafiy estafetani U.Jeyms, J.Dyui, J.G. Mead (G.H. Mead) va boshqalar Pirs o'z shaxsida faylasuf, mantiqchi, matematik, tabiatshunos va filologni birlashtirgan. Uning ilmiy xizmatlarini yuqori baholagan R.O. Jeykobson istehzo bilan Charlz Pirs shunday qaddi-qomatga ega buyuk olim bo'lganki, bir vaqtlar Amerikaning bironta universitetida unga joy yo'q edi. Uzoq vaqt davomida dialektik va tarixiy materializmga yot falsafa bilan genetik bog'liqlik mahalliy olimlarga pragmatika atamasini qabul qilishiga to'sqinlik qildi. Ba'zida qandaydir «kamuflyaj» nomi ixtiro qilingan. Biroq, o'zi bixevioristik falsafiy tizim tamoyillariga amal qilgan C. Morris bu atama falsafiy emas, balki o'ziga xos semiotik sifatida talqin qilinishi kerakligini to'g'ri ta'kidladi, chunki u belgilarning ularning belgilari bilan munosabatlarini o'rganadigan maxsus fanni nomlaydi. tarjimonlar. Bundan tashqari, pragmatika atamasi turli tillardagi adabiyotlarda mustahkam o'rin egallagan, u xalqaro miqyosda bo'lib kelgan va tabiiyki, uni boshqasi bilan almashtirishga arzimaydi. S.Pirs birinchi bo'lib belgining umumiy nazariyasida amaliy va kommunikativ faoliyat subyekti omilini hisobga olish muhimligini qayd etdi (ikkinchisi belgi jarayoni, semioz vazifasini bajaradi).

Peirsning fikriga ko'ra, belgi uch a'zoli munosabatlarni tashkil qiladi. A'zolar quyidagilardir:

- a) belgi (uning terminologiyasida representamen), belgi qurilmasi sifatida tushuniladi, ya'ni. jismoniy xususiyatga ega bo'lgan va biror narsani almashtirishga qodir bo'lgan ma'lum miqdor;
- b) tarjimon ongida lokalizatsiya qilingan va birinchi belgining tarjimoni sifatida belgilangan ushbu belgi tomonidan isqlab chiqarilgan boshqa belgi;
- v) belgi bilan ifodalangan predmet.

Belgi tushunchasiga e'tibor qaratildi. Shu bilan birga, belgilar o'z-o'zidan berilmasligi va sub'ekt faoliyatidan tashqari ob'ektlarning alohida sinflarini tashkil etmasligi e'tirof etildi. Ular semioz jarayonida

paydo bo'ladi. Semiotik jarayondan tashqari, triadik belgi munosabatini o'rnatuvchi tarjimon faoliyatidan tashqarida hech qanday belgi yo'q. K.Pirs ba'zan izoqlovchi ma'no (ahamiyat, ma'no) deb ham atagan. Uning belgi munosabatlari modelida u mantiqiy-falsafiy va lingvistik an'analarda ma'no E. Gusserl, G. Shtern asarlarida uchraydi. U bu komponentni mazmunli yoki kontseptual korrelyatsiyasiga qarab emas, balki dinamik, faol omil sifatida izoqlaydi. Interpretant semiotik jarayonning dominanti vazifasini bajaradi. Uni pragmatik kuch bilan solishtirish mumkin. C.Pirs pragmatizm falsafasining asosiy tamoyiliga ega bo'lib, unga ko'ra ma'noni mumkin bo'lgan oqibatlar, amaliy natijalar nuqtai nazaridan, muvaffaqiyat va foyda keltiradigan harakatlarni tanlash nuqtai nazaridan ko'rib chiqish kerak. Interpretanta pragmatizm falsafasi tushunishga harakat qilgan o'sha daqiqalarni o'ziga singdiradi. Pirsning belgi harakati sub'ekti omili belgisining umumiy nazariyasiga kiritilishi va belgining belgi foydalanuvchisiga (tarjimonga) ta'sirining turli pragmatik turlarini sinchkovlik bilan tavsiflash kabi fikrlarni alohida ta'kidlash kerak. Peirce belgilar to'plamini uchta sinfga bo'lish uchun javobgardir: nusxa ko'chirish belgilari yoki ikonik belgilar, indekslar va belgilar. Birinchi turdagi belgilar o'zlarining ob'ektlari bilan o'xshashligi bilan tavsiflanadi. So'nggi paytlarda tilshunoslar tilda ikoniklik printsipining isqlashini tez-tez qayd etishdi. Shunday qilib, Yuliy Tsezar Venining mashhur vidi, vici «Keldim, ko'rdim, zabt etdim» degan iborasida lisoniy komponentlar ketma-ketligi tasvirlangan hodisalar ketma-ketligiga mos kelishi yaqqol ko'rinadi. Indeks belgilarining xususiyatlarini taqlil qilish muammosini o'rganishni rag'batlantirdi.

NATIJALAR. Charlz Pirsning semiotik g'oyalari matn va adabiyot semiotikasida qo'llanilishini topdi. Ularda tadqiqotchilarni matnning statik munosabatlar tizimi nuqtai nazaridan emas, balki jarayon nuqtai nazaridan ramziy ob'ekt sifatida ko'rib chiqish imkoniyati jalb qilindi. Charlz Morris (1938) Charlz Pirs g'oyalari tayangan holda va ularni ijodiy rivojlantirib, mohiyatan o'ziga xos semiotik nazariyani quradi. Semioz hali ham uning tarkibiy qismlarining o'zaro ta'siri, o'z-o'zidan aniqlanmagan jarayon sifatida tushuniladi. Endilikda aloqadorlik tamoyiliga kattaroq ahamiyat beriladi.

Semiozda quyidagilar o'zaro ta'sir qiladi:

- a) Charlz Morris tomonidan talqin qilingan belgi, belgili transport vositasi, belgili transport vositasi;
- b) belgilash, ya'ni belgi ko'rsatadigan narsa, murojaat ob'ekti;
- v) tarjimon, ya'ni tarjimon uchun tegisqli narsa belgi bo'lib chiqadigan ta'sir, aks holda - belgi bilan belgilanadigan tarjimonning xatti-harakati turi;

Semiotikada, C. Morrisga ko'ra, uchta bo'lim ko'rsatilgan:

1) Belgilarning o'z ob'ektlariga bo'lgan munosabatlari semiozning semantik o'lchamiga tegisqli bo'lib, ular semantika tomonidan o'rganiladi.

2) Belgilarning o'z talqinchilariga munosabati semiozning pragmatik o'lchovini tashkil qiladi. Pragmatist bu munosabatlarni o'rganadi. Charlz Morrisning bixeviorist sifatidagi bu talqini keyinchalik belgilarni xulq-atvor kontekstida, shu jumladan pragmatika fanida biologik, psixologik va ijtimoiy jihatlardagi belgilarning kelib chiqishi, ulardan foydalanish va ularning ta'sirini o'rganish zarurligining belgisi bilan to'ldiriladi.

3) Belgilarning o'zaro munosabatlari (bir belgi tizimi doirasida) semiozning sintaktik o'lchovini tashkil qiladi. Bu munosabatlar sintaktik (yoki sintaksis) bilan tavsiflanadi.

Semiotikada ham, mantiqda ham sintaksis lingvistik fan sifatida sintaksisning analogi emas. Terminlarning mos kelishi aldamchi bo'lib, semiotik jihatdan tushunilgan sintaksisni morfologiya, fonologiya va an'anaviy til to'plamining boshqa fanlari bilan to'ldirishga urinishlar vaziyatni o'zgartirmaydi. Belgilar ko'p funktsiyali. Ular: a) o'z predmetlarini bildiradi va bildiradi, b) izoqlovchilarni ifodalaydi, v) bir-birini bildiradi. Belgining semantik korrelyatsiyasi denotatsiya va belgidir (1946 yilda belgi, 1964 yilda esa belgi deb ataladi). Belgi va denotatsiya o'rtasidagi farq ma'lum darajada falsafiy semantikadagi belgi (ma'no) va ishora o'rtasidagi farqqa, shuningdek, tushunchaning mazmuni va kengayishiga mos keladi. Belgining belgilanishi belgi qo'llaniladigan ob'ektlarning xususiyatlari to'plami sifatida belgilanadi, denotatlar ob'ektlar sinfining a'zolari sifatida isqlaydi va bu sinf bo'sh bo'lishi mumkin, ya'ni a'zolari o'z ichiga olmaydi. Belgi har doim ma'noga ega, lekin har doim ham haqiqiy denotatning mavjudligini anglatmaydi. C. Morris denotatsiya va referentga juda kam e'tibor beradi. Keyinchalik murojaat muammosi «oddiy til» mantig'i va falsafasida markaziy muammolardan biriga aylandi. Balki faqat nemis marksist faylasufi Georg Klaus imkon qadar ma'no va denotatsiya tushunchalarini, semantikani semantika va sigmatikaga bo'lishgacha ajratishga harakat qilgandir. Uning fikricha, semantika predmetning aksi sifatida belgining belgisiga munosabati bilan cheklanishi, sigmatika

esa belgining denotatsiyaga munosabatini aks ettirish obyekt sifatida ko'rib chiqishi kerak. Shunday qilib, u belgining to'rtinchi o'lchamini kiritdi. Bu radikal yechimning yetarli darajada asosli bo'lishi dargumon: axir, belgining ob'ektga (denotatsiya, referent) munosabati ong orqali, boshqacha aytganda, significatum (yoki belgilash) vositasida amalga oshiriladi. Significatum (designatum) ob'ektlar yoki vaziyatlarning ma'lum xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Belgining mavjudligi sababli bu xususiyatlar tarjimon tomonidan hisobga olinadi. Bilvosita va umumlashtirilgan xususiyatga ega bo'lgan hisobga olish sharqlovchi hisoblanadi. Demak, semantik o'lchov mutlaqo pragmatikga qarama-qarshi emas. Pragmatik omil C.Morrisning semiozning «vositachilikni hisobga olgan holda» ta'rifiga bostirib kiradi: belgi vositachi sifatida isqlaydi; ob'ekt yoki vaziyatning hisobga olinadigan xususiyatlari uning belgisidir; o'zini hisobga olish jarayoni talqin qiluvchi (uning ta'rifi semiozning yuqoridagi ta'rifidan vositachilik so'zining yo'qligi bilan farq qiladi); Jarayonning amaldagi jo'kalari tarjimonlardir. Tarjimon biror narsani biror narsaning belgisi sifatida izoqlaydi. Tarjimonsiz hech qanday belgi va hisobga olinadigan narsa yo'q - ma'no. Ammo tarjimonning o'zi isqlaydigan narsadan kelib chiqadi. Semiozning uch qismli tuzilishini tasdiqlash va pragmatik nazariyani mantiq manfaatlarini yo'lida isqlab chiqish mantiqiy pozitivizmning ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri Rudolf Karnap (1981-1951) tomonidan sezilarli darajada ilgari surildi. U semiotika tuzilishi tavsifiga uning qismlari ierarxiyasi tamoyilini kiritdi. C.Morrisning semioz modelida har uch o'lchov va shunga mos ravishda sintaktika, semantika va pragmatika ham ma'lum darajada tengdir. Semiotika birikma orqali bog'langan uch turdagi munosabatlar to'plami sifatida namoyon bo'ladi (\cap belgisi "va" munosabatini bildiradi):

\cap (sintaktik: belgi - boshqa belgilar)

\cap (semantika: Sign - Denotation / Significat)

\cap (pragmatik: Sign - Interpretant and Interpreter)

R.Karnap talqinida semiotika belgi, uning tarjimoni (foydalanuvchi, ya'ni jo'natuvchi va qabul qiluvchi) va denotatsiya (yoki signifikatum)ni o'z ichiga olgan tizimdagi munosabatlarni ham o'rganadi. Biroq, pragmatikada, uning fikricha, bu munosabatlarning barchasi birgalikda o'rganilishi kerak, demak, pragmatika ko'lamini jihatidan semiotikaga teng. Belgini jo'natuvchidan ma'lumot olib, biz semantikaga kelamiz. Denotatlardan (yoki belgilardan) mavhumlashtirib, biz belgilar tizimining sintaktik sohasini ajratib olamiz. Shunday qilib, sintaktika semantikadan, semantika esa pragmatikadan ajratilgan. Va aksincha: semantika sintaktikani o'z ichiga oladi, pragmatika sintaktikni o'z ichiga olgan semantikani o'z ichiga oladi (É - kiritish belgisi): Ushbu kontsepsiyaga ko'ra semantikaning pragmatikaning o'ziga xos jihati sifatida paydo bo'lishi tabiiy inson tili belgilarining ma'nolari tabiatiga ularning qo'llanilishi kontekstida yaxshi mos keladi. Sintaktikani semantikadan ajratish, ehtimol, ikki qismdan iborat bo'lgan rasmiylashtirilgan tillarning xususiyatlarini aks ettiradi: mantiqiy hisob va unga berilgan semantik talqin. Semantik qoidalardan mahrum bo'lib, rasmiylashtirilgan til hisob-kitobga aylanadi, ya'ni sof sintaktik, talqin qilinmagan tizim. Aksincha, hisob-kitobga talqin qilish qoidalarini qo'shish uni semantik tizimga aylantiradi.

MUHOKAMA. Tabiiy tilda bunday munosabatlar sodir bo'lmaydi, bu yerda semantik talqin (va umuman, funktsional tomoni) dastlab mavjud bo'lib, ilgari tuzilgan sof rasmiy ifodaga qo'shilmaydi. Karnap semiotika va pragmatikaga mantiqchi sifatida qaragan. 1934 yilda, o'z faoliyatining Vena davrida u nemis tilida «Tilning mantiqiy sintaksisi» ni nashr etdi. Mantiqiy pozitivizm falsafasi va fan tilini taqlil qilish manfaatlaridan kelib chiqib, o'sha paytda u kengaytirilgan predikat hisobi sifatida tilning matematik modelini qurgan. 1936 yildan keyin Morris bilan bir vaqtda «fanning yagona tili» muammolari ustida isqlagan R.Karnap mantiqiy sintaksisini mantiqiy semantika bilan to'ldirish zarurligi to'g'risida xulosaga keldi va 40-yillarning bosqlarida formal pragmatikaga murojaat qildi. Shunday qilib, u sintaksisdan semantikaga, u orqali esa pragmatikaga yo'l ochib berdi. Shunisi qiziqki, Noam Xomskiy (1928) «Sintaktik tuzilmalar» (1957) asarida tilning asemantik sintaksisini mantiqiy tizim sifatida qurgan, jumladan: a) aniqlanmagan tushunchalar (gap, ism, fe'l va boshqalar) alifbosi.) U semantikaga faqat 1965 yilda «Sintaksis nazariyasi aspektlari» asarida kelgan. 1960-yillarning oxirlarida pragmatikaga. Xomskiyning o'zi emas, boshqa tilshunos olimlar kelgan. U pragmatikani shunchaki ijro sohasiga o'tkazib yubordi, chunki bu uning lingvistik kompetensiya haqidagi tushunchasiga to'g'ri kelmaydi, bu faqat fonologiya va semantika qoidalarini bilish bilan birga sintaksis qoidalarini bilishni ham o'z ichiga oladi. Ko'rib turganimizdek, semiotika g'oyalariga asoslangan mantiq o'zining «mantiqiy sintaksis - mantiqiy semantika - rasmiy pragmatika» yo'lida harakatlanishida tilshunoslikdan ancha oldinda edi va buning sabablarini rivojlanishning o'ziga xos sharoitlarida izlash kerak. Tilshunoslikda

pragmatik g'oyalarning shakllanishida, pragmatik atamaning o'zi haqida gapirmasdan va tegisqli fanni ajratib olishga urinishsiz, avstriyalik psixolog K. Byulerning asarlari, ayniqsa uning «Til nazariyasi: til nazariyasi» fundamental asari muhim rol o'ynadi. Ko'pincha uning ta'siri yashirin edi, manbalarga to'g'ridan-to'g'ri havolalar berilmagan va bu tadqiqotchining fikrlari o'z-o'zidan ravshan narsa sifatida qabul qilingan va qayta aytilgan. Xususan, buni o'qish oson emasligi, eng muhimi, faoliyatining amerikalik davrida u uchun yangi sharoitda va ingliz tilini yetarli darajada bilmaydigan K.Byuqler bilan izoqlandi. o'zini qandaydir yakkalanib qolgan holda topdi. Asosiy mutaxassisligi bo'yicha psixolog bo'lgan va yaxshi tibbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan K.Byuler shunga qaramay, umumiy tilshunoslik va ilmiy tadqiqot metodologiyasi muammolari bilan muntazam shug'ullanib, o'zining semiotik kontsepsiyasini (sematologiyasini) qurgan, tabiiy tilga e'tibor qaratgan, bu esa tilshunoslikka imkon yaratgan, u tilshunoslar bilan teng asosda qiyin tilshunoslik masalalarini erkin muhokama qiladi. Masalan, u N.S. Trubetskoyning fonologik ta'limotining afzalliklarini birinchilardan bo'lib ko'rgan va qadrlagan. Trubetskoy (1890-1938) va pragalingvistik maktabining boshqa vakillari fonemaning o'ziga xos xususiyatlarining dolzarbligi strukturalistik tamoyiliga amal qilganlar. K.Byuler til fanining tamoyillarini empirik umumlashmalarga asoslangan aksiomalar majmuasi shaklida shakllantirdi. U ikkita nutq va ikkita lingvistik shakllanish o'rtasidagi farqni taklif qildi, lisoniy belgining asosiy funktsiyalarini tavsifladi va har xil turdagi belgilarning o'ziga xos xususiyatlarini va, xususan, indeks maydoniga kiruvchi belgilarni o'rgandi. Uning asarlari til pragmatikasida hamon talabga ega bo'lishi mumkin.

XULOSA. Byulerning faoliyat usuli sifatida tilga yondashuvi o'ziga xosdir. U to'rtta ob'ektni ajratib turadi:

- a) nutq harakati (Sprechhandlung),
- b) nutq akti (Sprechakt),
- c) til ishi (Sprachwerk) va
- d) lingvistik tuzilma (Sprachgebilde).

Birinchi juft hodisalarning a'zolari sub'ekt bilan korrelyatsiya bilan tavsiflanadi, ya'ni. faoliyat kontekstiga kiritish. Ikkinchi juftlik a'zolarining mavzu bilan bunday aloqasi yo'q, ular kontekstdan mavhum va shaxslararo xarakterga ega; Keyinchalik, eng past shakllanish darajasida bo'lgan nutqiy harakatlar va lingvistik asarlar va eng yuqori darajaga mansub bo'lgan nutqiy harakatlar va lingvistik tuzilmalar farqlanadi. Ehtimol, shu asosda zamonaviy tilshunoslikda gap va gap o'rtasidagi, boshqa so'z bilan aytganda - aktual va virtual gap o'rtasidagi faol muhokama qilinadigan farqni tasavvur qilish mumkin.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ashurova D.U., Galieva M.R. Stylistics of Literary Text.
2. Boldirev N. N. Kognitivnaya semantika. – Tambov: Izd-vo TGU im. G. R. Derjavina, 2001.
3. Grays G.P. Logika i rechevoye obsheniye // Novoye v zarubejnoj lingvistike. Vip. 4. Lingvisticheskaya pragmatika. –M.: Progress, 1985.
5. Kubryakova YE.S. Tipi yazikovix znacheniy. Semantika proizvodnogo slova. M., Nauka, 1981
6. Deyk T. A. van. Yazik. Poznaniye. KommunikatsiY. Per. s angl./Pod red. V.I. Gerasimova. – M.: Progress, 1989.
7. Demyankov, V.Z. Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyushego podxoda. www.infolex.ru

O'ZBEK VA INGLIZ NASRIY MATNLARLARDA METAFORALARNING IFODALANISHI

Ro'zieva Nigora,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: maqolada o'zbek va ingliz nariy matnlarda qo'llanilgan metaforalarning ifoda xususiyatlari va ma'no qirralari, leksik xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek, yozuvchining o'ziga xos ifoda imkoniyatlari va mahoratini ko'rsatib turuvchi jihatlar ilmiy tekshirib ko'rilgan. Badiiy matnlarda, ayniqsa, katta epik janrdagi asarlarda metaforadan unumli foydalanishning pragmatik imkoniyatlari lisoniy tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: leksema, leksik ma'no, nasriy matn, o'qitish usuli, badiiy matn, diskurs, metaforik ma'no, roman, epik asarlar, ma'no qirralari, uslubiy imkoniyat, pragmatik taqlil, lingvistik tadqiq, konnatativ ma'no, dialog, lug'aviy ma'no

ВЫРАЖЕНИЕ МЕТАФОР В УЗБЕКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПРОЗАИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Рузиева Нигора Сапар кизи,

докторант Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Аннотация: в статье исследуются выразительные особенности и грани смысла, лексические особенности метафор, используемых в узбекских и английских повествовательных текстах. Также было проведено научное исследование аспектов, демонстрирующих уникальные выразительные возможности и мастерство писателя. Прагматические возможности продуктивного использования метафоры в художественных текстах, особенно в произведениях великого эпического жанра, были изучены лирически.

Ключевые слова: лексема, лексическое значение, прозаический текст, методика обучения, художественный текст, дискурс, метафорическое значение, роман, эпические произведения, грани смысла, методологические возможности, прагматический анализ, лингвистическое исследование, коннатативное значение, диалог, лексическое значение

THE EXPRESSION OF METAPHORS IN UZBEK AND ENGLISH PROSE TEXTS

Ruziyeva Nigora Sapar kizi,

doctoral student at Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

Abstract: the article examines the expressive features and facets of meaning, lexical features of metaphors used in Uzbek and English narrative texts. There was also a scientific study of aspects demonstrating the unique expressive capabilities and skill of the writer. The pragmatic possibilities of productive use of metaphor in literary texts, especially in works of the great epic genre, have been studied lyrically.

Keywords: lexeme, lexical meaning, prose text, teaching methodology, literary text, discourse, metaphorical meaning, novel, epic works, facets of meaning, methodological possibilities, pragmatic analysis, linguistic research, connotative meaning, dialogue, lexical meaning

Метафоралар оламнинг лисоний манзарасини ифода этувчи энг мухим бирлик сифатида кенг ўрганилган ва бу жараён узвий давом этмоқда. Маълумки, метафоралар, асосан, шеърий матнлар асосида ўрганилади. Ўзбек тилшунослигида ҳам оламни теранроқ англаш воситаси бўлган метафораларни ўрганишга доир бир қатор тадқиқотлар мавжуд. Жумладан, У.С.Қобулова метафорани адабий истилоҳ деб ҳисоблайди ҳамда уни ўхшатиш (ташбеҳ)нинг ўхшатиш воситалари тушиб қолиши билан фарқлайди. Метафорани истиорага вариант сифатида қўйиш илмий-адабий меросда мавжуд бўлиб келган қарашлар натижаси ҳиобланади. Абдурауф Фитрат ҳам бошқа адабиётшунослар каби метафорани шеърий санъат сифатида кўрсатди. Бошқа тилларда бўлгани каби, метафораларни текшириш ўзбек тилшунослигида ҳам XX асрнинг сўнгги

ўн йилликларига келиб ўзининг жиддий илмий-тадқиқий ривожини топди.

Ўзбек лексикологиясига доир кўп қиррали тадқиқотларни олиб борган олим М.М.Миртожиев метафораларни нутқ ва тил ҳодисаларига ажратади. Немис тилшунослигидаги метафораларнинг: персонификация, символизация, аллегория, синестезия деб номланган кўринишларига: “Нутқ ҳодисасига оид метафораларнинг бу кўринишларини баъзи ўзгаришлар билан тил ҳодисасига оид метафораларга татбиқ этса бўлади. Бунда нутқнинг соф ўз хусусиятидан келиб чиққан символизация ва аллегорияларни чиқариб ташлашга тўғри келади. Чунки символизация нутқ кечимидаги эллипсис билан бог‘лик содир бўлувчи метафорадир. Аллегория эса нутқ кечимидаги қочирим ва интонация билан бог‘лик ҳолатда юзага чиқади. Шундан келиб чиқиб, тил ҳодисаси бўлган метафоралар оддий метафора, персонификация ва синестезия каби кўринишларга бўлинади” деб муносабат билдиради.

Олимлар метафораларни турли услубларда ўрганиш зарурлигини таъкидлайди. Жумладан, насрий матнларда ҳам ўхшашлик асосида маъно кўчиш ҳодисаси ўзига хос тарзда рўй беради ва янгидан-янги маънолар ҳосил қилади. Буни ўрганиб кўриш учун насрий асарлар, жумладан, романлар матнлари лисоний тадқиқи этилиши зарур. Ўзбек адабиётида кўплаб ижодкорларнинг асарлари лисоний тадқиқ қилинган, аммо таниқли ўзбек ёзувчиси Исажон Султоннинг адабий асарлари матнларидаги метафоралар лисоний-прагматик таҳлил қилинмаган. Метафора ўзбек тилининг сўз бойлиги ва мажозий воситаларини бойитишда муҳим рол ўйнайди. Метафоранинг семантик ва стилистик хусусиятларини уларнинг турли услубларда ишлаши билан аниқлаш мумкин. Метафорани бадий нутқнинг стилистик категорияси сифатида ўрганиш мажозий-лингвистик воситаларни ўрганишда калит ҳисобланади. Исажон Султон асарлари юксак образга эга, ўзигагина хос метафораларнинг асосий манбаи. Улар ҳаёт тафсилотларини акс эттиради ва эстетик аҳамиятга эга. Метафораларнинг деярли барча семантик ва стилистик хусусиятлари, шунингдек уларнинг тоифалари ёзувчининг бадий матнларида учрайди. Унинг асарлари метафоралардан фойдаланишнинг юқори частотасида жуда кўп. Ёзувчининг бадий услубидаги метафора фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш уларнинг яна бир қанча стилистик хусусиятларини кашф этишга имкон берди. Унинг бадий асарлари тилида моддий метафора деб аталадиган нарсалар ҳам қўлланилади. Ёзувчининг метафоралардан фойдаланиш табиати у муайян воқеаларни тасвирлашнинг қайси усулини танлаганига бог‘лик. Тасвир объектининг баҳолаш хусусиятлари, тирик тавсиф учун асосий мажозий ва тасвирий воситалар метафора ҳисобланади.

Метафора Исажон Султоннинг бадий асарлари тилида энг кенг тарқалган ҳодиса. Бу сўзнинг маъносини ривожлантиришга ва улардан фойдаланиш доирасини кенгайтиришга ёрдам беради. Метафора ўзбек тилининг сўз бойлиги ва мажозий воситаларини бойитишда муҳим рол ўйнайди.

Исажон Султон ўзбек ўқувчисига чуқур фалсафий фикрлар, қишлода улг‘айган болаларнинг интилишлари, ўқувчини ўйлантирадиган, тафаккур қилишга ундайдиган асар муаллифи сифатида танилган. «Боқий дарбадар», «Билга Хоқон», «Масъума», «Алишер Навоий», «Генетик» ва бошқа асарлардаги эпик ривоятларда ўтмиш ва ҳозирги замоннинг жуфтлиги ёзувчининг ижодий услубига айланди. Ёзувчи ўз асарлари персонажларини шиддатли ҳаракат ва психологик вақт босимида тасвирлаш учун метафорадан фаол фойдаланади.

Ўзбек тилида сўзларни метафорик ишлатиш усуллари, шунингдек, бадий асарларнинг метафорик номланиши кенг қўлланилади. Маълумки, метафораларнинг асосий стилистик функциялари бадий услубда учрайди. Бироқ, ўзбек тилида насрий матнлар асосида метафоралар лингвистик ҳодиса сифатида тўлиқ ва атрофлича ўрганилмаган.

Ёзувчиларнинг ўзига хос сўз яшаши индивидуал метафораларнинг анъанавий метафора тоифасига ўтиши билан изоҳланади. Аммо метафорик иборалар, жумлалар ва муаллиф матнлари контекстида учрайдиган кўплаб метафоралар индивидуаллиги туфайли анъанавий метафора тоифасига кирмайди. Бундай метафораларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ижодий жараёнда ёзувчи онгининг акси сифатида пайдо бўладиган насрий метафоралар бадий асарлар матнларида қолади. Улар ог‘заки нутқда кам қўлланилади. Исажон Султон ўз қаҳрамонларининг ички дунёсининг нозик билувчиси бўлиб, метафора сўзлари ва ибораларидан моҳирона фойдаланади. Унинг романлари тасвирида сўзни тўғри метафорик ишлатиш устуворлик қилади. Мисол учун:

Қоқ туш маҳали бақатерак остидан заиф бир “пуф” елиб ўтади.

У – шу маконнинг митти эпкини. Терак барглари бир чайкатади-ю, ариқ бўйига ўзини

ташлайди. Яна бирини сув шабадаси дейдилар. Қайраг'очдан узоққа кетолмай, камбар барглар орасида айланиб эсадиганиям бор. Қуввати кучлироқ бўлгани сабабли сал бериоққа келиб, иссиқда қимир этмай турган жўхориларнинг узун, сариқ хошияли япроқларини чайқатиб ўйнайди.

Баъзилари йўлларда шўхлик қилишади. Қумоқ йўлдан кетаверинг-чи. Йўл ўртасида ё четида митти гирдоб ясаб, тупроқ тўзг'итиб пириллаётган қуюнчани кўриб қоласиз. Бироздан кейин ўз-ўзидан тиниб, майда хас-чўпларни сочиб юборади. Яна бир турли шабада тонгу шомда бедазорлар томондан эсади. Сахарлаб ўша ёққа кетиб, оқшом изига қайтса керак. Бедазорга етгунича томорқалар узра елади. Кўшнининг кўзи кўр лайчаси уни сезиб, хуради.

– Итга ўхшамай ўл, мунча хурасан? – дейди она унга.

Олислардан келадиган қудратли шамол эса теваракни кулрангга ўзгартириб юборади. Балки чанг кўтаргани учун само кул тусига кирар? Аввалига кўкларда елади, кейин пастга тушганида бениҳоя кўп товушлар ҳосил қилади. Девор бошидаги гувалаклар бўғиқ гувиллайди. Бўғотлардан ҳам шунақа сас чиқади. Дарвоза ёриқларидан кириб хуштак чалади. Новлида валишга илиб кўйилган толсават чўплари шириллайди. [И.Султон Генетик 5].

Муаллиф ўз асарларида табиат ҳодисалари ва унинг хусусиятларини тасвирлашда метафоралардан фойдаланади. Унинг бадиий матнларида антро-морфик метафора мавжуд. Н.Д. Арутюнова «ички, психологик ҳолатни тавсифлаш учун одам ташки дунёдан тасвирларни олади» деб ёзади.

Ёзувчи кўпинча эстетик аҳамиятга эга индивидуал, анъанавий ва лексик метафоралардан фойдаланади. Антропоморфик метафоралар: “Терак баргларини бир чайкатади-ю, ариқ бўйига ўзини ташлайди” бунда чайқатмоқ ва ўзини ташламоқ инсонга хос бўлиб, шамолга нисбатан қўлланмоқда.

Ёзувчи ижодида анъанавий метафоралардан фойдаланиш тез-тез учраб туради. У доимо мажозий тавсифларга мурожаат қилади, бу ерда метафора ҳам иштирок этади. Анъанавий метафоралар ёзувчининг ижодий қобилиятларини аниқроқ аниқлаш имконини беради.

Мисоллардан кўриниб турибдики, ёзувчи ўз асарларида ҳар хил эстетик метафоралардан фойдаланади. И.Султоннинг метафораси энг севимли ифода воситасидир. У кўпинча мажозий маънога эга метафорик фразеологик ва паремиологик бирликларга мурожаат қилади, бу унинг насрида ифода яратишга ҳисса қўшади.

Ер юзининг игна учича келмайдиган нуқтасида ҳаёт мана шундай давом этади. Ҳар сахар анча-мунча бола папкасини елкасига осиб мактабга, одамлар эса далаларга йўл олишади. У болалар нима учун ўқиётганини ўзлари ҳам билишмайди. “Ўқисанг одам бўласан” дейишади катталар. Одам бўлиш қанақа, ўзи? Неч ким бу болаларнинг “одам бўлиши”га ишонмайди. Ҳа, мактабни битиришса, армияга кетишади, армиядан келиб уйланишади. Кейин амакилару тоғ'алар каби мол-ҳол боқиб ё далада ишлаб юраверишади. Ҳаёт шундай давом этади... «[2, п. 121].

Тил воситалари нутқий вазиятларда ўзининг имкониятини тўла намоён қила олиш жараёнини ўргатиш лозим. Бадиий матнлар прагматик аспектда ўрганилганда муаллифлар метафоралардан нақадар самарали фойдаланилгани маълум бўлади, таҳлил учун танлаб олинган насрий матнлар таҳлили лил ва унинг бирликлари аввало, ижтимоий ҳодиса сифатида прагматик тадқиқ этилиши лозим. Бироқ кейинги йилларда олиб борилган аксарият тадқиқотлар когнитив-прагматик ёки стилистик аҳамият касб этади. Антропоморфик метафоралар ўзбек тили ва адабиётини янги бадиий тасвирий воситалар билан бойитгани аниқланди.

Инглиз тилидаги насрий матнларда ҳам метафораларнинг ифодаланиши олимлар томонидан тадқиқ этилган. Масалан, Э.Хеменгуейнинг “Чол ва денгиз” романи матнида ҳам метафоралардан самарали фойдаланилганига гувоҳ бўлиш мумкин: “Шамол – бу, сўзсиз бизга биродар, – деб ўйлади у, бироқ ҳар доим ҳам эмас. Кўзга илинмас денгизни олсак - у ҳам дўст–душманларга тўла. Тўшак-чи...– ўйлади у - тўшак биродарим. Ҳа...оддий тўшак. Ўрнингга оёқ чўзиш ҳикматнинг ўзи. Енгиллиб бўлганингдан кейин елкангдан тоғ' ағ' дарилгандай енгил тортасан! – ўйлади у. – Мен бунинг бунчалар осон бўлишини билмаган едим. Ким сени енгди ўзи, чол?-сўради ўзидан ўзи. – Нечким, жавоб берди у.–Айбим шуки, мен денгиздан узоқлашиб кетдим». (“Чол ва денгиз”)

In the novel *The Old Man and the Sea*, Ernest Hemingway uses the literary device of metaphors. “Santiago’s Sail: The old man’s sail was «patched with flour sacks and, furled, it looked like the flag of permanent defeat» (9). Other fishermen seem to believe that Santiago himself is a walking symbol of permanent defeat, as he does not catch a fish for eighty- four days. Yet, when unfurled, the sail still carries

out its function, carrying Santiago out into the deepest water where his great marlin awaits. Likewise, the old man proves himself when the time comes, giving a lasting impression of endurance.

Santiago's Hands: The scars on the old man's hands are introduced in an opening description of Santiago. His hands «had the deep-creased scars from handling heavy fish on the cords. But none of these scars were fresh. They were as old as erosions in a fishless desert» (10). Later, during his encounter with the marlin, the line cuts his right hand when the fish lurches. Santiago understands, «You're feeling it now, fish...And so, God knows, am I» (56). As his hand cramps, and he begins to worry about the possibility of sharks, the old man's suffering is evident. This image of Santiago's bleeding hand, in conjunction with his suffering at sea, recalls the image of Jesus Christ's hand bloodied by the nails used to crucify him. Appropriately, it is only when the boy «saw the old man's hands» (122) that he starts to cry.

Santiago's Mast: Christian imagery returns near the end of the novel when Santiago shoulders his mast after returning, and climbs towards his shack. It was only then that «he knew the depth of his tiredness». As the old man stumbles home he falls, and finds the mast on his back too heavy to rise with. The imagery of Christ carrying his cross continues as Santiago «put the mast down and stood up. He picked the mast up and put it on his shoulder and started up the road. He had to sit down five times before»

Уларнинг ҳаёти океан ёки умуман ҳаёт сирларини тушунишга журъат ета олмайдиган қирғ'оқда яшовчи барча одамларнинг ҳаётини акс еттиради. Айнан шундай ҳаётдан Хемингуей ҳар доим ўз жонига қасд қилишгача қочишга ҳаракат қилган. Хемингуей метафоралардан ҳаётга ва ҳаётда учрашган одамларга бўлган қарашларини акс еттириш учун фойдаланади. Денгиз метафораси бутун ҳаётни ва одамлар ҳаётда ўзлари учун танлаши керак бўлган ролларни англатади. Арслонлар денгиз учун метафора.

Насрий матнлар, хусусан, И.Султон романлари таҳлили орқали лисоний бирликларнинг лексик имкониятлари тадқиқ етилди. Улар насрий матнлар таъсирчанлигини, жозибадорлигини оширишда ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга экани, тил бирликлари, жумладан, бундай метафоралар насрий асарлардаги яширин маъноларни ифодалаб келиши аниқланди. Шеърый асарларда фаол бадий тасвир ифода воситаси ҳисобланган метафоралар насрий асарларда ўзига хос ўрнига эга, айниқса, Исажон Султон каби борча романларида асар бошланиши ва зарур ўринларда табиат тасвирини инсон характери ва кайфиятига мос ҳолда тасвирловчи, инсон ва борлиқни уйғ'унликда кашф етувчи ижодкорлар, албатта, метафорасиз ижод қила олмайди. Шу маънода бадий матнлар, хусусан, катта эпик жанрлар матнини ҳам метафоралар мисолида лингвистик, прагматик таҳлил қилиш ўзбек тилшунослиги, қолаверса, метафораларнинг ўрганилиши учун катта аҳамият қасб этади. Исажон Султоннинг «Генетик»roman матнида қўлланилган метафораларнинг ифода хусусиятлари ва маъно қирралари таҳлилга тортилган. Шунингдек, ёзувчининг ўзига хос ифода имкониятлари ва маҳоратини кўрсатиб турувчи жиҳатлар илмий текшириб кўрилган. Бадий матнларда, айниқса, катта эпик жанрдаги асарларда метафорадан унумли фойдаланишнинг прагматик имкониятлари лисоний тадқиқ етилган. Ёзувчи Исажон Султон романлари матнида қўлланилган метафораларнинг ифода хусусиятлари ва маъно қирралари таҳлилга тортилган. Шунингдек, ёзувчининг ўзига хос ифода имкониятлари ва маҳоратини кўрсатиб турувчи жиҳатлар илмий текшириб кўрилган.

Бадий матнларда, айниқса, катта эпик жанрдаги асарларда метафорадан унумли фойдаланишнинг прагматик имкониятлари лисоний тадқиқ етилган. Тилшунослиқда насрий матнлар таҳлили орқали лисоний бирликларнинг грамматик, стилистик, лингвопоестик, психолингвистик, когнитив-прагматик тадқиқ етилиши ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга, бироқ тил бирликлари, жумладан, метафоралар прагматик таҳлил қилинса, лисоний воситаларнинг ижтимоий ҳолати, аҳамияти, лисоний қиймати янада аниқлашади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қобулова У.С. Метафорик матнда интеграл ва дифференциал семалар муносабати (ўзбек халқ топишмоқлари мисолида). Фил. фан.ном. илмий дар. олиш учун тақдим этилган диссертация. – Т., 2007.
2. Миртожиев. М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: Mumtoz so'z, 2010. –Б.96.
3. Насруллаева Г. Антропоморфик метафоранинг социолингвистик хусусиятлари ва лексикографик тадқиқи масалалари. Фил. фан.д-ри илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Фарғ'она. 2022. 58 б.
4. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Москва,1990. –С. 45.
5. Тэлия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва, 1988. –С. 56.

O'ZBEK VA RUS TILLARIDA METAFORA HOSIL QILUVCHI LISONIY BIRLIKLARNING KOGNITIV-PRAGMATIK TAQLILIGA DOIR

*Shukurova Zulxumor Baxtiyarovna,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: maqolada o'zbek va rus tillaridagi metaforalar qiyosiy taqlil qilingan, ularning kognitiv-pragmatik xususiyatlari aniqlangan, o'ziga xos jihatlari tavsiflangan, zarur xulosa va tavsiyalar isqlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: metafora, qiyosiy taqlil, kognitiv, pragmatik yondashuv, o'ziga xoslik, o'xshashlik, aloqadorlik, farq va bog'liqlik

О КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ МЕТАФОРООБРАЗУЮЩИХ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Шукурова Зулхумор Бахтияровна, докторант базы Каршинского государственного университета

Аннотация: В статье проведен сравнительный анализ метафор узбекского и русского языков, определены их когнитивно-прагматические особенности, описаны специфические аспекты, выработаны необходимые выводы и рекомендации.

Ключевые слова: метафора, сравнительный анализ, когнитивный, прагматический подход, идентичность, сходство, релятивизм, различие и корреляция

ON THE COGNITIVE-PRAGMATIC ANALYSIS OF METAPHOR-FORMING LINGUISTIC UNITS OF THE UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

*Shukurova Zulkhumor Bakhtiyarovna,
doctoral student at Karshi State University*

Abstract: The article provides a comparative analysis of the metaphors of the Uzbek and Russian languages, identifies their cognitive and pragmatic features, describes specific aspects, and develops the necessary conclusions and recommendations.

Keywords: metaphor, comparative analysis, cognitive, pragmatic approach, identity, similarity, relativism, difference and correlation

Kirish. Til hodisalari aksariyat hollarda o'xshash bo'ladi, ayrim jihatlari ko'ra tillar o'zaro farqlanadi. Metafora ham hamma tillarda asosiy badiiy tasvir vositasi sifatida o'rganiladi. O'zbek va rus tillari morfologik jihatdan bir-biriga o'xshamasa-da ularning o'xshash va farqli tomolari ko'p. Metafora haqidagi eng qadimgi nazariyalar ham bugun barcha tillar uchun birdek xizmat qilmoqda. Aristotel «... yaxshi metaforalarni yasash – o'xshashliklarni ilg'ashdir», – deb ham ta'kidlaydi. Bu fikrga qo'shilmagan ayrim olimlar «har bir Lison egasida metaforalarni qo'llashga doir tajriba mavjud bo'lishini, Aristotelning bu mahorat hammada ham mavjud bo'lavermaydi degan fikri o'zini oqlamasligini, inson nutqiy qobiliyatni o'ziga Lison egalari namunasi ostida egallab borishi, tabiiyki, bunda u bevosita ko'chmalarni qo'llash tajribasini ham o'zlashtirib borishi haqida fikr bildirib, «metafora – hayotni idora etish san'ati» – degan bahoni beradi. O'z davrida metaforani o'rganuvchi qiyosiy nazariya J.Serl va M.Blek tomonidan tanqid qilingan edi. J.Serl metaforani ikki semantik ma'noning verbal, ya'ni metaforik ifoda va aynan bo'lgan kontekstual qurshovning ta'sirlashuvi yoki oppozitsiyasiga bog'liq deb ta'kidlagan. M.Blek esa fanda birinchilardan bo'lib metaforani «qiyosni ifoda etuvchi emas, yuzaga keltiruvchi» sifatida ta'rifladi.

O'zbek va rus tillarida metaforalarning qiyosiy taqlili alohida o'rganilmagan lisoniy hodisa hisoblanadi. Biz mazkur maqolada ikkala tilga xos bo'lgan o'xshash va noo'xshash metaforalarga misollar keltiramiz: Masalan, “burun” so'zi ma'nolarining metaforik aloqasi obyektning shakli va kosmosdagi joylashuvi o'xshashligiga asoslanadi:

Metafora – bu inson va unga tegisqli (xos) bo'lgan (tana a'zosi, kiyimi) predmetlar nomi asosida hosil qilingan metafora bo'lib, oyoq, qo'l, og'iz, til, tish, quloq, yeng, yoqa kabi leksemalar ma'nosining

metaforik usulda ko'chishi . Jumladan, Yu.M.Aleksandrova, Yu.V.Gorshunovlar J.Darrel asarlarining o'ziga xos xususiyati hayvon shoqligini inson jamiyatiga o'xshatish orqali odamlarni tasvirlashning o'ziga xos xususiyatlaridan foydalanib, hayvonlarning jonli tavsiflarini berish qobiliyatiga egaligini ta'kidlaydi .

Metafora fanning bog'liq hodisasidir va tilshunoslik va adabiyotshunoslik chorrahasida o'rganiladi. Shu asosda til va adabiy metafora ajralib turadi. Ikkala holatda ham metafora bir ob'ektning xususiyatlarini o'xshashlik printsipligiga ko'ra boshqasiga o'tkazishdir. Til nuqtai nazaridan metafora nutqning tayyor elementidir (birinchi navbatda, bu tilning odatiy hodisasiga aylangan so'zlashuv nutqining metaforalari: yomg'ir yog'adi, qor yog'adi, suhbat olib boradi va hokazo) va adabiyot bu trop, matn muallifining tasavvurida yaratilgan o'ziga xos tasvir (osmon gumbazida tunning qopqog'i osilgan.

Metaforani o'rganish tarixidagi burilish nuqtasi uning inson tafakkuriga o'xshashligi, voqelikning yangi hodisalarini bilishga bo'lgan alohida istagi edi. Metaforaga bo'lgan bu qarash qadimgi ilm — fan tomonidan Aristotelning asarlarida taqdim etilgan. Metafora «...ma'noning o'zgarishi bilan yoki jinsdan turga yoki jinsdan turga yoki turga qarab yoki mutanosib shaklda o'xshashlik bilan majoziy so'zlar

Metaforani o'rganish tarixidagi burilish nuqtasi uning inson tafakkuriga o'xshashligi, voqelikning yangi hodisalarini bilishga bo'lgan alohida istagi edi. Metaforaga bo'lgan bu qarash qadimgi ilm-fan tomonidan Aristotelning asarlarida taqdim etilgan. Metafora "...ma'noning o'zgarishi bilan yoki jinsdan turga yoki jinsdan turga yoki turga qarab yoki mutanosib shaklda o'xshashlik bilan majoziy so'zlar" [1, 202-bet]. Tilshunoslik fanida metaforaga bo'lgan qiziqish til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlar muammolarini muhokama qilish bilan bog'liq bo'lib, muhim ahamiyatga ega- Nie tasvirning metafora bilan bog'liqligi haqidagi savolga ega bo'ldi. Metaforaga boshqacha qarash A. A. Potebni, V. V. Vinogradov asarlarida aks etgan. Shunday qilib, Potebnya Buslaev bilan bahslashib ta'kidladi: «nutqning bir qismi nafaqat metaforik, balki umuman allegorik so'z bo'lishidan qat'i nazar, uning allegoriyasi kontekstdan tan olinadi. Bu otlarga xos misollarga juda mos keladi. < .> Umuman olganda, har qanday ma'no faqat kontekst orqali tan olinadi. Mustaqillik tushunchasi (masalan, nominativ mustaqil) yoki nisbatan (qabul qilinganidek) yoki mumkin emas, chunki so'z nutqning faqat bir qismi bo'lishi mumkin, ya'ni mustaqil bo'lmagan narsa» [2, 206-bet]. Shuningdek, u «she'riy va afsonaviy fikrlashning o'zi o'rtasidagi tub farq ongning tasvirga bo'lgan munosabatida, ya'ni bayonotning o'ziga xos mazmunida» ekanligini ta'kidladi [o'sha erda, 11-bet]. A. Bely rus grammatikasi bo'yicha asari «so'zlar va afsona o'rtasidagi o'xshashlikni o'rnatishga moyil» ekanligini ta'kidladi [3, 245-bet]. A. A. Potebnya metaforaning paydo bo'lishini tafakkur va tilni rivojlantirishning katta tarixiy tajribasi bilan bog'laganligi bejiz emas: «o'zining afsonaviy g'oyalarida, o'zini dunyoga, ma'lum bir bilimga ega bo'lgan odamni mavhum qilib ko'rsatish» [4, 276-bet]. Uning «adabiyot nazariyasi bo'yicha yozuvlardan» kitobida she'riy, nasriy fikrlash xususiyatlari va uning matnlarda mujassamlanishi ko'rib chiqilgan, shuningdek, metafora hodisasining mohiyati haqidagi fikrlar mavjud bo'lib, ular bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Potebning so'zlariga ko'ra, metafora majoziy so'z sifatida tushunilishi kerak, she'riy, jonli tasvir yoki «ichki shakl» ga ega, metaforik so'zda bilish harakati [o'sha erda] amalga oshiriladi.

Metaforani o'rganishda M. M. Pokrovskiyning lingvistik tadqiqotlari muhim rol o'ynadi. Bir qator tillarning katta materialida uzatish hodisasini va xususan metaforizatsiyani ko'rib chiqib, u bu jarayonlarni so'z ma'nolarining tarixiy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq holda ko'rdi. Shunday qilib, so'zlar orasidagi aloqalarni ta'kidlab, olim quyidagilarni ta'kidlaydi: «so'zlar va ularning ma'nolari yashaydi, lekin bir-biridan alohida hayot kechiradi va guruqlash uchun asos asosiy ma'noda o'xshashlik yoki to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshilikdir» [5 va 123].

Pokrovskiyning semantik tadqiqotlarining yangiligi shundaki, u alohida so'zlarning emas, balki so'zlar guruqlarining ma'nolari tarixini o'rganishni taklif qildi, u so'zlarning ma'nolarining o'zgarishini odamlarning madaniy va kundalik hayotidagi o'zgarishlar bilan bog'ladi. G.N. Sklyarevskaya metaforalarni semantik asosda ajratishni taklif qiladi va quyidagilarni ta'kidlaydi: 1) motivatsiyalangan til metaforalari, 2) sinkretik til metaforalari, 3) assotsiativ til metaforalari. Uning ta'kidlashicha,» biz metaforik ma'noni asl bilan aniq bog'laydigan semantik element mavjud bo'lgan bunday lingvistik metaforani motivatsion deb ataymiz « [6, a 51]. Bunday metaforalarni tanlashning rasmiy mezonini izoqli lug'atlarning ma'lumotlari. Masalan: karikatura-biror narsani buzilgan, kulgili shaklda tasvirlaydigan rasm va karikatura-kulgili, buzilgan o'xshashlik kimdir yoki biror narsa. Sinkretik metafora-bu «hissiy in'ikoslarning aralashishi natijasida» hosil bo'lgan metafora [o'sha erda va 57]. Masalan: shirin choy

va shirin ohang-akustik tuyg'u lazzat bilan almashtiriladi; xira yorug'lik va xira ovoz -vizual tuyg'u akustik bilan almashtiriladi. Assotsiativ metafora « ongning voqelikning har qanday ob'ektlari o'rtasida o'xshashliklarni izlash qobiliyatiga asoslangan. Bunday aqliy operatsiyaning universalligi mohiyatan tilning metaforikligining keng qamrovli xususiyatini anglatadi. Assotsiativ aloqalar printsiipi asosida shakllangan metafora leksik tizimda ham miqdoriy jihatdan, ham sodir bo'layotgan tizimli-semantik jarayonlarga ta'siri jihatidan etakchi o'rinni egallaydi» [6]. «Xarakterli assotsiativ til metaforasida asl nominativ ma'noning semantik tuzilishida mavjud bo'lmagan, assotsiatsiya tomonidan denotat bilan «bog'lanmagan» xususiyat (yoki bir qator xususiyatlar) aniqlanadi.

G.Nasrullayevaning ta'kidlashicha, jahon tilshunosligida metaforalar turli aspektlarda batafsil o'rganilgani ma'lum bo'ldi. Ayniqsa, dunyo tilshunosligida metaforalar badiiy matnlardan tashqari ilmiy, rasmiy va publitsistik matnlar misolida ham o'rganilib, metaforaning tilshunoslik obyekti sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari, vazifasi va tasniflari o'rganilgan. O'zbek tilshunosligida ham ilmiy va ilmiy ommabop matnlarda metafora hodisasi maxsus tekshirib ko'rilishi lozim.

D. Arutyunovanning so'zlariga ko'ra, metaforaning quyidagi turlari mavjud: 1) nominativ metaforalar (bir ma'noni boshqasiga almashtirishdan iborat nomning uzatilishiga asoslangan); 2) majoziy metaforalar (shaxsning o'tishi natijasida tug'ilgan. Asr predikativ va tilning majoziy ma'nolari va sinonimik vositalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan ma'nolarni aniqlash); 3) kognitiv metaforalar (predikativ so'zlarning muvofiqligi o'zgarishi va polisemiyaning yaratish natijasida yuzaga keladi); 4) umumiy metaforalar (so'zning leksik ma'nosida mantiqiy buyurtmalar orasidagi chegaralarni yo'q qilish va mantiqiy polisemiyaning paydo bo'lishini rag'batlantirish) [7, 366-bet]. Metafora quyidagilarga asoslanishi mumkin:

- obyektlar shaklining o'xshashligi: olma (meva) - olma (ko'z);
- biror narsaga nisbatan ikkita narsaning joylashuvidagi o'xshashlik: kamon (hayvon) - kamon (qayiq, samolyot);
- baholash tuzilishidagi o'xshashlik: engil (chamadon) - engil (matn, savol);
- harakat g'oyasining o'xshashligi: qamrab olish (daraxt tanasini qo'llaringiz bilan o'rab oling) - qamrab olish (quvonch uni qamrab oldi) - qamrab olish- 362 vat (kimnidir jamoat ishi bilan qamrab olish).
- ikki yoki undan ortiq narsalarning funktsiyalarining o'xshashligi: apron (apron) - apron (mashinada);
- ranglarning o'xshashligi: oltin (bilaguzuk) - oltin (qirg'oq) - oltin (nur). O'xshashlikning tabiati bo'yicha metaforalarni farqlashdan ko'ra, ularni tilda tarqalish darajasi, nutqdagi stilistik roli bilan farqlash muhimroqdir. Tuzilishi nuqtai nazaridan rus va o'zbek tillaridagi metaforik birikmalar quyidagicha ifodalanishi mumkin: 1) nominativ holatda o'zaro bog'liq otlar: ko'zlar — yulduzlar, qo'llar — muz; o'zbek tiliga.: ko'zlar-ohu, qo'l-mehribon); 2) Adjektiv kombinatsiyalar: muzli qo'llar, oltin socqlar; o'zbek tiliga.: (qirov socqlar, qadoq qo'l); 3) Genitiv holat bilan substantiv birikmalar: qo'llarning muzi, socqlarning oltinlari, o'zbek tilidagi ko'z nuri: (ipak socqlari, ohu ko'zlari, mehribon qo'l); 4) ergash gap bilan fe'l birikmalari: barglar quvonch bilan uchadi, shamol bezovta qiladi; o'zbek tiliga.: (chumchuqlar xursandchilik bilan chiyillashadi, barglar ma'yus to'kiladi). Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, rus va o'zbek tillarida metaforani o'rganish tamoyillari o'xshash, ammo metaforalarning mohiyati va tipologiyasini aniqlashda ba'zi farqlar mavjud.

Hayvon-inson aloqalari metafora va shuning uchun majoziy ma'noda paydo bo'lgan odamlarning ismlari.: баран, осёл, свиня, лиса, со́рока, волк, медвед, петух, вол.

Xususiyatning umumiyliigi odamning xususiyatini shu kabi ob'ektga o'tkazishga imkon beradi: Shunday metaforalar borki, ular barcha tillarda mavjud.

- безмолвная женщина — безмолвная улица;
- деликатный человек — деликатный вопрос;
- бойкий малчик — бойкий спор;
- мудрый старик — мудрое решение;
- любопытная соседка — любопытный вопрос.

Бир сўзнинг маъносини бошқасига ўтказиш, яъни метафора пайдо бўлиши уларнинг ўхшашлиги билан бог'лик:

- подобие формы: дамская шляпка — шляпка гвоздя, копна сена — копна волос;
- цветовая близость: янтарные бусы — янтарный блеск; золотое кольцо — золотая листва;

общность функции: дворники расчистили снег — автомобильные дворники; горит свеча — горит лампочка; сторож (охранник) — сторож (кухонное приспособление, не дающее подгореть молоку); похожест в расположении: подошва обуви — подошва горы.

Шундай қилиб, метафора визуал ва эшитиш инъикосларининг ўхшашлиги, ҳиссий-психологик ва таъмили тасвирлар, объектларнинг микдорий хусусиятлари (хажми, даражаси), ташқи кўриниши, шакли, функцияси ва бошқалар асосида пайдо бўлади.

Рус тиладаги бадий метафораларга куйидаги мисолларни келтириш мумкин:

И может быть — на мой закат печальный блеснёт любовь улыбкою прощальной. (А.С.Пушкин)

Нам дорога твоя отвага, огнём душа твоя полна. (М.Ю. Лермонтов)

Пора золотая была, да сокрылас. (А.Колцов)

Осен жизни, как и осен года, надо благодарно принимает. (Э. Рязанов)

Луна будет улыбаться вес вечер. (А. Чехов)

Тоска необъятная жрала его, и безымянный черв точил его сердце. (Н. Гогол)

И над серостью наших бесед в дымной комнате машут крыльями опоздавшие птицы газет. (Р. Рождественский)

Прапорщики воткнули глазами в царя. (А. Толстой)

O‘zbek tilida she’riy matnlarda uchraydigan quyidagi metaforalar rus tilida bo‘lmasligi mumkin. Chunki bu xassos shoir Shavkat Rahmon qalamiga mansub satrlar bo‘lib, muallifning individual yondashuvi mahsuli:

T/rMetaforalar

1. Ayamay yuragin tisqlab kelgan shoirlar.
2. Ruhimda hansirar og‘ir qadamlar –
3. So‘nggi darmoniga suyangan sabot.
4. Bitiktosqlar homilasi
5. Og‘iroyoq tosqlarning homilasi – shoirlar,
6. Uch ming yildan beri dardning tisqlari bilan
7. Ko‘klam shabadasida mastona bosh chayqaydi.
8. Tosqlarning to‘lg‘og‘i haqida u she‘r...
9. Ko‘z o‘ngimdan saf-saf so‘z askarlari,
10. Mungluq yalovlarni ko‘tarib o‘tar.
11. O‘tmishning qon yuzli tosh daftarlari menga
12. Bir xalq shaklidagi so‘zlarni tutar:
13. Qaysining qo‘li yo‘q... Qaysin oyog‘i...
14. Barining og‘ziga to‘lgan yulduzlar.
15. Ma’yus hilpiraydi idrok bayrog‘i,
16. Kelar suyaklari qisirlab so‘zlar.

Aytish mumkinki, barcha tillarda inson olamning lisoniy manzarasini o‘z tafakkurida shakllantirar ekan, albatta, qadimiy qadriyatlar, ota-bobolarning o‘gitlari, jumladan, maqollar, matallar, hikmatli so‘zlar, dostonlardagi lof va mubolag‘alar orqali o‘rganadi. Metaforalardan foydalanishda ikki yo‘l mavjud: dastlabkisi ertaklar va afsonalarda boshqa jonotlar va tabiat hodisalari orqali kishilar o‘z tafakkurlarini boyitadilar, ya’ni hayvonlarga, daraxtlarga, koinot jismlariga xos xatti-harakatlar orqali inson tarbiyalanadi. Ikkinchisi – insonlarga xos xatti-harakatlar, holatlar, xususiyatlar orqali odamlar bir-birlarini chuqurroq, aniqroq tushunib olishadi har ikki holatda ham metaforalar muhim vosita hisoblanadi. Bu o‘rinda, ayniqsa, insonga xos, xususiyatlarning boshqa jonsiz predmetlarga ko‘chib o‘tishi ko‘proq uchraydi. Rus va o‘zbek tilidagi metaforalar ko‘p hollarda bir-biriga o‘xshab ketadi, biroq o‘ziga xos tomonlari ham ko‘p ekanini ta’qidlash lozim. N.D. Arutyunova «ichki, psixologik holatni tavsiflash uchun odam tashqi dunyodan tasvirlarni oladi» deb yozadi.

V.N.Telia ta’kidlaganidek, “metaforaning ma’nosi dastlab bu haqda bayonotlarda dunyoning lingvistik manzarasini yaratish vositasi sifatida xizmat qilish qobiliyatida, so‘ngra ona tilida so‘zlashuvchilarning tezaurusida, bu har doim nafaqat ushbu og‘zaki so‘zlar ombori sifatida xizmat qiladi o‘zlarini anglatadi, balki ularning assosiativ kucqlari hamdir”.

Ma’lumki, ko‘plab frazeologik birliklarning ma’nolari badiiy nutqda konkretlashtiriladi, chunki ular ma’lum bir shaxsni, xarakterni tavsiflash yoki ularning xatti-harakatlarining xususiyatlarini yetkazish

uchun isqatiladi.

Metaforani o'rganish tarixi ko'p asrlarga borib taqaladi va siz bilganingizdek, Aristoteldan bosqlanadi. Metaforaning mohiyatiga kirib borish va uning nazariyasini yaratishga urinisqlar faylasuflar, psixologlar, adabiyotshunoslar va tilshunoslar tomonidan qilingan. Shuni ta'kidlash kerakki, filologiyada tadqiqotchilar diqqati birinchi navbatda quyidagilarga qaratilgan. Matnda metaforik birikmalar va 20-asrning birinchi o'n yilliklari yozuvchilarining asarlarida metaforalardan foydalanish taqlili ayniqsa tez-tez o'rganiladi, chunki tadqiqotchilarning kuzatuvlariga ko'ra, «metaforik uslub» bu davr adabiyotining muhim xususiyatlaridan biridir.

Xulosa sifatida aytish kerakki, o'zbek va rus she'riyatida maetaforalarning bir-biriga oxshash va, aksincha, umuman o'xshamagan original metaforalar ham mavjud. Bular har ikkala tilining badiiy imkoniyatlari qanchalik yuqori ekanini ko'rsatadi. Ayniqsa, rus va o'zbek tillaridagi metaforalar badiiy kontekstga bog'lab o'rganilsa, kognitiv-pragmatik jihatlari taqlilga tortilsa, yaqqol nomoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Xo'jamqulov A. O'zbek tilida metaforaning tasniflanishiga doir. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 20 -yilligiga bag'isqlab chiqarilgan ilmiy maqolalar to'plami. Lingvist. 2-kitob. – T.: Akademnashr, 2011. – B. 85–88.

2. Александров.М., Коржунов.В. // Вестник Башкирского университета. 2016. т. 21. № 3. - с. 698-705.

3. Белошاپкова, В.А. Современный русский язык [Текст] / В.А. Белошاپкова. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высшая школа, 1989. — 800 с.

4. Насруллаева Г. Антропоморфик метафораларнинг социопрагматик хусусиятлари ва лексикографик тадқиқи: филол.фан.д-ри дисс. –Фарғ'она, 2021. –б. 37.

5. Arutyunova N.D. Metafora i diskurs. Moskva, 1990. –S. 45.

6. Teliya V.N. Metaforizatsiya i yee rol v sozdanii yazykovoy kartiny mira. Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i kartina mira. Moskva, 1988. –S. 56.

QIYOSI

Norova Nasiba,
f.f.f.d (Phd), BuxDU dotsenti

Mustafoyeva Nigina,
BuxDU O‘zbek adabiyot yo‘nalishi 2-kurs magistrant i

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Lisonut tayr” va Omon Matjonning “Qush yo‘li” dostonlari muqoyasa qilingan. Dostonlardagi o‘xshash syujet va obrazlarni qiyosan o‘rganib, farqli jihatlarga ham e‘tibor qaratganmiz. Qusqlar odatda qanoti, pati bilan, shuningdek, osmonda uchish xususiyatiga egaligi bilan ajralib turadi. Qusqlarga qadimdan inson va tabiatni bog‘lovchi ilohiy kuch sifatida qaralgan va bu qarash bugungi kunga qadar davom etib kelyapti. Qaldirg‘och, qarg‘a, hudhud, burgut, shunqor, zag‘izg‘on kabi qusqlarning badiiy timsol sifatida qo‘llanishi xalq og‘zaki ijodi, mumtoz adabiyot, zamonaviy adabiyotda turli timsol vazifasini bajarib kelayotganligi, turg‘un birikma, tag matnda boshq ramziy ma‘no ifodalashi, badiiy san‘atlarni hosil qilishi kabi masalalar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘z: Xalq og‘zaki ijodi, mumtoz adabiyot, zamonaviy adabiyot, doston, timsol, qush, bulbul, hudhud, semurg‘.

“Qusqlar osmonda uchish, yerda yurish, ayrimlari suvda ham suzish xususiyatiga egaligi bilan qadimdan odamlar e‘tiborini tortgan. Shu xususiyatlariga ko‘ra odamlar ularni sirli olam vakili, bir olamni ikkinchi bir olam bilan bog‘lovchi sifatida qaragan. Bunday qarash butun dunyo xalqlari orasida mavjud”. Qusqlarning tabiat va inson hayotidagi ahamiyati xilma-xildir. Qusqlar haqida mif va afsonalar turlicha talqinlarda yetib kelgan. Bugungi kunda qusqlarni adabiyotshunoslikda alohida timsol sifatida qo‘llash o‘ziga xos an‘ana sifatida davom etib kelyapti. Dastlabki qusqlar timsoli folklor asarlarida uchramiz. Xalq ertaklari va e‘tiqodlariga ko‘ra, qusqlar yorug‘lik, quvonch, baxt, omad timsoli hisoblangan. Qush obrazi qadimdan folklor va adabiyotga singib ketgan. Ertak, qo‘shiq, hatto, xalq dostonlarida ham qush timsolini uchramiz. “Qusqlar jahon xalqlari mifologiyasida katta ahamiyatga ega bo‘lib, voqealar jarayonida birdaniga paydo bo‘luvchi, qahramonlarga yordam beruvchi va vaziyatni keskin o‘zgartiruvchi unsur sifatida e‘tirof etiladi. Ular, asosan, ilohiyot bilan odamlarning o‘rtasidagi ko‘prik sifatida, yuksaklik va osmon ramzi timsolida talqin qilingan”. Jumladan, qomusiy olim Ibn Sinoning “Tayr” qissasida xalq folklori motivlaridan foydalangan holda inson ruhi, holatini qush timsoli orqali ochib berishga harakat qilgan. Shu tariqa, asta-sekinlik bilan qush timsoli mumtoz adabiyotga ko‘cha bosqladi. O‘z-o‘zidan ko‘rinadiki, qush timsoli qadimdan bejizga insonlarning do‘sti deya ta‘riflanmagan.

Mumtoz adabiyotda ham qusqlarni timsol sifatida qo‘llash an‘anasi davom etdi. Mana shunday timsollar asosida yaratilgan durdona asarlarimizdan biri bu so‘z mulkining sultoni Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonidir. Ushbu asar Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asari ta‘sirida yaratilgan. Mutaxassislarning qayd etishicha: “Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asariga qadar ham qusqlar timsollari asosida yozilgan asarlar mavjud edi. “Abu Ali ibn Sinoning (980–1037) “Risolat ut-tayr”, Abu Homid Muhammad G‘azzoliyning (1040–1111) ham xuddi shu nomdagi “Risolat ut-tayr”, Shahobiddin Suhravardiyning (vafoti 1191) “Risolayi musammo ba safari Simurg” asarlari yozilgan edi. Farididdin Attor ana shu an‘anani davom ettirib, ajoyib, o‘ziga xos, go‘zal doston yaratgan. Navoiy “Lison ut-tayr”da uni Attorning eng zo‘r asari, deb hisoblaydi”. Shuningdek, turk shoirlari Yunus Emro, Gulshahriylarning “tayr”ga oid qissalari ham Navoiygacha yozilgan. Ularda ham “tayr syujeti” majoziy mohiyat kasb etgan. Alisher Navoiy esa mazkur syujetni ulkan ezoterik sathda majozlashtirdi, mazmun-shakl jihatidan haddi a‘losiga olib chiqdi. Keyinchalik, XVIII asrda Xorazimda yashab ijod etgan Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Riyoziy ham Sharq adabiyotida keng tarqalgan mavzu qusqlarning ramziy sarguzashtlariga bag‘isqlab doston yaratgan. “Mavlono Riyoziy dostonidagi g‘oyaviy yo‘nalish va hikoyatlardagi mazmunga qaraganda u o‘z davrining o‘ta bilimdoni, diniy ilmlarni puxta egallagan hamda islom dini falsafasini chuqur bilguvchi olim bo‘lgan. Uning ta‘kidlashicha, Qush tili dostonning yaratilishidan maqsad, Fariduddin Attorning “Mantiq ut – tayr” nazira yozish orqali o‘zining diniy-falsafiy g‘oyalarini bayon etishdan iborat bo‘ladi. Dostonda bayon etilgan jamiyki voqea-hikoyatlar, insonni

dastlab nafsoniy illatlardan forig' bo'lishiga, so'ngra axloqan barkamollikka erishgach, ruhan "vahdati vujud" sari boqiylik olamiga ramziy shakllarda qusqlarning Simurg' yo'l boshchiligidagi parvozi orqali chorlaydi. [Mavloni Xoja Qozi Payvandi Rivoziy "Qush tili". Shafolat Hasanova Rivoziyning "Qush tili" dostoni "Tezkor Press Print" Toshkent. 2009 B. 4]

Navoiy dahosi bilan yaratilgan bu asarda o'rta asr Sharq mutafakkirlarini asrlar davomida o'ylantirib kelgan inson va tabiat o'rtasidagi falsafiy qarashlar mushohada etilgan. Shoir ushbu dostonida insonning ma'naviy kamolotga erishish yo'lini qusqlar timsoli orqali ochib beradi. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni to'lig'icha ramz asosida qurilgan. Chunki bu obrazlarning asosini qusqlar obrazi tashkil qiladi. Mumtoz adabiyotimizdagi qush timsoli muhim ahamiyat kasb etadi. Ular insoniyat va tabiat o'rtasidagi yaqinlikni o'zida mujassam etadi. Bugungi kunda zamonaviy she'riyatda qush timsolida juda ko'p foydalanib keliniyapti. Dastlab folklor, so'ng mumtoz adabiyotga, keyinchalik zamonaviy adabiyotga ko'chgan qush timsoli dunyoda o'z o'rniga ega, xalq qahramonlarining tipik xususiyatlarini aks ettirishda yordamlashadi. Xususan, o'tgan asrning XX asrning 70-yillarida o'zbek adabiyotida sarmahsul ijod qilgan iste'dodli shoir Omon Matjon ijodidagi qush bilan bog'liq ramziy obrazlar ijtimoiy hayotdan tanlangan va bu timsol orqali hayotimizda ro'y berayotgan voqealar bilan bog'liqligini ko'ramiz. Falsafiy mushohadalar, ruhiy ta'sir etuvchi hikoyatlar, ijtimoiy munosabatlar shoirning "Qush yo'li" dostonida aks ettirilgan. Dostonini taqtil qilar ekanmiz, asarda qo'llanilgan turli-tuman qusqlar timsoli orqali asarning mazmun-mohiyatini ochib berilgan. Omon Matjonning "Qush yo'li" dostoni hazrat Navoiyning "Lison ut-tayr" asaridan ruqlanib yozganligini, boshdan oxir ramz asosida qurilganligini ko'rishimiz mumkin. "Besh yuz yil o'tibdi, qolganmi samar? Hollaridan kimsa olganmi xabar", – deb yozadi ijodkor. Ya'ni Navoiyning besh yuz yil ilgari yaratgan dostoniga qayta sayr ettirishni istaydi. Dostonning o'ziga xos xususiyati shundaki, Omon Matjon asarida "Lison ut-tayr" dostonidan parcha keltirib, epigraf sifatida foydalandi va muddao she'riy shakli bilan asarni bosqlaydi.

"Yana bir soyil dedi: "K-ey ilm kesh,
Bu safarkim ko'nglumizni qildi resh.

Qat' o'lub shah bazmig'a bo'lsak anis,
Tuhfae vojibdurur behad nafis.

Shahni ko'rmak tuhfae maqbul ila,
Bizni ondin ogoh et maqbul ila".

Javob:

"...Sen o'zung birla niyozu dard elt,
Jismi zoru joni g'amparvard elt,

Onda yetur so'z ila dardu fano
Istar o'lsang o'zni qilmoq oshno".

Zamonaviy dostonlar ikkilik shaklida yozilishini yaxshi bilamiz. Muddao shaklini "Qush yo'li" dostoni syujetiga e'tibor qaratsak, dostonida 30 ta qushning mart oyining oxirlarida, ya'ni Navro'z kunlarida G'allaorol cho'llari yaqinida Baxmal tog'lari pinjida to'planishi haqida so'z boradi va Semurg'ni ko'rishni, ya'ni uning timsoli orqali Haq diydorini ko'rishni, uning diydoriga yetishishni Hudhudga ishonib topshirishadi. Omon Matjon asarida mumtoz an'analarni davom ettirib, Hudhud boshchiligidagi barcha qusqlar boshidan kechirgan voqea-hodisalarni hikoya qilib, Semurg'ni jamoliga yetishish uchun yo'lga chiqishadi. Asarning ba'zi farqli jihati shu o'rinda ko'zga tasqlanadiki, bunda o'ttiz qushning boshdanoq Semurg'ni izlab yo'lga chiqishi kuzatilsa, "Lisonut tayrda" asar so'ngida ayonlashadi.

Dostonida Semurg'ni quyidagicha tasvirlaydi:

Voqif bo'lib tojdor Simurg' shonidan,

Jamiki qusqlarning mehribonidan!

Semurg' qushi haqidagi dastlabki ma'lumotlarni "Avesto" kitobida uchramiz. Semurg' – xayoliy, mifologik qusqlardan biri bo'lib, o'zbek folklorida alohida o'rin tutadi. "O'zbek xalq ertaklaridagi Semurg' obrazi O'rta Osiyo mifologiyasining mahsuli bo'lib, "it-qush" haqidagi mifik tasavvurlar bilan aloqadordir. Semurg' qadimgi zardushtiylik mifologiyasida it bosqli, qush siyratli asotiriy jonzot sifatida tasvirlangan. Garchi o'zbek ertakchiligi an'anasida Semurg'ning ko'rinishi va funksiyasida Semurg'ga

xos sifatlar ko‘zga tasqlanmasa-da, ammo bu afsonaviy qushning qahramonni o‘zga olamga olib borishi bilan bog‘liq bir detal unda “it-qush”ga doir ayrim belgilar saqlanganligini ko‘rsatadi. Bunga misol tariqasida, “Zorliq bilan Mungliq” ertagini olishimiz mumkin. Bizningcha, Semurv yoki Semurg‘ qadimgi o‘rta osiyoliklar mifologiyasida it gavdali, qush qanotli afsonaviy jonivor sifatida tasvirlangan. Keyinchalik esa bu mifologik tasavvurlar unutilib, u ertak va dostonlarimizda qahramonni mushkul ahvoldan qutqaruvchi, poloponlarini ajdar xurujidan omon saqlab qolgan qahramonni olis manzillarga tez yetkazuvchi, epik qahramonga ko‘maklashuvchi xayoliy qush obrazi tarzida tasvirlana bosqlagan” . Semurg‘ afsonaviy qush bo‘lishiga qaramay, ertaklarda insonlarga ko‘maklashuvchi, qiyin vaziyatda xaloskor qush sifatida tasvirlanib kelgan. Bu qaraslarni mumtoz adabiyotimizda ham ko‘rishimiz mumkin. Xalq og‘zaki ijodi badiiy an‘analarining bevosita ta‘sirida o‘zbek mumtoz adabiyotida ham Semurg‘ obrazi badiiy timsol sifatida qo‘llanilib kelgan. Jumladan, Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asarida, Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonida Semurg‘ timsolidan qusqlar podshosi va ramziy ma‘noda Ollohning tasavvufiy obrazini aks ettirish uchun foydalanilgan. Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonidagi bosh qoliplovchi hikoya 14-bobdan bosqlanadi: jahon qusqlarining yig‘ilishib martaba va fazilatlariga ko‘ra joy talashisqlari voqeasidan tortib, qusqlarning Hudhud yo‘lboshchiligida Simurg‘ni izlab yetti vodiyan o‘tisqlari va Simurg‘ni topolmay, Simurg‘ni izlashga chiqqan si murg‘ (o‘ttiz qush)ning o‘zi ekanligini bilisqlari asarda yorqin ifodalangan. Navoiy iborasi bilan aytganda, riyozat chekib, o‘zlarida eng go‘zal sifatlarni mujassam etib, komillik darajasiga erishdilar. Demak, shoir mana shu qusqlarni Semurg‘ni izlasqlari va unda o‘zlarini ko‘risqlari orqali insonning komillikka erishishini o‘zgacha talqinda ifodalab bergan. Omon Matjon ijodida ham Semurg‘ timsoli orqali Olloh vasfiga yetishish, komillikka erishish yo‘lidagi qiyinchiliklarni ochib berishga harakat qilgan. “Lison ut-tayr” va “Qush yo‘li” dostonlarining o‘xshash jihati shundaki, ikkala asarda ham Semurg‘ning ta‘rifini Hudhud so‘zlaydi. Navoiy asarida ham, Omon Matjon ijodida ham bu timsol barcha qusqlar uchun ideal obraz sifatida gavdalanitiriladi. Omon Matjon mumtoz klassik adabiyotda yaratilgan qusqlar haqida yozilgan asarlarni an‘anaga muvofiq “Qush yo‘li” dostonida munosib izdosh sifatida davom ettiradi.

Hudhud boshchiligida Navro‘z saylida yig‘ilgan qusqlar bir-birlarining dardlari, tashvish-u hasratlari, bosqlariga tushgan turli mushkulotlarini tinglashadi. Hudhud har bir qushning fig‘on bilan aytgan shikoyatlarini tinglaydi, har bir qushning xususiyatlari haqida to‘xtaladi. Bundan tashqari, dostonidagi asosiy obrazlardan yana biri bu Hudhudir.

Hudhud qadimdan Qur‘oni Karimda zikr qilingan qusqlardan sanaladi. Uning Sulaymon alayhissalom bilan bo‘lgan qissasi bugunga qadar mashhurdir. Qissada Hudhud xat tashuvchi timsoli orqali gavdalanitirilgan. Uning zakovati, omonatdorligi, aql-u farosati asarda yaqqol namoyon bo‘lgan. Shuningdek, Hudhud bir mamlakat aholisining musulmon bo‘lishiga sababchi bo‘lgan.

Navoiy talqiniga ko‘ra, Hudhud aql nuridan bahramand va rahbarlik jilg‘asi bilan sarbaland bo‘lgan bir qushdirki, uning zotida sharaf va izzat nihoyatda yuksak bo‘lib, boshini to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi toj bezaydi. U Arsh oldida parvoz qiladi va Jabroil kabi unga ham yuz xil sirlar ayon bo‘lib turadi. Asarda esa Navoiy quyidagicha tasvirlaydi:

Hudhud ul nuri xiraddin bahramand,
 Rohbarlig‘ afsaridin sarbaland.
 Zotiga izzat sharaf me‘rojidin,
 Boshida zevar hidoyat tojidin.
 Jabrailoso ayon yuz roz ango,
 Qurb arshi avjida parvoz ango.

Navoiy asarida bu qushga alohida e‘tibor qaratadi va boshqa qusqlarda ko‘rinmaydigan jihatlarni aynan Hudhudga namoyon qiladi. Shuningdek, asarda Hudhud dono, idrokli va hattoki, Jabroilga tenglashtirib tasvirlanadi. Uning donishmandligi, ko‘zlangan manzilga borish yo‘lidagi qiyinchiliklarni va o‘ziga ergashgan qusqlarni ortga qaytmoqchi bo‘lganida ham ularni ruqlantirib yo‘lida davom ettirishi asarda o‘zgacha talqinda namoyon etilgan. Omon Matjon asarida ham Hudhudga alohida urg‘u berib o‘tadi, barcha qusqlarga bosh bo‘lib, ularni to‘g‘ri yo‘lga bosqlaydi. Davra qurib yig‘ilgan qusqlar orasida birinchi bo‘lib, Shunqorga yuzlanadi va so‘z beradi:

Davramizda o‘zing sarvarsan aniq,
 Bilaman, gaping bor, ko‘zlaring yoniq...

Shunqor qadimdan mifologik qush hisoblangan, lochinsimonlar oilasiga mansubligi bois, uni “ov

qushi” deb atashgan. “Afsonaga ko‘ra, quzg‘un o‘z uyasida ikki dona tuxum qo‘yar, tuxumlarning biridan Tuyg‘un degan serjun it, ikkinchisidan esa Shunqor deb ataluvchi ov qushi chiqarmish” .

Mumtoz adabiyotimizda bu timsol o‘zgacha talqin qilingan. Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonida Shunqor o‘zini “qusqlarning podshohi” deya ta’kidlaydi. Bundan tashqari, baland osmonni va shoh qo‘lini o‘ziga makon qilgan Shunqor, sen qusqlar orasida xuddi shoqlar kabi tojga egadirsan, shoh boshingga oltin tojni loyiq ko‘rgan. Sen tojli qusqlarga bosqliqsan, senda o‘zgalarning o‘ntasidagi jur‘at bor, shu sababli shoh senga yaxshi qismatni ravo ko‘rdi, - deydi. Navoiy bu timsol orqali boylig-u amalga ruju qo‘ygan shaxslarni nazarda tutadi. Shuningdek, qalbida Ollohga bo‘lgan muhabbat orqali komil insonlar qatorida bo‘lishni uqtiradi. Omon Matjon ham o‘z asarida Shunqorni “Ey tojdor” deya ta’kidlaydi. Asarda Shunqor davr siyosati, paxtazorlar ko‘payib, yaylovlar kamayib ketayotgani, 1939-1940-yillarda yovvoyi qusqlarning qirilishi haqida hikoya qiladi. Qusqlar timsoli orqali shoir o‘z davridagi jamiyatning turli illatlarini fosh qilishga erishadi.

Ayniqsa, ellik yil chamasi avval,

Odamlar qo‘liga tegdi bir amal:

“Otilsin, dedilar, yovvoyi qusqlar!”

Bosqlandi beomon qirg‘in-tutisqlar.

So‘ng bulbul, chag‘alay, to‘ti, laylak, qirg‘ovul, chumchuq kabi qusqlar o‘z hasratlarini bo‘lishishadi. Suhbat so‘nggida qusqlar “Mehrjon” bayrami uchun tuhfa olib kelish maqsadida turli o‘lkalarga ravona bo‘lishadi.

Ne deysiz? Jonga jips aylab imkonni,

Kutsak to‘kin kuzni va Mehrjonni?!

Andak quvvat yig‘ib tanu bolu par,

Saxiy bayram o‘zi bo‘lib chin xabar,

Yana yig‘ilishsak ushbu makonda,

Bor gapni hal etsak o‘sha zamonda!

Turfa sovg‘ani-da bir-bir ko‘rardik,

Agar kami bo‘lsa, tadbir ko‘rardik!

Qusqlarga bu taklif ma‘qul keladi va yozda sovg‘a tayinlash, kuch yig‘ish uchun o‘z makonlariga qaytib ketadilar. Kuzda “Mehrjon” bayramida yana Baxmal tog‘lari orasida G‘allaorol adirlarining bir yonida uchrashishga kelishib olishadi. Asar so‘nggida qusqlar turfa xil sovg‘alar bilan yana o‘sha makonda uchrashishadi. Jumladan, Oqqush Surxon vodiylariga yo‘l oladi va timqora toyning yo‘lini, Shunqor sehrli tanga, Lochin bepichoq qin, Mirzoqush esa ohanrabo olib keladi. Aynan “Mehrjon” bayramining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, shoirona bashorat bilan kuzda mustaqillik, istiqloq bayramining bo‘lishini va unga tuhfa olib kelinganini bashorat qiladi.

Dostonning “Lison ut-tayr”dan farqli jihati shundaki, unda “Mantiq ut-tayr” va “Lison ut-tayr”da uchramaydigan yangi qush timsollari kiritilgan.

Lison ut-tayr Qush yo‘li

Semurg‘ Semurg‘

Qaqnus Qaqnus

Hudhud Hudhud

Shunqor Shunqor

Samandar To‘ti

Bulbul Laylak

To‘ti Chag‘alay

Tovus Kabutar

Qumri Bulbul

Kabutar Qirg‘ovul

Kabki dari (kaklik) Oq qush

Tazarv(tustovuq) Ola qarg‘a

Burgut(uqob) Chumchuq

Kuf Qarg‘a

Tovuq(xo‘roz) Musicha

Qarchig‘ay Tustovuq

Xumoy Ko‘k kaptar

Qalog'(olaqarg'a) Mirzoqush
 Xod(kalxat) Kapachi
 O'rdak Qaldirg'och
 Durroj(qirg'ovul) Lochin
 Shoxboz(lochin) G'oz
 O'rdak
 Zag'izg'on
 To'rg'ay
 Bedana
 Boyqush
 Burgut
 Turna
 Kakku

Shoir Omon Matjon ba'zan mumtoz an'analarni aslicha davom ettiradi. Jumladan, Semurg', Hudhud, Shunqor, To'ti, Tovus, Bulbul, Kabutar, Qirg'ovul kabi obrazlarni o'z asarida qo'llaydi. Ba'zan esa novatorlik yo'lidan borib, Kapachi, Mirzoqush, Itolg'i, Tasqara, Turmtoy, Jag'altoy, Oqqush kabi qush timsollaridan foydalanadi. "Qush yo'li" dostonini taqlil qilar ekanmiz, asarda qo'llanilgan turli-tuman qusqlar timsoli orqali komillikka erishish, shuningdek, davr siyosatini, insonlarning qilmisqlarini, xalqning ahvolini fosh qilishga harakat qilgan. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkin, qusqlar timsoli orqali Omon Matjon ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy muammolarni qalamga oladi. Qalami o'tkir ijodkor va buni obrazlarni o'z o'rnida qo'llay olganligidan bilishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Z.Mamadaliyeva "Ikki maqola", "Sharq yulduzi" jurnali, 2013/6
2. Mamatqul Jo'rayev, Darmonoy O'rayeva "O'zbek mifologiyasi", 24-25-405-bet, T, Excellent Polygraphy, 2020
3. Alisher Navoiy "Lison ut-tayr", T., "G'afur G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi", 1991, 34-37-bet
4. Omon Matjon. "Qush yo'li" T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1990, 25-76-bet.
5. Norova N. Principal Directions of Studying the Problem of Style in Literature (on the Example of U. Kochkor's Lyrics) //JournalNX. – С. 913-915.
6. Norova N., Nigina M. OMON MATJON SHE'RLARIDA QUSQLAR TIMSOLI // ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 13. – №. 3. – С. 27-30.
7. Nasiba N. UDC: 821.512. 133 TRADITION AND INNOVATION IN USMON KUCHKOR'S POEMS // SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – С. 100.
8. Norova N. B. Creative abilities of the artist in the application of the art (on the example of the lyrics of osman kochkar) // Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – Т. 4. – №. 5. – С. 214-221.
9. Norova N. Artistic skills in Usmon Kuchkor poetry // центр научных публикаций (buxdu. Uz). – 2022. – Т. 15. – №. 15.
10. Bakhtiyorovna N. N. CREATIVE ABILITIES OF THE ARTIST IN THE APPLICATION OF THE ART (ON THE EXAMPLE OF THE LYRICS OF OSMAN KOCHKAR).
11. Norova N. ХОЗИРГИ ШЕЪРИЯТДАГИ ПОЭТИК ЯНГИЛАНИШЛАР ҲАҚИДА // ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 16. – №. 16.
12. www.ziyouz.com

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING LIDERLIK XUSUSIDAGI QARASHLARI

Aktamov Shohzod Ravshan o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti.

Annotatsiya: maqolada sharq mutafakkirlarining liderlik xususiyatlari borasida fikrlari, ilmiy nazariy qarashlari Amir Temurning liderlik xususiyatlari, liderlikning bosqichlari va usullari haqida, bosqichlarning psixologik tuzilishi borasida artoflicha ma'lumotlar berilgan bo'lib, bundan tashqari liderlar o'z kuchiga ishongan, jasur va xarizmatik inson bo'lishi lozim. U, hatto, yosh avlodning himoyachisi bo'la oladi. Odatda, yosh yetakchilar tengdoshlari orasida ajralib turadigan yorqin xislatlarga ega shaxslar bo'lishi, ular nafaqat tengdoshlarini o'ziga jalb qila olishi, balki o'zidan katta yoshdagilar bilan ham tez til topisha olishi, yetakchilikning psixologik mexanizmlari fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: yetakchi, tengdosh, jasur, himoyachi, mexanizm, xislat, xarizmatik, tarbiya, ta'lim, mehnat, inson, organizm.

ВЗГЛЯДЫ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ НА ЛИДЕРСТВО

Актамов Шохзод Равшанович

Докторант Чирчикского государственного педагогического университета.

Аннотация: в статье приведены мнения восточных мыслителей о характеристиках лидерства, научно-теоретические взгляды Амира Темура о характеристиках лидерства, стадиях и методах лидерства, психологической структуре стадий. Он даже может быть защитником молодого поколения. Обычно молодые лидеры – это личности с яркими качествами, выделяющиеся среди сверстников, способные не только привлечь к себе сверстников, но и быстро ладить со старшими, обсуждаются психологические механизмы лидерства.

Ключевые слова: лидер, сверстник, храбрый, защитник, механизм, характер, харизматичный, подготовка, образование, труд, человек, организм.

EASTERN THINKERS' VIEWS ON LEADERSHIP

Aktamov Shohzod Ravshanovich

Chirchik State Pedagogical University's doctoral candidate.

Annotation: the article contains the opinions of eastern thinkers about the leadership characteristics, scientific theoretical views of Amir Temur about the leadership characteristics, the stages and methods of leadership, the psychological structure of the stages. He can even be the protector of the young generation. Usually, young leaders are individuals with bright qualities that stand out among their peers, they can not only attract their peers, but also quickly get along with seniors, the psychological mechanisms of leadership are discussed.

Key words: leader, peer, brave, defender, mechanism, character, charismatic, training, education, work, human, organism.

KIRISH. Yosh yetakchi degani o'ziga tengdosh shaxslar manfaatlari uchun qonun doirasida faol ish yuritishni anglatadi. Yetakchi o'z kuchiga ishongan, jasur va xarizmatik inson bo'lishi lozim. U, hatto, yosh avlodning himoyachisi bo'la oladi. Odatda, yosh yetakchilar tengdoshlari orasida ajralib turadigan yorqin xislatlarga ega shaxslardir. Ular nafaqat tengdoshlarini o'ziga jalb qila oladi, balki o'zidan katta yoshdagilar bilan ham tez til topisha oladi. Bunday yetakchi tengdoshlaridan ko'ra ko'proq ma'lumotga ega bo'ladi, bu esa unga muhim masalalarni hal etish imkonini beradi. Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloqqa oid» asarida: «Har qanday nisbatan katta miqyosdagi bevosita ijtimoiy yoki birgalikdagi qilinadigan mehnat idora qiluvchiga ma'lum darajada muhtojdir, bu idora qiluvchi shaxsiy ishlarni bir-biriga muvofiqlashtiradi va ishlab chiqarish organizmini mustaqil organlari harakatidan kelib

chiqadigan vazifalarni bajaradi», degan fikrlari keltirilgan bo‘lib, bu o‘z navbatida rahbarlik, liderlik va yetakchilar uchun bildirilgan fikrlar ekanligidan dalolat beradi. Busiz boshqaruv to‘g‘ri va to‘liq bo‘lmaydi deb o‘z mulohazalarini bildirib o‘tgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Buyuk sarkarda, sohibqiron Amir Temur ham katta bir saltanatning asoschisi, rahbari sifatida boshqarish va rahbarlik masalalariga oid kuchli tamoyillarni yaratgan. Uning tuzuklari o‘z davrining ijtimoiy jihatdan eng kuchli siyosiy qo‘llanmasi ham edi. U o‘z tuzuklarida 12 ta ijtimoiy tabaqani farqlab beradi:

- 1 sayidlar, ulamo, mashoyix, fozil odamlar;
- 2 ishbilarmon, donishmand odamlar;
- 3 xudojo‘y, tarki dunyo qilgan kishilar;
- 4 no‘yonlar, amirlar, mingboshilar;
- 5 sipoh va raiyat;
- 6 maxsus ishonchli kishilar;
- 7 vazirlar, sarkotiblar;
- 8 hokimlar, tabiblar;
- 9 tavsir va hadis olimlari;
- 10 ahlahunar va san‘atchilar;
- 11 so‘fiylar;
- 12 savdogar va sayyohlar.

Amir Temur fikricha, bu toifa kishilarning taqdirini podshoh, xazina va askarlar hal qiladi. Ko‘rinib turibdiki, bu turlanish asosini tabaqaning ijtimoiy voqelikka nisbatan bo‘lgan munosabatlari va xulq-atvorlari tashkil etadi. Bu esa, o‘z navbatida ijtimoiy jarayonlarni boshqarishda odamlarni qanday mehnat turlari bilan shug‘ullanishlari emas, balki ularning kayfiyat va ustanovkalari, xulqlarining motivatsiyalari va ma‘rifatlilik darajalari muhim omillar sifatida talqin qilinganligini ko‘rsatadi. Ijtimoiy hayotni boshqarishda bunday ijtimoiy-psixologik yondashuv Amir Temur uchun o‘z davrida katta bir saltanatga asos solish imkonini bergan. Amir Temur davlatni boshqarish vositalari haqida to‘xtalib shunday yozadi: «Saltanat ishlarida to‘rt narsaga amal qilish lozim: (1) kengash; (2) mashvaratu maslahat; (3) qat‘iy qaror, tadbirkorlik, hushyorlik; (4) ehtiyotkorlik». Uning fikricha: «Ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat‘iy, tadbirkor va hushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir».

Rasmiy rahbar va guruh lider alohida-alohida shaxs bo‘lsa, ular o‘rtasidagi kelishmovchilik xodimlar tomonidan ijtimoiy adolatning buzilishi sifatida idrok etiladi. Lider bilan kelishuv esa guruhdagi kuchlarni tan olish, oqillik yo‘lini tanlash, deb baholanadi. Guruhda norasmiy liderning mavjudligi rahbar uchun guruh a‘zolari bilan iliq munosabat o‘rnatishda qo‘shimcha ko‘prikdir. Lekin rasmiy rahbar bilan norasmiy yetakchi manfaati bir-biriga zid bo‘lishi, mos kelmasligi ham mumkin. Bu esa jamoadagi turli nizolarga sabab bo‘ladi. Bugungi kunda zamonaviy liderlar kamayib boroyotganligi hammamizga ma‘lum shuning uchun yosh zamonaviy liderlarni yetkazib chiqarish dolzarflik kasb etmoqda. Har bir sohada liderlarni izlab topish va ularni qo‘llab qo‘vvatlab turish lozim. Chunki bugungi kun jamiyatiga ham mukammal shaxslar albatta kerak. Bunda rahbar yoki liderni yanada kuchaytirib ularni superliderni aylantirish kerak bo‘ladi.

Oddiy rahbar yoki liderning superliderni aylanishi bir necha bosqichlarda kechadi:

I — o‘zi uchun lider bo‘lish, ya‘ni shaxsiy maqsad va maslaklar, o‘zini o‘zi kuzatish, o‘zini o‘zi rag‘batlantirish, hayoliy repitisiyalar va kognitiv tahlillar orqali o‘zining mustaqil inson, shaxs ekanligini, o‘zida boshqalarga o‘mak bo‘luvchi sifatlar borligini anglash;

II — yuqorida qayd etilgan sifatning afzalliklarini o‘zgalarga namoyish etib, uning afzalliklariga ishonтира olish;

III — xodimlariga o‘zlarida tashabbus va o‘ziga ishonchni namoyon etish uchun sharoit yaratish;

IV — mustaqil qobiliyat egalari bo‘lgan xodimlarni rag‘batlantirish, kerak bo‘lganda, faqat konstruktiv tanbehlar berish;

V — o‘z-o‘zini boshqarishga asoslangan ijtimoiy faoliyatni tashkil etish va ishlarga hadeb aralashaverishdan o‘zini tiyish.

Liderning bu xususiyati, uning hissiy jozibadorligida, o‘zgalarni o‘ziga jalb etish fazilatida namoyon bo‘ladi». Shu mazmunda, psixologiya fani oldida ham shunday vazifalar turadiki, ularni hal etish faqatgina soha doirasida o‘z yechimini topishi mumkin. Natijada, murakkab va keng qamrovli liderlarni aniqlash

nazariyasi va amaliyotining psixologik jihatlari hamda xususiyatlariga oid maxsus izlanishlar, yangi yondashuvlar ham yuzaga kela boshlaydi. Psixologiya fani tarixiga nazar solsak, boshqaruvni ilmiy va tizimli ravishda tadqiq etish birinchi bor ishlab chiqarish sohasida, mehnat psixologiyasi doirasida olib borilgan. Avvaliga xodimlarni boshqarish, samarali mehnat jarayonini ta'minlash masalasi keyinchalik umumlashgan tavsifga ega bo'lgan boshqaruv jarayoniga o'tdi. Natijada, boshqaruv psixologiyasi fanining, xususan, rahbar faoliyati va boshqaruvni tadqiq etishning alohida predmetli sohasi paydo bo'lganligi shohidi bo'lamiz. Ushbu sohadagi tadqiqotlarning jadallashuvi bir tomondan, zamonaviy fanlar integratsiyalashuvi natijasi bo'lsa, ikkinchi tomondan, asosiy boshqaruv ob'ekti, ya'ni mehnat qiluvchi sub'ekt xulqida yangidan yangi shakllarning paydo bo'lishi natijasidir.

Oxirgi yillarda ko'plab olimlar, jumladan, rossiyalik ijtimoiy psixologlar A.Leontevning faoliyat konsepsiyasiga tayangan holda, liderlikni faoliyat mahsuli, guruhning ushbu faoliyatga munosabati va guruhda qabul qilingan normalar hamda ijtimoiy kutilmalarga kim ko'proq darajada javob berishiga qarab liderni aniqlash mumkin, deb hisoblashmoqda. Bundan tashqari, ijtimoiy kutilmalar nazariyasi hozirda ko'pchilik tomonidan ma'qul yondashishlardan biri deb qabul qilinmoqda.

Mutaxassis I.Mahmudovning «Boshqaruv psixologiyasi» (2006) kitobida «lider» so'zining izohiga oid quyidagi mulohazalarni keltirib o'tadi: «Umuman olganda adabiyatda «lider» so'zini «yetakchi» atamasi bilan almashtirish hollari ko'p uchraydi. O'ylashimizcha, «yetakchi» atamasi «lider»ga xos bo'lgan psixologik tavsifni to'la ifodalay olmaydi. «Yetakchi» so'zi guruhga munosabat sifatida, uning a'zolariga ta'sir o'tkazuvchi va maqsadga yetaklovchi shaxsga nisbatan ishlatiladi. Yetakchilik guruh tarkibini, undagi munosabatlar tizimini tahlil etish orqali aniqlanadigan shaxs holatidir. Lekin liderga xos bo'lgan fazilatni ifodalovchi yana qator jihatlardan yana biri – shaxsning vaziyatga muvofiq ravishda harakat qilish qobiliyatini hisobga olish zarurati tug'iladi. Biron-bir muammoli vaziyatda paydo bo'lgan qiyinchilikni bartaraf etishdagi tashabbus, topqirlik va mohirlik liderga xos fazilatlaridir. Muammoni yechish bilan bog'liq qiyin vaziyatda lider boshqalarga nisbatan o'zining ilg'orligi, peshqadamligi bilan ajralib turadi. Fikrimizcha, o'zbek tilida aynan shu ikki ibora – «peshqadam» va «yetakchi» so'zlari majmuasi lider mohiyatini to'la ifodalashi mumkin.

Nazarimizda, «Yetakchi» so'zi shaxsning guruhni yetaklashga, boshchilik qilishga bo'lgan ishtiëqi mavjudligidan kelib chiqadi. «Peshqadam» iborasi esa ma'lum fazilatlariga ega bo'lgan shaxs ketidan guruhning ergashishini, jamoaning o'z ixtieriga ko'ra o'zi ishongan odam boraëtgan yo'lni tanlashini anglatadi. Aynan shu holat «lider» iborasiga nisbatan ham ishlatilishi zarur.

Har bir lider yoki boshliq o'zicha individual va qaytarilmasdir. Buning boisi har bir boshliq o'z ish faoliyatini, boshqaruv faoliyatini o'ziga xos tarzda tashkil etishidir. Ijtimoiy psixologiyada boshqaruv sohasida batafsil o'rganilgan muammolardan biri — turli boshqaruv uslublaridir. Bu sohada nemis olimlari G.Gibsh va M.Forverg, rus olimlari V.D. Parigin, L.N. Umanskiy, M.Yu. Jukov va boshqalarning ishlari, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Barcha ilmiy tadqiqotlarni umumlashtirgan holda ijtimoiy psixologiyada qabul qilingan uch asosiy boshqarish uslublariga xarakteristika berib chiqamiz. Bu uch uslub:

- Avtoritar;
- Demokratik;
- Liberal ish uslublaridir.

Avtoritar uslub.

Avtoritar rahbar barcha ko'rsatmlarni ishchanlik ruhida, aniq ravshan, keskin ohangda xodimlarga etkazadi. Muloqot jarayonida ham xodimlarga nisbatan do'q-po'pisa, keskin ta'qiqlash kabi qat'iy ohanglardan foydalanadi. Uning asosiy maqsadlaridan biri — nima yo'l bilan bo'lsa-da, o'z hukmini o'tkazish. U ning nutqi ham aniq va ravon, doimo jiddiy tusda bo'ladi.

Demokratik uslub.

Demokratik rahbar, aksincha, bo'ysunuvchilarga mustaqillik erk berish tarafdori. Ishda topshiriqlar berganda ishchilarning shaxsiy qobiliyatlarini hisobga olgan holda taqsimlaydi. Bunda u xodimlarning shaxsiy moyilliklarini ham hisobga oladi. Buyruq yoki topshiriqlar, odatda, taklif ma'nosida beriladi. Nutqi oddiy, doimo osoyishta, sokin, unda o'rtoqlarcha, do'stona munosabat sezilib turadi. Biror kishini maqtash, uning lavozimini oshirish yoki ishdagi kamchilikka ko'ra ishiga baho berish doimo jamoa a'zolarining fikri bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi.

Liberal uslub.

Liberal (loqayd) uslubda ishlaydigan rahbarning kayfiyatini, ishga munosabatini, ishdan mamnun yoki mamnun emasligini bilish qiyin. Unda taqiqlash, po'pisa bo'lmaydi, uning o'rniga ko'pincha ishning oxirgi oqibati bilan tanishish bilan cheklanadi, xolos. Jamoada hamkorlik yo'q boshliq jamoaning muammolari, ishning baland-pasti bilan qiziqmaydiganday, go'yoki boshqa „koinotda“ yurganga o'xshaydi. Aniq ko'rsatmalar bermaydi, uning o'rniga norasmiy liderlar yoki o'ziga yaqin kishilar orqali qilinishi lozim bo'lgan topshiriqlar bajaruvchilarga yetkaziladi. Uning asosiy vazifasi, uning nazarida, xodimlar uchun ish sharoitini yaratish, ishdagi kamchiliklarni bartaraf etish, kerakli mahsulot, xomashyo kabilarni topib kelish, majlislarda qatnashish va hokazolardan iborat bo'lishi ko'rsatib o'tilgan.

Inson shaxsi, uning kamoloti, unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi psixologik omillar ta'siri, tajriba va intilishning roli masalasi XXI asrda ham tadqiq etishga muhtojdir. Raxbar shaxsini o'rganish masalasi bilan nafaqat psixologiya, pedagogika, sotsiologiya, siyosatshunoslik, tarix kabi ijtimoiy gumanitar fanlar shug'ullanadi. Hozirgi davrda rahbar muammosi aniq, gumanitar ijtimoiy fanlarning umumiy tadqiqod ob'ektiga aylanib bopmoqda va bu jarayon keyingi asrda yanada jadallashadi.

Ta'kidlash joizki, «Raxbar ma'naviy yetukligining o'zigina ta'lim muassasalarini boshqarish samaradorligini belgilay olmaydi. Bu ishlar rahbarning shaxsiy namunasi, o'zi rahbarlik qilayotgan turli ta'lim tizimini talab darajasida yo'lga qo'ya bilishi, pedagogik xodimlar mehnatini qadrlashi va chuqur anglashi, ularni o'z vaqtida ma'naviy va moddiy rag'batlantirib borishi, bir so'z bilan aytganda, insonning ruhiy psixologik olamiga muttasil ravishda e'tibor berishi bilan mustahkamlanadi». Mazkur omillar nafaqat ta'limiy samara beradi, balki ta'lim muassasalarida soglom ma'naviy, psixologik muhit ham yaratadi. Shu o'rinda rahbarning tashkilotchilik qobiliyati, ma'naviy madaniyatining mohiyati va psixologik xususiyatlari haqida ham kengroq fikr yuritish o'rinli bo'ladi. Rahbarning ma'naviy madaniyati nima? Ushbu savolga bir so'z bilan shunday javob berish mumkin: «ma'naviy madaniyat - rahbarda shakllangan (ichki) ruhiy quvvatdir»

NATIJALAR

Raxbar xodimlardagi psixika uch xil ruhiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi:

1. Rahbarning ruhiy xususiyatlari bu - uning temperament, xarakteri, qobiliyati va psixik jarayonlarining barqaror xususiyatlari, shuningdek mayli, e'tiqodi, bilim-ko'nikmalari, malakasi hamda odatlaridan iborat.

2. Psixik holatlar uncha uzoq davom etmasada, lekin ancha murakkab jarayondir. Bunga tetiklik yoki ma'yuslik, ishchanlik yoki horginlik, serzardalik, parishonxotirlik, yaxshi-yomon kayfiyat va hokazolalar kiradi.

3. Psixik jarayonlarga ruhiy faoliyatning murakkab turiga kiruvchi oddiy psixik jarayonlar kiradi. Ular juda qisqa vaqt davom etadi. Psixik xususiyatlar, holatlar, jarayonlar uzaro mustahkam bog'langan bo'lib, biri ikkinchisiga ta'sir etishi, uning o'rnini tuldirishi mumkin. Psixologiyaning vazifasi ana shu bog'lanish va munosabatlarning qonuniyatlarini ochib berishdan iboratdir. Shaxsning yetakchilik imkoniyatini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlaridan biri insonda shakllangan qobiliyatga suyanish va qobiliyatni imkoniyatga qarab namoyon etishdir. Bunday yondashuv «vaziyatli yetakchilik» deb ataladi, unda yetakchi deb tan olingan shaxsning umumiy maqsadga erishish yo'lida muammoli vaziyatda o'z qobiliyatini namoyon eta olishi tushuniladi. Bu nazariyaga binoan, guruh bir necha yetakchiga ega bo'lishi mumkin, kezi kelganda, har bir jamoa a'zosi muammoli vaziyatni hal etish borasida o'z qobiliyat va imkoniyatini namoyish eta oladi. Samarali faoliyat olib boruvchi rahbar o'z jamoasida aynan shunday muhitni yaratishi kerakki, har bir xodim zarur vaziyatda o'z imkoniyatini ishga solish orqali muammoli vaziyatni hal etishda faol qatnashishi va boshqaruv jarayonida ishtirok etayotganini anglasin. Buning uchun jamoa har qanday vaziyatni hal etishda mas'uliyatni his qiluvchi va professional xodimlarga ega bo'lishi lozim. Shu bilan birga, guruhda shunday xodimlar ham borki, ular yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni hal eta oluvchi universal qobiliyatga ega. Yoshlar yetakchisining o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni yetakchilik iste'dodining boshqalardan farqli ko'rsatkichlari qatorida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- tashkilotchilik ziyrakligi
- o'zgalarni tushunish, ularning ichki olamiga kira olish, individual fazilati, kayfiyatini inobatga olgan holda masalaga yondashish;
- faol psixologik ta'sir kuchiga egalik
- yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olgan holda, ularning xususiyatidan kelib chiqib, insonlarga turli

usullar bilan ta'sir o'tkaza olish;
- yetakchilik mas'uliyatini o'ziga olish.

MUHOKAMA

Yetakchining asosiy xususiyatlaridan biri - yoshlar orasida "bir qadam oldin"da bo'lish. U yangiliklardan doimo xabardor, boshqalar uchun ochiq bo'lmagan axborotga ega bo'lishi kerak. Barcha jabhada yoki sohada axborotga egalik qilish boshqalardan ustun bo'lish imkonini beradi. Yetakchi bunday manbani qayerdan, qanday topishni yaxshi biladi. Bunday axborotga ega bo'lmagan talabalar uning o'rnini xayol, gumon va shubha bilan to'ldiradi. Ular hayotidagi unutilmas kun yoki umuman bo'lmagan voqealar bilan o'rtoqlashadilar, bunday narsalarni yaxshi qabul qiladilar. Shu tariqa talabalarning yetakchilik xususiyatlari o'z fikrini erkin bildirishida namoyon bo'ladi. Yoshlar yetakchisi aniq dalil va isbotlar bilan o'z bilimini boyita oladi. Bunday holatda yetakchiga nisbatan ishonch ortadi.

XULOSA

Yoshlarda yetakchilik qobiliyati va boshqaruv mahoratini rivojlantirish orqali yuksak ma'naviyatli yetakchi yoshlarni tarbiyalash, ularni mamlakatimiz taraqqiyoti va uning istiqboli uchun yo'naltirish talab etiladi. Bunda quyidagi vazifalarni bajarish lozim:

- lider va liderlik xususiyatlarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslarini chuqur o'rganish;
- davlatimiz tomonidan yoshlarda yetakchilik qobiliyatini shakllantirish va boshqaruv mahoratini rivojlantirish sohasida olib borilayotgan ishlarni tizimli tahlil qilish;
- yoshlarda liderlik xususiyatlarini shakllantirishga ta'sir etuvchi turli ehtiyoj va omillarni o'rganish;
- yoshlar faolligini yanada oshirish orqali liderlik qobiliyati va boshqaruv mahoratini rivojlantirishda ularning yangi qirralarini yuzaga chiqarishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boymurodov N. Rahbar psixologiyasi. – Toshkent “Yangi asr avlodi” 2007-y.
2. Ergashev P.S. Muloqot psixologiyasi. -T., 2003. –S. 48
3. Farobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi shariyoti, 1993. – B. 170
4. Karimov I.A Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - T.: “Ma'naviyat”, 2008 yil.
5. Karimov I.A Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. —T.: “O'zbekiston”, 1999.
6. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. – T., 1999. –B. 80.
7. Karimova V.M., Xayitov O.E., Djalalova S.M. Boshqaruv psixologiyasi. O'quv qo'llanma. Oliy o'quv yurtlari magistratura bosqichi talabalari uchun//Prof. V.M.Karimovning umumiy tahriri ostida. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2008. – B. 11, 58, 59.
8. Maxmudov I.I. Boshqaruv psixologiyasi. o'quv qo'llanma T.: TDIU, 2007. - B. 30-31.
9. Nizomulmuluk. Siyosatnoma.(Siyar ul-muluk). Ikkinchi to'ldirilgan, qayta ishlangan nashr – T.: “YANGI asr avlodi” 2008 –B. 165, 173, 166, 168.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARIDA IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK KOMPETENTLIK OMILLARINI TADQIQ QILISHNING EMPIRIK ASOSLARI

Aminova Gulnoza Nasritdinovna
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida ijtimoiy-psixologik kompetentligining ilmiy-nazariy asoslari va imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, kommunikativ kompetentlikning mazmun-mohiyati ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ruhiy-emotsional, ijtimoiy-psixologik, kommunikativ kompetentlik, optimallashtirish, muloqotchanlik, emotsional bilimdonlik, empatiya, o'zini-o'zi boshqarish.

ЭМПИРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФАКТОРОВ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИ-ЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Аминова Гульноза Насритдиновна
научный сотрудник Бухарского института психологии и иностранных языков

Аннотация: Раскрыты научно-теоретические основы и возможности социально-психологической компетентности воспитателей дошкольной образовательной организации. Также научно обосновано содержание коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: психоэмоциональная, социально-психологическая, коммуникативная компетентность, оптимизация, общение, эмоциональный интеллект, эмпатия, самоконтроль.

EMPIRICAL BASIS OF RESEARCH OF FACTORS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE IN EDUCATORS OF PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATION

Aminova Gulnoza Nasritdinovna
Researcher of the Bukhara Institute of Psychology and Foreign Languages

Abstract: The scientific-theoretical basis and possibilities of socio-psychological competence of educators of preschool educational organization are revealed. Also, the content of communicative competence is scientifically justified.

Key words: mental-emotional, social-psychological, communicative competence, optimization, communication, emotional intelligence, empathy, self-management.

KIRISH. Dunyoda globallashuv jarayonining kechishi, o'ziga xos ijtimoiy taraqqiyot tamoyillariga mos shaxsni tarbiyalash va unga ijtimoiy-psixologik ta'sir etishni ta'minlovchi tarbiyachilarga bo'lgan ehtiyojning yanada ortib borayotganligini ko'rsatmoqda. Binobarin, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarini o'rganish, ularning kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish kabi ustuvor masalalar bo'yicha muhim tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shuningdek, amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar talabiga to'la javob beruvchi, intellektual salohiyati yuqori, keskin o'zgarishlarga tez moslasha oladigan, raqobat bardosh, mehnat bozorida mutaxassislar malakasiga qo'yilayotgan talablar darajasida samarali faoliyat yurituvchi shaxsni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Respublikamizda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, ayni paytda ushbu tizimda, mas'uliyatli, irodali, o'z kasbiga sadoqatli, fidoyi kadrlarni yetishtirish vazifasini qo'yimoqda. Ushbu vazifaning amaliy jihatdan bajarilishi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sog'lom psixologik muhitning yaratilishi bilan bevosita bog'liqdir.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko'rsatkichlarini tahlil qilish, uning o'ziga xos rivojlantiruvchi omillariga jiddiy e'tibor qaratish, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari kasbiy faoliyati samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarining shakllanishini namoyon etuvchi o'rtacha-umumiy va qiyosiy-tipik ko'rsatkichlar ko'lamiga baho berish

bilan birga bu jarayon uchun xarakterli bo'lgan ijtimoiy-psixologik kompetentlikni kasbiy faoliyat samaradorligiga ta'sirini aniqlash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, tanlangan tajriba va nazorat ob'ektlari misolida maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilaridagi ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko'rsatkichlarini aniqlash va unga ilmiy izohlar berish masalasi muhimdir. Chunki, bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari ijtimoiy-psixologik kompetentligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganmay turib, uni faoliyat samaradorligiga ta'sirini yetarli darajada bashorat qilib bo'lmaydi.

METODLAR. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat yurituvchi har qanday tarbiyachining faoliyat samaradorligi eng avvalo undagi sotsial-kommunikativlikning shakllanganligi bilan bevosita bog'liqdir. Binobarin, mazkur tarbiyachi tarbiyalanuvchilar bilan samarali muloqotga kirisha olmas ekan uning kasbiy faoliyatida shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq muayyan darajadagi yetishmovchiliklar namoyon etilaveradi. Ya'ni shaxslararo munosabatlarni to'g'ri yo'naltira olish tarbiyadagi kasbiy kompetentlikni ko'rsata oluvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, muayyan darajadagi ijtimoiy-psixologik kompetentlikka bevosita ta'sir etuvchi omillar haqida ilmiy empirik jihatdan mulohaza yuritishni lozim topgan edik. Ushbu mulohazaga muvofiq aynan taniqli olimlar N.P. Fetiskin va V.V. Kozlov tomonidan ishlab chiqilgan 6 shkalali omillar tizimining maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari faoliyatida qay darajada namoyon etilganligi aniqlandi va tadqiq qilindi. Mazkur jadvalda belgilangan omillarning jami 576 nafar respondentga nisbatan foizlar hisobida qay darajada shakllanganligini bilish, va tahlilida muayyan qulayliklarni yaratish uchun ikkita daraja belgilandi. Ya'ni har bir yo'nalishga moyillik mavjudligini tasdiqlovchi test kalitlari bo'yicha olingan javoblar yig'indisini ikki guruhga (1-guruh o'rtachadan yuqori, 2-guruh o'rtachadan past) ajratilgan holda olingan miqdoriga asoslanib tadqiq qilindi. Jumladan, 1-omil bo'lgan kommunikativ passivlikni yengishga yo'nalganlik motsivatsiyasining shakllanganligi bilan bog'liq savollarga berilgan javoblar (test kaliti bo'yicha) miqdorning 15 va undan yuqori ballga ega ekanligi mazkur omil bo'yicha respondentda o'rtachadan yuqori ko'rsatkichning mavjudligini yoxud 1 dan 14 ballgacha olingan javoblar miqdori esa mazkur omil bo'yicha mazkur respondentda o'rtachadan past darajadagi ko'rsatkichning xarakterli ekanligidan dalolat beradi. Demak, shu tariqa barcha respondentlardan olingan ma'lumotlar umumlashtirilib 576 nafar respondentga nisbatan darajalar bo'yicha o'rtacha-umumiy ko'rsatkichlar miqdori belgilanadi va tadqiq qilinadi.

Ikkinchi omil (kommunikativ mavhumlikni muvofiqlashtirishga yo'nalganlik) bo'yicha maksimal ballar miqdori 21 ball bo'lib, shundan 11 va undan yuqori ball o'rtachadan yuqori, 1 ball dan 10 ballgacha esa o'rtachadan past darajani ko'rsatadi.

Uchinchi omil (kommunikativ konformizmga yo'nalganlik) ko'rsatkichlari bo'yicha eng yuqori ball 15 ballni tashkil etgan holda o'rtachadan yuqori 9-15 ballni, o'rtachadan quyi esa 1-8 ballni tashkil etishi bilan xarakterlanadi.

To'rtinchi omil (o'z mavqeini oshirishga yo'nalganlik) ko'rsatkichlarini baholashda 1-10 ball o'rtachadan past va shu bilan birga 11-20 ball o'rtachadan yuqori ko'rsatkich sifatida tahlil qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Metodikaning beshinchi shkalasidagi (kommunikativ nomutanosiblikni yengishga yo'nalganlik) omili bo'yicha o'rtachadan yuqori 15-28 ball bilan o'rtachadan quyi ko'rsatkich miqdori esa 1-14 ball bilan belgilanadi va baxolanadi.

Metodikaning so'ngi oltinchi omili (kommunikativ frustratsiyani yengishga yo'nalganlik) ko'rsatkichlari miqdori belgilanganda o'rtachadan quyi ko'rsatkichni 1-14 ball bilan, o'rtachadan yuqori ko'rsatkichni esa 15-29 ball bilan baxolash orqali tadqiqot maqsadiga mos tahlillar olib boriladi. Yana shuni alohida ta'kidlash joizki, yuqoridagi mezonlar asosida har bir respondentdan olingan ma'lumot 576 nafar respondentning umumiy soniga nisbatan ham taqsimlanib har bir omil uchun o'rtacha-umumiy miqdordagi o'rinlar va xarakterli jixatlarga alohida e'tibor qaratilgan holda muayyan darajadagi ijtimoiy-psixologik taxlillar olib boriladi.

NATIJARLAR. Dastlabki empirik ma'lumotlar tahlili tadqiqot ob'ekti sifatida belgilangan 576 nafar respondentlarda metodika shkalalari bo'yicha olingan ma'lumotlarning turli darajalarda shakllanganligini yaqqol ko'rsatmoqda (1-jadval)

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilarida sotsial-kommunikativ kompetentlik (SKK) omillari namoyon etilishining o'rtacha-umumiy ko'rsatkichlari (n=576)

1-jadval

№	Omillar	O'rtacha dan yuqori		O'rn i	O'rtacha dan past		O'rn i	Jami	
		N	%		N	%		N	%
1	Kommunikativ-passivlikni yengishga yo'nalganlik	260	45.1	5	316	54.9	2	57 6	10 0
2	Kommunikativ mavxumlikni muvofiq lashtirishga yo'nalganlik	300	52.1	3	276	47.9	4	57 6	10 0
3	Kommunikativ konformizmga yo'nalganlik	410	71.2	1	166	28.8	6	57 6	10 0
4	O'z mavqeini oshirishga yo'nalganlik	350	60.8	2	226	39.2	5	57 6	10 0
5	Kommunikativ nomutanosiblikni yengishga yo'nalganlik	296	51.4	4	280	48.6	3	57 6	10 0
6	Kommunikativ frustratsiyani yengishga yo'nalganlik	240	41.7	6	336	58.3	1	57 6	10 0
Jam i	Jami o'rta % hisobida	53.7			46.3				

Avvalo shuni ta'kidlash joizki, metodika talabiga oid shakllantirilgan har bir omil shkalasi tarbiyachining ijtimoiy-psixologik kompetentligi rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki har bir tarbiyachi o'z tarbiyalanuvchilari bilan shaxslararo muloqot imkoniyatlaridan unumli yetarlicha foydalana olish malakasiga ega bo'lsagina muayyan darajadagi yutuqlarga erishishi mumkin. Bugungi maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilaridan esa aynan shu narsa talab qilinadi. Aks holda tarbiyachi-tarbiyalanuvchini yoxud tarbiyalanuvchi tarbiyachini tushunmaydi. Bu esa bevosita tarbiyaning pedagogik-psixologik samaradorligiga salbiy ta'sir etishi mumkin. Masalaning aynan shu tomonini hisobga olib, har bir faoliyat yuritayotgan tarbiyachida yuqorida qayd etilgan omillarning shakllanganlik darajalari o'rganildi, tahlil qilindi va tegishli xulosalar shakllantirildi.

Umuman quyidagi jadvalda keltirilgan har bir raqam respondentlardagi sotsial-kommunikativ kompetentlik omillarining nechog'lik shakllanganlik darajalari haqida empirik ma'lumotlar berish bilan

birga o'rganilgan 576 nafar tarbiyachiga nisbatan umumiy ko'rsatkichlar ko'lamining namoyon etilishi dinamikasi haqida ham ma'lumotlar berish mumkin (1-jadvalga qarang).

Umuman mazkur metodika talablaridan kelib chiqib barcha shkala ko'rsatkichlariga qo'shimcha ravishda savol-javoblar, suhbatlar, anketa va kontent tahlillardan olingan ma'lumotlar orqali ham muayyan darajadagi aniqliklar kiritildi.

Binobarin o'rtachadan yuqori ko'rsatkichlar miqdorini belgilangan 6 ta shkala bo'yicha tahlil qilganimizda 1-o'rin "kommunikativ konformizmga yo'nalganlik", 2-o'rin "o'z mavqeyini oshirishga yo'nalganlik", 3-o'rin "kommunikativ mavhumlikni muvofiqlashtirishga yo'nalganlik", 4-o'rin "kommunikativ nomutanosiblikni yengishga yo'nalganlik", 5-o'rin "kommunikativ passivlikni yengishga yo'nalganlik", 6-o'rin esa "kommunikativ frustratsiyani yengishga yo'nalganlik", motivatsiyalari uchun xarakterli ekanligi yaqqol namoyon etildi.

XULOSA. Olingan ushbu ma'lumotlar maktabgacha tarbiya tashkilotlaridagi tarbiyachilar kompetentligiga baho berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqqan xulosa nuqtai nazaridan:

Ijtimoiy-psixologik kompetentlik samaradorligiga baho berish uchun tadqiqot maqsadiga mos ravishda tatbiq etilgan metodikalar bugungi kun ijtimoiy psixologiya fanining ayrim amaliy-tatbiqiy yo'nalishlari va istiqbollari haqida yanada chuqurroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Maktabgachata'lim tashkiloti tarbiyachilarining kasbiy faoliyatiga xizmat qiluvchi ijtimoiy-psixologik kompetentlik ko'rsatkichlarining o'ziga xos uslubda rivojlanishi ijtimoiy-psixologik kompetentlik indeksi xususiyatlariga ham bevosita bog'liq. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlanishida ijtimoiy-psixologik kompetentlik indeksining o'rni alohida va ahamiyatlidir.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining kasbiy faoliyati davomida ijtimoiy-psixologik kompetentlik indeksi bilan kommunikativ va sotsial kompetentlik o'rtasidagi bog'liqlik individual rivojlanish xarakteriga ega bo'lib, uni sotsial tajriba, ko'nikma va malakalarni to'plab borish orqali rivojlantirishga erishish mumkin bo'lar ekan.

Umuman, maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining shaxsiy va kasbiy faoliyat uyg'unligining namoyon etilishida shaxs tiplari va kommunikativ va sotsial kompetentlik xususiyatlarini chuqur o'rganish, tahlil qilish va tegishli empirik xulosalar chiqarish orqali tarbiyachilarda o'ziga xos kompetentlik omillarining namoyon etilishi va rivojlanishiga baho berish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдуллаева Ш.Х. Педагог профессионал компетентлигини шакллантиришнинг ижтимоий-психологик механизмлари. (DSc) Автореферат. – Тошкент, 2019. – 61 б.
2. Айзенк Г.Ю. Понятие и определение интеллекта // Вопросы Психологии № 1. – М., 1995. – С. 111-131.
3. Андреев В.И. Педагогическая эвристика для творческого саморазвития многомерного мышления и мудрости: монография. – Казань: Центр инновационных технологий, 2015. – 288 с.
4. Ганжиев Ф.Ф. Мактабгача таълим муассасаси тарбиячилари социалпсихологик компетентлигининг психологик хусусиятлари // Психология. Илмий журнал. – Бухоро. 2020. № 2 (махсус сон). – Б. 78–82.
5. Собирова Д.А. Социал компететлик: назария ва амалиёт. Монография. – Бухоро.: Камолот нашриёти. 2022. – 116 б.
6. Қодиров Б.Р., Қодиров К.Б. Касбий таъхис методикалари тўплами/ Амалиётчи психологлар учун методик қўлланма. – Тошкент: ЎзМУ, 2003. – 94 б.

OMILI

*Atadjanov Mamirjon Yusupovich,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent, Farg'ona davlat universiteti*

Annotatsiya: Dunyodagi dinlarning barchasi ezgulik g'oyalariga asoslanadi va yaxshilik, tinchlik, do'stlik kabi xususiyatlarga tayanadi. Odamlarni halollik va poklik, mehr-shafqat, birodarlik va bag'rikenglikka da'vat etadi. Barcha dinlarda inson hayotining mohiyati, mazmuni, kishilar o'rtasidagi siyosiy-huquqiy, axloqiy munosabatlarni tenglik va adolat mezonlari asosida o'rnatish masalasi o'z aksini topgan. Din madaniyatning barcha turlarini (ilm-fan, falsafa, huquq, axloq kabi) o'zida mujassamlashtirgan va ularga o'z ta'sirini o'tkazgan, qadim-qadimdan aksariyat ma'naviy qadriyatlarni o'zida birlashtirib kelgan.

Kalit so'zlar: din, diniy dunyoqarash, falsafa, axloq, diniy qadriyatlar, halollik, poklik, mehr-shafqat, birodarlik, bag'rikenglik, inson hayotining mohiyati, mazmuni, axloqiy munosabatlar.

ИСЛАМСКИЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗА УЗБЕКОВ

*Атаджанов Мамирджон Юсупович -
кандидат психологических наук, доцент Ферганский государственный университет*

Аннотация: Все религии мира основаны на идеалах добра и опираются на такие качества, как добро, миролюбие, дружба. Призывает людей к честности и чистоте, доброте, братству и терпимости. Во всех религиях находит отражение сущность, смысл жизни человека, вопрос установления политико-правовых, нравственных отношений между людьми на основе критериев равенства и справедливости. Религия вбирает в себя все виды культуры (такие, как наука, философия, право, этика) и оказывает на них свое влияние, с древних времен объединяя большинство духовных ценностей.

Ключевые слова: религия, религиозное мировоззрение, философия, этика, религиозные ценности, честность, чистота, сострадание, братство, терпимость, сущность, смысл жизни человека, нравственные отношения.

ISLAMIC FACTOR IN THE FORMATION OF THE NATIONAL PSYCHOLOGICAL IMAGE OF UZBEKS

*Atadjanov Mamirjon Yusupovich,
candidate of psychology, associate professor Fergana State University*

Abstract: All religions of the world are based on the ideals of goodness and rely on such qualities as kindness, peacefulness, friendship. He calls people to honesty and purity, kindness, brotherhood and tolerance. All religions reflect the essence, meaning of human life, the issue of establishing political, legal, moral relations between people based on the criteria of equality and justice. Religion absorbs all kinds of culture (such as science, philosophy, law, ethics) and exerts its influence on them, uniting most spiritual values since ancient times.

Keywords: religion, religious worldview, philosophy, ethics, religious values, honesty, purity, compassion, brotherhood, tolerance, essence, meaning of human life, moral relations, equality, justice.

KIRISH. Din ijtimoiy hayotni, voqelikni, uning hodisalarini o'ziga xos tarzda in'ikos ettiruvchi ijtimoiy ong shakllaridan biri. U dastlab hayotning ibtidoiy davrida yashagan insonlarning dunyoqarashini aks ettirgan. Din dunyo, inson va boshqa mavjudotlarning yaralishi va kelib chiqishi, hayotning ma'no-mazmuni, insonning yashashdan ko'zlagan maqsadi kabi masalalarga ilohiy nuqtai nazardan javob beruvchi dunyoqarash shakli sifatida muhim ijtimoiy vazifani ado etib kelmoqda. Din diniy dunyoqarashni, diniy marosimlarni, shuningdek, diniy tuyg'uni o'z ichiga oladi. Din madaniyatning barcha turlarini (ilm-fan, falsafa, huquq, axloq kabi) o'zida mujassamlashtirgan va ularga o'z ta'sirini o'tkazgan, qadim-qadimdan aksariyat ma'naviy qadriyatlarni o'zida birlashtirib kelgan.

Dinning milliy psixologik qiyofani shakllantiruvchilik omili sifatidagi ahamiyati shundaki, dunyodagi

dinlarning barchasi ezgulik g'oyalari asoslanadi va yaxshilik, tinchlik, do'stlik kabi xususiyatlarga tayanadi. Odamlarni halollik va poklik, mehr-shafqat, birodarlik va bag'rikenglikka da'vat etadi. Barcha dinlarda inson hayotining mohiyati, mazmuni, kishilar o'rtasidagi siyosiy-huquqiy, axloqiy munosabatlarni tenglik va adolat mezonlari asosida o'rnatish masalasi o'z aksini topgan. Musulmon Renessansi davrida Islom ilm-fanning rivojlanishiga, buyuk kashfiyotlarga turtki berdi, shu davrda Xalifalik hukmdorlari din va fanning uyg'unligini Qur'on ta'limotiga asoslanib teran tushundilar. Keyinchalik Al'bert Eynshteyn bu jarayonni shunday ifodaladi: "Dinga asoslanmagan fan oqsoq bo'lsa, fanga asoslanmagan din so'qirdir".

Vatanimiz hududida islom dini qaror topganiga qadar zardushtiylik, buddaviylik, moniylik, xristianlik, mazdakiylik, shomoniylilik kabi dinlar ham mavjud bo'lgan. Ular negizida o'sha davrda barchasining sintezi natijasida betakror madaniyat vujudga kelgan. Zardo'shtiylik ta'limoti bo'yicha ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi doimiy kurashda oraliq yo'l yo'q, shuning uchun har bir odam bu kurashning u yoki bu tomonida ishtirok etishga majbur. Bu dinning uch tayanchi bo'lib, ular fikrlar soffligi, so'z sobitligi, amallarning insoniyligidan iborat. Bu jihatlar zardo'shtiylikda «ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu ish» tarzida ifodalangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Milliy tafakkur, axloq va qadriyatlar millatning o'ziga xos qiyofasining muhim belgilaridir. Bularning barchasi faqat o'tmish tajribasiga, asrlar davomida yig'ilgan ma'naviy boylikka asoslanadi. Islom dinini o'zbek xalqi ma'naviyati, deb e'tirof qilinishi, diniy axloq masalalariga keng e'tibor berilayotganligi o'zbeklar ma'naviy qudratini oshirishning bosh omili bo'lib qoldi. Ma'naviy qudratli millatgina kelajakka ishonch bilan qaraydi, turli silsilalardan tubanlikka yuz tutmay o'ta oladi. Hozirgi kunda at-Termiziy, Imom-Buxoriy, Naqshband kabi ma'naviyatimiz ustunlari, Ibn-Sino, Forobiy, Navoiy kabi buyuk tafakkur egalari, Amir Temur, Bobur kabi donishmand hukmdorlar ruhiga ko'rsatilayotgan izzat-ehtirom, o'zbek millatining ma'naviy ehtiyojini ular qoldirgan boy meros, turli diniy falsafiy ta'limotlar tushunchalari vositasida qondirish o'zbeklarning millat sifatida qaddini rostlashi, o'z-o'zini anglashi, o'tmishdagi olamshumul ma'naviy-madaniy obro'si vositasida, jahon hamjamiyatida eng yuqori pog'onalariga olib chiqish vazifasini amalga oshirishiga shak-shubha yo'q.

Milliy mustaqillik psixologiyasi doirasida madaniyatning shaxs psixologiyasiga ta'siri masalasini ko'rib chiqishda uning diniy tasavvurlar bilan bog'liqligini sezmaslik mumkin emas, qolaversa ko'plab dinshunoslar inson hayotini boshqaruvchi qadimiy normalarga ilohiy tus berishadi. Qadim-qadimdan insoniyat madaniyati diniy asosga quriladi, deb hisoblangan.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, din qadrsizlanishi bilan jamiyatda madaniyat degradatsiyasi kuzatiladi. Ayrim ta'limotlarda diniy omilga shunday izoh beriladi: inson ojiz va yashab qolish uchun u ko'p narsadan voz kechishi kerak. Odam taraqqiyot natijasida uning istaklarini ma'n qiladigan hamjamiyatga kirishi kerak. Eslatib o'tganimizdek, odam yashab qolishi uchun o'zining ko'pgina mayllaridan voz kechishi kerak. Odamni o'z mayllaridan voz kechganligi uchun taqdirlaydigan, uni tabiat hodisalari va boshqa individlarning tajovuzlaridan himoya qiluvchi omil kerak bo'ladi. Xuddi shu funktsiyani din bajaradi. Odamlar o'z mayllaridan voz kechishgani uchun xudodan mukofot olishga umid qilishadi va nihoyat xudoning obro'si ularga o'zlarining ichki ziddiyatlaridan qutilishlariga yordam beradi. Ko'rib turibmizki, din madaniyatning asosiy bo'laklaridan biridir. Freyd dinni ommaviy nevroz, deb atagan. Gap shundaki din o'zining ko'p qoidalari bilan yopishqoq nevroitik holatni eslatadi. Masalan, nevroitik qandaydir harakatlarni amalga oshirmaslikdan qo'rqsa, haqiqiy dindor ham xuddi shunday, qandaydir diniy marosimni amalga oshirmaslikdan qo'rqadi. Farq shundaki nevroitik o'zining doimiy qaytariluvchi mashg'ulotlari mazmunini tushuntirib bera olmaydi, dindor esa o'zining teologik bilimlaridan kelib chiqib u yoki bu marosimlarni izohlay oladi. Shunday qilib, ayrim e'tirozlar bilan dinni ijtimoiy nevroz, deb atash mumkin. Xususiy nevroz ijtimoiy nevrozdan ko'ra xavfliroq, u bemorning jismoniy holatiga ta'sir qiladi, ijtimoiy nevroz esa butunlay xavfsizdir. Xuddi shunday dinni anti nevroz, deb ham atash mumkin, chunki u xususiy nevrozlarni eritishga va ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatishga yordam beradi. Dinning buzilishi madaniyatning keskin tanazzuliga sabab bo'ladi.

NATIJALAR

Milliy psixologik qiyofaning shakllanishida diniy omilning ahamiyati so'fizm g'oyalari ta'siri misolida yaqqol ko'rinadi. So'fizm diniy-falsafiy va adabiy oqim sifatida VIII-asr oxirlarida Arab mamlakatlarida vujudga keldi va X-asrlarga kelib O'rta Osiyoda keng yoyildi. Bu yerda uning qator

tariqatlariga asos solgan jahonga mashhur namoyondalari: Xoja Abduholiq G'ijduvoni, Ahmad Yassaviy, Xoja Ali Romitoniy, Said Mir Kulol, Xoja Hazrat Bahouddin Naqshbandlar yetishdilar.

So'fizm ta'limotining asosiy mavzui inson va uning Allohga bo'lgan munosabatidir. So'fiylikda ma'naviy kamolotga erishishning asosiy bosqichlari: shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat xisoblanadi.

So'fizmdagi kamolotga erishishning uch bosqichi bilishning uch bosqichiga: birinchisi ishonchli bilim, ikkinchisi to'la ishonch, uchinchisi haqiqiy ishonchga mos keladi. Har bir bosqich juda katta mashaqqatlardan iborat, bulardan o'tish uchun oshiq kuchli ruhiy zo'riqlashlarga bardosh bera olishi kerak, faqat axloqiy va ma'naviy pok odamgina bu mashaqqatlarga bardosh bera olishi mumkin. Shuning uchun so'fiylar ilm bilan etika, aql bilan hissiyot, haqiqiy haqiqat bilan adolatli haqiqat o'rtasidagi bog'liqlikni shart kilib qo'yganlar.

Bahouddin Naqshband so'fiylar, darveshlarning tarkidunyochilik qilishlari, bu dunyo ishlaridan etak silkilib, qo'lni yuvib qo'litiqqa urishlariga qarshi chiqdi. Ularni o'zlarining osoyishta, bexavotir yashashlari, birovlarining qo'lga qarab qolmasliklari uchun halol mehnat va hunarmandchilik bilan shug'ullanishga chaqirdi. U darvesh, so'fiylarning ham mehnat, kasb, hunar bilan shug'ullanib, ham ilm ma'rifat olishini yoqladi.

Ayni paytda O'zbekistonda Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan vijdon erkinligi asosida diniy omil milliy psixologik qiyofaning tarkibiy qismlaridan biri sifatida birlashtiruvchi kuchga aylanishi uchun katta ishlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayondagi eng muhim qadam diniy bag'rikenglik g'oyasini amalga oshirishdir. Diniy bag'rikenglik g'oyasi – xilma-xil diniy e'tiqodga ega bo'lgan kishilarning bir zamin, bir Vatanda, oliyjanob g'oya va niyatlar yo'lida hamkor va hamjihat bo'lib yashashini anglatadi.

Hozirgi zamonda dinlararo bag'rikenglik g'oyasi nafaqat dindorlar, balki butun jamiyat a'zolarining ezgulik yo'lidagi hamkorligini nazarda tutadi hamda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashning muhim sharti hisoblanadi.

Azal-azaldan ona yurtimizda islom, nasroniylik, iudaviylik kabi dinlar yonma-yon yashab kelgan. Asrlar mobaynida yirik shaharlarda masjid, cherkov va sinagogalarning mavjud bo'lishi, turli millat va dinga mansub qavmlarning o'z diniy amallarini erkin ado etib kelayotgani buning tasdig'idir. Tariximizning eng murakkab, og'ir davrlarida ham ular orasida diniy asosda mojarolar bo'lmagani xalqimizning dinlararo bag'rikenglik borasida ulkan tajriba to'plaganidan dalolat beradi.

MUHOKAMA

O'zbekistonda erkin fuqarolik jamiyati, dunyoviy davlat barpo etilmoqda. Qurilayotgan jamiyatning tamoyillari, huquqiy asoslari ishlab chiqilgan va xalqimiz tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Davlat qonuniy asosda barcha dinlarga, barcha e'tiqod egalariga teng imkoniyatlar yaratib bergan. Diniy tashkilotlar bilan munosabatlarning qonun asosida, ularning haq – huquqlarini hurmat va himoya qilish asosida olib borilayotgani e'tiqod erkinligini amalda ta'minlamoqda. Bu – xalqimizning xohish-irodasi bilan tanlab olingan to'g'ri yo'ldir.

Yuqorida qator dalillar asosida dinning madaniyatning o'zagi, ma'naviyat ustuni, odamlarda axloqiy fazilatlar manbai sifatidagi ahamiyatini tasdiqladik. Aynan shu jihatlari bilan bugungi kunda muqaddas Islom dinimiz o'zbeklar psixologik qiyofasining shakllantiruvchi omillaridan biri vazifasini bajarmoqda. Asrlar davomida milliy mentalitetimizda, madaniyatimizda, ma'naviy-axloqiy dunyoqarashimizda shakllangan buyuk qadriyatlarimiz diniy tasavvurlarimiz bilan uyg'unlashgan holda avloddan-avlodga uzatib kelinmoqda. Bu qadriyatlarni avaylab-asrash, boyitish va kelajagimiz poydevori bo'lgan, o'sib kelayotgan yosh avlod shaxsi qurilmasiga mustahkam joylashtirish ta'lim va tarbiya tizimining asosiy vazifasi bo'lib hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 5-jild. – Toshkent. O'zbekiston, 2020. – 456 B.
2. Karimov I.A. O'zbekiston qalbidagi, yuragimizda. T., «O'zbekiston», 1999.
3. Avloniy, Abdulla. Turkiy guliston yohud axloq-T. O'qituvchi, 1992 - 160 bet.
4. Atadjanov M. Milliy psixologik qiyofa xususiyatlarining shakllanish omillari va namoyon bo'lish sohalari, Interpretation and researches 1 (5), 2023.
5. Bromley Yu.V. Ocherki teorii etnosa. M. Izd. «Nauka». 1983.
6. Islam v stranax blijnego i Srednego Vostoka: Sbornik statey// Glavnaya redaktsiya Vostochnoy literaturi.M., 1982. 238s.
7. Materiali po istorii progressivnoy obshestvenno-filosofskoy misli v Uzbekistane / Pod red. I.M. Muminova, M.M. 'ayrullaeva T.1-2.1976 g. 588.
8. Otajonov M. Psixanaliz asoslari (oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma), Toshkent, «O'zbekiston» nashriyoti, 2004.
9. Fish Radiy. Djalalleddin Rumi. M., 1987. 267 s.

MAKTAB DIREKTORLARINING BOSHQARUV FAOLIYATINI BAHOLASHDA KONSEPTUAL YONDASHUVLAR

Baybayeva Muxayyo Xudaybergenova
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrasida professori, pedagogika fanlari doktori

Sultonova Lobar Abdunosir qizi
A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholash bo'yicha turli yondashuvlar yoritilgan bo'lib, muammo yuzasidan xorij va yurtimiz olimlari fikr-mulohazalari, ilmiy qarashlari tahlil qilingan. Shuningdek, umumiy o'rta ta'lim maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholash mezonlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: boshqaruv, baholash, baholash mezonlari, direktor faoliyati samaradorligi, samarali maktab, yetakchilik, o'quvchilarning ta'lim sifati.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИРЕКТОРОВ ШКОЛЬНИКОВ

Байбаева Мухайё Худайбергеневна
Доктор педагогических наук, профессор кафедры "Педагогика" Ташкентского
государственного педагогического университета имени Низами

Султанова Лобар Абдуносировна
Докторант Национального исследовательского института им. А. Авлони

Аннотация: В данной статье освещены различные подходы к оценке управленческой деятельности директоров школ, а также проанализированы мнения и научные взгляды зарубежных и отечественных ученых по данной проблеме. Также указаны критерии оценки управленческой деятельности директоров общеобразовательных школ.

Ключевые слова: менеджмент, оценка, критерии оценки, эффективность директора, эффективная школа, лидерство, качество образования учащихся.

CONCEPTUAL APPROACHES TO ASSESSING THE ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF SCHOOL DIRECTORS

Baybaeva Mukhayo Khudaibergenovna
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy, Tashkent State
Pedagogical University named after Nizami

Sultanova Lobar Abdunosirovna
Doctoral student at the National Research Institute. A. Avloni

Annotation: In this article, various approaches to evaluating the management activity of school principals are highlighted, and the opinions and scientific views of foreign and domestic scientists on the problem are analyzed. Also, the criteria for evaluating the management activity of general secondary school principals are indicated.

Key words: management, assessment, assessment criteria, principal's effectiveness, effective school, leadership, quality of student education.

Kirish. Bugun maktab ta'limini rivojlantirish yo'lida samarali direktorlarga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan ularning faoliyatini baholash mexanizmlarini takomillashtirib borish ham ustuvor

masalalardan biri sanaladi. Baholash shaxsni o'rganish, ijobiy motivatsiya va shaxsga ta'sirini rag'batlantirishning eng samarali vositalaridan biridir. Aynan obyektiv baholash ta'siri ostida maktab direktorlarida o'z-o'zini baholash, o'z yutuqlariga tanqidiy munosabat shakllanadi. Shuning uchun baholashning ahamiyati, uning funksiyalarining xilma-xilligi maktab direktorlari faoliyatining barcha jihatlarini aks ettiradigan mezonlarni izlashni talab qiladi.

Virjiniya shtati Uilyama va Mariya kolleji professori James H.Strong o'z tadqiqotlarida umumta'lim maktab direktorlarini baholashda quyidagi standartlarni keltirib o'tgan:

- Yetakchilik
- Maktabdagi shart-sharoitlar
- Inson resurslarini boshqarish
- Tashkilashtirishni boshqarish
- Aloqa va ijtimoiy munosabatlar
- Kasbiy mahorat. [1]

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, rivojlangan mamlakatlarda umumta'lim maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholashda asosan o'zini-o'zi baholash tushunchasi ko'proq qo'llaniladi. Boshqaruv faoliyati rahbarning o'zi tomonidan baholanishi va natijalar asosida o'z ustida ishlash, rivojlantirish rejalarini tuzish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Pokistonning Lahor boshqaruv va texnologiya universiteti olimi Khaliq Ur Rehman Cheema davlat va xususiy sektor maktablarida direktorlar faoliyatini baholash bo'yicha olib borgan tadqiqotida maktab direktorlarining faoliyatini o'quvchilarning o'qishida sezilarli yaxshilanishlarga erishish uchun zarur bo'lgan yetakchilik uslublari nuqtai nazaridan baholash muhimligini ta'kidlaydi. [2]

Nigeriyaning Nnamdi Azikiwe universitetidan Mercy Obianuju Nvogbo Anambra shtatining o'rta maktablarida o'quv dasturlari va yo'riqnomalarni rivojlantirishda maktab direktorlari faoliyatining samaradorligini aniqlash uchun tadqiqot olib boradi. [3] U o'rta maktablarda ta'lim maqsadlariga erishish uchun o'quv dasturlarini takomillashtirishda va o'quv jarayonini boshqarishda o'z vazifalarini bajarishlari kerakligini, shuningdek, direktorlarning nazoratchilik va menejerlik sifatidagi roli maktabni samarali boshqarishda markaziy o'rinni egallaydi degan fikrni ilgari suradi.

Shuningdek, Nigeriyaning Ahmadu Bello universitetidan SANI Jamila Gummi olib borgan tadqiqot Nigeriyaning Zamfara shtatidagi o'rta maktablarni boshqarishda direktorlarning rolini baholashga qaratilgan bo'lib, unda shaxslararo munosabatlar, qarorlar qabul qilish jarayoni, muloqot, nazorat, xodimlarni rivojlantirish dasturlari, intizomni saqlash, maktab-jamoa munosabatlari va texnik xizmat ko'rsatish bo'yicha direktorlarning roli ularning faoliyatini baholashda muhimligi ta'kidlangan. [4]

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Masalaga V.P.Toporovskiy ham o'z tadqiqotida fikr bildiradi. Unga ko'ra maktab direktorining boshqaruv faoliyati-bu ta'lim muassasasini harakatlantirish va rivojlantirishga zaruriy sharoitlar yaratish orqali maktabni qayta tashkil etishda zaruriy natijalarga erishish bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina tashkiliy, pedagogik, metodologik masalalarni hal etishga yo'naltirilgan boshqaruv konsepsiyasiga ega bo'lgan rahbarning harakatlari tizimidir. Shuningdek, uning fikricha rahbarning kompetentligi uning boshqaruv yo'nalishidagi tushunchalar darajasi, individual qobiliyatlari va malakasi o'zini-o'zi rivojlantirishga va uzluksiz mustaqil ta'lim olishga bo'lgan moyilligi, intilishlari shuningdek, zamonaviy talablar asosida ta'lim muassasasini boshqarish imkoniyatlari orqali aniqlanadi. [5]

G.S.Abdrahmanov o'z tadqiqotida boshqaruv faoliyati samaradorligi belgilangan me'yorlar asosidayuqorisifatlarigaerishishhamdata'limtizimi faoliyatining sifat va miqdoriy xususiyatlarining zaruriy ko'rsatkichlarini ifodalovchi maqsadga erishish darajasi bo'yicha aniqlashni maqsadga muvofiq deb hisoblasa, [6] V.I.Zvereva rahbarning boshqaruv faoliyati samaradorligi - bu

boshqaruv faoliyati maqsadiga erishganlik ko'rsatkichi, ya'ni ta'lim muassasasida har bir ta'lim oluvchining shaxsini rivojlantiruvchi shart-sharoitlarning yaratilganligi deb ta'kidlaydi. [7]

Mamlakatimiz olimlaridan Turg'unov Sobitxon Toshpo'latovich umumta'lim maktab direktorlari boshqaruv faoliyatini baholash ko'rsatkichlari sifatida maktabni rivojlantirishga jamoa a'zolarini motivlashtirish, o'quvchilar tomonidan egallanayotgan bilim va ko'nikmalar darajasini davlat ta'lim standartlari va mehnat bozori talablariga mos kelishi, moddiy texnik ta'minot va ulardan foydalanish samaradorligi, kadrlar salohiyati, innovatsion faoliyat, maktab obro'si, maktabdagi ijtimoiy psixologik iqlim, boshqaruv algoritmining maktab oldiga qo'yilgan maqsadlarga mosligi darajasini keltiradi. [8]

N.Q.Axmedova umumiy o'rta ta'lim maktablari rahbarlari boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirishda maktab rahbarlari boshqaruv faoliyatining o'ziga xos jihatlari (rahbar boshqaruv faoliyatining asosiy yo'nalishlari, lavozim vazifalari, boshqaruv faoliyati jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari) hamda rahbar kasbiy kompetentligi va uni rivojlantirish jarayonlariga e'tibor qaratadi. [9]

Shuningdek, E.V. Litvinenko ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv faoliyatini baholashning kvalimetrik modellari va texnologiyasi bo'yicha olib borgan tadqiqotida "Ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv faoliyati sifatini baholash taqqoslashning kvalimetrik nazariyasiga va baholash mantiqiga asoslanadi" deb hisoblaydi. Taqqoslash uchun asos "sifat chegaralari", "standartlar": ta'lim muassasasi rahbarining xususiyatlari va boshqaruv faoliyatiga qo'yiladigan norma va talablarni o'z ichiga oladi. Litvinenko ta'lim muassasasi rahbarining boshqaruv faoliyatini murakkab, ko'p qirrali xususiyati hamda bir hil ko'rsatkichlar to'plamidan foydalangan holda tavsiflash mumkin emasligi sababli ta'lim muassasasi rahbarining boshqaruv faoliyati sifatini baholashda masshtablash va operatsion qisqartirish yordamida sifat o'lchovlarini ko'rsatish kabi tavsiyalarga amal qilishni ta'kidlaydi. [10]

Muhokama va natijalar

Bizning fikrimizcha, direktorlar faoliyatini baholash mezonlari o'quvchilarning muvaffaqiyatini, o'qituvchilar salohiyati va tashkiliy samaradorlikni oshirishga direktorlarning ta'sirini belgilashi kerak. Shuningdek, ular direktorlar boshqaruv sohasidagi bilimi, boshqaruv kompetentligi bilan birgalikda asosiy boshqaruv faoliyatini amalga oshiruvchi xatti-harakatlarni qanchalik yaxshi ko'rsatishini baholashlari maqsadga muvofiqdir.

Shu asosda umumiy o'rta ta'lim maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini ular bajaradigan boshqaruv vazifalari hamda boshqaruv kompetentligi ko'rsatkichlaridan kelib chiqib quyidagi 8 ta mezon asosida baholash mexanizmini amaliyotga joriy etish maktab ta'limini takomillashtirishda hamda direktor faoliyatini baholashda muhim deb hisoblaymiz:

Ular:

1. Umumiy o'rta ta'lim muassasasi bitiruvchilarining umumta'lim fanlari bo'yicha tayyorgarligi va ta'lim sifati darajasi

2. Maktab o'quvchilarining bilim darajasi

3. O'quvchilarning chet tilni bilish darajasi

4. O'qituvchilarning sifat (salohiyat) ko'rsatkichi

5. O'qituvchilarning chet tilni bilish darajasi

6. Direktorning boshqaruv faoliyati bo'yicha o'tkazilgan so'rovnoma natijalari

7. Maktabda ma'naviy-ma'rifiy, o'quv –tarbiyaviy muhit yaratilganligi

8. Maktab direktorining boshqaruv kompetentligi darajasi

Ushbu baholash mezonlariga muvofiq baholash vositalari va texnologiyasi, baholash talablari hamda shkalasi ishlab chiqilgan bo'lib, ularning har biri maktab direktorining boshqaruv faoliyatini baholashda aniq xulosalarga ega bo'lishga imkon yaratadi.

1. Umumiy o'rta ta'lim muassasasi bitiruvchilarining umumta'lim fanlari bo'yicha tayyorgarligi va ta'lim sifati darajasi: Ushbu mezon uchun 10 ball ajratilgan bo'lib, u 2 ta shaklda baholanadi:

1) Bitiruvchilar tomonidan OTMLarga kirishda to'plagan o'rtacha ballari umumiy 5 ballik

shkalada 150 balldan maksimal ballgacha-5, 100 balldan 150 ballgacha-3, 56,7 balldan 100 ballgacha-2, 56,7 dan past bo'lsa 0 ball beriladi.

2) Bitiruvchilarning OTMga o'qishga kirganlar salmog'i umumiy 5 ball ajratilgan. Bunda maktab bitiruvchilarining 80% dan 100 % gacha oliy ta'lim muassasalariga qabul qilinsa maksimal 5 ball, 60% - 79%gacha 4 ball, 40% - 59%gacha-3 ball, 20% - 39% uchun 2 ball, 1% - 19%gacha bo'lsa 1 ball bilan baholanadi.

2. Maktab o'quvchilarining bilim darajasi: bu mezon uchun 14 ball ajratilgan bo'lib, bunda:

1) Maktab o'quvchilarining fanlarni o'zlashtirishi kundalik.com natijalariga ko'ra baholanadi, ya'ni 2,6 - 3,5 gacha-umumiy 5 balldan 1 ball; 3,6 - 4,5 gacha-3 ball; 4,6 - 5 gacha-maksimal 5 ball.

2) Milliy reyting natijalariga ko'ra umumiy 2 ball bilan, agar maktab viloyat bo'yicha 10 talikka kirgan bo'lsa maksimal 2 ball, viloyat bo'yicha 100 talikka kirgan bo'lsa 1 ball, viloyat bo'yicha maktablar ro'yhatida 100 talikdan pastda bo'lsa 0 ball bilan baholanadi.

3) Fan olimpiadalarida g'oliblik uchun umumiy 7 ball ajratilgan bo'lib, Bunda maktab o'quvchilarining turli fanlardan olimpiadalarda ishtirok etishi va turli xil darajadagi g'oliblikni qo'lga kiritishi mumkinligini inobatga olib, umumiy 7 ballni 4 ta punkt natijalari bilan to'plash talab etiladi: tuman g'olibligi uchun 1 ball, viloyat g'olibligi 1,5 ball, respublika- 2 ball, xalqaro fan olimpiadasi g'olibligi uchun 2,5 ball belgilanadi.

3. O'quvchilarning chet tilni bilish darajasi uchun 10 ball ajratilgan bo'lib, undan 5 ball maktab o'quvchilari umumiy foizining (1) chet tilni bilish bo'yicha sertifikatga egaligi uchun, hamda 5 ball (2) xorijiy tilni o'qitish bo'yicha eng yaxshi maktab tanlovida tuman, viloyat va respublika bosqichlarida g'olibligi uchun beriladi.

4. O'qituvchilarning sifat (salohiyat) ko'rsatkichi. Maktab direktorining muhim boshqaruv vazifalaridan biri maktab o'quvchilarini salohiyatli o'qituvchilar bilan ta'minlash, sifatli kadrlarni ishga yollash, o'qituvchilar jamoasini kasbiy rivojlantirish ekanini hisobga olgan holda, ushbu mezon uchun 20 ball ajratilgan, bunda:

1) Maktabning toifaga ega o'qituvchilari salmog'i uchun umumiy 8 ball to'plash mumkin.

2) O'qituvchilarning respublika miqyosidagi belgilangan tanlovlarda g'olibligi uchun 12 ball bilan baholanishi mumkin.

5. O'qituvchilarning chet tilni bilish darajasi. Bunda maktab o'qituvchilarining chet tilni bilish bo'yicha sertifikatga egalik salmog'i jihatidan umumiy 3 ball to'plash imkoni mavjud.

6. Direktorning boshqaruv faoliyati bo'yicha o'tkazilgan so'rovnoma natijalari. Ushbu mezon 2ta so'rovnoma orqali umumiy 4ball bilan baholanadi.

1) Maktab pedagogik jamoasining direktor faoliyatiga qo'ygan bahosi maksimal 2 ball;

2) Direktorning maktabda boshqaruvni tashkil etish bo'yicha o'ziga qo'ygan bahosi maksimal 2 ball.

Bunda, maktab direktorining boshqaruv faoliyatini amalga oshirish jarayonida bevosita bajaradigan xatti-harakatlari direktorning o'zi va maktab o'qituvchilari tomonidan baholanishini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

7. Maktabda ma'naviy-ma'rifiy, o'quv -tarbiyaviy muhit yaratilganligi. Bu mezon direktorning maktabda xavfsiz, sog'lom, ijobiy ta'lim muhitini hamda o'quvchilarni o'z iste'dod va qobiliyatlarini turli xil musobaqa va tanlovlarda namoyon etishlari uchun imkoniyat yarata olganlik faoliyati bilan bog'liq bo'lib, umumiy 14 ball ajratiladi. Unda maktab direktorlari o'quvchilarining musobaqa, festival va tanlovlarda tuman, viloyat, respublika kesimida olgan yutuqlari bo'yicha baholanadi. Har bir belgilangan tanlov uchun umumiy ballar ajratilgan bo'lib, agarda maktabda har uchalla hudud kesimida ham g'olib bo'lgan o'quvchilari bor bo'lsa, eng yuqori umumiy ball beriladi.

8. Maktab direktorining boshqaruv kompetentligi darajasi. 25 ball bilan belgilangan bo'lib, ushbu mezon orqali maktab direktori o'z kasbiy faoliyatini bajarishda qay darajada boshqaruv

kompetentligiga ega ekanligi, boshqaruv sohasidagi bilimlarini, boshqaruvning samarali usullari va vositalarini amaliyotda qo'llay olishi, boshqaruv kompetensiyasi aniqlanadi.

Baholash natijalariga ko'ra har bir maktab direktori o'zida mavjud kamchiliklarni bartaraf etish tadbirlarini belgilaydi va amalga oshiradi.

Xulosa

Xulosa o'rnida aytish joizki, maktab direktorlarining boshqaruv faoliyatini baholash - direktorlar faoliyatini yaxshilash, ularning salohiyatini yuksaltirish, o'qituvchilar samaradorligi va o'quvchilar taraqqiyoti uchun javobgarlikni oshirish hamda ularning maktablarga umumiy ijobiy ta'sir ko'rsatishini ta'minlashda muhim sanaladi. Zero, samarali maktab direktorlari va o'quvchilarning yutuqlari o'rtasidagi bog'liqlikni hisobga olgan holda, maktab direktorlarini baholash va rivojlantirish - maktablarni takomillashtirish, o'quvchilar muvaffaqiyatini oshirish va doimiy yutuqlardagi tafovutlarni qisqartirishning asosiy strategiyasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. James H. Stronge *Principal Evaluation: Standards, Rubrics, and Tools for Effective Performance*. 2013., <http://www.ascd.org/publications/books/113025/chapters/A-framework-for-Principal-Evaluation.aspx>

2. Khaliq Ur Rehman Cheema, Iram Ali "Evaluation of Principal Performance in Public and Private Sector Schools" Article in *Journal of Leadership & Organizational Studies* September 2013.

3. Mercy Obianuju Nwogbo (Mrs.) *EFFECTIVENESS OF PRINCIPALS' ROLE PERFORMANCE IN CURRICULUM AND INSTRUCTIONAL DEVELOPMENT IN PUBLIC SECONDARY SCHOOLS IN ANAMBRA STATE*. *Unizik Journal of Educational Research and Policy Studies* Vol.3; <https://unijerps.org> 2021 Impact Factor: 5.641; 2020 Impact Factor: 5.355. January-June, 2021.

4. SANI, Jamila Gummi "Assessment of the role performance of principals in management of secondary schools in Zamfara State, Nigeria". A dissertation. Educational Administration and Planning Section, Department of Educational Foundations and Curriculum, Faculty of Education, Ahmadu Bello University, Zaria-Nigeria. March -2019.

5. Топоровский В.П. Аналитическая деятельность руководителя образовательного учреждения. – Санкт-Петербург, 2000.

6. Абдрахманов Г.С. Диагностический подход и оценка эффективности управления современной школой. Автореф. дис. канд. пед. наук. Казань, 1988.- 19 с.

7. Зверева В.И. Как оценить эффективность и действенность управления школой // Менеджмент в управлении школой. М., 1992. С. 145.

8. Турғунов С.Т. Умумий ўрта таълим муассасалари директорлари бошқарув фаолиятининг назарий асослари: Педю ф.д. ...дисс. Тошкент 2007 363 б.

9. Axmedova N.Q. Umumiy o'rta ta'lim maktablari rahbarlari boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirish. *Nomzodlik dissertatsiyasi*. 2017-yil.

10. Литвиненко, Э.В. Квалиметрические модели и технология оценки управленческой деятельности руководителей образовательных учреждений тема диссертации и автореферата док. пед. н. 2005.

Botirova Nigina Baxodir qizi.

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi “Din psixologiyasi” yo‘nalishi 1-bosqich stajyor-tadqiqotchisi

Annotatsiya: Dinlar nuqtai nazaridan qaralganda, “sabr” tushunchasi ko‘proq axloqiy o‘lchovda bo‘lsa-da, diniy hodisa sifatida ham qabul qilinadi. Deyarli barcha dinlar sabr-toqatni ijobiy xarakterni rivojlantirishni rag‘batlantiradigan asosiy qadriyatlardan biri sifatida qabul qiladi. Ushbu maqolada sabrning lug‘aviy ma‘nosi, xristianlik dinida sabrning ahamiyati, uning diniy-psixologik jihatlari, turlari, sabrning diniy va psixologik jihatdan o‘rganilishi va olib borilgan tadqiqotlar kabi ma‘lumotlar o‘rganildi va tadqiq qilindi.

Kalit so‘zlar: Sabr, fenomen, din, xristianlik, psixologiya, konsepsiya, “Muqaddas kitob” (Bibliya), Iso Masih.

РЕЛИГИОЗНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФЕНОМЕНА ТЕРПЕНИЯ В ХРИСТИАНСТВЕ

Ботырова Нигины Баходировна,

Стажёр-исследователь Международной исламской академии Узбекистана, кафедра «Психология религии», 1 курс

Аннотация: Если рассматривать с точки зрения религий, понятие «терпение» рассматривается как религиозное явление, хотя и имеет более нравственное измерение. Почти все религии признают терпение как одну из основных ценностей, способствующих позитивному развитию характера. В данной статье были изучены и исследованы такие сведения, как словарное значение терпения, значение терпения в христианской религии, его религиозно-психологические аспекты, виды, религиозно-психологическое изучение терпения и проведенные исследования.

Ключевые слова: Терпение, феномен, религия, христианство, психология, концепция, «Священная книга» (Библия), Иисус Христос.

RELIGIOUS AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PHENOMENON OF PATIENCE IN CHRISTIANITY

Botyrova Nigina,

Intern-researcher of the International Islamic Academy of Uzbekistan, “Psychology of Religion” department, 1st stage

Abstract: When viewed from the point of view of religions, the concept of «patience» is considered as a religious phenomenon, although it has a more moral dimension. Almost all religions accept patience as one of the core values that encourage positive character development. In this article, information such as the dictionary meaning of patience, the importance of patience in the Christian religion, its religious and psychological aspects, types, religious and psychological study of patience and conducted research were studied and researched.

Key words: Patience, phenomenon, religion, Christianity, psychology, concept, «Holy book» (Bible), Jesus Christ.

KIRISH. Sabr chidam, bardosh, iroda, qat‘iyat ma‘nolarini bildirib, biror holat yoki hodisani bardosh bilan kutish, qanoat qilish; o‘zini tiyishdir. G‘am-kulfat, azob-musibatlariga chidash, toqat qilish, bardosh berish kabi bir qator ma‘nolarda iste‘foda etiladi [1].

Sabr lug‘atda “to‘smoq”, “bog‘lamoq” degan ma‘noni anglatadi. Istilohda esa nafsga xush keluvchi narsalarni tark etish, qazo va qadardagi ishlarga isyon qilmay bo‘yin egish, balo va mashaqqatlar kelganida shikoyat qilmaslik ma‘nolarini ifodalaydi.

Sabr – o‘z hayotidagi dard, baxtsizlik, qayg‘u va baxtsizliklarga xotirjamlik bilan bardosh beradigan fazilatdir [1]. Biror narsadan ijobiy natijalarni kutish ham sabr sirasiga kiritiladi. Xristianlik dinida bu “yetti fazilat” dan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mamlakatimizdagi adabiyotlarni o‘rganib chiqsak, Shayx Muhammad

Sodiq Muhammad Yusufning “Ruhiy tarbiya”, “Hadis va hayot” kitobarida sabr-toqat masalasida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. Turk olimlaridan Nevzat Tarxonning “Stress va sabr”, Reyazit Yashar Seyhanning “Diniylik va shaxsiyat jihatidan sabr”, Abdulla al-Munjabiniyning “Sabr” va “Rizo” deb tarjima qilingan kitobini bu ishlar qatorida qayd etish mumkin. Mebrure Dog'anning “Sabr psixologiyasi” mavzuni to'g'ridan-to'g'ri psixologiya nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladigan eng keng qamrovli tadqiqot sifatida namoyon bo'ladi. Sabr-toqat bilan bog'liq holda psixologik farovonlikka qaratilgan. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotda farovonlikka asosiy yondashuvlar, sub'ektiv farovonlik, psixologik farovonlik o'lchovlari, psixologik farovonlik va dindorlik o'rtasidagi munosabatlar, so'ngra dindorlik, sabr-toqat va psixologik farovonlik o'rtasidagi munosabatlar muhokama qilinadi. G'arb adabiyotida sabr psixologiyasiga bag'ishlangan ayrim tadqiqotlarga ham murojaat qilish mumkin. Shu o'rinda asarlari bilan alohida ajralib turadigan Sara Shnitker nomini ham alohida ta'kidlab o'tish zarur. “Sabr va farovonlik bo'yicha tadqiqot” nomli doktorlik dissertatsiyasi bilan mashhur bo'lgan Shnitker Robert Emmons bilan birgalikda “Sabr - fazilat: diniy va psixologik nuqtai nazar” ni nashr etdi, uning “Rahmat” kitobi turk tiliga ham tarjima qilingan. “Diniy va psixologik nuqtai nazarlar” nomli maqolada sabr o'lchovini ilgari surdi.

Bu manbalarda sabr tushunchasi va ta'rifi, sabr-toqat, matonat, matonat, bag'rikenglik, shukronalik va shoshqaloqlik kabi sabr bilan bog'liq ba'zi tushunchalar, sabrning turlari, sabrning ta'siri va vazifalari, natijalari va nihoyat, sabr-toqatning o'zaro munosabati, taqvo va sabr har tomonlama muhokama qilinadi. Sabr - qoniqishni kechiktirish, ushlab turish, umidsiz kutish yoki faqat salbiy holatlar uchun haqiqiy tushuncha emas, aksincha, bu shaxs uchun haqiqiy tushunchadir. Uni ma'naviy kamolot uchun zaruriy jarayon sifatida ko'rish zarurligi ta'kidlanadi. Shimmel shunday degan edi: «Sabr mevani shirin qiladi, bu sabr uzoq qish mavsumi davomida urug'ni tirik ushlab, bug'doyga aylantiradi va bu sabr-toqatdir. bug'doyning avval unga, so'ngra nonga aylanishini sabr bilan kuting. Solik ro'parasida yotgan bepoyon cho'llardan o'tish, o'zi bilan ilohiy mahbubi o'rtasidagi toshlardan o'tish sabrdir.»

Kempisning “Masihga taqlid” asarida sabr-toqatning o'sishi haqida eng chuqur muhokamaga ega ma'lumotlar mavjud [2]. U sabr-toqatni kengaytirilgan misol sifatida qabul qiladi. Biz asrlar davomida konseptsiyalarni kuzatib, nasroniy axloqiy donoligi an'anasidagi nufuzli oldingi mutafakkirlarga murojaat qilish mumkin. Foma Akvinskiyning (1224-1274) asarlarida ham bu borada muhim ma'umotlar berilganigini guvohi bo'lishimiz mumkin.

Xristian axloqiy hikmatining konsepsiyasi qayg'uga qaratilgan bo'lsa, psixologik jihatdan bu tushuncha qayg'uga emas, balki umidsizlik, azob-uqubatlarga yoki baxtsizliklarga qaratilgan. Bir qarashda, bu nomuvofiqlik muammoli, chunki Akvinskiy sabrni aqlni qayg'udan saqlaydigan fazilat deb ta'riflagan. Qayg'u va umidsizlik bir xil tuyg'u emas, shuning uchun ulardan himoya qiladigan fazilatlar ham bir-biridan farq qilishi kerak.

Zamonaviy psixologiyaga kelsak, biz sabr-toqatni rivojlantirish uchun dalillarga asoslangan, aniq qadamlarni taklif qiladigan psixologiya bilan bog'liq tadqiqotlar mavjud. Psixologik farovonlikni oshirish haqida Bolier (2013) va depressiv simptomlarni kamaytirish Sin va Lyubomirsky (2009) tadqiqotlarida ham diniy va psixologik yondashuvlar o'z aksini topgan.

NATIJA VA MUHOKAMA. Xristianlikda sabr-toqat fazilat sifatida tasvirlangan. Yangi Ahdda, yahudiylarning oyatlarida bo'lgani kabi, sabr-toqat Xudoning xarakterining muhim tarkibiy qismi sifatida tasvirlangan. Havoriy Pavlus o'zining “Men Timo'tiy” kitobida nasroniy sabrini tasvirlaydi. Iso Masihning cheksiz sabri Unga ishongan va Uning abadiy hayotini qabul qilganlarga o'rnak sifatida ko'rsatilgan. Bundan tashqari, Xudoning sabri insoniyatning najot topishiga yordam beradi [9]. “Muqaddas Kitob”(Injil)da: “U sizlarga sabr-toqat qiladi, bironing halok bo'lishini emas, balki hamma tavba qilishini istaydi. Yodingizda tutingki, Rabbimizning sabri najotdir [4]. va “Kamtar va mehribon bo'ling, ularni seving, bir-biringizga sabr qiling”. Masihlarga nisbatan ularning “Muqaddas kitobi”da barcha odamlarga sabrli bo'lish tavsiya etiladi. Shuningdek, “Sabr qilinglar va kutinglar, chunki Robbingiz yaqinda keladi” degan oyatda ifodalanganidek, Masihning ikkinchi kelishini sabr bilan kutayotgan masihiylar kabi sabr ko'rsatish kerakligi aytilgan. Xristianlik nuqtai nazaridan sabr-toqat passiv bo'ysunish emas, balki kutish, umidvorlik va quvonch sifatida tushuniladi[9].

Tertullian Xudoni sabr-toqat namunasi deb hisoblaydi va Kiprian xristianlarning sabr-toqati Xudo bilan umumiy ekanligini ta'kidlaydi va Xudoga taqlid qilishga chaqirdi. Foma Akvinskiy sabrni yovuzlikka chidash qobiliyati va qayg'uga davo deb atagan. Ba'zi odamlar g'azab va sinovlar oldida xafa bo'lishga haqli deb o'ylashadi. Sabrsizlik g'azabga o'xshaydi. Biroq “Muqaddas Kitob” sabr-

toqatni Ruhning mevasi sifatida maqtaidi (Galatyaliklarga 5:22) [11]. Sabr Xudoning vaqti, qudrati va sevgisiga bo'lgan ishonchimizni ochib beradi.

Garchi ko'pchilik sabr-toqatni passivlik, kutish yoki bag'rikenglik deb bilishsa-da, Yangi Ahdda "sabr" yunonchadan tarjima qilinganda faol ma'nosini ifodalaydi. Havoriy Pavlusning so'zlarida: "Kelinglar, oldimizga qo'yilgan poygada sabr-toqat bilan yuguraylik», - deydi. Bu oyatdagi "sabr" deb tarjima qilingan so'z "chidamlilik" degan ma'noni anglatadi. Masihiy poygada sabr-toqat bilan yuguradi. "Muqaddas Kitob"da sabr-toqat bu maqsadga erishish, sinovlarga chidash yoki va'daning amalga oshirishini kutishdir. Sabr-toqat bir kechada rivojlanmaydi. Xudoning qudrati va yaxshiligi sabr-toqatni rivojlantirish uchun juda muhimdir.

Xristianlikda "Xudo sabr va tasalli beruvchi Xudodir" (Rim. 15:5) va Iso Masih barcha imonlilar uchun sabr-toqat namunasi hisoblanadi (Ish. 53:7) [7]. Eski Ahdda Ayyub sabr-toqatning namunasi sifatida xizmat qiladi. Havoriy Yoqub shunday deydi: "Sizlar Ayubning sabri haqida eshitdingiz va uning oxirini Rabbimizdan ko'rdingiz" (Yoqub 5:11) [8].

"Bizning sabr-toqatimiz oxir-oqibat mukofotlanadi, chunki Rabbiyning kelishi yaqin" (Yoqub 5:7-8). "Rabbiy Unga umid bog'laganlarga, Uni izlaganlarga yaxshilik qiladi" (Mitsiylar 3:25).

Yoqub payg'ambar "azob-uqubatlarga nisbatan sabr-toqat namunasi sifatida" ishora qiladi (Yoqub 5:10). Ibrohim ham sabr bilan kutdi va "va'da qilingan mukofotni oldi" (Ibroniylarga 6:15). Iso Masih hamma narsada biz uchun namunadir va U sabr-toqatni ko'rsatdi. (Ibroniylarga 12:2).

Stress, g'azab va umidsizlikka olib keladigan sabrsizlikdir. Xristian an'analardagi buyuk ilohiyotchilar sabr-toqatga ishonishadi. Ular uning ahamiyatini tushuntiradilar. Tertullian sabrsizlikni barcha gunohlarning ildizi va sabr-toqatni eng oliy fazilatlar deb bilgan. Avgustin sabrni ne'mat deb baholagan, sabrning kamtarlik va shukronalik bilan o'zaro bog'liqligini, sabr fazilatida matonatni ta'kidlagan. Akvinskiy sabr-toqatni sabrsizlik va dangasalikning o'rtasidagi asosiy nuqta sifatida tasavvur qilgan. Avvalo, u sabr-toqatni Xudoning hukmronligi va inoyatiga ishonish ifodasi sifatida tasvirlagan. Xristian dinining institutlarida Jon Kalvin, birinchi navbatda, sabr-toqatni Xudoning hukmronligi va qaroriga ishonish ifodasi sifatida tasvirlagan. Soren Kierkegard sabr-toqatni shaxsiy erkinlik hissi bilan birlashtirilgan muqarrar azob-uqubatlarga munosabat sifatida ta'kidladi. Kierkegardning sabr-toqat haqidagi tushunchasi uchun quyidagi izoh berilgan: "Sabr bu chekinish, taslim bo'lish, passivlik yoki harakatsizlik emas, aksincha, bu qoidalar talab qiladigan sohada erkinlikning paydo bo'lishidir [3]".

Xristianlikning muqaddas kitobi Injilda "sabr" so'zini o'z ichiga olgan ko'plab iboralar mavjud. "Keksalarga mo'tadil bo'lishga, hurmatli bo'lishga, ehtiyotkor bo'lishga, imonda, sevgida va sabrda mustahkam bo'lishga buyuring[4].» «Egamiz oldida jim bo'ling, sabr bilan kuting va g'azablanmang va xafa bo'lmang. to'g'ri yo'lda bo'lganlar, yomon niyatlarida najot topganlar ustidadir[5]. «Bas, Ibrohim sabr qildi va va'daga erishdi" [6].

Xristian ta'limotiga ko'ra, masihiy faqat sinov va qiyinchiliklar paytida sabr-toqatli bo'lishni o'rganadi. Sabr ularning hayotida yaxlitlik va to'liqlik kelishidan oldin keladi. Hatto sodiq masihiy ham qiyinchiliklar va sinovlarga duch keladi: "Ey birodarlarim, turli sinovlarga duch kelsangiz, ularni shodlik ila qarshi oling" Chunki, "Bilasizki, imoningizning sinovi chidashga kuch beradi" oyatida aytilganidek, masihiy sinovlardan o'tganda uning sabr-toqati ortadi va bu uning sabrini namoyon qiladi. Bundan tashqari, nasroniy ta'limotiga ko'ra, Xudo odamlarda sabr-toqatni rivojlantirish uchun qulay muhitni tayyorlaydi.

Sabr - bu fazilatdir. Xristianik manbalarida Pavlus Galatyaliklarga 5:22-23 oyatlarida sabr-toqatni Ruhning mevasi sifatida sanab o'tganligini ko'rish mumkin. Demak, masihiy shunday qilishi kerakligi haqida hech qanday bahs yo'q. Sabr-toqatning "shikoyatsiz kutish" degan ta'rifi mavjud[11].

"Shikoyatsiz kutish» deb ta'riflanganda, sabr-toqat axloqiy jihatdan ahamiyatsiz bo'lib tuyulishi mumkin.

Iso Masihning g'azablantirgan shogirdlari ustidan shikoyat qilishdan bosh tortishini o'zini tuta bilishini sabr fazilati yuksakligidan bir belgidir. Iso shogirdlari ustidan shikoyat qilishni rad etgani saxiylikdir.

Sabrning 3 turi tafovut qilinadi:

Birinchi tur - bu qandaydir noqulayliklarga duch kelganda kerak bo'ladigan sabr. Biror kishi yoki bir qator holatlar insonni chindan ham g'azablantiradi va bu haqda shikoyat qilishga olib keladi, lekin bunday shikoyat mayda yoki oddiygina muammoni murakkablashtirishini bilib, tilni tiyishga harakat

qilinadi.

Zerikish bilan duch kelganda sabr-toqatning ikkinchi turi ifoda etiladi. Ishda yoki uyda tartibsizlikka tushib qolganlar ko'pincha noto'g'ri reja yoki dangasalik tufayli noqulaylikni boshdan kechirishadi. Zerikish bilan kurashmaydiganlar uchun bu jiddiy sinov bo'lishi mumkinligini aytish bema'ni tuyulishi mumkin. Ammo tartibsizlikka shikoyat qilmasdan chidaganlarda sabr-toqat fazilati namoyon bo'ladi.

Uchinchi turdagi sabr eng jiddiy va ahamiyatli hisoblanadi. Bu jismoniy yoki ruhiy jihatdan qandaydir azob chekayotganda sabr-toqat talab etiladi. Agar biror kasallik yoki ruhiy kasallik bilan kurashayotgan bo'linsa, sabr-toqat talab etiladi. Yoki boshqa birovga, oila a'zosiga yoki do'stlarga yordam berish kerak bo'lsa, unda sabrli bo'lishga chaqiriladi. Qayg'u yukini to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita ko'tariladimi yo'qmi, vazifa bu noqulaylikka dosh berishdir. Muqaddas yozuv, aslida, bizga shunday qilishni maslahat beradi, shuning uchun bu o'rinli, chunki ba'zi vaziyatlarda noqulaylik darajasi shikoyat qilishni talab qiladi. Bu shuni anglatadiki, barcha sabr-toqat yoki sabrsizlik oxir-oqibatda kimgadir sabr qilish yoki sabrsizlikdir [14].

Shuning uchun, sabr-toqatli bo'lishimiz kerak bo'lgan odamga qarab, sabrning ikki toifasini ajratish mumkin. Ba'zida sabr inson tomonidan boshqariladi.

Ammo ba'zida Xudo tomonidan boshqariladigan sabr-toqat yanada qiyinroqdir. Har bir masihiyning hayotida Xudoni kutish kerak bo'lgan vaqt keladi. Boshqa paytlarda biz Xudoning va'dasini bajarishini, sinov paytida tasalli berishini yoki ba'zi gunohlarimizni kechirishimizga amin bo'lishini kutamiz [14]. Bunday hollarda biz Xudoga sabr qilishimiz kerak. "Muqaddas Kitob"dagi sabr - bu qiyin odamlarga va vaziyatlarga g'azablanmasdan yoki umidni uzmasdan chidash qobiliyatidir. Biz umidsizlikka uchragan ishlarimizda Xudo bizga sabr-toqat ko'rsatishda davom etgani uchun, boshqalar bizni hafsalasini pir qilganlarida, biz sabr ko'rsatishimiz mumkin. Bir qarashda sabr harakatsizlikdek ko'rinadi. Axir, sabr degani, kimdir tasodifan sizni bezovta qilganda, siz bezovtalanmaysiz. Kimdir sizni xafa qilsa, siz qasos olmaysiz. Hayot sizni kutishda davom etsa, siz har bir suhbatni chiqish imkoniyati sifatida qabul qilmaysiz. Bu shunday ko'rinishi mumkin, chunki sabr-toqatni anglatadi. Ammo sabr-toqatni faqat siz qilmaydigan narsa sifatida ko'rish, sabr-toqat qila oladigan kuchli narsalarni o'tkazib yuborishdir. Hikmatlar 25:15 da sabr nima qilishi mumkinligini ko'rib chiqing: "Sabr orqali hukmdorni ishontirish mumkin, muloyim til esa suyakni sindiradi". Ko'rinishidan, sabr-toqatli odamlar juda ko'p kuchga ega - birinchi qarashda o'ylaganingizdan ko'ra ko'proq kuch.

Muqaddas Kitobda sabr: «Aftidan, sabrli odamlar katta kuchga ega. «Biz bir daqiqada Xudoning sabr-toqatini ko'proq o'rganamiz, lekin Xudoning bizga nisbatan sabr-toqati hayratlanarli ish qilgani bilan bog'liq: Uning sabri ulkan mo'jizada katta rol o'ynaydi: Uning sabri Uning mehribonligi bilan sizlarni "tavba qilishga" yetaklaydi (Rim. 2:4) [13].

Muqaddas Kitobga binoan, sabr-toqat biron vaziyatda shunchaki chidamli bo'lishdan ko'ra ko'proq ma'noni o'z ichiga oladi. Xudoning nazarida sabr-toqatli bo'lgan odam umid bog'lab bardoshli bo'ladi. Bunday inson nuqul o'zini o'ylayvermay, hatto uning jahlini chiqarayotgan yoki tushunmovchilik yuz bergan kishining tuyg'ularini inobatga oladi. Masalan, sabr-toqatli kishiga nisbatan noto'g'ri yo'l tutishganda yoki g'ashiga tegishganda, u munosabatlari yaxshilanib ketishiga umid bog'laydi. Qolaversa, bu fazilat "muqaddas ruh samarasi"dir.

Iso ko'rsatgan mukammal o'rnagi borasida tadqiq o'tkazib, unga taqlid qilsak, bu fazilatni rivojlantirishimiz mumkin. Havoriy Pavlus ilohiy ilhom ostida «sabr-toqat»ni o'z ichiga olgan «yangi o'zlik» to'g'risida aytib, bizni: «Masihning tinchligi qalblaringizda hukmron bo'lsin»,— deb undagan. (Kolos. 3:10, 12, 15) Bizni tashvishlantirayotgan hamma narsani Xudo o'z vaqtida hal qilishiga ishongan Isoga taqlid qilsak qalbimizda tinchlik «hukmron bo'ladi». Isoning o'rnagiga ergashsak, atrofimizda nima bo'lishidan qat'i nazar sabr-toqatli bo'la olamiz. (Yuhan. 14:27; 16:33)

Garchi Alloh va'da qilgan yangi dunyoni intiqib kutayotgan bo'lsak-da, Uning bizga nisbatan chidamli ekani borasida fikr yuritib yanada sabrli bo'lishga o'rganamiz.

Kimdir bizga noto'g'ri yo'l tutganimizni yoki biron nima gapirib qo'yganimizni aytganda ham sabrimiz sinaladi. Ko'pincha bunday vaziyatda xafa bo'lishimiz va o'zimizni oqlashimiz hech gap emas. Biroq Xudoning Kalomiga ko'ra, boshqacha yo'l tutishimiz lozim. U yerda quyidagicha yozilgan: «Sabrli bo'lish, takabbur bo'lgandan yaxshiroqdir. Arazchi bo'lma, chunki gina-kudurat ahmoqlar ko'nglida in quradi». (Voiz 7:8, 9) Hatto nohaq ayblansak ham sabr qilib, biron harakat qilishdan avval yaxshilab o'ylashimiz kerak. Isoni ham nohaq ayblashganda, u xuddi shunday qilgan. (Mat. 11:19)

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, dinlar nuqtai nazaridan qaralganda, "sabr" tushunchasi ko'proq

axloqiy o'lovda bo'lsa-da, diniy hodisa sifatida ham qabul qilinadi. Deyarli barcha dinlar sabr-toqatni ijobiy xarakterni rivojlantirishni rag'batlantiradigan asosiy qadriyatlardan biri sifatida qabul qiladi. Bu ruhiy rivojlanish va sabr-toqat bilan bog'liq. Ular o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish, keng qamrovli va ko'p asrlik an'analarni hisobga olgan holda, sabr-toqatning ma'naviy jihatdan ham muhim manba sifatida qadrini ochib beradi, barcha dinlarda bo'lganidek xristianlik dinida ham sabrning fazilatli ekanligi e'tirof e'tiladi. Bir qator tadqiqotlarda ham bu o'z aksini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Э.Бегматов, А.Мадвалиев, Н.Махкамов ва бошқ. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат нашриёти, 2013
2. Journal of Beliefs & Values Studies in Religion & Education. Timothy Pawl, Juliette L. Ratchford & Sarah A. Schnitker
3. Soren Kierkegaard, , Purity of Heart (D. V. Steere, Trans.),Harper and Brothers. (Original work published 1847) New York 1956 'dan aktaran Schnitker and Emmons, "Patience as Virtue:Religious and Psychological Perspectives", s.179.
4. Bibliya. Titus, 2/2.
5. Eski Ahd. Zabur, 37/7
6. Bibliya. Ibroniylarga, 6/15.
7. Библейская энциклопедия архимандрита Никифора. — М., 1891—1892.
8. Шиманский Г. И. Христианская добродетель терпения. М.: Правосл. братство во имя Воздвижения Честного и Животворящего Креста Господня, 1999
9. Shnitker va Emmons, sabr-toqat fazilat sifatida: diniy va psixologik nuqtai nazarlar, 178-179-bet.
10. Bibliya. II. Butrus, 3/9, 15 21 Efesliklarga 4:2
11. <https://www.gotquestions.org/bible-patience.html>
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
13. <https://wol.jw.org/uz-Latn/wol/d/r506/lp-uzr/2018527>
14. The Virtue of Patience | Christian Bible Studies (christianitytoday.com)

PSIXOLOGIYADA ER-XOTIN MUNOSABATLARINI O'RGANISH MUAMMOLARI

Dushanova Sadakat Mamatkulovna

O'zbekiston Milliy Universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti

Ijtimoiy psixologiya kafedrası 19.00.05 Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya yo'nalishi tayanch doktoranti

Annotatsiya: maqolada er-xotin munosabatlari mazmuni, subektlarning o'zaro bir-birlariga nisbatan munosabatlari, oilaviy munosabatlar borasida psixologik manbalarda o'rganilishi olimlarning ilmiy tadqiqot ishlarida keltirib o'tilgan, shuningdek ushbu maqolada sevgi oila va er-xotin munosabatlarini qurish uchun asos sifatida qaralishi va nikoh motivatsiyasi borasida ham atroflicha to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: er-xotin munosabatlari, nikoh, oila, munosabatlar, shaxs, jamiyat, sevgi, muammo, bog'liqlik, shaxsiy xususiyatlar, mulohaza.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ СУПРУЖЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПСИХОЛОГИИ

Душанова Садакат Маматкуловна

Факультет социальных наук Национального университета Узбекистана

Кафедра социальной психологии 19.00.05 Докторант специальности Социальная психология. Этнопсихология

Аннотация: в статье цитируются содержание супружеских отношений, отношения субъектов друг к другу, исследование психологических истоков применительно к семейным отношениям, научно-исследовательские работы ученых, а любовь рассматривается как. Подробно рассмотрены основы построения семейно-брачных отношений, а также мотивация вступления в брак.

Ключевые слова: супружеские отношения, брак, семья, отношения, человек, общество, любовь, проблема, зависимость, личностные особенности, рефлексия.

PROBLEMS OF STUDYING MARITAL RELATIONS IN PSYCHOLOGY

Dushanova Sadakat Mamatkulovna

Faculty of Social Sciences of the National University of Uzbekistan

Department of Social Psychology 19.00.05 Social Psychology. Ethnopsychology major doctoral student

Annotation: in the article, the content of marital relations, the relationship of subjects to each other, the study of psychological sources in relation to family relations, the scientific research works of scientists are cited, and in this article, love is considered as the basis for building family and marital relations, and the motivation of marriage. has been discussed in detail.

Key words: marriage, family, relationship, person, society, love, problem, dependence, personal characteristics, reflection.

KIRISH. Er-xotin munosabatlari, oilaviy hayot psixologiyasiga, hozirgi zamon oilasida kuzatiladigan ko'plab holatlarga psixologik nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, ularning ildizi er-xotin munosabatlari evolyutsiyasining uzoq o'tmishi bilan bog'liqdir. Er-xotin munosabatlari eramizdan oldingi ibtidoiy davrlardan biologik ehtiyoj sifatida paydo bo'lib, asta-sekinlik bilan guruhlar, qabilalar, urug'chilik va asosan ongli odamlarning paydo bo'lishi, dehqonchilikning rivojlanishi natijasida, er-xotin munosabatlari, er-xotin oila boquvchi erkak va ayol munosabatlari shakllana boshlagan. Oila barqarorligini belgilovchi shaxslararo munosabatlar ta'siriga xos qimmatli ma'lumotlar hozirgi oilaviy turmush va uning barqarorligini ta'minlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi zamon oilalari qanday turlarga ega ekanligi va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini bilish, ularga xos muammolarni o'rganish, oilaviy hayotga ro'y berishi mumkin bo'lgan noxushliklarning oldini olish imkonini beradi. Oilalar tuzulishiga ko'ra bir necha turlarga bo'linishi, to'liqligiga ko'ra, bo'g'imlar soniga ko'ra, bolalar soniga ko'ra, er-xotinning ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra, er-xotinning ma'lumoti saviyasiga ko'ra, oilaning yoshiga ko'ra, qudalarning ijtimoiy-iqtisodiy mosligiga ko'ra, regional jihatiga ko'ra, nikahdan qoniqqanlik saviyasiga ko'ra, oilada er yoki xotin yetakchiligiga ko'ra, oilada, er-xotin munosabatlariga ko'ra, er-

xotin millatiga va boshqa shakllarga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Er-xotin munosabatlari ikki kishi er va xotin orasidagi hissiyotlarga asoslanib shakllanadi. Agar hissiyotlar ortda qolib, hayot muammolari ustun kelib, er o'zini tergovchi sifatida tutsa, xotini doimiy tergov ostida ushlansa, yoki xotini doimo moddiy muammolar, boylik, ro'zg'or hisob-kitobini qilib erni doimo tergasa bir-birlariga bo'lgan his-tuyg'u yo'qolib ketadi. Inson ba'zida o'ziga yaqin bo'lgan odamlarni tushunmaydi. A.Grin o'zining asarlaridan birida "Bizning ichki dunyomiz kamdan-kam odamni qiziqtiradi"- deb takidlagan. Er va xotinlarni bir-birlarini juda yaxshi biladigan, tushunadigan – deb o'ylashadi. Aslida esa yaqin odamni ichki dunyosini ko'ra bilish uni tushunishni xohlashmaydi. Er va xotin turmush qurib, jismonan bir-biriga yaqinlashgani bilan qalban yaqinlik bu boshqa narsa. Bu yaqinlikka erishish uchun unga intilish, qiziqish va yaqin odami bilan doimo suhbatda bo'lish, suhbat orqali uni ichki dunyosiga kira olish kerak. Bu munosabatlar qiziquvchan, erkin va teng huquqli insonlar orasida paydo bo'ladi. V.A.Sisenko oilaviy munosabatlarni mustahkam yoki sustligini asosi er va xotin bir-birlarini ko'nglini ola bilishidadir deb takidlaydi. Ularning bir-biriga bo'lgan mehrida, bir-birini hohlashida, tushunishida va oilada doimo yaxshi kayfiyat, kulgi bo'lishidadir deb izohlab o'tgan.

Er-xotin munosabatlari - shaxslararo munosabatlarning barcha asosiy xususiyatlariga ega bo'lgan shaxslararo munosabatlar turlaridan biri bo'lgan, haqiqiy bevosita aloqalar va fikr-mulohazalar mavjudligi, munosabatlar sub'ektlarining bir-biriga nisbatan o'zaro yo'naltirilganligi, o'zaro tushunish, o'zaro bog'liqlik va o'zaro qabul qilish asosida odamlar o'rtasida hamjamiyat shakllanishiga yordam beradigan munosabatlar sub'ektlarining individual va shaxsiy xususiyatlarining alohida roli va munosabatlarning uzoq davom etish shaklidir. [1].

Er-xotin munosabatlarining sub'ekti birgalikdagi faoliyat mazmuni va odamlarning muloqotiga asoslanadigan qadriyatlar bilan belgilanadigan munosabatlar, rollarni kutish, bir-biriga nisbatan yo'nalish tizimi bilan ifodalanadi. Er-xotin munosabatlarining ob'ektiv tomoni munosabatlarning har xil turlari, uslublari va modellari sifatida tasniflangan sub'ektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning haqiqiy amaliyotlarida namoyon bo'ladi. Oilaviy munosabatlarning shaxslararo munosabatlarning boshqa turlaridan asosiy farqi sevgi, mehr va g'amxo'rlikning mavjudligida bo'ladi.

Er-xotin munosabatlari kelib chiqishi jihatidan birlamchi bo'lib, ular oilaning faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishi uchun asos yaratadi, insonning ham tabiiy, ham ijtimoiy tabiati, ijtimoiy hayotning moddiy, ma'naviy sohasi ham shunday namoyon bo'ladi. Jamiyat er-xotin munosabatlarining barqarorligidan manfaatdor, shuning uchun u ijtimoiy fikr tizimi, shaxsga ijtimoiy ta'sir ko'rsatish vositalari va ta'lim jarayoni yordamida nikohning maqbul ishlashi ustidan tashqi ijtimoiy nazoratni amalga oshiradi. Zamonaviy sotsiolog Xarchev Anatoliy Georgievich nikohni «er va xotin o'rtasidagi munosabatlarning tarixan o'zgarib turadigan ijtimoiy shakli, bu orqali jamiyat ularning jinsiy hayotini tartibga soladi va jazolaydi, ularning nikoh va ota-ona huquqlari va majburiyatlarini belgilaydi» –deb takidlab o'tgan. Er-xotin munosabatlari tarkibiy birlik sifatida aniqlanishi tarixiy jihatdan nisbatan yaqinda zamonaviy jamiyatning jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlari natijasida yuzaga keldi, bu erkaklar va ayollarning ijtimoiy, huquqiy, axloqiy jihatdan tengligi bilan izohlanadi. Golod Sergey Isaevichning 1984-yilda bildirgan fikrlariga ko'ra Er-xotin munosabatlari - bu er va xotin o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar bo'lib, axloqiy tamoyillar asosida boshqariladi va o'ziga xos qadriyatlar bilan qo'llab-quvvatlanadi.

Er-xotin munosabatlari, hech bo'lmaganda, odatda, sevgi munosabatlarining rasmiylashtirilishi natijasida paydo bo'ladi. Er-xotin munosabatlari deganda biz shaxslararo munosabatlarning bir shakli sifatida, turmush o'rtoqlar o'rtasidagi ijtimoiy tartibga solinadigan munosabatlarning umumiylikini tushunamiz. Nikohning monogam shakli bo'lgan mamlakatlarda er-xotin munosabatlari faqat ikkita sherikni, erkak va ayolni o'z ichiga oladi va ularning munosabatlari har doim ham shunday bo'lmasa-da, umrbod davom etadi deb taxmin qilinadi. Er-xotin munosabatlari oilaviy munosabatlarning bir qismidir, shuning uchun mazmuni, funktsiyalari va tartibga solish usullari bo'yicha ular sevgi munosabatlaridan sezilarli darajada farq qiladi. Ijtimoiy nuqtai nazardan, er-xotin munosabatlarining vazifasi aholining ko'payishi va jinsiy xatti-harakatlari ustidan ijtimoiy nazoratni ta'minlashdir. Shaxs nuqtai nazaridan, nikoh - bu hissiy bog'lanish, individual jinsiy sevgi, nasl berish, kundalik hayot va dam olishni tashkil etish, ma'naviy va hissiy yordamga bo'lgan ehtiyojni qondirishga imkon beradigan shaxslararo munosabatlar hisoblanadi. Er-xotin munosabatlarining ahamiyati shundaki, u bu ehtiyojlarni qondirishni tashkil qiladi, barqarorlashtiradi va ijtimoiy jihatdan sanktsiya qiladi. Er-xotin munosabatlarining ko'p funktsionalligi

shaxsni to'liq qamrab olishni talab qiladi, sherik tanlashda yuqori tanlovlilik uchun yuqori shartlarni yaratadi va er-xotin munosabatlariga alohida chuqurlik va yaqinlik beradi. Er-xotin munosabatlarida har bir sherik turli vaziyatlarda paydo bo'ladi va nafaqat kuchli tomonlarini, balki zaif tomonlarini ham ochib beradi.

Chet el psixologiyasida er-xotin munosabatlarini shaxslararo idrok etish nuqtai nazaridan ko'rib chiqadigan nazariyalar aniq ajralib turadi ular E. Kelly, M. Preston, R. Raymond, rollar nazariyasiga asoslangan nikoh munosabatlarining eng rivojlangan kontseptsiyasi R. Baylo va T. Parsons tomonidan taklif qilingan. Ushbu yo'nalish vakillari er-xotin munosabatlari tajribasining davomiyligi bilan bog'liq ravishda rolni kutish dinamikasi muammolarini, turmush o'rtoqlarning rolni kutish va rol xatti-harakatlarining nikohdan qoniqishga ta'sirini tahlil qilganlar.

Amerikalik tadqiqotchi K. Kirkpatrik er-xotin munosabatlarida rollarning uchta asosiy turini aniqladi: an'anaviy, do'stona va sheriklik rollari, ushbu tadqiqot sohasi turmush o'rtoqlarning uyg'unligiga ta'sir qiluvchi nikoh munosabatlarining xususiyatlarini o'rganish bilan bog'liq bo'lgan.

Er-xotin munosabatlarini tahlil qilishning eng muhim yo'nalishi bu oilaviy hayot siklining bosqichlari nuqtai nazaridan yondashishdir E. Duvall, R. Noyber, R. Xill kabi psixolog olimlar tomonidan talqin qilingan. X. Feldman va M. Feldman oilaviy hayotni o'z davridan boshlab ko'rib chiqdi. Ular «Oilaviy martaba» - bu hayotning har qanday muhim sohalarida o'zini amalga oshirishga qaratilgan individual rollar to'plami sifatida ular martabaning ikki turini aniqladilar: oila ichidagi va oiladan tashqari martabani o'rgandilar.

Maishiy ijtimoiy psixologiyada er-xotin munosabatlari muammosiga oid birinchi bayonotlar B.G.Ananyev, A.A.Bodalev, I.S.Kon, A.N.Leontyev, V.N.Myasishchev, A.V.Petrovskiy, S.L.Rubinshteyn va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda uchraydi. Rossiya psixologiyasida er-xotin munosabatlarini o'rganishni S.V.Kovalev amalga oshirdi, u paydo bo'lgan oiladagi uyg'unlik va kelishmovchilikning sabablarini o'rganishga harakat qildi va er-xotin munosabatlarini yaxshilashning ba'zi usullarini taklif qildi. Empirik materiallar asosida nikohni barqarorlashtirishning to'rtta asosiy omilini - manfaatlar, odatlar, jinsiy uyg'unlik va burchni aniqlagan.

MUHOKAMA

Er-xotin munosabatlari boshqa shaxslararo munosabatlardan ijtimoiy tartibga solinishi bilan farq qiladi va ular hissiy bog'lanish, individual jinsin muhabbat, nasl qoldirish, kundalik hayot va bo'sh vaqtni tashkil etish, ma'naviy va hissiy yordamga bo'lgan ehtiyojni qondirishga imkon beradi. Nikohdan qoniqishni o'rganish tadqiqotchilar tomonidan turli xil yondashuvlar asosida amalga oshirigan. Hozirgi vaqtda erkaklarning nikohidan qoniqish va ayollarning nikohidan qoniqish turli omillar bilan belgilanadi. Amerikalik psixologlar R. A. Lyuis, Gr. B. Spanier 1979-yilda «nikoh sifati» modelini yaratdi, unda turmush o'rtoqlarning deyarli har qanday xususiyati, ularning munosabatlari va oilaning ijtimoiy-iqtisodiy mavjudligi xususiyatlarining nikohdan qoniqish bilan bog'liqligini ta'kidlash imkoni ochib berildi[4].

Er-xotin munosabatlari, xuddi ota va farzand munosabatlari kabi, oilaning asosini tashkil qiladi. O.A.Karabanova er-xotin munosabatlari va ota-ona va farzand tizimlari o'rtasida munosabatlar va o'zaro bog'liqlik mavjud ekanligini tahlil qilib, ammo shunga qaramay, er-xotin munosabatlari kelib chiqishi bo'yicha oilaning faoliyati va rivojlanishi uchun asos yaratish zarurligini, oilaviy xususiyatlar ob'ektiv, sub'ektiv va integrallarga bo'linishini asoslab bergan. Muallif er-xotin munosabatlaridagi Sevgi kabi muhim jihatni ham ko'rib chiqadi. Sevgi va hissiy aloqa sog'lom er-xotin munosabatlarining asosidir. Agar sevgini qadrlash va har kimga kerak bo'lgan sevgi quvonchining ijobiy his-tuyg'ulari bilan bir-birini hissiy jihatdan qo'llab-quvvatlash zarurati va istagi mavjud bo'lsa, er-xotin munosabatlari saqlanib qolishi va yaratilishi mumkin. Ushbu eslatma er-xotin munosabatlarining barcha jihatlarida muhimdir. Turmush o'rtoqlarning bir-biriga bo'lgan his-tuyg'ulari er-xotin munosabatlarining butun davri davomida o'zgarishi mumkin. Hissiy qo'llab-quvvatlash va oilaviy hayotga ta'sir qiluvchi tashqi omillar o'rtasidagi bog'liqlik katta ahamiyatga ega bo'ladi.

G.I. Zaxarovaning ta'kidlashicha, er-xotin munosabatlari yosh oila ota-onasidan ajralgan paytdan boshlanadi va bu yerda oilani shakllantirish bosqichlari boshlanadi. Er-xotin o'rtasida ham farqlar mavjud bo'lib, ular hayot davomida nafaqat turmush o'rtoqlar o'rtasidagi munosabatlarga, balki keyinchalik ota va farzand munosabatlariga ham sezilarli ta'sir qiladi. Har bir turmush o'rtog'ining oilaviy qoidalari va an'analari ko'p jihatdan farqlanadi: tarbiya uslubi, ta'lim, qadriyatlar, millati, ijtimoiy tabaqasi, yoshi, har bir turmush o'rtog'ining oila tarkibi har xil bo'lishi mumkin. Turmush o'rtoqlar ota-onalariga moddiy

yoki hissiy jihatdan qaram bo'lishi mumkin. M. Bouenning fikriga ko'ra, er-xotinning yaqin va mustaqil munosabatlarga ega bo'lish qobiliyati, asosan, har bir turmush o'rtog'i ota-ona oilasida avtonom shaxs bo'lishga muvaffaq bo'lish darajasi bilan belgilanadi.

XULOSA

Hozirgi kunda er-xotin munosabatlari kuchli ahamiyat kasb etib bormoqda va yanada chuqurroq izlanishlar olib borish kerakligini talab etmoqda. Chunki O'zbekiston Respublikasida, 2023 - yilda statistika bo'yicha bergan ma'lumotlarga ko'ra ming afsuski er-xotin o'rtasida ajrimlar soni 75% ni tashkil etmoqda. Bu esa er-xotin munosabatlariga ta'sir etuvchi haqiqiy omillarni ko'rib chiqish, buning uchun esa avvalo biz er-xotin munosabatlari muammo psixologiyada olimlar tomonidan qay darajada o'rganib kelinmoqda ekanligiga e'tibor qaratmog'imiz lozim. Maqolada har bir er-xotin munosabatlari muammosi bo'yicha izlanuvchi olimning er-xotin munosabatlariga nisbatan ta'riflari va er-xotin munosabatlari tarkibiga kiruvchi muhim omillar ham keltirib o'tilgan. Maqolada biz er-xotin munosabatlariga huloqa chiqarayotganda ko'plab tomonlariga e'tibor berishimiz lozimligini bilib olishimiz mumkin. Bular: nikoh, nikoh oldi, sevgi, oila, qolaversa ikki shaxsning individual xususiyatlari hisobga olinishi lozimligi, shaxslarning er-xotin munosabatlariga individual qarashlarining ularning nikohiga beradigan ta'siri, nikohni ushlab qolish uchun qilinadigan harakatlarni reallikga to'g'ri kelishi va shaxslarning bir biridan kutilmalariga ham bog'liq ekanligini biz har bir olimning izlanishida aks etganligini ko'rishimiz mumkin. Bu esa bizga er-xotin munosabatlarini o'rganishimizda etiborga molik tomonlarini yaxshiroq bilib olishimizga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR R'OYXATI

1. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение: учебник для вузов. СПб: Питер, 2001. 544 с.
2. Векилова С.А. Психология семьи: учебник и практикум для академического бакалавриата. М.: Юрайт, 2016. 308 с.
3. Решетова Н. П. Влияние супружеских отношений на профессиональную деятельность военного летчика : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.05. - Москва, 2007. - 24 с.
4. Мухамеджанова В. Ф. Социально-психологические особенности супружеских взаимоотношений в моно и полиэтнических семьях, проживающих в сельской местности : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.05. - Самара, 2006. - 268 с. : ил.
5. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учебное пособие. [Текст] / О.А. Карабанова. – М.: Гардарики, 2005. – 84 с
6. Захарова Г.И. Психология семейных отношений: Учебное пособие. [Текст] / Г.И. Захарова. – Челябинск: Издво ЮУрГУ, 2009 – 47 с.

O'SMIRLARNING PSIXOLOGIK SAVODXONLIK STRATEGIYALARINI O'RGANISH

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich
University of Business and Science NOTM
Pedagogika va psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'smirlarning psixologik savodxonligini o'rganish va tegishli kurash strategiyalarini ilgari surish va muhokama qilishdir. Psixologik savodxonlikning atrof-muhitga ta'sirini yumshatishning muhim usuli ekanligi isbotlangan. Turli xil rivojlanishni rag'batlantirish va hissiy ta'limni kuchaytirish o'smirlarda har tomonlama qobiliyat va hissiyotlarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin, shunda ular qiyinchiliklarga dosh bera oladilar. Ijtimoiy tashvishni targ'ib qilish ijtimoiy xizmat va ijtimoiy media yo'l-yo'riqlarida ishtirok etish orqali o'smirlarning psixologik tushunchalarini moslashtirishning samarali strategiyasi ekanligi isbotlangan, biz o'smirlarning har tomonlama savodxonligini rivojlantirishimiz kelib chiqaradigan psixologik bosimni yengillashtirishga yordam berishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: psixologik savodxonlik, psixolog ta'limi, shaxsiy rivojlanish faktori

STUDY OF PSYCHOLOGICAL LITERACY STRATEGIES OF ADOLESCENTS

Fayzullayev Mirzaodil Mirzamurodovich
University of Business and Science
Teacher of the Department of Pedagogy and Psychology

Abstract. The purpose of this study is to explore adolescent psychological literacy and to promote and discuss related coping strategies. Psychological literacy has been proven to be an important way to mitigate environmental impacts. Encouraging diverse development and enhancing emotional education can help adolescents develop well-rounded abilities and emotion management skills so that they can cope with adversity. Promoting social anxiety has proven to be an effective strategy for adapting adolescent psychological understanding through participation in social service and social media guidance, and we can help alleviate the psychological pressures our adolescent literacy development can create.

Key words: psychological literacy, psychologist education, personal development factor.

ИЗУЧЕНИЕ СТРАТЕГИЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Файзуллаев Мирзаодил Мирзамуродович
Университет бизнеса и науки
Преподаватель кафедры педагогики и психологии

Аннотация. Целью данного исследования является изучение психологической грамотности подростков, а также продвижение и обсуждение соответствующих стратегий преодоления трудностей. Доказано, что психологическая грамотность является важным способом смягчения воздействия на окружающую среду. Поощрение разнообразного развития и улучшение эмоционального образования могут помочь подросткам развить всесторонние способности и навыки управления эмоциями, чтобы они могли справляться с невзгодами. Пропаганда социальной тревожности оказалась эффективной стратегией адаптации психологического понимания подростков посредством участия в социальных службах и социальных сетях, и мы можем помочь облегчить психологическое давление, которое может создать наше развитие грамотности среди подростков.

Ключевые слова: психологическая грамотность, психологическое образование, фактор развития личности.

«Psixologik savodxonlik» atamasi bundan yigirma yil oldin Alan Boneau tomonidan kiritilgan. 1990 yilgi maqolasida Bono 100 ta psixologik atama va tushunchalarni aniqladi, ular «psixologiya uchun keng qamrovli va kamaytirilmaydigan bilimlar bazasini» tashkil etadigan «ular psixologik hamjamiyatda, ayniqsa talabalar uchun umumiy bilim bo'lishi kerak» (s.891). 900-bet). O'shandan beri u aniqlagan

markaziy tushunchalar intizom uchun ahamiyatsiz bo'lib qoldi va psixologik savodxonlik tushunchasi o'zgardi. Psixologik savodxonlikning yagona kelishilgan ta'rifi bo'lmasa-da, MakGovern va boshqalar. (2010) bu «o'zining va boshqalarning xatti-harakati va aqliy jarayonlari to'g'risida chuqur fikr yuritish va mulohaza yuritish» va «ishdagi, munosabatlardagi va kengroq jamiyatdagi shaxsiy, ijtimoiy va tashkiliy masalalarda psixologik tamoyillarni qo'llash qobiliyatini» tashkil qiladi. 11). Shunga ko'ra, «psixologik savodli fuqarolar» o'zlarining Psixologiya darajasi natijasida «tanqidiy ilmiy mutafakkirlar va o'z jamoalarida axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatli ishtirokchilar» bo'lib shakllanadigan talabalar sifatida aniqlanadi (10-bet). Ya'ni, ular «global fuqarolar» (Stevens & Gielen 2007) bo'lib, ular o'zlarining mavzu bo'yicha bilimlari va tegishli ko'nikmalari va atributlarini muammolarni hal qilish va atrofdagi kundalik dunyo bilan o'zaro aloqada qo'llashga qodir.

Krenni, Botvud va Morris (2012) psixologik savodxonlikni har tomonlama o'rganishda psixologik savodxonlikni «shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun psixologiyani moslashuvchan va qasddan qo'llashning umumiy qobiliyati» va global fuqarolikni «global o'zaro bog'liqlikni tushunish, va global hamjamiyatlarning a'zosi sifatida yashash, ishlash va ijobiy hissa qo'shish qobiliyati» (p.iv). Ular Avstraliyada umumiy oliy ta'lim (HE) va xususan Psixologiya ta'limi va ta'limi sohasidagi milliy va xalqaro o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan asosiy masalalarni taqdim etadilar. Psixologik savodxonlik va psixologik savodli fuqarolik tushunchalarini kiritish Avstraliya va Amerika Qo'shma Shtatlarida jadal rivojlanmoqda. Bundan tashqari, Cranney va Dunn (2011) psixologik savodxonlik va psixologik savodli fuqaro tushunchalarini keng tarqatish va misollar bilan qo'llab-quvvatlash orqali aniq ifodalanishi kerakligini taklif qiladi. Ushbu qo'llanma Buyuk Britaniyadagi akademik psixologik hamjamiyat uchun tushunchalar haqida tushuncha berish va ularni Psixologiya bakalavriat o'quv dasturi doirasida qanday qo'llash mumkinligini ko'rsatish orqali qondirishga qaratilgan. Bu talabalar, bitiruvchilar va ilmiy xodimlar uchun psixologik savodxonlik va psixologik savodxonlik muhimligini belgilaydi. Qo'llanma quyidagicha tashkil etilgan: birinchidan, psixologik savodxonlikning ishga joylashish va global psixologik savodxonlik fuqaroligi uchun muhim bo'lgan yo'llari yoritilgan, ikkinchidan, psixologik savodxonlikni rivojlantirishni ko'rsatish mumkin bo'lgan Psixologiya o'quv dasturi doirasidagi misollar keltirilgan.

Va nihoyat, biz oldinga yo'lni taqdim etamiz: Psixologiya bakalavriat kurslarida psixologik savodxonlikni oshirish uchun dalil. Psixologiya bitiruvchilarining ishga joylashishini oshirish "Umumiy bitiruvchiga mos keladigan har bir ishni psixologiya bitiruvchisi yaxshiroq bajaradi."

Psixologik savodxonlik va psixologik savodli fuqarolik tushunchalari psixologik ko'nikma va bilimlarni qo'llash imkoniyatini berish orqali O'zbekistonning Psixologiya bakalavriat o'quv dasturiga kiritilishi kerak. Bu tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki an'anaviy psixologiya kasblari bo'yicha o'qishni davom ettirish uchun o'rinlar uchun raqobat katta talab va moliyalashtirishning kamayishi natijasida yuqori raqobatbardoshdir. Shu sababli, Psixologiya talabalariga ular psixologiya bo'yicha o'qiyotgan narsalari bir qator kontekstlarda shubhasiz ahamiyatga ega ekanligini bilish yangi martaba yo'llari va imkoniyatlariga olib kelishi mumkin. Xususan, psixologiya odamlar ishtirok etadigan har qanday tashabbusning o'ziga xos jihati ekanligini tushunish talabalarni martaba imkoniyatlarining yangi yo'llariga borishga undaydi. Masalan, psixologlar reklama va marketing, biznes va menejment, muhandislik, siyosat, mahsulot dizayni, atrof-muhit dizayni va interyer dizayni, shuningdek, san'at, musiqa va boshqa ijodiy izlanishlar va psixologiyaning an'anaviy kasblari bo'yicha osongina ishlasa bo'ladi. Shu bilan birga, ish beruvchilar, jamoalar va umuman jamiyat Psixologiya bitiruvchilari tomonidan qabul qilingan axloqiy, ilmiy va tanqidiy yondashuvdan foyda olishlari mumkin.

Psixologik tamoyillarni o'qitish va o'qitishda qo'llash o'qituvchilarga dalillarga asoslangan yondashuv orqali o'quvchilarni jalb qilish va rag'batlantirish imkonini beradi. O'quv dasturlari oliy o'quv yurtlari bo'yicha turlicha bo'lsa-da va ularning urg'ulari «o'z xodimlarining qiziqishlari va tajribasini hamda ular ixtiyorida bo'lgan resurslarni albatta aks ettiradi» bo'lsa-da, Psixologiya bo'yicha QAA (2010) mezoniga ko'ra, Faxriy daraja talabalari fanning asosiy mavzularini o'rganishlari kerak. Psixologiyaning har bir bilim sohalarida yuzaga keladigan axloqiy, nazariy va amaliy tadqiqot masalalari bilan. Asosiy yo'nalishlar - individual farqlar, kognitiv psixologiya, biologik psixologiya, rivojlanish psixologiyasi va ijtimoiy psixologiya. Shuningdek, ular tadqiqot usullari, loyihalash, tahlil qilishning miqdoriy va sifat usullari hamda psixometriya va o'lchash usullaridan foydalangan holda quyi sohalarini qamrab olinishini kutishadi. Shu sababli, bakalavriat o'quv dasturlariga psixologik jihatdan savodli psixologiya bitiruvchilarini rivojlantirish imkoniyatlarini kiritish to'g'ridan-to'g'ri bo'lishi kerak.

Ehtiyojni aniqlab, keyingi bosqich - psixologik savodxonlik maqsadlari bilan shug'ullanish va o'z amaliyotida psixologik savodxonlik yondashuvini modellashtirish uchun akademik xodimlardan yordam so'rash.

Yuqorida aytib o'tilgan Psixologiya bo'yicha har bir asosiy mavzuni olib, keyingi bo'limda psixologik savodxonlikni Psixologiya bakalavriat o'quv dasturiga qanday samarali kiritish mumkinligi misollari keltirilgan.

Kognitiv psixologiya

Kognitiv psixologiya e'tibor, til va muloqot, o'rganish va xotira, fikrlash, fikrlash va muammolarni hal qilish va idrok kabi aqliy jarayonlarni o'rganish sifatida belgilanadi (APA).

Psixologiya bitiruvchilari kognitiv psixologiyada o'rganganlarini samarali va g'ayratli o'quvchilar, kuchli muloqotchilar va samarali muammolarni hal qilish uchun o'qish xatti-harakatlarini optimallashtirish uchun qo'llashlari mumkin. Biz qanday o'rganishimiz va nimani o'rganishimizni tushunishning afzalliklari yaxshi tushuniladi (Flavell 1978). Bu metakognitsiyaning bir jihati: insonning o'z kognitiv strategiyalari va bilish usullaridan xabardorligi, bu yaxshilangan samaradorlik va akademik muvaffaqiyat bilan kuchli bog'liqdir. Shunday qilib, kognitiv psixologiyani o'rganish orqali bitiruvchilar o'zlarining strategiyalari va jarayonlarini kontekstlarda samaradorligini oshirish uchun yaxshiroq nazorat qilishlari mumkin. Ular diqqatning rolini va vazifalar o'rtasida e'tiborni almashtirishning mumkin bo'lgan cheklovlarini tushunishadi. Muhimi shundaki, ular biz ko'rgan narsa bor narsa emasligini tushunishadi (Kahneman 2012) va aslida biz ko'rgan narsa mavjud bo'lmasligi mumkinligini tushunishadi. So'nggi paytlarda hissiyot tushunchasi kognitiv psixologiya soyaboni ostida qamrab olindi. Tuyg'ularni o'rganish odatda stress va farovonlikning psixologik holatini o'z ichiga oladi. Tuyg'u va idrok haqidagi bilimlarga ega bo'lgan bitiruvchilar stressni yaxshiroq tushunish va boshqarish va ijobiy, to'liq va mazmunli hayot kechirishga imkon beradigan ko'nikmalarni rivojlantirishga qodir. Ular, shuningdek, ijobiy munosabat va xulq-atvorni modellashtirish orqali boshqalarga ham yordam berishlari mumkin. Stressni boshdan kechirish hamma joyda mavjud bo'lgan inson tajribasidir.

Biroq, stressni boshqarish va u bilan samarali kurashish - egallash kerak bo'lgan mahoratdir. Psixologiya talabalarining afzalligi shundaki, ular har qanday odam kabi stressni boshdan kechirishlari mumkin bo'lsa-da, ular stressning maqsadlari va jismoniy ko'rinishlari va stress omillarini qanday engish haqida bilib oladilar. Farovonlikni o'rganayotgan tadqiqotlar chidamlilikning muhimligini ko'rsatadi: «muvaffaqiyatsizliklarni engish va orqaga qaytish qobiliyati sifatida tavsiflangan psixologik jarayon» (Masten & Wright 2010). Chidamlilik akademik muvaffaqiyat va ish va shaxsiy hayotdagi muvaffaqiyat bilan ijobiy bog'liqdir. Misol uchun, chidamli bolalar kuchli shaxslararo muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega, shuningdek, ular o'zlarining yuqori umidlariga erishish uchun qo'llaniladigan mashaqqatli mehnatga ishtiyoqqa ega (Benard 1991). Tuyg'ularni o'rganish, shuningdek, hissiy intellekt (EI) tushunchasini ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi (EI, Salovey & Meyer 1990). Hali ham juda munozarali tushuncha bo'lsa-da, hech bo'lmaganda, shaxsiy va shaxslararo intellektni ko'rib chiqish (ya'ni Gardner 1999) o'quvchilarga bunday fazilatlariga ega bo'lganlar qanday qilib o'zini va boshqalarni idrok etish, tushunish, boshqarish va mulohaza yuritish qobiliyatini tushunishga imkon beradi. hissiyotlar. Ushbu tushunchalar ish muhitida tobora dolzarb bo'lib bormoqda (Goleman 1995), Psixologiya bitiruvchilariga boshqa fanlar bitiruvchilari oldida yana bir aniq ustunlik beradi.

Biologik psixologiya

Biologik psixologlar xulq-atvor va tajribalar elektrokimyoviy jarayonlar va genetik ta'sirlar orqali tananing asab tizimidagi faollikdan kelib chiqadi degan nuqtai nazarga ega. Tekshiruv odatda neyronlar, neurotransmitterlar, miya sxemalari va normal va g'ayritabiiy xatti-harakatlarning asosi bo'lgan asosiy biologik jarayonlar darajasida amalga oshiriladi. Bunda biologik psixologiya Parkinson kasalligi, Altsgeymer kasalligi, depressiya, shizofreniya, autizm, tashvish, g'yohvandlik va spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilish kabi ko'plab kasalliklarni tushunishga yordam beradi. Ruhiiy salomatlikning biologik asoslarini tushunish (ruhiy salomatlik savodxonligining bir jihati) Psixologiya bitiruvchilariga bunday sharoitlar bilan bog'liq bo'lgan stigmani kamaytirishga va o'z jamoalari va ish joylarida xabardorlikni oshirishga yordam beradi. Ruhiiy salomatlik bilan bog'liq muammolar aholining ortib borayotgan ulushida shaxsan yoki ikkinchi qo'l bilan boshdan kechiriladi (masalan, <http://www.mentalhealth.org.uk/help-information/mental-health-statistics/>).

Form (2000) jamoatchilik odatda ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassis emasligini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, ular odatda o'ziga xos kasalliklarni yoki turli xil psixologik iztiroblarni taniy olmaydilar va shuning uchun ruhiy kasalliklarning sabablari va ular uchun eng samarali davolash usullari haqidagi e'tiqodlari juda katta farq qiladi. Formaning ta'kidlashicha, tan olinishi va tegishli «yordam izlash» ga to'sqinlik qiladigan munosabat keng tarqalgan va ruhiy salomatlik haqidagi ma'lumotlarning ko'pchiligi jamoatchilikka osonlikcha chalg'itadi. U aholining ruhiy salomatlik savodxonligini oshirish, dalillarga asoslangan ruhiy salomatlik xizmatini jamoatchilik tomonidan qabul qilinishini oshirish va umumiy ruhiy kasalliklari bo'lgan ko'plab odamlarga samarali o'z-o'zidan yordam so'rashga yordam berish kerak degan xulosaga keladi. Psixologik savodxonlikni oshirish natijasi sifatida ruhiy salomatlik savodxonligi ham yaxshilanadi. Bu esa ushbu tashabbusni ilgari surish zaruratidan dalolat beradi. Nisbatan kam sonli talabalar professional biologik psixolog bo'lishsa-da, barcha bitiruvchilar gormonlar va dorilarning asab tizimiga ta'siri va natijada xatti-harakatlari haqida ma'lum darajada tushunchaga ega bo'ladilar. Ushbu bilimlarni qo'llash juda dolzarb bo'lib, talabalarni jalb qilish va muhokama qilish uchun imkoniyatlar yaratadi. Misol uchun, giyohvand moddalarning miya jarayonlariga ta'sirini ko'rsatish sog'lom va nosog'lom xatti-harakatlar o'rtasidagi nozik muvozanatni ta'kidlashi va zamonaviy dunyoda o'smirlar va yoshlar uchun muhim bo'lgan mavzular bo'yicha mazmunli munozaralarni rag'batlantirishi mumkin (qarang Charlton & Lymburner 2011, Cranney & Dunn. 2011). Biologik psixologiya talabalari, shuningdek, uyqu, mahrumlik xulq-atvor, salomatlik va munosabatlarga qanday ta'sir qilishini o'rganish va ovqatlanish xulq-atvoriga, shu jumladan sog'lom ovqatlanish, semirish va ovqatlanish buzilishiga ta'sir qiluvchi omillarni tushunish kabi mavzularni o'rganadilar. Yana ijobiy tomoni shundaki, ular o'rgangandan keyin uxlash yaxshi eslab qolish uchun xotiralarni saqlashga yordam berishning yaxshi usuli ekanligini bilib olishadi. Psixologiyaning barcha bu jihatlari ish joyida (masalan, ushbu muammolarning bir qismini boshdan kechirayotgan hamkasblar bilan birga ishlash), ularning potentsial ota-onalari sifatida (masalan, o'smir bolalarini tarbiyalashda) va kundalik hayotda mazmunli biologik asoslarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarning xilma-xilligi uchun foydali bo'ladi.

Rivojlanish psixologiyasi

Psixologiya ta'limi talabalarga inson rivojlanishi (erta bolalikdan, o'spirinlik, o'rta yosh, kattalar bo'lishgacha) haqida yaxlit ma'lumot beradi va bu rivojlanishni tushunish psixologiya bitiruvchisiga hayotning har bir bosqichida boshqalarga g'amxo'rlik qilishda yordam beradi. (masalan, giperaktiv bolaning yoki demans bilan kasallanganlarning ehtiyojlari). Insonning umri davomida jismoniy, aqliy va ijtimoiy jihatdan qanday rivojlanishini tushunish odamlarga hayotning boshqa bosqichida bo'lganlarga nisbatan bag'rikenglik va hurmatli bo'lishga imkon beradi. O'quv muhitida psixologik savodli pedagog kadrlar bolalik, o'smirlik va maktabdan oliy o'quv yurtiga o'tish davridagi murakkabliklarni ko'proq anglashi kerak. Bundan tashqari, odamlar o'z hayotlarini yaxshiroq boshqarishga qodir, chunki ular bunday bilimlarni qo'llash natijasida hayot davomida o'zgarib turadilar va ular yaxshi ma'lumotga ega bo'lgan ota-onalarga aylanishlari mumkin. Masalan, ular quyidagilarni ko'rsatishi mumkin: (a) kunduzgi parvarish bo'yicha qaror qabul qilishning aniqligi (kunduzgi parvarish va qo'shimcha tadqiqotlar); (b) atipik rivojlanishni yaxshiroq tushunish (masalan, autizm); (c) til o'rganishdagi navbatning qiymati; va (d) rivojlanishdagi xilma-xillikni ko'proq qadrlash.

Ijtimoiy psixologiya

Ijtimoiy psixologiya guruhlar va munosabatlardagi fikrlar, his-tuyg'ular va xatti-harakatlarni tavsiflaydi, tushuntiradi va bashorat qiladi. Bu ta'lim, bandlik va umuman hayotda muhim ahamiyatga ega va ijtimoiy psixologik savodxonlikning ko'plab ilovalarini talabalarga ta'kidlash mumkin (Buunk va Van Vugt 2007). Misol uchun, atribut nazariyasi va uning dispozitsiyaviy va vaziyatli atributlarga oid bashoratlarini bilish psixologga depressiyani tushunish va davolashda yordam berishi mumkin, lekin ayni paytda ish joyidagi xatti-harakatlarni tushunishda psixologiya bitiruvchilari uchun ham tegishli. Hatto o'qish paytida ham, psixologiya talabalari imtihon stressiga nisbatan o'zlarining atributlarini tushunish uchun atribut nazariyasidan foydalanishlari mumkin (Darley & Cooper 1998). Ijtimoiy psixologiya tadqiqotining yana bir muhim yo'nalishi ijtimoiy ta'sir bo'lib, bu bilimlar bitiruvchini boshqalarni ishontirishi kerak bo'lgan ko'plab ish sharoitlarida qo'llanilishi mumkin, bu ta'lim motivlari (masalan, o'qituvchi sifatida), ishga joylashish yoki tijorat maqsadlarida. Michigan universitetining psixologiya o'qituvchilari ko'plab real hayot stsenariylariga ishontirishni qo'llaganliklari yaxshi misoldir.

Ijtimoiy psixologiya amaliy ishlari ko'pincha guruhga asoslangan faoliyatni o'z ichiga oladi va o'quvchilarga qiziqarli, hamkorlikda o'quv muhiti berilsa, ular tegishlilik va ishtirok etish hissini

rivojlantiradilar (Vang, Haertel va Walberg 1993). Bu talabalarni saqlab qolish va bakalavriat darajasida muvaffaqiyatga erishishda muhim ekanligi ko'rsatilgan (Tomas 2012) va bu institutlar uchun ham, individual talabani psixologik savodxonligi uchun ham foydalidir. O'qish yoki ish muhiti muayyan xatti-harakatlarni qanday rag'batlantirishi va rad etishi mumkinligini tushunishning afzalliklari hayotning ko'p jabhalarida (masalan, yig'ilish xonasini tashkil etish yoki jamoaning samaradorligini oshirish) qimmatlidir. Guruhga asoslangan va rolli o'yinlar guruhdagi muloqot, guruhli fikrlash, birlashish va ziddiyat, muvofiqlik, jamoaviy rollar, boshqalarga ta'sir o'tkazish, ijtimoiy loflik va etakchilik savodxonligini qamrab oladi. Bunday tadbirlar talabalarga diplomni olgandan so'ng, ish beruvchini baholash markazlarida guruh faoliyatida yoki ish bilan suhbatda o'z ko'nikmalarini namoyish etishlari kerak bo'lganda, ular og'zaki bo'lmagan signallarni, shuningdek, o'zlarining stresslarini boshqarishlari kerak bo'lganda katta yordam berishi mumkin. Xuddi shunday, guruh faoliyatida ishlab chiqilgan etakchilik qobiliyatlari kundalik hayotda, shuningdek, tan olingan rasmiy ish rollarida (masalan, ko'ngilli rollari, sport jamoalari va ishchi jamoani boshqarish) foydalanish mumkin va rolli o'yin bu ko'nikmalarni namoyish qilishi va rivojlantirishi mumkin. Taylor va Mair (2013) o'qituvchilarning jamoaviy ish faoliyati yordamida ularni aniqlash usullarini muhokama qiladi.

Individual farqlar

Psixologiya bakalavrlari shaxsiy farqlarni, masalan, shaxsiyat, aql va ruhiy salomatlikni o'rganish orqali qadrlash uchun jihozlangan. Individual farqlarni o'rgatish doirasida o'quvchilarda hukm qilmaslik munosabatini rag'batlantirish va ishda va jamoalarimizda etnik, madaniyat, qobiliyat va nogironlik, jinsiylik va tashqi ko'rinishdagi xilma-xillikni anglash va hurmat qilishni rag'batlantirish imkoniyati mavjud. Psixologik savodxonlik va psixologik savodli fuqarolik ushbu asosiy mavzuning ko'p jihatlariga kiritilishi mumkin. Masalan, ishga qabul qilishni baholash jarayonlari uchun shaxsiyatdagi farqlarni baholash uchun psixometrik usullarni tushunishni rivojlantirish uchun tadbirlar ishlab chiqilishi mumkin, masalan, rolga muvofiqlikni bashorat qiluvchi shaxsiyat omillarini o'lchash. Bular shaxsan martaba tanlash bilan bog'liq (Murray & Roberts 2012). Shaxsning nisbatan barqaror va boshqa o'zgartirilishi mumkin bo'lgan jihatlari haqidagi bilimlarni kengaytiradigan tadbirlarni rejalashtirish mumkin. Masalan, psixologik savodxonlik darajasiga ega bitiruvchilar intellekt genlar bilan bir qatorda atrof-muhitning mahsuli ekanligini, chidamlilik va hissiy intellektni oshirish mumkinligini tushunadi. Bunday bilimlar o'z-o'zini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega va shaxsiy munosabatlarda, biznesda, ta'limda va sportda motivatsiya va muvaffaqiyatni yaratadigan sobit «tafakkur» ga o'tishga yordam beradi (Dweck 2008).

Tadqiqot usullari

Psixologiya bakalavriat talabalari ish beruvchilar tomonidan talab qilinadigan ko'chiriladigan ko'nikmalar to'plamini ta'minlaydigan bir qator tadqiqot qobiliyatlarini o'rganadilar. Ular axloq, tadqiqotga loyiq hodisani aniqlash, miqdoriy va sifat usullaridan foydalangan holda tadqiqotni loyihalash va o'tkazish, ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va sharhlash, xulosalarni yozma va og'zaki baholash va tarqatish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Talabalarining axloqiy ongini rivojlantirish jamiyat uchun asosiy bo'likdir. Bundan tashqari, axloqni qadrlash va tushunish global fuqarolik uchun juda muhimdir. Psixologiya bakalavriat dasturining yakuniy yili loyihasi talabalarga o'z dasturi davomida ishlab chiqilgan ko'nikmalarni qo'llash va integratsiya qilish imkoniyatini beradi va repetitorlar ushbu ko'nikmalarni, shuningdek, loyihani amalga oshirish omili sifatida ishlab chiqilganlarni hayotda qanday qo'llash mumkinligini ta'kidlaydi. universitetdan keyin. Misol uchun, o'z loyihasini boshlashdan oldin, talabalar o'zlarining tadqiqotlarini axloqiy tarzda loyihalash, o'tkazish, tahlil qilish va tarqatish zarurligi to'g'risida xabardorligini ko'rsatadigan axloqiy ruxsat olish uchun ariza berishadi.

Haqiqiy va ishonchli ma'lumot manbalarini qidirish uchun adabiyotlarni qanday aniqlash va ularni to'g'ri tan olishni tushunish, biz uchun har qachongidan ham ko'proq ma'lumot mavjud bo'lgan va plagiat natijasida sud jarayonlari keng tarqalgan tez o'zgarib borayotgan XXI asrda barcha uchun muhim ko'nikmalardir. Bitiruvchilar yangi texnologik yutuqlarga moslasha olishlari, yangi bilimlarning kashfiyotidan xabardor bo'lishlari, yangi global muammolarga moslashuvchan bo'lishlari va mustaqil ravishda o'qishni davom ettirishlari va rivojlanishda davom etishlari juda muhimdir. turmush tarzi va ish uslubidagi o'zgarishlarni boshqarish. Psixologiya bo'yicha tadqiqot usullari turli muammolarni o'rganish uchun juda mos keladi va turli muammolarni hal qilishda qo'llanilishi mumkin, shuning uchun psixologik savodxonlik darajasi yuqori bo'lgan bitiruvchi tez rivojlanayotgan dunyoda muvaffaqiyatga

erishish uchun yaxshi pozitsiyaga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Barnett, R. (2000) *Realizing the University in an Age of Supercomplexity*. Buckingham, UK: Open University Press.
2. Benard, B. (1991) *Fostering Resiliency in Kids: Protective Factors in the Family, School and Community*. Portland, OR: Northwest Regional Educational Laboratory.
3. BIS (2011) *Students at the heart of the system*. Department for Business Innovation & Skills White Paper.
4. Boneau, C.A. (1990) Psychological literacy: A first approximation. *American Psychologist*. 45, pp.891-900.
5. Buunk, B. P. and Van Vugt, M. (2007) *Applying Social Psychology: From Problems to Solutions*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
6. Chester, A., Burton, L. J., Xenos, S. and Elgar, K. (2013) Peer mentoring: supporting successful transition for first year undergraduate psychology students. *Australian Journal of Psychology*. 65, pp.30–37. doi: 10.1111/ajpy.12006.
7. Cranney, J. (2013) Toward psychological literacy: A snapshot of evidence-based learning and teaching, *Australian Journal of Psychology*. 65 (1), pp.1–4. doi: 10.1111/ajpy.12013.
8. Cranney, J. and Dunn, D. (Eds.) (2011) *The Psychologically Literate Citizen: Foundations and Global Perspectives*. New York: Oxford University Press.
9. Cranney, J. and Morris, S. (2011) Adaptive cognition and psychological literacy. In J. Cranney and D. S. Dunn (Eds.). *The Psychologically Literate Citizen: Foundations and Global Perspectives* (pp. 251-268).
10. Darley, J. and Cooper, J. (1998) *Attribution and Social Interaction*. Washington DC: APA.
11. Dweck, C. (2008) *Mindset: The New Psychology of Success*. New York: Ballantyne Books.

HUMAN PSYCHE IN JANE AUSTEN'S NOVEL «EMMA»

Islamova Umida Makhmudjanovna

Bukhara Regional New Innovative University, Master's student of the first course
19-SPS teacher of English language in Bukhara region

Abstract. This article explores the intricate portrayal of the human psyche in Jane Austen's novel «Emma,» focusing on the psychological development of the protagonist, Emma Woodhouse, and the interactions that shape her character. Austen's narrative delves into themes of self-awareness, social perception, and personal growth, offering a nuanced examination of the complexities of human behavior and relationships. By analyzing key scenes and character dynamics, the study highlights how Austen uses irony, dialogue, and narrative perspective to reveal the inner workings of her characters' minds. The article also considers the broader social and cultural contexts of the early 19th century that influence the psychological dimensions of the novel. Through this analysis, the paper aims to demonstrate how «Emma» not only entertains but also provides profound insights into human nature and the processes of self-discovery and moral maturation. This study contributes to the understanding of Austen's literary craft and her exploration of the human condition, emphasizing the timeless relevance of her psychological insights.

Keywords: Jane Austen, Emma, human psyche, psychological development, self-awareness, social perception, personal growth, irony, narrative perspective, 19th-century literature.

ПСИХОЛОГИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В РОМАНЕ ДЖЕЙН ОСТИН «ЭММА»

Исламова Умида Махмуджановна

Бухарский региональный новый инновационный университет, Магистрант первого курса
19-СПС преподаватель английского языка в Бухарском регионе

Аннотация. В данной статье исследуется сложное изображение человеческой психики в романе Джейн Остин «Эмма», сосредотачивая внимание на психологическом развитии главной героини, Эммы Вудхаус, и взаимодействиях, которые формируют ее характер. Рассказ Остина затрагивает темы самосознания, социального восприятия и личностного роста, предлагая тонкое исследование сложностей человеческого поведения и отношений. Анализируя ключевые сцены и динамику персонажей, исследование подчеркивает, как Остин использует иронию, диалог и перспективу повествования, чтобы раскрыть внутренние механизмы мышления своих персонажей. В статье также рассматриваются более широкие социальные и культурные контексты начала 19 века, которые влияют на психологические измерения романа. Через этот анализ статья нацелена продемонстрировать, как «Эмма» не только развлекает, но и предоставляет глубокие истины о человеческой природе и процессах самопознания и морального становления. Это исследование вносит свой вклад в понимание литературного мастерства Остина и ее исследование человеческого состояния, подчеркивая вечную актуальность ее психологических истин.

Ключевые слова: Джейн Остин, Эмма, человеческая психика, психологическое развитие, самосознание, социальное восприятие, личностный рост, ирония, перспектива повествования, литература 19 века.

JEYN OSTINNING «EMMA» ROMANIDA INSON RUHIYATI

Islomova Umida Maxmudjanovna

Buxoro viloyatining yangi innovatsion universiteti, Birinchi kurs magistranti
Buxoro viloyatida ingliz tilini o'qituvchi

Annotasiya. Bu maqolada Jeyn Ostinning «Emma» romanida inson psixologiyasining murakkab tasvirlari tahlil qilinadi, asosiy shaxs Emma Woodhousening psixologik rivojlanishiga va uning shaxsiyatini shakllantiradigan munosabatlarga diqqat qaratiladi. Ushbu tadqiqot Ostinning asaridagi o'zini anglash, ijtimoiy tushuncha va shaxsiy o'sish mavzularini, inson munosabatlarning murakkabliklarini ochib berishga qaratilgan. Asosiy va asarning boshqa qahramonlar dinamikasini tahlil qilish orqali, tadqiqot,

shaxslarining xarakterini ochib berishda Ostin qaysi uslublardan foydalanganligiga e'tibor qaratiladi. Maqolada roman qahramonlarining psixologik holatiga ta'sir qiladigan 19-asr boshlaridagi umumiy ijtimoiy va madaniy kontekstlar ham ko'rib chiqiladi. Bu tahlil orqali maqola «Emma» asarining ning faqat qiziqarli emas, balki inson tabiatining va o'zini aniqlash va ma'naviy yaxshilanish jarayonlarining chuqurroq tushunchalarini ko'rsatishni maqsad qiladi. Bu tadqiqotda Ostinning adabiyot san'ati va inson holatini tasvirlash qobiliyati o'ta muhimdir.

Tayanch iboralar: Jeyn Ostin, Emma, inson psixologiyasi, psixologik rivojlanish, o'zini anglash, ijtimoiy tushuncha, shaxsiy o'sish, ironiya, hikoya ko'rinishi, 19-asr adabiyoti.»

Introduction. Jane Austen was born on December 16, 1775. The family home was located in the Steventon district of Hampshire. Her father, George, was a very learned and enlightened man, descended from an old Kent family, and was a church clergyman. The writer's mother, Cassandra Lee, also comes from an old but dysfunctional family. In addition to Jane, there were seven other children in the family: brothers James, George, Edward, Henry, Francis, and Charles, and sister Cassandra. The writer was especially close to his sister. From their correspondence, some facts about Jane's life and hobbies became known.

The works of the writer show not only amazing talent but also the intellectual development of Miss Austen. Jane studied at various institutions. In 1783, the future writer began studying at Oxford with his sister Cassandra. But here the sisters were not lucky, because they suffered from the despotism of the director, then they got infected, and then there was a school in Southampton, after which the girls again changed schools. The institution was not suitable for a girl interested in learning, for the kindness of the headmaster was combined with complete indifference to the education of the children.

After many failures, Jane returned home, where her father was educated. George Austin was able to instill in his daughters not only a love of reading but also a refined literary taste. The girl grew and developed in an intellectual environment, and her evenings were spent reading and discussing the books of the classics. Undoubtedly, the home education and literary knowledge of his father left an imprint on the writer's work. But the creation of novels by the famous Miss Austen was influenced by other factors. After all, Jane lived during the famous historical events—the revolution in France and England, the rebellion in Ireland, the war of independence in America, etc.

«Emma» is a novel written by Jane Austen, first published in 1815. Set in the fictional village of Highbury, it follows the story of Emma Woodhouse, a young woman with a penchant for matchmaking. As the wealthy and privileged daughter of Mr. Woodhouse, Emma occupies a prominent position in her community and enjoys meddling in the romantic affairs of those around her.

The novel opens with Emma successfully arranging a match between her governess, Miss Taylor, and Mr. Weston, a widower. Pleased with her matchmaking skills, Emma sets her sights on finding suitable partners for her friends and acquaintances. However, her well-intentioned efforts often result in misunderstandings, miscommunications, and unintended consequences.

One of Emma's primary matchmaking projects is Harriet Smith, a young woman of uncertain parentage whom Emma takes under her wing. Despite Harriet's humble origins, Emma believes she can elevate her social status by finding her a suitable husband. However, Emma's attempts to pair Harriet with various suitors lead to heartache and disappointment for both Harriet and herself.

As the novel progresses, Emma's own romantic prospects become increasingly complicated. Despite her assertion that she has no interest in marriage, Emma finds herself drawn to Mr. Knightley, her longtime friend and neighbor. Mr. Knightley, who is well-respected in the community for his integrity and good sense, serves as a voice of reason and moral guidance for Emma throughout the story.

Through a series of social events, misunderstandings, and revelations, Emma comes to recognize the errors of her ways and undergoes a process of self-discovery and personal growth. She learns to temper her matchmaking tendencies with humility and empathy, ultimately finding happiness and fulfillment in her own life.

«Emma» is celebrated for its witty dialogue, keen observations of human nature, and exploration of themes such as class, marriage, and self-awareness. Austen's portrayal of Emma Woodhouse as a flawed but ultimately endearing protagonist has solidified the novel's status as one of the author's most beloved works.

Literature review. The study of the human psyche in Jane Austen's «Emma» has been a focal point for literary scholars, reflecting the novel's rich psychological depth and nuanced characterizations. This section reviews key scholarly perspectives on Austen's exploration of psychology, highlighting various interpretive frameworks and critical analyses.

Much of the critical literature on «Emma» emphasizes the psychological development of the protagonist, Emma Woodhouse. Marilyn Butler in «Jane Austen and the War of Ideas» argues that Austen's novels, including «Emma,» are deeply embedded in the moral and philosophical debates of their time. Butler highlights how Emma's journey towards self-awareness and moral maturity reflects the Enlightenment emphasis on rationality and self-improvement.

Similarly, David Monaghan in «Jane Austen: Structure and Social Vision» explores how Austen's structured narrative and use of free indirect discourse provide readers with access to Emma's internal thought processes. Monaghan suggests that this technique allows Austen to depict Emma's psychological growth in a way that is both intimate and critical, revealing her flaws and strengths.

Claudia L. Johnson, in her book «Jane Austen: Women, Politics, and the Novel», builds on this by examining how social interactions and class dynamics in «Emma» influence the protagonist's psyche. Johnson argues that Austen's portrayal of social environments and their impact on individual psychology provides critical commentary on the restrictive social structures of Regency England.

Feminist literary criticism has offered valuable insights into the gendered aspects of psychological development in «Emma.» Sandra Gilbert and Susan Gubar's «The Madwoman in the Attic» discusses how female characters in literature often navigate restrictive societal expectations. They suggest that Emma's psychological journey can be seen as a negotiation of her autonomy within a patriarchal context, where her initial arrogance and subsequent growth reflect broader themes of female agency and self-realization.

In «Jane Austen and the Fiction of her Time», Mary Waldron challenges traditional readings by emphasizing the novel's engagement with contemporary issues of social responsibility and moral development. Waldron posits that Emma's psychological growth is intertwined with her increasing awareness of her societal role and obligations.

Methodology. This study employs a qualitative approach to explore the psychological dimensions of Jane Austen's novel «Emma.» The methodology includes a detailed textual analysis of the novel, supported by a review of existing literary criticism. The aim is to uncover how Austen portrays the human psyche through her narrative techniques, character development, and thematic elements. The following steps outline the research process:

Close Reading: The primary method involves a close reading of «Emma,» focusing on key passages that reveal the psychological development of the protagonist, Emma Woodhouse, and other significant characters. This involves examining dialogues, internal monologues, and narrative descriptions to understand the characters' mental and emotional states.

Identification of Themes: Key themes related to psychological development, such as self-awareness, social perception, and personal growth, are identified. These themes guide the analysis of how Austen's characters evolve and interact within their social contexts.

Narrative Techniques: The study analyzes Austen's use of narrative techniques, particularly free indirect discourse, irony, and narrative perspective. These techniques are essential for understanding how Austen provides insight into her characters' inner lives and facilitates the reader's engagement with their psychological complexities.

Results. The analysis of Jane Austen's novel «Emma» reveals rich insights into the portrayal of the human psyche, as depicted through the characters' psychological development, interactions, and thematic exploration.

Through a close examination of Emma Woodhouse's character arc, it becomes evident that Austen intricately traces her psychological journey from a self-assured, but misguided, young woman to a more self-aware and empathetic individual. Emma's initial overconfidence and propensity for matchmaking are gradually tempered by experiences that challenge her perceptions and assumptions.

The novel explores the complexities of social perception, particularly through the lens of Emma's interactions with other characters. Austen deftly portrays how societal expectations and social hierarchies influence individuals' perceptions of themselves and others. Emma's evolving understanding of social dynamics and her own place within them serves as a central theme of the novel.

«Emma» explores themes of self-realization and personal growth, as Emma confronts her own flaws and learns to navigate the complexities of human relationships. Her gradual maturation is underscored by moments of introspection and humility, as she comes to recognize the limitations of her own judgment and the importance of empathy and understanding.

Discussion. «Emma» is written in a humorous tone. Austen began the novel in January 1814 and finished it the following March. The book was published in three volumes. It describes the story of Emma Woodhouse, who found her happiness in marriage. Emma is a rich, sweet, and self-satisfied young girl. He is left alone with his father, who suffers from hypochondria. His governess, Miss Taylor, marries his neighbor, Mr. Weston. Emma has a lot of time on her hands and spends it choosing suitable partners for her friends and neighbors without paying attention. Her own feelings... She is defensive, trying to arrange the marriage of Harriet Smith, an illegitimate girl with no position in society, and Mr. Elton. Emma has feelings for Mr. Weston's son. When Harriet becomes interested in George Knightley, a friend of the landlord's neighbor, Emma begins to realize her lies. He was a spiritual advisor and secretly loved her. Emma finally finds happiness in her marriage to him. Harriet, who decides everything for herself, marries Robert Martin, a young farmer. Jane Austen describes middle-class provincial life with humor and insight. It depicts small landlords, country clergymen, and their families. The social status of women is determined mainly by marriage. Most important to him were the small nuances on which «the daily happiness of private life depends,» as Emma said.

In «Emma,» Jane Austen masterfully portrays the complexities of the human psyche through her characters, their interactions, and their inner thoughts.

Vanity and Self-Deception. Austen delves into the theme of vanity and self-deception, particularly through the character of Emma Woodhouse. Emma's belief in her own matchmaking abilities leads her to meddle in the lives of others, often with misguided intentions. Despite evidence to the contrary, Emma remains convinced of her infallibility, demonstrating the human tendency to deceive oneself. For example, Emma convinces herself that Mr. Elton's attentions are directed towards her friend Harriet, rather than herself, despite warnings from Mr. Knightley and others.

Social Perception vs. Reality. Austen explores the disjunction between how characters perceive themselves and how they are perceived by others. Characters like Emma and Mr. Elton often prioritize social status and outward appearances, leading them to make judgments based on superficial criteria. However, Austen reveals the limitations of such perceptions and highlights the importance of true character and integrity. For example, Mr. Elton's pursuit of Emma is motivated by his desire to elevate his social standing, rather than genuine affection, leading to his humiliation when Emma rejects his advances.

The Complexity of Emotions. Austen portrays the multifaceted nature of human emotions, including love, jealousy, and regret. Characters experience a range of conflicting emotions, often struggling to reconcile their desires with societal expectations. Emma, for instance, grapples with her growing feelings for Mr. Knightley while also dealing with jealousy towards Harriet's perceived romantic interests. Similarly, Mr. Knightley experiences a mix of admiration and frustration towards Emma as he observes her misguided actions.

Self-Discovery and Growth. Throughout the novel, Austen depicts characters undergoing processes of self-discovery and personal growth. Emma, in particular, learns valuable lessons about humility, empathy, and the consequences of her actions. Her journey towards self-awareness involves confronting her own flaws and biases, as well as acknowledging the impact of her behavior on others. For example, Emma's realization of her feelings for Mr. Knightley prompts her to reflect on her past behavior and strive to become a better person. By exploring these themes and nuances of human psychology, Austen creates richly drawn characters and a compelling narrative that resonates with readers across generations. «Emma» stands as a timeless exploration of human nature and the complexities of the human psyche.

Throughout the novel, Emma's psyche is shaped by her privileged upbringing and her desire to control and influence those around her. She struggles with her emotions and desires, especially in her relationship with Mr. Knightley, and must learn to confront her flaws and prejudices in order to grow as a person. Austen also explores the psyches of other characters, such as Harriet Smith and Mr. Elton, who are influenced by society's expectations and social class. Through these characters, Austen highlights how society's pressures and expectations can affect a person's psyche and behavior.

Emma, in her novel, shows important changes in a girl's life and her state of mind. In this novel, Emma encounters several different changes in her life, and these encounters also change her state of mind. In the novel, Emma faces her thoughts and anxieties and asks for help in dealing with these problems. Emma faces various challenges in today's human world and will persevere through these challenges. The focus on understanding the human psyche and finding solutions to its problems is very important in the novel.

Conclusion. The novel serves as a poignant reminder of the universal aspects of human nature, transcending time and societal context. Austen's keen observations and astute characterizations offer valuable insights into the complexities of human behavior, inviting readers to reflect on their own motivations, biases, and relationships. Moreover, «Emma» celebrates the transformative power of self-discovery and introspection. As Emma embarks on her journey towards self-awareness, she confronts her own shortcomings and learns to navigate the complexities of love, friendship, and social expectations. Her evolution from a well-meaning but misguided young woman to a mature and self-aware individual underscores the capacity for growth and change inherent in the human experience.

The existing literature on the human psyche in «Emma» underscores the multifaceted nature of Austen's psychological portrayal. Scholars have explored this theme through various lenses, including character development, social perception, feminist theory, psychoanalysis, and historical context. These diverse critical approaches highlight how Austen's nuanced depiction of Emma Woodhouse's inner life not only reflects individual psychological growth but also engages with broader social and cultural discourses. This literature review sets the stage for a detailed analysis of how Austen intricately weaves these elements together to create a rich, enduring exploration of the human psyche in «Emma.»

References:

1. Butler, M. (1975). **Jane Austen and the War of Ideas**. Oxford University Press.
2. Duckworth, A. (1971). **The Improvement of the Estate: A Study of Jane Austen's Novels**. Johns Hopkins University Press.
3. Gilbert, S., & Gubar, S. (1979). **The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination**. Yale University Press.
4. Harding, D. W. (1940). «Regulated Hatred: An Aspect of the Work of Jane Austen.» **Scrutiny**, 8(4), 346-362.
5. Johnson, C. L. (1988). **Jane Austen: Women, Politics, and the Novel**. University of Chicago Press.
6. Johnson, Claudia L. «Jane Austen: Women, Politics, and the Novel.» University of Chicago Press, 1988.
7. Johnson, Claudia L., and Clara Tuite (eds.). «A Companion to Jane Austen.» Wiley-Blackwell, 2009.
8. Letters from Jane Austen to her sister Cassandra and others, 1964 (ed. R. W. Chapman, 2nd ed.).
9. McMaster, J. (1976). «Emma: Jane Austen's 'Arrogant Young Woman'.» In J. McMaster (Ed.), **Jane Austen's Achievement**. Macmillan.
10. Monaghan, D. (1980). **Jane Austen: Structure and Social Vision**. Macmillan.
11. Southam, B.C. «Jane Austen: The Critical Heritage.» Routledge, 2013.
12. Tanner, Tony. «Jane Austen.» Harvard University Press, 1986.
13. Waldron, M. (1990). **Jane Austen and the Fiction of her Time**. Cambridge University Press.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Исламова Зулфия Рустевановна
Соискатель ТГПУ им. Низами

Аннотация: В современном мире крайне актуальной становится проблема поддержания высокого уровня качества в дошкольном образовании, где ведущую роль играет педагог. Ключевую роль в этом контексте занимают психологические навыки воспитателя. Необходимо, чтобы воспитатель обладал навыками организации, понимал психологию своей профессиональной области и психологию детей, умел управлять проектной деятельностью, осуществлял анализ собственной работы и работы коллег и так далее. Эффективность психологической компетентности воспитателя заключается в способности создавать и управлять образовательной средой, которая способствует всестороннему развитию детей. Основная задача воспитателя – способствовать развитию детских способностей, помочь им осознать своё место и роль в социуме.

Ключевые слова: компетентность, педагог, воспитатель, воспитательно-образовательная деятельность, учебно-методическая деятельность, социально-педагогическая деятельность.

MAKTABGACHA TA'LIM PEDAGOGLARI PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK KOMPETENTLIGINING ILMIY ASOSLARI

Islomova Zulfiya Rustevanovna
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Zamonaviy dunyoda maktabgacha ta'limda yuqori sifat darajasini saqlab qolish muammosi juda dolzarb bo'lib qolmoqda, bu yerda o'qituvchi yetakchi rol o'ynaydi. Ushbu kontekstda o'qituvchining psixologik ko'nikmalari asosiy rol o'ynaydi. O'qituvchi tashkilot ko'nikmalariga ega bo'lishi, o'z kasbiy sohasi psixologiyasini va bolalar psixologiyasini tushunishi, loyiha faoliyatini qanday boshqarishni bilishi, o'z ishini va hamkasblarining ishini tahlil qilishi va hokazo. O'qituvchining psixologik kompetentsiyasining samaradorligi bolalarning har tomonlama rivojlanishiga hissa qo'shadigan ta'lim muhitini yaratish va boshqarish qobiliyatidir. O'qituvchining asosiy vazifasi bolalarning qobiliyatlarini rivojlantirishga ko'maklashish, ularga jamiyatdagi o'rni va rolini anglashga yordam berishdir.

Kalit so'zlar: kompetentsiya, o'qituvchi, o'qituvchi, o'quv-tarbiyaviy faoliyat, o'quv-uslubiy faoliyat, ijtimoiy-pedagogik faoliyat.

SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF TEACHERS OF PRESCHOOL EDUCATION

Islamova Zulfiya Rustevanovna
The applicant of the TSPU named after Nizami

Abstract: In the modern world, the problem of maintaining a high level of quality in preschool education, where the teacher plays a leading role, is becoming extremely urgent. The key role in this context is played by the psychological skills of the educator. It is necessary that the educator has organizational skills, understands the psychology of his professional field and the psychology of children, knows how to manage project activities, analyzes his own work and the work of colleagues, and so on. The effectiveness of a teacher's psychological competence lies in the ability to create and manage an educational environment that promotes the comprehensive development of children. The main task of the educator is to promote the development of children's abilities, to help them realize their place and role in society.

Keywords: competence, teacher, educator, educational and educational activities, educational and methodological activities, social and pedagogical activities.

В современном обществе навыки обучения и развития, а также умение эффективно взаимодействовать в группе ради достижения общего результата, признаны одной из важнейших социальных ценностей, что, в свою очередь, определяет основное содержание дошкольного

образования. Главная цель дошкольного образования – не просто передача знаний, а обучение детей использованию инструментов, которые позволяют им самостоятельно приобретать знания, необходимые для решения разнообразных проблем в личной и общественной жизни. Эффективность образовательного процесса в значительной степени зависит от личностных качеств воспитателя, его профессионализма, способностей и компетенций. Нередко воспитатели, в том числе начинающие, сталкиваются с трудностями в общении с детьми, выборе оптимальных методов поведения и трансформации теоретических знаний в практические действия. Чтобы соответствовать этим требованиям, воспитатель должен обладать, прежде всего, психологической компетентностью. Компетентность в широком смысле понимается как уровень зрелости личности, который включает в себя определенный уровень психического развития (образованность и воспитанность) и позволяет индивидууму успешно функционировать в социальной среде. В более узком смысле компетентность воспринимается как характеристика, преимущественно связанная с профессиональной деятельностью.

Эффективная психологическая работа в сфере дошкольного образования предполагает от воспитателя определенный уровень личностного развития, включая мотивационно-потребностную, когнитивную, эмоционально-ценностную, оперативно-практическую, коммуникативную и рефлексивную составляющие. Важным критерием развития профессиональной психологической компетентности является способность на основе диагностики самостоятельно определять наилучшую модель поведения для воспитанников и разрабатывать практический воспитательно-образовательный процесс. В рамках психологической компетентности воспитателя можно выделить следующие аспекты:

- Компетентность в области коммуникации;
- Интеллектуальная компетентность;
- Социально-психологическая компетентность.

Отмечая индивидуальные аспекты коммуникативной компетентности, следует подчеркнуть, что когнитивная компетентность играет ключевую роль в качественном выполнении профессиональных задач. Она позволяет эффективно искать решения, применять разнообразные методы и техники для решения сложных проблем, а также умело анализировать и синтезировать доступную информацию.

Коммуникативная компетентность представляет собой ключевой элемент психологической грамотности воспитателя, так как она необходима для эффективного взаимодействия и установления позитивных отношений с участниками образовательного процесса, а также для умелой передачи своих мыслей и установления контактов.

Интеллектуальная компетентность включает в себя широкий спектр знаний из различных жизненных сфер и обеспечивает возможность принимать обоснованные решения. Особое внимание педагог должен уделять знаниям в области психологии дошкольников, психологии развития, психологии общения и других связанных сферах, чтобы максимально эффективно взаимодействовать с воспитанниками, применяя эти знания на практике.

Социальная компетентность способствует адаптации и самореализации личности в образовательной среде, помогает в достижении авторитета и выражении уникальности.

Социально-педагогическая компетентность проявляется в способности педагога организовывать и планировать свою работу, в подборе подходящих методов и средств для ведения образовательного процесса, а также в контроле и обратной связи с участниками этого процесса.

Аутопсихологическая компетентность позволяет воспитателю контролировать собственное поведение, осознавать свои личностные качества, развивать свои сильные стороны, а также заниматься самооценкой и саморегуляцией.

Следовательно, психологическая компетентность воспитателя включает:

- Осведомленность об индивидуальных особенностях каждого воспитанника и его характере, что способствует выбору продуктивных стратегий индивидуального подхода;
- Понимание процессов общения в группе и их влияния на развитие ребенка;
- Знание оптимальных методов обучения и профессиональное самосовершенствование, а также понимание сильных и слабых сторон собственной личности и деятельности для повышения качества воспитательно-образовательной работы.

Профессиональная компетентность педагогов в дошкольных образовательных организациях

определяется как синтез общечеловеческих ценностей и специфических профессиональных установок. Это сочетание ключевых качеств позволяет педагогу эффективно реализовать образовательные программы и умело справляться с уникальными ситуациями, возникающими в рамках психолого-педагогического процесса в дошкольных учреждениях. Умение разрешать эти ситуации способствует уточнению, усовершенствованию и практическому применению стратегий развития различных способностей. Сегодня от педагога требуется не только высокий уровень образования, но и коммуникативные навыки, целеустремленность, креативность и, что особенно важно, способность ориентироваться в потоке информации.

Понятия «компетенция» и «компетентность» необходимо различать. Компетенция охватывает межличностные и личностные качества, знания и навыки, которые проявляются в разнообразных рабочих и социальных ситуациях, являясь структурными компонентами компетентности. Профессиональная компетентность представляет собой интеграцию личностных и профессиональных характеристик, необходимых для эффективной педагогической работы. Она включает в себя развитие творческой индивидуальности педагога, его открытость к инновациям и способность адаптироваться в меняющейся педагогической среде.

Воспитатель должен демонстрировать компетентность в нескольких ключевых аспектах, связанных с содержанием и организацией деятельности в дошкольных учреждениях, включая:

1. Воспитательно-образовательная деятельность:

- Разработка и поддержание развивающей среды, эффективное ведение всего педагогического процесса.

- Обеспечение безопасности и забота о здоровье детей.

Ключевые показатели компетентности в этой области:

- Глубокое понимание целей, задач, содержания, методов, принципов, форм и инструментов воспитания и обучения дошкольников.

- Навыки эффективного формирования знаний, умений и навыков у детей в соответствии с образовательной программой.

- Умение взаимодействовать с детьми, находить индивидуальный подход, а не только руководить их деятельностью.

2. Учебно-методическая деятельность:

- Способность планировать образовательный процесс.

- Проектирование педагогической деятельности на основе анализа достигнутых результатов.

Критерии компетентности в этой сфере:

- Знание образовательной программы и методики организации различных видов деятельности детей.

- Умение планировать, разрабатывать и реализовывать комплексный педагогический процесс.

- Владение технологиями исследования, педагогического мониторинга, обучения и воспитания детей.

3. Социально-педагогическая деятельность: Этот аспект подразумевает владение навыками социального взаимодействия, умение налаживать коммуникацию с детьми, их родителями и коллегами, а также способность к адаптации в социальной среде образовательного учреждения.

Эффективность воспитательной работы в значительной степени зависит от комплексного подхода к развитию этих компетенций у воспитателя, что обеспечивает качественную и всестороннюю подготовку детей к обучению и социальной адаптации.

При выборе и реализации образовательных программ, включая дополнительные и основные, педагог должен проявлять умение их эффективно комбинировать и дополнять, обогащая содержание каждой из программ без создания несвязанного образа, целью которого является формирование у ребенка интегрированного восприятия мира. Компетентный педагог отличается способностью к гармоничному сочетанию различных аспектов образовательного процесса, обеспечивая связь между учебными занятиями, культурными мероприятиями и ключевыми событиями, всё это в контексте развития и воспитания детей дошкольного возраста.

В социально-педагогическом аспекте работы педагога выделяются следующие компоненты компетентности:

- Консультационная поддержка родителей;
- Создание условий для эффективной социализации детей;
- Защита прав и интересов детей.

Эти компоненты опираются на знание законодательства, касающегося прав детей и обязанностей взрослых, умение проводить разъяснительную работу с родителями и другими специалистами в области дошкольного образования.

Для полного осмысления путей развития профессиональной компетентности воспитателей дошкольных учреждений важно анализировать и сопоставлять такие понятия, как компетенции и компетентности. Несмотря на многочисленные исследования, концепция компетентности все еще не имеет точного определения и часто используется в научной литературе не как строго научный термин, а скорее как метафора для описания внутренних движущих сил педагогического процесса. Различные исследователи видят компетентность педагога в его способности эффективно выполнять свои функциональные обязанности, взаимодействии с окружающим миром, наличии необходимых навыков и знаний, а также в определенном уровне развития практического опыта и способности к социальной активности.

В то же время понятие компетенции охватывает как способность применять умения и знания в конкретных ситуациях, так и широкое понимание и теоретическое знание в определенной области, включая ценностные аспекты жизни в социальном контексте.

Исследование концепции «профессиональной компетентности» раскрывает её как интеграцию знаний, умений, опыта и личностных качеств, которые определяют способность педагога эффективно выполнять профессиональные задачи и достигать целей, связанных с развитием личности в контексте дошкольного образования. Это достижимо, когда воспитатель реализует свой профессиональный потенциал на высоком уровне.

Понятие профессионализма в данном контексте включает в себя высокую степень подготовки к выполнению профессиональных задач, качественное выполнение трудовых функций, что свидетельствует о глубокой профессиональной компетентности и квалификации, а также о разнообразии и эффективности профессиональных умений и навыков.

Литература:

1. Багаутдинова С. Ф. Организация методической работы в дошкольном образовательном учреждении : учеб.- метод. комплекс / Багаутдинова С. Ф. , Корнилова К. В. - 3-е изд. , стер. - Москва : ФЛИНТА, 2020. - 74 с.
2. Поздняк Л.В. Управление дошкольным образованием: учеб. пособие для студентов вузов / Л.В. Поздняк, Н.Н. Лященко. – 2-е изд., стер. – М.: Академия, 2001. – 432 с.

БЛАГОПОЛУЧИЕ РЕБЕНКА

Исмайлова Раъно Нураевна

и.о.доцент кафедры «Практическая психология» Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
ORCID- 0009-0001-2289-1559

Аннотация: В данной статье автор рассматривает и анализирует проблему насилия над мужчиной в семье и негативное влияние данной ситуации на психическое благополучие ребенка.

Ключевые слова: семейное насилие, муж, отец, дети, детская психология, общество.

OILADAGI ERKAKGA QARSHI ZO'RAVONLIKNI BOLANING PSIXOLOGIK XOLATIGA TA'SIRI

Ismailova Ra'no Nurayevna-Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti "Amaliy psixologiya" kafedrasida dotsenti v.b.

Annotatsiya: Mazkur maqolada muallif oilada erkak kishining zo'ravonlikka uchrashi va bu holat bolaning ruhiy farovonligiga salbiy ta'sir etishi muammosini ko'rib chiqadi va tahlil qiladi.

Kalit so'z: oilaviy zo'ravonlik, er, ota, bolalar, bola psixologiyasi, jamiyat

INFLUENCE OF VIOLENCE AGAINST A MAN IN THE FAMILY ON THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF A CHILD

Ismaylova Rano Nuraevna

Acting Associate Professor of the Department of «Practical Psychology» Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Abstract: In this article, the author examines and analyzes the problem of violence against men in the family and the negative impact of this situation on the mental well-being of the child.

Key words: domestic violence, husband, father, children, child psychology, society.

Введение. В обществе обсуждение семейного насилия обычно ассоциируется с проблемой, затрагивающей в первую очередь женщин и детей. Однако важно помнить, что мужчины также могут стать жертвами семейного насилия. В последние годы все больше исследований уделяется этой теме, чтобы понять влияние подобных ситуаций на ребенка.

Существует расхожее мнение о том, что дети страдают от негативных последствий семейного насилия только в случаях, когда пострадавшим является их мать. Однако по результатам новых исследований становится очевидно, что это не так. Воздействие насилия над отцом или другим мужским членом семьи может иметь серьезные последствия для эмоционального и психологического развития ребенка. Более 1 миллиарда детей – половина всех детей в мире – ежегодно оказываются вовлеченными в ситуации, связанные

с насилием. Они сталкиваются с насилием во многих формах и во многих местах, как в Интернете, так и в реальной жизни, у себя дома, в школах и в общинах. Ребенок может стать объектом насилия, оказаться его свидетелем или быть вовлеченным в ситуацию, связанную с насилием. Дети часто могут столкнуться с крайне неблагоприятным с точки зрения насилия стечением обстоятельств, когда насилие совершается одновременно в различных формах или когда одна форма насилия влечет за собой другую, и эта цепочка тянется бесконечно.

Несомненно, что насилие серьезно влияет на психическое здоровье детей. Воздействие насилия часто носит травматический характер и может вызвать токсическую реакцию на стресс, которая наносит как непосредственный, так и долгосрочный физиологический и психологический ущерб. Последствия насилия включают депрессию, посттравматическое стрессовое расстройство, пограничное расстройство личности, тревожное расстройство, расстройства, связанные с употреблением психоактивных веществ, расстройства сна и питания, а также суицид. [6]

Методология и методы исследования. Теоретико-методологической основой исследования являются системный анализ, структурно-функциональный, институциональный подходы.

Цель исследования: теоретический анализ влияние насилия над мужчиной в семье на психологическое благополучие ребенка.

Исходя из цели исследования, были поставлены следующие задачи:

- изучать и обсуждать актуальность вопроса;
- изучать последствия насилия над отцом на эмоциональное развитие ребенка;
- изучать как насилие над отцом влияет на формирование здоровых отношений у детей;
- анализ роль общества и системы поддержки в преодолении последствий насилия в семье

Результаты исследования. Влияние насилия над мужчиной в семье на психологическое благополучие ребенка необходимо изучать и обсуждать, так как этот вопрос крайне актуален и важен. Насилие, совершаемое над отцом или другим мужчиной в семье, может иметь серьезные последствия для ребенка.

Во-первых, наблюдение или свидетельство насилия может вызвать у ребенка стресс и травмы на психологическом уровне. Зреть в семейных конфликтах, где происходит физическое или эмоциональное насилие, пусть даже между родителями, может создать у ребенка ощущение страха, беспомощности и неполноценности. Это может привести к нарушению эмоционального развития и негативно сказаться на его будущих отношениях с окружающими людьми.

Во-вторых, подобное насилие может оказать прямое влияние на поведенческие проблемы у ребенка. Например, отсутствие здорового образца отца, либо наличие агрессивного образца поведения, может спровоцировать развитие агрессивности или повышенной подверженности насилию у ребенка.

Дети и подростки, ставшие свидетелями домашнего насилия, перенимают гендерную модель поведения и воспроизводят её в следующем поколении. Наблюдается высокий риск криминального поведения (80 % склонны к преступлениям, 40 % — к жестоким). [5]

Насилие над мужчиной в семье оказывает серьезное влияние на эмоциональное развитие ребенка. Дети, становясь свидетелями или жертвами насилия в отношении своего отца, испытывают целый спектр негативных эмоций и психологических последствий.

Один из основных эффектов насилия над отцом на ребенка - это разрушение эмоциональной безопасности. Дети зависят от своих родителей, чтобы создать для них чувство безопасности и стабильности в жизни. Когда родной отец становится жертвой насилия, дети теряют это чувство и могут испытывать страх, тревогу и неуверенность в своей жизни.

Также, насилие над отцом может повлиять на эмоциональную связь между ребенком и отцом. Если ребенок свидетелем насилия, он может испытывать страх или ненависть к своему отцу, что часто приводит к дистанции между ними. Чувство вины и стыда за происходящее также может заставить ребенка отдаляться от отца и создавать эмоциональное расстояние между ними.

Постоянное насилие в отношении отца может также негативно сказываться на психологическом здоровье ребенка. Взаимосвязь между насилием в семье и нарушениями поведения у детей является значимой и требует серьезного изучения. Многочисленные исследования показывают, что насилие, испытанное отцом или другим мужчиной в семье, может иметь негативное влияние на эмоциональное и поведенческое развитие детей.

А. И. Захаров отмечает, что даже «разговоры при ребенке о смерти, несчастьях и болезнях, пожарах и убийствах помимо воли запечатлеваются в его психике. Все это дает основание говорить об условно-рефлекторном характере воспроизведения страха, даже если ребенок пугается (вздрагивает) при внезапном стуке или шуме, так как последний когда-то сопровождался неприятным переживанием. Подобное сочетание осталось в памяти в виде определенного эмоционального следа и теперь произвольно ассоциируется с любым внезапным звуковым воздействием».[3]

Дети, становящиеся свидетелями семейного насилия, часто подражают такому поведению и проявляют агрессию к своим сверстникам или младшим братьям и сестрам. Они также могут испытывать трудности в контроле своих эмоций и установлении здоровых отношений с другими людьми. Опасность насилия в отношении детей заключается в том, что, во-первых, ребенок впитывает модель агрессивного поведения взрослых членов семьи; во-вторых, глубокая психологическая травма остается с ребенком на всю жизнь, требуя корректировки со стороны психолога или иногда даже психиатра; в-третьих, эти негативные переживания, без должной восстановительной терапии, уменьшают способность детей приносить пользу обществу, что

может привести к потере социально активного поколения; в-четвертых, пропагандируя защиту семейных ценностей, наше общество должно задуматься о том, сможет ли ребенок, столкнувшийся с насилием в детстве, создать здоровую семью во взрослом возрасте и принять эти ценности. Эти последствия являются серьезным тормозом для развития общества. [2]

Научные исследования также показывают, что такие дети могут иметь больше шансов стать жертвами насилия в своих собственных будущих отношениях. Они могут стать подвержены физическому, эмоциональному или сексуальному насилию, так как они могут быть более склонны принимать подобное поведение за норму.

Важно отметить, что необходимо принимать меры по предотвращению насилия в семье и предоставить детям поддержку и защиту.

На первый взгляд может показаться, что насилие над мужчиной в семье имеет меньшее влияние на детей, чем насилие над матерью. Однако исследования показывают, что такое поведение оказывает серьезные последствия на формирование здоровых отношений у детей.

Насилие над отцом влияет на эмоциональное и психологическое состояние детей. Они могут испытывать страх, тревогу и беспокойство, наблюдая за насилием в семье. Это может привести к различным проблемам, таким как ухудшение психического здоровья, проблемы с социализацией и низкая самооценка.

Кроме того, насилие над отцом может повлиять на отношения детей с собственными партнерами в будущем. Они могут повторять негативные модели поведения, которые они наблюдали в семье, и стать либо жертвами, либо насильниками в своих отношениях.

Также важно отметить, что насилие над отцом может стать причиной распада семьи. Дети могут испытывать вину и ощущение потери, что может повлиять на их физическое и эмоциональное развитие.

Заключение. Влияние насилия над мужчиной в семье оказывает не только серьезные последствия для самого мужчины, но и для его потомства. Ребенок, становящийся свидетелем насилия в семье, может испытывать длительный стресс, эмоциональную травму и иметь проблемы с адаптацией в обществе.

Роль общества и системы поддержки в преодолении последствий насилия в семье для детей неопределима. Общество должно быть осведомлено о масштабах проблемы и обязательно осудить насилие над мужчиной. Важно создать осознанность о том, что насилие не должно быть принято ни в каких отношениях, включая семейные.

Система социальной и психологической поддержки также ключевую роль в помощи детям из семей, где возникают проблемы с насилием. Необходимо предоставить доступ к психологической помощи, благодаря которой дети смогут справиться с травмой и преодолеть негативные эмоции. Проведение психологических консультаций для детей и их семей способствует здоровому восстановлению после насилия. Помимо этого, важно создать условия, где дети из семей с насилием будут чувствовать себя защищенными и в безопасности.

Литература:

1. Конвенция о правах ребенка от 20 ноября 1989 года//<https://lex.uz/docs/2595909>
2. Волосова Н. Ю., Баловнева В. И. Современное состояние профилактики и предупреждения семейного (домашнего) насилия в отношении детей в Российской Федерации //Вопросы российского и международного права. – 2022. – Т. 12. – №. 2А. – С. 304.
3. Захаров, А. И. (2000) Дневные и ночные страхи у детей. Серия «Психология ребенка». СПб.: «Издательство СОЮЗ».
4. Ismaylova R. LES ASPECTS DE GENRE DE LA VIOLENCE CONJUGALE //Collection of scientific papers «SCIENTIA». – 2023. – №. July 14, 2023; Coventry, UK. – С. 160-162
5. Насилие в семье. причины и последствия// <http://www.mcrb.by/index.php/novost/> дата обращения:30.04.2024
6. Скрытые шрамы: как насилие вредит психическому здоровью детей. Канцелярия Специального представителя Генерального секретаря по вопросу о насилии в отношении детей. Нью-Йорк, 2020 год. стр 48.Jabbor A. M. Ijtimoiy tarmoqlardagi axborotlarni tushunish borasida

DEFITSITAR MOTIVLAR NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK MAZMUN-MOHİYATI VA ASOSLARI

Jovliyeva Nasiba Umrzaqovna
TerDu o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada defitsitar motivlar fenomenining o'ziga xosligi, psixologik mazmun-mohiyati va asoslari keltirilgan. Defitsitar motivlarga doir xorijiy yondashuvlarning tadqiqotlari ochib berilgan. Shuningdek, defitsitar motivlarga ta'sir etuvchi psixologik omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: motiv, defitsitar motiv, psixologik mazmun, ta'sir, psixologik xususiyat.

Jahon miqyosida talaba va taxlim dargohlari munosabatlari va o'quv faoliyatiga nisbatan oqilona munosabatda bo'lish ustuvor vazifa bo'lib qolmoqda. Jahonda pedagog-psixologlarni tayyorlash, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy safarbarlik dapajasini oshirish uchun stress va nizolarga nisbatan psixoemotsional batqarorligini oshirish, shaxs ijodiy faolligini, ijtimoiy-psixologik, kasbiy, pedagogik kompetentligini shakllantirish, «pedagog-psixologning mavqeini pedagogik jamoadagi psixologik muhitni barqarorlashtirishdagi o'rnini anglash» maqsadida kadrlar tayyorlash tizimini isloh qilish masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, pedagog-psixologlarning kasbiy standart talablari doirasida mutaxassis tayyorlash mexanizmlari bo'yicha ta'lim dasturlarini yaratishga ehtiyojning ortayotganligi kuzatilmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda Yangi O'zbekistonda yoshlarni raqobatbardosh, bilimli, o'z ustida ishlaydigan, novator etib tarbiyalash hamda psixologiya sohasida pedagog kadrlarni tayyorlash va amaliyotchi psixologlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha zaruriy-me'yoriy asoslari yaratilmoqda. «Oliy ta'lim muassasalarida psixologiya sohasi uchun kadrlar tayyorlash tizimini qayta ko'rib chiqish va tor yo'nalishlar, mutaxassiliklarni joriy etish» strategik yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Bu borada pedagog-psixologlarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning psixologik xususiyatlarini ta'lim indikatorlari asosida SWOT tahlil qilish, psixolog kadrlarni tayyorlashdagi innovatsion texnologiyalarni amaliyotga integratsiyasining strukturaviy konstrukturini o'rganishning yangicha nazariy echimlarini tadqiq etishga qaratilgan ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirish imkoniyati yaratilmoqda.

Defitsitar motivlarning psixologik jihatlarini ilmiy-amaliy tomonlama MDH davlatlarida o'rganilishiga doir tadqiqotlar asosan Rossiyada tadqiq etilgan. Psixologiyada defitsitar motivlar va bu motivlarni muammosini o'rganishning o'ziga xos tizimi, ilmiy maktablari va konsepsiyalari mavjud. Defitsitar motivlarni tizimli ravishda o'rganigan olim A.X. Maslou sanaladi. Shu bilan birgalikda defitsitar motivning fundamental masalalari yuzasidan Rossiyada ham izlanishlar olib borilgan. Rus olimlaridan B. Anan'ev, A. Berdichevskiy, L. Bojovich, G. Andreeva, A. Orlov, Yu. Orlov, D. Elkonin, A. Etkind, L. Fridman, B. Setlin, L. Abulxanova-Slavskaya, L.S. Rubinshteyn, V. Aseev, V. Vilyunas, Ye. Ilin, L. Kovalev, A. Markova, I. Kuznesova, T. Matis, M. Matyuxina, M. Magomed-Eminovlar va boshqalar defitsitar motivlarni biror kamchilik, yetishmovchilik, ya'ni defitsitni bartaraf etish istagi bilan bog'liq jihatlarini va defitsitar motivatsiya organizmdagi tajang, noqulay holatni bartaraf etish ehtiyojini anglatishiga oid tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Bu istalgan qonmay qolgan ehtiyojni qondirishga undayotgan sabablardir. Masalan, talaba qandaydir fandan xohlagan bahosini ololmayapti. Shu defitsitni qoplash uchun intiladi. Uning shu intilishi ortida qanday motivlar bo'lishi mumkin: o'qituvchiga o'zining asl qobiliyatini ko'rsatib qo'yish istagi, stipendiyani oshirish, qandaydir tanlovga chiqish, qaysidir kursdoshdan ortda qolmaslik istagi va h. bularning bari defitsitar motivatsiya bo'lib gavdalanadi.

Defitsitar motivlarni kasb tanlash motivi, kasbiy jihatdan o'zini anglash va kasb tanlash motivining yoshga xos xususiyatlari bilan bog'lagan holda tadqiq etish masalalari bo'yicha N. Gisbers, Ye. Golovaxa, A. Golomshtok, L. Yovayshi, Ye. Klimov, A. Kronik, L. Mitina, I. Mur, N. Pryajnikov, D. Syuper, L. Bojovich, I. Kon, V. Slobodchikov, D. Feldshteyn va boshqalarning izlanishlarini ta'kidlash joiz. Chunki har bir shaxs kasb tanlash jarayonida ma'lum bir inqirozlarga duch kelishadi. Shuning uchun defitsitar motivlar shaxsning kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishida to'sqinlik qiluvchi asosiy indikatorlardan biri sanaladi. Bu kabi holatni oilaviy munosabatlar jarayonida ham ko'rishimiz mumkin. Ya'ni yosh oilalar yoki turmush qurmoqchi bo'lgan insonlar o'rtasida asosiy ehtiyojlarni tashkil etuvchi xususiyatlarni qamrab oladi.

Shu jumladan MDH olimlarining tadqiqotlarida defitsitar motivlarning ijtimoiy-psixologik va individual masalalariga, shuningdek motivlarning boshqa turlari ya'ni biologik, ijtimoiy, xavfsizlik,

ma'naviy, iqtisodiy va estetik kabi turlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarni tanqidiy tahlilini ko'rish mumkin. Sotsiologlarning ma'lumotlariga ko'ra nikoh va oila sohasida 70 dan kuproq yo'nalish bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan. Oilaviy hayotning deyarli barcha tomonlari doimiy ilmiy nazorat ostiga olingan.

Motivatsiya nazariyasi motivatsiyaga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Tadqiqotlar predmeti ehtiyojlar va ularning motivatsiyaga tahliliga bag'ishlangan. Mazkur nazariyalar ehtiyojlar tuzilmasi, ularning mazmuni hamda ushbu ehtiyojlarni kishining faoliyatga nisbatan motivatsiyasini tavsif qiladi.

Yuqorida tilga olingan nazariyalarda insonni faoliyatga undovchi kuchlarni tushunishga harakat qilingan. Ushbu turkumga kiradigan motivatsiya nazariyalari sirasiga A.Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi, K.Alderfer tomonidan ishlab chiqilgan taraqqiy etish va bog'liqliklarni hosil qilish nazariyasi, D.Mak-Klellandning o'zlashtirilgan ehtiyojlar nazariyasi, F.Gersbergning ikki omilli nazariyasi, V.Vrumning orziqishlar nazariyasi, Porter-Lauler modellari eng keng tarqalgani hisoblanadi.

A.Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi konsepsiyasi.

A.Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi konsepsiyasi quyidagi asosiy g'oyalardan tashkil topgan:

- Inson hamisha nimagadir ehtiyoj sezadi;
 - Inson guruhlashtirish imkonini beradigan yaqqol namoyon bo'ladigan ehtiyojlar girdobida bo'ladi;
 - Ehtiyojlar guruhlari bir-biriga nisbatan ierarxik (tadrijiy) ko'rinishga ega;
 - ehtiyojlar qonmasligi odamni harakatga undaydi; qondirilganlari motivlashtirish kuchiga ega emas;
 - biron-bir ehtiyoj qondirilsa, uning o'rnini boshqasi egallaydi;
 - odatda inson kompleks tarzda o'zaro ta'sirga kiradigan turli ehtiyojlarni sezishi mumkin;
 - ierarxiyaning eng quyi pog'onasiga yaqin ehtiyojlar birinchilardan bo'lib qondirilishi lozim;
- yuqori darajada joylashgan ehtiyojlar quyi darajadagi ehtiyojlar qondirilgandan keyin insonga faol ta'sir ko'rsata boshlaydi;

yuqori darajadagi ehtiyojlar qondirilish imkoniyati quyi darajadagi ehtiyojlar imkoniyatidan kengroq bo'ladi .

Maslou o'zining "Voqelik psixologiyasiga doir" asarida yuqoridagi ehtiyojlarga komillika ehtiyoj deb nomlagan oliy ehtiyojlar ro'yxatini qo'shib qo'ygan. Biroq Maslouning o'zi ular o'zaro mushtarak bo'lib bir-birlaridan to'liq farqlash qiyinligi bois ushbu ehtiyojlarga ta'rif berish mushkulligini e'tirof etgan. Maslougga ko'ra voqelik qadriyatlariga to'kislik, soddalik, mukammallik, go'zallik, tugallik, adolat, hayotiylik, o'ziga xoslik, samimiylik, halollik kabi qadriyatlar taalluqli. Voqelik qadriyatlar shaxs sifatida taraqqiy etish tuzilmasiga mansub bo'lib insoniy faoliyatning qudratli motivlariga aylanadi.

Kleyton Alderfer, Maslou singari, o'z nazariyasida inson ehtiyojlari alohida guruhlarga birlashishi mumkinligi nuqtai-nazariga tayanadi. Lekin u ehtiyojlarning uch guruhi mavjudligini ta'kidlaydi: mavjudlik ehtiyojlari, 2) rishtalar bog'lashga ehtiyoj, 3) komillik ehtiyoji.

Mazkur nazariyada zikr etilgan ehtiyojlar guruhlari Maslou nazariyasidagi ehtiyojlar guruhlari monandligi kuzatilmogda. Mavjudlik ehtiyojlari Maslouning ehtiyojlar shajarasidagi ikki turkum ehtiyojlarni o'z ichiga qamrab oladi: xavfsizlik ehtiyoji (guruhiy xavfsizlik ehtiyojidan tashqari) va fiziologik ehtiyojlarni. Rishtalar bog'lashga bo'lgan ehtiyojlar bilan mansublik va dahldorlik ehtiyojlari o'rtasida mushtaraklik kuzatiladi .

Alderfer fikriga ko'ra, rishtalar bog'lashga bo'lgan ehtiyojlar insonning ijtimoiy tabiatini aks ettiradi. Mazkur ehtiyojlar guruhiga quyidagilar kiradi: oila a'zosi bo'lish ehtiyoji, do'st orttirish ehtiyoji, rahbar bo'lish va tobe'lik ehtiyojlari va h. Aynan shu sabab ushbu guruhga Maslou shajarasidagi e'tirof etilish bilan bog'liq ehtiyojlarni ham kiritsa bo'ladi. Komillikka intilish ehtiyoji Maslouning shaxs sifatida takomillash ehtiyojiga monand. Biroq Maslou va Alderfer nazariyalari o'rtasida keskin farq ham mavjud: Maslou ehtiyojlar harakati quyidan yuqoriga qarab amalga oshadi deb hisoblasa, Alderfer fikriga ko'ra, harakat ikki yoqlamadir: yuqoriga agar quyi darajadagi ehtiyojlar qondirilmagan bo'lsa, va quyiga agar yuqori darajadagi ehtiyojlar qondirilmagan bo'lsa; bunda yuqori darajadagi ehtiyojlar qondirilmagan bo'lsa quyi darajadagi ehtiyojlar ta'siri kuchayib boradi, pirovardda, odam diqqati ushbu darajaga ko'cha boshlaydi .

Alderfer nazariyasiga muvofiq ehtiyojlar ierarxiyasi aniq ehtiyojlardan noaniq ehtiyojlar sari

ko'tariladi va har safar ehtiyojlar qondirilmaganda diqqat soddaroq ehtiyoj darajasiga ko'cha boshlaydi. Ehtiyojlar shajarasida yuqoriga harakat ehtiyojlar qondirilishi jarayoni deb, quyiga harakati – frustratsiya jarayoni deb nomlanadi. Ehtiyojlarni qondirishdagi ikki yoqlama harakatning mavjudligi insonni motivlashtirishda qo'shimcha imkoniyatlar beradi.

Gedonik motivatsiyaga doir nazariyada odam lazzatlanishni maksimal darajada oshirishga va noqulaylik, og'riq, iztirobnini imkon qadar pasaytirishga intiladi deyiladi. Mazkur nazariyani ishlab chiqqanlardan biri amerikalik psixolog P.Yungdir. U xodimlar xulqini uyushtiradigan, yo'naltiradigan va faolligini ta'minlaydigan asosiy omil deb lazzatlanishni ilgari suradi. Yung nazariyasiga ko'ra xulq-atvorni undan keyin keladigan emotsiya belgilaydi. Agar ushbu emotsiya ijobiy bo'lsa, harakat takrorlanadi, aksincha bo'lsa – to'xtatiladi. Gedonik nazariya tarafdorlari emotsional kechinmalar muayyan darajagacha lazzatlanish sifatida idrok etiladi. Undan so'ng to'yinish vujudga kelib mazkur to'yinish nohushlik kabi qabul qilinadi.

Xulosa. Inson ehtiyojlari, maqsadi, istagi, qiziqishlari shaxsiy holatlardir. Ehtiyoj – bu organizmni normal mavjud bo'lishi bilan bog'liq holatdir. Inson motivlari orasida muvaffaqiyatga erishish motivi – muvaffaqiyatsizlikdan qochish motividan ustun bo'lib, muvaffaqiyatga erishish motivi shaxsning barqaror xususiyatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды в 2-х т. – М.: Педагогика, 1999. – Т1. – 287с.
2. Кузнецова И.В. Мотив аффилиации в межличностных отношениях: Дис. ... канд. псих. наук.–СПб.: СПГУ, 2006. – 204 с.
3. Долгов И. Хронтоп «Котлована». Вопросы истории текста // «Страна философов» Андрея Платонова: Проблемы творчества. Вып. 4. М.: Наследие, 2000. – С. 769 – 786.
4. Волкова Е. В. Концепции мотива в современном литературоведении // Преподаватель XXI век. 2008.
5. Спиридонова И. А. Мотив сиротства в «Чевенгуре» А. Платонова в свете христианской традиции // Проблемы исторической поэтики. 1998.

G'OYALAR

Jurayeva Dilfuza Abdug'aniyevna
Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti
“Ijtimoiy-gumanitar” fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: maqolada psixolingvistikaning paydo bo'lishidan oldingi psixologiyistik g'oyalar va psixolog olimlarning nazariy qarashlari borasidagi firklari, psixolingvistikaning qo'llanilish sohalari, nutqiy faoliyat, tilning funksiyalari, va tilni jamiyat va inson o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in sifatida qo'llanilishi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: psixolingvistik g'oyalar, til, nutq, ong, dunyoqarash, fikr, ma'lumot, jamiyat, dialektika, oqim, jarayon, faoliyat, inson, shakllanish, tafakkur.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ ДО ПОЯВЛЕНИЯ ПСИХОЛИНГВИСТИКИ

Джураева Дилфуза Абдуганевна
Университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои Преподаватель
кафедры «Социально-гуманитарные» науки

Аннотация: в статье описываются психоллингвистические идеи до появления психоллингвистики и различия в теоретических взглядах учёных-психологов, области применения психоллингвистики, речевая деятельность, функции языка, а также язык как связующее звено между применением общества и человека. .

Ключевые слова: психоллингвистические идеи, язык, речь, сознание, мировоззрение, мысль, информация, общество, диалектика, течение, процесс, деятельность, человек, формирование, мышление.

PSYCHOLINGUISTIC IDEAS BEFORE THE EMERGENCE OF PSYCHOLINGUISTICS

Jurayeva Dilfuza Abduganiyevna
University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi
Lecturer at the Department of Social Sciences and Humanitarian

Abstract: in the article, psycholinguistic ideas before the emergence of psycholinguistics and differences in the theoretical views of psychological scientists, the fields of application of psycholinguistics, speech activity, functions of language, and language as a connecting link between society and man application is described.

Key words: psycholinguistic ideas, language, speech, consciousness, worldview, thought, information, society, dialectic, flow, process, activity, human, formation, thinking.

KIRISH. Vilgelm fon Gumboldt nutq faoliyati va tilni jamiyat va inson o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in sifatida tushungan. Til o'z dialektikasida - jarayon sifatida ham, tayyor berilgan narsa sifatida ham, inson aqliy faoliyatining bir qismi sifatida ham, ijtimoiy hodisa sifatida ham ko'rib chiqiladi. Fon Gumboldtning shogirdi G. Steyntal tilni faqat jarayon sifatida tushungan. Til dam oluvchi mavjudot emas, balki oqimli faoliyatdir. Til faqat individual psixik shakllanish sifatida qaraladi. Von Gumboldtning izdoshi Aleksandr Afanasyevich Potebnya nutq aktini faqat psixik hodisa, lekin til ekanligini aytdi. So'z ushbu aktga madaniy, ijtimoiy elementni kiritadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

19-asr tilshunosligidagi “neogrammatik yo‘nalish” G. Pol, K. Brugman va boshqalar asarlarida tilni jarayon yoki jarayonlar yig‘indisi sifatida emas, balki “aqliy obrazlar” yoki assotsiatsiyalar tizimi sifatida qaralgan. Keng ma'noda til deganda faqat mavhumlikda mavjud bo'lgan ma'lum komponentlar

va kategoriyalarning ma'lum bir majmuasi sifatida ham, insonning ijtimoiy tabiati va o'z fikrlarini boshqa odamlarga yetkazish ehtiyojiga asoslangan doimiy takrorlanadigan jarayon sifatida tushuniladi. Yigirmanchi asr tilshunosligining asoschisi Ferdinand de Sossyur tilning o'zini mavhumdan tashqari individual tizim sifatida, til qobiliyatini shaxs funksiyasi sifatida va nutqni - til orqali til qobiliyatini amalga oshiradigan individual harakat sifatida aniq ajratib ko'rsatdi. L.V. Shcherba «shaxsning nutqini psixofiziologik tashkil etish» tushunchasini kiritdi, u nutq faoliyati bilan birga ijtimoiy mahsulotdir. Bu nutqiy faoliyatlar nutq va tushunish jarayonlaridir. Til tizimi - bu ma'lum bir ijtimoiy qadriyat, ma'lum bir ijtimoiy guruhning barcha a'zolari uchun yagona va umumiy majburiy narsa, bu guruhning turmush sharoitida ob'ektiv ravishda berilgan. Maxsus lingvistik intizom – til psixosistematikasi yaratuvchisi G.Giyom tilni “shaxs-shaxs” munosabati nuqtai nazaridan emas, balki “inson-dunyo (universum)” nuqtai nazaridan tahlil qilishga asosiy e'tiborni qaratadi. Har bir insonning dunyoga munosabati tufayli odamlar bir-birlari bilan muloqot qilishlari mumkin. Bu uning qarashlari «dunyo qiyofasi» tushunchasiga yaqin. Gestalt. O. Nimeyer gap idrok etilganda uning grammatik tuzilishi boshidanoq gestalt kabi yaxlit bir butun sifatida qayta yaratilishini ko'rsatdi. Til boshqa qo'zg'atuvchilarga oddiy miqdoriy qo'shimcha bo'lib, lingvistik shakllar boshqa vositalarga qaraganda ancha nozik, o'ziga xos va nozik muvofiqlashtirishni ta'minlaydi, lekin u boshqa ogohlantiruvchilardan sifat jihatidan farq qilmaydi va faqat shaxsning ijtimoiy muhitga moslashadigan xatti-harakati shaklidir. “Psixolingvistika” atamasi birinchi marta amerikalik psixolog N. Pronko (1946) maqolasida ishlatilgan. Alohida fan sifatida 1953 yilda Indiana universiteti qoshidagi Ijtimoiy fanlar tadqiqot kengashining tilshunoslik va psixologiya qo'mitasi tomonidan iyun-avgust oylarida tashkil etilgan universitetlararo seminar natijasida paydo bo'lgan. Natijada «Psixolingvistika» kitobi yozildi, uning kontsepsiyasi quyidagi asosiy manbalarga asoslangan edi. Nutqning xatti-harakati nutq stimulini (kirishda) va (yoki) nutq reaksiyasini (chiqishda) kechiktiradigan va o'zgartiradigan filtrlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Birinchi avlod psixolingvistikasining xususiyatlari quyidagilardan iborat:

-tabiatda reaktiv: uning modernizatsiya qilingan versiyasida «rag'batlantirish-javob» sxemasiga to'liq mos keladi; psixolingvistika - nutqning atrof-muhitga moslashish nazariyasi, nutq nazariyasi ichki va inson-muhit tizimida muvozanatni o'rnatish vositasi sifatida;

-atomizm: psixolingvistika alohida so'zlar, grammatik aloqalar (grammatik shakllar) bilan shug'ullanadi;

-individualizm: psixolingvistika - bu nafaqat jamiyatdan, balki haqiqiy aloqa jarayonidan olingan, ma'lumot uzatish sxemasiga qisqartirilgan shaxsning nutq xatti-harakatlari nazariyasi.

Xomskiy (Chamskiy) o'zining psixolingvistik modelini qurib, Osgudga qaraganda tubdan boshqacha yo'lni tutdi, ya'ni xulq-atvor psixologiyasidan emas, balki tilshunoslikdan, xususan, o'zi ishlab chiqqan transformatsion modeldan. «Transformatsion» atamasini birinchi marta Xomskiyning o'qituvchisi Zelig Xarris kiritgan. Xomskiy ushbu yondashuvni tilni tavsiflashning yaxlit modeli - generativ grammatika shaklida taqdim etdi. Ushbu grammatika matnini «hosil qiladi». Gapning bir butun sifatida sintaktik tuzilishiga nisbatan qo'llaniladigan maxsus turdagi qoidalar yoki operatsiyalar (transformatsion) mavjud. Xomskiy eng oddiy sintaktik tuzilmalar guruhini aniqladi - yadroviy tuzilmalar («Piter kitob o'qiyapti»), ularga transformatsiya operatsiyalari qo'llaniladi: passivizatsiya («Kitobni Pyotr o'qiyapti»), inkor («Piter kitob o'qimaydi»). kitob») va boshqalar. Xomskiyning fikricha, gapning hosil bo'lish ketma-ketligi quyidagicha. Asos (asosiy grammatik munosabatlar) chuqur tuzilmalarni keltirib chiqaradi. Chuqur struktura semantik komponentga kiradi va semantik talqinni oladi; transformatsiya qoidalari yordamida u yuzaki tuzilishga aylantiriladi, keyin esa fonologik komponent qoidalaridan foydalangan holda fonetik talqin qilinadi. Xomskiy qarashlarining keyingi rivojlanishida uchta asosiy fikrni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, u o'z modelining tuzilishiga nafaqat grammatik, semantik va fonetik, balki pragmatik qoidalar deb ataladigan narsalarni - tildan foydalanish qoidalarini ham qo'shishni boshladi. Ikkinchidan, u «til qobiliyati» modeli va «til faoliyati» modeli o'rtasidagi tub farq haqida oldingi g'oyasini ishlab chiqdi. Birinchisi, tilning potentsial bilimidir va aynan shu narsa generativ model tomonidan tasvirlangan. Ikkinchisi - real nutq faoliyatida til qobiliyatidan foydalanishda yuzaga keladigan jarayonlar. Birinchisi tilshunoslikning predmeti, ikkinchisi psixologiya. Birinchisi ikkinchisini

belgilaydi va unga nisbatan birlamchi hisoblanadi. Uchinchi, Xomskiy lingvistik tuzilmalarning tug'maligi haqidagi g'oyani izchil asoslab berdi va himoya qildi.

Uchinchi avlod psixolingvistikasi ("yangi psixolingvistika").

J. Verch, Jerom Bruner, Georges Noise nomlari bilan bog'langan. J. Noizetning tezislaridan biri "avtonom psixolingvistika"ni rivojlantirish zaruratidir. Bu lingvistik modellardan avtonomiyaga ishora qiladi, ya'ni lingvistik va psixologik tuzilmalarning izomorfizmini bartaraf etish. Avtonom psixolingvistik operatsiyalar kognitiv va kommunikativ xarakterga ega. Ular kognitiv xususiyatga ega bo'lib, aloqa, o'zaro ta'sir va nutq ta'sirida aniq amalga oshiriladi. J. Noizet va J. Mehler psixolingvistikani kognitiv psixologiyaning bir qismi deb hisoblaydi. J. Verx asosiy e'tiborni lingvistik va psixologik xususiyatga ega bo'lgan axborotni qayta ishlashning bir vaqtning o'zida va boshqalarga qaratadi. Uchinchi avlod psixolingvistlari Chomskiyning tug'ma universal til tuzilmalarining rolini bo'rttirib ko'rsatishini tanqid qiladilar (Xomskiyning fikricha, bu tuzilmalar til materialida aniq berilmagan va bola unga o'rgatilgan har qanday tilni muvaffaqiyatli o'zlashtira oladi). Uchinchi avlod psixolingvistlari psixolingvistik jarayonlarni fikrlash, muloqot, xotiraning keng kontekstida qabul qiladilar va reaktivlik printsiplari ular uchun mutlaqo qabul qilinishi mumkin emas. L.S. Vygotskiy psixolingvist sifatida va uning maktabining psixolingvistikaga qo'shgan hissasi. Vygotskiyning ta'kidlashicha, nutq - bu jarayon, faoliyatning o'zaro bog'liq bosqichlari ketma-ketligi va shuning uchun fikrning so'z bilan munosabatini o'rganishni istagan tahlilning asosiy vazifasi bu harakatni tashkil etuvchi bosqichlarni o'rganishdir. Nutq avlodining birinchi bo'g'ini uning motivatsiyasidir. Ikkinchi bosqich - fikrlash (nutq niyati tushunchasiga to'g'ri keladi), uchinchi bosqich - fikrning ichki so'zdagi vositachiligi (bu nutq nutqining ichki dasturlashiga mos keladi). To'rtinchi bosqich - tashqi so'zlarning ma'nolarida fikrning vositachiligi yoki ichki dasturni amalga oshirish. Oxirgi, beshinchi bosqich - fikrning so'zdagi vositachiligi yoki nutqning akustik-artikulyatsiya orqali amalga oshirilishi (shu jumladan, fonatsiya jarayoni). Psixolingvistik birliklar - bu dekodlash va kodlash jarayonlarida bir butun sifatida funktsional ravishda ishlaydigan va darajadagi tahlilga mos keladigan xabarining segmentlari. Boshqacha qilib aytganda, psixolingvistik birliklar bir-biri bilan ierarxik munosabatda bo'lgan nutqiy harakatlar va operatsiyalardir. Vygotskiyning so'zlariga ko'ra, birlik deganda, elementlardan farqli o'laroq, butunga xos bo'lgan barcha asosiy xususiyatlarga ega bo'lgan va bu birlikning yanada ajralmaydigan tirik qismlari bo'lgan tahlil mahsulotlari tushuniladi.

NATIJALAR

Lingvistik (lingvistik) birliklar tilni tavsiflashning turli lingvistik modellarining invariantlaridir: masalan, lingvistik birlik sifatida fonema haqida gapirish mumkin. Bundan tashqari, psixolingvistik va psixologik birliklarni farqlash muhimdir. Agar ularning birinchisi nutqni hosil qilish va idrok etishning operativ birliklari, ana shunday hosil qilish va idrok etish jarayonlarida faoliyat yurituvchi o'ziga xos funktsional bloklar bo'lsa, ikkinchisi tilimiz haqidagi bilimlarimizning tarkibiy qismlaridir. Shunday qilib, lingvistik birliklar til yoki til standarti bilan korrelyatsiya qilinadi, ya'ni ijtimoiy guruhning «ijtimoiy xotirasida» ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan til tizimi va lingvistik me'yor bilan; psixolingvistik birliklar nutq faoliyati bilan bog'liq; psixologik birliklar ongdagi (va umuman psixikada) til qobiliyatining tuzilishi - nutq faolligini ta'minlaydigan psixofiziologik nutq tashkilotining aksidir.

Psixolingvistikaning fiziologik asoslari nazariyasi asoschisi N.A. Bernshteyn hisoblanadi. Harakatlarni tashkil etish, Bernshteyn nuqtai nazaridan, topologik printsipl bilan tavsiflanadi. Xuddi shu tamoyil harakatsiz xatti-harakatlarga, xususan nutqqa to'liq taalluqlidir (fonema, morfema kabi tushunchalar, shuningdek, til tizimiga tegishli barcha narsalar topologikdir va ularning nutqda amalga oshirilishi metrikdir). Geometrik ob'ektning topologiyasi deganda uning o'lchami, shakli, konturining egriligi va boshqalardan qat'i nazar, uning sifat belgilarining yig'indisi tushuniladi. Tirik organizmlarning harakatlari, idrokdan kam bo'lmagan holda, aniq topologik kategoriyalar bilan belgilanadi. Besh qirrali yulduzni chizish hech birimizga qiyin bo'lmaydi, lekin biz bu chizma faqat bir shaklda saqlanib qolishini ishonch bilan taxmin qilishimiz mumkin. Harakatlarni muvofiqlashtirish turli xil afferentatsiya tizimlari tomonidan birgalikda amalga oshiriladigan va refleks halqasining asosiy strukturaviy formulasiga muvofiq amalga oshiriladigan hissiy tuzatish printsiplari asosida hal qilinadi. Har bir vosita vazifasi o'zining mazmuni va semantik tuzilishiga qarab, u yoki bu darajani, boshqacha aytganda, uni tashkil etuvchi

afferentatsiyalarning sifati va tarkibi nuqtai nazaridan va printsipga ko'ra eng mos keladigan u yoki bu hissiy sintezni topadi. ularning sintetik birikmasidan muammoning kerakli yechimiga. Ushbu daraja ushbu harakat uchun etakchi daraja sifatida belgilanadi. Amalga oshirilayotgan murakkab harakatning har bir texnik jihati va detallari ertami-kechmi quyi bo'g'inlar orasidan o'zlari ta'minlaydigan hissiy tuzatishlar sifati bo'yicha ushbu detalga eng mos keladiganini topadi. Shunday qilib, vosita harakatining semantik tuzilishiga mos keladigan va faqat eng asosiy, semantik jihatdan hal qiluvchi tuzatishlarni amalga oshiradigan etakchi daraja tomonidan boshqariladigan murakkab ko'p darajali tuzilma paydo bo'ladi.

MUHOKAMA. Turli ierarxik tarzda tashkil etilgan darajalarni qurishning butun jarayoni harakatni avtomatlashtirishdir. Turli darajadagi xabardorlik darajasi (shuningdek, iroda darajasi) bir xil emas: u pastdan yuqoriga o'sadi. Harakatda faqat etakchi daraja va tegishli tuzatishlar amalga oshiriladi. Ixtiyoriy harakatning paydo bo'lishi va amalga oshirilishida quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin:

vaziyatni idrok etish va baholash;

faoliyat natijasida vaziyat qanday bo'lishi kerakligini aniqlash;

buning uchun nima qilish kerak;

buni qanday qilish kerak.

Kelajakni ekstrapolyatsiya qilish uchun miya nafaqat mavjud narsalarni aks ettirishi, balki kelajakdagi vaziyatning modelini ham yaratishi kerak. Miyada bir vaqtning o'zida o'tmish-hozirgi va kelajak modeli mavjud bo'lib, ular doimiy ravishda birinchisiga oqib tushadi. O'tmish-hozirgi model bir ma'noli va qat'iydir, kelajak modeli esa faqat u yoki bu ehtimollik o'lchovi bilan ekstrapolyatsiyaga tayanishi mumkin. Bu yerda ekstrapolyatsiya «ehtimoliy prognozlash» atamasining analogidir. Ushbu modelda birlikning meta-kontseptsiyasi shunchaki o'z o'rnini topa olmaydi. Nutq faoliyati ma'lum bir mavhumlikdir, u individual nutqiy harakatlar shaklida faoliyatning barcha turlariga xizmat qiladi. Nutq faoliyati faqat nutq «intensiv qimmatli» bo'lganda, uni qo'zg'atuvchi motivni nutqdan boshqa yo'l bilan qondirish mumkin bo'lmaganda (masalan, boshqa tilni o'zlashtirish jarayoni) amalga oshiriladi. Boshqa hollarda, nutq yopiq faoliyat harakati emas, balki o'z oraliq maqsadiga ega bo'lgan, ular kiritilgan faoliyat aktining maqsadiga bo'ysunadigan va buning uchun umumiy motiv bilan turtki bo'lgan individual nutq harakatlarining yig'indisidir. Psixolingvistika psixologiyadan meros bo'lib qolgan usullardan ham, o'ziga xos, maxsus ishlab chiqilgan usul va usullardan ham foydalanadi. Eksperimental usullardan tashqari kuzatish va introspeksiya, shakllantirish usullari va boshqalar ham qo'llaniladi. Semantik masshtablash texnikasi. Mavzu test ob'ektini (masalan, so'zni) ushbu so'zning ma'nosiga sub'ektiv bahosiga muvofiq «issiq-sovuq» va hokazo kabi antonim sifatlar bilan berilgan darajali shkala bo'yicha joylashtirishi kerak. Ushbu turdagi klassik texnika Charlz Osgud tomonidan «semantik farqlash» dir. Yana bir variant - «semantik integral» V.I. Batova va Yu.A. Sorokin (1973), bu erda sinovdan o'tgan material butun matnlardir va vazifa ularni ma'lum bir muallifga bog'lashdir. Psixolingvistik eksperimentning evristik ahamiyatini oshirish uchun metodlar guruhlarini qo'llash kerak. Masalan, K. Noble usulidan foydalangan holda assotsiativ eksperiment plyus semantik differentsial usuldan foydalangan holda eksperiment yoki semantik yaqinlik va semantik differentsial usul yordamida olingan ma'lumotlarning baholarini taqqoslash. Lingvistik eksperiment, eng umumiy ta'rifini berish uchun, til modellarini (til standart modellari) yoki funktsional nutq modellarini tekshirish maqsadida sub'ektning (ona tilida so'zlashuvchining) lingvistik ma'nosini ochib beradigan eksperimentdir.

XULOSA

Lingvistik eksperimentning uch turi mavjud ulardan ikkitasi 1931 yilda L.V. Shcherba tomonidan aniqlangan. Ijobiy lingvistik eksperiment - u yoki bu so'z, u yoki bu shakl va hokazolarning ma'nosi haqida bir oz taxmin qilgandan so'ng, siz ushbu qoidadan foydalangan holda bir nechta turli iboralarni aytish mumkinmi yoki yo'qligini sinab ko'rishingiz kerak. Tasdiqlovchi natija postulatning to'g'riligini tasdiqlaydi.

Salbiy lingvistik eksperiment - noto'g'ri bayonot tuziladi va sub'ekt (axborot beruvchi) noto'g'rilikni topib, kerakli tuzatishlar kiritishi kerak.

Muqobil eksperiment - sub'ekt taklif qilingan segmentlarning o'ziga xosligini yoki o'ziga xos

emasligini aniqlaydi.

O'rganilayotgan narsa nutq faoliyatida til qobiliyatining ishlashi emas, balki bu qobiliyatning shakllanishi bo'lib, tajriba shakllanish usullarini turlicha tashkil etish va olingan natijalar samaradorligini solishtirishdan iborat. Shakllanish shartlaridagi farq biz tomonidan ongli ravishda o'rnatilmagan va ongli ravishda tashkil etilgan, rejalashtirilgan bo'lsa, shakllantiruvchi eksperiment o'z-o'zidan bo'lishi mumkin. Shuningdek, shakllantiruvchi va tarbiyaviy tajribalarni farqlash kerak. Birinchi holda, mavzu til qobiliyatini shakllantirishning turli usullari, ikkinchisida - ta'lim natijalari uchun samaradorligi nuqtai nazaridan o'qitish usullarining turli xil variantlari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Белянин В. П. «Психолингвистика»: Учебник. 6-е изд.- М.: Флинта, Московский психолого-социальный институт, 2009.- 416 с.
- 2.Горелов И. Н., Седов К. Ф. «Основы психолингвистики».— М., 1997.
- 3.Залевская А. А. «Введение в психолингвистику». — М.,1999.
4. Леонтьев А. А. «Основы психолингвистики». — М., 1997.
5. Седов К.Ф. Нейропсихолингвистика. М.: Лабиринт, 2007. - 274с.
6. Сахарный Л. В. «Введение в психолингвистику».— Л., 1989.(глава из книги «Введение в психолингвистику»).
7. Сахарный Л. В. «Из истории психолингвистики». Текст лекций «Введение в психолингвистику».— М., 1991. Ч. I, ч. II.
8. Ушакова Т. Н. «Психолингвистика». // Психология. Учебник для гуманитарных специальностей. — СПб., 2000.
9. Фрумкина Р. М. «Психолингвистика». М., 2001.
10. Цейтлин С.Н. Язык и ребёнок. Лингвистика детской речи. М.: Владос, 2000.- 240 с.
11. Шахнарович А. М. «Проблемы психолингвистики».— М., 1987.
12. Блумфилд Л. Употребление языка. // Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях.— М., 1965. — Ч. II
13. Секерина И. «Психолингвистика». // Фундаментальные проблемы современной американской лингвистики.— М., 1997, с.231-260.
14. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика: Учебник для вузов. - М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001

ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Комилова Малохат

Ташкентский университет прикладных наук, в.и. о доцент

<https://orcid.org/0000-0002-3160-8495>

Аннотация: В статье рассматривается проблема применения методического и дидактического обеспечения при обучении детей с ограниченными возможностями здоровья. Исследуются методы для коррекционно-педагогической работы с детьми, помогающие наиболее полно передавать, воспринимать, удерживать и перерабатывать учебную информацию в доступном для обучающихся виде. Применение активных методов обучения, которые можно использовать с разными возрастными группами и в разных условиях, и на различных этапах урока, а также систематическое применение специально разработанных коррекционно-развивающих упражнений, приемов, игр и занятий, исправляющих недостатки психофизического развития учащихся с различными нарушениями и в значительной степени сглаживают их нарушенные функции в результате которого происходит повышение их жизненной компетентности.

Ключевые слова: инклюзивной образование, словесные, практические и наглядные методы, аналитико-синтетическая деятельность детей, объяснительно-иллюстративный, репродуктивный; проблемное изложение и эвристический методы, графический диктант, слуховой диктант, Мнемотехника, визуалы, сенсомоторная основа

Annotatsiya: maqolada nogiron bolalarni o'qitishda uslubiy va didaktik yordamni qo'llash muammosi ko'rib chiqiladi. Bolalar bilan tuzatish va pedagogik ishlarning usullari o'rganilib, o'quv ma'lumotlarini talabalar uchun qulay shaklda to'liq etkazish, idrok etish, saqlash va qayta ishlashga yordam beradi. Turli yosh guruhlari bilan va turli sharoitlarda va darsning turli bosqichlarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan faol o'qitish usullarini qo'llash, shuningdek, turli xil nogiron o'quvchilarning psixofizik rivojlanishidagi kamchiliklarni to'g'irlyadigan va asosan ularni tekislaydigan maxsus ishlab chiqilgan tuzatish va rivojlantirish mashqlari, texnikasi, o'yinlari va mashg'ulotlarini muntazam ravishda qo'llash. vazifalar natijada o'sish sodir bo'ladi

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, og'zaki, amaliy va vizual usullar, bolalarning analitik va sintetik faoliyati, tushuntirish-illyustrativ, reproduktiv; muammoli taqdimot va evristik usullar, grafik diktant, eshitish diktant, Mnemonika, vizual, sensorimotor asos

Abstract: The article deals with the problem of applying methodological and didactic support in teaching children with disabilities. The methods for correctional and pedagogical work with children are studied, which help to transmit, perceive, retain and process educational information in a form accessible to students. The use of active teaching methods that can be used with different age groups and in different conditions, and at different stages of the lesson, as well as the systematic use of specially designed correctional and developmental exercises, techniques, games and activities that correct the shortcomings of the psychophysical development of students with various disabilities and largely smooth out their impaired functions that result in an increase in

Keywords: inclusive education, verbal, practical and visual methods, analytical and synthetic activity of children, explanatory and illustrative, reproductive; problem presentation and heuristic methods, graphic dictation, auditory dictation, Mnemonics, visuals, sensorimotor basis

Введение. Работа с детьми с ограниченными возможностями здоровья в настоящее время – одна из самых актуальных задач современного общества и одновременно одна из самых сложных. Сегодня в системе образования происходят большие изменения: понимание его целей, содержания, методов. В сфере образования детей с ограниченными

возможностями здоровья (ОВЗ) формируется новый социальный заказ на инклюзивное образование ребенка. Внутри в общеобразовательных школах вместе со всеми детьми учатся дети, имеющие отклонения от нормы; это не только часто болеющие дети, а также дети с дисграфией, повышенной возбудимостью, нарушение концентрации внимания, плохая память, повышенная утомляемость-это тоже намного серьезнее нарушения развития (задержка психического развития, интеллектуальные нарушения, расстройства аутистического спектра)

При обучении детей с нарушениями развития учителю важно знать, что этим детям нужен особый индивидуальный подход в реализации их возможностей и условия для их развития, а главное, не являются ущербными по сравнению с другими. Важным моментом является то, что дети с нарушениями развития не приспособляются к правилам и условиям общества, а участвуют в жизни на своих условиях, которые общество принимает и учитывает.

Отбор методов для коррекционно-педагогической работы с детьми с ограниченными возможностями здоровья определяется рядом факторов.

У обучающихся значительно сужены возможности полноценного восприятия информации, выступающей в качестве учебной. Поэтому предпочтение отдается методам, помогающим наиболее полно передавать, воспринимать, удерживать и перерабатывать учебную информацию в доступном для обучающихся виде, опираясь на сохраненные анализаторы, функции, системы организма, то есть в соответствии с природой особых образовательных потребностей данного человека.

В подгруппе перцептивных методов на начальных этапах обучения детей с ограниченными возможностями здоровья на первом месте находятся практические и наглядные методы, формирующие сенсомоторную основу представлений и понятий о познаваемой действительности. Дополнением к этим методам являются методы словесной передачи учебной информации. Позднее словесные методы будут занимать одно из значимых мест в системе применяемых методов.[2].

Под наглядными методами обучения понимаются такие методы, при которых усвоение учебного материала находится в существенной зависимости от применяемых в процессе обучения наглядного пособия и технических средств. Наглядные методы предназначаются для наглядно-чувственного ознакомления учащихся с явлениями, процессами, объектами в их натуральном виде или в символическом изображении с помощью всевозможных рисунков, репродукций, схем и т.п. В современной школе широко используются с этой целью экранные технические средства.

Дети с особенностями развития часто являются визуалами. Они лучше учатся, когда используется их зрение. Визуалы могут учиться по фильмам, демонстрациям и раздаточным материалам в классе и очарованы яркими цветами и простой графикой. Они любят рисовать и рисовать.

Необходимо обеспечить учащихся книгами, если они лучше всего учатся визуально и можно заметить, что они будут проявлять интерес к красочным изображениям еще до того, как научатся читать.

Художественные инструменты, помогают детям сделать визуальное представление того, что они изучают, чтобы помочь им лучше запоминать информацию. Рисунки могут помочь визуалам вспомнить важные детали и точно определить факты истории.

Учителя и родители визуалов могут использовать этот навык при осмыслении уроков. Например, прочитав главу в книге, попросите ученика нарисовать картинку, представляющую то, что он прочитал.

Педагог также можете воспользоваться визуальными органайзерами, чтобы помочь учащимся обработать свои мысли. Когда класс читает роман, попросите его наметить

причинно-следственный органайзер [5].

Доказана эффективность использования доски SMART board с программным обеспечением «Smart Notebook» в обучении школьников с интеллектуальными нарушениями (видеофрагмент занятия, мастер-класс).

Похожими функциями и возможностями обладает платформа LearningApps.org, которая создана для поддержки обучения и преподавания с помощью небольших общедоступных интерактивных модулей. Данные упражнения создаются онлайн и в дальнейшем могут быть использованы в образовательном процессе. Для создания таких упражнений на сайте предлагается несколько шаблонов, готовых конструкторов для создания авторских упражнений на активизацию высших психических функций: сравнение, классификация, подбор признаков и многое другое. Данные упражнения не являются законченными учебными единицами и должны быть интегрированы в сценарий обучения (мастер-класс) [3].

Эффективность коррекционно-педагогической работы значительно повышается, если наглядные методы сочетаются с практическими;

- упражнения (устные и письменные);
- продуктивная деятельность;
- опытно-экспериментальная деятельность;
- элементы программированного обучения. [1].

Методы. Разновидностью практического метода обучения является использование дидактических игр и занимательных упражнений. Они же выступают как составляющие элементы метода стимулирования учения.

В учебно-познавательном процессе могут использоваться как общепедагогические приемы и методы, так и специфические для каждой категории нарушений. Выбор и сочетаемость этих методов определяются с учетом особых образовательных потребностей учащихся, методы взаимодополняемы и подкрепляют друг друга.

Развитие связной речи у детей с ОВЗ является трудным процессом, требующим использования как традиционных методов обучения (объяснительно-иллюстративный (информационно-рецептивный); репродуктивный; проблемное изложение и частично-поисковый (эвристический)), так и специфических. Дело в том, что дети должны научиться не только пользоваться определенными словами и выражениями, но и должны вооружиться средствами, позволяющими самостоятельно развивать речь в процессе общения и обучения. Развитие связной речи детей опирается на формирование познавательных процессов, на умение наблюдать, сравнивать и обобщать явления окружающей жизни.

Результаты. Наиболее рекомендуемыми являются следующие методические приемы развития связной речи у детей с ОВЗ:

1. Рассказ по демонстрируемым действиям – это прием учит внимательно наблюдать, сохранять в памяти последовательность увиденных действий, подбирать к ним точные грамматические категории.

2. Пересказ рассказа с опорой на серию сюжетных картин – это умение формируется на основе вышперечисленного. При использовании этого метода работы педагог должен учитывать возможности образной памяти детей, способности устанавливать логические связи и отношения.

3. Составление рассказа по одной сюжетной картинке. Это самый сложный вид рассказывания. Здесь труднее обеспечить план высказывания из-за отсутствия образца. Только вопросный план педагога поможет детям обеспечить последовательность этапов изложения. Однако в то же время отсутствие образца позволяет начать очень трудную, но столь необходимую работу над творческим рассказыванием.

Одним из основных методов обучения в школе является рассказ - форма изложения учебного материала, представляющая собой словесное описание событий, фактов,

процессов, явлений в природе и обществе, в жизни отдельного человека или группы людей. В рассказе сообщаются сведения о научных открытиях, биографиях писателей, поэтов, исторических событиях, описывается жизнь животных и растений и т. п. Метод рассказа удобен для сообщения впечатлений об экскурсиях, просмотренных кинофильмах, прочитанных книгах.

Объяснение - метод овладения теоретическим учебным материалом. Главная особенность этого метода - теоретические доказательства, которые предполагают: постановку познавательной задачи, которую можно решить на основе достигнутого уровня знаний и развития учащихся; строгий, тщательный подбор фактического материала; определенную форму рассуждений: анализ и синтез, наблюдения и выводы, индукция (на основе конкретных фактов делается вывод), дедукция (на основе ранее изученных общих положений формулируется более конкретное правило, положение); использование иллюстративного материала (картин, рисунков, схемы и др.); формулировку выводов; включение дополнительных разъясняющих моментов, которые бывают необходимы в связи с конкретной ситуацией обучения. Учителю необходимо предвидеть возможные трудности и готовить различные варианты работы (например, для слабых учащихся придется изложить какую-то часть рассказа, используя представления, более доступные им).

Существенным звеном объяснения является получение обратной связи, которая реализуется путем постановки вопросов, побуждения учащихся к высказыванию своего понимания трудных мест («Саша, как ты понял то, что я сейчас сказал?»), предложения выполнить отдельные умственные или практические действия («А теперь запишите то, что я сейчас сказал»). Обратная связь, контакт с классом в процессе объяснения помогают учителю совершенствовать объяснение, непосредственно по ходу урока вносить необходимые поправки и корректировку.

Беседа как метод обучения представляет собой вопросно-ответную форму овладения учебным материалом.

Главное требование к использованию этого метода - строгая система продуманных вопросов и предполагаемых ответов учащихся.

Вопросы (главные, второстепенные и дополнительные) должны быть взаимосвязаны, подчинены основной идее, поставлены так, чтобы ученики понимали предмет разговора.

Дети с отклонениями в развитии испытывают трудности в восприятии и переработке вербальной информации, у большинства из них страдает речевое развитие, поэтому словесные методы следует сочетать с применением наглядных и практических.

Рассмотрим отдельные виды письма, преломленные применительно к задачам коррекционной работы.

Списывание: а) с рукописного текста, б) с печатного текста, в) осложненное заданиями логического и грамматического характера.

Списывание как простейший вид письма наиболее доступен детям, страдающим задержкой психического развития. В процессе списывания желательно воспитывать у школьников навыки самопроверки, для чего педагог, просматривая работы, не исправляет ошибки, а лишь отмечает их на полях соответствующих строк, предлагая ученику сверить свою запись с текстом учебника, карточки, доски.

Во всех видах письма чтение выполняет функцию контроля.

Слуховой диктант со зрительным самоконтролем отвечает принципу взаимодействия анализаторов, участвующих в акте письма. После написания слухового диктанта, обходя учеников, педагог отмечает у себя и объявляет количество ошибок каждого из учеников. На несколько минут открывается текст диктанта, записанный на доске, для исправления ошибок. Ученики делают исправления не ручкой, а цветным карандашом, чтобы отличить их от поправок, возможно имевших место в ходе написания диктанта. При проверке работ

педагог отмечает количество исправленных ошибок, записывая это число в виде дроби: $5/3$, то есть из пяти допущенных ошибок исправлено три. Подобные задания постепенно приучают детей к перечитыванию, проверке того, что они пишут. Педагог, ведя учет ошибок, может оценить динамику в развитии этого навыка.

Подбор речевого материала для слухового диктанта детям с ЗПР, страдающим дисграфией, дело непростое, так как в любом, самом несложном тексте может обнаружиться нечто недоступное для учеников на данном этапе обучения.

Это обстоятельство стало причиной для разработки новой, нетрадиционной формы письма под слуховую диктовку – графического диктанта.

Графический диктант выполняет контрольную функцию, но является щадящей формой контроля, так как исключает из поля зрения детей другие орфограммы. Проверка усвоения пройденного проходит в облегченных условиях, поэтому не является последней стадией контроля, как обычный текстовый диктант, где перед учеником стоят одновременно многие задачи. Однако именно графический диктант позволяет тренировать учащихся в различении смешиваемых звуков на таких сложных по звуковому составу слова, какие не могут быть включены в текстовые диктанты.[7]

Активные методы обучения – очень гибкие методы, многие из них можно использовать с разными возрастными группами и в разных условиях, и на различных этапах урока.

Мнемотехника. Это совокупность приёмов, увеличивающих объём памяти и облегчающих запоминание информации. В основе мнемонического запоминания лежит визуализация.

Мнемотехника - это методы, которые помогают учащимся понять и систематизировать прочитанную информацию с помощью визуальных и звуковых подсказок. Обычно они основаны на использовании ключевых слов, рифм и сокращений. Не надо использовать аббревиатуры для всех понятий. Вместо этого лучше выбрать ключевые слова, которые могут быть связаны с визуальными эффектами. Например, научное название обыкновенной лягушки - *Ranidae*. Ключевым словом, которое мы выберем, может быть “дождь”. Чтобы помочь учащимся запомнить название, мы можем показать картинку с лягушками, прыгающими под дождем.[4]

Мнемотехника включает следующие приёмы: мнемоквадраты, мнемодорожки, мнемотаблицы.

Мнемоквадрат - это карточка, на которой нарисован знакомый ребенку предмет, задача школьника заключается в том, чтобы назвать слова по картинкам.

Мнемодорожка - это схема, в которую заложена определённая информация. Не связанные, на первый взгляд, между собой картинки соединяются в сюжет, а сигнальные схематические изображения помогают активизировать мыслительные процессы, позволяя ребёнку за несколько минут запомнить и даже рассказать небольшое стихотворение.

Мнемодорожка состоит из нескольких картинок, объединённых общей тематикой. Ребенку нужно не просто назвать слова, но и составить из них предложение или расположить в правильной последовательности. Дидактическим материалом служат и мнемотаблицы – это схемы, в которых заложена определённая информация.

Мнемотаблицы - это графическое изображение главных смысловых звеньев сюжета [3].

Для учителя в инклюзивной образовательной среде важно владеть практикой в самостоятельной исследовательской деятельности, навыками разработки поурочных планов для конкретного класса, а также для конкретного ребенка, умениями творчески перерабатывать учебный план и адаптировать свои методы обучения к особенностям учеников.

Для квалифицированного решения коррекционных задач, связанных с обучением ребенка с ограниченными возможностями здоровья, оказывать помощь учителю в инклюзивном пространстве обязательно должны такие специалисты, как учитель-дефектолог, учитель-

логопед, педагог ЛФК, социальный педагог, тьютор.

Выводы. Из всего вышеизложенного видно, что словесные, практические и наглядные методы играют важную роль в процессе обучения детей в коррекционной работе школы. Данные методы применяются на разных этапах урока, помогают детям сконцентрироваться на материале, который предлагает учитель. Учитель, руководствуясь тем или иными методами, выстраивает учебный процесс так, чтобы детям было интересно.

Использование на уроках приёмов, входящих в состав вышеперечисленных методов, будет способствовать коррекции речи и развитию аналитико-синтетической деятельности детей с нарушением интеллектуального развития, способствуют развитию таких психических процессов как память, внимание, мышление, речь. Они помогают детям лучше понять и усвоить нужный материал [6]

Таким образом, систематическое применение специально разработанных коррекционно-развивающих упражнений, приемов, игр и занятий исправляют недостатки психофизического развития учащихся с различными нарушениями и в значительной степени сглаживают (возмещают, уравнивают) их нарушенные функции в результате которого происходит повышение их жизненной компетентности.

Литература:

1. Применение наглядных методов в обучение в работе с детьми ОВЗ. <https://uchitelya.com/pedagogika/190927-primenenie-naglyadnyh-metodov-v-obuchenie-v-rabote-s-detmi-ovz.html>
2. Степаненко С. Н. Дидактические требования к проектированию и реализации образовательного процесса для детей с ОВЗ
3. Ермакова П.П. Использование дидактических средств обучения для эффективного включения обучающихся с ОВЗ в активную познавательную деятельность
4. Strategies for teaching children with learning difficulties. <https://www.ldrfa.org/strategies-for-teaching-children-with-learning-disabilities/>
5. 6 Strategies to Teach Children with Special Needs. <https://www.educationtask.com/strategies-to-teach-children-with-special-needs.html>
6. Т. С. Щёголева «Словесные методы обучения в специальной школе VIII вида».
7. Хуажева Б. А. «Формы и методы коррекционно-развивающего обучения для формирования связной речи учащихся с ОВЗ»

Mohinur Mamataliyeva

“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti” Milliy tadqiqot universiteti, tayanch doktoranti

Annotatsiya. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi hamda ularda belgilangan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda maxsus fanlarni o‘qitishda talabalarning kreativlik sifatlarini rivojlantirish bosqichlari, omillari, imkoniyatlari va qismlarini o‘rganish muhim o‘rin tutadi. Ta‘lim mazmuni va sifati masalalari jamiyatda ustuvor yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Dunyoning rivojlangan hamda rivojlanayotgan mamlakatlarida ta‘limni rivojlantirish, uning samaradorligini oshirish yo‘llari izlanmoqda.

Kalit so‘zlar: Professional ta‘lim, kreativlik, ta‘lim dasturi, reproduktiv, innovatsion yondashuv, shakl, metod, vosita, intellektual rivojlanish, kreativlik yo‘l xaritasi.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСТВА СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Моҳинур Маматалиева

Национальный исследовательский университет “Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства”, базовый докторант

Аннотация. Исходя из концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года и поставленных в ней целей и задач, важно изучить этапы, факторы, возможности и стороны развития творческих способностей студентов в преподавании специальных предметов. Вопросы содержания и качества образования считаются приоритетными в обществе. Пути развития образования и повышения его эффективности ищутся в развитых и развивающихся странах мира.

Ключевые слова: Профессиональное образование, творчество, образовательная программа, репродуктивный, инновационный подход, форма, метод, инструмент, интеллектуальное развитие, дорожная карта творчества.

DEVELOPMENT OF CREATIVITY OF STUDENTS IN THE CONDITIONS OF EDUCATIONAL TRANSFORMATION

Mohinur Mamataliyeva

“Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers” National Research University

Annotation. Based on the concept of development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030 and the goals and tasks set in them, it is important to study the stages, factors, opportunities and parts of the development of students' creativity in the teaching of special subjects. Issues of the content and quality of education are considered a priority in society. Ways to develop education and increase its effectiveness are being sought in developed and developing countries of the world.

Key words: Professional education, creativity, educational program, reproductive, innovative approach, form, method, tool, intellectual development, creativity road map.

Kirish. Mamlakatimizda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 15.10.2020-yildagi “Raqamli O‘zbekiston -2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora tadbirlari to‘g‘risida PF-6079-sonli farmoni ijrosini ta‘minlash bo‘yicha raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta‘lim, sog‘liqni saqlash va qishloq xo‘jaligida zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-fevral kuni “Raqamlashtirish sohasida malakali mutaxassislar tayyorlash faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi PQ-51-son qarori qabul qilindi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad raqamli texnologiyalar sohasida zamonaviy bilimlar olishni rag‘batlantirish, ushbu yo‘nalishda

faoliyat yurituvchi yoshkadrlarning xorijiy tillarni bilish ko'nikmalarini oshirish, mehnatbozorida IT-xizmatlar eksporti sohasida talab yuqori bo'lgan kasblarga o'qitish, shuningdek, mazkur yo'nalishdagi nodavlat ta'lim tashkilotlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash hisoblanadi [1].

Hozirgi kunda ta'lim muhiti innovatsion xarakter kasb etmoqda va bu o'z navbatida ta'lim muhitining innovatsion xarakterga ega bo'lishi tabiiy ravishda uni mazmunan yangilanishiga olib keldi. Shu sababli zamonaviy sharoitda axborot-kommunikatsion va raqamli texnologiyalarga asoslanishi ta'lim muhitini mazmunan yangilanishini ta'minladi. Bu borada tadqiqotchi S.V.Tarasovning raqamli ta'lim muhitida hamda unda mavjud komponentlarga ega ekanligi borasida fikrlar bildirib o'tgan. Xususan, raqamli ta'lim muhiti mazmunli, metodik va kommunikativ komponentlar bilan birgalikda texnologik komponent bilan ham to'ldiriladi. Binobarin, raqamli texnologiyalar, xususan, ta'limda qo'llanilayotgan texnologiyalar barchasi kompyuter qurilmasi, multimediya vositalaridan tarkib topgan [2].

Metodlar. Tadqiqotchi olimlardan, P.V.Vedeneev, A.S.Zavarixin, J.N.Zayseva, T.N.Kazarina, B.A.Krasilnikova, V.I.Soldatkin, V.S.Tarasov tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda "raqamli ta'lim muhiti" tushunchasining mohiyati antroposofik nuqtai nazardan ko'rsatib o'tilgan. Aksariyat tadqiqotlar ishlarida ta'lim tizimini axborotlashtirish va raqamlashtirishning dolzarbligi, ahamiyati, uni amalga oshirishga imkon beradigan omillar va to'siqlar to'g'risida o'rganilgan. Ilmiy izlanishlar natijalarida ta'limda raqamli texnologiyalarni qo'llash bir qator afzalliklarni namoyon qiladi. Xususan, o'qitishda tezkorlikka erishish (o'qitishning vaqti va joyini o'zgartirish); butun hayot davomida uzluksiz ta'lim olish imkoniyatining yuzaga kelishi; o'quvchi, talaba, tinglovchi (mutaxassis)larni avvaldan loyihalangan individual o'qitish asosida kasbiy qayta tayyorlash kurslari va dasturlari bo'yicha tayyorlash imkoniyatining yaratilishi haqida ko'rsatib o'tilgan. Uzluksiz ta'limning barcha bosqichlarida bo'lgani kabi oliy ta'lim muassasalarida ham raqamli ta'lim muhitini shakllantirish turli shakllarda kechadi. Bu o'rinda olimlar E.V.Ustyujanina, S.G.Evsyukov quyidagi shakllarni keltirib o'tadi: mavjud o'quv materiallari, shu jumladan, ma'ruza, taqdimot, darslik, mustaqil ish topshiriqlari hamda bilimlarni nazorat qilish vositalarini elektron variantga o'tkazish; pedagog va talabalarining o'zaro hamkorligiga asoslangan interfaol elektron muhitni, xususan, pedagoglarning elektron kabinetlarini, vebinar, bahs-munozara, forumlar o'tkaziladigan auditoriyalarni shakllantirish; o'quv vositalari: elektron darsliklar, elektron masalalar to'plami, video ma'ruza, kvestlar, kompyuter o'yinlari kabi yangi tiplarini yaratish; elektron ta'lim muhitining imkoniyatlaridan foydalanish hisobiga o'qitishning mutlaqo yangi shakllarini yaratish – obrazli axborotlarni uzatish spektrini kengaytirish, rolli o'yinlarni tashkil etish orqali turli vaziyatlari modellashtirish, bellashuv o'yinlarini imitatsiyalash va hokazolar; sun'iy intellekt imkoniyatlarini o'qitish jarayoniga kiritish [3].

NATIJALAR. Mulohaza. Ta'lim sohasi uchun ta'lim transformatsiyasi sharoitida talabalarni tahsil olishi bilan bir qatorda ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga e'tibor qaratish kerak. Birinchi navbatda talabalarda nazariy va amaliy ijodiy faoliyatga tayyorgarlik holatini o'rganish, o'quvchilarning faol ijodiy faoliyatiga samarali tayyorgarlik ko'rishga yordam beradigan didaktik vositalarni aniqlash, talabalarining ijodiy faoliyatiga tayyorgarlik modelini ishlab chiqish, ishlab chiqilgan ijodiy faoliyatga tayyorgarlik vositalarining samaradorligini tajriba sinovini amalga oshirish hisoblanadi. Patti Drepreau ta'limiga ko'ra darslarda o'qituvchi "kreativlik yo'l xaritasi" ga muvofiq quyidagi 4 yo'nalish bo'yicha harakatlanadi va ulardagi xarakteristik pedagoglarning kreativligini ifodalovchi belgilar sanaladi: Ijodiy fikrlash ko'nikmalarini namoyon etish; Talabalarni o'quv fanlarini qiziqish bilan o'zlashtirishga rag'batlantiruvchi strategiyalardan foydalana olish; Innovatsion yondashuv va pedagogik masalalarning yechimini topishga kreativ yondashish; Kutiladigan natija;

Kreativ fikrlash har bir sohada yaqqol aks etishi mumkin. O'qituvchining ijodkorligi esa u tomonidan tashkil etiladigan kasbiy faoliyatni tashkil etishga ijodiy yondashuvda aks etadi.

Har qanday jarayonda bo'lgani kabi ta'lim tizimini raqamlashtirish ham nazariy-metodologik jihatdan puxta asoslanishni taqozo qiladi. Raqamli ta'lim muhitini yaratishning metodologik asoslari sirasida tamoyillar ham ustuvorlik kasb etadi. Binobarin, tamoyillar faoliyatni tashkiliy-metodik jihatdan to'g'ri tashkil qilish, yo'nalishlarni oqilona belgilash, maqsad va natija o'rtasidagi aloqadorlikni belgilab beradi.

Xulosa va tavsiyalar. Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qilish mumkinki, talabalarining pedagogik ehtiyojlari, qiziqishlari, alohida ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlarini tizimli tarzda o'rganish, bunda ularning kreativ faoliyatlarini tashkil etish hamda samarali yo'llarini belgilash lozim. Shuningdek,

talabalarning kreativ qiziqishlari va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan g'oyalar, konsepsiyalar hamda ilg'or pedagogik tajribalar asosida o'qitish jarayonini tashkil etish kreativlikni rivojlantirishga nisbatan mazmunli faoliyatli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. Talabalarning kreativlik ko'nikmalarini rivojlantirish asosida ulardagi ixtisoslashgan ya'ni pedagogik kreativlik kompetentligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish, bunda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari, innovatsion strategiyalar, interfaol ta'lim metodlari va texnologiyalaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq. Mutaxassislar ta'kidlashicha, oliy ta'lim muassasalarida talabalar kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishning reproduktiv, ijodiy-izlanish va ijodiy yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va talabalarning kreativ ko'nikma va malkalarini rivojlanishining o'zgarishini baholab borish lozim. Oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining kreativ kompetentligini uzluksiz rivojlantirishga yo'naltirilgan o'qitish dasturlarini va texnologiyalarini takomillashtirib borish, shuningdek talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy axborot-metodik ta'minotni yaratish jarayon samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-fevral kuni "Raqamlashtirish sohasida malakali mutaxassislar tayyorlash faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ-51-son qarori
2. Тарасов С.В. Образовательная среда: понятие, структура, типология // Ж.Вестник Санкт-Петербургского ГУа им. А.С.Пушкина. – СПб.: 2011. - № 11.–С. 133-138.
3. Устюжанина Е.В., Евсюков С.Г. Цифровизация образовательной среды: возможности и угрозы // Ж. Вестник РЭУ им. Г.В.Плеханова. – М.: 2018. - № 1(97). – С. 3-12].
4. Долгоруков А. Метод кейс-стади как современная технология профессионально-ориентированного обучения:
5. D.Mustafojeva, M.Mamataliyeva Ta'lim jarayonida innovation klaster // Uslubiy ko'rsatma –T., -2023. 30 b.
6. Mustafoeva D.A., Mamataliyeva M.I. Maxsus fanlarni o'qitishda talabalarning kreativlik sifatlarini rivojlantirish // «qishloq va suv xo'jaligining zamonaviy muammolari» XXII yosh olimlar, magistrantlar va iqtidorli talabalarning ilmiy amaliy anjumani. Toshkent. - 2023.
7. Mustafoeva D.A., Mamataliyeva M.I. Innovatsion ta'lim jarayonini tashkillashtirishning kasbiy-ijtimoiy zarurati// Муғаллим ҳәм узликсиз билимлендири" ilmiy-metodik jurnal. -№1 ISSN 2181-7138 - Nukus. -2023. B. 178-183.

HAYOTIY BARDOSHLILIKNI SHAKLLANTIRISHNING O'TMISHDAGI MANBALARDA TALQIN ETILISHI

Mannabova E'zoza Baxromjon qizi

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Hayotiy bardoshlilikni shakllantirish borasida o'tmishdan turli qarashlar va yo'llar mavjud. Ushbu maqolada hayotiy bardoshlilikni shakllantirishda Qur'oni Karim, hadislar, mutasavvuf va qomusiy allomalardan asarlaridan parchalar orqali tahlil qilinadi. Shuningdek, islom psixologiyasi hayotiy bardoshlilikning kategoriyalari (sabr, taqvo qanoat) haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: hayotiy bardoshlilik, islom psixologiyasi, aqiyda, sabr, taqvo, qanoat, qazo, qadar.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОСТРОЕНИЯ ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ В ИСТОЧНИКАХ ПРОШЛОГО

Маннабова Эъзоа Бахромжоновна

Докторант Международной Исламской Академии Узбекистана

Аннотация: В прошлом существуют разные взгляды и способы повышения жизнестойкости. В данной статье анализируется Священный Коран, хадисы и отрывки из трудов мистиков и учёных-энциклопедистов в формировании жизнестойкости. Исламская психология также обсуждает категории жизнестойкости.

Ключевые слова: жизнестойкость, исламская психология, вероубеждение, терпение, набожность, довольство, судьба, предопределение.

THE INTERPRETATION OF THE BUILDING HARDINESS IN PAST SOURCES

Mannabova Ezoa

Doctoral student of the International Islamic Academy of Uzbekistan

Annotation: There have been different views and ways of building hardiness in the past. This article analyzes the Holy Quran, hadiths and excerpts from the works of suffists and encyclopedic scholars in the formation of hardiness. Islamic psychology also discusses the categories of hardiness.

Key word: Hardiness, Islamic psychology, Aqeedah, Patience, Piety (Taqwa), Satisfaction, Predestination (Qado and Qadar)

Asr boshidan buyon qiyin hayotiy vaziyatga bardoshlilik masalasi psixologiya sohasida tadqiqot obyektini sifatida faol o'rganilmoqda. Shunday bo'lsa-da muammo boshqa shaklda qadim zamonlardan buyon o'rganilib, qiyin vaziyatlardan chiqish uchun turli yo'llar o'rganib kelinadi. Ajdodlar tajribasidan oqilona foydalanish hamma avlod uchun keying faoliyatda kamroq kuch sarflashga olib keladi. Biz islom psixologiyasi nuqtayi nazaridan ushbu masalaga to'xtalamiz.

Islom psixologiyasi - bu psixologiya fanining bir sohasi bo'lib, islom ta'limotlari, tamoyillari va qadriyatlarini psixologiyani o'rganish va amaliyotiga kiritadi. U inson xatti-harakatlarining ma'naviy, ijtimoiy va psixologik jihatlari integratsiyalash orqali ruhiy salomatlik va farovonlikka yaxlit yondashuvni taminlashga qaratilgan. [1]

Psixologik adabiyotlar tahliliga asoslanib aytish mumkinki, hayotiy bardoshlilik tushunchasi qiyin hayotiy vaziyatlarda sabrlilik, chidamlilik, shukronalik bilan munosabatda bo'lishni ifodalaydi. Qadimgi manbalar tahlili esa mazkur masalaning tarixdanoq dolzarb bo'lganligini asoslashga doir ma'lumotlar bilan tanishish imkonini beradi.

Ma'lumki, ajdodlarimizning turmush tarzida chidamlilik, sabr-toqat, ayniqsa shukronalik tarbiyasi uzoq tarixiy ildizga ega. Ular farzandlariga yoshligidan boshlab qiyin hayotiy vaziyatlarda, muammolarga duch kelganda, qiyinchiliklarga sabr bilan munosabatda bo'lish, shukr qilish, ularni yengib o'tish, bardoshli bo'lish kabi sifatlarni tarbiyalashga alohida urg'u berganlar.

O'tmishdagi manbalar, xususan, islom dinining asosi bo'lgan Qur'oni Karimda va Hadisi shariflarda, shuningdek tasavvuf va qomusiy allomalimiz (Umar Ibn Xatob, Ali Ibn Abu Tolib, Yusuf Xos Hojib, Junayd Bag'dodiy, Zunnun Misriy, Abu Ali Ibn Sino, Munoviy, Buxoriy Jaloliddin Rumiy, Najmiddin Kubro, Alisher Navoiy) asarlarida shaxs hayotida sodir bo'ladigan turli xil qiyinchiliklar va bunday paytda inson o'zini qanday tutishi lozimligi haqida gapirib, aytganlar.

Islom ruh bilan jasad orasida o'rtacha yo'l tutib, ikkovlari teng darajada, deb qo'ygan emas. Balki

Allohning hikmati taqozosi bilan, Islom ilm va tabiat qonunlariga asosan bino qilingan. Ilm aytadiki, “Sog’ tanda - sog’ aql”. Ruhiiy taraqqiyot tananing ko’p hojatlari mahrum qilish orqali hosil bo’lmaydi, balki o’sha hojatlarni o’rtacha holda qondirish lozim, shu bilan birga Qur’on ta’kidlab o’tadiki, oxirat hayoti - bu dunyo hayotidan yaxshidir. Har bir musulmon uchun ko’zlagan maqsadi, ruhiy kamolotga erishishdir. Shuning uchun Alloh oxiratga yaxshi ishlar bilan tayyorgarlik ko’rmas, bu dunyo hayotiga berilib ketishdan qaytaradi. O’tmishdagi tarixiy manbalardan biri “Qur’oni Karim”da shaxs xayotida sodir bo’ladigan hissiy holatlarga duch kelinganda undan talab etiladigan stressga barqarorlik yoki frustratsion tolerantlikka nisbat berilgan fikrlarni ko’plab uchratish mumkin. Bu manbada insonning ruhiy va ma’naviy kamolga yetishishiga to’sqinlik qiluvchi salbiy xislatlardan biri sifatida insondagi g’azabga e’tibor qaratiladi va u inson uchun ruhiy razolat sifatida talqin etiladi.

Alloh taolo mo’min-musulmonlarni har qanday holatda kuchli, dadil va sobitqadam bo’lishga chaqiradi. Bu haqda Qur’oni Karimda shunday marhamat qilgan:

“Bo’shshamnglar! Mahzun bo’lmanglar! Agar mo’min bo’lsalaringiz, sizlar ustunsizlar”. (Oli Imron surasi, 139-oyat).

Ey musulmonlar! Hech bo’shshamnglar, zaiflashmanglar, sizga yetgan musibatlarga, boshingizga tushgan og’irliklarga xafa bo’lmanglar:

“Agar mo’min bo’lsalaringiz, sizlar ustunsizlar”.

Chunki aqiydalarimiz ustun, pok, oliy. Yagona Allohga ishonasizlar va Unga bandalik qilasizlar. Ular esa turli-tuman but-sanamlarga, urf-odatlariga, o’zlariga o’xshagan odamlarga e’tiqod etadilar va o’shalarning roziligini topish ilinjida ibodat qiladilar. Sizlarning hayot yo’llanmangiz Alloh taoloning huzuridandir. Ular esa o’zlari tuzib olgan yoki o’zlariga o’xshagan odamlardan olingan «yo’llanma»ga amal qiladilar. Sizlar Allohning yer yuzidagi xalifalarisiz. Ular hayotining mazmuni yeb-ichishdan iborat bo’lgan hayvon misolidirlar. Sizlar dunyoda hammani hidoyatga da’vat qiluvchilarsiz. Ular zulmatga, zalolatga chaqiruvchilardir. Sizlar ikki dunyo saodatiga egasiz. Ular ikki dunyo badbaxtligiga egadirlar.

Agar sizlar haqiqiy iymonli bo’lsangiz, doimo ustunsiz. Agar siz haqiqiy mo’min bo’lsangiz, bo’shshamng va xafa bo’lmang.

Tarix davomida musulmonlar haqiqiy iymonli bo’lgan chog’larida va bu haqiqatni o’zlari tushunib yetgan davrlarida doimo ustun bo’lganlar. Agarchi harbiy jihatdan, kuch-quvvat bobida mag’lubiyatga uchrab turgan bo’lsalar ham.

Hozirgi kun musulmonlari aynan ushbu his-tuyg’uga, haqiqiy mo’minlikni va shu tufayli boshqalardan ustun ekanliklarini tushunib yetishga muhtojdirlar.

Ey musulmonlar! Agar haqiqiy mo’min bo’lsangiz, bo’shshamng, xafa bo’lmang, dunyoning ishi o’zi shunday. [2]

Shu oyatning o’zi ham amali bor musulmon kishiga hayotning har qanday qiyinchiligiga bardoshli bo’lishga kifoya qiladi.

Ibn Abbos roziyallohu anhumodan rivoyat qilindi:

Bir kuni Nabiy sollallohu alayhi vasallamning orqalaridan ulovlariga mingashib ketardim. “Ey bolal!” – dedilar Payg’ambar sollallohu alayhi vasallam. “Men senga bir necha kalimalarni o’rgataman: Allohning haqlarini saqlagin - U Zot seni saqlaydi. Allohning haqlarini saqla - Uni qarshingda topasan. Agar so’rasang, Allohdan so’ra. Agar ko’mak tilasang, Allohdan tila. Bilginki, butun ummat senga bir manfaat yetkazmoq uchun jamlansalar ham, faqat Alloh taolo sen uchun yozib qo’ygan manfaatni yetkaza oladilar. Agar ular senga bir zarar bermoq qasdida to’plansalar ham, faqat Alloh senga yozib qo’ygan zararnigina bera oladilar. Qalamlar ko’tarilgan, sahifalar qurib bo’lgan”.

Imom Termiziy rivoyati. Hasan-sahih hadis.

Yana Termiziydan boshqa bir rivoyatda shunday deyilgan: “Allohning haqlarini saqla - Uni qarshingda topasan. Yorug’ kunlaringda Allohni tanigin - og’ir kunlaringda U Zot seni taniydi. Bilginki, nima seni chetlab o’tgan bo’lsa, uning senga tegishi (taqdirda) yo’q edi. Senga yetgan narsaning (taqdiri azalda) seni chetlab o’tishi yo’q edi. Bilginki, albatta g’alaba sabr bilan, yorug’lik-yechim mashaqqat bilan qo’lga kiritiladi, shubhasiz, og’irlik bilan birga yengillik ham kelur”. [3]

Ushbu hadisda qazoi qadar masalasi ham ko’tarilgan. Ulamolarimiz “qazo” va “qadar”ni quyidagicha ta’riflaydilar:

“Qazo – Alloh taoloning hamma narsalarning kelajakda qanday bo’lishini azaddan bilishidir”.

“Qadar – o’sha narsalarning Allohning azaliy ilmiga muvofiq ravishda vujudga kelishidir”.

Ahli sunna va jamoa mazhabiga binoan, balog'atga yetgan musulmonga Alloh taolo bandalarning hamma ishini va maxluqotlarga bog'liq narsalarni avvaddan bilishiga iymon keltirishi vojib bo'ladi. Qazo va qadar aqiydasi Allohga iymon keltirish asosidagi Islom aqiydalaridan biri hisoblanadi. Bu aqiyda Alloh taoloni to'g'ri ma'rifat asosida kamol sifatleri bilan sifatlashga asoslangandir.

Ana shu sifatlardan biri Allohning ilmi, uning chegarasizligi, Alloh irodasining shomilligi va qudratining komilligidir. Qazo va qadar aqiydasi Allohning ana shu sifatlari asoslangan aqiydadir. Shuning uchun ham qazoi qadarga iymon bo'lmasa, Allohga bo'lgan iymon tugal bo'lmaydi. [4]

Qazo va qadar masalari islom psixologiyada qimmatli tushuncha. Agar insonni u tushgan qiyin vaziyat qadarida borligini tushunsa, vaziyat uning uchun qiyinligini yo'qotadi yoki yengillashadi. Bu manbalar orqali yoshlarni hayotiy bardoshlilik sifatini yuqori darajada shakllantirish mumkin. Ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun esa ota-onalarning ham din borasidagi bilimlarini oshirish talab qilinadi.

Sabr hayotiy bardoshlilikni o'rganishda asosiy kategoriyalardan biridir. Quyida sabr haqida bir qancha hikmatli gaplarni ko'rib chiqamiz.

Junayd Bag'dodiy: "Sabr – inson bilintirmay g'amni ichiga yutishidir".

Zunnun Misriy: "Sabr – haromdan saqlanish, sinovlarga xotirjam bo'lish va kambag'allikda shukr qilishdir".

Umar ibn Xattob: "Bu dunyodagi eng yaxshi ne'matlarga go'zal sabrimiz orqali erishdik".

Jaloliddin Rumi: "Sabr – insonni maqsadiga eng tez olib boradigan yo'l ko'rsatuvchidir".

"Hamma yaxshiliklar sabrdan keyin keladi."

Abu Ali Ibn Sino: "Sabr deb, inson boshiga tushgan alam va chidab bo'lmaydigan og'riqni to'yengunga qadar ushlab turishga aytiladi".

"Vahima qilish yarim kasallikdir. Xotirjamlik yarim sog'likdir. Sabr esa shifoning boshlanishidir".

Ali Ibn Abu Tolib: "G'azab vaqtidagi ozgina sabr, keladigan minglab afsuslarni oldini oladi".

Najmiddin Kubro: "Shariat va dinning poydevori sabr va ishonch ekan".

Munoviy: "Sabr hissiy va aqliy og'irlik va amallarga chidashdir". [5]

Yusuf Xos Hojib:

"Qachon qahrning kelsa, o'zingni tut, bardoshli bo'l,

Sabrli kishining sevinchi oldida.

Kishi sabr qilsa, buzilgan ishini to'g'rilaydi.

Kishi sabr qilsa, o'z tilagyni topadi,

Sabr qilib turguvchi oq qushni tutadi" [6]

Yuqorida fikrlari keltirilgan mutavvuf va qomusiy ulamolarning asarlari va hayot yo'li insonlarning komillikka yetishtirish, sog'lom ruhiyatga ega qilish bo'lgan. Bu yo'lda ular o'z maktablarini yaratgan, asarlar yozgan, davra suhbatlari tashkil qilish yo'li bilan harakat qilganlar.

Sabrdan tashqari taqvo ham hayotiy bardoshlilik shakllanishi uchun asosiy kategoriyadir. Taqvoning mohiyatini qisqacha tushuntiradigan bo'lsak, u Alloh taolodan qo'rqishdir. Bundan tashqari Allohning buyruqlarini qilish, U qaytargan ishlardan qaytish ham taqvodir. Abdulloh ibn Mas'ud (r.a) aytadilarki: "Taqvo bu Alloh taolaga itoat qilish, unga isyon qilmaslik. Uni doim eslab yurishlik, uni yoddan chiqarmaslik hamda bergan ne'matlariga shukr qilishlik va noshukrchilik qilmaslikdir".

Bu dunyodagi eng kuchli azob – Ibnul Qoyyim o'zining "Ig'osatul lahfon" nomli kitobida aytganidek – ko'nglining notinch bo'lishi, qalbining xotirjamlikni yo'qotishi, qashshoqlikning uni hech tark etmasdan yonida yurishidir. Agar dunyo oshiqlari uning muhabbati bilan mast bo'lmaganlarida edi albatta ushbu azoblardan panoh izlagan bo'lar edilar. Har holda ularning ko'plari dunyodan nolih oh – voh qilib yuradilar. Azobning turlaridan yana biri: dunyo mashaqqatlariga va dunyo ahlining unga qarshi kurashlariga bardosh berishlik, ularning adovatlariga duchor bo'lishlik bilan qalb va jismning azob chekishidir.

Salaflardan birlari: "Kimda kim dunyoga muhabbat qo'ysa, bas, musibatlarga sabr – bardosh qilishga o'zini tayyorlasin", degan ekan. Dunyoning oshig'i uch narsadan xoli bo'lmaydi: doimiy g'am, doimiy mehnat va tunganmas hasrat. Bunga sabab dunyoga muhabbat qo'ygan inson uning ozginasiga erishar ekan albatta uning nafi undan ham ko'prog'iga talpinib qoladi. Talpinib yeta olmaslik esa yana "noto'liqlikni" keltirib chiqaradi. Bundan ko'rinadiki, hayotiy bardoshlilikning keyingi kategoriyasi qanoatdir. O'zida bor narsalarga qanoat qilgan shax o'zini baxtli his qiladi. Natijada unga yetadigan qiyinchiliklar yengil qabul qilinadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, hayotiy baroshlilikni shakllantirish uchun bizda tarixiy manbalar yetarlicha. Bu xususiyatni shakllantirish uchun talablar Qur'oni Karim, hadislar, qomusiy va tasavvuf ulamolari asarlarida komil inson g'oyasi tarkibida berilgan. Ularni anglab yetish uchun shaxsda bilish jarayonlari, xususan, idrok va tafakkur talab darajasida rivojlantirish bosh maqsadimiz bo'lishi kerak. Shundagina turli hayot qiyinchiliklariga bardoshli bo'lgan, qiyin vaziyatlardan chiqish yo'llarini izlab topuvchi, topolmagan taqdirda tushkunlikka tushmaydigan, bir so'z bilan aytganda sog'lom psixikaga ega avlodlar tarkib topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. G. Hussein Rassool. Islamic Psychology. 1st Edition. Routledge. Dealta Global Publishing Services, Chennai, India. 2021.
2. Tafsiri Hilol. 1-juz./Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tuzatilgan va to'ldirigan qayta nashr. – T.: “Hilol-nashr”, 2013.
3. Abu Zakariyyo Yahyo ibn Sharaf Navaviy. Riyoz us-solihiyin (Solihlar gulshani). (Arab tilidan Anvar Ahmad tarjimasi) – T.:”Sharq”, 2015.
4. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Sunniy aqidalar. – T.: “Hilol-nashr”, 2019.
5. Hikmatlar.uz
6. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-sheriyati/o-zbek-mumtoz-adabiyoti/yusuf-xos-hojib-1020-21>.

XORIJIY TILNI O'QITISHDA KOMMUNIKATIV METODNING O'RNI
Muminova Mayjuda Muxtorovna

A. Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada xorijiy tilni o'qitishda kommunikativ metodning o'rni va til o'qitishdagi yozish, o'qish, gapirish va eshitish ko'nikmalarini o'stirishda asos bo'lib xizmat qilishi, samaradorligini aniqlashga va aynan yozma nutqqa o'rgatish metodikasini ishlab chiqishga oid ko'rsatmalar berish tahlil qilingan. Shuningdek, kommunikativ metodning asl mohiyati til yordamida muloqot qilishga o'rgatish hamda muloqot orqali xorijiy tilni o'rgatishdan iborat ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kommunikativ tushunchasi, kompetentlik, kommunikativ metod tamoyillari, nutqiy faoliyat, kommunikativ va onglilik tamoyilining bir-biriga chambarchas bog'liqligi, yozma nutqiy kompetensiyani shakllantirish.

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНОГО МЕТОДА В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Муминова Мавжуда Мухторовна

Докторант Национального исследовательского института им. А. Авлони

Аннотация: В данной статье рассматривается роль коммуникативного метода в обучении иностранному языку и то, что он служит основой для развития навыков письма, чтения, говорения и аудирования при обучении языку, для определения эффективности и конкретности обучения. Проанализирована письменная речь с указанием указаний по разработке методики. Также было показано, что основной сутью коммуникативного метода является обучение общению с помощью языка и обучение иностранному языку посредством общения.

Ключевые слова: Коммуникативная концепция, компетентность, принципы коммуникативного метода, речевая деятельность, взаимозависимость принципов коммуникативного и сознательного, формирование письменной речевой компетенции.

THE ROLE OF THE COMMUNICATIVE METHOD IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Muminova Mavjuda Mukhtorovna

Doctoral student at the National Research Institute. A. Avloni

Annotation: In this article, the role of the communicative method in teaching a foreign language and the fact that it serves as a basis for the development of writing, reading, speaking and listening skills in language teaching, to determine the effectiveness and specifically to teach written speech giving instructions for the development of the methodology was analyzed. In addition, it was shown that the main essence of the communicative method is teaching to communicate with the help of language and teaching a foreign language through communication.

Key words: Communicative concept, competence, principles of communicative method, speech activity, interdependence of communicative and consciousness principles, formation of written speech competence.

Mamlakatimizda qabul qilingan Davlat ta'lim standartida har bir fanni o'qitishni turli ta'lim bosqichlariga muvofiq olib borish, shu fanni o'qitishdan ko'zlangan maqsad va vazifalar aniq belgilab qo'yilgan. Hozirgi paytda chet tillarni o'qitishni zamon talabiga ko'ra tashkil etish metodik izlanishlarni taqozo etmoqda. Bu chet tillarni o'qitishning zamonaviy hamda nutqiy muloqotga yo'naltirilgan metodlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Ularning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun bu metodlarni chet tilni o'qitishda va jamiyatning ijtimoiy faoliyatida tutgan o'rni, roli, zamon talabiga javob bera olish darajasi va chet til o'qitilayotgan o'quv maskani oldiga qo'yilgan maqsadni amalga oshirishga qay darajada yordam bera olishi nuqtai nazaridan tahlil qilish talab etiladi.

Kommunikativ metod hozirgi kunda zamonaviy metod sifatida talqin qilinmoqda. Kommunikativ metod Angliya, Fransiya va Germaniyada keng qo'llanilmoqda. Chet tilni o'qitishga nisbatan bunday, ya'ni kommunikativ yondashuv birinchi bor o'tgan asrning 70-yillarida ilk bor qo'llanila boshlagan edi va shundan buyon o'tgan davr ichida jahondagi etakchi metodlardan biri sifatida chet til o'qitish

fakultetlarida va umumiyo'rta ta'lim maktablarida keng qo'llanilmoqda.

Kommunikativ metod ijtimoiy faoliyatda nafaqat axborot almashuviga, balki muloqot jarayonida ta'lim va tarbiyani amalga oshirishga, shaxsning intellektual rivojlanishiga, unda bilim olishga, o'qib o'rganishga nisbatan motivasiyani o'stirishga ham yaqindan yordam beradi.

O'quvchilarda ingliz tilidagi yozma nutq ko'nikma va malakalarini shakllantirish va o'stirishni muloqotga yo'naltirishasosida tashkil qilishdan avval kommunikativ metodning chet tilni o'qitish metodikasiga oid ishlarda qanday talqin qilinishini va bu haqda olimlarning turli fikrlarini o'rganish, tahlil qilish zarur. Bu kommunikativ metodning mohiyatini, uning chet tildagi yozma nutq ko'nikmalarini o'stirishda asos bo'lib xizmat qilishini, samaradorligini aniqlashga va yozma nutqqa o'rgatish metodikasini ishlab chiqishga oid ko'rsatma, maslahatlar berish hamda nutqiy muloqotga yo'naltirilgan mashqlar guruhini ishlab chiqishga yordam beradi.

Ma'lumki, kommunikativ metod chet tildagi og'zaki nutqiy faoliyat bilan bog'liq barcha jihatlarni qamrab olgan. Og'zaki nutqni o'stirishdan ko'zlangan maqsad, nutqiy materialni tanlash bilan bog'liq masalalar, nutqni o'stirish usullarini tanlash, talabalarning chet tildagi bilim, ko'nikma va malakalarining shakllanganlik darajasi, ularning bir-birlariga munosabati shular jumlasidandir.

Ilmiy metodik adabiyotlarda kommunikativ metodga oid tilshunos, psixolog va metodist olimlarning (J.J.Jalolov, G.Maxkamova, A.A.Leontiev, E.I.Passov, G.M.Rogova, I.L.Bim, I.A.Zimnyaya, N.M.Jinkin, M.Dakovskaya) ishlari tahlil qilinganda turli fikr va qarashlarni kuzatish mumkin.

M. Dakovskayaning ta'kidlashicha, kommunikativ metodning asl mohiyati til yordamida muloqot qilishga o'rgatish hamda muloqot orqali chet tilni o'rgatishdan iborat. Mutaxassis kommunikativ metodning "kuchli" va "kuchsiz" tomonlarini farqlaydi. "Kuchsiz" qo'llanish chet tilni talabalarga nutqda qo'llash uchun o'rgatiladi, "kuchli" qo'llanishda esa muloqot qilish orqali chet til o'rgatiladi.

Chet tillarni o'qitish metodikasi sohasidagi tanikdi olimlardan biri E.I.Passov kommunikativ metodning beshta tamoyilini farqlaydi:

1. Kommunikativlik.
2. Nutq sistemasiga suyanish
3. Situativlik
4. Yangi axborot berish
5. Yaxlitlik, bir butunlik tamoyillaridir

E.I.Passov fikricha, kommunikativlik tamoyili nutqiy material, ya'ni nutqiy muloqotga mos bo'lgan so'z va iboralarni tanlash, talabalarda nutq materiali, uning mazmuni nutqiy jarayonni amalga oshirishga nisbatan yuksak motivasiyanishakllantirishni, shuningdek, tanlab olingan mashqlarning nutqiy xarakterga ega bo'lishini taqozo etadi.

Nutq sistemasiga asoslanganlik yoki nutqqa yo'naltirilganlik tamoyili xorijiy til tizimidagi barcha nutqiy namunalarni muloqot mavzuiga mos holda qo'llashni, ona tilini hisobga olishni va bilimlarni til sistemasini o'rganishdan ko'ra ko'proq nutq sistemasini o'rganishga yo'naltirishni nazarda tutadi.

Xorijiy tilni o'qitishdagi situativlik tamoyili esa nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan har qanday nutqiy harakat muloqot mavzusi bilan bog'liq nutqiy vaziyatlarda mashq qilinishi lozimligini ko'rsatadi.

Yangi axborot olishni nazarda tutuvchi to'rtinchi tamoyil esa o'quv jarayoni bilan bog'liq bo'lgan nutqiy vaziyatga yaqinlashtirish, ya'ni talaba uchun noma'lum bo'lgan axborotni bilib olishga nisbatan motivasiya (istak-xohish)ni shakllantirishni taqozo etadi.

A.A.Leontiev kommunikativlik va onglilik tamoyili bir-birini inkor etmasligi aksincha bir-biriga bog'liq hodisa ekanligini ta'kidlaydi.

Keyt Morrou ham kommunikativ metodning beshta asosiy tamoyilini farkdaydi:

1. Talaba kanday nutqiy faoliyatni bajarayotganligini tushunish va uni amalga oshira olishi;
2. Nutqiy jarayoning yaxlit butunligi;
3. Nutqiy jarayonni o'rganish til hodisalarini o'rganish kabi muhim ekanligi;
4. O'qib-o'rganish nutqiy faoliyat orkali amalga oshishi;
5. Xatolarni hardoim ham inobatga olmaslik.

Ushbu tamoyillarni tahlil kilish talabalarni chet tilda yozma fikr bildirishiga va o'qitishni kommunikativlik asosda tashkil qilishga yordam beradi. Darhaqiqat, talaba o'zi o'rganayotgan chet til hodisalarini nima uchun o'rganayotganligining sababini, ularni yozma fikr bildirish jarayonida kanday ko'llashni tushunishi, bilishi, zarur. Ushbu nutqiy faoliyatni yozma ravishda amalga oshirish zarurligini

va u bundan manfaatdor ekanligini his qilishi zarur. Shuni ta'kidlash lozimki, til mashklariga ko'yilgan topshiriqni kisman o'zgartirish orkali mashklar strukturasi saklagan holda ularni nutkiy mashklarga aylantirish mumkin. Shuningdek, o'kuv jarayonini rolli o'yinlar yordamida sof nutkiy vaziyatlarga yaqinlashtirish mumkin. Bu esa mazkur jarayonni kommunikativ asosga qurish demakdir.

Hozirda mutaxassislardan chet tilni shunchaki o'rganib kolmasdan uni nutqiy faoliyatning barcha turlarida erkin ko'llay olishni ta'minlovchi kommunikativ kompetensiyaga ham ega bo'lishi talab etilmoqda. Ta'limda kompetentiv yondashuvning keng ko'llanilayotgani ushbu yondashuv bilan bog'lik "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarini izohlash kerakligini ko'rsatmoqda.

"Kompetensiya" tushunchasi keng kamrovli bo'lib, u lotin tilidagi "competentia" so'zidan olingan va shaxsning bilim doirasi, tajribasi, biror masala yuzasidan hukm chikara olish darajasidagi bilim va vakolatga egaligi, ma'lum bir sohaning bilimdoni kabi ma'nolarni o'z ichiga olgan. Yuridik nuqtai nazardan olib qaralganda kompetensiya- qonun yo'li bilan bir shaxsga berilgan vakolatlar. Bu vakolatlar shu shaxsning ma'lum bir sohaga oid bilimi va tajribasidan kelib chiqib berilishi yurisprudensiyaga oid ensiklopedik lug'atda ham keltirilgan.

Taniqli psixolingvist olim I.A.Zimnyayaning ta'kidlashicha, "kompetensiya" tushunchasi ilk bor tilshunos olim N.Xomskiy tomonidan qo'llanilgan bo'lib, u so'zlovchi va tinglovchining bilimi bilan bog'liq kompetensiyani hamda tilni ma'lum bir nutqiy vaziyatlarda qo'llash o'rtasidagi farqning zarurligi haqida fikr yuritadi.

Sosiolingvist D.Xayumes N.Xomskiyning "ideal so'zlovchi va tinglovchi" xususidagi fikrini tanqid qilib, muloqotning lingvistik shaklini anikdashda nutqiy vaziyatning roli muhim ekanligi, chunki nutqiy muloqot jarayonida so'zlovchining kimga, nima maqsadda, qachon, qaerda, qanday qilib so'zlashi ko'p jihatdan muloqot kechayotgan nutqiy vaziyatga bog'liqligini alohida ta'kidlaydi. "Kompetensiya" ma'lum soha bo'yicha yaxshi tayyorgarlikni, shu sohaga oid bilimlarga ega bo'lish, omilkorlik va layoqatlilikni o'z ichiga oladi. Ilmiy adabiyotlarda bu haqida turli fikrlar mavjud. N.V.Samarina "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalari garchand bir o'zakdan hosil bo'lsa-da ular o'xshash ma'no anglatmasligini ta'kidlaydi.

Metodik adabiyotlarda "kompetensiya" bilan bog'liq ko'plab atamalarni uchratish mumkin: lingvistik kompetensiya, diskursiv kompetensiya, pragmatik kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, strategik kompetensiya, ijtimoiy-madaniy kompetensiya va hakozi kabilar. T.V. Xilichenko, bular qatoriga "professional" kompetensiyani ham qo'shishni taklif qiladi.

Ma'lumki, lingvistik kompetensiya leksik birliklar va grammatik qoidalardan foydalanish layoqatini hisobga olsa, diskursiv kompetensiya yozma matn xosil qilish va uni interpretasiya qilish layoqatini o'z ichiga oladi.

Pragmatik kompetensiya nutqiy muloqotni qo'yilgan yoki ko'zlangan maqsadga mos tashkil qilish va kerakli axborotni olish yoki berishda til vositalaridan to'g'ri foydalanish layoqatini bildirsa, strategik kompetensiya muloqot jarayonida kelib chiqadigan qiyinchiliklarda nutqiy vaziyatga tegishli o'zgartirishlar kiritish orqali mushkul vaziyatdan chiqish layoqatini ifodalaydi. Bunday holatda nutqiy faoliyat ishtirokchisidan so'z ma'nosini kontekstdan anglab olish va noto'g'ri ishlatilgan til vositalarini fahmlab, to'g'ri variantni aniqlay olish ko'nikmalariga, shuningdek, zarur bo'lganda yozma (yoki og'zaki) kontekstni istak-xohish va ma'no-mazmuniga ko'ra o'zgartira olish malakalariga ham ega bo'lishi talab etiladi.

Yuqoridagilarning barchasi kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismlari hisoblanadi. Shuning uchun ham talabalarda ingliz tilidagi yozma kompetensiyani shakllantirishda kommunikativ kompetensiyaning qayd etilgan komponentlarini ham hisobga olgan holda yozma nutqiy kompetensiyasini shakllantirish maqsadga muvofiq, chunki ular o'rtasidagi bog'likdlik nofilologik fakulitet talabalarining o'rganilayotgan chet tildagi kasbiy kompetensiyasini shakllantirishga ham ijobiy ta'sir etadi.

Kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda tilshunos olimlardan N.Uiddovson, K.Jonson, K.Morrou, M.Keynal, D.Xayumes, Mak Xallidey, T.Linch, V.Litlvud va boshqalarning xizmatlari katta.

M. Dakovskaya kommunikativ kompetensiya kommunikativ yondashuvning tamoyillaridan biri ekanligini ta'kidlab u o'z navbatida grammatik, sosiolingvistik va strategik kompetensiyalardan tashkil topganligini aytadi.

Ilmiy-metodik adabiyotlarda "kompetensiya" va "kompetentlik" bilan bog'liq turli qarashlarni uchratishimiz mumkin. "Kompetensiyami shaxsning ma'lum bir sohaga oid bilimi, ko'nikma va

malakalari, hayotiy tajribasi asosida shakllangan va shu sohaga oid masalalarda hukm chiqara olish layoqati deyish mumkin. Bu layoqat tug'ma emas, balki shaxsning bilim olish jarayonida va hayotiy tajribasi asosida shakllanadi. Kompetentlik deganda "nazariy va empirik bilimlarning umumlashgan holda tushunchalar, tamoyillar shaklida berilishi", "shaxsning bilimi, malakasi va tajribasidan ijodiy faoliyatda foydalana olish qobiliyati", "shaxsning integral xususiyatlari"ni tushunadilar. "Kompetentlik" shaxsning ma'lum bir sohadagi kompetensiyasini amaliyotda qo'llay olish layoqati va tajribasidan kelib chiqib, unga berilishi mumkin bo'lgan vakolatdir. Bunday vakolatga ega bo'lish biror masalani echish jarayonida kelib chiqadigan muammoni hal qilishda namoyon bo'ladi. Demak, kompetensiyani amaliyotda qo'llanishi bilan bog'liq tushuncha deyish mumkin.

Xulosa o'rnida aytish joizki, kommunikativ metod hozirgi kunda zamonaviy metod sifatida talqin qilinmoqda va tilning asosiy funksiyasi nutqiy muloqot vositasi bo'lib, shuning uchun ham chet tilni o'qitishdan ko'zlangan asosiy maqsad nutqiy muloqot kompetensiyasini ya'ni "kommunikativ kompetensiya"ni shakllantirishdir. O'quvchilarda ingliz tilidagi yozma nutq ko'nikma va malakalarini shakllantirish va o'stirishni muloqotga yo'naltirish asosida tashkil qilishdan avval kommunikativ metodning chet tilni o'qitish metodikasiga oid ishlarda qanday talqin qilinishini va bu haqda olimlarning turli fikrlarini o'rganish, tahlil qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бурова З.И. Учебник английского языка для гуманитарных вузов. - М., 1980. - С. 3.
2. Дубова М.В. Компетентность и компетенция как педагогические категории: определение, структура, классификация // Гуманитарные науки и образование, -М., 2011. - № 2 (6) - С.17-22.
3. Елухина Н.В. Дискурсивная компетенция и ее роль в овладении иноязычным профессиональным общением. Профессиональная коммуникация как цель обучения иностранному языку в неязыковом вузе: Сб.науч. тр. - Вып. 454. - М.: Изд. Московского Лингвистического университета, 2000.-С. 60-65.
4. Жалолова И.М., Юлдашева Д.Я. Письменная фиксация и ее роль в процессе обучения аудированию. Олий ўқув юртларида тил ва адабиёт фанларини ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатлари (XVII сон) -Т.: ТДЮИ. 2009. -Б. 111.
5. Жалолов Ж.Ж., Махкамова Г.Т., Алимов Ш.С. English language teaching methodology. -Т.: Фан ва технология, 2009. - 334 б.
6. Ирискулов М.Т., Чет тилларнинг ўқитишда CEFR ўрни Узлуксиз таълим журнали. - Т. 2016. -№ 1. -Б. 77-83.
7. Кларин М.В. Педагогические технологии в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта. Повое в жизни, наука, техника. Сер. «Педагогика и психология» № 6. - М.: Знания, 1989. - Б. 16-21.
8. Кудряшова, О.В. Компоненты коммуникативной компетенции при обучении письменной речи // Вестник ЮУрГУ, 2007. - № 15. - С. 66-70.
9. Махкамова Г.Т. Идея прогрессивизма в обучении языку специальности // Бўлажак чет тил ўқитувчисини йўналтириш технологияси: Илмий-амалий конференция материаллари. - Т. 2009. - С.145-150.
10. Мирзаева И.Р. Когда же развивать навыки письменной речи? Олий ўқув юртларида тил ва адабиёт фанларини ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатлари (XVII сон) -Т.: ТДЮИ. 2009. - Б. 3.
11. Мирхабибова М.С., Кукуречко А. Использование технологии РКМЧП для обучающего письма. Олий ўқув юртларида тил ва адабиёт фанларини ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатлари (XVII сон) -Т.: ТДЮИ. 2009. - 224 б.
12. Назарова Б.М., Ахмедова М.М. Некоторые аспекты интерактивного обучения письменному выражению мыслей, основанного на использовании Интернет-ресурсов. Олий ўқув юртларида тил ва адабиёт фанларини ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатлари. - Т.:ТДЮИ 2009.- 33 б.
13. Нурғалиева З.Ш. Обучение студентов неязыкового ВУЗа письменной речи на иностранном языке. Чет тилларни ўқитиш ва ўргатиш муаммолари Республика илмий-амалий анжумани. - Т. 2006. - 251 б.
14. Раджабова Р.В. Методические основы обучения английскому языку в неязыковых вузах. Олий ўқув юртларида тил ва адабиёт фанларини ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатлари. -Т.: ТДЮИ 2009. -161б.
15. Хамрақулова Ш.А. Развитие навыков письменной речи студентов иноязычных групп // Чет тилларни ўқитиш ва ўргатиш муаммолари Республика илмий-амалий анжумани - Т. 2006. - 368 б.

LINGVOSEMATIK MODELLARNING PRAGMA KOGNITIV TADQIQI VA ULARNI NAZARIY ASOSLARI

Nurmatova Sadbarxon Erkinovna
Farg'ona davlat universiteti Sirtqi bo'limi Ijtimoiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya : maqolada lingvosematik modellarning pragma kognitiv tadqiqi va ularning xususiyatlari, olimlarning bildirgan fikrlari, kognitiv tilshunoslik tushunchalari, kognitiv pragmatika, pragmatika nazariy tadqiqot va amaliy muammolarni hal qilish sohasi sifatida ko'plab bilim sohalari (falsafa, mantiq, tilshunoslik, matematika, semiotika, antropologiya, mifologiya, dinshunoslik) yutuqlariga tayanib, o'zining shakllanishi va rivojlanishida murakkab yo'lni bosib o'tganligi haqidagi ma'lumotlar va olimlarning nazariy qarashlari bayon etib o'tilgan.

Kalit so'zlar : lingvistika, pragma, ilmiy qarash, kognitiv, fan, tilshunoslik, leksik, tizim, birlik, qonun, belgi, tushuncha, ong, nazariya, muammo, soha.

**ПРАГМА-КОГНИТИВНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИНГВО-СЕМАТИЧЕСКИХ
МОДЕЛЕЙ И ИХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВАНИЙ**

Нурматова Садбархан Эркиновна.
*Преподаватель кафедры социальных наук заочного отделения Ферганского
государственного университета*

Аннотация: в статье прагма-когнитивное исследование лингво-сематических моделей и их характеристик, мнения, высказанные учеными, концепции когнитивной лингвистики, когнитивные прагмы, прагматика как область теоретического исследования и решения практических задач во многих областях лингвистики. описываются знания (философия, логика, языкознание, математика, семиотика, антропология, мифология, религиоведение), сведения о сложном пути его становления и развития и теоретические взгляды ученых.

Ключевые слова: лингвистика, прагма, научный взгляд, когнитивная, наука, лингвистика, лексика, система, единица, закон, знак, понятие, сознание, теория, проблема, поле.

**PRAGMA-COGNITIVE STUDY OF LINGUO-SEMATIC MODELS AND THEIR
THEORETICAL FOUNDATIONS**

Nurmatova Sadbarkhan Erkinovna
Teacher of the Department of Social Sciences, External Department, Fergana State University

Abstract: in the article, the pragma-cognitive study of linguo-sematic models and their characteristics, the opinions expressed by scientists, the concepts of cognitive linguistics, cognitive pragmas, pragmatics as a field of theoretical research and solving practical problems in many fields of knowledge (philosophy, logic, linguistics, mathematics, semiotics, anthropology, mythology, religious studies), information about the complex path of its formation and development and the theoretical views of scientists are described.

Key words: linguistics, pragma, scientific view, cognitive, science, linguistics, lexicon, system, unit, law, sign, concept, consciousness, theory, problem, field.

KIRISH. Pragmatika nazariy tadqiqot va amaliy muammolarni hal qilish sohasi sifatida ko'plab bilim sohalari falsafa, mantiq, tilshunoslik, matematika, semiotika, antropologiya, mifologiya, dinshunoslik kabi fanlarni yutuqlariga tayanib, o'zining shakllanishi va rivojlanishida murakkab yo'lni bosib o'tdi. Etnografiya, san'at tarixi, poetika, ritorika, neyrobiologiya, psixologiya, sotsiologiya, informatika, kognitiv fan, sun'iy intellekt nazariyasi, aloqa nazariyasi, tibbiyot, genetika va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorlikga ega. Uning ildizlari amerikalik olim Charlz Sanders Peirce (Charles Sanders Peirce, 1839-1914) tomonidan yaratilgan va Charlz Uilyam Morris (1901-1979) tomonidan ishlab chiqilgan versiyasida semiotikaga borib taqaladi. 60-yillarda Charlz Pirs tomonidan qo'yilgan. 18-asr va 1930-yillarda nashr etilganidan keyin butun dunyo bo'ylab yurishini boshladi. Uning ko'pgina asarlarida semiotika fan sifatida tushunilgan bo'lib, uning asosida bilimning barcha sohalari birlashtirilishi kerak edi. Umumjahon ahamiyatiga da'volari nuqtai nazaridan semiologiya unga yaqin, lekin eng rivojlangan belgilar tizimi sifatida tabiiy inson tiliga asosiy e'tiborini qaratishi bilan undan farq qiladi. Uning asoslarini umumiy ma'noda shveysariyalik olim Ferdinand de Sossyur (1857-1913) belgilab bergan. U 1916 yilda

«Umumiy tilshunoslik kursi» vafotidan keyin nashr etilganidan keyin jamoat mulkiga aylandi. Karl Bühlerning (1879-1963) sematologiyasi ajralib turadi, uning asosiy tamoyillari «Til nazariyasi: tilning vakillik funksiyasi» (1934) kitobida modelni tashkil etuvchi aksiomalar to'plami shaklida bayon etilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. O'tgan asr haqiqatda semiotika asri bo'ldi. Falsafada va ko'plab fanlarda biz belgilar olamida yashayotganimiz, inson faoliyati dunyoni bilish va tushuntirishda, afsonalar va dinlarni yaratishda, madaniyatni rivojlantirishda, san'atda, marosimlarda va urf-odatlarda yashashimizni tan olish bilan ajralib turardi. Urf-odatlar, siyosiy amaliyotda, odamlarning jamiyat a'zolari va etnik kelib chiqishi o'rtasidagi munosabatlarda o'z vositalari va natijalarida ko'p jihatdan ramziy ma'noga ega. Strukturizm tilshunoslikda ham, ko'plab turdosh sohalarda ham semiotik asosda shakllangan. Bugungi kunda semiotika klassiklarini Ch.S. Pirs, C.V. Morris, F. de Sossyur, Lui Xjelmslev (1899–1965), Roman Osipovich Yakobson (1896–1982), shuningdek, Yakob fon Yuxkull (1864–1944), Ernst Kassirer (1874–1945). K. Bühler, Roland Bartes (1915-1980), Tomas Sebeok (1920-2002), Umberto Eko (1932 y. t.), Yuriy Mixaylovich Lotman (1922-1993). 1960-yillarda Moskva semiotik maktabi shakllandi. Semiotikaga muhim hissa qo'shgan olimlardan B.A. Uspenskiy, E.V. Paducheva, A.K. Jolkovski, Yu.K. Shcheglov va boshqalar sanaladi. 1960-yillarning o'rtalariga kelib, Moskva maktabi bilan Tartu maktabi o'rtasida mafkuraviy yaqinlashuv vujudga keldi (Yu.M. Lotman shu asosda Moskva-Tartu semiotika maktabi shakllandi). Ammo undan tashqarida ham bizda belgi muammolari bilan shug'ullanadigan juda ko'p faylasuflar, mantiqchilar, antropologlar, psixologlar, sotsiologlar, tilshunoslar, adabiyotshunoslar, san'atshunoslar, tabiatshunoslar, matematiklar, tibbiyot vakillari va boshqalar mavjud, shu jumladan, uning pragmatik funksiyalari, garchi pragmatika mustaqil tadqiqot sohasi sifatida, ayniqsa lingvistik pragmatika, 20-asrning so'nggi o'n yilliklarigacha haqiqatda muhokama qilinmagan. Bugungi kunda semiotika fundamental fanlar orasida mustahkam o'rin egallaydi. Adabiyot semiotikasi, san'at semiotikasi, me'morchilik semiotikasi va boshqalar muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. Ijtimoiy amaliyotning eng yangi kognitiv vazifalari va turli talablarini bajarishga eng tayyor bo'lgan pragmatika bo'lib chiqdi, u Ch.S.ning semiotikasidan aniq ajratilgan. Pirs, C.V. Morris va R. Karnap va 20-asrning ikkinchi yarmida ancha tugagan shaklni oldi. Pragmatika atamasi fan tilida paydo bo'lganida, C.V. Morris 70-yillardan beri Qo'shma Shtatlarda keng tarqalgan pragmatizmning falsafiy yo'nalishini aniq boshqargan. U hayotiy muammolarni mavhum spekulativ aks ettirish asosida emas, balki doimiy o'zgaruvchan dunyoda maqsadli amaliy faoliyat jarayonida faol pozitsiyadan turib hal qilish zarurligini ta'kidladi. Pragmatizm asoschilaridan biri aynan semiotikaning yaratuvchisi Ch.S. Pier. U falsafiy estafetani U.Jeyms, J.Dyui, J.G. Mead (G.H. Mead) va boshqalar Pirs o'z shaxsida faylasuf, mantiqchi, matematik, tabiatshunos va filologni birlashtirgan. Uning ilmiy xizmatlarini yuqori baholagan R.O. Jeykobson istehzo bilan Charlz Pirs shunday qaddi-qomatga ega buyuk olim bo'lganki, bir vaqtlar Amerikaning bironta universitetida unga joy yo'q edi. Uzoq vaqt davomida dialektik va tarixiy materializmga yot falsafa bilan genetik bog'liqlik mahalliy olimlarga pragmatika atamasini qabul qilishiga to'sqinlik qildi. Ba'zida qandaydir «kamuflyaj» nomi ixtiro qilingan. Biroq, o'zi bixevioristik falsafiy tizim tamoyillariga amal qilgan C. Morris bu atama falsafiy emas, balki o'ziga xos semiotik sifatida talqin qilinishi kerakligini to'g'ri ta'kidladi, chunki u belgilarning ularning belgilari bilan munosabatlarini o'rganadigan maxsus fanni nomlaydi. tarjimonlar. Bundan tashqari, pragmatika atamasi turli tillardagi adabiyotlarda mustahkam o'rin egallagan, u xalqaro miqyosda bo'lib kelgan va tabiiyki, uni boshqasi bilan almashtirishga arzimaydi. S.Pirs birinchi bo'lib belgining umumiy nazariyasida amaliy va kommunikativ faoliyat subyekti omilini hisobga olish muhimligini qayd etdi (ikkinchisi belgi jarayoni, semioz vazifasini bajaradi).

Peirsning fikriga ko'ra, belgi uch a'zoli munosabatlarni tashkil qiladi. A'zolar quyidagilardir:

- a) belgi (uning terminologiyasida representamen), belgi qurilmasi sifatida tushuniladi, ya'ni. jismoniy xususiyatga ega bo'lgan va biror narsani almashtirishga qodir bo'lgan ma'lum miqdor;
- b) tarjimon ongida lokalizatsiya qilingan va birinchi belgining tarjimoni sifatida belgilangan ushbu belgi tomonidan ishlab chiqarilgan boshqa belgi;
- v) belgi bilan ifodalangan predmet.

Belgi tushunchasiga e'tibor qaratildi. Shu bilan birga, belgilar o'z-o'zidan berilmasligi va sub'ekt faoliyatidan tashqari ob'ektlarning alohida sinflarini tashkil etmasligi e'tirof etildi. Ular semioz jarayonida paydo bo'ladi. Semiotik jarayondan tashqari, triadik belgi munosabatini o'rnatuvchi tarjimon faoliyatidan tashqarida hech qanday belgi yo'q. K.Pirs ba'zan izohlovchi ma'no (ahamiyat, ma'no) deb ham atagan. Uning belgi munosabatlari modelida u mantiqiy-falsafiy va lingvistik an'analarda ma'no E. Gusserl, G.

Shtern asarlarida uchraydi. U bu komponentni mazmunli yoki kontseptual korrelyatsiyasiga qarab emas, balki dinamik, faol omil sifatida izohlaydi. Interpretant semiotik jarayonning dominant vazifasini bajaradi. Uni pragmatik kuch bilan solishtirish mumkin. C.Pirs pragmatizm falsafasining asosiy tamoyiliga ega bo'lib, unga ko'ra ma'noni mumkin bo'lgan oqibatlar, amaliy natijalar nuqtai nazaridan, muvaffaqiyat va foyda keltiradigan harakatlarni tanlash nuqtai nazaridan ko'rib chiqish kerak. Interpretanta pragmatizm falsafasi tushunishga harakat qilgan o'sha daqiqalarni o'ziga singdiradi. Pirsning belgi harakati sub'ekti omili belgisining umumiy nazariyasiga kiritilishi va belgining belgi foydalanuvchisiga (tarjimonga) ta'sirining turli pragmatik turlarini sinchkovlik bilan tavsiflash kabi fikrlarni alohida ta'kidlash kerak. Peirce belgilar to'plamini uchta sinfga bo'lish uchun javobgardir: nusxa ko'chirish belgilari yoki ikonik belgilar, indekslar va belgilar. Birinchi turdagi belgilar o'zlarining ob'ektlari bilan o'xshashligi bilan tavsiflanadi. So'nggi paytlarda tilshunoslar tilda ikoniklik printsipining ishlashini tez-tez qayd etishdi. Shunday qilib, Yuliy Tsezar Venining mashhur vidi, vici «Keldim, ko'rdim, zabt etdim» degan iborasida lisoniy komponentlar ketma-ketligi tasvirlangan hodisalar ketma-ketligiga mos kelishi yaqqol ko'rinadi. Indeks belgilarining xususiyatlarini tahlil qilish muammosini o'rganishni rag'batlantirdi.

NATIJALAR. Charlz Pirsning semiotik g'oyalari matn va adabiyot semiotikasida qo'llanilishini topdi. Ularda tadqiqotchilarni matnning statik munosabatlar tizimi nuqtai nazaridan emas, balki jarayon nuqtai nazaridan ramziy ob'ekt sifatida ko'rib chiqish imkoniyati jalb qilindi. Charlz Morris (1938) Charlz Pirs g'oyalari tayangan holda va ularni ijodiy rivojlantirib, mohiyatan o'ziga xos semiotik nazariyani quradi. Semioz hali ham uning tarkibiy qismlarining o'zaro ta'siri, o'z-o'zidan aniqlanmagan jarayon sifatida tushuniladi. Endilikda aloqadorlik tamoyiliga kattaroq ahamiyat beriladi.

Semiozda quyidagilar o'zaro ta'sir qiladi:

- a) Charlz Morris tomonidan talqin qilingan belgi, belgili transport vositasi, belgili transport vositasi;
- b) belgilash, ya'ni belgi ko'rsatadigan narsa, murojaat ob'ekti;
- v) tarjimon, ya'ni tarjimon uchun tegishli narsa belgi bo'lib chiqadigan ta'sir, aks holda - belgi bilan belgilanadigan tarjimonning xatti-harakati turi;

Semiotikada, C. Morrisga ko'ra, uchta bo'lim ko'rsatilgan:

1) Belgilarning o'z ob'ektlariga bo'lgan munosabatlari semiozning semantik o'lchamiga tegishli bo'lib, ular semantika tomonidan o'rganiladi.

2) Belgilarning o'z talqinchilariga munosabati semiozning pragmatik o'lchovini tashkil qiladi. Pragmatist bu munosabatlarni o'rganadi. Charlz Morrisning bixeviorist sifatidagi bu talqini keyinchalik belgilarni xulq-atvor kontekstida, shu jumladan pragmatika fanida biologik, psixologik va ijtimoiy jihatlardagi belgilarning kelib chiqishi, ulardan foydalanish va ularning ta'sirini o'rganish zarurligining belgisi bilan to'ldiriladi.

3) Belgilarning o'zaro munosabatlari (bir belgi tizimi doirasida) semiozning sintaktik o'lchovini tashkil qiladi. Bu munosabatlar sintaktik (yoki sintaksis) bilan tavsiflanadi.

Semiotikada ham, mantiqda ham sintaksis lingvistik fan sifatida sintaksisning analogi emas. Terminlarning mos kelishi aldamchi bo'lib, semiotik jihatdan tushunilgan sintaksisni morfologiya, fonologiya va an'anaviy til to'plamining boshqa fanlari bilan to'ldirishga urinishlar vaziyatni o'zgartirmaydi. Belgilar ko'p funktsiyali. Ular: a) o'z predmetlarini bildiradi va bildiradi, b) izohlovchilarni ifodalaydi, v) bir-birini bildiradi. Belgining semantik korrelyatsiyasi denotatsiya va belgidir (1946 yilda belgi, 1964 yilda esa belgi deb ataladi). Belgi va denotatsiya o'rtasidagi farq ma'lum darajada falsafiy semantikadagi belgi (ma'no) va ishora o'rtasidagi farqqa, shuningdek, tushunchaning mazmuni va kengayishiga mos keladi. Belgining belgilanishi belgi qo'llaniladigan ob'ektlarning xususiyatlari to'plami sifatida belgilanadi, denotatlar ob'ektlar sinfining a'zolari sifatida ishlaydi va bu sinf bo'sh bo'lishi mumkin, ya'ni a'zolari o'z ichiga olmaydi. Belgi har doim ma'noga ega, lekin har doim ham haqiqiy denotatning mavjudligini anglatmaydi. C. Morris denotatsiya va referentga juda kam e'tibor beradi. Keyinchalik murojaat muammosi «oddiy til» mantig'i va falsafasida markaziy muammolardan biriga aylandi. Balki faqat nemis marksist faylasufi Georg Klaus imkon qadar ma'no va denotatsiya tushunchalarini, semantika semantika va sigmatikaga bo'lishgacha ajratishga harakat qilgandir. Uning fikricha, semantika predmetning aksi sifatida belgining belgisiga munosabati bilan cheklanishi, sigmatika esa belgining denotatsiyaga munosabatini aks ettirish ob'ekti sifatida ko'rib chiqishi kerak. Shunday qilib, u belgining to'rtinchi o'lchamini kiritdi. Bu radikal yechimning yetarli darajada asosli bo'lishi dargumon: axir, belgining ob'ektga (denotatsiya, referent) munosabati ong orqali, boshqacha aytganda,

significatum (yoki belgilash) vositasida amalga oshiriladi. Significatum (designatum) ob'ektlar yoki vaziyatlarning ma'lum xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Belgining mavjudligi sababli bu xususiyatlar tarjimon tomonidan hisobga olinadi. Bilvosita va umumlashtirilgan xususiyatga ega bo'lgan hisobga olish sharhlovchi hisoblanadi. Demak, semantik o'lchov mutlaqo pragmatikga qarama-qarshi emas. Pragmatik omil C.Morrisning semiozning «vositachilikni hisobga olgan holda» ta'rifiga bostirib kiradi: belgi vositachi sifatida ishlaydi; ob'ekt yoki vaziyatning hisobga olinadigan xususiyatlari uning belgisidir; o'zini hisobga olish jarayoni talqin qiluvchi (uning ta'rifi semiozning yuqoridagi ta'rifidan vositachilik so'zining yo'qligi bilan farq qiladi); Jarayonning amaldagi jo'kalari tarjimonlardir. Tarjimon biror narsani biror narsaning belgisi sifatida izohlaydi. Tarjimonsiz hech qanday belgi va hisobga olinadigan narsa yo'q - ma'no. Ammo tarjimonning o'zi ishlaydigan narsadan kelib chiqadi. Semiozning uch qismli tuzilishini tasdiqlash va pragmatik nazariyani mantiq manfaatlarini yo'lida ishlab chiqish mantiqiy pozitivizmning ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri Rudolf Karnap (1981-1951) tomonidan sezilarli darajada ilgari surildi. U semiotika tuzilishi tavsifiga uning qismlari ierarxiyasi tamoyilini kiritdi. C.Morrisning semioz modelida har uch o'lchov va shunga mos ravishda sintaktika, semantika va pragmatika ham ma'lum darajada tengdir. Semiotika birikma orqali bog'langan uch turdagi munosabatlar to'plami sifatida namoyon bo'ladi (\cap belgisi "va" munosabatini bildiradi):

\cap (sintaktik: belgi - boshqa belgilar)

\cap (semantika: Sign - Denotation / Significat)

\cap (pragmatik: Sign - Interpretant and Interpreter)

R.Karnap talqinida semiotika belgi, uning tarjimoni (foydalanuvchi, ya'ni jo'natuvchi va qabul qiluvchi) va denotatsiya (yoki signifikatum)ni o'z ichiga olgan tizimdagi munosabatlarni ham o'rganadi. Biroq, pragmatikada, uning fikricha, bu munosabatlarning barchasi birgalikda o'rganilishi kerak, demak, pragmatika ko'lamini jihatidan semiotikaga teng. Belgini jo'natuvchidan ma'lumot olib, biz semantikaga kelamiz. Denotatlardan (yoki belgilardan) mavhumlashtirib, biz belgilar tizimining sintaktik sohasini ajratib olamiz. Shunday qilib, sintaktika semantikadan, semantika esa pragmatikadan ajratilgan. Va aksincha: semantika sintaktikani o'z ichiga oladi, pragmatika sintaktikni o'z ichiga olgan semantikani o'z ichiga oladi (E - kiritish belgisi): Ushbu kontseptsiyaga ko'ra semantikaning pragmatikaning o'ziga xos jihati sifatida paydo bo'lishi tabiiy inson tili belgilarining ma'nolari tabiatiga ularning qo'llanilishi kontekstida yaxshi mos keladi. Sintaktikani semantikadan ajratish, ehtimol, ikki qismdan iborat bo'lgan rasmiylashtirilgan tillarning xususiyatlarini aks ettiradi: mantiqiy hisob va unga berilgan semantik talqin. Semantik qoidalardan mahrum bo'lib, rasmiylashtirilgan til hisob-kitobga aylanadi, ya'ni sof sintaktik, talqin qilinmagan tizim. Aksincha, hisob-kitobga talqin qilish qoidalarini qo'shish uni semantik tizimga aylantiradi.

MUHOKAMA. Tabiiy tilda bunday munosabatlar sodir bo'lmaydi, bu yerda semantik talqin (va umuman, funktsional tomoni) dastlab mavjud bo'lib, ilgari tuzilgan sof rasmiy ifodaga qo'shilmaydi. Karnap semiotika va pragmatikaga mantiqchi sifatida qaragan. 1934 yilda, o'z faoliyatining Vena davrida u nemis tilida «Tilning mantiqiy sintaksisi» ni nashr etdi. Mantiqiy pozitivizm falsafasi va fan tilini tahlil qilish manfaatlaridan kelib chiqib, o'sha paytda u kengaytirilgan predikat hisobi sifatida tilning matematik modelini qurgan. 1936 yildan keyin Morris bilan bir vaqtda «fanning yagona tili» muammolari ustida ishlagan R.Karnap mantiqiy sintaksisni mantiqiy semantika bilan to'ldirish zarurligi to'g'risida xulosaga keldi va 40-yillarning boshlarida formal pragmatikaga murojaat qildi. Shunday qilib, u sintaksisdan semantikaga, u orqali esa pragmatikaga yo'l ochib berdi. Shunisi qiziqki, Noam Xomskiy (1928) «Sintaktik tuzilmalar» (1957) asarida tilning asemantik sintaksisini mantiqiy tizim sifatida qurgan, jumladan: a) aniqlanmagan tushunchalar (gap, ism, fe'l va boshqalar) alifbosi.) U semantikaga faqat 1965 yilda «Sintaksis nazariyasi aspektlari» asarida kelgan. 1960-yillarning oxirlarida pragmatikaga. Xomskiyning o'zi emas, boshqa tilshunos olimlar kelgan. U pragmatikani shunchaki ijro sohasiga o'tkazib yubordi, chunki bu uning lingvistik kompetensiya haqidagi tushunchasiga to'g'ri kelmaydi, bu faqat fonologiya va semantika qoidalarini bilish bilan birga sintaksis qoidalarini bilishni ham o'z ichiga oladi. Ko'rib turganimizdek, semiotika g'oyalari asoslangan mantiq o'zining «mantiqiy sintaksis - mantiqiy semantika - rasmiy pragmatika» yo'lida harakatlanishida tilshunoslikdan ancha oldinda edi va buning sabablarini rivojlanishning o'ziga xos sharoitlarida izlash kerak. Tilshunoslikda pragmatik g'oyalarning shakllanishida, pragmatik atamaning o'zi haqida gapirmasdan va tegishli fanni ajratib olishga urinishsiz, avstriyalik psixolog K. Byulerning asarlari, ayniqsa uning «Til nazariyasi:

til nazariyasi» fundamental asari muhim rol o'ynadi. Ko'pincha uning ta'siri yashirin edi, manbalarga to'g'ridan-to'g'ri havolalar berilmagan va bu tadqiqotchining fikrlari o'z-o'zidan ravshan narsa sifatida qabul qilingan va qayta aytilgan. Xususan, buni o'qish oson emasligi, eng muhimi, faoliyatining amerikalik davrida u uchun yangi sharoitda va ingliz tilini yetarli darajada bilmaydigan K.Byuhler bilan izohlandi. o'zini qandaydir yakkalanib qolgan holda topdi. Asosiy mutaxassisligi bo'yicha psixolog bo'lgan va yaxshi tibbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan K.Byuler shunga qaramay, umumiy tilshunoslik va ilmiy tadqiqot metodologiyasi muammolari bilan muntazam shug'ullanib, o'zining semiotik kontsepsiyasini (sematologiyasini) qurgan, tabiiy tilga e'tibor qaratgan, bu esa tilshunoslikka imkon yaratgan, u tilshunoslar bilan teng asosda qiyin tilshunoslik masalalarini erkin muhokama qiladi. Masalan, u N.S. Trubetskoyning fonologik ta'limotining afzalliklarini birinchilardan bo'lib ko'rgan va qadrlagan. Trubetskoy (1890-1938) va pragalingvistik maktabining boshqa vakillari fonemaning o'ziga xos xususiyatlarining dolzarbligi strukturalistik tamoyiliga amal qilganlar. K.Byuler til fanining tamoyillarini empirik umumlashmalarga asoslangan aksiomalar majmuasi shaklida shakllantirdi. U ikkita nutq va ikkita lingvistik shakllanish o'rtasidagi farqni taklif qildi, lisoniy belgining asosiy funktsiyalarini tavsifladi va har xil turdagi belgilarning o'ziga xos xususiyatlarini va, xususan, indeks maydoniga kiruvchi belgilarni o'rgandi. Uning asarlari til pragmatikasida hamon talabga ega bo'lishi mumkin.

XULOSA

Byulerning faoliyat usuli sifatida tilga yondashuvi o'ziga xosdir. U to'rtta ob'ektni ajratib turadi:

- a) nutq harakati (Sprechhandlung),
- b) nutq akti (Sprechakt),
- c) til ishi (Sprachwerk) va
- d) lingvistik tuzilma (Sprachgebilde).

Birinchi juft hodisalarning a'zolari sub'ekt bilan korrelyatsiya bilan tavsiflanadi, ya'ni. faoliyat kontekstiga kiritish. Ikkinchi juftlik a'zolarining mavzu bilan bunday aloqasi yo'q, ular kontekstdan mavhum va shaxslararo xarakterga ega; Keyinchalik, eng past shakllanish darajasida bo'lgan nutqiy harakatlar va lingvistik asarlar va eng yuqori darajaga mansub bo'lgan nutqiy harakatlar va lingvistik tuzilmalar farqlanadi. Ehtimol, shu asosda zamonaviy tilshunoslikda gap va gap o'rtasidagi, boshqa so'z bilan aytganda - aktual va virtual gap o'rtasidagi faol muhokama qilinadigan farqni tasavvur qilish mumkin.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ashurova D.U., Galieva M.R. Stylistics of Literary Text.
2. Boldirev N. N. Kognitivnaya semantika. – Tambov: Izd-vo TGU im. G. R. Derjavina, 2001.
3. Grays G.P. Logika i rechevoye obsheniye // Novoye v zarubejnoj lingvistike. Vip. 4. Lingvisticheskaya pragmatika. –M.: Progress, 1985.
5. Kubryakova YE.S. Tipi yazikovix znacheniy. Semantika proizvodnogo slova. M., Nauka, 1981
6. Deyk T. A. van. Yazik. Poznaniye. Kommunikatsiy. Per. s angl./Pod red. V.I. Gerasimova. – M.: Progress, 1989.
7. Demyankov, V.Z. Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyushego podxoda. www.infolex.ru

ПСИХОЛОГИИ: ВЗГЛЯД ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ПСИХОЛОГИИ ИСЛАМА

Насибуллов Камил Исакович

Кандидат психологических наук, старший преподаватель кафедры психологии религии и педагогики Международной исламской академии Узбекистана

Аннотация: В статье рассмотрена взаимосвязь между психологией и религией, особенно в контексте ислама, через призму постсекулярного поворота в современной науке. Представлен взгляд исследователя в области психологии религии на существующие подходы и перспективы развития психологии ислама, подчеркивая необходимость более глубокого диалога между религиозными и психологическими исследованиями. Обсуждаются проблемы и ограничения современной академической психологии, включая ее склонность к секуляризации и недостаточное внимание к религиозным аспектам в изучении человеческой психики. Статья подчеркивает важность интеграции религиозных учений, в частности ислама, в психологическую науку и практику, что может способствовать более полному и глубокому пониманию человеческой природы.

Ключевые слова: духовность, культурная психология, суфизм, деколонизация науки, радикализация, глобализация, психологическое консультирование.

IMKONIYATI POSTSEKULAR BURILISHNING ZAMONAVIY PSIXOLOGIYADA: ISLOM PSIXOLOGIYASI TADQIQOTCHISINING NAZARI

Nasibullov Kamil Isxakovich

Psixologiya fanlari nomzodi, diniy psixologiya va pedagogika kafedrasining katta o'qituvchisi,
O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi

Annotatsiya: Maqolada psixologiya va din, ayniqsa Islom kontekstida, postsekulyar burilish orqali zamonaviy fanlarda mavjud bog'liqlik ko'rib chiqilgan. Diniy psixologiya sohasida tadqiqotchi mavjud yondashuvlar va Islom psixologiyasining rivojlanish istiqbollari haqida fikr yuritgan, diniy va psixologik tadqiqotlar o'rtasida chuqurroq muloqot zarurligini ta'kidlagan. Zamonaviy akademik psixologiyaning muammolari va cheklovlarini, jumladan uning sekulyarizatsiyaga moyilligi va inson psixikasini o'rganishda diniy jihatlari yetarli e'tibor bermaslikni muhokama qilingan. Maqola psixologik fan va amaliyotda, ayniqsa Islom ta'limotlarini integratsiyalashning ahamiyatini ta'kidlab, inson tabiatini chuqurroq va to'liqroq tushunishga yordam berishi mumkinligini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, madaniy psixologiya, sufiyizm, fan dekolonizatsiyasi, radikalizatsiya, globalizatsiya, psixologik maslahat.

THE POSSIBILITY OF A POST-SECULAR TURN IN MODERN PSYCHOLOGY: A VIEW FROM AN ISLAMIC PSYCHOLOGY RESEARCHER

Nasibullov Kamil Iskhakovich

Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer, Department of Psychology of Religion and Pedagogy, International Islamic Academy of Uzbekistan

Abstract: The article explores the interconnection between psychology and religion, particularly in the context of Islam, through the prism of the post-secular turn in contemporary science. It presents a researcher's perspective in the field of the psychology of religion on the existing approaches and future prospects of Islamic psychology, emphasizing the need for a deeper dialogue between religious and psychological research. Issues and limitations of modern academic psychology are discussed, including its tendency towards secularization and insufficient attention to religious aspects in the study of the human psyche. The article highlights the importance of integrating religious teachings, especially Islam, into psychological science and practice, which could lead to a more comprehensive and profound understanding of human nature.

Keywords: spirituality, cultural psychology, Sufism, decolonization of science, radicalization, globalization, psychological counseling.

Введение. В современном академическом дискурсе всё чаще обсуждается взаимосвязь таких кажущихся диаметрально противоположных областей, как религия и психология. Обе дисциплины стремятся к пониманию внутреннего мира человека, однако подходы и методологии их исследований существенно различаются. Религия, полагаясь на духовное измерение человеческой природы, и психология, применяющая научные методы к изучению психических процессов, на первый взгляд представляют собой разные парадигмы понимания человеческой личности. Тем не менее, исторически обе сферы имели множество точек пересечения, которые могут обогатить каждую из них, расширяя границы восприятия и анализа человеческого опыта. Эта статья представляет собой предварительный анализ текущего состояния и перспектив развития психологии ислама. В качестве исследователя, работающего на стыке нескольких академических дисциплин, я стремлюсь поделиться собственными наблюдениями и рефлексией, а не представить строгое научное исследование с полным набором эмпирических данных. Это размышление о том, как исторически сложившиеся подходы и современные тенденции восприятия религии и психологии могут взаимодействовать, создавая новые горизонты для понимания человеческой психики в контексте её духовных и культурных измерений.

Содержание. Религия и психология, обе направленные на исследование внутреннего мира человека, зачастую кажутся разделёнными глубоким рвом непонимания и предубеждений. Несмотря на значительные усилия множества современных психологов-исследователей [2], диалог между этими сферами знания остаётся скорее исключением, чем правилом. Интересно, что курсы по психологии религии присутствуют довольно редко в программе подготовки психологов, а чаще всего их можно обнаружить на факультетах религиоведения и философии. Если касаться сферы исламоведения, то на различных форумах, посвященных изучению ислама, представители психологии встречаются очень редко. В основном, это собрания историков, антропологов, социологов, филологов, философов и лингвистов, специализирующихся на изучении ислама. Среди деятелей религии, включая ислам, то есть богословов и священнослужителей, наблюдается значительный скепсис по отношению к психологии. В беседах с имамами можно часто услышать мнение, что для верующего всё необходимое уже содержится в Коране, Сунне пророка Мухаммада и в других религиозных текстах. Психология же ассоциируется у них с распространением западных идей, которые, по мнению этих религиозных лидеров, могут подорвать основы мусульманской веры, внося в неё элементы феминизма и либерализма, которые, как правило, воспринимаются только с негативной стороны.

Таким образом, религия и психология зачастую предстают как две противоположные силы, которым трудно найти общий язык. Само развитие научной психологии нередко рассматривается академическими психологами как процесс её секуляризации, то есть отхода от религии, а историческое изучение души в религиозных и философских системах относится к донаучному этапу развития этой области знания. Этот этап, как считается, мало что дал современной психологии. Восхваление экспериментального метода, заимствованного из естественных наук, подчёркивает движение психологии в направлении отделения от религии, и, следовательно, как считается, к большей научной объективности. Несмотря на то, что выдающиеся учёные-психологи прошлого, такие как Зигмунд Фрейд (например, его произведения - «Будущее одной иллюзии», «Человек Моисей и монотеистическая религия»), Уильям Джеймс («Многообразие религиозного опыта. Исследование человеческой природы») и Карл Юнг (цикл лекций «Психология и религия»), уделяли значительное внимание религии, их работы все же не привели к широкому распространению исследований в этой области. Изучение психологии верующих все же менее популярны и значительно уступают исследованиям в области познавательных процессов, человеческого развития и закономерностей функционирования социальных групп, так что многие

важные проблемы недостаточно исследованы из-за недостатка исследователей [2]. Возникает впечатление, что психология опасается потерять свой статус объективной науки, ассоциируясь с религией, как будто связь с религией может подорвать научную репутацию психологии.

Существующий перекоп в исследованиях психологии ислама касается преимущественного внимания к вопросам экстремизма и терроризма. Эта тенденция нашла отражение в значительном количестве научных работ, в которых анализируются психологические аспекты радикализации и участие в террористических организациях (см. пример подобной статьи [6]). Несомненно, такие исследования имеют важное социальное значение в контексте глобальной безопасности и профилактики экстремизма. Однако, фокусировка исключительно на этих аспектах приводит к тому, что упускается более широкий спектр тем, связанных с психологическими особенностями верующих и роли религии в повседневной жизни. Психология ислама, как и любая другая область психологии, должна стремиться к балансу и разнообразию в изучаемых вопросах, чтобы лучше понять и служить нуждам всех слоев мусульманского сообщества, не ограничиваясь только анализом крайних проявлений.

Есть еще один фактор, который нельзя упускать из виду. Для начинающего ученого-исследователя требования к освоению психологии религии довольно значительны, помимо глубоких знаний в области психологии, как правило социальной, требуется осведомленность в области религиоведения. Для проведения качественного научного исследования в области психологии ислама важно обладать современными знаниями в сфере исламской культуры, религиозной догматики, истории и антропологии, а также в той или иной мере знать или понимать арабский язык, который является языком священного Корана. Эти объективные сложности могут также стать значимым препятствием для вхождения в это многогранное научное поле.

Между тем, в отличие от психологии, другие социальные и гуманитарные науки, например, социология и антропология, вовсе не избегают исследований религии и не скрывают своего интереса к ней. Так, выдающиеся социологи прошлого, включая Эмиля Дюркгейма (например, «Элементарные формы религиозной жизни»), Макса Вебера («Хозяйственная этика мировых религий»), Карла Маркса («Экономическо-философские рукописи 1844 года») и др., рассматривали изучение религии как ключ к пониманию природы общества и роли человека в нем. Открытия, сделанные в этих науках, продемонстрировали значимость религии как фактора социальной жизни. Все это подталкивает психологию к переосмыслению своего отношения к изучению религиозных аспектов человеческой жизни.

В парадигме социальных наук концепция постсекулярного поворота уже заняла достойное место в изучении темы религии [10], это понятие означает признание возвращения религии в общественную и научную сферы в современном мире. Несмотря на поразительные достижения естественных наук, технический и технологический прогресс, невероятный рост грамотности по всему миру, люди не прекращают быть религиозными и искать в религии ответы на самые важные вопросы своей жизни. Как отмечают социологи, в последние десятилетия религиозность населения Земли, по всей видимости, только увеличивается [5]. При этом происходят колоссальные изменения в самой сущности религиозности, вера становится все более индивидуализированной, а религии глобализируются. Исследователи говорят о появлении «рынка религий», где религиозные традиции и системы перемешиваются и активно взаимодействуют, обогащая наше понимание духовного измерения жизни человека. Возрождение интереса к теологическому взгляду как важному языку описания человеческого опыта заслуживает пристального внимания со стороны психологии, однако этот процесс пока что не нашёл широкого отклика в нашей дисциплине. Религиозность и духовное измерение личности редко становятся объектами прямого изучения, психологи часто предпочитают обращаться к подобным проявлениям человеческого опыта через призму экзистенциальных, смысловых и ценностных категорий, упуская из виду значимость религиозных убеждений в жизни человека.

Результаты. Таким образом, возникает логичный вопрос о самой возможности установления

диалога между этими двумя областями знания о человеке, которые, казалось бы, находятся сейчас на непримиримых и антагонистических позициях. В этом контексте предлагается рассмотреть несколько ключевых аргументов, подчёркивающих значительный потенциал сближения психологии и религии.

Во-первых, в рамках религиозных традиций за столетия сформировался обширный корпус знаний о человеческой душе, личности, разнообразных трансформационных практиках. К примеру, в исламском суфизме можно найти глубокий и во многом уникальный опыт духовного развития человека, а также развернутую систему практик его самосовершенствования [4]. Стоит задаться такими вопросами: как мы, современные психологи, воспитанные скорее в естественно-научной экспериментальной парадигме изучения психических явлений, можем обогатить свою практику и теорию, проникая в суть этих древних учений? Какие аспекты суфийской традиции могут вдохновить нас на проведение новых исследований и создание практических методик?

Второй аргумент касается глобального современного тренда в гуманитарных и социальных науках, направленного на преодоление европоцентризма и на стимулирование деколонизации науки и образования, который также применим и в отношении к психологии [1]. Когда дело доходит до вклада исламской цивилизации в психологическую науку, наблюдается вопиющая недооценка, к сожалению, довольно широко распространенная в академических кругах. Это прослеживается и в структуре, и в общей идеологии образовательных программ по подготовке психологов. Например, если обратить более пристальное внимание на популярные учебные пособия по истории психологии [7, 8], можно заметить, что в них, как правило, упоминаются лишь несколько средневековых мыслителей ислама, как правило, это Ибн Араби, Альгазен и Авиценна. В этих учебниках часто можно встретить такую позицию, когда ценность исламской цивилизации сводится к ее посреднической роли между древней Античностью и современным западным миром. Кажется, что все богатство и самобытность исламского интеллектуального наследия, его значение состоит в передаче аристотелевской мысли в интеллектуальное пользование христианским богословам средневековой Европы. Такой подход минимизирует важность, глубину и самоценность исламской мысли и её влияния на развитие мировой науки и культуры, включая и психологию.

Психологические теории, базирующиеся в основном на опыте западного мира, не всегда могут претендовать на универсальность. Особенно это касается изучения тех феноменов психической жизни, которые во многом определяются культурными и религиозными факторами. Таким образом, расширение исследовательского поля психологии за счёт включения опыта, знаний и даже эпистемологии не только христианских и иудейских, но и мусульманских сообществ, может привести к значительному обогащению нашего понимания природы человеческой психики. Ни в коем случае нельзя недооценивать силу академического образования, ведь оно закладывает основы научного мировоззрения будущего психолога. Поэтому пересмотр прежней парадигмы должен касаться не только сферы академических исследований, но и включать сферу образования.

Наконец, важно отметить все возрастающий интерес к качественной психологической помощи среди самих мусульман. Всё больше представителей исламского богословия обращаются к психологическим знаниям и практикам, интегрируя их в рамки традиционного религиозного мировоззрения [3]. Этот процесс не только способствует формированию новых подходов в психотерапии и в консультировании, но и открывает возможности для интенсивного академического обмена между психологами и религиозными учёными. Следует подчеркнуть, что даже психологи, традиционно не склонные к глубокому изучению религиозных вопросов, всё чаще обращают внимание на работу с клиентами-мусульманами, откликаясь на запросы собственного социального и культурного ландшафта. Такой интерес к новым аспектам профессиональной деятельности подчёркивает важность признания того, что эффективное взаимодействие с клиентом достижимо только при условии глубокого уважения и понимания его религиозных убеждений и культурных

особенностей. Таким образом, перед нами открывается путь к созданию новой, интегративной модели психологической науки и практики, которая учитывает религиозное и культурное многообразие человеческого опыта [11].

Выводы. В заключение хочется подчеркнуть, что специфика и сложности, с которыми сталкиваются исследователи при изучении психологии религии, безусловно не должны восприниматься как непреодолимые препятствия. Скорее, они предлагают нам новые вызовы и ставят перед нами новые научные проблемы, открывая прежде скрытые горизонты для научного поиска и практической деятельности. Происходит институционализация психологии ислама как академической области, что ставит перед исследователями задачу строгой систематизации знаний, определения границ дисциплины и разработки методик, основанных на эмпирических данных и теоретических подходах [9]. Это направление требует развития как научной, так и практической базы для обеспечения квалифицированной психологической помощи мусульманам, с учетом специфики их духовных и культурных особенностей.

Литература.

1. Bendeck Sotillos S. (2021). The Decolonization of Psychology or the Science of the Soul// Spirituality Studies. Vol. 7 (1). P. 18-37.
2. Paloutzian R., Park C. (2005). Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality.
3. Rothman, A. (2021). Developing a Model of Islamic Psychology and Psychotherapy: Islamic Theology and Contemporary Understandings of Psychology (1st ed.). Routledge.
4. Yannis T. Sufism and the Way of Blame: Hidden Sources of a Sacred Psychology. Weaton IL/ Chennai, India, Quest Books, 2010, 282 p.
5. Бергер П. Фальсифицированная секуляризация // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2012. № 2 (30). С. 8–20.
6. Горюнов А. П. «Религиозное манипулирование русскими женами при вербовке в исламские международные террористические организации» // Научный вестник Омской академии МВД России. 2021. Т. 27. № 1 (80). С. 84-88.
7. Ждан А.Н. История психологии. От Античности до наших дней: Учебник для вузов.— 5-е изд., перераб. и доп.— М.:Академический Проект, 2004.— 576 с.
8. Марцинковская Т.Д. История психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - 4-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 2004. - 544 с.
9. Павлова О. С. Психология ислама: институционализация научной дисциплины в российском контексте// Минбар. Исламские исследования. 2018. № 11(1). С. 169–181.
10. Узланер, Д. Постсекулярный поворот. Как мыслить о религии в XXI веке. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2020. — 416 с.
11. Яхин Ф.Ф. Исламская психология: от монотеистической парадигмы к теории личности. Минбар. Исламские исследования. 2019. №12(1). С.237-250.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВОСПРИЯТИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ

Пронин Роман Олегович
Старший преподаватель, филиал МГУ им.М.В.Ломоносова в г.Ташкенте

Аннотация: В данной статье рассмотрены особенности развития восприятия под влиянием обучения и выполнение трудовой деятельности у представителей профессий типов «Человек-природа», «Человек-техника», Человек-человек», «Человек-знак», «Человек-художественный образ».

Ключевые слова: развитие восприятия, целостность, детализированность, виды восприятия, свойства восприятия.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF PERCEPTION IN A PROFESSIONAL CONTEXT

Pronin Roman Olegovich
Senior Lecturer, Moscow State University, Tashkent branch

Annotation: This article examines the features of the development of perception under the influence of training and the performance of work activities among representatives of professions of the types “Man-nature”, “Man-technology”, Man-man”, “Man-sign”, “Man-artistic image”.

Key words: development of perception, integrity, detail, types of perception, properties of perception.

KASBIY KONTEKSTDA IDROK ETISHNING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Pronin Roman Olegovich
Moskva Davlat Universitetining Toshkent filiali, katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada «Inson-tabiat», «Inson-texnologiya», «Inson-inson», «Inson-belgi», «Inson-badiiy obraz» kasblari vakillari o‘rtasida mashg‘ulot va mehnat faoliyatini amalga oshirish ta’sirida idrok etishning rivojlanish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: idrokning rivojlanishi, yaxlitligi, detali, idrok turlari, idrok xossalari.

Как известно, студенчество — это тот возраст, в котором происходит не просто активное развитие всех высших психических функций, а это развитие достигает максимума. Это дает основание полагать, что данный период наиболее эффективен и благоприятен для профессионального обучения и профессиональной подготовки (Смирнов, 2005). Более того, большинство учебных программ высших учебных заведений подразумевают развитие специальных навыков у студентов. Студент впервые знакомится со многими видами деятельности, являющимися компонентами его будущей профессии (Сорокоумова, 2015). Таким образом, социальная и профессиональная среда ВУЗов оказывает комплексное воздействие на личность в целом и в первую очередь на ее профессиональное становление.

При рассмотрении данного вопроса мы будем исходить из положения, что развитие восприятия происходит по принципу обогащения и дифференциации. На основании данных о том, что восприятие развивается под влиянием окружающей среды (различение оттенков белого цвета у представителей народностей крайнего севера) и выполняемой трудовой деятельности (различение оттенков красного цвета сталеварами, различение оттенков чёрного цвета текстильщиками, развитый звуковысотный слух у преподавателей музыки и т.д.) (Любимов, 2007, Гибсон, 1999), и на основании описанных психологических характеристик типов профессий можно проследить особенности перцептивного научения у представителей различных типов профессий. Конечно, мы не собираемся приводить все возможные профессии, а будем руководствоваться 1-м ярусом в типологии Климова Е.А. (Климов, 2004).

1. Особенности развития восприятия профессий типа «Человек-природа» (П). Представители этого типа обращают внимание (которое является неотъемлемой частью избирательности восприятия) на объекты живой природы, восприятие которых может происходить не только целостно, но и очень детализировано. Так, они могут рассматривать растение целиком, но и как совокупность ветвей, листьев, корней и т.д. В свою очередь, отдельные части растения можно

рассмотреть под лупой или даже под микроскопом и тогда будут восприниматься отдельные клетки и их органеллы. Таким образом, восприятие представлено как гештальты, в которых будут выделяться другие, более мелкие гештальты и т.д. Другими словами, важно развитие холистических (целостность) и аналитических (детализированность) механизмов восприятия. В зависимости от профессии могут быть хорошо развиты цветоразличение (для понимания какая окраска растения является нормальной, а какая – свидетельствовать о болезни), восприятие формы (растений, животных, грибов), восприятие звуков естественной природы (в частности, звуков, производимых животными), тактильное восприятие (в частности, при ощупывании растений, почвы), обонятельное восприятие (различение предметов по запахам), чтобы отличить разные сорта растений, виды животных, нормальные продукты от старых и т.д. Восприятие времени (особенно в отношении времени суток или сезона года) также значимо для профессионалов этого типа.

2. Особенности развития восприятия профессий типа «Человек-техника» (Т). В центре внимания у представителей данного типа профессий находятся технические устройства, поэтому необходим точный глазомер и в большей степени холистичность восприятия (в управлении техникой), аналитичность восприятия же требуется в выполнении ремонтных работ в том оборудовании, где используются микротехнологии. Осмысленность восприятия проявляется в наглядном и мысленном сопоставлении и сравнении размеров и форм объектов, поэтому очень важно развитое восприятие размера, формы, пространства, глубины, движения. Для многих специальностей необходимо тонкое зрительное различение свойств материала. Развитая абстрактность мышления и «наточенное» восприятие помогают правильно воспринимать, читать схемы и чертежи. Развитое слуховое восприятие помогает в контроле над нормальным процессом работы оборудования и в управлении техническим устройством (выявление скрипов, постукиваний, засорений и т.д.). Обонятельное восприятие в основном развито на предмет диагностики нормальной работы устройства (появление запаха гари может свидетельствовать об определённой неисправности). Обоняние и вкус в большей степени развиты у специалистов, занятых производством продуктов питания. Большое значение имеет развитие тонких мышечных ощущений и тактильное восприятие, позволяющие точно прилагать усилия к приборам и инструментам.

3. Особенности развития восприятия профессий типа «Человек-человек» (Ч). Внимание у специалистов данного типа обращено на других людей, социальные группы, коллективы, общество. Поэтому перцептивные процессы у них социально обусловлены (Андреева, 2001, 2004). В социальной психологии можно встретить термин «социальная перцепция», в структуре которой есть восприятие внешнего облика, поведения, психологических характеристик другого человека и построение своей стратегии поведения на основе такого восприятия. Поэтому у представителей данного типа профессий, скорее всего, развито восприятие другого человека, опирающееся на полученную информацию о нём (Бодалев, 1982) и у них в большей степени могут возникать различные механизмы межличностного восприятия – идентификация, социальная рефлексия, каузальная атрибуция, аттракция, эмпатия) и эффекты (первичности, новизны, проекции, стереотипизации, ореола) межличностного восприятия (Андреева, 2001, 2004). Восприятие человеческих лиц, их эмоциональных выражений, восприятие речи, сопряжённые с развитием эмоционального и социального интеллекта являются особо важным для профессионалов этого типа. Довольно значимым является и восприятие времени, связанное с появлением чувства времени при взаимодействии с другими людьми.

4. Особенности развития восприятия профессий типа «Человек-знаковая система» (З). Внимание специалистов этого типа обращено на более абстрактные объекты – символы, знаки, формулы, схемы, не всегда связанные напрямую с реальностью. Помогает в этом хорошо развитое восприятие речи, текстов, знаков, форм, преобладание аналитических механизмов в восприятии. При выполнении трудовой деятельности преобладает восприятие двумерных изображений, ввиду того, что большая часть информации содержится в виде чертежей, графиков, схем, цифр. Развитое тактильное восприятие важно для осуществления различных вычислений, письма, черчения, работы на вычислительных машинах. Восприятие тесно связано с применением словесно-логической информации, поэтому важно правильное и точное распознавание букв, символов, знаков.

5. Особенности развития восприятия профессий типа «Человек-художественный образ» (Х). Восприятие представителей данного типа профессий наполнено наглядно-образными

содержаниями, для получения которых важны хорошее цветовозражение, восприятие пространства, размера, глубины, удалённости, формы, эффектов теней, перспективы (особенно для представителей изобразительного искусства), музыкальный слух, различие разных тональностей звуков (для музыкантов), тонкое осязание, восприятие текстуры поверхностей (для скульпторов), восприятие речи, восприятие другого человека (актёрские профессии). Восприятие развивается в тесной связке с разнообразными и тонкими движениями, будь это рисование картин или игра на музыкальном инструменте. Сложно сказать, какие механизмы – холистический или аналитический будут превалировать, скорее всего, важна развитость в равной степени и тех, и других. Тем не менее, можно более уверенно сказать, что важно восприятие как двумерных, так и трёхмерных изображений, причём последних в большей степени. Также восприятию присуща субъективность в большей степени, чем у других типов профессий.

Таким образом, у всех перечисленных типов профессий важно развитие наблюдательности, которое, в свою очередь, развивается под влиянием трудовой деятельности из процесса наблюдения, которое является целенаправленным восприятием. Наблюдение и созерцательность присутствуют в деятельности каждого типа профессии, будь то наблюдение за биологическими процессами в микроскоп, или наблюдение за конвейером в технологическом процессе производства продукции, или наблюдение за деятельностью школьника при решении арифметической задачи, или наблюдение за работой программы установки операционной системы, или, наконец, наблюдение за актёрами на сцене, съёмочной площадке. Но так как объекты наблюдения при выполнении трудовой деятельности у тех или иных специалистов различны, то вполне возможно приобретение и накопление разного перцептивного опыта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 2001.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания. М.: Аспект Пресс, 2004.
3. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком. М., 1982.
4. Гибсон Дж.Дж, Гибсон Э.Дж. Перцептивное научение – дифференциация или обогащение? // Хрестоматия по общей психологии. Психология ощущений восприятия / под ред. Гиппенрейтер Ю.Б., Любимова В.В., Михалевской М.Б. М.: ЧеРо, 1999.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. М.: Академия, 2004.
6. Любимов В.В. Психология восприятия М.: ЧеРо, 2007.
7. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. М.: Академия, 2005.
8. Сорокоумова Е.С., Катанова В.Г. Особенности личностного развития студентов в высшей школе // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2015, № 1. Ramazonov Z. O. Kursantlarda irodaviy sifatlarni shakllanishiga shaxs individual psixologik xususiyatlarining ta'siri

Ramazonov Zuxriddin Orif o'g'li
O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada kursantlarda irodaviy sifatlarni shakllanishiga shaxs individual-psixologik xususiyatlarini ta'sirini o'rganishga bag'ishlanadi. Dastavval kursantlarda shaxs individual psixologik xususiyatlaridan reaktivlik, rigidlik va xavotirlanish borasidagi nazariy qarashlarning tahlillari keltirilgan. Shuningdek, irodaviy sifatlarni kursantlarda shakllanishiga individual xususiyatlarni ta'siri empirik ma'lumotlar asosida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: qo'rquv, g'azab, quvonch, qayg'u, hayrat, tashvish, qayg'u, hayrat, nafrat, reaktivlik, rigidlik, xavotirlanish, irodaviy sifatlari, mas'uliyatlilik, tashabbuskorlik, jur'atlilik, mustaqillik, matonatlilik, qat'iyatlilik, g'ayratlilik, e'tiborlilik, maqsadga intiluvchanlik.

**ВЛИЯНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ
ЛИЧНОСТИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ У КУРСАНТОВ**

Рамазонов Зухриддин Ориф угли

Научный сотрудник Университета общественной безопасности Республики Узбекистан

Аннотация. Статья будет посвящена изучению влияния индивидуально-психологических особенностей личности на формирование волевых качеств у курсантов. Первоначально курсантами были представлены анализы теоретических взглядов на реактивность, ригидность и тревожность с точки зрения индивидуально-психологических особенностей личности. Также на основе эмпирических данных изучается влияние индивидуальных особенностей на формирование волевых качеств у курсантов.

Ключевые слова: страх, гнев, радость, грусть, восхищение, тревога, тоска по родине, восхищение ненавистью, реактивность, ригидность, тревожность, волевые качества, отзывчивость, инициатива, смелость, независимость, упорство, усидчивость, энтузиазм, внимательность, целеустремленность.

**INFLUENCE OF INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE
INDIVIDUAL ON THE FORMATION OF VOLITIONAL QUALITIES IN CADETS**

Ramazonov Zukhriddin Orif ogli

Researcher of Public Security University of the Republic of Uzbekistan

Annotation. The article will be devoted to the study of the influence of individual-psychological characteristics of the individual on the formation of volitional qualities in cadets. Initially, cadets presented analyzes of theoretical views on reactivity, rigidity and anxiety from individual psychological characteristics of the individual. Also, the influence of individual characteristics on the formation of volitional qualities in Cadets is studied on the basis of empirical data.

Keywords: fear, anger, joy, sadness, admiration, anxiety, sadness, admiration, hatred, reactivity, rigidity, anxiety, volitional qualities, responsiveness, initiative, courage, independence, perseverance, perseverance, enthusiasm, attentiveness, purposefulness.

Kirish. Harbiy xizmatchilar shaxsining hissiy-irodaviy sohasini hisobga olgan holda, uning asosiy elementlarini, jumladan, harbiy xizmatchilarning emosiyalari va his-tuyg'ulari sohasini, shuningdek, ularning irodasi va irodaviy barqarorligi sohasini tushunish kerak. Harbiy xizmatchilarni jangovar vazifalarni bajarishga psixologik tayyorlashda muhim ahamiyatga ega [1].

Har qanday odamning hissiy ko'rinishlari juda xilma-xildir: qo'rquv, g'azab, quvonch, qayg'u, hayrat, tashvish, qayg'u, hayrat, nafrat va boshqalar. Harbiy xizmatchilar bundan mustasno emas, emosiya va his-tuyg'ular ularning ichki hayotining asosiy jihatini tashkil qiladi. Shuning uchun barcha harbiy xizmatchilar har daqiqada ma'lum bir hissiy holatda bo'ladilar va qandaydir his-tuyg'ularni boshdan kechiradilar.

Muammoning dolzarbligi: Harbiy xizmatchilarda his-tuyg'ular atrofida sodir bo'layotgan narsalar va ular bilan sodir bo'layotgan narsalar bilan o'zaro munosabatda bo'lganda paydo bo'ladi. Emosiyalarning paydo bo'lish mexanizmi harbiy xizmatchining ehtiyojlari va motivlari bilan chambarchas bog'liq.

Harbiy xizmatchilarda ijobiy his-tuyg'ularni uyg'otadigan narsa va hodisalar mavjud - zavq, quvonch, qiziqish, hayajon va ularning ehtiyojlarini qondirishga yordam beradi. Salbiy his – tuyg'ular va tajribalar sifatida qabul qilinadigan vaziyatlar-norozilik, qayg'u, qayg'u, qo'rquv, qoniqmaslik, xavotirlanish va boshqalar ehtiyojlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi.

Harbiy xizmatchining irodasini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun zarur bo'lgan irodaviy fazilatlar va xususiyatlarni rivojlantirish bo'yicha muayyan tadbirlar nazarda tutiladi, jumladan:

Maqsadga yo'nalganlik- bu harbiy xizmatchining o'z faoliyati va xatti-harakatlarini shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega maqsadlarga bo'ysundirish qobiliyatidir [2]. Qat'iylik - bu harbiy xizmatchining tezkor qarorlar qabul qilish va ularni ikkilanmasdan amalga oshirish qobiliyatidir. Energiya va qat'iyatlilik - bu insonning irodaviy faolligi darajasini belgilaydigan xususiyatlar. Umuman olganda, baquvvat odamlar ham qat'iyatli. Qat'iyatli insonlar uzoqroq va doimiy energiyaga qodir.

Mardlik va jasorat insonning kurashish va muayyan qiyinchiliklarni engishga tayyorligini belgilaydi. Jasur odam impuls ko'rsatishi va ehtiyotsizlikka yo'l qo'yishi mumkin. Jasorat - yuzaga kelgan xavfni hisobga olish bilan birlashtirilgan jasoratdir. Qat'iyat va jasorat harbiy shaxs irodasining o'zagi bo'lgan fazilatlarini ifodalaydi. Chidamlilik - bu jasorat, jismoniy va ma'naviy chidamlilik. Jasoratli odam o'z ehtiyojlari, his-tuyg'ulari va motivatsiyasining egasidir. Harbiy xizmatchining irodasini shakllantirish uchun samarali, samarali va doimiy mehnat talab etiladi, bu esa harbiy-axloqiy tarbiya bilan uyg'unlashishi kerak.

Ma'lumki, harbiy xizmatchining psixologik tayyorgarligining markaziy vazifalaridan biri hissiy-irodaviy barqarorlik va kuchli irodali tayyorgarlikni shakllantirishdir. Kuchli iroda harbiy xizmatchining kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyat va g'alabalarning kalitidir. Shunday qilib, harbiy xizmatchilarning hissiy-irodaviy sohasining xususiyatlarini o'rganishda uning asosiy elementlarini, xususan, harbiy xizmatchilarning his-tuyg'ulari va hissiyotlari sohasini, shuningdek, harbiy xizmatchilarning belgilangan vazifalarni bajarishga psixologik tayyorgarligida muhim rol o'ynaydigan ularning irodasi va irodaviy barqarorligi sohasini tushunish kerak.

Metodika va natijalar tahlili: Tadqiqot ishimizda asosiy e'tibor qaratiladigan jihat kursantlarda irodaviy sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, unda shaxsning individual psixologik xususiyatlarini o'rnini ochib berish va baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda tadqiqot uchun tanlab olingan sinalluvchilar guruhida "Shaxs irodaviy sifatlarni o'rganish" metodikasining modifikasion varianti (V.M.Chumakov tomonidan ishlab chiqilgan), "Reaktivlik o'zgarishini baholash shkalasi" (Ya.Strelyau tomonidan ishlab chiqilgan) hamda "Ekstraversiya, rigidlik va xavotirlanishni baholash metodika" (O.P.Yeliseyev tomonidan ishlab chiqilgan) laridan foydalanildi. Metodika bo'yicha olingan natijalarni yaqqol ifodalash maqsadida natijalar jadvallarda aks ettirildi.

1-jadval

Kursantlarda irodaviy sifatlari va shaxs individual-psixologik xususiyatlari o'rtasidagi aloqadorlik

Shaxsning irodaviy sifatlari	Shaxs individual psixologik xususiyatlari		
	Reaktivlik	Rigidlik	Xavotirlanish
Mas'uliyatlilik	0,77**	0,22	0,48**
Tashabbuskorlik	0,12	0,14	0,66**
Jur'atlilik	0,47**	0,38*	0,61**
Mustaqillik	0,61**	0,53**	0,32*
Matonatlilik	0,08	0,41**	0,43**
Qat'iyatlilik	0,01	0,69**	0,82**
G'ayratlilik	0,63**	0,11	0,55**
E'tiborlilik	0,65**	0,10	0,44**
Maqsadga intiluvchanlik	0,20	0,42**	0,78**

** $r \leq 0,01$ * $r \leq 0,05$

Jadval natijalariga ko'ra, mas'uliyatlilik reaktivlik bilan ($r=0,77$; $r \leq 0,01$), xavotirlanish bilan ($r=0,48$; $r \leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Ma'lumki, reaktivlik –

bu bir xil kuch bilan ta'sir etuvchi tashqi va ichki taassurotlarga shaxs qanday kuch bilan emosional reaksiya qilishiga qarab munosabat bildirishdir. Reaktivlikning ro'yobga chiqishi emosionallik, ta'sirlanuvchanlikda ifodalanadi. Reaktivlik, o'z navbatida, faollik bilan o'zaro munosabatda bo'ladi.

Unga ko'ra, kursant shaxsida mas'uliyatlilikni rivojlanishida reaktivlik va xavotirlanish holatlari ijobiy ta'sir ko'rsatishi kuzatildi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, bo'lajak ofiser shaxsida tanlagan kasbi nuqtai nazaridan mas'uliyatlilik sifati yuqori darajada rivojlanishni taqazo etadi. Natijalarga ko'ra, mas'uliyatlilik bilan rigidlik o'rtasida umumiy aloqadorlik kuzatilmadan mustaqil komponent ekanligi qayd etildi. Rigidlik – shaxsning xatti-harakatlari qanchalik sust va zaifligiga nisbatan baho berishdan iboratdir. Rigidlik holati o'smirning tashqi ta'sirlarga nisbatan qanday darajada reaksiya bilan javob bera olishi hamda unda o'zini o'zi nazorat qilishning namoyon bo'lishi bilan izohlanadi. Shu o'rinda rigidlik – o'zgaruvchan vaziyatlarga qarab motivatsiya jarayonini korreksiya qilish xususiyati bo'lib, shaxsning yangi sharoitlarga ko'nika olishi, ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlarga moslashuvchanligi, ya'ni, shaxs psixikasining egiluvchanlik sifatini bildiradi. Rigidlik yuqori bo'lgan insonning o'z xulq-atvori strategiyasini o'zgartirish og'ir kechadi. Oqibatda qabul qilingan qarorlari hamda shakllanayotgan motivlari har doim ham vaziyatga adekvat bo'lavermaydi (mos kelavermaydi).

Sinaluvchilarning natijalariga ko'ra, tashabbuskorlik xavotirlanish bilan ($r=0,66$; $r\leq 0,01$) yuqori daraja ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Natijalardan ko'rish mumkinki, kursantlar o'rtasida tashabbuskorlik sifatining yuqori daraja rivojlanishi ularning xavotirlanish holatlari bilan uzviy bog'liq bo'lishi mumkin. Xavotirlanish – bu odamning doimo o'zini tashvishli his etishi, turli vaziyatlarni xatarli holat sifatida idrok etishga moyilligidir. Xavotirlanishning boshdan kechirilishi ham individual xususiyat bo'lib, bunday his noaniq biror xavf oldidan paydo bo'ladi. Xavotirlanish ro'y berishi mumkin bo'lgan yoki ehtimol tutilgan noxushliklar, odat va vaziyatdagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. U tashvishli harakatlarda, holatning keskinligida va hokazolarda namoyon bo'ladi. Xavotirlanishning yuqori darajada bo'lishi, odatda, faoliyatning samaradorligini pasaytiradi, shaxsning har xil ziddiyatli xulq-atvori bilan birga kechadi. Odatda xavotirlanishning shaxs xususiyati sifatidagi va vaziyat bilan bog'liq ikki turi farqlanadi. Shaxs xususiyati sifatidagi xavotirlanish asab tizimining xususiyatlari va uzoq davom etadigan noxush muloqot bilan belgilanadi. Vaziyat bilan bog'liq xavotirlanish yoki reaktiv xavotirlanishlar aniq vaziyat bilan bog'liq bo'lgan va undan tashqarida namoyon bo'lmaydigan tashvishli holatdir. Shuning bilan birga kursantlar kasbiy faoliyatga tayyorlanishlari negizida o'zlarida ma'lum tashabbus, ixtiro va yangiliklarni topib, ularni amaliyotga qo'llashga harakat qiladilar. Bu esa har doim ham samarali va natijalari chiqmasligi mumkin. Empirik ma'lumotlarga ko'ra, xavotirlanish holati rigidlik va reaktivlik o'rtasida o'zaro aloqadorlik kuzatilmadan mustaqil hodisa ekanligi aniqlandi.

Metodika natijalariga ko'ra, jur'atlilik reaktivlik bilan ($r=0,47$; $r\leq 0,01$), xavotirlanish bilan ($r=0,61$; $r\leq 0,01$) yuqori darajada rigidlik bilan ($r=0,38$; $r\leq 0,01$) ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi kuzatildi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, kursantlarda jur'atlilikni rivojlanishida ijtimoiy ta'sirlarga nisbatan qat'iy pozitsiyada turish imkoniyati muhim ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, bo'lajak ofiserlarda o'quv va kasbiy faoliyati bilan bog'liq xavotirlanish holatlarini ortib ketishi ularda o'zlariga nisbatan jur'atlilikni rivojlanishiga olib keladi. Shu o'rinda kursant shaxsida jur'atlilikni rivojlanishida reaktivlikning ham ahamiyat mavjud ekanligi tajriba natijalaridan ma'lum bo'ldi.

Metodika natijalariga ko'ra, mustaqillik rigidlik bilan ($r=0,53$; $r\leq 0,01$), reaktivlik bilan ($r=0,61$; $r\leq 0,01$) yuqori darajada, xavotirlanish bilan ($r=0,32$; $r\leq 0,01$) ahamiyatli daraja aloqadorlikka ega ekanligi kuzatildi. Natijalardan ko'rinadiki, kursantlardagi mustaqillik sifatini rivojlanishida ulardagi individual-psixologik xususiyatlarining o'rni muhim hisoblanadi.

Sinaluvchilarning natijalariga ko'ra, matonatlilik rigidlik bilan ($r=0,41$; $r\leq 0,01$), xavotirlanish bilan ($r=0,43$; $r\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi. Bu esa kursantlarda matonatlilikni rivojlanishi ulardagi rigidlik va xavotirlanish holatlari bilan uzviy bog'liq holda kechishi kuzatiladi. Shuning bilan birga bo'lajak ofiserlarda matonatlilikni shakllanishi reaktivlik bilan o'zaro bog'liq bo'lmasdan mustaqil hodisa ekanligi qayd etildi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, qat'iyatlilik rigidlik bilan ($r=0,69$; $r\leq 0,01$), xavotirlanish bilan ($r=0,82$; $r\leq 0,01$) yuqori ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Bu esa o'z navbatida kursant shaxsida qat'iyatlilikni ortib ketishi ulardagi har qanday ta'sirlarga nisbatan shaxsning o'zgarimasligi hamda xavotirlanish holatlari bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa, bo'lajak ofiser shaxsida qat'iyatlilikning tarkib topishi ulardagi reaktivlik bilan o'zaro aloqador bo'lmasdan mustaqil komponent ekanligi aniqlandi.

Sinaluvchilarning natijalariga ko'ra, g'ayratlilik reaktivlik bilan ($r=0,63$; $r\leq 0,01$), xavotirlanish bilan ($r=0,55$; $r\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi kuzatildi. Shuning bilan kursantlarda g'ayratlilikni rivojlanishi ulardagi rigidlik xususiyati bilan bog'liq bo'lmasdan mustaqil hodisa ekanligi aniqlandi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, bo'lajak ofiserlarda g'ayratlilikni rivojlanishi ulardagi o'quv va kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan xavotirlanish holatlarini ortib ketishi bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Tajriba natijalariga ko'ra, e'tiborlilik shaxs individual xususiyatlaridan reaktivlik bilan ($r=0,65$; $r\leq 0,01$), xavotirlanish bilan ($r=0,44$; $r\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli aloqadorlik mavjudligi qayd qilindi. Shuning bilan e'tiborlilik rigidlik bilan o'zaro aloqador bo'lmasdan mustaqil komponent ekanligi aniqlandi. Natijalardan ko'rinadiki, kursant shaxsida e'tiborlilikni shakllanishida reaktivlik va xavotirlanishning ortishi bilan uzviy bog'liq ekanligi ko'rsatib o'tiladi.

Empirik ma'lumotlarga ko'ra, maqsadga intiluvchanlik rigidlik bilan ($r=0,42$; $r\leq 0,01$), xavotirlanish bilan ($r=0,78$; $r\leq 0,01$) yuqori darajada ahamiyatli bog'liqlikka ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Shuning bilan birga bo'lajak ofiser shaxsida maqsadga intiluvchanlik reaktivlik bilan o'zaro aloqador bo'lmasdan mustaqil hodisa ekanligi aniqlandi. Ta'kidlash joizki, maqsadga intiluvchanlik kursant shaxsidagi rigidlik va xavotirlanish holatlari bilan uzviy aloqadorlikda rivojlanishi qayd etiladi.

Xulosa: Metodika natijalariga ko'ra, bo'lajak ofiserlarda irodaviy sifatleri va shaxsning individual-psixologik xususiyatlari bilan o'zaro bog'liqlik kuzatiladi. Unga ko'ra, bo'lajak ofiserlarda irodaviy sifatlerining namoyon bo'lishi ko'p hollarda emosional holatlardan xavotirlanish bilan aloqador bo'lib, shaxs emosional jabhasini faol ravishda nazorat qila olishi bilan tavsiflanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. - М.: Академия, 2007. - 528 с.
2. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях. - М.: Издательство политической литературы, 1989. - 304 с.

Рузметова Хилола Абдушариповна

Д.п.н, доц. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.

Аннотаци: В данной статье рассматриваются теоретические аспекты модернизации образования и управление инновационного оценивания качественного образования, а так же предлагают современную трактовку термина «эвалюация» рассматривается весь спектр процессорезультатовоценочно-аналитическойи прогностической деятельности по системному исследованию ценности и позитивности образовательных воздействий, обеспечивающих основу принятия обоснованных управленческих решений для совершенствования качества образования.

Ключевые слова: модернизация, эвалюация, квазиэкспериментальные дизайны, стандарты эвалюации, управление, компетентностное обучение, оценка.

THEORETICAL ASPECTS OF EVALUATION AS INNOVATIVE EVALUATION AND IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Professor Ruzmetova Hilola Abdusharipovna

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.

Abstract: This article examines the theoretical aspects of educational modernization and management of innovative assessment of quality education, as well as offers a modern interpretation of the term «evaluation». The whole range of processes and results of evaluative, analytical and predictive activities for the systematic study of the value and positivity of educational influences that provide the basis for making informed management decisions to improve the quality of education is considered.

Key words: modernization, evaluation, quasi-experimental designs, evaluation standards, management, competence-based training, estimation.

INNOVATSION BAHOLASH VA TA'LIM SIFATINI ORTALASH ASKIDA BAHOLASHNING NAZARIY ASKOKTLARI

Ruzmetova Hilola Abdusharipovna

Pedagogika fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta'limni modernizatsiya qilishning nazariy jihatlari va sifatli ta'limni innovatsion baholash ko'rib chiqiladi, shuningdek, «evalyutsiya» atamasining zamonaviy talqini taklif qilinadi, ta'lim sifatini yaxshilash uchun asosli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun asos yaratadigan ta'lim ta'sirining qiymati va ijobiyligini tizimli o'rganish bo'yicha baholash-tahliliy va bashoratli faoliyatning barcha jarayonlari va natijalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: modernizatsiya, baholash, kvazi-eksperimental loyihalar, baholash standartlari, boshqaruv, kompetentsiyaviy o'qitish, baholash.

В современном обществе XXI века политические, экономические и социальные тенденции, привели к резкому возрастанию значения повышения качества образования.

Проблема качества образования и совершенствование процессов управления регулируется в Узбекистане важнейшими нормативными фундаментальными документами по реализации государственной политики и реформированию образования.

Модернизация образования требует совершенствования управленческих воздействий на качество образовательного процесса и их результаты.

Особенно сегодня важна оценка, также результаты инноваций и стратегических решений по совершенствованию качества образования.

Управление качеством образования сегодня является основополагающей деятельностью по реализации целей образования на основе принятия оперативных и стратегических управленческих решений. В этой деятельности предполагается координация функционирования образовательной системы, отслеживание и прогнозирование всех процессов, планирование условий и направлений деятельности для повышения качества образования.

Нарост управленческих решений и учет стратегических приоритетов в развитии любой системы

образования влияет эвалюация, которая предполагает распознавание, анализ, прогнозирование и совершенствование процессов управления качеством образования при правильной реализации программ и проектов по его модернизации.

Говоря об исторической справке эвалюации, важно отметить, что она появились достаточно давно в начале XIX века, когда правительство США обратилось к сообществу независимых экспертов с просьбой оценить реализацию общественных программ в учебных заведениях, больницах, приютах.[1]

Но существует мнение, что появление в исследованиях данные по эвалюации на профессиональном уровне связано именно с 60-ми годами XX века. Именно в это время в США была принята законодательная программа Great Society, которая содержала эвалюацию как неотъемлемую часть всех работ. В других исследованиях исторические этапы развития эвалюации связано с становлением и сменой философских парадигм. Периоды философских постулатов сменялись, а в эвалюации побеждали то количественные, то качественные методы. На протяжении всей истории развития в эвалюации никогда не отказывались от использования тестирования как наиболее эффективного и достоверного источника информации о качестве результатов образования.

К концу XX века изменились стратегии эвалюации, где были добавлены новые целевые парадигмы и квазиэкспериментальные дизайны. И несмотря на научность подходов и высокую объективность, результаты эвалюации в недостаточном уровне используются в управлении качеством образования и не оказывают должного эффекта воздействия на образовательную политику и выполнение программ. И в начале 2000-х годов центр внимания эвалюаторов сместился на развитие моделей, включающих компоненты теории управления и принятия решений.[4]

Изучая современную трактовку термина «эвалюация» рассматривается весь спектр процессов и результатов оценочно-аналитической и прогностической деятельности по системному исследованию ценности и позитивности образовательных воздействий, обеспечивающих основу принятия обоснованных управленческих решений для совершенствования качества образования.

Трактовка термина «эвалюация» подразумевает многообразие сфер приложения ее научного аппарата:

- эвалюация для оценки и анализа учебно-воспитательного процесса и его коррекции,
- эвалюация как разновидность внутренней экспертизы и коллективной самооценки,
- эвалюация для совершенствования политики и финансовой деятельности образовательных структур на различных уровнях управления, эвалюация в целях совершенствования управления качеством образования при реализации программ и проектов по модернизации образования.[7]

Эвалюация интенсивно развивается во многих странах, обладающих высокоразвитыми системами образования. Однако в трудах зарубежных авторов преобладает прагматическая ориентация, поэтому многие теоретико-методологические проблемы эвалюации остаются вне сферы внимания.

Рассматривая особенности эвалюации, которыми являются объективность, высокая информативность и прогностичность, что достигается путем перехода к использованию педагогических измерений и мониторинга.[2].

Важно отметить, что такие обследования обеспечивают надежную обратную связь между обучающимися и педагогами, образовательными системами и органами управления образованием, а также создают условия для самоконтроля, самоаттестации и самоидентификации. В процессе эвалюации осуществляется перенос центра внимания контроля с результата на анализ и коррекцию процесса обучения и обученности, рефлексию достижений и проблем обучения и обученности.

Объектами эвалюации в последнее время становятся:

- результаты образовательного процесса;
- органы управления образованием и образовательные учреждения; инновационность образовательного процесса;
- соотношение затрат и достижений; удовлетворенность потребителей качеством образовательных услуг;
- эффективность социального партнерства.[6]

Соответствуя достижениям требуемого уровня эвалюация должна выстраиваться

структурированной целостностью методических, организационных, технологических, функциональных и материально-технических составляющих на основе использования валидного оценочного инструментария и обеспечения конфиденциальности контрольно-оценочных материалов и процедур.[6]

Учитывая педагогические условия эффективного управления качеством обучения и обученности с использованием средств и методов эвалюации представлены:

- систематический характер независимых педагогических измерений и оперативность использования их результатов;
- использование интервальных и уровневых шкал представления результатов педагогических измерений;
- формирование системы уровней сбора и обобщения количественной образовательной информации о качестве обучения и обученности;
- выделение совокупности статистически формируемых показателей и критериев качества обучения и обученности;
- организация мониторинговых исследований качества обучения и обученности на репрезентативных выборках по результатам независимых контрольно-оценочных процедур;
- коррекция процесса обучения и обученности по анализу результатов независимых контрольно-оценочных процедур и оценок традиционного школьного контроля;
- открытость и доступность образовательной информации всем категориям пользователей;
- обеспечение надежной обратной связи в системе обучения и обученности и управления его качеством.[5].

Чтобы результаты эвалюации были достоверными и вызывали доверие пользователей, а совокупность процессов была эффективной, необходима стандартизация эвалюационной деятельности.

Стандарты эвалюации опираются на четыре фундаментальных качества:

- полезность,
- исполнимость,
- корректность,
- точность.

При переходе на компетентностное обучение, создании и функционировании фондов оценочных средств развитие управленческой деятельности должно идти с широким использованием возможностей эвалюации как современного инструмента, обеспечивающего информационную базу для принятия обоснованных управленческих решений по результатам анализа динамических надежных и валидных оценок о состоянии оцениваемых объектов.

Список литературы:

1. American Evaluation Association (2004, July). Guiding principles for evaluators. Retrieved January 11, 2005, from <http://www.eval.org/Publications/GuidingPrinciples.asp>.
2. Ефремова Н.Ф., Звонников В.И., Челышкова М.Б. Педагогические измерения в образовании // Педагогика. – 2006. – № 2. – С. 14–22.
3. Ефремова Н.Ф., Харченко К.В. Стандарты эвалюации в деятельности вуза // Проблемы качества образования: материалы XXI Всерос. науч.-метод. конф., (Уфа, 23–29 мая 2011) / УГАТУ, Уфа. – С. 16–19.
4. Гуськова М. В., Звонников В. И. Этапы развития эвалюации в образовании. Экономика образования. № 4, 2011
5. Ефремова Н.Ф., Складорова Н.Ю. Логистические процессы в образовании. Теория и практика управления в образовании. – М.: Национальное образование, 2014. – 148 с.
6. Ефремова Н.Ф. Эвалюация как информационная основа управления качеством обучения. Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2 (часть 7) – С. 1489-1493. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=37179>.

O‘SMIRLARDA O‘Z-O‘ZIGA MUNOSABAT MOTIVATSIYASINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Sayfulloeva Aziza G‘ulomjonovna

*“Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti” magistranti, Turon Zarmed universitetining
“Boshlang’ich ta’lim, pedagogika va psixologiya” kafedrasida o’qituvchisi.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o’smirlarning o’z-o’zini baholash, o’z-o’ziga munosabat va o’zini psixologik muhofaza qilish jarayonlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek o’smirlik yoshidagi ruhiy-psixologik holatlar ilmiy asoslab berilgan. Maqolada o’smirlik davrining xulq-atvor motivatsiyasini o’rganishning nazariy va amaliy masalalari yoritilgan. Shaxsning har jihatdan ijtimoiy taraqqiyoti, shaxs sifatidagi faolligi va o’zini o’zi rivojlantira borishi ko’p jihatdan ushbu jarayonga bog’liqdir. Buning uchun o’smirlikning xulq-atvor motivatsiyasilari masalasini psixologlar tomonidan o’rganilganligiga e’tibor qaratilgan. Shaxsning o’zi o’zini baholash, shaxs individual xususiyatlari, ayniqsa dinamik xususiyatlarini o’rganish, tahlil qilish va shu asosda shaxs ijtimoiy taraqqiyoti uchun muhim bo’lgan psixologik yondashuv usullarini belgilash har qanday davlat va jamiyat oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. O’smirlarning o’zi o’ziga munosabat haqidagi bilimlari, uning ijtimoiy tajribasi, xulq-atvor motivatsiyasi va o’zini o’zi tarbiyalashga, rivojlantirishga jiddiy yondashuvi asosida shakllanadi. Ayniqsa o’smirlik davrida bu jarayonga jiddiy qarash kerak bo’ladi. O’smir shaxsining motivatsion sohasini o’rganish muammosi eng ko’p talab qilinadi, chunki ko’pgina qadriyat yo’nalishlarining ahamiyatini qayta baholash, jamiyatdagi o’z o’rnini qayta ko’rib chiqish, hayot natijalari uchun mas’uliyatni o’z zimmasiga olish shaxs motivlarida yashiringan bo’lib, nafaqat bilimni, balki ularni shakllantirishni boshqarishni ham talab qiladi. Shaxsning o’zini o’zi hissiy baholash jarayoni o’zini o’zi turli xil ko’ngilsizliklardan, muvaffaqiyatsizliklardan va ziddiyatli vaziyatlardan ma’lum darajada muhofaza qilish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so’zlar: o’smir, o’z-o’zini baholash, o’z-o’ziga munosabat, psixologik muhofaza, o’ziga munosabat motivatsiyasi, adekvat bilish.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Сайфуллоева Азиза Гуломжоновна

*«Бухарская психология и иностранные языки магистрант Института, Турон
Зармед университета «Начальное образование, педагогика и психология» преподаватель
кафедры*

Аннотация: В этой статье рассматриваются процессы самооценки, самооценки и психологической защиты подростков. Также научно обоснованы психопсихологические состояния в подростковом возрасте. В статье освещаются теоретические и практические вопросы изучения поведенческой мотивации подросткового возраста. От этого процесса во многом зависит социальный прогресс личности во всех отношениях, ее активность как личности и продвижение к саморазвитию для этого обращается внимание на то, что вопрос о поведенческих мотивациях подросткового возраста изучается психологами. Самооценка личности, изучение индивидуальных особенностей личности, особенно ее динамических характеристик, анализ и определение на этой основе методов психологического подхода, важных для социального развития личности, являются одними из важнейших задач, стоящих перед любым государством и обществом. Сам подростковый возраст формируется на основе знаний об отношении к себе, его социальном опыте, мотивации поведения и серьезного подхода к самообразованию, развитию. К этому процессу нужно будет отнестись серьезно, особенно в подростковом возрасте. Проблема изучения мотивационной сферы личности подростка является наиболее востребованной, т. к. переоценка значимости многих ценностных ориентаций, переосмысление своего места в обществе, принятие на себя ответственности за результаты жизнедеятельности скрыты в мотивах личности и требуют не только знаний, но и управления их формированием. Процесс эмоциональной самооценки личности приобретает важное значение для некоторой степени защиты себя от различных разочарований, неудач и конфликтных ситуаций.

Ключевые слова: подросток, самооценка, самоотношение, психологическая защита, мотивация самоотношения, адекватные знания.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF BEHAVIOR MOTIVATION IN ADOLESCENTS

Sayfulloeva Aziza Gulomzhonovna

«Bukhara psychology and foreign languages languages graduate student of the Institute,
Turon The head of the University «Primary education, pedagogy and psychology»
is a teacher of the department

Abstract: This article focuses on adolescent self-assessment, self-attitude, and self-psychological conservation processes. Also, mental-psychological states in adolescence are scientifically substantiated. The article covers theoretical and practical issues of studying the behavioral motivation of adolescence. The social progress of an individual in all respects, his activity as an individual and his progress in self-development largely depend on this process for which attention is paid to the fact that the issue of behavioral motivations of adolescence is studied by psychologists. One of the important tasks facing any state and society is the assessment of the personality itself, the study of individual characteristics of the individual, especially dynamic ones, analysis and, on this basis, the definition of methods of psychological approach that are important for the social development of the individual. Adolescents themselves are formed on the basis of their knowledge of self-attitude, his social experience, behavioral motivation and a serious approach to self-education, development. Especially in adolescence, this process will have to be taken seriously. The problem of studying the motivational sphere of a teenage personality is most demanded, because reassessment of the importance of many value orientations, rethinking one's place in society, taking responsibility for life outcomes are hidden in individual motives, requiring not only knowledge, but also the management of their formation. The process of an individual's self-emotional assessment is important for self-protection to a certain extent from various frustrations, failures, and conflict situations.

Key words: teen, self-evaluation, self-attitude, psychological protection, self-attitude motivation, adequate knowledge.

Kirish. Jahonda zamonaviy psixologiya rivojlanishi bilan, insonlar o'z aqliy, ma'naviy, jismoniy va psixologik imkoniyatlarini anglab yetishi bilan o'z o'zini baholash eng dolzarb muammolardan biri bo'lib kelmoqda. Zero, insonning har jihatdan ijtimoiy taraqqiyoti, shaxs sifatidagi faolligi va o'zini o'zi rivojlantira borishi ko'p jihatdan ushbu jarayonga bog'liqdir.

Respublikamizda shaxsning o'zi o'zini baholash, shaxs individual xususiyatlari, ayniqsa dinamik xususiyatlarini o'rganish, tahlil qilish va shu asosda shaxs ijtimoiy taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan psixologik yondashuv usullarini belgilash har qanday davlat va jamiyat oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Alohida ta'kidlash joizki, shaxslar o'zlarining ma'lum doiradagi psixologik imkoniyatlari, yutuqlari, kamchiliklari haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lsalar, bu ularning hayotda uchraydigan har qanday muvaffaqiyatsizliklarni osonlik bilan bartaraf etishga, o'z imkoniyatlaridan yanada kengroq foydalana olishga, bir so'z bilan aytganda, o'zlari haqida yanada teran, ijobiy va o'ziga xos ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan tasavvurlarning shakllanishiga keng imkoniyatlar yaratadi. O'smirlilik davri esa xuddi shunday imkoniyatlar ko'lamini yanada kengaytirish uchun muhim bosqich hisoblanadi. Shu bois mamlakatimizda yoshlar va ularning tarbiyaviy imkoniyatlari alohida qadriyat sifatida tobora yuksaklarga ko'tarilmoqda.

O'smirlarning o'zi o'ziga munosabat haqidagi bilimlari, uning ijtimoiy tajribasi, xulq-atvor motivatsiyasi va o'zini o'zi tarbiyalashga, rivojlantirishga jiddiy yondashuvi asosida shakllanadi. Tabiiyki, bunday yondashuv zaif, sust bo'lgan joyda psixologik munosabat tizimi ham yetarli darajada shakllanmaydi. Bu shakllanmaslik zamirida esa shaxs ijtimoiy taraqqiyotiga, uning faolligiga va o'z imkoniyatlaridan unumli foydalana olishga bir muncha to'sqinlik qiluvchi omillar yotadi. Qolaversa, shu boisdan psixologik munosabat mezonlarini ilmiy jihatdan to'g'ri tanlash, tushunish va tadqiq qilish o'smir shaxsidagi psixologik muhofaza imkoniyatlarini kamol toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi, o'z-o'ziga psixologik munosabat haqidagi tasavvurlarning shakllanishi o'smir shaxsidagi psixologik imkoniyatlar ko'lamiga jiddiy e'tibor qaratishni taqozo etadi. O'z-o'ziga psixologik munosabat ma'lum ziddiyatli holatlarga tushmaslik uchun o'zini o'zi bilish va idora qila olish jarayonidir. Ilmiy adabiyotlarda o'z-o'ziga psixologik munosabat mexanizmlarining, o'zini o'zi adekvat boshqaruv, ongli «menlik» kabi ko'rinishlari haqida ko'pgina nazariy-ilmiy mulohazalar mavjud.

Shaxsning o'zini o'zi hissiy baholash jarayoni o'zini o'zi turli xil ko'ngilsizliklardan, muvaffaqiyatsizliklardan va ziddiyatli vaziyatlardan ma'lum darajada muhofaza qilish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa o'smirlik davrida bu jarayonga jiddiy qarash kerak bo'ladi. Shuni hisobga olib o'smirlarda o'zini o'zi hissiy baholash va psixologik muhofaza imkoniyatlari o'rtasidagi mutanosiblik bilan bog'liq ijtimoiy psixologik omillarni empirik jihatdan o'rganish va shartli ravishda qabul qilingan mezonlar asosida uning natijalarini tahlil qilish muhim.

Shuni ta'kidlash joizki, ba'zan har bir o'smir, o'z hissiy tabiati va uning faoliyat samaradorligiga xizmat qiluvchi psixologik muhofaza imkoniyatlariga adekvat baho bera olishga ma'lum ma'noda "ojizlik" qilishi mumkin. Bizningcha, bunday "ojizlik" zamirida hissiy qoniqmaslik, hissiy bezovtalik, o'z-o'ziga nisbatan noadekvat hissiy tasavvurlar shakllanadi.

Material va metodlar. Tabiiyki, bu shakllanish shaxs ijtimoiy faolligiga, o'quv faoliyati unumdorligiga asta-sekin salbiy ta'sir eta borishi mumkin. Buni o'z vaqtida anglash uchun Riks-Uessman va Tomas testlarini hamda shunga mos bo'lgan qo'shimcha savolnomalarni qo'llab, tegishli empirik natijalarni qo'lga kiritishni rejalashtirdik. Endi bevosita mazkur metodikalar yordamida olingan empirik ma'lumotlar tahliliga o'tamiz. Statistika qanday amalga oshirilgan?

Natijalar va ularning muhokamasi

1 –jadval

O'smirlarda o'zini o'zi hissiy baholash doirasidagi psixologik muhofaza mezonlari namoyon etilishining o'rtacha umumiy ko'rsatkichlari (Riks- Uessman).
5- sinf

Ob'ekt	Mezon							
	I		II		III		IV	
	A	B	A	B	A	B	A	B
№ 1 n=220	97	123	100	120	100	120	140	80
%	44.1	55.9	45.5	54.5	44.5	54.5	63.6	36.4
№ 2 n=310	150	160	200	110	189	121	200	110
%	48.4	51.6	64.5	35.5	60.1	39.9	64.5	35.5
№ 3 n=320	180	140	190	130	200	120	180	140
%	56.3	43.7	59.4	40.6	62.5	37.5	56.3	43.7
№ 4 n=400	250	150	300	100	260	140	150	250
%	62.5	37.5	75	25	65	35	37.5	62.5
№ 5 n=200	120	80	90	110	90	110	80	120
%	60	40	45	55	45	55	40	60
№ 6 n=300	140	160	100	200	160	140	150	150
%	46.7	53.3	33.3	66.7	53.3	46.7	50	50
№ 7 n=250	120	130	70	180	50	100	120	30
%	48	52	28	72	60	40	48	52
n= 2000	1057	943	1050	950	1149	851	1020	980
%	52.8	47.2	52.5	47.5	57.4	42.6	51.0	49.0

Jadvalga izoh:

1. Xotirjamlik – asabiylik “a” – “b”

2. G'ayrat – shijoatlilik – tortinchoqlik “a”- “b”
3. Hissiy ko'tarinkilik -hissiy tushkunlik“a” - “b”
4. O'z – o'ziga ishonch – o'z – o'ziga ishonchsizlik “a” - “b”

Dastavval shuni ta'kidlash joizki, natijalar taniqli amerikalik psixologlar A.Ye.Uessman va D.F.Riks tomonidan ishlab chiqilgan maxsus to'rt shkalali (I-xotirjamlik-asabiylik, II-ishchanlik-toliqqanlik, III-hissiy ko'tarinkilik-hissiy tushkunlik, IV-o'z-o'ziga ishonchlilik-o'z-o'ziga ishonchsizlik) usullar majmuasini qo'llash asosida va barcha empirik dalillarning haqqoniyligini tasdiqlovchi qo'shimcha statistik mezonlar yordamida aniqlandi. Buning uchun ma'lum ilmiy adabiyotlardagi nazariy va amaliy fikrlar asos qilib olindi.

2 –jadval

O'smirlarda o'zini o'zi hissiy baxolash doirasidagi psixologik muhofaza mezonlari namoyon etilishining o'rtacha umumiy ko'rsatkichlari (Riks- Uessman)9- sinf

Ob'ekt	Mezon							
	I		II		III		IV	
	A	B	A	B	A	B	A	B
№ 1 n=210	85	125	101	109	80	140	109	111
%	40.5	59.5	48.1	51.9	38.1	61.9	51.9	48.1
№ 2 n=315	100	215	160	155	150	165	200	115
%	31.8	68.2	50.8	49.2	47.6	52.4	63.5	36.5
№ 3 n=300	110	190	150	150	140	160	160	140
%	36.7	63.3	50	50	46.7	53.3	53.3	46.7
№ 4 n=375	260	115	160	215	210	165	200	175
%	69.4	30.6	42.7	57.3	56.0	44.0	53.4	46.6
№ 5 n=250	100	150	120	130	100	150	115	135
%	40	60	48	52	40	60	46	54
№ 6 n=300	120	180	140	160	180	120	170	130
%	40	60	46.7	53.3	60	40	56.7	43.3
№ 7 n=250	80	170	100	150	110	140	150	100
%	32	68	40	60	44	56	60	40
n=2000	855	1145	931	1069	970	1030	1124	876
%	42.7	57.3	46.5	53.5	48.5	51.5	56.2	43.8

Jadvalga izoh:

Jadvalga izoh:

1. Xotirjamlik – asabiylik “a” – “b”
2. G'ayrat – shijoatlilik – tortinchoqlik “a”- “b”
3. Hissiy ko'tarinkilik -hissiy tushkunlik“a” - “b”
4. O'z – o'ziga ishonch – o'z – o'ziga ishonchsizlik “a”- “b”

Umumiy qilib olganda xulosa shuki, har qanday shaxsning u yoki bu faoliyatga nisbatan faolligi yoki sustligi uning ijobiy yoki salbiy ichki hissiy holatiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Bu ichki holat esa shaxs faoliyati umumdorligini ham belgilovchi muhim omillardan bo'lishi mumkin. Jumladan, taniqli psixolog K. Izardning fikricha, inson faoliyatining yoki faolligining samaradorligi asosan “qiziqish”, “quvonch”,

“hayratlanish”, “iztirob chekish” kabi hissiy kechinmalarga bog‘liqdir.

Riks- Uessman shkalasi bo‘yicha qo‘lga kiritilgan ma‘lumotlarda psixologik munosabat ko‘rsatkichlarining namoyon etilishi, aksariyat hollarda asabiylik-xotirjamlik, toliqqanlik-ishchanlik, ishonchsizlik-o‘z-o‘ziga ishonchlilik, ruhiy tushkunlik va ko‘tarinkilik sifatlarining o‘smir shaxsida qay tariqa tarkib topganligining belgilanish va baxolanishiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Ayni paytda bu “bog‘liqlik” psixologik muhofaza imkoniyatlari va shaxsning o‘zini o‘zi adekvat individual hissiy baholash asosida kechishi mumkinligini tasdiqladi.

Xulosa qilib olganda o‘smirlarda o‘zi o‘ziga psixologik munosabat qilish jarayoniga ta‘sir qiluvchi mezonlarning har biri o‘ziga xos muhofaza omili, belgisi, dinamikasi va ierarxik tizimiga ega ekanligi va bu umumiy psixologik muhofazaning bir-biriga bog‘liq ierarxik zanjirni mustahkamlashga hamda mukammallashtirishga xizmat qilishi bilan alohida xarakterlanadi. Har bir o‘smir o‘z o‘ziga ijobiy yoki salbiy, muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz munosabatining asosida oiladagi muhit, ta‘lim dargohlaridagi jarayonlar va tengdoshlari bilan munosabatlat muhim o‘rin tutadi.

Shunday qilib, o‘smirlik yoshida bolada kattalik hissini tarkib topishida o‘z-o‘zini anglashning ahamiyati va roli kuchaya boradi. Demak, mana shu davrda bola muhit o‘rtasidagi munosabatning yangi tipini belgilovchi taraqqiyotning ichki faktorlari borgan sari ko‘proq ahamiyat qozona boshlaydi. O‘smir o‘z-o‘zinitarbiyalash va o‘z-o‘zini o‘stirish orqali mustaqil o‘shish qobiliyatiga ega bo‘lib qoladi

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Adizova T.M. Boshqaruv muloqoti psixologiyasi – T.:TDPU, 2000.– 196 b.
2. Asomova R.S. Kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi: psixol. fan nom. dis. avtoref. - Toshkent, 2002. – 128 b..
3. Barotov Sh.R. Ta‘limda psixologik xizmat asoslari.-Toshkent. Ma‘naviyat, 1999.- 87 b.
4. Qodirov B.R. Iste‘dodli bolalar va ularni tanlash metodikasi. - T., 1992.-326 b.
5. Qodirov K.B. Kasb tanlashga tayyorgarlikning psixologik jihatlari va kasbiy tashxis. (9-sinf o‘quvchilari ma‘lumotlari asosida). Psixol. fan. nom. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent.- 2001.- 134 b.
6. Barotov Sh.R. Bolangizni ruxiy zo‘riqishdan asrang // Sihat- salomatlik. - Toshkent, 1997. - № 2. – B. 27 - 28.

*Tillayeva Nodira Iskandar qizi
Toshkent Amaliy fanlar universiteti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarni universitetda o'qishga moslashish muammolari yoritilgan bo'lib, moslashuv insonning atrof-muhit bilan aloqasini belgilaydigan eng keng tarqalgan hodisalardan biridir. Talabalarni universitetda o'qish sharoitlariga moslashtirish muammosini hal qilish psixologiya va pedagogika uchun nazariy va amaliy qiziqish uyg'otadi. Ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari universitetda o'qish sharoitlariga samarali moslashishdan manfaatdor ekanligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: moslashuv, moslashish, adaptatsiya, talaba, o'quv faoliyati, o'quv motivi

ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ К УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

*Тиллаева Нодира Искандаровна
Ташкентский университет прикладных наук*

Аннотация: в данной статье рассматриваются проблемы адаптации студентов к обучению в вузе, при этом адаптация является одним из наиболее распространенных явлений, определяющих взаимоотношения человека с окружающей средой. Решение проблемы адаптации студентов к условиям обучения в вузе представляет теоретический и практический интерес для психологии и педагогики. Показано, что все участники образовательного процесса заинтересованы в эффективной адаптации к условиям обучения в вузе.

Ключевые слова: адаптация, адаптация, адаптация, ученик, учебная деятельность, учебный мотив

PROBLEMS OF ADAPTATION OF STUDENTS TO EDUCATIONAL ACTIVITIES AT A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

*Tillaeva daughter of Nodira Alexander
Tashkent University of Applied Sciences*

Annotation: this article covers the problems of adapting students to study at the University, with adaptation being one of the most common phenomena that determines a person's connection with the environment. Solving the problem of adapting students to the conditions of study at the university is of theoretical and practical interest to psychology and pedagogy. It has been shown that all participants in the educational process are interested in effectively adapting to the conditions of study at the University.

Keywords: adaptation, adaptation, adaptation, student, educational activity, educational motive,

Kirish. Oliy o'quv yurtlarida talabalarni o'qitishning samaradorligi va sifati har tomonlama va yaxlit holda baholanadi. Bugungi kunda bilim va ko'nikmalar bilan bir qatorda, shaxsning kasbiy fazilatlari, shaxsning o'ziga xos xususiyatlari, bilimlarni mustaqil ravishda va ijodiy ravishda egallash va qo'llash qobiliyati kasbiy va pedagogik tayyorgarlikning sifat mezonidir. Bu shuni ko'rsatadiki, pedagogik universitetdagi o'quv jarayoni nafaqat talabalarning bilim sohasini rivojlantirishga, balki ularning bilim faoliyati, mustaqilligini rivojlantirishga, o'z-o'zini tarbiyalash usullarini mohirona egallashga, kasbiy pedagogik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlarni shakllantirish va takomillashtirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Talabalarni o'quv va kasbiy faoliyatga moslashtirish muammosining dolzarbligi universitetda o'qish davrida professionallik asoslari qo'yilganligi, o'zgaruvchan sharoitlarda uzluksiz o'z-o'zini o'qitish zarurati va tayyorgarligi shakllanganligi bilan izohlanadi. Shu munosabat bilan, bilimlarni o'zlashtirish jarayonida faol ishtirok etayotgan o'quvchilarni o'qitishning boshlang'ich bosqichlaridan boshlab ta'lim va kasbiy faoliyat natijalari shaxsning haqiqiy mulkiga aylanishini bilish juda muhimdir. Talabalarni oliy ta'lim sharoitlariga moslashtirish muammosi hozirgi kunda oliy ta'lim pedagogikasi va didaktikasida o'rganilayotgan muhim vazifalardan biridir. Bundan tashqari, talabalarni universitetlarga moslashtirish jarayonining o'ziga xosligi o'rta va oliy o'quv yurtlarida o'qitish usullarining farqiga og'liq. Masalan, birinchi kurs talabalari universitetda dasturni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan qobiliyat va qobiliyatlarga ega

emaslar. Buni tirishqoqlik bilan qoplashga urinishlar har doim ham muvaffaqiyatga olib kelmaydi. Talaba yangi o'quv talablariga moslashishi uchun ko'p vaqt talab etiladi. Bu ko'pincha maktabda va universitetda bir odamga dars berishda, ayniqsa, uning natijalarida sezilarli farqlarga olib keladi. Bundan tashqari, o'rta va oliy ma'lumot o'rtasidagi zaif uzluksizlik, universitetda o'quv jarayonini metodikasi va tashkil etishning o'ziga xosligi, ma'lumotlarning katta miqdori, mustaqil ish qobiliyatining etishmasligi katta hissiy stressni keltirib chiqaradi, bu ko'pincha kelajakdagi kasbni tanlashda umidsizlikka olib keladi [2]. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, mualliflar Lysenko RB, Rzhavskiy EA, Nikiforova MP Universitetning turli texnik mutaxassisliklari talabalari o'rtasida tadqiqotlar o'tkazildi. Quyida fizika va ekologiya bo'yicha ikkinchi mutaxassisliklar o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalari keltirilgan. 2-kurs talabalari tanlab olindi, chunki maktabdan universitetga o'tish davrida moslashuv jarayoni ularda bo'lgan va shu bilan birga u bilan bog'liq bo'lgan qiyinchiliklar ham unutilmagan. Olingan natijalar tahlili shundan kelib chiqadiki, talabalar gumanitar fanlarning universitetda moslashish uchun ahamiyatini bir xil baholadilar (bu guruh ikkala mutaxassislik bo'yicha o'rtacha hisoblangan). Shu bilan birga, iqtisodiy fanlar va psixologiya, sotsiologiya kabi fanlar guruhlarini baholashda bir oz og'ishlar mavjud. Shu bilan birga, «Fizika» mutaxassisligi talabalarining fikriga ko'ra, 4-guruh psixologiyasi, sotsiologiyasi talabalarga universitetda tez moslashishga yordam beradi, iqtisodiy fanlar ular tomonidan eng kam ta'sirchan omil sifatida baholandi. Ekologiya» mutaxassisligi talabalari psixologiya, sotsiologiya kabi fanlar guruhining muhimligini ta'kidladilar, ammo bu omil ular tomonidan eng muhim deb tan olinmadi, iqtisodiy fanlar ham ular tomonidan ahamiyatsiz omillardan biri sifatida baholandi. Eng katta farq umumiy ilmiy fanlar va maxsus fanlar guruhlarini baholashda kuzatildi. Diagrammalardan ko'rinib turibdiki, talabalar fiziklari tomonidan umumiy ilmiy fanlar eng muhim omillardan biri sifatida tan olingan (ushbu fanlar guruhi ikkinchi o'rinda edi), atrof-muhit talabalari esa bu talabaning universitetga erta moslashishi uchun eng kam ahamiyatga ega bo'lgan omil deb hisoblashadi. Maxsus fanlarga kelsak, ekologlar ularni tezroq moslashish uchun eng muhim guruh deb bilishadi, fiziklar esa bu fanlarni, aksincha, eng muhim omillardan biri deb bilishadi. Ushbu tadqiqot nafaqat universitet o'qituvchilari, balki maktab o'qituvchilari uchun ham qiziqarli bo'lishi mumkin va ta'lim sifatini boshqarish jarayonida amaliy foydalanish maqsadida davom ettirilishi mumkin. Talabalarni o'quv va kasbiy faoliyatga moslashtirish muammosi hali maxsus o'rganish mavzusiga aylanmagan, garchi amaliyot shuni ko'rsatadiki, talabalarining katta qismi universitetni tugatgandan so'ng sezilarli tanaffusdan keyin (2 yildan ortiq - OZO talabalarining 50,4%). o'quv va kasbiy faoliyatning yangi usullarini tashkil etish va o'zlashtirishda qiyinchiliklar. Bu o'quv va kasbiy faoliyat natijalaridan qoniqmaslik, kasb tanlashning to'g'riligiga shubha tug'diradi. Shu munosabat bilan talabalarni o'qitish jarayonida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklarni hal qilish zarurati mavjud: Ijtimoiy-pedagogik tabiat: bir tomondan, ta'lim va kasbiy faoliyat ko'nikmalariga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislarga Rossiya jamiyatining ortib borayotgan ehtiyojlari o'rtasida, ikkinchi tomondan, uni tashkil etishda ta'lim muassasalarining potentsial imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmagan; Ilmiy va pedagogik tabiat: bir tomondan, o'quv va kasbiy faoliyat muammolariga bag'ishlangan juda ko'p tadqiqotlar mavjudligi o'rtasida, ikkinchi tomondan, o'quvchilarning o'quv va kasbiy faoliyatga moslashishi muammosining nazariy jihatdan etarli darajada ishlab chiqilmaganligi; Ilmiy va uslubiy tabiati: bir tomondan, bo'lg'usi mutaxassislarni tayyorlash sifatiga qo'yiladigan talablar o'rtasida, ikkinchi tomondan, talabalarni o'quv va kasbiy faoliyatga moslashtirish jarayonini etarli darajada asosli va uslubiy qo'llab-quvvatlamasligi. Ijtimoiy-pedagogik va psixologik talablar va o'quvchilarning o'quv va kasbiy faoliyatga moslashuv xususiyatlarini o'rganish va izlash natijasida quyidagi xulosalar chiqarishimiz mumkin edi:

O'quvchilarning o'quv va kasbiy faoliyatga moslashuvi tarkibi uchta bog'liq omillarni o'z ichiga oladi: moslashuvchan ehtiyoj, moslashuvchan vaziyat va moslashuvchanlik. Talabalarining o'quv va kasbiy faoliyatga moslashish dinamikasi mos keladi, chunki rivojlanish intuitiv darajadan ijodiy darajaga ko'tariladi; O'quvchilarni o'quv va kasbiy faoliyatga moslashtirish ob'ektning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirini ta'minlaydi; Shaxsiyatning yangi xususiyatlarini shakllantirish; kasbiy identifikatsiya va hk.; Yangi ijtimoiy maqomni shakllantirish, yangi ijtimoiy rollarni ishlab chiqish, yangi qadriyatlarini egallash, kasbiy faoliyat an'analarning ahamiyatini tushunishni o'z ichiga oladi. O'quvchilarni o'quv va kasbiy faoliyatga moslashtirish - bu kelajakda faoliyat ko'rsatadigan mutaxassisning ijtimoiy, kasbiy, psixofiziologik o'sishining boshlang'ich bosqichi bo'lib, u erda o'zini o'zi amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Universitet talabalarini o'quv va kasbiy faoliyatga moslashtirish jarayoni, shu tariqa,

qarama-qarshi tomonlarning dialektik birligi vazifasini bajaradi: shaxsni atrof-muhitga moslashishi va ushbu muhitni faol ravishda o'zgartirish. Bundan tashqari, har ikkala tomon ham bir-birisiz mavjud emas va inson o'zining moslashishi mumkin bo'lgan muhit tomonidan rivojlanishning yagona jarayonining ifodasi sifatida yig'ilgan holda xizmat qiladi. Shuning uchun moslashuv jarayoni shaxsning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik holati sifatida shaxsning faoliyatida ro'y beradi [3, 9-bet]. Boshqa tomondan, ajralib turadigan xususiyatlar kasb-hunar ta'limi muammolarini aktuallashtiradi, turli vaziyatlardagi ishlarga misollar keltiradi, vaziyatga oid o'zarotajribani umumlashtirishga imkon beradi va shaxslararo munosabatlar tizimiga bilvosita ta'sir qiladi

Xulosa qilib aytganda, talabalarni oliy ta'limda o'qish sharoitlariga moslashtirish muammosi hozirgi kunda oliy ta'lim pedagogikasi va didaktikasida o'rganilayotgan muhim vazifalardan biridir [1]. Kasbiy ta'limning zamonaviy tizimi nafaqat ixtisoslashgan bilimlarni uzatishga, balki kelajakdagi mutaxassisni ma'lum bir madaniyatning vakili va tashuvchisi sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi, bu bilim, ko'nikma, shuningdek, ma'lum bir dunyoqarash, nuqtai nazar va qadriyatlar va kasbiy xulq atvorning kombinatsiyasi bilan ajralib turadi. Moslashish muammosining ilmiy va amaliy dolzarbligi zamonaviy jamiyat insonning jismoniy va ruhiy salomatligini saqlash va yaxshilash, ularning intellektual salohiyatini oshirishdan manfaatdor ekanligidir. Shu sababli, turli darajadagi turli xil sanoat va ijtimoiy sharoitlarda insonning moslashish mexanizmlari va shakllarini o'rganish hozirgi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Andreeva D.A. O ponyatii adaptatsiya. Issledovanie adaptatsii studentov k usloviyam ucheby v vuze // Chelovek i obshchestvo: Uch. zapiski XIII. - L.: LGU, 1993, s. 62-69
2. Fyodorova Ye.Ye. Adaptatsiya studentov VUZov k uchebno-professionalnoy deyatelnosti. – Magnitogorsk, 2007 - 13.00.0
3. Bojovich L. I. Shaxsni shakllantirish muammosi /L. I. Bojovich; ed. D. Feldshteyn. - M.: Mezhdunar. ped. akademiya, 1995.- 212 b. - (Tanlangan psixologik ishlar).
4. .G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. 1-2-kitob. T.: 2002 y.
5. G'oziyev E. G'. O'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish. – Toshkent: O'qituvchi, 1988. – 104 b.
6. Андреева Г.М. Социальная психология. М. 2004. 290 с
7. Реан А.А. К проблеме социальной адаптации личности // Вестник СПб. ун-та. – Сер. 6.
8. А.А. Налчаджян. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии - 2-е издание. Москва : ООО «ЭКСМО», 2009.

SUD PSIXOLOGIK EKSPERTIZASINING TARIXI VA BUGUNGI JARAYON

Tojjeva Nilufar Tohirjon qizi.

Osiyo xalqaro universiteti magistri

Elov Ziyodullo Sattorovich
Buxoro davlat universiteti dotsenti, Psixologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kunga qadar chuqur izlanishga va qator ilmiy tadqiqotlar o'tkazishga, shuningdek juda ko'plab munozara va baxslarga sabab bo'layotgan, aniqlik va diqqat, juda katta bilim talab etilayotgan, sudga oid psixologik ekspertiza soxasining asl xususiyati va ushbu jarayonning qanday tarixga ega ekanligini tahlil qilingan bo'lib, ushbu soxadagi ulkan o'zgarishlar qilish, aniqliklarni zamonaviy texnologiyalar bilan yanada mukammlashtirish, bugungi zamonning muhim talabi ekanligi keng yoritib berilgan.

Kalit so'zlari: Sud ekspertizasi, psixolog, ekspert, barmoq izi, ekspertiza turlari, sudlov jarayoni, sudya, affekt, depressiya.

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННЫЙ ПРОЦЕСС СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Аннотация: В данной статье раскрывается своеобразие области судебно-психологической экспертизы, которая стала предметом глубоких исследований и ряда научных исследований, а также большого обсуждения, что требует точности и внимания, большого количества знаний и того, как этот процесс осуществляется. Проанализировано, что он имеет историю, и широко объяснено, что внесение огромных изменений в этой области, повышение точности с помощью современных технологий является важным требованием сегодняшнего времени.

Ключевые слова: Судебная экспертиза, психолог, эксперт, отпечаток пальца, виды экспертиз, судебный процесс, судья, аффект, депрессия.

HISTORY AND CURRENT PROCESS OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION

Abstract: In this article, the original nature of the field of forensic psychological expertise, which has been the subject of deep research and a number of scientific studies, as well as a lot of discussion, which requires precision and attention, a great deal of knowledge, and how this process is carried out. It has been analyzed that it has a history, and it is widely explained that making huge changes in this field, improving accuracy with modern technologies, is an important requirement of today's time.

Key words: Forensic expertise, psychologist, expert, fingerprint, types of expertise, judicial process, judge, affect, depression.

Kirish. XXI asrda inson va uning baxtli hayot kechirishi muammosi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek: “....., biz har bir fuqaro o'zining kuch va imkoniyati, qobiliyati va salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun keng sharoit va imkoniyat yaratib berishimiz kerak”. Bu esa jamiyat a'zolaridagi ijtimoiy psixologik muammolarni o'z vaqtida yuqori darajada yechimini topishni talab qiladi.

Biz bilamizki har narsani ibtidosi va intihosi bor, ammo ilm-fan ma'rifatda aslo yakun bo'lmaydi. Qancha bilib o'rganganiz qadar shuncha ko'p yangiliklar yaratishimizni va albatta jamiyatga foydamiz tegishini anglab yetamiz. Ushbu bilimlar orqali kelajak avlodlarga, juda katta ma'naviy ozuqa yetkazib beramiz. Hozirgi kunda o'rganilayotgan ba'zi bir soxalar uzoq bir davrlarni bosib o'tganini ko'rishimiz mumkin. Ammo, qaysidir davrlarda ma'lum sohalardagi tanazzul tufayli, rivojlanish va o'sishda susayish keying davrlarda o'zining kamchiliklari bilan taraqqiyotga ta'sir etayotganini ko'rishimiz mumkin. Bugun bu kabi sohalarda orasida o'zgarishga va rivojlanishga yanada muhtoj bo'lgan sudga oid psixologik ekspertiza jarayoni haqidagi ilmiy ma'lumotlarni tadqiq qildik.

Asosiy tahlillar: Bugungi kunda, yuridik sohaning kun sayin rivojlanib borayotganligi natijasida, uning qator tarmoqlari shu jumladan yuridik psixologoya ham rivojlanmoqda. Natijada sohaning muammolari

yuzasidan turli amaliy tadbirlarda sifat bosqichiga erishish uchun mavjud tajribalarga tayanib, mahalliy mutaxassislar tomonidan bir qator masalalar qayta ko'rib chiqilishi lozim :

1. Bugun Jahon psixologiyasida qo'llanilib kelayotgan "Standartlar"ga tayanib, yuridik psixologiyada psixologik metodikalardan foydalanish borasida mahalliy muhit uchun aniq ko'rsatmalar ishlab chiqish;
2. Mahalliy sharoit uchun qo'llanishi lozim bo'lgan yuridik psixologiya sohasidagi qo'llanmalarni nashr ettirib borishni yo'lga qo'yish;
3. Yuridik psixologiya imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha amaliy qo'llanmalar ishlab chiqish;
4. Mutaxassislar tayyorlash jarayonida Yuridik psixologiyaning boshqa tarmoqlari bo'yicha ularning standartlari masalasi uchun alohida mashg'ulot mavzularini ajratish lozim.

Jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida, fanlar tizimida psixologiya fani muhim ahamiyatga ega. Akademik B.M. Kedrovning fikricha – psixologiya o'zlashtirilayotgan gumanitar, aniq va maxsus fanlarning markazini tashkil etadi.

Huquqni muhofaza qilish faoliyatida psixologik bilimlar quyidagi jarayonlarda qo'llaniladi:

- shaxsni to'g'ri diagnostika qilish;
- insonga nisbatan individual yondashish;
- taktik usul va qarorlarni tanlash va ishlatish;

Yuridik sohada shaxsni mana shu kabi jarayonlar bilan tadqiq qilish va o'rganish sudga oid psixologik ekspertizada amalga oshiriladi.

Asli sudga oid psixologik ekspertiza biz uchun nimaga kerak degan savol paydo bo'ladi. Javob shundaki, aniq tashxis, tahlil, bir insonni hayot mamoti uchun ham vijdonan kurash olib borish uchun, bir insonni hayotini asrab qolish uchun ham bizga sudga oid psixologik ekspertiza kerak.

Sud psixologik ekspertizasi bu – sudda huquqiy masala uchun ishlatiladigan baxs yoki munozara. Shu sababli sudga oid psixologik ekspertizasi bu – sud sharoitida ilmiy psixologik nazariyalar haqidagi suhbat yoki munozara olib borish jarayoni hisoblanadi.

Sudga oid psixologik ekspertiza nomi ya'ni argumentativ mashq degan ma'noni anglatuvchi sud tibbiyoti sifatidoshidan kelib chiqqan bo'lib, uning ingliz tilidagi eng qadimgi ma'nosi sudlarga tegishli, qo'llanilgan yoki sudlarga yoki ommaga muhokama va muzokaralarga mos keladi. Ingliz tilidagi ushbu so'z, lotincha sud tibbiy so'zidan olingan bo'lib bozor yoki shakli, ommaviy degan manoni anglatadi, bu esa o'z navbatida lotincha forum so'zidan kelib chiqqan bo'lib bozor joyi, degan ma'noni anglatadi.

Sudga oid psixologik ekspertiza tarixiga nazar soladigan bo'lsak, bu yo'nalishdagi dastlabli ishlar milodiy I-asrning boshlarida Rimlik notiq va huquqshunosh Kvintilian tomonidan, aybsiz kishini oqlash uchun asosiy sud ekspertizasidan foydalanganligi ma'lum. Rim modeli zamonaviy sud va huquq tizimining asosini tashkil qiladi. Shunday qilib, qadimgi Rimda dalillarni tekshirishda ilmiy tamoyillar qo'llash ajablanarli emas. Ammo, G'arbda Rim imperiyasining qulashi bilan sud ekspertizasini qo'llanilishini keying ming yillikdagi jarayoni to'xtab qolgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Milodning V-asrlarga borib, German va slyavyanlar jamiyatida birinchi bo'lib o'lim sabablarini aniqlashda tibbiy mutaxasislarni jalb qilish to'g'risida qonun chiqarilgan edi. Bu qonunga asosan tibbiyot hodimlarini alohida sud ishlariga jalb qilishini talab etilgan.

Tarixiy ekspertlarni izlanishlari natijasida VI-asrlarda Xitoy mutaxassislari ham ushbu sohada yaxsigina bilimlarga ega ekanligini aytib o'tish lozim. Ushbu faktlar bo'yicha o'sha davrdagi muhim qimmatga ega bo'lgan asar Ming Yuen Shin Lu nomli muallifning kitobida eslab o'tilganligini manbalar ko'rsatib o'tadi.

VII-asrda barmoq izlaridan indentifikasiya qilish vositasi sifatida foydalanish tushunchasi birinchi marta qo'llanildi. Tarixiy malumotlarga ko'ra savdogarlar o'zlaridan qarzdor bo'lgan mijozlarini kimligini uning barmoq izlarini hisob qog'oziga olish orqali tekshirishga musharraf bo'lgan. Keyinchalik esa bu metodikani sudyalalar inkor etib bolmaydigan dalil sifatida qabul qilishgan.

Mana biz hozirgi zamonda qo'llab kelayotgan barmoq izlari aslida qanchalik tarixiy jarayonlarni bosib o'tganligini guvohi bo'lyapmiz aslida oddiygina savdogarlarni mijozlar bilan o'rasidagi o'rnatilgan bu kabi muloqot, bugungi davrda ham foydalanib kelinayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Eramizdan avvalgi 1000-yilga kelib, o'sha davrlarda Xitoy, Bobil, Fors va yangi Shotlandiya kabu joylarda rasmiy hujjatlarni imzolashda ham barmoq izlarini ishlata boshlashgan.

Bu birgina barmoq izi ekspertizasini qisqacha tarixiy jarayoni hisoblanadi. Biz izlanish olib borayotgan ushbu soxada juda ko'plab ming yillik tarixga ega bo'lgan metodikalar borligini ko'rishimiz mumkin. Balki ba'zi bir metodikalarini hozirgi zamonaviy texnologiya asrida ham tatbiq etib uni zamon

bilan hamfikir bo‘lgan holda o‘rganib chiqishimiz yoki yanada chuqurroq o‘rgangan holda bu sohada yanada ulkan yutuqlarga erishishimiz mumkin.

Bu tarixiy ma’lumotlardan tashqari, bugun zamonaviy ekspertiza jarayonida barmoq izlari bo‘yicha yirik olim, sohaning otasi sifatida, AQShning Takoma shtatidagi indefikasiya byurosi (HM Smit barmoq izi) rahbari Frensis Galton hisoblanadi. Ko‘pgina malumotlarda bu insonni barmoq izlari bo‘yicha bugun dunyodagi eng asosiy shaxs sifatida qaraladi.

Xulosa va tahlillar: Yillar davomida o‘rganilib asta-sekin taraqqiy eta boshlangan bu soxa hali ham rivojlanib bormoqda. Shu o‘rinda o‘quvchida Sudga oid psixologik ekspertiza bo‘yicha tadqiqotchi kim degan savol paydo bo‘lishi tabiiy jarayondir.

Arximed ehtimol birinchi sudga oid psixologik ekspertizani asoschisi bo‘lgandir. Bir tarixiy ma’lumotda aytilishicha, qirol mahaliy zargardan maxsus oltin toj buyurtma qiladi, ammo, bu sof oltin emas deb gumon qilgan. U Arximeddan aldanganmi yoki yo‘qligini aniqlashini so‘raydi, lekin u tayyorlangan tojda biror bir sinov o‘tkazmasdan, unga zarar etkazmasdan tekshirilishini xoxlaydi.

Yuqorida aytib o‘tilgan afsonaga qo‘shimcha ravishda sudga oid psixologik ekspertiza Xitoyda vujudga kelgan degan taxmin ham borligini unitmaslik lozim.

Yani bir dehqon o‘z dalasida o‘roq bilan o‘ldirilgan. Tergovchilar tomonidan barcha dehqonlarning o‘roqlarini yig‘ib olishadi. Bir necha soniyalardan keyin bir o‘roq chivinlarni o‘ziga tortayotganligini ko‘rishadi va aynan shu o‘roq qotillikda ishlatilganligini va uning sohibi qotil ekanligini aniqlashadi.

Davrlar o‘tgani sayin, bu soxada ham asta-sekin rivojlanishlar bo‘ldi, 1247-yillarda Xitoyda sudga oid psixologik ekspertiza bo‘yicha birinchi darslik nashr etilgan bo‘lib, u shubhali o‘limini tekshirishda amal qilish kerak bo‘lgan tartiblarini hujjatlashtiriladi.

Yana bir ma’lumotga qaraganda miloddan avvalgi 44-yilda Yuliy Sezar o‘ldirilganidan keyin davolovchi doktor jasaddan topilgan 23 ta jaroxatdan faqat bittasi hallokatli ekanligini aytib o‘tganligini ham ko‘rishimiz.

Yuqoridagilarga asoslanib va boshqa qator juda ko‘plab manbalar o‘rganilib chiqqan holda, sudga oid psixologik ekspertiza naqadar uzoq yillik tarixiga ega ekanligini ham korishimiz mumkin.

Sud – psixologik ekspertizasi predmeti shundan iboratki, bu yerda ayblanuvchi, sudlanuvchi, guvoh va jabrlanuvchi ko‘rsatmalarining to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini aniqlash emas. Bu tergov va sudning vakolatlariga kiradi.

Sud – psixologik ekspertizasining asosiy vazifasi psixik jarayonlarning kechishi natijasida, so‘roq qilinuvchi shaxsning individual xususiyatlariga ko‘ra, isbot uchun tegishli bo‘lgan faktlarni u tomonidan adekvat qabul qilinishi, eslab qolishi va so‘zlab berish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O‘zbekiston. 2016. 23-bet.
2. Elov Z.S. Yuridik psixologiya. Darslik. Buxoro-2023 Kamolot nashriyoti 486b
3. Elov Z.S. SUD-PSIXOLOGIK EKSPERTIZASI TARIXI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI (ilmiy manbalar tahlili asosida). Journal of Pedagogical and Psychological Studies 2 (1), 3-8. 2024
4. Tojiyeva N.T., Elov Z.S., Voyaga yetmaganlarga sudga oid psixologik ekspertizasini o‘tkazilishining psixologik xususiyatlari. 2024 ПЕДАГОГИК ВА ПСИХОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАР 1 (№1), 9-14
5. Elov Z.S. Sud-psixologik ekspertizalar o‘tkazishning huquqiy va tashkiliy asoslari. 2024 TECHNICAL SCIENCE RESEARCH IN UZBEKISTAN 2 (2), 58-69

YOSH OILALARDA YETAKCHILIKNI AYOL TOMONIDAN BOSHQARISHDA MUAMMOLI VAZIYATLARNING KELIB CHIQISHI

Umarova Iroda Bakirovna
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Barcha xalqlar uchun yosh oila muammolarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tadqiq etish hozirgi psixologiya fanining dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur maqolada ayol kishining oilada boshqaruvchanlik va yetakchilikni qo'lga olganda kelib chiqadigan muammolarning muhokamasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: oila kodeksi, ayol, oila, farzand tarbiyasi, oilada yetakchilik, erning vazifalari, qo'shxotinlik

ORIGIN OF PROBLEM SITUATIONS IN WOMEN'S MANAGEMENT OF LEADERSHIP IN YOUNG FAMILIES

Umarova Iroda Bakirovna
Doctoral student of Gulistan State University

Abstract. Research of socio-psychological features of young family problems for all peoples remains one of the current issues of psychology. This article discusses the problems that arise when a woman takes control and leadership in the family.

Key words: family code, woman, family, child upbringing, family leadership, husband's duties, bigamy

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПРОБЛЕМНЫХ СИТУАЦИЙ В ЖЕНСКОМ УПРАВЛЕНИИ ЛИДЕРСТВОМ В МОЛОДЫХ СЕМЬЯХ

Умарова Ирода Бакировна
Докторант Гулистанского государственного университета

Абстракт. Исследование социально-психологических особенностей проблем молодой семьи у всех народов остается одним из актуальных вопросов психологии. В данной статье рассматриваются проблемы, которые возникают, когда женщина берет на себя контроль и лидерство в семье.

Ключевые слова: семейный кодекс, женщина, семья, воспитание детей, руководство семьей, обязанности мужа, двоеженство.

Kirish. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasining 4.2. "Aholini ijtimoiy himoya qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish" bandida belgilab berilgan ustuvor vazifalar, xususan, xotin-qizlarni ijtimoiy himoya qilish, gender tengligini ta'minlash, davlat boshqaruvidagi ishtirokini oshirish, og'ir ahvolga tushib qolgan xotin-qizlarga moddiy, psixologik, tibbiy yordam ko'rsatish, ularni uy-joy va ish bilan ta'minlash, oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash, oilada ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashl borasida amalga oshirilayotgan ishlar natijasida xotin-qizlarni ijtimoiy-himoya qilish masalasi yangi bosqichga ko'tarildi. Yangi O'zbekistonni yaratish yo'lida keng ko'lamlı innovatsion faoliyat va bunyodkorlik, yaratuvchanlik harakatining asoschisi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoev ta'kidlaganidek: "Biz bu yil xotin-qizlar va yoshlarni qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlarni yangi bosqichga ko'taramiz"[1].

Adabiyotlar tahlili

Zero, oila, onalik va bolalikni himoya qilish, ayollar o'rtasida tadbirkorlikni rivojlantirish, ular uchun yangi ish o'rinlari yaratish, mehnat va turmush sharoitlarini yaxshilash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Davlat organlari, fuqarolik jamiyati vakillari faoliyatini muvofiqlashtirishni ta'minlash maqsadida Respublika xotin-qizlar jamoatchilik Kengashi o'z ishini boshladi. Kengash tarkibiga hayotiy tajribaga ega yurtdoshlarimiz, deputat va senator ayollar, olim va professorlar hamda jamoatchilik vakillari kiritildi. Kengash xotin-qizlarning turmush sharoitlarini yaxshilash, ularni kerakli bilim va ko'nikmalarga o'qitish, shuningdek, o'z biznesini boshlashlari uchun zarur mablag' bilan ta'minlash orqali aholi, ayniqsa ayollar va qizlarning turmush darajasi yaxshilanishiga erishish maqsadida tashkil qilindi [2].

Mamlakatimizda olib borilayotgan ana shunday ulkan islohotlarning pirovard maqsadlaridan biri

oila, uning tinchligi, farovonligi va baxtli bo'lishi bilan bog'liq.

Agar, jamiyat ijtimoiy munosabatlar yig'indisi bo'lsa, undagi har bir oila tabiiy, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlarga asoslangan ijtimoiy birlik natijasida vujudga keladi. Oilaviy munosabatlar esa jamiyatdagi mavjud ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy, ma'naviy munosabatlari bilan belgilanadi. Jamiyatdagi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar oilaning mustahkamligi va barqaror rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xuddi shuningdek, jamiyatdagi tinchlik va xotirjamlik, undagi ma'naviy muhit barqarorligi ko'p jihatdan har bir oiladagi munosabatlarda o'zaro muhabbat va hurmat, hamjihatlikka bevosita bog'liqdir.

Oilaviy munosabatlar bus eng muhim ijtimoiy jarayonlardan bo'lib uning tartibga solinishi mamlakatimiz qonunchiligida belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston respublikasining oila kodeksining ikkinchi va uchinchi moddalarida oiladagi er va xotining munosabatlariga oid ko'rsatmalar aniq belgilab berilgan.

Unda belgilangankanki:

2-modda. Oilaviy munosabatlarda ayol va erkakning teng huquqliligi

Oilaviy munosabatlarni tartibga solish erkak va ayolning ixtiyoriy ravishda nikohlanib tuzgan ittifoqi, er va xotinning shaxsiy hamda mulkiy huquqlari tengligi, ichki oilaviy masalalarning o'zaro kelishuv yo'li bilan hal qilinishi, oilada bolalar tarbiyasi, ularning farovon hayot kechirishi va kamoloti haqida g'amxo'rlik qilish, voyaga yetmagan va mehnatga layoqatsiz oila a'zolarining huquq va manfaatlarini himoya qilish ustuvorligi tamoyillari asosida amalga oshiriladi.

3-modda. Oilaviy munosabatlarda fuqarolarning teng huquqliligi

Barcha fuqarolar oilaviy munosabatlarda teng huquqlarga egadirlar. Nikoh tuzish chog'ida jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyi hamda boshqa holatlarga qarab, huquqlarni muayyan tarzda bevosita yoki bilvosita cheklashga, bevosita yoki bilvosita afzalliklar belgilashga hamda oilaviy munosabatlarga aralashishga yo'l qo'yilmaydi [3].

Natijalar

Ushbu tartiblarning kodeks darajasigacha belgilanishi oila munosabatlarining davlat siyosati darajasiga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Agar oilada shaxslararo munosabatlar madaniyati shakllangan bo'lsa, oila a'zolarining jamiyatda o'z o'rnini, qadrini topishga o'z istak va qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishga imkoniyat yaratadi. Agar unda oilaviy munosabatlar yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa yoki shakllanmasa unda turli muammolar va nizolar shakllanadi. Oilada totuvlik yo'qoladi va unda noxush psixologik muhit hosil bo'ladi. Oila a'zolari jamiyatda ham o'z o'rinlarini topa olmaydilar. Eng muhimi, bunday holat farzandlar kamolotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Muqaddas dinimizda ham, oila mustahkamligiga katta e'tibor qaratilgan. Chunki oila jamiyat asosi va hayot davomchisi bo'lgan farzandlar kamol topadigan tarbiya maskanidir. Shu ma'noda qachon oilalar salohiyatli bo'lsa, bunday oilalardan tashkil topgan jamiyat ham salohiyatli bo'ladi. Shuning uchun ham oilaga iymon, muhabbat, ta'lim-tarbiya va baxtli hayot sari yo'llovchi maskan sifatida qarash muhimdir.

Bugungi kunda barkamol insonni shakllanishi va jamiyatda o'z o'rnini topishi o'ziga xos xususiyat va imkoniyat, qonuniyatlarga egadir. Yoshlarning shakllanishi oiladan boshlanadi, bunday oila esa, ta'lim-tarbiyaning boshlang'ich mexanizmi bo'lib xizmat qiladi. Ta'lim-tarbiya, shaxslar aro munosabatlar, milliy an'ana va qadriyatlar, urf-odatlar hamda ijtimoiy muammolarning kelib chiqishi hamda ularni bartaraf etish chora-tadbirlari oilada o'rganiladi. Shuning uchun ham oila va nikoh munosabatlarini o'rganishda oilaviy munosabatlarga alohida e'tibor berish o'ta muhimdir [6].

Bizning mintalitetimizga muvofiq oilada erkak kishi rahnamo va boshqaruvchidir. Bunday oila shakli dunyo qonuniyatlarida ijobiy isbotini topgan tartibdir. Erkakman degan, belida belbog'i bor yigit albatta oilani boshlig'i bo'lmog'i darkor.

Ammo zamonning zayli bilan gender tengligi deya bong urilayotgan talqin niqobi ostida ayrim qo'shtirnoqdagi ayollar oilaning boshqaruvini qo'lga olganlar.

Bizning fikrimizcha oilada ayolning boshli va boshqaruvchi bo'lishdek noto'g'ri tushunchaga bir nechta omillar sababchi bo'ladi:

erkak kishining oila boshqaruviga tayyor emasligi va uning oiladagi funksiyalarini ijro etolmasligi yoki etmasligi;

erkak kishining oila oldidagi vazifalarini mas'uliyatsizlarcha bajarmasligi. Bunda ayol kishi

majburlikdan, o'zi xohlamagan holatda oila boshlig'i va boquvchisiga aylanadi;

yana bir katta muammo ikki-xotinlikdir. Garchi bu holat diniy va dunyoviy nuqtai nazarda salbiy deb baholanmasa-da, oilada doimiy kelishmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Bu tabiiy tanlanish qonuniyati asosida erkakning oiladagi nufuzini tushiradi hamda boshqaruvni qo'ldan yo'qotadi. Tinchlikni evaziga boshqaruvni topshiradi.

Muhokama

Yuqorida keltirilgan sabablar erkak kishining oiladagi vazifasi va o'rnini adekvat darajada belgilamaganidan kelib chiqqanligini keltirdik. Bu degani oilada ayol kishi oila boshqaruvida egalik qilishiga faqatgina erkak kishi aybdor yoki sababchi degani emas, ammo erkak kishi o'zining yaralganlik xossalaridan kelib chiqib o'z o'rnini belgilay olmagani uning aybi degan mulohazada yuqoridagi fikrlarni avvalroq bayon qildik.

Tanganing ikkinchi tomoni borligidek masala bir tomonlama ayblov bilan yechim topmaydi va bir tomonni isloh qilgan bilan hammasi isloh bo'lmaydi. Jamiyatda eriga itoat qilmaydigan, qonuniy va shar'iy talablarini bajarmaydigan ayollar talaygina va ko'payib bormoqda.

Biz mavzuga yondashuvda muammoni kelib chiqish sabablarini qisqacha o'rgandik va endilikda boshqaruvdagi faollikni ayol qo'liga olganda kelib chiqadigan muammolarga to'xtalamiz.

Kishilik jamiyatining har qanday tuzumida, quldorlikda to demokratik jamiyatgacha rahbarlar mavjud bo'lgan va boshqaruv bir kishining zimmasida bo'lgan. Hattoki jonzotlar orasida ham to'da sardori poda boshlig'i borligi ilmda isbotlangan. Boshliq xoh ayol bo'lsin xoh erkak bo'lsin u doim bitta bo'lib kelgan.

Bizning millatimiz va dinimiz, tarbiyamizdan kelib chiqqan holda aytadigan bo'lsak oilada erkak kishi rahnamo, boshqaruvchi bo'lib kelgan va shunday bo'lmog'i darkor. Shunday bo'lmagan taqdirda esa oila a'zolarining tarqoqligi, fikrlarning har tomondan shakllanishi, qarma-qarshi tomonlarning paydo bo'lishi rivojlanadi. Bu esa o'sha oilaning parokanda bo'lishi va uning muhitida katta bo'lgan farzandlarning xarakterida turg'unsizlikning shakllanishiga olib keladi.

Nima qilish kerak?

Sir emaski, uyda ayol erkakka g'oya va maslahat beradi, qo'llab-quvvatlaydi, ilhomlantiradi, maqsad sari yo'naltiradi, rag'batlantiradi va hokazo. Erkak esa bulardan kuch-quvvat olib, ta'bir joiz bo'lsa, tog'ni talqon qiladi, qahramonliklar ko'rsatadi. Yoki, bir donishmand so'zi bilan aytsak, "Erning jamiyatga ko'rsatgan ta'siri – xotinning erga o'tkazgan ta'sirining aksidir".

Xulosa

Fikrimizni umumlashtirib shuni ayta olamizki ayol ovozinin nafisligi bilan eridan ustun turmog'i lozim [4]. Ayol ovozinin mayin bo'lmoqligi esa uning botiniga ko'p jihatdan bog'liq. Botinida bo'ronlar guvullab turgan ayolning ovoziyam shiddatli, tashvishli bo'ladi. Ayolning birinchi vazifasi oilani boshqarish emas, kelajak uchun sog'lom nasllar berish, issiq mehri, tengsiz jozibasiga qorilgan go'zal tarbiyasi bilan millatni oyoqqa turg'azishdan iborat. Buning uchun ayolning o'zi sog'lom bo'lishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.-Toshkent, "Adolat",2018. B.22-23

2. Borisenkov V.P. Gukalenko O.V. Institut semi i semeynaya politika v sovremennoy Rossii: problemy, tendensii i perspektivy. Internet jurnal «Naukovedenie» vypusk 5 (24) sentabr-oktabr 2014// <http://naukovedenie.ru>

3. O'zbekiston Respublikasining «Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida»gi Qonuni. – 2019 yil 2 sentabr.

4. Fazilatli avlod. Uzluksiz ma'naviy tarbiya trilogiyasi. 3-qism. [Matn]: 7-18 yoshli bolalarni ma'naviy tarbiyalash bo'yicha qo'llanma. /Tuzuvchi mualliflar: A.Qodirov, M.Quronov, O.Musurmanova va boshqalar.-Toshkent: Muharrir nashriyoti. 20019.-256 b. (2020 yil,yanvar)

5. Violence against women. Key facts. World Health Organization, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violenceagainst-women>

6. Alimardonova R.K. Yosh kelin-kuyov o'rtasidagi sog'lom psixologik

munosabatlarni ta'minlashning ijtimoiy-etnik asoslari. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

O'SMIRLIK DAVRIDA O'ZINI-O'ZI ANGLASHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Usmanova Sevara Akmalovna,

Toshkent Amaliy fanlar universiteti, Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o`smirlik davrida o`zini-o`zi anglashning psixologik xususiyatlari va ularning Sharq mutafakkirlari asarlarida yoritilganligi, o`zini-o`zi anglash shaxsning o`z jismoniy hamda ruhiy xolatini o`zi ongli ravishda nazorat qilib turishidan iborat ijobiy sifatligi tahlil qilingan. Shuningdek tadqiqot ishida o`zini-o`zi anglash va irodaviy sifatlarning o`zaro munosabat xususiyatlari, o`smirlik davrida o`zini-o`zi anglash va temperament xususiyatlari o`rtasidagi aloqadorlikning psixologik mexanizmlari hamda temperament xususiyatlari shaxsda o`zini-o`zi anglashning sharti sifatida ekanligi empirik natijalar asosida dalillangan.

Kalit so`zlar: o`smirlik davri, o`z-o`zini anglash, psixologik xususiyatlari, temperament, ong, iroda, tafakkur.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ САМООЦЕНКИ В ПОДРОСТКОВОМ ПЕРИОДЕ

Усманова Севара Акмаловна,

Ташкентский университет прикладных наук Преподаватель кафедры психологии

Аннотация: В данной статье анализируются психологические особенности самосознания в подростковом возрасте и их освещение в трудах восточных мыслителей, положительное качество самосознания, заключающееся в сознательном контроле человека над своим физическим и психическим состоянием. Также в исследовательской работе доказываются особенности связи самосознания и волевых качеств, психологические механизмы связи самосознания и особенностей темперамента в подростковом возрасте, особенности темперамента в самооценке человека. на основе эмпирических результатов, что это условие понимания.

Ключевые слова: подростковый возраст, самосознание, психологические особенности, темперамент, сознание, воля, мышление.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SELF-AWARENESS IN ADOLESCENCE

Usmanova Sevvara Akmalovna,

Tashkent University of Applied Sciences Teacher of the Department of Psychology

Annotation: This article analyzes the psychological features of low self-awareness during adolescence and their coverage in the works of Eastern thinkers, the positive quality of low self-awareness, which consists in less conscious control of a person's physical and mental state. The study also proved empirically that the relationship between low self-awareness and volitional qualities, the psychological mechanisms of the relationship between low self-awareness and temperament during adolescence, and temperament as a condition for low self-awareness in a person.

Keywords: adolescence, self-awareness, psychological characteristics, temperament, consciousness, will, thinking.

KIRISH: Inson kamolotida shaxs sifatlari bilan birgalikda irodaviy xususiyatlar ham asosiy, muhim o`rin egallaydi. Jumladan, shaxs o`zini-o`zi anglashi bilan birga o`zini-o`zi boshqarish imkoniyatiga ega bo`ladi va shu orqali o`zining hulq-atvor, xatti-harakatlarini anglash tarkib topadi. O`zini-o`zi anglash bu o`zining hayotiy kuchini ancha yuqori darajada anglagan va ijodiy ishlatishdan iborat shaxs xususiyatidir.

O`zini-o`zi anglash shaxsning o`z jismoniy hamda ruhiy faoliyatini o`zi ongli ravishda nazorat qilib turishdan iborat ijobiy sifati bo`lib, uning bir qancha turlari mavjud. Sensor o`zini-o`zi anglash, idrok faoliyatini anglash bilan belgilanadi. Sensomotor o`zini-o`zi anglash idrok bilan harakatlarning birgalikdagi faoliyatini anglash, o`zini-o`zi anglash malakalarining tarkib topishida, harakatdagi xatolarni kuzatishda yaqqol namoyon bo`ladi. Negativ fikr va xaotik his-tuyg`ular tartibsiz xarakterga ega bo`lib, u hayotiy energiya kuchini kamaytiradi va bo`shashtirib toliqtiradi. O`zini-o`zi anglash shaxs fikrlarida negativ aspektlarni pozitiv, ijodiy va konstruktiv, hayotiy energiyani (kuchni) kuchaytiradi, natijada shaxs kuchining o`sishi amalga oshadi.

O`ziga bo`lgan ishonchsizlik va haddan tashqari ishonch shaxsdagi harakatsizlik va bo`shashganlikka tenglashtiriladi. Shaxs kuchining rivojlanishi bu avvalombor, o`ziga ishonch, yetarli darajada qat`iylik va intilishni ko`rsatib, birinchi qadamni tashlash orqali hamma narsaga erishish mumkin.

Ma'lumki, shaxs shakllanishi murakkab bo'lib, unga atrof-muhit tashqi ta'sirlar tizimli ravishda ta'sir qilib turadi. Shunga muvofiq ularda shaxs sifatleri, xarakter xususiyatlari, irodaviy sifatleri tarkib topadi. Shaxs kamolotini asosiy bo'g'inini iroda tashkil qilib, uning muhim komponentlaridan biri o'zini-o'zi anglash bilan belgilanadi. Shu bois shaxsda o'zini-o'zi anglashning namoyon bo'lishi hamda uning shakllanish mexanizmlarini tadqiq qilish masalaga nisbatan yangicha yondashishni talab qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJA: Xorij psixologlari o'zini-o'zi anglash – bu o'zlashtirilgan strategiya ekanini uqtira boshladilar. (A.Bandura, B.Mishel, G.Devirson, F.Logan, D.Premark, B.Englin, Ye.Torenson, M.Maxoni va boshqalar) natijada, o'zini-o'zi anglash bilan o'zini-o'zi boshqarish amalga turlicha tushuncha ekanligi kuzatildi.

1970 yildan boshlab g'arb psixologlarining izlanishlarida “iroda” tushunchasini o'rnini “o'zini-o'zi anglash” tushunchasi egallay boshladi. (Yu.Kul, 1983, 1987)

Yu.Kul olib borgan tadqiqotlari natijasida ko'zlangan maqsadga erishishni ta'minlaydigan bir qancha mexanizmlarni ishlab chiqqan. Bu mexanizmlar ko'pincha anglanmagan darajada amalga oshishi, strategiya shaklida qo'llanilish mumkin. Unga ko'ra o'zini-o'zi anglashning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatadi.

Motivatsion nazorat. Bunda ko'zlangan maqsad negizida yotuvchi motivatsion tendensiyani kuchaytiruvchi stretegiya asosiy o'rin egallaydi. Bu faoliyatni amalga oshirish uchun qulay, tashqi stimullar va sub'ektning diqqat markazini ijobiy ko'rinishlariga qaratuvchi motivatsion jarayonni yangilash hisobiga amalga oshadi. Shunday qilib, harakatlarni anglash tizimi ko'zlangan maqsad sari intilishni kuchaytiruvchi motivatsion tizimni “qo'llab-quvvatlaydi.”

Diqqat nazorati. Bu mexanizm diqqatni maqsadni amalga oshirishga taalluqli bo'lgan axborotlarga yo'naltirishni ta'minlaydi. bu maqsad yo'naltirilgan ob'ektni yo'qotib qo'yish xavfi tug'ulgan vaziyatda maqsadga muvofiqdir.

Perseptiv nazorat. Dastlabki tasavvur bosqichlaridan boshlab o'ziga xos “intension” filtr hisoblanadi: perseptiv tizim ko'zlangan maqsad bilan bog'liq qabul qilingan axborotlar tavsifnomasiga nisbatan ta'sirchandir va aksincha. Perseptiv kategoriya ko'zlangan maqsad bilan bog'liq bo'lib, katta “tayyorgarlik”ni ularni qayta ishlashga kam vaqtni talab qiladi va harakatlarni boshqaruvchi tizimga boshqalardan avvalroq kirishadi.

Emotsional nazorat. Sub'ekt ko'zlangan maqsadni amalga oshirish uchun to'sqinlik qiluvchi yoki imkoniyat yaratib beruvchi emotsional holatlar haqida “bilim”larga ega bo'ladi. Agar emotsional nazorat maqsadga erishishni qiyinlashtirsa, harakatlarni nazorat qiluvchi tizim ularni o'zgartirishga harakat qiladi.

Kuchlarni faolashtiruvchi nazorat. Ko'zlangan maqsadni amalga oshirishdagi omadsizlik va uning emotsional oqibatlari qo'shimcha kuchlarning mobilizatsiyasi yoki aksincha noqulay sharoitlar kuchning kamayishiga olib keladi.

Kodlashtirilgan va operativ xotira nazorati. Maqsad bilan bog'liq axborotlar iqtisodiy strategiya bo'yicha qayta ishlanishi kuzatilgan. (kuch va vaqtning sarflanishi nuqtai nazaridan) Maqsad bilan bog'liq bo'lgan harakatlarga nisbatan qisqa yo'l ochiladi. Agar harakatlar qandaydir sabablarga ko'ra ortga surilsa, ko'zlangan maqsad haqidagi ma'lumotlar operativ xotirada “faolashtirilgan” ko'rinishida saqlanib qoladi. Xattoki, anglanmagan bu axborot sub'ekni yuzaga kelgan vaziyatda oson yo'l topishga imkon beradi. (Zeygarnik effekti)

Yu.Kulning tasavvuriga ko'ra “o'zini-o'zi boshqarish” negizida harakatlarni nazorat qiluvchi subsistema o'rtasidagi mutlaqo boshqa aloqalar yotadi. “O'zini-o'zi boshqarish”da tizim demokratik tamoyilda amalga oshadi: boshqaruvning samarasi tizimning barcha komponentlari o'rtasidagi hamkorlikka bog'liq va doimo “men” ning nazorat qiluvchi ta'siriga ehtiyoj sezadi.

Djems ishlarida ongda bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq harakat g'oyasi mavjud bo'lganida harakat borasida qaror qabul qilish irodaning asosiy funksiyasi, deb tan olingan. Tanlov ehtiyoji irodaviy harakatlarga undash mexanizmining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Djems harakat haqida mavjud tasavvurlar harakatlar darajasigacha ta'sir etadi, deb ta'kidlaydi. Qarama-qarshi g'oyalarning mavjud bo'lishi tasavvurlarni harakatga aylanishini tormozlaydi, shuning uchun harakatni amalga oshirish uchun g'oyalarni tanlay bilish va harakat haqida qaror qabul qilish (iroda qarori “ha” bo'ladi - fiat) kerak. Tanlov motivlar asosida amalga oshiriladi va diqqatni tanlangan ob'ektga qaratish bilan yakun topadi. Shundan so'ng harakat impulsiga, ya'ni diqqatimiz qaratilgan g'oya va xabarlar berilgach,

harakat boshlanadi. Shuning uchun “ixtiyoriy” iroda holatida irodaning asosiy yutug‘i ongni diqqatni safarbar etishdan iborat bo‘ladi. Djems irodaviy kuchni diqqat kuchi sifatida tushunadi. Uning ko‘pligi to‘siqlardan raqobatlashuvchi g‘oyalar ko‘rinishidagi ichki va tashqi yoki ideal motivning kuchsizligini keltirib chiquvchi qarama-qarshiliklar kuchi orqali aniqlanadi.

Psixologiyada emotsional holatlarning namoyon bo‘lishi sub‘ektning anglashiga bog‘liqligi o‘rganilishi lozim bo‘lgan masalalardandir. Bu nazoratning buzilishi yoki susayishi shaxsda emotsional muammolarni kelib chiqishga sabab bo‘ladi. Emotsional reaksiyalarning intensivligi taraqqiy etishi o‘zini-o‘zi anglashning to‘liq sarflanishidagi yetishmovchilikni oshirib yuboradi. Tajribalarimizdan ma‘lumki, turli shaxslar o‘zining emotsiyalarini namoyon qilishi va ularni nazorat qila olish ko‘nikmalariga ko‘ra bir-biridan farqlanadilar.

Hayotiy tajribalarimizdan ma‘lumki, odamlar o‘zaro bir-birlaridan o‘z emotsiyalarini namoyon etish uslublari, kuchi, ular ustidan nazorat o‘rnata olishlari bilan farqlanadilar. Emotsional o‘zini-o‘zi anglashning namoyon bo‘lishini individual o‘ziga xosligi, odamning psixologik portretida o‘z aksini topadi. V.G. Afanasevning ta’kidlashicha, “odam o‘zini-o‘zi anglash qobiliyatiga ega, agar uning o‘zini-o‘zi anglashda ratsionallik o‘z-o‘ziga, o‘zining yutuq va kamchiliklariga xotirjam, hushyor qarash bo‘lsa yoki aksincha, agar shaxsda emotsiyalar affektlar, hissiyotlar, ayniqsa, haddan ziyod izzattalablik ustunlik qilsa, odam o‘zini-o‘zi boshqara olmaydi”.

O‘zini tuta bilish xarakterning muhim chizgisi hisoblanib, u odamga o‘zini-o‘zi o‘z xulq-atvorini boshqarishga eng qiyin sharoitlarda faoliyatni bajarish qobiliyatini saqlab qolishga yordam beradi. O‘zini tuta bilish xususiyati rivojlangan odam har qanday hattoki favqulotdagi holatlarda o‘z emotsiyalarini o‘z aqliga bo‘ysundira olishni biladi, ularga o‘zining psixik hayotining tuzilishini buzilishiga yo‘l qo‘ymaydi. Ushbu xususiyatning asosiy tarkibini ikkita psixologik mexanizmlarining faoliyati tashkil etadi: o‘zini-o‘zi anglash yordamida sub‘ekt o‘zining emotsional holatini kuzatadi, bunda uning kechishi xususiyatidagi mumkin bo‘lgan orqada qolishlarni aniqlaydi. Agar o‘zini-o‘zi anglash muvofiqlik faktini qayd etsa, bunda ushbu natija emotsional portlashni bosishga, ushlab qolishga emotsional qaytarishni normal yo‘lga o‘tishga qaratilgan mexanizmlarni ishga tushuruvchi turtki bo‘ladi.

Shuni ta’kidlash joizki, o‘zini-o‘zi tuta bilish shaxs xususiyati sifatida tadbqiq etilishi gomestatik tamoyilga ko‘ra amalga oshiriladi. P.Levinning ko‘rsatishicha: biz o‘z hissiyotlarimiz, ehtiyojlarimiz qanchalik qonuniy bo‘lmasin, ularni doimo diqqat bilan kuzatishimiz kerak va ular juda ham jadallashganda to‘xtatib qolishga harakat qilishimiz zarur. Shunday daqiqalar keladiki, biz juda berilib ketamiz va o‘zimizni boshqara olmasligimizni his qilamiz.

Bundan ko‘rinadiki, emotsional holatlarda o‘zini-o‘zi anglash faoliyatdagi o‘zini-o‘zi anglash bilan uzviy bog‘liqdir. Chunki faoliyat jarayonida (biz o‘zimizda) yutuqlarimizdan xursand bo‘lamiz, muvaffaqiyatsizlik, omadsizlikdan qayg‘uga, tushkunlikka tushamiz. Shu jarayonda emotsiyalarimiz turlicha ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Albatta ijobiy yoki salbiy emotsiya bo‘lishdan qat’iy nazar inson o‘zini-o‘zi anglash imkoniyati talab etiladi.

O‘zini-o‘zi anglashning shakllanishi ma‘lum savollarni yechishni taxmin qiladi va birinchi navbatda o‘quvchilarda o‘zini-o‘zi anglash haqida samarali faoliyatning muhim sharti sifatida to‘g‘ri tasavvur hosil qilishni nazarda tutadi. Faqat unga erishib bo‘lingach, aniq faoliyat sharoitlarida qo‘llaniladigan o‘zini-o‘zi anglashning turli usullari tarkibini ochishga, ya’ni o‘quvchilarni faoliyat jarayonida o‘z – xatti-harakatlarini anglash odatlarini tarbiyalashga o‘tish mumkin. Shuni ta’kidlash kerakki, nafaqat faoliyat jarayonida, balki kasbiy tayyorgarlik jarayonida o‘zini-o‘zi anglashning namoyon bo‘lishi muhim sanaladi. Bunda kasbiy tayyorgarlikning muvaffaqiyati faoliyatda o‘zini-o‘zi anglashning yaqqol namoyon bo‘lishi bilan uzviy bog‘liqdir. Buning natijasida yaxshi o‘zlashtiruvchilar emotsional sohani anglashda past o‘zlashtiruvchilarga nisbatan ustunlik bilan ajralib turganlar. O‘zini-o‘zi anglashning namoyon bo‘lishiga kasb tanlashdagi, ishonch, ishonchsizlik omili to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’sir etadi. O‘quvchilar tanlagan kasblari to‘g‘riligiga qanchalik yuqori darajada ishongan bo‘lsalar, bu ular uchun faoliyat jarayonida o‘zini-o‘zi anglash natijasida yuzaga keladi.

O‘zini-o‘zi anglashning ob’ekti nima bo‘lishidan qat’iy nazar harakatning natijalariga va harakatning o‘ziga qaratilgan o‘zini-o‘zi anglashni farqlash taklif qilinadi. O‘zini-o‘zi anglashning bu turlarining barchasida zarur ma‘lumotlarni to‘plash bevosita sezgi organlari yoki vositali turli nazorat o‘lchov asboblari yordamida bajarilishi mumkin. O‘zini-o‘zi anglashning intellektual tarkibi darajasi qo‘llanilayotgan, etalonning xususiyatiga ko‘ra aniqlanadi. Shu munosabat bilan o‘zini-o‘zi anglash

o'lchovlar va signallar, namunalar, tasavvur namunalar, shartli tasavvur (sxemalar, chizmalar), umumiy tushunchalar va tamoyillarga ko'ra amalga oshirilishi mumkin.

O'zini-o'zi anglash muamosini o'rganish jarayonida insonlarning shaxs xususiyatlari xususida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Inson xarakterini bilgan xolda uning ma'lum xulq-atvor shakllarini aniqlash mumkin. Shunday xarakterlardan biri o'zini-o'zi anglashdir. Shaxs muloqotda biror bir faoliyatni bajarishga, ijtimoiy normalarni qabul qilishda o'zini tutishiga qarab, unda qanchalik o'zini-o'zi anglash shakllanganligini ta'kidlab o'tish mumkin. O'zini-o'zi anglash shaxs xususiyati sifatida xarakter xususiyatlaridan ma'lum darajada kuchsiz yoki yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday xususiyatlarga tartibsizlik, boshpanasizlik, vaximachilik, beboshlik, ma'suliyatsizlik va boshqalarda o'zini-o'zi anglashning yetishmasligi namoyon bo'ladi. Agar inson mulohazalilik, o'zini tuta bilishlik, ishonchlik, sobitqadamlilikni namoyon qilsa, ularda o'zini-o'zi anglash taraqqiy etganini ko'rishimiz mumkin. Hattoki inson xarakterini mazmuniga ko'ra majmualarga ajratish mumkin. Ularni asosiy birlashtiruvchisi hisoblanadi.

Xarakteri barqaror insonlarda o'zini-o'zi anglash tez sodir bo'ladi, ikkilanuvchi, qat'iyatsiz odamlarda o'zini-o'zi anglash davomiydir. Ya.Reykovskiyning fikriga ko'ra, emotsional to'g'rilikni ta'minlashga kiritilgan maxsus nazorat qiluvchi mexanizmlarni topishga bo'lgan urinishlarni qiyinchiliklari va muvaffaqiyatliklari ko'pincha tadqiqotchilarda uning mavjudligi taxminiga skeptik munosabatni keltirib chiqaradi. O'smirlik davrida o'zini-o'zi anglashning shakllanishida individual psixologik xususiyatlarning o'ziga xosliklarini hisobga olish muhimdir. Bu bevosita individual yondashuv shartlari bilan bog'liq bo'lib, uning asosida rivojlanishi va oldingi tajribasi, uning qobiliyatlari psixologik o'ziga xosliklarni va tayyorgarlikni hisobga olish yotadi. Bunda ta'lim oluvchilarning faqatgina individual o'ziga xosliklarini hisobga olgan holda o'quv-tarbiya ishini to'g'ri tashkil qilish mumkin.

O'zini-o'zi anglash jarayonida individual yondoshishni amalga oshirish quyidagi masalalar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Ulardan birinchisi mashqlantirish hisoblanib, aynan bu jarayonning muvaffaqiyati qaysi individual qirralarga ta'sir etadi, degan savolga javobni bo'lishini nazarda tutadi. Ushbu jarayonning muvaffaqiyatli kechishiga ham uni murakkablashtiradigan, ko'mak beradigan individual psixologik o'ziga xosliklar mavjud. Shu munosabat bilan asosiy vazifa u yoki bu o'ziga xosliklarning mohiyati psixologik tarkibini aniqlash imkonini beradi. Birinchi vazifaning uzviy davomi bo'lgan ikkinchi vazifa o'quvchilarning tarkibi tayyorgarlik muvaffaqiyatiga ta'sir etadigan psixologik o'ziga xosliklarni amaliyotda hisobga olish va korreksiyalashni amalga oshirishga imkon beradigan psixologik dasturni ishlab chiqishdan iborat.

O'smirlik davrida o'zini-o'zi anglashning shakllanishining metodologik asosi, o'rganish metodikalarining tanlanishi va ularni tadqiqot maqsadiga muvofiq ravishda tashkil qilish imkonini beradi. Shunga muvofiq mazkur bob bo'yicha quyidagi xulosalarni berish maqsadga muvofiqdir:

1. O'zini-o'zi anglash iroda jarayoni tarkibiga kirganligi bois uning doirasida tadqiq qilish imkonini beradi.

2. O'zini-o'zi anglash xususiyatlarini shakllanishini maxsus o'rganishga bag'ishlangan metodikalar, kuzatish, psixologik testlar va qo'shimcha usullar majmuasining qo'llanilishi tadqiqotning amaliy tadbiqiy vazifalarini kengroq ko'lamda asoslab berish imkonini beradi.

3. O'smirlik davrida o'zini-o'zi anglash tizimini shakllanishini o'rganish uchun maxsus usullar majmuasini qo'llash orqali jumladan shaxsning irodaviy sifatlarini o'rganish metodikasi bo'yicha o'zini-o'zi anglashning irodaviy sifatlar bilan bog'liqligi, emotsional holatlarda o'zini-o'zi anglashning xususiyatlari, individual psixologik xususiyatlar va o'zini-o'zi anglash o'rtasidagi aloqadorlik empirik dalillar asosida izohlangan.

XULOSA: O'smirlik davrida o'zini-o'zi anglashning shakllanishi muammosiga taalluqli nazariy ma'lumotlarning tahlili va tadqiqot natijalariga asoslangan holda quyidagi xulosalarni berish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Tadqiqot maqsadini amalga oshirish uchun maxsus tanlangan va ishlab chiqilgan usullar majmuasini qo'llash orqali o'smirlik davrida o'zini-o'zi anglashning shakllanish mexanizmlarini tadqiq qilish imkoniyati yaratildi.

2. Irodaviy sifatlarini o'rganish metodikasi asosida o'smirlarda o'zini-o'zi anglash irodaviy sifatlar bilan aloqadorligi tahlil qilinib, bunda mustaqillik, matonatlilik, e'tiborlilik sifatleri yuqori darajada bog'liqligi, shuningdek, tashabbuskorlik va g'ayratlilik mustaqil ya'ni aloqadorlikka ega bo'lmagan sifatlar ekanligi o'z isbotini topdi.

3. Emotsional holatlarda o'zini-o'zi anglash metodikasi orqali faoliyat jarayonidagi o'zini-o'zi anglash, ijtimoiy jarayondagi o'zini-o'zi anglash hamda emotsional jarayondagi o'zini-o'zi anglash o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinib, ijtimoiy va faoliyat jarayonidagi o'zini-o'zi anglash o'zaro aloqadorlikka ega bo'lib, emotsional holatlardagi o'zini-o'zi anglash teskari aloqadorlikka ega ekanligi aniqlandi.

4. O'zini-o'zi anglashning shakllanishida individual psixologik xususiyatlarga bog'liqligi masalasi reaktivlikni o'zgarishini baholash va ekstraversiya, rigidlik va xavotirlanish darajalarini baholash metodikalariga asoslanib reaktivlik yuqori bo'lsa, emotsional sohadagi o'zini-o'zi anglash past darajani, ijtimoiy sohadagi o'zini-o'zi anglashning yuqori bo'lishi rigidlik xususiyatlarini ustuvorligi bilan belgilanishi, shuningdek xavotirlanish kuchli bo'lganda faoliyat sohasi bilan bog'liq o'zini-o'zi anglash yuqori ko'rsatkichga ega bo'lishi asoslanildi.

5. O'smirlik davrida irodaviy sifatning shakllanishida irodaviy sifatlar muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, mustaqillik, matonatlik, e'tiborlilik sifatleri o'zini-o'zi anglashda ierarxiyani yuqori darajasini tashkil qiladi.

6. O'smirlik davrida o'zini-o'zi anglashni tarkib topishiga asosiy e'tiborni qaratish unda mazkur yoshda yuzaga keladigan psixologik fiziologik o'zgarishlarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

7. O'zini-o'zi anglashning shakllanishida tashabbuskorlik va g'ayratlilik mustaqil komponent sifatida namoyon bo'ladi.

8. O'zini-o'zi anglash emotsional holatlardagi o'zini-o'zi anglash bilan aloqadorlikka ega bo'lib, hissiy emotsional sohalarni boshqarishda kuchli darajada o'zini-o'zi anglashni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Волков Б.С. Возрастная психология. В 2-х ч. Учеб.пособие для ВУЗов, спес. ОПД.Ф.01-Психология/ Под ред. Б.С. Волкова. – М.: Владос, 2005. Ч.2. – 343 с.

2. Ганиева Э.И. Формирование индивидуального стиля общения у подростков в учебно воспитательном процессе. Автореферат канд.психол.наук. в национальном университете Узбекистана им. Мирзо Улугбека. Ташкент- 2002, 24-с.

3. Jo'raev T.S. O'smir o'quvchilar aqliy rivojlanishining psixologik xususiyatlari. Avtoreferat. Psixol.f.n. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti. Toshkent, 2005 24-b.

4. Обухова А.Ф. Возрастная психология: Учебник М.: Высшее образование, 2006, 460с.

5. Усмонова Севара Акмаловна. (2022). Психологические особенности самосознания в раннем подростковом возрасте. Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 6, 114-116. Извлечено из <https://www.zienjournals.com/index.php/zjssh/article/view/1104>

6. Усманова Севара Акмаловна. (2024). РАЗВИТИЕ Я-КОНЦЕПЦИИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ. Международные научные и текущие исследовательские конференции, 1(01), 87-90. Извлечено из <https://www.orientalpublication.com/index.php/iscrc/article/view/1519>

7. Усманова Севара Акмаловна. (2022). ЎЗИНИ-ЎЗИ АНГЛАШНИНГ ЎСМИРЛИК ДАВРИДА РИВОЖЛАНИШИ. Е конференц-зона, 168-169. Извлечено из <https://econferencezone.org/index.php/ecz/article/view/930>

ZAMONAVIY O'QITUVCHI QIYOFASIDA DEONTOLOGIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH

Vaxobov Anvar Abdusattorovich
Nizomiy nomidagi TDPU "Pedagogika" kafedrasi pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD), dotsent v.b.

Annotatsiya. Maqolada o'qituvchining deontologik madaniyatini rivojlantirishda axloqiy talablar, me'yorlar, prinsiplar va xatti-harakatlar qoidalari, o'qituvchining kasbiy faoliyati, uning maqsadi keng doirada tahlil qilingan. Zamonaviy o'qituvchining deontologik asosining muhim tarkibiy qismi sifatida unga kasbiy kompetensiyasi yuqori bo'lgan mutaxassis sifatida yuklangan axloqiy burch talablari keng yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: deontologiya, pedagogik mahorat, iroda, yuksak tafakkur, siyosiy iroda, axloqiy ideallar, gumanistik qadriyatlar, pedagogik etika.

РАЗВИТИЕ ДЕОНТОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБРАЗЕ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГА

Вахабов Анвар Абдусаттарович
И.о. доцента кафедры "Педагогика" Ташкентского государственного педагогического
университета им. Низами доктор философии (PhD) по педагогическим наукам

Аннотация. В статье в широком контексте в развитии деонтологической культуры учителя анализируются этические требования, нормы, принципы и правила поведения, профессиональная деятельность учителя, ее цель. В качестве важной составляющей деонтологической основы современного педагога широко освещены требования морального долга, возлагаемого на него как на специалиста, обладающего высокой профессиональной компетентностью.

Ключевые слова: деонтология, педагогическое мастерство, воля, высокое мышление, политическая воля, нравственные идеалы, гуманистические ценности, педагогическая этика.

DEVELOPMENT OF DEONTOLOGICAL COMPETENCE IN THE IMAGE OF A MODERN TEACHER

Vakhobov Anvar Abdusattorovich
Acting Associate Professor of the Department of Pedagogy, Tashkent State Pedagogical University
named after Nizami, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

Annotation. The article describes the ethical requirements, standards, principles and rules of behavior, the teacher's professional activity, and its purpose are analyzed in a broad framework in the development of the teacher's deontological culture. As an important component of the deontological basis of a modern teacher, the requirements of the moral duty imposed on him as a specialist with high professional competence have been widely covered.

Key words: deontology, pedagogical skill, will, high thinking, political will, moral ideals, humanistic values, pedagogical ethics.

O'zbekiston Respublikasida o'qituvchi kadrlarning ma'naviy qiyofasiga, aqliy salohiyatiga hamda kasbiy mahoratiga nisbatan alohida mas'uliyatlar yuklangan. Chunonchi, bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev quyidagilarni qayd etadi: "O'zbekistonda eng obro'li inson muallim bo'lishi kerak"[1]. Ushbu fikrlardan bugungi kun o'qituvchisiga nisbatan qo'yilayotgan talablarning mazmun va mohiyati anglaniladi.

Zamonaviy o'qituvchi qanday bo'lishi kerak? Mustaqillikdan keyin ushbu muammo ko'plab olimlarning, ziyoli ahlining, hatto ota-onalarning diqqat e'tiborida bo'ldi. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar, darsliklar yaratila boshlandi, bu sohada izlanishlar, ilmiy-tadqiqotlar hozirgi kunda ham davom etmokda. Hozirgi kundagi global o'zgarishlar, fan-texnika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining kun sayin rivojlanib borishi XXI asr o'qituvchisidan pedagogik mahoratni, o'tkir irodani, pedagogik-psixologik bilimlarni, o'z fanini chukur bilishni va yuksak tafakkurni, siyosiy savodxonlikni, fikrlash doirasi keng va mulohazali bo'lishni talab qiladi.

O'qituvchining ishiga nafaqat boshqa odamlarning ruhiy holati, balki ularning kelajagi ham bog'liqdir. Odamlar bilan ishlash, ayniqsa bolalar bilan ishlash spontanlik yoki harakatsizlikka toqat qilmaydi.

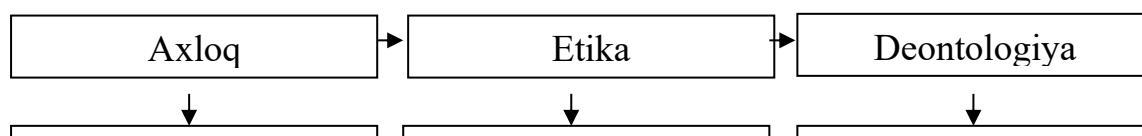
O‘z-o‘zini anglash nazoratidan chiqib ketishi bilanoq, o‘qituvchi xatolarga yo‘l qo‘yadi va ko‘pincha tuzatib bo‘lmaydigan xatolarga yo‘l qo‘yadi. Ularning topshirig‘iga yo‘l qo‘ymaslik uchun o‘qituvchilar tomonidan muayyan axloqiy talablarga rioya etilishi, ularning mustaqil va ongli tanlovi ustidan ijtimoiy nazorat zarur. Aynan shu tanlov orqali “yaxshi yoki yomon” tushunchasiga tayanish mumkin. Shu nuqtayi nazardan, kasbiy pedagogik faoliyatning o‘ziga xos xususiyati o‘qituvchining boshqa odamga (bu holda o‘quvchiga) ta‘sirining darajasi va yo‘nalishini aniqlash uchun javobgardir: yaxshi yoki yomon, foydali yoki zararli. Ushbu javobgarlikning chegaralarini, aniqrog‘i, pedagogik aralashuvning chegaralarini aniqlash pedagogik deontologiyaning vazifasidir. Masalan, tibbiy axloqshunoslikda tibbiy aralashuvni amalga oshirish uchun bemorning rasmiy (hujjatli) roziligini olish normalari mavjud. Agar bemorning aqliy faoliyati cheklangan bo‘lsa, unda bunday kelishuv qarindoshlar yoki yaqin odamlar tomonidan beriladi. Maktab o‘quvchilarida va ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarda tushunish va mas‘uliyatli qarorlar qabul qilish qobiliyati doimo cheklangan. Biroq, bu yerda pedagogik va tibbiy ta‘sir o‘rtasidagi o‘xshashlik cheklangan. O‘qituvchi ovozni ko‘tarish, taqiqlash yoki maqtash uchun har bir aniq holat uchun ota-onadan rozilik so‘rash imkoniyatiga ega emas. Ammo bunday harakatlar ta‘sirining natijalari ular bilan hisoblanmaslik uchun ahamiyatsiz bo‘lishi mumkin emas. Bundan kelib chiqadiki, agar o‘qituvchining qaror qabul qilishdagi erkinligi cheksiz bo‘lsa, u holda uning qabul qilingan qarorlar uchun javobgarligi darajasi yanada yuqori bo‘lishi kerak. O‘qituvchi o‘zining kasbiy faoliyatini tartibga soluvchi normativ va qonunchilik hujjatlari asosida ma‘lum qarorlarni qabul qiladi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonuni [2], 2024-yil 1-fevral kuni 21 moddadan iborat “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi qonunida [3] pedagoglarning huquqlari, majburiyatlari, faoliyatining asosiy kafolatlari, mehnatiga yarasha haq to‘lash, rag‘batlantirish va ijtimoiy himoya qilish tamoyillari belgilandi.

Pedagogik deontologiya bu o‘qituvchining kasbiy burchini halol, vijdonan bajarishiga mos keladigan axloqiy, huquqiy tamoyillar va qoidalar majmuidir.

O‘qituvchining deontologik kompetensiyasini rivojlantirishda uning pedagogik mahorati juda muhim sanaladi. Pedagogik mahoratning tashkil etuvchi komponentlar ya‘ni o‘qituvchilik kasbiga sadoqat, o‘z fanining o‘qitish metodikasini mukammal bilishi, pedagogik qobiliyatlarni namoyon eta olishi, pedagogik texnikani o‘z o‘rnida qo‘llay bilishi deontologik kompetensiyani rivojlanishiga sabab bo‘luvchi omillardan biri hisoblanadi [4].

Zamonaviy o‘qituvchining deontologik asosining muhim (asosiy) tarkibiy qismi unga kasbiy tayyorgarlik ko‘rgan mutaxassis sifatida yuklangan axloqiy burch talablarida yotadi. Ushbu talablar uning kasbiy faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi: u qayerda (qaysi muassasada) va kim bilan (qaysi toifadagi odamlar) ishlaydi, shuningdek u o‘z ishida qanday ustun maqsadlarni belgilaydi va kasbiy etika, axloqiy ideallar, tamoyillar mazmuni, ushbu ko‘p millatli jamiyatdagi ijtimoiy va pedagogik faoliyatning gumanistik qadriyatlari pedagogik etika ushbu axloqiy me‘yorlarni, qadriyatlarni, shuningdek, pedagogik faoliyatga xos talablarni shakllantirish bilan shug‘ullanadi va pedagogik deontologiya ularni anglash va amalga oshirish bilan shug‘ullanadi. Yuqoridagilar diagramma sifatida ifodalanishi mumkin (1-rasm).

(1-rasm).

Har bir professor-o'qituvchilar jamoasi eng yaxshi an'analarni qadrlashi, mustahkamlashi, ularni o'z saflariga qo'shilgan har bir yangi xodimga doimiy ravishda singdirishi kerak. Shu bilan birga, o'qituvchi bunday an'analarni o'rganishi va hatto universitetda o'qish jarayonida ham ularni hurmat qilishni o'rganishi kerak. Har bir talaba o'z guruhida ijodkorlik va ijod ruhiga ega bo'lishini ta'minlash uchun harakat qilishi kerak.

Deontologik ongning shakllanishi o'qituvchining butun hayoti davomida sodir bo'ladi. Shuning uchun, birinchi navbatda, kelajakdagi o'qituvchi o'zining shaxsiy qarorlarini to'g'ri qabul qilishga, o'z-o'ziga ishonch kabi tuyg'ularni tarbiyalashi kerak, ya'ni u o'zining qadriyatlar yo'nalishlariga muvofiq ongli ravishda harakat qilishiga imkon beradigan o'z e'tiqodlarini rivojlantirishi kerak.

Kasbiy faoliyat jarayonida o'qituvchining qat'iy e'tiqodi deontologik kredoga aylanadi ("kredo" lotincha kredodan - ishonaman) – e'tiqod, qarashlar, dunyoqarash asoslari") - o'qituvchining ichki dunyoqarashini shakllantiradi, bu regulyator bo'lgan kasbiy burch ongiga asoslanadi.

O'qituvchining deontologik tayyorgarligi quyidagilar asosida shakllanadi:

- pedagogik deontologiya asoslarini o'zlashtirish darajasi;
- kasbiy burchni anglash darajasi;
- kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari;
- har bir o'qituvchi shaxsiyati ijodining individual o'ziga xosligi.

Ushbu tizim elementlaridan birini egallamaslik ("deontologik ong, deontologik o'z-o'zini anglash, deontologik ishonch, deontologik kredo") o'qituvchining deontologik tayyorgarligi to'liq shakllanmasligiga sabab bo'ladi.

O'qituvchining deontologik tayyor emasligi uning professional bo'lmagan harakatlarida namoyon bo'ladi, ya'ni:

- tarbiyachi, o'qituvchi tomonidan o'zlarining kasbiy burchlarini tushunmasliklari va natijada o'quvchilar bilan munosabatlarni to'g'ri tahlil eta olmasligiga olib keladi;
- kasbiy o'z-o'zini anglashni shakllantirishning yetishmasligi, ya'ni o'qituvchining kasbiy o'zini o'zi anglash tushunchasining yo'qligi, bu esa kasbiy-deontologik o'z-o'zini anglashni deontologik e'tiqod va kredoga aylanishiga to'sqinlik qiladi. O'qituvchining xulq-atvorini pedagogik deontologiya tamoyillariga muvofiq ravishda tartibga soluvchi asosiy tushuncha bu- deontologik e'tiqod va ishonch.

Demak, birinchi navbatda maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida, o'rta maktab, litsey, kasb hunar maktablari, kollej o'qituvchilari, oliy o'quv yurtlari o'qituvchilaridan boshlab ta'lim tizimidagi barcha ishchilarning deontologik tayyorgarligini shakllantirish zarurati paydo bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Prezident Shavkat Mirziyoyev mamlakat o'qituvchi va murabbiylariga yo'llagan tabrik matni. <https://president.uz/uz/2881>
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. (23.09.2020). // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son.
3. O'zbekiston Respublikasining "Pedagogning maqomi to'g'risida" gi Qonuni. (01.02.2024). // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 01.02.2024 y., 03/24/901/0082-son.
4. A. Xoliqov "Pedagogik mahorat" darslik, Toshkent-2011, "Iqtisod-moliya" nashriyoti.

5. Axmedova M.T. Pedagogik konfliktologiya. O'quv qo'llanma. -T.: Adabiyot uchqunlari, 2017. – 320 b.
6. Ziyomammedov B. Pedagogik mahorat asoslari. O'quv qo'll.-T.: TIB-KITOB, 2009. -183 b.
7. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kopetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. -T.: Fan va texnologiyalar, 2013.
8. Muslimov N.A. va boshqalar. Профессиональная компетентност будущего учителя: теория и технология обучения Учебное пособие . -T.: TDPU, 2014
9. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. Darslik-T.: Iqtisod-moliya, 2011. - 420 b.
10. Кертаева Г.М. Основы педагогической деонтологии. 2019. 6-40 б.

*Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD
psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi*

*Karimjonova Madinabonu Rahmatilla qizi
Psixologiya yo'nalishi talabasi
Farg'ona davlat universiteti*

Annotatsiya. Shaxs psixologiyasida hissiy-emotsional salomatlik inson hayotining asosiy fazilatlaridan biridir. Uning asosi bolalik davridan boshlab shakllanadi hamda bolaning atrofidagi kattalarga, ularning shaxslararo munosabatlariga va bolaning shaxsiga bo'lgan munosabatiga bog'liq bo'ladi. Maqolada empirik tadqiqotlar asosida maktabgacha yoshdagi bolalarning hissiy-emotsional salomatligi muammosi yoritilgan.

Kalit so'zlar: hissiy-emotsional salomatlik, ishonch hissi, noqulaylik, qoniqish, oila

ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ ДЕТЕЙ В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Юлдашева Махлиё Бахтиёровна

*доктор философии по психологическим наукам, старший преподаватель кафедры
психологии*

Каримжонова Мадинабону Рахматилла кизи

*Студент направления прикладная психология Ферганский государственный
университет*

Аннотация. В психологии личности эмоциональное благополучие является одним из основных качеств жизни человека. Его основа закладывается в детском возрасте и зависит от окружающих ребенка взрослых, их взаимоотношений и реакций на поведение личности ребенка. В статье раскрывается проблема эмоционального благополучия детей на основе проведенного эмпирического исследования.

Ключевые слова: эмоциональное благополучие; чувство доверия; дискомфорт; удовлетворенность; семья.

EMOTIONAL WELL-BEING OF CHILDREN IN PRESCHOOL AGE

Yuldasheva Makhliyo Bakhtiyorovna

*Doctor of Philosophy in Psychological Sciences, Senior lecturer at the Department of
Psychology*

Karimzhonova Madinabonu Rakhmatillo kisi

Student of Applied Psychology Ferghana State University

Abstract. In personality psychology, emotional well-being is one of the main qualities of a person's life. Its foundation is laid in childhood and depends on the adults around the child, their relationships and reactions to the behavior of the child's personality. The article reveals the problem of emotional well-being of children on the basis of an empirical study.

Keywords: emotional well-being; sense of trust; discomfort; satisfaction; family.

Kirish. Maktabgacha yosh davri - bolaning shaxsiy qirralari shakllana boshlagan davrdir. Ushbu davrda aqliy jarayonlarning jadal rivojlanishi kuzatiladi, bola turli faoliyat turlarini faol ravishda o'zlashtiradi. Maktabgacha yosh davrida bolaning hissiy xulq-atvori va oilaga munosabatining ilk kurtaklari shakllanadi. Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "...oila avlodlar davomiyligini ta'minlaydi", degan fikrlari bejiz emas [8]. Maktabgacha yoshdagi

bolalarning hissiy-emotsional salomatligi xususiyatlarini o'rganish juda muhim ahamiyatga ega. Chunonchi oilada hissiy xulq-atvori bolaning voqelikka munosabatini shakllantirishning eng muhim mezoni sifatida axloqiy, estetik va aqliy tarbiya vositasi hisoblanadi.

Agar bola hissiy-emotsional jihatdan sog'lom oilada ulg'aysa, u boshqalarga nisbatan do'stona munosabatda bo'ladi, egosentrik pozitsiyani yengishga qodir, ota-onaga qo'pol munosabatni namoyon qilmaslikka urinadi, o'g'irlamaydi, jirkanch xulq-atvorni namoyon qilmaydi, o'zgalarni xafa qilmaydi [7].

Bolaning hissiy-emotsional salomatligi xulq-atvorning quyidagi xususiyatlarida ifodalanadi: atrof-olamga nisbatan ishonch hissining mavjudligi; insoniy his-tuyg'ularni namoyon qilish qobiliyati; boshqalarning holatini tushunish va his qilish qobiliyati; ijobiy his-tuyg'ular va hazil-mutoyiba tuyg'usining mavjudligi; shaxslararo munosabatlarga kirisha olish qobiliyati va ehtiyoji; ajablanish hissining mavjudligi; xulq-atvorning o'zgaruvchanligi; raqobatbardosh vaziyatlarda to'siqlarni yengib o'tish yoki noqulaylikni bartaraf etish uchun harakat qilish qobiliyati; o'zini va o'z xatti-harakatlarini ijobiy ravishda mustahkamlash qobiliyati; yoshiga muvofiq tarzda o'z xatti-harakatlarining xususiyatlarini tushunish qobiliyati [3].

Adabiyotlar tahlili.

Oilada bolalarning hissiy-emotsional salomatligi muammosi har doim barcha soha olimlarini qiziqtirib kelgan. Har qanday oilada oilaviy tarbiyaning mustahkamligi ko'p jihatdan oilada shakllantiriladigan munosabatlarga, ularning ma'naviy-axloqiy xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) tomonidan ota-onalar farzandlariga qoldiradigan eng katta meros bu oila o'chog'idagi hissiy mamnunlikni yarata olishdir, deb e'tirof etilgan [6, p.14].

Sharq mutafakkirlari o'z asarlarida oilada bolaning hissiy-emotsional salomatligini shakllantirish mavzusiga to'xtalib o'tishgan. Xususan, buyuk olim va mutafakkir Abu Ali ibn Sino o'zining "Hikmat" asarida ota-onaning farzand tarbiyalash oldidagi mas'uliyatini ta'kidlaydi. Abu Ali ibn Sino yosh bolani yaxshi axloqli va aqlan sog'lom qilib tarbiyalash jarayonini quyidagicha ta'riflagan: "ta'limda birinchi navbatda bolani to'g'ri yo'naltirish muhimdir. Hamma narsa, hatto eng oddiy oilaviy munosabatlar ham bolaga ta'sir qiladi" [6, p.18].

Shuningdek, buyuk faylasuf Kaykovus "Qobusnoma" kitobida ota-onalarga bolalarni tarbiyalashda juda ehtiyot bo'lishni maslahat bergan [6, 21-bet]. Sharq ilmida bola tarbiyasida eng muhim narsa ota-onalarning sabr-toqati va xotirjamligi, ota-ona va bola munosabatlarining uyg'unligidir.

Rossiyada bolalar psixologiyasi muammosi juda keng o'rganilgan. Rus psixologlari Yu.I.Alyoshina, V. N. Drujinin, S. V. Kovalyov, A. S. Spivakovskaya, E. G. Eydemillerlar [1] oila bevosita yoki bilvosita jamiyatda sodir bo'layotgan barcha o'zgarishlarni aks ettiradi, garchi u nisbiy mustaqillikka, barqarorlikka ega bo'lsa ham degan fikrni ilgari surganlar.

A.D.Koshelyova, V.I.Pereguda, I.Y.Ilina, G.A.Sverdlova, E.P.Arnautova kabi psixologlar bolani dunyoga munosabatining asosi bo'lgan va oilaviy vaziyatni, kognitiv sohani, hissiy-irodaviy holatni boshdan kechirishning o'ziga xos xususiyatlariga ta'sir qiladigan bolaning barqaror ijobiy, qulay hissiy holatiga e'tibor qaratgan holda tadqiqotlarida stressli vaziyatlarni boshdan kechirish uslubi, tengdoshlari bilan munosabatni o'rganganlar [2, 5].

Metod va metodologiya.

Biz oilada bolalarning hissiy-emotsional salomatligini aniqlash uchun empirik tadqiqot o'tkazdik. Tadqiqotimizning maqsadi maktabgacha yoshdagi shaxsning hissiy-emotsional salomatligi xususiyatlarini empirik o'rganishdan iborat bo'ldi. Tadqiqot obyekti sifatida Farg'ona shahar 7-MTMning 46 nafar 5-6 yoshdagi tarbiyalanuvchilari qatnashdi.

Tadqiqot predmetini maktabgacha yoshdagi bolaning oilaga hissiy munosabati tashkil qildi. Tadqiqotning asosiy gipotezasi maktabgacha yoshdagi bola shaxsining hissiy-emotsional salomatligi xususiyatlari oilaviy munosabatlarga bog'liq ekanligida, deb ilgari surildi. Tadqiqotda "Oila rasmini chizish" (V. Huels, L. Korman, A. I. Zaxarov) hamda "Metamorfoz" (J. Royer, N.

Semago tomonidan moslashtirilgan) metodikalari o'tkazildi.

“Oila rasmini chizish” metodikasi natijalariga ko'ra, bolalarning oilaga hissiy munosabati baholandi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning 52,5 foizida ota-onalarga nisbatan hissiy munosabat ustunlik qildi. Bu ularning ota-onalari kabi bo'lish, ota-onalari bilan umumiy faoliyatni birgalikda amalga oshirish istagida namoyon bo'ladi. Bola o'zini oilaning teng huquqli a'zosi sifatida qabul qiladi va undan ajralmaydi, bola tasavvurida ota-onalar o'rtoq sifatida qabul qilinadi.

Natijalar tahlili.

Bolalarning 28,4 foizi ota-onalariga nisbatan hissiy jihatdan beqaror munosabatda ekan. Ushbu an'ana bolalarning ota-onalariga nisbatan noaniq munosabatida aks etadi, bola o'zini oilaning to'liq a'zosi sifatida qabul qiladi, ammo ota-onalarning xatti-harakatlariga qarab, u tajovuzkorlikni namoyon qilishi, asabiylashishi, affektiv xulq-atvorni ko'rsatishi mumkin. Ba'zida bolada muayyan vaziyatlarga muvofiq tarzda oilaviy qoidalar va me'yorlarga qarshi harakat qilish istagi paydo bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning 19,1 foizi o'z oilalariga nisbatan hissiy tanglikni namoyon etdi. Bu bolaning oilasidan ajralish istagida ifodalanadi, bola begona odam bilan yaqin munosabatda bo'lish zarurligini qondirishni izlaydi. Bola ota-onasi tomonidan himoyalanganligini his qilmaydi. Natijada, bolada tajovuzkor va mudofaa reaksiyalari namoyon bo'lib, ota-onalarning talablariga zid harakat qilish istagi paydo bo'ladi.

“Metamorfoz” metodikasi proyektiv usul sifatida hissiy xatti-harakatlarning turlarini tashxislashga imkon beradi. Unga ko'ra hissiy harakatlar shartli me'yoriy, namoyish etuvchi yoki himoya turlaridan iborat. Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatdiki, bolalarda ko'pincha hissiy xatti-harakatlarning shartli me'yoriy turi namoyon bo'ladi [4].

Maktabgacha yoshdagi bolalarning 49,3 foizi ota-onalar va atrof-muhit talablariga muvofiq adekvat xulq-atvorda ifodalangan eng aniq shartli me'yoriy xatti-harakatlar turiga ega. Bola ota-onasining xohish-istaklarini tahlil qiladi, u itoatkor, uni ishontirish oson, lekin ayni paytda u o'z xohish va istaklariga muvofiq o'zini tutishi mumkin. Bunday bolalar ota-onalari bilan do'stona munosabatlarga ega.

Bolalarning 39,5 foizida namoyishkorona xulq-atvor turi ustunlik qiladi. Bunday bolalar o'zlarini hurmat qilishadi, ular ota-onalaridan ko'proq e'tibor olishga harakat qilishadi. Ular ota-onalarining fikrini kamdan-kam holda tinglaydilar, hamma narsada ota-onalaridan ustun bo'lishga intiladilar.

Bolalarning 11,2 foizi himoya turiga ega: bu xatti-harakatlar ota-onalariga ishonchsizlik, yolg'izlik hissi bilan namoyon bo'ladi. Ota-ona va bola o'rtasida ishonchli munosabatlar mavjud emas. Bola oilaning qo'llab-quvvatlashini his qilmaydi.

Xulosa.

O'tkazilgan empirik tadqiqotlardan biz quyidagi xulosalarga keldik:

Birinchi, oila har bir bola uchun muhim hissiy maskan hisoblanadi. Bolaga nisbatan oilaning vazifalari xilma-xil: tarbiyaviy, hissiy, ijtimoiy nazorat, ma'naviy, bo'sh vaqtni tashkillash, maishiy va iqtisodiy. Bola va ota-ona munosabatlari oilaning eng muhim tizimi bo'lib, ular o'rtasidagi uzluksiz davom etadigan uzoq muddatli va yoshga bog'liq munosabatlar sifatida shakllanadi.

Ikkinchi, ota-onalarning bolaga bo'lgan hissiy munosabati bu ota-onaning tarbiyalash vakolatida ega bo'lgan holda bolani hissiy qabul qilish, uning shaxsiga qiziqish va unga g'amxo'rlik qilish kabilarda namoyon bo'ladigan qadriyat yo'nalishi, munosabatlarning integral tavsifidir. Ota-onalarning bolaga hissiy munosabati optimallik sifatida qabul qilinadi.

Uchinchi, maktabgacha yosh kognitiv va amaliy faoliyat subyekt sifatida shakllanishning dastlabki bosqichidir. Hayotning bu davri bolada psixika va axloqiy xatti-harakatlarning ijtimoiy qirralarini shakllantirishda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu bosqichda maktabgacha yoshdagi bolaning hissiy sohasi, uning oila va yaqinlariga hissiy munosabati shakllanadi.

To'rtinchi, hissiy salomatlik bolaning voqelikka bo'lgan munosabatining asosi hisoblanadi va hayotiy tajriba xususiyatlariga, kognitiv sohaga, hissiy-irodaviy sohani hamda stressli

vaziyatlarni boshdan kechirish uslubiga, tengdoshlar bilan munosabatlarga ta'sir qiladigan bolaning barqaror-ijobiy, qulay-hissiy holati sifatida tavsiflanadi. Hissiy salomatlik bolaning hissiy xulq-atvori, oilaga hissiy munosabati va ota-onasining uni hissiy jihatdan qabul qilinishi asosida shakllanadi.

Beshinchidan, bolaning oilasiga nisbatan hissiy munosabati bu uning birgalikdagi faoliyat va muloqot jarayonida o'z munosabatlari, yo'nalishlari, umidlari tizimiga tayanib, ota-onalarini qanday idrok qilishi va baholashi tizimidir. Bola ota-onasining munosabatlarini idrok etishi barobarida muayyan his-tuyg'ularni ifodalashiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейная диагностика и семейная психотерапия. - Санкт-Петербург: Речь, 2003.
2. Эмоциональное развитие дошкольников: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / А.Д. Кошелева, В.И. Перегуда, О.А. Шаграева; под ред. О.А. Шаграевой, С.А. Козловой. - М.: Академия, 2003. - 176 с.
3. Родители и дети: психология взаимоотношений / Под ред. Е.А.Савиной и Е.О.Смирновой. - М.: Когито-Центр, 2003. - 230с
4. Семаго Н.Я. Метаморфозы. Диагностика эмоциональной сферы ребенка //Вестник практической психологии образования. – 2004. - №1
5. Шаграева О.А., Кошелева А.Д., Лобза О.В. и др. Ребенок в семье: учебное пособие. - М.: МГПУ, 2007. - 386 с.
6. Shoumarov G. B., Xaydarov I. O. va boshqalar. Oila psixologiyasi. T: Sharq. 2008. 296 b.
7. Zakirova M. S. The role of Uzbek and Russian fairy tales in the formation of a child's personal qualities //Problems of psychological well-being– 2021. P. 325
8. Yuldasheva M.B. Socio-psychological aspects of the manifestation of child loneliness. International online scientific-practical conference “Topical issues of preschool and primary education: problems, solutions and prospects for development”. June 11, 2020. Ferghana. P. 333-336.

*Davronova Dildora Saidovna,
O'zbekiston davlat jaxon tillari universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida dotsenti,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy)*

Mazkur maqolada ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarining oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirishdagi roli, oilada ma'naviy muhitni keng qaror toptirish, milliy mentalitetimizga mutlaqo yot bo'lgan turli hil zararli ta'sirlarga qarshi turishda oilaning o'rni va ahamiyatini oshirish, albatta, yosqlarimizning qalbi va ongi, sog'lom tafakkuri uchun kurashmoqlik bugungi ijtimoiy xayotimizning asosiga aylanayotganligi atroflicha ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy infratuzilma, ma'naviyat, oila, xotin-qizlar, ta'lim, tarbiya, qadriyat, urf-odat, madaniyat, sog'lom tafakkur, ijtimoiy burch, psixologik iqlim, milliy mentalitet, g'oya, mafkura, jismonan sog'lom, ma'naviy etuk.

РОЛЬ ОБЪЕКТОВ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В ПОДДЕРЖАНИИ ЗДОРОВОЙ ДУХОВНОЙ СРЕДЫ В СЕМЬЕ

*Давронова Дилдора Саидовна,
Доцент кафедры «Педагогика и психологии» Узбекского государственного университета
мировых языков, Доктор философии по педагогическим наукам (доктор философии)*

В данной статье рассматривается роль объектов социальной инфраструктуры в стабилизации здоровой духовной среды в семье, повсеместное определение духовной среды в семье, повышение роли и значения семьи в противодействии различным вредным воздействиям, которые совершенно чужды нашему национальному менталитету. Конечно, борьба за сердце и разум нашей молодежи, здоровое мышление становится сегодня основой нашей общественной жизни.

Ключевые слова: социальная инфраструктура, духовность, семья, женщины, образование, воспитание, ценности, традиции, культура, здоровое мышление, социальный долг, психологический климат, национальный менталитет, идея, идеология, физически здоровый, духовно зрелый.

THE ROLE OF SOCIAL INFRASTRUCTURE OBJECTS IN MAINTAINING A HEALTHY SPIRITUAL ENVIRONMENT IN THE FAMILY

*Davronova Dildora Saidovna,
Associate Professor, Department of Pedagogy and Psychology, Uzbek State University of World
Languages. Doctor of Philosophy in Educational Sciences (Doctor of Philosophy)*

This article examines the role of social infrastructure in stabilizing a healthy spiritual environment in the family, the widespread definition of the spiritual environment in the family, increasing the role and importance of the family in counteracting various harmful influences that are completely alien to our national mentality. Of course, the fight for the hearts and minds of our youth, healthy thinking is becoming the basis of our social life today.

Keywords: social infrastructure, spirituality, family, women, education, upbringing, values, traditions, culture, healthy thinking, social duty, psychological climate, national mentality, idea, ideology, physically healthy, spiritually mature.

Kirish. Bugungi kunda oilada milliy tarbiyani takomillashtirish, yosqlarni oilaviy xayotga tayyorlash, yosh oilalarni mustaxkam bo'lib shakllanishida moddiy va ma'naviy ko'maklashish, oilaviy ajrimlarni oldini olishga oid talaygina fikrlar, ilmiy yondashuvlar o'rtaga tasqlanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 apreldagi 608-I-son "Oila kodeksi", O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi., O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 19 fevraldagi PF-5938-son «Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan isqlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida» gi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil

31 dekabrda 1059-sonli qarori “Uzluksiz ma’naviy tarbiya kontsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish shora-tadbirlar to’g’risida”gi, Qarori va tegisqli konuniy huquqiy xujjatlarda oilaning ma’naviy negizlarini yanada rivojlantirish, uning azaliy kadriyatlarini asrab – avaylash va mustaxkamlash zamirida jamiyatning ma’naviy takomligiga erishish masalalariga alohida urg’u berib o’tilgan.

Haqiqatdan ham oilada ma’naviy muhitni keng qaror toptirish, milliy mentalitetimizga mutlaqo yot bo’lgan turli hil zararli ta’sirlarga qarshi turishda oilaning o’rni va ahamiyatini oshirish, albatta, yosqlarimizning kalbi va ongi, sog’lom tafakkuri uchun kurashmoqlik bugungi ijtimoiy xayotimizning asosiga aylanmoqda.

Adabiyotlar taqlili va metodologiya. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 7 mart 2022 yildagi PF-87-son “Oila va xotin-qizlarni tizimli qo’llab-quvvatlashga doir isqlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi farmonida oila, onalik va bolalikni ijtimoiy muhofaza qilish, borasida amalga oshirilayotgan ustuvor yo’nalisqlar sifatida quyidagilar e’tirof etib o’tilgan: [9]

-mamlakatimizda oila institutini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan konunchilik normativ – huquqiy bazani yaratish va uni takomillashtirish, oilada konun ustuvorligini ta’minlash;

-oilalarni shu jumladan yosh oilalarni ma’naviy barqarorligini ta’minlash;

-mahalla instituti, fuqarolar o’zini-o’zi boshqarish organlarining oilalarni qo’llab-quvvatlash hamda shakillantirishdagi ta’sirini kuchaytirish:

-jamiyatdagi barcha institutlarning (ijtimoiy infratuzilma ob’ektlarining) diqqat e’tiborini oilalar mustaxkamligini ta’minlashga yo’naltirish;

-“Sog’lom ona - sog’lom farzand” tamoyiliga muvofiq oila salomatligini, oilada sog’lom turmush tarzini shakllantirish;

-jismonan sog’lom, ma’naviy etuk va xar tomonlama rivojlangan barkamol avlodni tarbiyalashda oilaning rolini kuchaytirish va shu maqsadda oila instituti, fuqoralik jamiyati institutlarining ta’lim va tarbiya muassasalari bilan o’zaro hamjihatligi mexanizmini mustaxkamlash, ularning yaqin va samarali, uzviy va uzluksiz amaliy hamkorligini ta’minlash.

Muhokama. Yukorida kayd etib o’tilgan vazifalar ijrosini ta’minlash mazmuni quyidagilarni o’z ichiga qamrab oladi:

-milliy mentalitet, an’analar, urf – odatlar, xalqaro tajribani inobatga olgan holda oila konunchiligini takomillashtirish;

-yosqlarni oilaviy xayotga tayyorlash, yosh oilalarni mustaxkam bo’lib shakllanishida moddiy va ma’naviy ko’maklashish;

- umuminsoniy va milliy qadriyatlarni targ’ib etish orqali oilada ma’naviy muhitni barqarorlashtirish, oilalardagi sog’lom va ma’naviy muhit barqarorligini ta’minlash;

-oilada ma’naviy va jismonan sog’lom avlodni tug’ilishi hamda tarbiyalanishida ko’maklashish;

-oilada imkoniyati cheklangan, ijtimoiy huquqiy xatar guruh bolalarning bo’lmasligini oldini olish;

-turli noaxloqiy hatti-xarakatlar, illatlarning oilada bo’lmasligini ta’minlash;

-mahalla va “Oqila ayollar” ta’lim muassasalari hamda keng jamoatchilikning oilalarni mustaxkamligini ta’minlashdagi imkoniyatlaridan keng foydalanish;

-oilada farzand tarbiyasida ota-ona mas’uliyatini oshirish;

Shu o’rinda alohida e’tirof etib o’tish joizki, ijtimoiy infratuzilma axolining faravonligini oshirish, kishilar mehnat sharoiti va turmush tarzini yaxshilash bilan bog’liq muhim ijtimoiy vazifalarni hal etar ekan, jamiyat a’zolarining ehtiyojlarini kondirilishini ta’minlaydi, mamlakat yuksak iqtisodiy rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. [10]

Oilada ma’naviy barqarorlikni ta’minlashga ta’sir o’tkazuvchi ijtimoiy infratuzilma ob’ektlariga: maktabgacha ta’lim tashkilotlari umumta’lim, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar, sog’liqni saqlash va tibbiy-ijtimoiy muassasalar, Oliy ta’lim muassasalari, sportni rivojlantirish ob’ektlari kiradi. Mazkur ijtimoiy infratuzilma ob’ektlari integrativ hamkorligida oila institutini mustahkamlash, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni targ’ib etish orqali oilalardagi sog’lom va ma’naviy muhit barqarorligini ta’minlash muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Ba’zan shunday savol tug’iladi: yosqlar muammolari bilan butun bir tizim shug’ullanmoqda, lekin ba’zan ularning yovuz niyatlilar tuzog’iga tushib qolayotganligiga sabab nima? Sabab bitta: ayrim yosqlarimiz ongida ma’naviy bo’sqlikning mavjudligi, yosh oilalarning ma’naviy barqarorligini ta’minlashda keksa avlod, namunali oilalar tajribasidan unumli foydalanish, vorisiylikni ta’minlash

masalalari e'tibordan chetda qolayotgani, yosqlarning qiziquvchanligi va beqarorligi.

“Yovuz niyatli”lar esa yosqlarning ushbu xislati hamda o'zligidan o'z manfaatlarini yo'lida foydalanishga urinishmoqda. Biroq biz bu o'rinda yosqlar va barchaga bitta «qurol» bermog'imiz zarur, bu g'oyaviy etuklikdir. G'oyaviy etuklik ma'naviy boylikning debochasi desak mubolag'a bo'lmaydi. Bunga etishmoq uchun avvalo:

-oila tarbiyasida ommaviy axborot vositalari imkoniyatlarini keng safarbar etish (seminar, videokonferençiya, badiiy – publiçistik dasturlar namoyish etish, ko'chma teatrlar tashkil etish, ko'rgazmali targ'ibotlar, veb-resurslar, media – oromgoqlar, tok-shoular, ma'naviy –ma'rifiy, ilmiy ommabop, badiiy va hujjatli filmlardan foydalanish va b.q.);

-notinch, noto'liq, ijtimoiy-huquqiy hatar guruh oilalarda ta'lim va tarbiyaviy isqlar samaradorligini oshirish;

-oila a'zolarini ommaviy jismoniy tarbiya isqlariga keng jalb etish orqali ularni jismonan kamolga etkazish;

-oilada bolalarning bo'sh vaqtlarini unumli tashkil etish maqsadida qiziqisqlari bo'yicha maktabdan tashqari ta'lim muassasalari, markazlar, klublar, to'garaklar, oromgoqlar va boshqalar orqali ko'rik tanlovlar, media festevallar, media – lagerlar, ijtimoiy teleradio roliklar, plakatlar va boshqalardan keng foydalanish;

-oila, onalik va bolalik masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqot isqlarini olib borish, ushbu masalaning ilmiy - metodik bazasini yaratish va takomillashtirish;

-yosh oilalarning mustaxkamligini ta'minlashda keksa avlod, namunali oilalar tajribasidan unumli foydalanish, vorisiylikni ta'minlash;

-oilada tolerantlik tafakkurini shakllantirish va b.q.

Alohida e'tirof etib o'tish joizki, ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarining oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirishdagi rolini kuchaytirishda oila a'zolari o'rtasida sog'lom tafakkur, o'z-o'ziga ishonch hissini uyg'otish kerak. O'ziga ishongan kishida yaxshilikka intilish va yomonlikni rad etish, unga qarshi kurashish tuyg'usi paydo bo'ladi. Ayna shu tuyg'u oilada sog'lom tafakkurni shakllantirishga asqotadi. Insonlarga, davlatga, jamiyatga va kelajagiga bo'lgan ulkan mehnini uyg'otadi. Shu ma'noda mafkuraviy g'animlar bilan g'oyaviy kurashga kirishmoq ishtiyoqi shakllanadi. Ikkinchi sabab: globallashuv davrida axborot xurujlarining yashin tezligidek kirib kelishidir. Tan olish kerak, bugun jaxon yagona axborot maydoniga aylanib ulgurdi. Istaymizmi-yo'qmi biz bu jarayonning faol ishtirokchilari sifatida xar bir voqea-hodisani kuzatib borish imkoniga egamiz. Afsuski, axborot xar doim ham ezgulikka, bunyodkor g'oyalarga xizmat qilayotgani yo'q. Ba'zan ana shu vosita muayyan vayronkor siyosiy kucqlar, jinoyatchilar, terrorchilar qo'lidagi qurolga aylanib, ayniqsa, yosqlar ongi va kalbini nishonga olmoqdaki, undan butunlay himoyalanih imkoniyatlari tobora kamayib bormokda.

Shuning uchun ham ko'plab mamlakatlar o'z manfaatlariga zid tarzda shu kabi axborotlarga nisbatan axolida immunitet hosil qilish maqsadida OAVning ta'sir kuchini to'g'ri o'zanga solish yo'lini tanlamoqdalar.

Shu nuqtai nazardan yondashganda yosqlar tarbiyasida jamiyatning xar bir a'zosi (barcha ijtimoiy ob'ektlar) o'z mas'uliyatini oshirishga zaruriyat ham bor. Chunki, yosqlarning kalbi, ongi, tafakkuri sog'lom g'oyalar asosida shakllanishi uchun xar bir shaxs mas'uldir. Yosqlarning bo'sh vaqtlarini qanday o'tkazayotganligi xar bir ota-ona, mahalla ahli, o'qituvchi-pedagogning e'tiborida bo'lishi zarurligini barchamiz yaxshi tushunamiz.

Buning uchun, ayniqsa mahalla (qisqloq) fuqarolarining diniy ma'rifat va ma'naviy-axloqiy tarbiya bo'yicha maslahatchilari imkoniyatlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq. Aksariyat yosqlarning tarbiyasi oiladan, kolaversa, u tug'ilib o'sgan mahalladan bosqlanadi. Shunday ekan, mazkur masalalarga nihoyatda jiddiy va e'tibor bilan yondashishni bugungi adolatli siyosat barchadan talab qilayotganligi tabiiy.

Alohida kayd etib lozimki, mahalla tizimida kreativ yondashuv asosida oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirish, ijodiy tafakkurini rivojlantirish, xotin-qizlarni innovatsion potentsiali, liderlik xususiyatlarini shakllantirish kabi muhim masalalarga nazariy va amaliy jihatdan echim topish vazifasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mahalla va oila ma'naviy kadriyatlarini shakllantirishda, oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirishda, milliy urf-odat va an'analarni yosh avlod ongiga singdirishda, ularni jismonan barkamol, ma'nan etuk, mehr-oqibatli insonlar qilib tarbiyalashda muhim o'rin egallab keladi. Shu

sababli ma'naviy va jismoniy sog'lom avlodni tarbiyalash mahalla, oila, davlat va jamiyatning muhim muchtarak vazifalaridandir. [6]

Ҳақиқатдан ҳам о'zbek xalqi ҳаётida mahalla tarbiya maskani hisoblanadi. Oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirishda, jamiyatda yangi ma'naviy makon yaratishda xotin-qizlarning faolligini qo'llab-quvvatlash, farzand tarbiyasi, oila, xotin-qizlar ma'naviyatini yuksaltirishda jamoatchilikka, eng avvalo, yosqlarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsata oladigan obro'-e'tiborli va katta ҳаyotiy tajribaga ega bo'lgan, faol va tashabbuskor ayollarning sa'y-xarakatlarini birlashtirish uchun o'zaro aloqador hamkor tashkilotlar bilan maqsadli tadbirlar tashkil etish muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi.

ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarining oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirishdagi rolini kuchaytirishda mahalla va guzarlar kesimida oilalar o'rtasida kitobxonlik madaniyatini tarkib toptirish, mushoiralikka ijodkorlikka qiziqqan namunali oilalar bilan "Baxru baytlar" o'tkazish, oilalar orasidagi o'zaro ilmiy, ijodiy, demokratik munosabatdan tarkib topgan psixologik muhit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda respublikamizda olib borilayotgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar yon atrofimizda sodir bo'layotgan voqealar, dunyoda kechayotgan globallashtirish jarayonlari targ'ibot- tashviqot isqlarini yangi bosqichga ko'tarishni talab etayotgani hech kimga sir emas. Ana shu zaruriyatdan kelib chiqib oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirishda davlat va nodavlat tashkilotlar "Ma'rifatshilar", "Faylasuflar", "Tarixchilar" jamiyatlari, "Sog'lom avlod uchun", "Mahalla", "Oltin meros" jamg'armalari, "Ma'naviyat va ma'rifat" markazlari va ta'lim tarbiya muassasalari ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot yo'nalishidagi imkon va salohiyatlarini birlashtirish, faoliyatlarini muvofiqlashtirish muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 30 apreldagi 608-I-son «Oila kodeksi». [www// lex. Uz](http://lex.uz);
2. Respublikasi Prezidentining 2021 yil 5 martdagi «Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat ҳаyotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» PQ-5020-son Qarori. [www// lex. Uz](http://lex.uz);
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 7 mart 2022 yildagi PF-87-son "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir isqlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. [www// lex. Uz](http://lex.uz);
4. Musurmonova O. Farzandlarimga nasihatlar. Toshkent. Yosqlar nashriyot uyi, 2020, -186 bet
5. Ismoilova Z.K. Milliy g'oya va ma'naviy – axloqiy tarbiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Moliya, 2007. - 71 b
6. Jamoldinova O., Narbaeva T. Yosqlar ma'naviyatini yuksaltirishda ijtimoiy loyihalarning ahamiyati. Yosqlar ma'naviyati va sog'lom turmush tarzi. Ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent: Ziyo, 2012. - B.107-109.
7. "Mahalla ziyesi" respublika o'quv uslubiy markazi. Oilada ma'naviy-axloqiy tarbiya. Ommabop risola. – T.: 2015 y. – 72 b.
8. Najmiddinova K.U. Oila tarbiyasida milliy va umuminsoniy axloqiy madaniyatning o'rni: Fal. fan. nom. ... dis. avtoref. – T.: 2006. – 23 b.
9. <https://lex.uz/uz/docs/-5899498>
10. <https://arxiv.uz/uz/documents>